„Minden tömegmozgalomra jellemző, hogy egy ember köré gyűlik, neki szenteli, rábízza magát. Hite antropomorf: vedd el az embert, és a hit elapad."

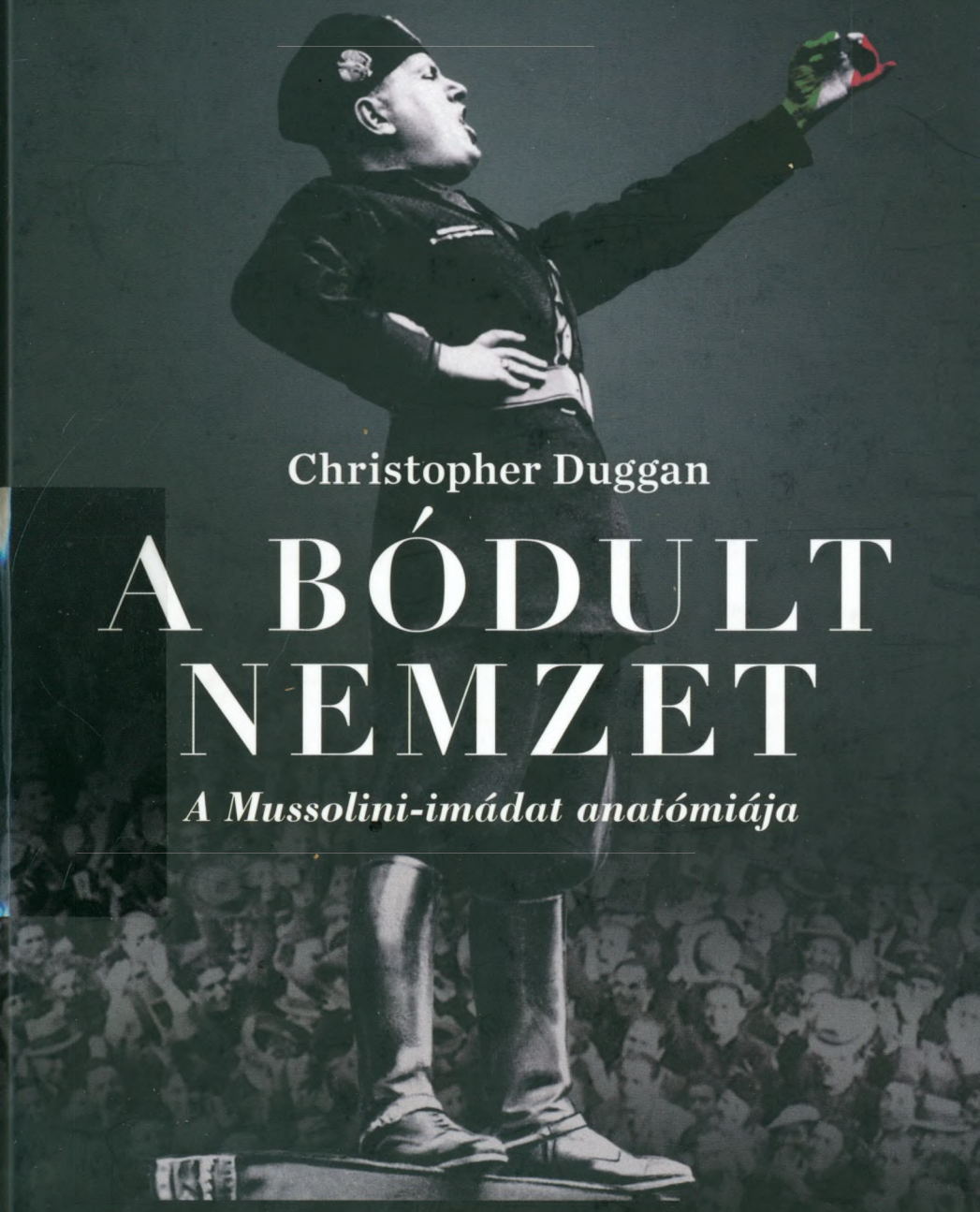

Christopher Duggan

A BÓDULT NEMZET

A Mussolini-imádat anatómiája

PARK KÖNYVKIADÓ

X 286.713

Christopher Duggan

A BÓDULT NEMZET

A Mussolini-imádat anatómiája

X 286.713

Park Könyvkiadó

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:
Christopher Duggan: *Fascist Voices. An Intimate History of Mussolini's Italy*
Vintage Books, London, 2013

Fordította Tábori Zoltán
A fordítást szakmai szempontból ellenőrizte Pankovits József

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001294725

SZEGED
1.

X 286713

Copyright © Christopher Duggan 2012
Hungarian translation © 2015 Tábori Zoltán
Magyar kiadás © 2016 Park Könyvkiadó, Budapest
Térképek © Martin Lubikowski, ML Design, London
Borítóterv © Tabák Miklós
Borítófotó © Lebrecht Music and Arts Photo Library/Alamy Stock Photo

ISBN 978-963-355-180-6

Felelős szerkesztő Szalay Marianne
Szerkesztette Gáspár Zsuzsa
A szöveget gondozta Markwarth Ágnes
Műszaki szerkesztő Rochlitz Vera
A belső oldalakat tervezte és a könyvet tördelte Köböl Vera

Előszó

Carlo Ciseri nem tartozik a híres olaszok közé. Hosszú élete legnagyobb részében szállodaigazgatóként dolgozott Firenzében. A naplója – amelyet tizenéves fejjel, modenai katonaiskolásként kezdett írni 1915-ben, és egészen a nyolcvanas évek elejéig, élete idősek otthonában megélt alkonyáig vezetett – mégis lebilincselő olvasmány: kiderül belőle, milyen volt teljesen átlagos olaszként megélni országa történelmének egynéhány legmeghatározóbb eseményét. A lendületes, néha nehezen olvasható kézírással írt szövegben plasztikusan jelenik meg, mit gondolt a büszke leszerelt katona abban a pillanatban, mikor azt kellett hallania, hogy a szocialisták becsmérlik és gúnyolják 1919 októberében a milánói utcán; a kedveszegett választópolgár, miután megesküdött, hogy soha többé nem foglalkozik politikával, ám 1920 márciusában meghallgat egy Mussolini-beszédet, és megbabonázódik; a reményteli fiatal házasember, aki úgy érzi, hogy a fasiszta kormány visszaadhatja Olaszországnak „az ókori Róma dicsőségét és hírnevét"; a középkorú hazafi, aki 1935 decemberében „tiszta szívvel" a nemzetnek adományozza saját és felesége jegygyűrűjét az etiópiai hadjárat költségeire; és az elkeseredett hadifogoly a kenyai brit hadifogolytáborban, aki nem akar hinni a fülének, amikor azt hallja, hogy Mussolini megbukott 1943 júliusában.

Hasonló egyidejűség bontakozik ki abból „A Duce iránti érzések" (Sentimenti per il Duce) címkéjű, 122 dobozból, amelyek Mussolini

magántitkársága (Segreteria Particolare del Duce) hatalmas, összesen 4227 dobozból álló archívumának a részei. Ez a titkárság foglalkozott a fasiszta vezérnek címzett levelek folyamatos áradatával – számuk az 1930-as években naponta mintegy ezerötszáz volt. A leveleket mindenféle társadalmi osztályból származó férfiak, nők, gyerekek írták – bár nem szabad elfelejteni, hogy különösen a szegények körében Olaszországban ekkoriban még jelentős mértékű volt az írástudatlanság (a második világháborút megelőzően a férfiak nagyjából 5 százaléka, a nőknek 7 százaléka rajzolt keresztet a házassági anyakönyv aláírás rovatába). Mint a fasizmus idején keletkezett számos más kormányzati irattár esetében, a titkársági anyag nagy része is elpusztult a második világháború alatt; az eredeti mennyiségnek csak töredéke maradt fenn. Ennek ellenére nincs okunk azt hinni, hogy ne nyújtana reprezentatív képet a Mussolini és a nagy nyilvánosság közti viszonyról.[1]

„A Duce iránti érzések" megmaradt dobozaiban túlnyomórészt a harmincas évek végének és a háború első éveinek a postája lapul: számtalan távirat, levél, vers, rajz és fénykép, melyeket egyszerű olaszok küldtek Mussolininak üdvözletük, részvétük, köszönetük, buzdításuk vagy könyörgésük kifejezéseként a legkülönbözőbb alkalmakkor: egy ellene irányuló merényletkísérlet után vagy a születésnapjára meg a piros betűs ünnepekre; amikor találkozót kértek tőle, vagy meghallgatták egyik-másik jelentős beszédét; ha valamelyik családtagjuk megbetegedett, vagy a Ducét kérték fel egy újszülött keresztapjának; nagy fasiszta évfordulók vagy nemzetközi válságok idején; ha valami szokatlant álmodtak, vagy a férjük, fiuk hősi halált halt. E dobozok tartalma – részben talán azért, mert valahogy zavarba ejtő olvasni őket – kevésbé keltette fel a történészek figyelmét: az öreg papírlapokat összefogó, mostanra megrozsdásodott iratkapcsok javarészt azóta érintetlenek, hogy a fasiszta hivatalnokok több mint hetven évvel ezelőtt kezükbe vették őket.

Milyen érzéseket fejeztek ki az átlagemberek Mussolini Olaszországában, mit érthetünk meg általuk a rendszer vonzerejéről vagy éppenséggel taszító erejéről – erről szól ez a könyv. Egyrészt, ha nagy vonalakban is, de az 1919 és 1945 közti Olaszország történelmét próbálja bemutatni – erre szolgál az események időrendi elbeszélésének kerete –, de nem szándéka az időszak átfogó elemzése. Sok területet szinte csak vázlatosan érint, ilyen például a gazdaság, a jóléti intézkedések, a kultúrpolitika, a sport és a szabadidős tevékenységek.

Inkább annak a vizsgálatára törekszik, hogy az átlagember – férfiak, nők, gyerekek – érzései, eszméi, szokásai, értékrendje és reményei alapján miként tapasztalta és értette meg a rendszert. Ily módon a nagyrészt visszatekintésből keletkező, az érzelmek és bizonytalanságok gyakran félrevezető ködétől független „felülnézetet" átszövi az „alulnézet" szemszöge – a könyv a naplókat vagy leveleket annak a bemutatására használja, hogyan látták íróik az eseményeket akkor, velük egy időben. Néhol emlékiratokra is támaszkodik, bár ezek nem korabeliek, és jogos kérdéseket vetnek fel szerzőik emlékezetének megbízhatóságát illetően.

A könyvhöz felhasznált naplók egy része megjelent nyomtatásban, köztük olyan híres művek is találhatók, mint Piero Calamandreié, az antifasiszta alkotmányjogászé, Benedetto Crocéé, a filozófusé és Giuseppe Bottaié, a fasiszta miniszteré, de kevésbé ismert naplók is, például Maria Teresa Rossetti padovai diáklányé, Don Primo Mazzolari lombardiai papé és Mario Piazzesi fiatal firenzei feketeingesé – az első rang nélküli „rohamosztagosok" közül ő az egyetlen, akinek a naplója ránk maradt. A figyelembe vett naplók zöme azonban a kelet-toscanai Pieve Santo Stefano kisvárosban működő Országos Naplóarchívumból (Archivio Diaristico Nazionale), illetve a Trentinói Történeti Múzeum népi eredetű írásainak archívumából (Archivio della Scrittura Popolare) származó publikálatlan kézirat vagy gépelt másolat. Ebből a kétszázvalahány naplóból[2] sok a szerzője életének egy-egy sajátos időszakában íródott, például katonai szolgálat vagy hadifogság alatt, vagy még rövidebb időről szólnak, amikor az illető nyaralt vagy szerelmes lett, és a fasizmust illetően csak érintőleges vagy áttételes utalásokat tartalmaznak – mégis, gyakran ezek is sokatmondók.

Amikor megkíséreljük megállapítani, mit éreztek és gondoltak az olasz átlagemberek a fasizmus idején, akkor, noha egyidejűek, a naplók tartalma – akárcsak a könyvben felhasznált többi forrás – számos nehézséget vet fel. Mindenekelőtt felmerül a kérdés, hogy a korabeli

olasz társadalom tekintetében mennyire „reprezentatívak". Ebben a vonatkozásban két lényeges probléma jelentkezik. Az első, hogy legtöbbjüket a rendszer utolsó éveiben írták – főleg Etiópia 1935–36-os lerohanásakor és a második világháború alatt. A húszas évekből származó anyag lényegesen szegényebb. A második maga a naplóírás: ez ugyanis általában a művelt közép- és felső osztály szokása. Olaszország esetében ez azt is jelenti, hogy települések tekintetében a nagy- és közepes városok lesznek többségben a falvakhoz képest, földrajzi értelemben pedig bizonyos mértékben az északi térség fölényben lesz a délihez viszonyítva. Ehhez képest a kéziratban maradt naplók legnagyobb csoportja – a katonák által írottak – mégis sokszor alacsony (néha paraszti) származású és gyakran szerény műveltségű emberektől származik. Nyilvánvaló, hogy hiányos iskolázottságukat a rendelkezésre álló idő, a rendkívüli események és a halál közelségének együttes hatása felülírta.

Hasonló kérdéseket vetnek fel „A Duce iránti érzések" dobozait megtöltő levelek a római Központi Állami Levéltárban. Természetszerűleg ezek is döntően a társadalom írástudó rétegeitől származnak. Esetükben is felmerül a kétely, hogy nem tudjuk, mi ösztönzött annyi olaszt a Mussolinival való közvetlen kapcsolatfelvételre – azaz hogy ezekből a levelekből mennyiben ismerhetjük meg, valójában mit gondoltak az emberek a fasizmus idején. Néhány esetben a levélírókat legalább részben a haszonlesés hajtotta: a remény, hogy a Duce iránti hűségük kifejezése valamiféle anyagi előnyhöz vezet. Minthogy az olaszok többsége rendkívül nehéz körülmények között élt, és egészében véve az ország az egyik legszegényebbnek számított Nyugat-Európában – 1934-ben Olaszországban az egy főre eső jövedelem a 3000 dollárnak megfelelő összeget sem érte el, miközben ugyanez a mutató Franciaországban 4239, Nagy-Britanniában 5277 volt[3] –, észszerű a feltételezés, hogy néhány levélírót gazdasági megfontolások mozgattak, melyek talán a papírra vetett érzelmek alakításában is közreműködtek. De a levelek nagy részét áthatóérzelgősség és a láthatóan keresetlen szóhasználat, továbbá az a tény, hogy küldőik nemegyszer alá se írták őket, arról tanúskodik, hogy az indíték összetettebb: a remény, a megerősítés iránti vágy, az önazonosság és a bizalom lélektani és kulturális mozgatórugói egyaránt hatottak a levélírókra.

Hasonló értelmezési nehézségek vonatkoznak az egyéb forrásokra is, melyek segítségével ez a könyv igyekszik fényt deríteni a fasizmus alatti közvélekedésre. Mint már gyakran rámutattak, nem lehet szó szerint venni azokat a jelentéseket sem, amelyeket a titkosrendőrség ügynökei, illetve párt- és kormánytisztviselők küldtek, hogy az országban uralkodó politikai hangulatról tájékoztassák Rómát.[4] A besúgóknak például feltétlen érdekük fűződött ahhoz, hogy rendszerellenes megjegyzéseket fedezzenek fel és továbbítsanak: ha azt sugallják, hogy minden a legnagyobb rendben van, azzal azt kockáztatják, hogy jó esetben fölöslegesnek, rossz esetben alkalmatlannak vagy hazugnak ítélik őket. Az a prefektus, aki szerint a régiójában semmi ok az aggodalomra, a főnökei szemében úgy tűnhet fel, hogy vagy nincs képben, vagy nem mond igazat. Viszont ha túlságosan sötét vagy riasztó képet fest, könnyen úgy találhatják, hogy a bajok benne gyökereznek, hiszen azt a benyomást kelti, hogy nem ura a helyzetnek. Tehát minden arról szóló hivatalos jelentést, hogy az egyszerű emberek hogyan éreztek vagy mit mondtak a fasizmussal kapcsolatban, nagyfokú óvatossággal kell kezelni.

Még ha föltételezzük is, és erre a történészek általában hajlamosak, hogy a kocsmában, téren, villamoson hallott, fasizmust vagy Mussolinit csepülő megjegyzések javarészt helytállók, további nehézségekkel találkozunk annak megítélésekor, hogy ezek a megállapítások mennyiben útalnak elégedetlenségre vagy szembenállásra. A mindennapi társadalmi érintkezés megszokott tartozékainak számítottak például a politikai viccek, amelyek, mint minden diktatúrában, a fasizmus idején is virágoztak. A korrupt hivatalnokok, tohonya ügyintézés, élelmiszerhiány, rossz fizetés, pénzromlás vagy munkanélküliség miatti morgolódások és kifakadások Mussolini Olaszországának is állandó ismertetőjegyei voltak. Minden további nélkül elképzelhető, hogy valaki teljes természetességgel szidja a rendszer valamely megnyilvánulását baráti társaságban egy pohár bor vagy törkölypálinka fölött, máskor pedig, otthon, a négy fal között, arra érez késztetést, hogy izzó hangon, teljes szívéből magasztalja a Ducét.

SZEGED 1.

Bizonyos fenntartásokkal kell kezelni még azokat a forrásokat is, amelyek látszólag a magánszféra keretein belül utalnak a fasizmus idejének közvélekedésére. Egy családtagnak írt levél tartalmát befolyásolhatta az a tudat, hogy cenzorok is olvashatják, ezért jó eséllyel mellőzték a rendszert bíráló megjegyzéseket. Amikor egy katona levelet írt a feleségének, alkalmasint számolt azzal, hogy az ellenőrzés során jó pontokat szerezhet a feletteseinél egy-egy Mussolinira tett elragadtatott megjegyzésével. Bizonyos mértékű önkorlátozás a naplók tartalmára is hathatott. Fennállt a lehetőség, hogy a füzet kíváncsiskodó barátok, rokonok vagy, ami még rosszabb, a rendőrség kezébe kerül. Általánosabb megközelítésben felmerül a kérdés: miért vezették az adott naplót? Egyszerűen azért, hogy megbízható ember hiányában kifejezhessék gondolataikat és érzéseiket? Vagy azzal a várakozással készültek, hogy végül majd valaki más fogja olvasni őket? Az 1935–36-ban Etiópiában szolgálók például a családtagjaik számára rögzítették megpróbáltatásaikat a hazatérésük utáni időre (illetve arra az esetre, ha elesnének). Az irodalmi babérokra törők fejében még a könyv alakban való megjelentetés gondolata is megfordulhatott.[5]

Többek közt ezek a forrásértelmezési nehézségek magyarázzák, hogy miért szenteltek olyan csekély figyelmet a fasiszta Olaszország közvélekedésének kérdéskörére. Mi több, a történészek sokáig vélték úgy, hogy a diktatórikus rendszerek elnyomó és propagandagépezete semmiféle teret nem hagyott a független nézetek kinyilvánítására, ezért annak a kutatása, hogy az egyszerű emberek valójában mit gondoltak, lehetetlen és értelmetlen. Olaszország esetében még erős ideológiai tényezők is munkáltak. A háború utáni köztársaság a leghatározottabban arra a gondolatra épült, hogy a két világháború közti rendszer diktatúra volt, mely alól az ellenállási mozgalom (és a szövetségesek) szabadították fel a tömegeket. Elfogadhatatlannak számított minden olyan nézet, amely azt sugallta, hogy a fasizmus valódi támogatást élvezett. Renzo De Felice, a fasizmus korának vezető olasz történésze általános felhördülést váltott ki 1974-ben, amikor kimerítő Mussolini-életrajzának negyedik kötetében azt állította, hogy 1936-ra általános „konszenzus" alakult ki a rendszerrel kapcsolatban – pedig De Felice nem is az egyszerű emberek gondolkodásának vizsgálatára

alapozta kijelentését, hanem inkább az ellenszegülés bármiféle látható vagy kézzelfogható jelének hiányára.

A fasiszta Olaszországról alkotott kép még akkor se sokat változott, amikor a nyolcvanas évektől vizsgálni kezdték a közgondolkodás alakulását az olyan totalitárius rendszerekben, mint a náci Németország és a Szovjetunió. Aztán megint a politika lépett. A hidegháború befejeződése és a köztársaságot megalapozó két nagy párttömörülés, a kereszténydemokraták és a kommunisták összeomlása nyitotta meg az utat a kilencvenes években ahhoz, hogy az antifasizmus és az ellenállás kerüljön a támadások keresztтüzébe. Silvio Berlusconi és szövetségeseinek új jobbszárnya – köztük az újfasiszta (vagy „posztfasiszta", ahogy előszeretettel címkézik magukat) Nemzeti Szövetség Párt – ekkor azt hangoztatta, hogy a kommunisták méltatlanul bélyegezték ördögtől valónak a fasiszta államot. Mussolini, ismerték be, kétségtelenül követett el sajnálatos hibákat – nevezetesen a nácikkal való szövetségkötést és a faji törvények elfogadását –, de a rendszere általában véve viszonylag emberségesnek számított. Ebben a tekintetben 2003-ban jelképes volt Berlusconinak az a kijelentése a *Spectator*nak adott interjújában, hogy „Mussolini kezéhez soha nem tapadt vér", és hogy a „kényszerlakhelyre küldés" *(confino)* büntetése „üdülés" volt. Ilyen körülmények közt a fasizmus „népszerűségének" megmutatása kockázattal jár: a jobboldal arra szolgáló bizonyítéknak használhatja, hogy a rendszert alapjában véve jóra törekvőnek tekintették.

Mégis, ezeknek a korlátoknak a szem előtt tartásával, mit tudhatunk meg a felhasznált forrásokból a fasizmus idejének közvéleményéről? Először is látnunk kell, hogy a naplókból milyen kevés tanúsít bármiféle komolyabb ellenszenvet a fasizmus és különösen Mussolini iránt. Az, hogy a naplók többsége a harmincas-negyvenes években keletkezett, amikorra a rezsim már brutálisan elfojtotta az ellenzéki pártokat, felszámolta a hatékony ellenvélemény fórumait, és hosszú évek mindent átható propagandájának tette ki a lakosságot, segít megmagyarázni a leírtak nagyjából egyöntetű hangnemét. Figyelembe véve, hogy a naplóírásnak az a közös mozgatórugója, hogy teret adjon a nyíltan ki nem fejezhető érzéseknek és gondolatoknak, mégiscsak meglepő,

hogy a haragnak vagy a felháborodásnak nincs több jele, még akkor sem, amikor a rendszer egyre közelebb sodródott a náci Németországhoz és a háborúhoz. Annak, hogy a politikai tiltakozást vagy ellenvetést tartalmazó feljegyzések is köztulajdonba kerüljenek, még az a tény is kedvezhetett – gondolhatjuk –, hogy a Pieve Santo Stefanóban őrzött valamennyi naplót az utóbbi harmincvalahány évben helyezték ott el szerzőik vagy leszármazottaik. Akadnak ilyenek, és igyekeztem kellő teret biztosítani számukra a könyvben. De ezek ellenyésző kisebbséget képviselnek.

Mindabban, amit az emberek a naplójukban (vagy másutt) a fasizmusról írtak, egy hangsúlyos motívum követhető nyomon, és ez Mussolini alakjának döntő szerepe a rendszer iránti érzelmi és politikai elkötelezettségben. A mindennapi élet számos területén – mondjuk, gazdasági nehézségek, az állami és párthivatalnokok hozzá nem értése és korruptsága vagy bizonyos kormányzati intézkedések nyilvánvaló visszássága – vitathatatlanul széles körű elégedetlenség volt tapasztalható, de az elégedetlenség nagyon ritkán váltott át Mussolini személyének a bírálatába. Sőt a Duce-kultusz hordozott és a gyakran borzalmas napi körülmények között is fenntartott egy olyan, talán inkább lélektani, mint világnézeti mechanizmust, amely szerint a feddhetetlen és jó szándékú vezér, ha tudna róla és módjában állna, közbeavatkozna és orvosolná a bajokat. Amikor katasztrófák következtek be – és ilyenek 1940-től futószalagon jöttek –, a felelősséget nem a Ducéra hárították, hanem inkább az őt körülvevő züllött, álnok vagy tehetségtelen miniszterekre és tisztviselőkre. Így Mussolini inkább áldozattá vált, mintsem bűnössé, és ezáltal a belé helyezett bizalom továbbra is indokoltnak tetszhetett (és fennmaradhatott).

A Mussolini iránti rajongás annyira heves volt – mint azt „A Duce iránti érzések" dobozait megtöltő szenvedélyes levelek és a bizalmas naplók is tanúsítják –, hogy nehéz felfedezni bennük a fasizmus „hanyatlásának" valamelyest is jól kivehető jeleit. A hagyományos nézet szerint a rendszer Etiópia 1935–36-os meghódításával ért népszerűsége csúcsára, támogatottsága ezt követően, a Németországgal kötött szövetség, a faji törvények, az úgynevezett vámreformok, a gazdasági önellátás és a második világháborúba való szerencsétlen belépés következtében folyamatosan csökkent. De ami a Duce-kultuszt illeti, a támogatás vagy a bizalom megvonása bizonyosan nem következett egyenes úton a csalódásból. Sőt minél többet szenvedtek az emberek, szemlátomást annál gyakrabban fordultak reményért Mussolinihoz. Mussolini bűvereje, legalábbis a hátországban, valószínűleg csak 1942 második felében kezdett hanyatlani, akkor, amikor már tagadhatatlanná vált Olaszország küszöbönálló katasztrófája.

Volt egy másik ok is, ami miatt a rendszert érő csapások és kudarcok nem vezettek automatikusan a fasizmus támogatottságának visszaeséséhez: a választható alternatíva hiánya. Ahogy számos naplóból kiolvasható, a parlamentáris demokráciához való visszatérést a legtöbb ember szinte el se tudta képzelni. A liberalizmus, melyet a gyengeséggel, a megosztottsággal, a szabadossággal azonosítottak, a *risorgimento* 19. századi hazafias mozgalmában született, a nemzeti újjáéledésről és nagyságról szóló álom elárulásával. Úgy látták, hogy Olaszországban a liberalizmus kudarcot vallott, és visszatérésével egy olyan politikai rendszerre váltanának, amely a többség véleménye szerint történelmileg és kulturálisan nem felelt meg az ország igényeinek. Az szintén teljesen valószerűtlennek tűnt, hogy a fasizmust a kommunizmus vagy a szocializmus váltsa fel. A harmincas években néhány olasz értelmiségi ugyan kétségkívül érdeklődést tanúsított a Szovjetunió iránt, és az ország északi és középső részén a munkásosztály egyes köreiben léteztek még helyi szocialista szimpátiák. De a fasizmus, sőt talán még nála is hatásosabban az egyház, olyan mérhetetlenül gonosznak festette le a szélsőbalt, hogy elképzelni se lehetett, hogy a szocializmus bevezetése a nemzet végzetes szétszakításán kívül bármi mást hozhatna.

Ilyen körülmények közt a háborgás és az elégedetlenség nem talált magának szabad lefolyást valamely világosan körülhatárolt „antifasiszta" mederben. Annyi bizonyos, hogy a harmincas évek végén, negyvenes évek elején született naplók, különösen azok, amelyeket diákok írtak, gyakran megerősítik az egyes újabb keletű munkákban megfogalmazott felvetéseket, melyek szerint értelmiségi körökben aggodalomra adott okot a rendszer radikalizálódása az etiópiai hódítást követően: tartottak tőle, hogy az olasz fasizmus ideológiai értelemben

élesebbé válik.[6] Bár a faji törvények bevezetése és a polgári értékrend elleni kampány sokak számára nyilván nagyon népszerűtlen volt, logikusnak tetszett mindazoknak, akik úgy érezték, hogy a rendszer még nem érte el a kitűzött célját, Olaszország erkölcsi és szellemi átformálását – ezt bizonyította a közéletet olyannyira átható romlottság, működésképtelenség és felszínesség. Ugyanakkor a náci Németország dinamizmusa megmutatta, hogy mit lehetne elérni határozottabb fasiszta felfogással. Olaszországban az elégedetlenség megnyilvánulásai ezért inkább a rendszer belsejére, mint ellene irányultak. Ha a dolgok nem úgy mennek, ahogy kellene, arra válaszul nem elvetni, hanem erősíteni és tisztítani kell a fasizmust – úgy tűnik, nagyrészt még a második világháború alatt is ez maradt az általános felfogás.

A naplók és emlékiratok egy része arra is rámutat, hogy a lehetséges ellenállást milyen fokig hengerelte le a fasizmus központi tana: a hit. Az ellenvélemény megnyilvánulásait kétségtelenül durván letarolták az 1925–26-os korlátozó törvények, a riválisi pártok felszámolása, a titkosrendőrség tevékenysége és a „totális" társadalom létrehozását célzó különböző más intézkedések. De a tiltakozást nem pusztán a külső kényszerek akadályozták. Ahogy a könyvben számtalan megszólaló utal rá, a „racionális" kifogások a rendszer bizonyos irányelveivel kapcsolatban – legyen az akár a zsidóellenes törvények bevezetése avagy a náci Németországgal való szövetségkötés – lelki válságot okozhattak a bíráló gondolatokat táplálókban a „hitük" állapotát illetően, és öncenzúrára késztethették őket. Az, hogy a rendszer a bizalomnak, az engedelmességnek és a lelkesedésnek olyan mérhetetlen fontosságot tulajdonított, és olyannyira folyamatosan hangoztatta, hogy a fasizmus lelki értékei magasabb rendűek a liberális társadalmak önérdekű individualizmusánál, mintegy erős szérumként hatott az eretnek nézetek mélyebb befogadása ellen, nem beszélve az azok szerinti cselekvésről. Ami azt illeti, a hit – egyik megfogalmazása szerint – nem más, mint túlélési képesség a racionális kételyek kihívásával szemben.

A fasiszta Olaszország – a sztálini Szovjetunióval ellentétben – nem törekedett arra, hogy az emberek lelkébe lásson. Általában megelégedett a hűség felszínes lózungjaival – mutassák ki a Duce iránti hódolatukat, előírt egyenruhát viseljenek, római módon köszönjenek. Azok, akik áldozatul estek a húszas években, illetve a harmincas évek elején végrehajtott különböző, párton belüli tisztogatásoknak, általában valamilyen vétség vagy bűn elkövetésének vádjával kerültek lapátra, nem pedig eretnek eszméik miatt: nem került sor olyasfajta kirakatperekre, mint amilyenek Moszkvában folytak a harmincas évek második felében. Emellett, szemben a Szovjetunióval, Olaszországban az értelmiségiek között az önvizsgálatnak, az önképzésnek vagy annak, hogy törekedjenek a haladó erőkkel való kapcsolatra, nem volt erős hagyománya.[7] Sok, ebben a könyvben szereplő napló – például Manlio La Sorsáé, Giuseppe Caroniáé és Primo Boccalerié – azt sejteti, hogy a rendszer rögeszméje az „új" olasz embertípus megteremtésével olyannyira befogadásra talált, hogy az már vágyat ébresztett a régi polgári és liberális szokások meghaladására és a fasizmus forradalmi hullámhosszára való ráhangolódásra.

Ez felveti a kérdést, hogy a naplókból, levelekből és emlékiratokból mennyire állapítható meg, hogy a fasizmus eszméi milyen fokig járták át az olasz átlagembert, és mennyiben hoztak létre érzelmi és spontán – vagyis nem külsődleges és kierőszakolt – elkötelezettséget a rendszer iránt. A náci Németország esetében megfogalmazódott, hogy a mindennapi élet számos vetületével kapcsolatos elégedetlenséget ellensúlyozta az a széles körű támogatás, amelyet a Hitler kínálta nemzeti újjászületés és naggyá válás látnoki terve élvezett – mely terv legalábbis 1942-ig megvalósíthatónak tűnt.[8] Ezzel áll szemben az az érv, hogy a fasiszta Olaszországban nem léteztek kellően „nagy" (és hihető) eszmék, melyek ellentételezhették volna az ország húszas-harmincas évekbeli viszonylag szerény gazdasági teljesítményét és a megvesztegethetőség, megalkuvás és tehetségtelenség egyre lehangolóbb képét, amit a párt számos helyen mutatott. Ennek következtében az embereken olyan általános elégedetlenség lett úrrá, amelyből a harmincas évek végére a végromlás lehetőségét hordozó kiábrándulás és közöny született.[9]

A párt népszerűtlenségéhez nem férhet kétség: a tartományi vezetők kapzsisága miatti felháborodásnak rengeteg írásos nyoma van, és Mussolini 1943. július 25-i bukása után sok város utcáin szembe-

ötlő volt, amikor az emberek a helyi tisztségviselők ellen fordultak. De ez az elégedetlenséghullám csak egy részét képezte a fasizmust övező széles érzelmi mezőnek, amelyet ez a könyv feltérképezni igyekszik. Az embereknek a párt iránti haragján kívül látnunk kell például a Duce-kultusz feltűnő szívósságát. Mint már utaltunk rá, a kultusz a mindennapi panaszokkal érdekes szimbiózisban létezett, és gyakran abba a hitbe ringatta az embereket, hogy ha a körülmények engedik, Mussolini majd leereszkedik közéjük, mint valami modern Jézus Krisztus, és kiűzi a gonosz kufárokat a templomból. Az effajta reményeket megerősítette a fasiszta vezér karizmájának egy lényegi eleme, nevezetesen hogy sok tekintetben, nem utolsósorban a feddhetetlenségével és szigorú életmódjával épp az ellentéte volt az átlag olasznak, akinek a hibái ellen harcolt.

Az sem teljesen köztudott, hogy a harmincas évek végén nem voltak olyan „nagy" eszmék, amelyek ellensúlyozhatták volna a rendszerrel kapcsolatos fokozódó csalódottságot. Bizonyosan erős ellenszenv övezte a Németországgal történt szövetségkötést, és nagyfokú aggodalommal érzékelték a háború felé sodródást. De – mint sok napló és levél tanúsítja – széles körben visszhangra talált az új európai rend gondolata, melyben Nagy-Britannia és Franciaország régi és önző plutokrata demokráciáit a földrész vezető hatalmainak szerepében a nincstelen nemzetek váltják fel. Ezt a tételt nagyban alátámasztotta az Etiópia meghódítását 1935–36-ban kísérő roppant lelkesedés, majd az országon átsöprő felháborodás hulláma, amiért a Népszövetség (élén Nagy-Britanniával) Olaszországból nézve teljesen igazságtalanul és szemforgató módon elítélte az inváziót. Egy európai háborúnak, volt az általános közvélekedés a második világháború kitörése után, „igazságos békével" kell végződnie, amelyben Olaszország végre megkapja tisztes részét a világ javaiból. Ennek megfelelően a fő aggályok 1940-től nem is annyira az olasz ügy igazságossága körül támadtak, mint inkább a katonai felkészületlenség és annak veszélye láttán, hogy Németország túlságosan dominánssá és erőssé válik.

Az új és igazságosabb európai rend gondolatának az adott sajátos érzelmi töltetet, hogy összefüggött az ország kollektív emlékezetének sok, különösen érzékeny témájával. Ott volt a becsapottság, melyet

Olaszország érzett – és ennek a fasiszta propaganda sosem mulasztott el hangot adni –, amiért 1919-ben a párizsi béketárgyaláson kisemmizték a neki jogosan járó területi ellenszolgáltatásokból. Aztán ott volt a „proletár nemzet" múltidéző gondolata, amelyet a nacionalisták fogalmaztak meg a gyarmati törekvések igazolásául az első világháború előtti években, és amelyet Líbia inváziója idején, 1911-ben Giovanni Pascoli költő emelt be a köztudatba egy jól ismert hazafias beszédében. Ott volt az 1896-ban Etiópiában az aduai csatában elszenvedett megalázó vereség fájdalmas emléke, és a szégyenérzet a liberális Olaszország kudarca miatt, amiért nem nyújtott több támogatást Francesco Crispi miniszterelnök terjeszkedési terveihez az 1880–90-es években. És még messzebb az időben ott voltak a risorgimento és a „harmadik Róma" retorikájával keltett mérhetetlen remények.

A történelmi örökség a fasizmus további fontos aspektusainak adott hasonló érzelmi töltést. Az olasz karakter megújításának gondolata például régi, a 19. századba és még távolabbi időkbe nyúló hagyományból táplálkozott, és az erkölcsi romlásnak tulajdonította a nemzet szerencséjének a középkor óta tartó hanyatlását. És valóban, amikor a risorgimento idején arról szóltak a viták, hogyan lehetne Itáliát feltámasztani és az egyesítést elérni, akkor azokat a módokat keresték, amelyekkel legyőzhetik a meghatározóan olasznak tartott jellemhibákat. Ide olyasmik tartoztak, mint az individualizmus, az anyagiasság, a szkepticizmus, a fegyelmezetlenség és a hanyagság. Az Olaszországban az 1870-es évektől a liberalizmusra zúduló vitriolos indulat nagyrészt abból a meggyőződésből eredt, hogy a parlamentáris kormányzás inkább tükrözte, mintsem javította az emberek gyengeségeit. A 19. században további aggodalom forrása lett az a gondolat, hogy az olaszok elveszítették azt a harci szellemet, amely egykor Európa uraivá tette őket. A fasiszta rendszernek a militarizálásra való megszállott törekvése erre a háttérben megbúvó gondolatra reagált.

Általánosabb értelemben, ahogy ezt a naplók és levelek folyamatosan tanúsítják, azoknak a döntő fontosságú eszméknek és gyakorlatoknak, melyek köré a fasizmus épült, hatalmas érzelmi többletük származott abból, hogy átfedésben voltak a katolikus egyház kulturális vonatkozásaival. A hit és a szellem hangsúlyozása, a tekintély és a rangsor

elsődlegessége, a liberális individualizmus és a szocialista materializmus elutasítása, a vértanúság és az önfeláldozás dicsőítése, Róma és egyetemes küldetésének magasztalása, a szertartások és formaságok átfogó használata, valamint a legfőbb vezető kultusza – erkölcsileg és érzelmileg a rendszer mindezen vonásai összefonódtak a katolicizmussal. És az, hogy az egyház szinte kezdettől határozottan elfogadta és támogatta Mussolinit, a nép szolidaritása tekintetében hatalmas előnyt biztosított a fasizmusnak liberális elődjével szemben. Természetesen az egyház és a fasizmus tanai, mint ezt gyakran bebizonyították, kulcsfontosságú kérdésekben alapvetően hadilábon álltak egymással. Azonban úgy tűnik, ezeket a különbségeket a legtöbb ember számára elfedték az egyezések.

Ez felveti azt a vitatott kérdést, hogy vajon fel lehet-e fogni egyfajta „politikai vallásnak" a fasizmust. A nem olaszországi történészek az utóbbi években óvakodtak ettől a gondolattól, szívesebben vizsgálják gyakorlatiasabb szemszögből azt, hogy az emberek mit kezdtek a mindennapi valóság és a fellengzős propaganda közt húzódó szakadékkal. Az egyszerű olaszok, mondják, nem foglalkoztak a fasizmus magasröptű szólamaival. Legfőbb gondjuk a túlélés volt a gazdasági nehézségek, a zsarnok rendőri gépezet, a párt bosszantó követelései és az állami és párthivatalnokok korrupt viselkedése közepette. Túlélésük érdekében a régi praktikához folyamodtak: kibújtak a nemszeretem törvények, a protekcionizmus és a kliensrendszer alól, és a jobb a békesség okán cinikusan megjátszották az egyetértőt – ott voltak a tömeggyűléseken, megéljenezték a Ducét, fekete inget öltöttek, és beíratták a gyereküket a párt ifjúsági szervezetébe. Az, hogy a hagyományos vallásért és a pápáért ugyanolyan hevesen rajongtak, mint korábban, ezen érvelés szerint annyit jelent, hogy az olaszok a lelki életüket nem vették egy kalap alá a fasizmussal.[10]

Ez a könyv nem kíván egyértelműen állást foglalni azokban a vitákban, amelyek arról folynak, hogy közelebb visz-e „a politikai vallás" koncepciója az olasz fasizmus megértéséhez. Az ezzel kapcsolatos, sokszor indulatos érvelések jó része az utóbbi mintegy húsz évben a definíció némiképp meddő kérdése körül forgott.[11] De abban a vonatkozásban, hogy az átlagember hogyan viszonyult a fasizmushoz, mint

az itt bemutatandó anyag is sugallja, nehéz figyelmen kívül hagyni a vallási szférát – különösen, ha meg szeretnénk érteni, mi volt az, ami ennyire erős érzelmi hajtóerőt kölcsönzött a rendszernek. És Mussolini Olaszországa az érzelmek dolgában volt egyszerre nagyon erős és nagyon alattomos. A hit és engedelmesség erkölcsi és politikai felsőbbrendűségét hirdette a hideg értelemmel és bírálattal szemben, és ezzel a rendszer hatalmas, mindaddig kiaknázatlan támogatást szerzett. De a fasizmus szellemisége az egyén és a közösség szintjén egyaránt lehetetlenné tette a konstruktív, eltérő vélemények megjelenését, táplálta a konformista magatartást, és elsorvasztotta a személyes felelősségérzetet. Nem kevésbé volt veszélyes, hogy a rajongás kultúrája következtében a szavak végzetes módon elszakadtak a valóságtól. Miközben a tömegek harsogva helyeselték Mussolini gyújtó hatású beszédeit, a kollektív gyönyör ködében könnyen elsikkadt, hogy tartalmilag voltaképpen mi hangzott el – és hogy annak mi a jelentősége. A következmények emberi szenvedésben és életekben mérve kiszámíthatatlanná válnak majd.

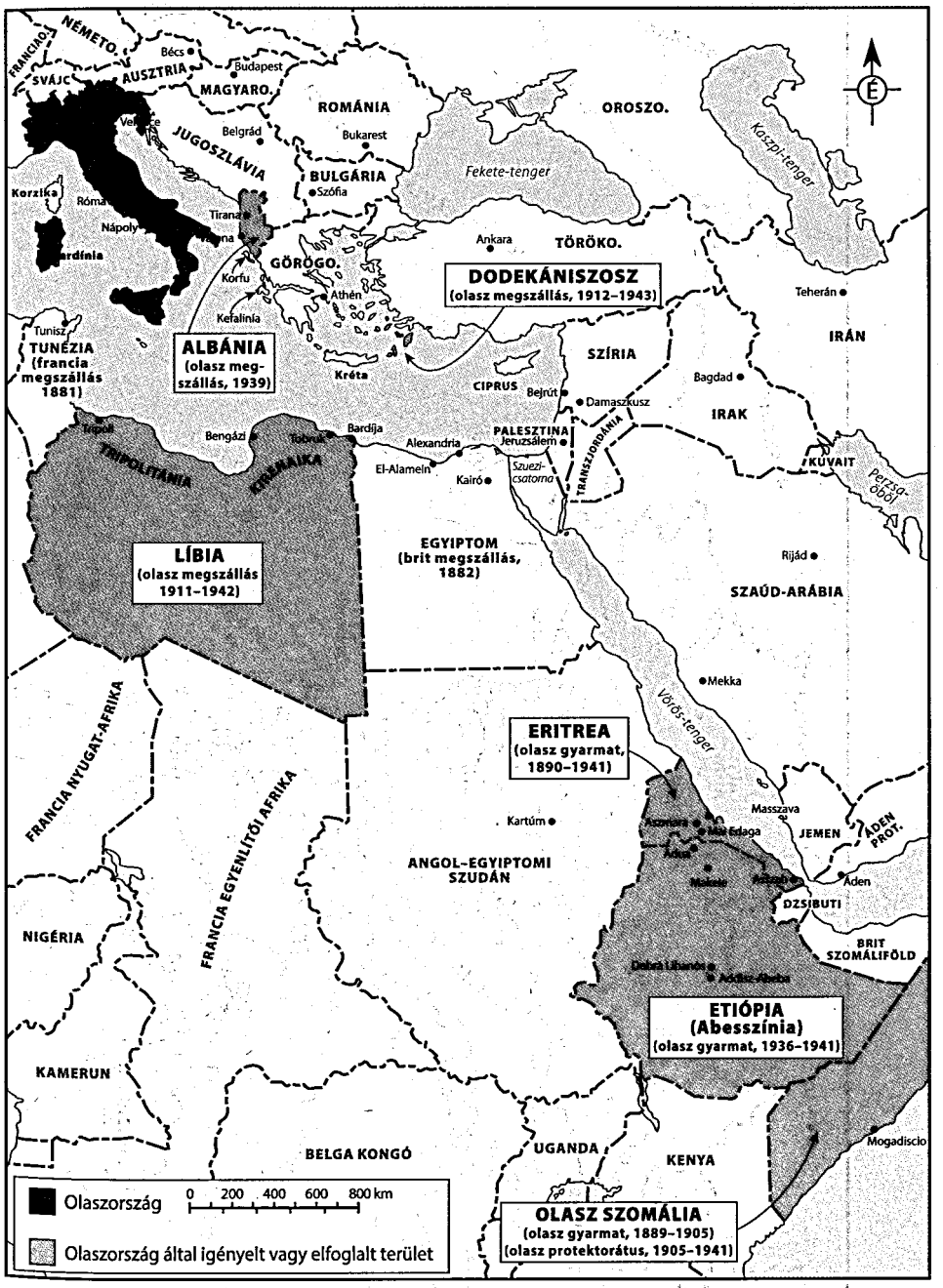
FRANCIAO.
NÉMETO.
SVÁJC
AUSZTRIA
Bécs
Budapest
MAGYARO.
ROMÁNIA
Bukarest
JUGOSZLÁVIA
Belgrád
BULGÁRIA
Szófia
Fekete-tenger
OROSZO.
Kaszpi-tenger
É
Korzika
Róma
Nápoly
Tirana
Szardínia
GÖRÖG.
Korfu
Athén
Kefalinia
Ankara
TÖRÖKO.
DODEKÁNISZOSZ
(olasz megszállás, 1912–1943)
Teherán
IRÁN
Tunisz
TUNÉZIA
(francia megszállás 1881)
ALBÁNIA
(olasz megszállás, 1939)
Kréta
SZÍRIA
CIPRUS
Bejrút
Damaszkusz
Bagdad
IRAK
Tripoli
Bengázi
Tobruk
Bardija
TRIPOLITÁNIA
CIRENAIKA
Alexandria
PALESZTINA
Jeruzsálem
TRANSZJORDÁNIA
El-Alamein
Kairó
Szuezi-csatorna
KUVAIT
Perzsa-öböl
LÍBIA
(olasz megszállás 1911–1942)
EGYIPTOM
(brit megszállás, 1882)
Rijád
SZAÚD-ARÁBIA
Mekka
Vörös-tenger
ERITREA
(olasz gyarmat, 1890–1941)
FRANCIA NYUGAT-AFRIKA
FRANCIA EGYENLÍTŐI AFRIKA
Kartúm
ANGOL–EGYIPTOMI SZUDÁN
Masszava
Asmara
Massaua
JEMEN
ÁDEN PROT.
Áden
DZSIBUTI
NIGÉRIA
BRIT SZOMÁLIFÖLD
Addisz-Abeba
ETIÓPIA
(Abesszínia)
(olasz gyarmat, 1936–1941)
KAMERUN
BELGA KONGÓ
UGANDA
KENYA
Mogadiscio
OLASZ SZOMÁLIA
(olasz gyarmat, 1889–1905)
(olasz protektorátus, 1905–1941)
Olaszország
0 200 400 600 800 km
Olaszország által igényelt vagy elfoglalt terület

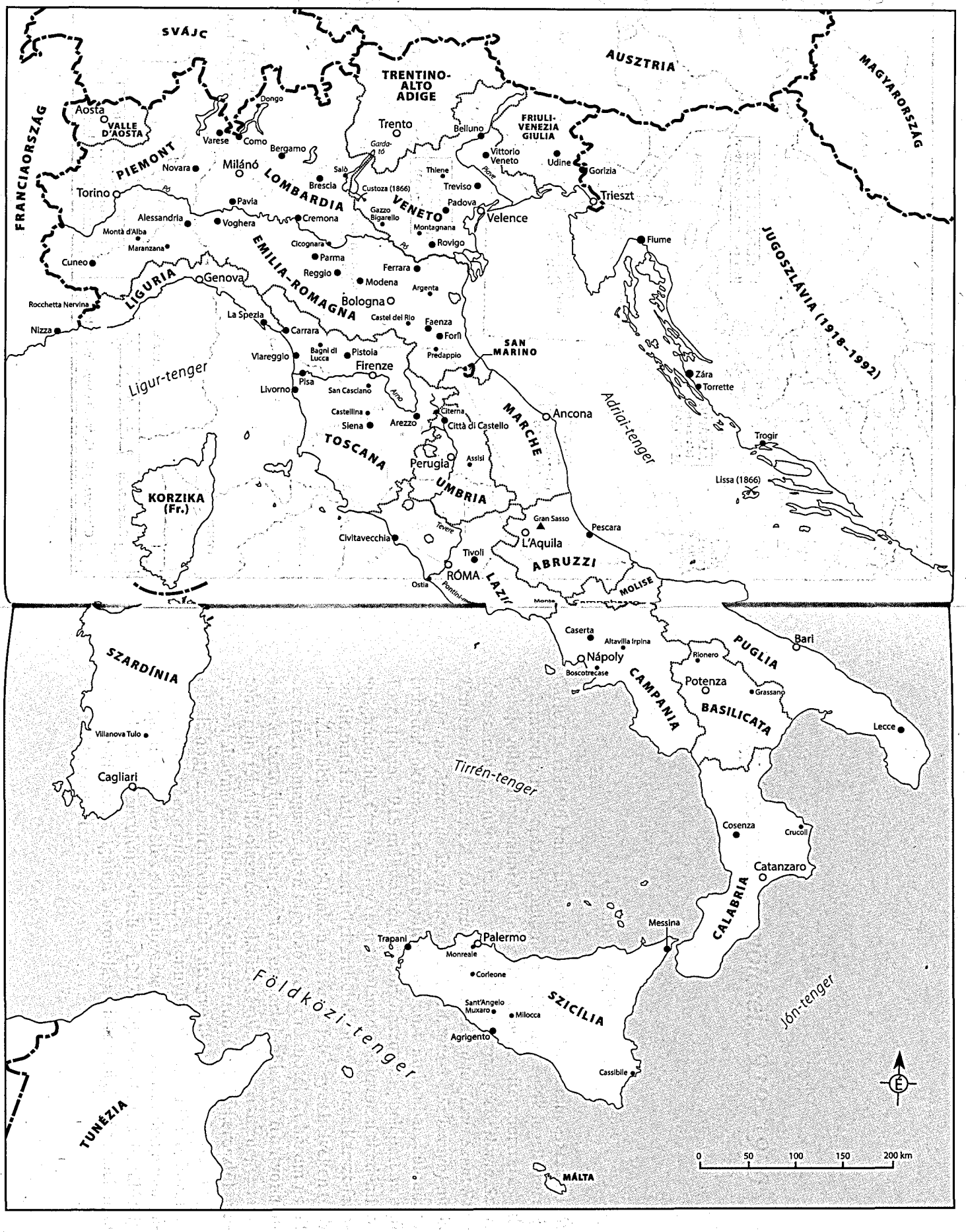
SVÁJC
AUSZTRIA
MAGYARORSZÁG
FRANCIAORSZÁG
TRENTINO-ALTO ADIGE
Aosta
VALLE D'AOSTA
Dongo
Varese
Como
Bergamo
Trento
Belluno
FRIULI-VENEZIA GIULIA
Vittorio Veneto
Udine
Gorizia
Trieszt
PIEMONT
Novara
Milánó
LOMBARDIA
Salò
Brescia
Custoza (1866)
Thiene
Treviso
Torino
Pavia
Alessandria
Voghera
Cremona
Gazzo Bigarello
VENETO
Padova
Velence
Montagnana
Rovigo
Montà d'Alba
Maranzana
Cicognara
Parma
Cuneo
Reggio
Modena
Ferrara
Fiume
JUGOSZLÁVIA (1918–1992)
LIGURIA
Genova
EMILIA-ROMAGNA
Argenta
Bologna
Rocchetta Nervina
La Spezia
Castel del Rio
Faenza
Nizza
Carrara
Forlì
SAN MARINO
Bagni di Lucca
Pistoia
Predappio
Viareggio
Firenze
Zára
Torrette
Ligur-tenger
Pisa
Livorno
San Casciano
Arno
Castellina
Citerna
Ancona
Adriai-tenger
Siena
Arezzo
Città di Castello
MARCHE
Trogir
TOSCANA
Perugia
Assisi
Lissa (1866)
UMBRIA
KORZIKA (Fr.)
Gran Sasso
Pescara
Tevere
Civitavecchia
L'Aquila
Tivoli
ABRUZZI
RÓMA
Ostia
LAZIO
MOLISE
Monte
Caserta
Altavilla Irpina
Bari
SZARDÍNIA
Nápoly
Rionero
PUGLIA
Boscotrecase
CAMPANIA
Potenza
Grassano
BASILICATA
Villanova Tulo
Lecce
Tirrén-tenger
Cagliari
Cosenza
Crucoli
Catanzaro
CALABRIA
Messina
Trapani
Palermo
Monreale
Corleone
Földközi-tenger
SZICÍLIA
Sant'Angelo Muxaro
Milocca
Jón-tenger
Agrigento
Cassibile
TUNÉZIA
MÁLTA
0
50
100
150
200 km

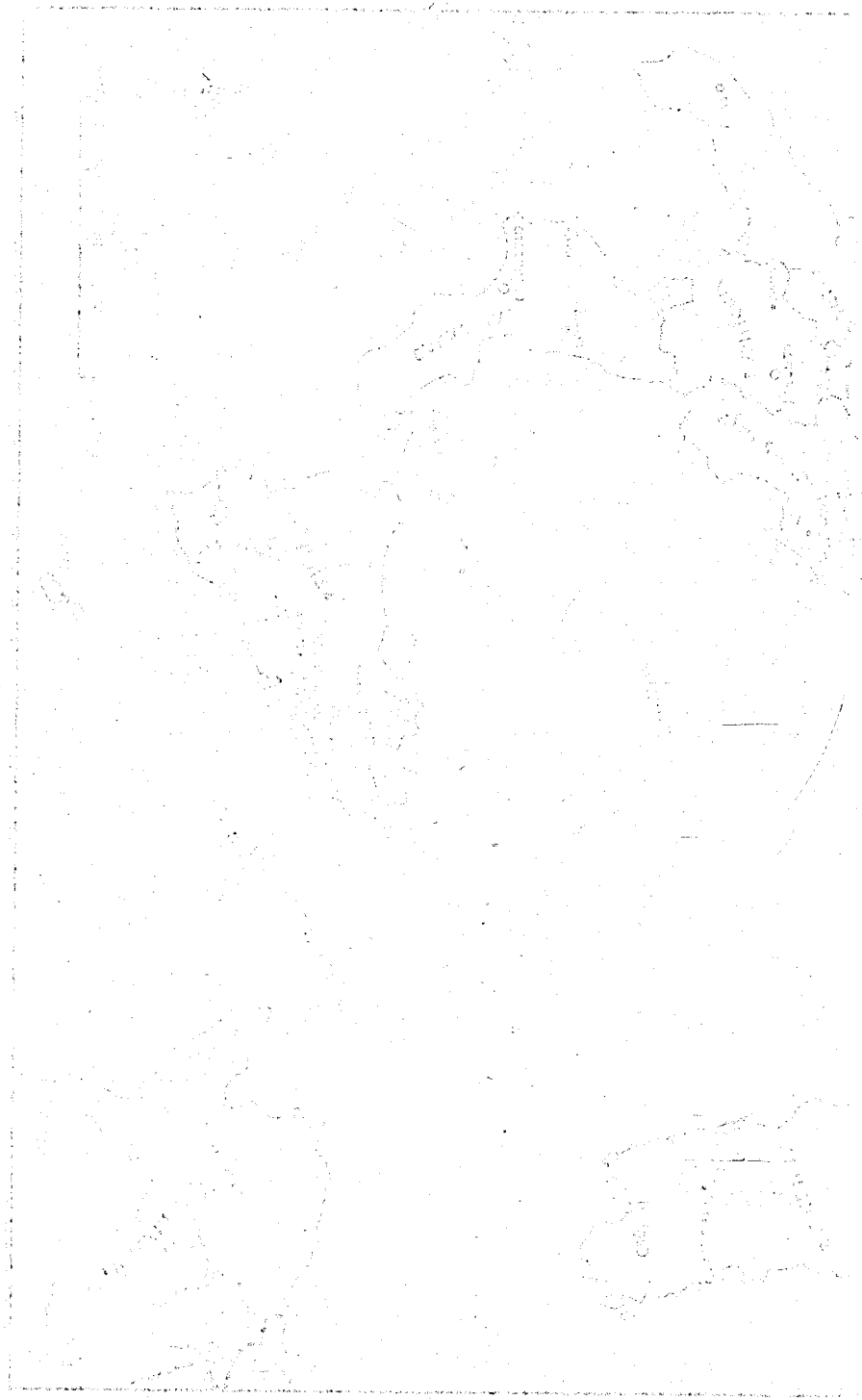

— 1 —

A győzelem gyümölcsei, 1919–1920

Kiábrándulás

Carlo Ciseri 1896-ban született Firenzében. Híres művészcsaládból származott: nagyapja, Antonio nemzedékének egyik legsikeresebb festője volt, a társadalmi élet jeles alakjairól készített portréi és vallásos témájú, színben gazdag, naturalista vásznai *(Ecce Homo, Szent Tamás hitetlensége, A Makkabeusok vértanúsága, Jézus Szent Szíve megjelenik Alacoque Szent Margitnak, A Lourdes-i Szűzanya)* ma is láthatók sok köz- és magángyűjteményben, templomban, különösen Toscanában. 1915 májusában, amikor Olaszország belépett az első világháborúba, Carlo a nagy tekintélyű modenai katonai akadémiára került, majd fiatal tisztként a Trieszti-öböltől északra, a Karszt-fennsíkon, később a Karniai-Alpokon át Trento felé egyes helyeken több ezer méter magasságban kígyózó frontra küldték. A három és fél éven át tartó harcokban ezen az embertelenül zord frontvonalon több mint félmillió olasz esett el, többségük abban a tizenegy, nagyrészt hiábavaló csatában, melyeket az Isonzó folyón keresztül indítottak, hogy az osztrák vonalakat áttörve Ljubljanáig és Bécsig jussanak. Carlo *bersaglieri* lett, a könnyűgyalogság büszke, hazafias múltú, híres-nevezetes rohamlövészeinek semmivel össze nem téveszthető egyenruháját viselte. 1917 elején történt sebesüléséig bersaglieriként szolgált a bevonulása előtt újságíró és szocialista Benito Mussolini is.

Sok jól iskolázott, középosztálybeli társához hasonlóan Carlo azzal a reménnyel harcolt a háborúban, hogy a győzelem Olaszország számára befejezi a nemzeti függetlenséget és egységet célul tűző mozgalom, a risorgimento művét, amely több mint egy évszázaddal korábban vette kezdetét, amikor Bonaparte Napóleon hadai átkeltek az Alpokon, és a szabadság, a népfelség forradalmian új eszméit hozták el a félszigetre. A risorgimento beteljesülésének vágyálma nem csupán területgyarapodásról, az úgynevezett „kintlévőségek" – Trentino-Alto Adige körzet és Trieszt – Ausztriától való visszaszerzéséről szólt. Fontosabb volt, hogy valóra váljanak azok az erkölcsi törekvések, amelyeket a risorgimento olyan hazafiai tűztek maguk elé, mint Giuseppe Mazzini, aki azt akarta, hogy az ország egyesítése egy „harmadik Rómának" adjon életet, és Itália – sok évszázados hanyatlás, belső megosztottság és megalázó idegen uralom után – a világ vezető politikai és kulturális erejeként szülessen újjá. Egy ilyen megújuláshoz elengedhetetlen, hangoztatták ezek a hazafiak, hogy az egység „a nép", az egyszerű emberek akaratából szülessen meg, akiket hazafias buzgalmuk kellő mértékben ösztönöz arra, hogy félretegyenek minden évszázados helyi, térségi és szektás vetélkedést és ellentétet, önzetlenül felkarolják a nemzet szent ügyét, és ha kell, az életük árán is harcoljanak itáliai honfitársaikért.

Mazzininak és a többi hazafinak szomorúan kellett tudomásul vennie, hogy ezek a remények nem váltak valóra. Olaszországot a szó semmilyen értelmében nem „a nép" teremtette meg. Az Ausztria elleni 1859-es győzelem, amelynek eredményeként Lombardia, majd Emilia-Romagna és Toscana egyesült Piemonttal, elsősorban a francia seregeknek és III. Napóleonnak volt köszönhető, aki a fejébe vette, hogy nagybátyja nyomdokába lép, és a félsziget osztrák fennhatóságát franciára cseréli. Amikor a rá következő évben Giuseppe Garibaldi és önkéntesei megdöntötték a Szicíliában és Nápolyban uralkodó Bourbon-dinasztiát, az kétségtelenül főleg a helybeliek támogatásával történt, de a déli tartományokat oly módon csatolták Észak-Itáliához, hogy abban sokkal inkább a piemonti király és miniszterelnöke, Cavour gróf félelme és nagyravágyása tükröződött, mint „a nép" akarata. Nagy-Britannia is döntő szerepet játszott: Napóleon terjeszkedési terveitől

megriadva az európai „erőegyensúly" helyreállításának eszközét látta az itáliai egyesítésben. Ezért felszólította a francia császárt, hogy ne avatkozzék be, és ne állítsa meg Garibaldit, és sietett áldását adni a nemzetközi jog durva felrúgásával járó 1860-as eseményekre.

A „harmadik Róma" dicsőséges korszakát 1860 sem hozta el: ég és föld volt a különbség a risorgimento fellengzős szólamai és a nyomasztó szegénységtől, tömeges írástudatlanságtól és örökös megosztottságtól sújtott ország szürke valósága közt. Ahogyan az egyesülést követő évtizedekben a risorgimento egyik legnagyobb alakja, Francesco Crispi gyakorta megjegyezte, túlságosan is látható maradt a durva férc, amellyel a félsziget különböző részeit 1859–60-ban sebtében összeöltögették.[1] Az olyan helyi, ősidők óta létező vetélkedések, mint amilyen Lombardia és Piemont, Nápoly és Szicília, Milánó és Róma, de mindenekelőtt a félsziget északi és déli fele közt dúlt, többnyire semmit se veszítettek makacsságukból, és aláásták a parlament és a közigazgatás működését. Ezekre a hagyományos szomszédsági-térségi ellentétekre új és sok szempontból még alattomosabb megosztottságok rakódtak: például az állam és a katolikus egyház közti – utóbbi kezdettől fogva nem volt hajlandó elismerni az Olasz Királyság törvényes voltát, és arra szólította fel a híveket (márpedig csaknem az összes olasz katolikus volt, és magát kellően hívőnek tartotta), hogy maradjanak távol az országos politikai élettől, és inkább azon munkálkodjanak, hogy a pápa világi hatalma helyreálljon.

A risorgimento ihlette nemzeti nagyság reményeire talán még nagyobb veszélyt jelentett az uralkodó osztály és a tömegek között tátongó szakadék – amely a közgondolkodásban a „törvényes (legális) Olaszország" (a szavazati joggal „legálisan" rendelkezők Olaszországa, amely az egyesülés idején a népesség körülbelül 2 százalékát tette ki, az évszázad végére pedig 7 százalékra emelkedett) és a „valódi Olaszország" közt húzódott. A szakadék meglétét az 1860-as évek elejétől gyakori felkelések és forrongások jelezték, melyeket a kormány „nagy banditizmusnak" nevezett: ezzel a kifejezéssel igyekezett álcázni azt a túlnyomórészt politikai és társadalmi lázadást, amelyet a déli parasztság indított csapatostul az állam ellen. Az állam magas adókivetéseivel, kényszersorozásaival és az egyházi javak elkobzásával

gyűlöletessé, ha éppen nem törvénytelenné tette magát a szegények szemében. Az elkövetkező évtizedek a népi elégedetlenség további széles körű, heves megnyilvánulásait hozták, és az 1880-as évektől ez az elégedetlenség hatásos politikai szócsőre tett szert a gyorsan erősödő szocialista mozgalommal, amelynek forradalmi jellege az első világháború előtti években sem enyhült igazán.

A reményekben, amelyeket a Carlóhoz hasonló fiatal értelmiségiek táplálták az iránt, hogy Olaszország gondjaira egy nagy háború hozhat gyógyírt, régi eredetűek: mert ha a közös ellenséggel szembeni együttes nemzeti erőfeszítést megkoronázza a győzelem mámora és az osztozás az elesettek áldozata feletti gyászban, az majd felszítja a tömeges hazafiságot, amelyről Mazzini és a risorgimento többi élharcosa álmodott. 1866 tavaszán Francesco Crispi „véráldozatra" szólított fel a parlamentben az új királyság megszilárdítása érdekében. Szavait képviselőtársai tapsviharral fogadták. A következő években sok más vezető politikus, író és újságíró álmodott hasonlóan harcias megoldást Olaszország bajaira. A háború szirénhangjai különösen felerősödtek az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején, amikor egy, a közpénzek bedőlésével járó korrupciós botrány azzal fenyegetett, hogy magával rántja a teljes politikai berendezkedést (benne a monarchiát), felfokozza a társadalmi zűrzavart és elégedetlenséget: ez a kombináció sokakban keltette azt a félelmet, hogy az ország a szétesés felé halad.

Azokban az elkeseredett reményekben azonban, hogy egy „véráldozat" majd összekovácsolja a nemzetet, végzetes ellentmondás rejtőzött. Ahogy a porosz hadsereg franciák elleni megsemmisítő győzelme 1870-ben világossá tette, a modern hadviselésben a sikerhez *óriási erőforrásokra, aprólékos tervezésre és összhangra van szükség*, valamint állóképes, jól képzett és erősen motivált katonák hatalmas seregeire. A gazdaságilag még fejletlen, gyenge államszerkezetű Olaszország lakossága pedig sem egészséges, sem jól iskolázott, sem hazafias nem volt. 1866 nyarán az új királyság úgy döntött, beszáll az osztrák–porosz háborúba – pedig akkor is megszerezhette volna Ausztriától azokat a területeket, amelyekre igényt tartott, ha semleges marad. „Győznünk kell – jegyezte fel naplójába egy izgatott fiatal diák, Sidney Sonnino –, mert egy új nemzet, mint a miénk, nem maradhat

ilyen sokáig a feszültség állapotában anélkül, hogy darabokra ne hullana."[2] (Csaknem fél évszázad múlva külügyminiszterként Sonnino viszi bele Olaszországot az első világháborúba.) A súlyos felkészületlenség és a hadvezetők közötti nézeteltérések a custozai, illetve lissai csatában katasztrofális vereségekhez vezettek a szárazföldön és a tengeren. Harminc évvel később az ország újabb megaláztatást szenvedett el, amikor az aduai csatában egy olasz és bennszülött katonákból álló 17 700 fős hadsereget semmisített meg több mint 100 000 etióp – ez volt a legcsúfosabb vereség, amit gyarmathatalom valaha elszenvedett Afrikában. Akárcsak 1866-ban, a kormány mindenáron katonai sikerekkel igyekezett megtámogatni a szorongatott helyzetben lévő intézményeket, és csökkenteni a belpolitikai feszültséget. És a katasztrófát megint főleg a nem kielégítő tervezés és összhang (valamint az elégtelen erőforrások) idézték elő.

Az első világháborúba való belépést is nagymértékben hasonló szándékok motiválták: hogy megszilárdítsák az állam tekintélyét, és lecsillapítsák a fokozódni látszó forradalmi veszélyt. Észak- és Közép-Olaszországban 1914 júniusában munkások százai haltak és sebesültek meg a rendőrséggel és a hadsereggel vívott szabályos ütközetekben, amikor tiltakozásul, mert Anconában agyonlőttek három fiatal tüntetőt, szocialisták, anarchisták és republikánusok vonultak az utcára. Középületeket gyújtottak fel, torlaszokat emeltek, adónyilvántartásokat tettek tönkre, szabadságfákat ültettek, távíróvezetékeket vágtak át, vasútállomásokat foglaltak el és templomokat fosztottak ki. Néhány hét múlva Európában kitört a háború. Olaszországot nem terhelte belépési kötelezettség: 1882-ben szövetséget kötött ugyan az Osztrák–Magyar Monarchiával és Németországgal, ám ennek az úgynevezett hármas szövetségnek a rendelkezései szó szerinti olvasatban nem írták elő, hogy a központi hatalmak segítségére kellene sietnie. Csakhogy Antonio Salandra miniszterelnök és Sonnino külügyminiszter úgy vélte, hogy a semlegesség nagyobb politikai veszélyt jelent Olaszország számára, mint a belépés, és 1915. május 24-én a Carlóhoz hasonlóan hazafias háborúpárti diákok országszerte végrehajtott harsány fel-le vonulása közepette Olaszország hadba szállt Nagy-Britannia és Franciaország oldalán.

Carlo reményei, hogy a háború egyesíti az országot, alaptalannak bizonyultak. Olaszország úgy kezdett bele a hadakozásba, hogy fájdalmasan kettészakadt: a belépést támogatókra és az azt ellenzőkre. Az előbbiek közé tartoztak az újonnan alapított tekintélyelvű és parlamentellenes Nacionalista Párt tagjai, a liberális jobboldal, a demokraták (akik úgy gondolták, a mozgósítás arra fogja ösztönözni az államot, hogy nyisson a tömegek felé), a futuristák (meglehetősen feltűnő irodalmi és képzőművészeti mozgalom, amely 1909-es kiáltványában leszögezte, hogy a háború „az egyetlen gyógymód a világnak"), a szélsőbal különböző forradalmi szindikalistái, az elpártolt szocialisták (köztük Mussolini), akik abban hittek, hogy a háborúban való részvétel forradalmibb légkört gerjeszthet, mint a semlegesség. A parlamentben velük szemben sorakozott fel a liberálisok többsége a négyszeres miniszterelnök, Giovanni Giolitti vezetésével (aki azzal érvelt, hogy Olaszország „nagyot kaszálhat" azzal, ha mindkét oldallal kialkudja a háborúból való kimaradása árát), továbbá sok katolikus és az Olasz Szocialista Párt. A hadviselő országok szocialista pártjai közül, az oroszországi kivételével, az olasz volt az egyetlen, amelyik ebben a kérdésben nem biztosította feltétlen támogatásáról a kormányt.

Amikor a győzelem 1918. november 4-i bejelentésével Olaszország számára a háború befejeződött, az ország még mindig a mélységes kettészakítottság állapotában volt. A három és fél évnyi véres háború erőfeszítései és lemondásai nem segítettek az 1914–15-ös megosztottság gyógyításában. Ellenkezőleg, a szakadék inkább mélyült. 1917 októberében az olasz hadsereg Caporettónál (ma Kobarid, Szlovénia) katasztrofális vereséget szenvedett, melynek következtében a körülbelül egymillió katonát számláló teljes isonzói hadsereg több mint száz kilométert hátrált rendezetlenül, egészen a Veneto régió szívében kanyargó Piave folyóig; mintegy 300 ezer fogoly (és 400 ezer katonaszökevény) veszett oda. Heves vádaskodások következtek. A beavatkozás támogatói azzal vádolták a szocialistákat, hogy felforgató propagandájukkal aláásták a katonák harci kedvét (az oroszországi bolsevik hatalomátvétel szinte napra egybeesett Caporettóval). Az egyházat is felelőssé tették: 1917 augusztusában XV. Benedek pápa nyilvánosság előtt „értelmetlen mészárlásnak" nevezte a háborút, amivel arra készteteti néhány katonai vezetőt, hogy a letartóztatását és felakasztását követeljék. Széles körű harag zúdult a liberális kormányzatra is – és általában a parlamentre, amelynek nem felejtették el és nem is bocsátották meg, hogy 1914–15-ben nagyjából a semlegesség pártján állt, és amelynek a háborús erőfeszítések iránti elkötelezettségét – és ez irányba tett lépéseit – most harsányan megkérdőjelezték.

Így hát Carlo egy mélységesen megosztott és felbolydult országba tért vissza a frontról 1919-ben. A gyorsan romló gazdasági helyzetben a gyárosok a háborús idők szintjéhez képest csökkentették a termelést, nőtt a munkanélküliség, az infláció az egekbe szárnyalt, ezért a bolsevik forradalom sikerén felbátorodott szocialista vezetők harcias magatartásra szólították fel az olasz munkásokat. Mindennapossá váltak a sztrájkok, munkáskizárások, gyárfoglalások és lázongások. Az Olasz Szocialista Párt 1919. októberi bolognai kongresszusán az orosz forradalmat „a proletariátus történelme legígéretesebb eseményének" nevezte, és azt követelte, hogy „új proletár szervek" váltsák fel „a burzsoá hatalom elnyomó- és kizsákmányolóeszközeit, az államokat, önkormányzatokat és közigazgatásokat". Felszólította híveit, hogy „a burzsoá erőszakkal szembeni önvédelemből folyamodjanak erőszakhoz a hatalom megragadásáért és a forradalmi célok eléréséért".[3] A nagyobb városok utcáin a szocialisták szimpatizánsai „gaz háborús uszítóknak" és „kapitalista lakájoknak" gúnyolták az egyenruhát viselő katonatiszteket, néhol le is taszították őket a vonatokról és villamosokról.[4] Ahogy az egyik hazatérő tiszt, az amúgy szélsőbalos vonzalmakat tápláló Emilio Lussu – utóbb jeles antifasiszta – megjegyezte: bizarr és politikailag igen ártalmas helyzet volt. Mint megfogalmazta, különösen a nagyobb gyárakban a munkások „mindennél hevesebb háborúellenes érzéseket" tápláltak:

> Nem vettek részt benne, mégis folyamatosan ellenezték, szinte mintha nem elmúlóban, hanem kitörőben volna. A gyakorlatban ez az ellenségesség abban nyilvánult meg, hogy megvetésüket fejezték ki mindazok iránt, akik harcoltak, mintha azok az utóbbi négy évben valami nagy dáridóban lumpoltak volna. Ez az attitűd jelentős szerepet játszott abban, hogy a munkások hamarosan elvesztették a leszerelt és az aktív katonák rokonszenvét.[5]

Carlót elborzasztotta ez a helyzet. 1919 októberében Milánóban állomásozott, és arra figyelt fel, hogy szocialisták gyalázzák, gúnyolják bersaglieri egyenruháját, ócsárolják a hadsereget és az államot. Egy alkalommal úgy érezte, az élete is veszélyben forog, katonabajtársakat kellett segítségül hívnia. Forrt benne a harag: haragudott a szocialistákra, de még inkább a kormányra, amely alkalmatlannak bizonyult arra, hogy fenntartsa a rendet, megvédje a hazafias eszméket, amelyekért ő és rajta kívül még oly sokan harcoltak. Keserűségét a naplójában öntötte ki, amelyet a háború kezdete óta megszakításokkal vezetett. „Micsoda borzalmas csalódás! – írta nem kevés szemforgatással az 1915. májusi helyzetre visszagondolva. – A nagy olasz család, amely teljes egységben, a kellő pillanatban lépett be a háborúba, ma darabokra hullt, szörnyen megosztott és szörnyen beteg, veszedelmes kór lázá kínozza: az anarchiáé." Még a hazatérő katonákat pár hónappal korábban megéljenző nők is az *Avanti Popolót** énekelték a tereken. „Tanácstalan vagyok. [...] Felfogni se tudom, hogy ezektől az undorító politikai eszméktől vezérelve az emberek képesek annyira meggyűlölni egymást, hogy testvér öl testvért, holott inkább mindannyiunknak össze kellene fognunk a nemzet megújhodására, mindenekfelett gazdaságilag, és együtt kellene kihúznunk az országot a háború katasztrofális következményeinek kátyújából." A reményei szertefoszlottak: „Nem hiszek többé semmiben." Szinte szégyellte, hogy olasz. Legfőképp a politikát gyűlölte meg a politikusokat; a naplójával megosztott fogadalom szövegében vastagon aláhúzta az eskü szavait:

> Legünnepélyesebben fogadom: Esküszöm, hogy soha többé nem ártom magamat politikába; soha nem leszek semmilyen párt tagja – egyetlen politikai pártom, egyetlen nagy eszmém a családom lesz: Apám, Anyám, testvéreim és egyszer majd a gyermekeim.

De nem tudott teljesen hátat fordítani szeretett Olaszországának, és azért imádkozott, hogy egyszer majd jöjjön valaki, aki felemeli: „Éljen a béke és a nagyság új Olaszországa! És ezzel a nagy reménnyel fo-

* *Avanti Popolo* (Előre nép!), a szocialisták indulója. – *A szaklektor*

hászkodom az Istenhez, és kérem irgalmas tettét: küldjön nekünk egy férfit, aki felülkerekedve mindenkin és mindenen, győzedelmeskedhet és uralkodhat hiteles pártatlansággal."[6]

Carlónak némi vigaszt egyedül az *Il Popolo d'Italia* olvasása nyújtott; ezt az újságot Mussolini az után alapította, hogy 1914 vége felé szakított a szocialista párttal, és azért, hogy előmozdítsa a beavatkozáspártiak ügyét. Carlót lebilincselte a Mussolini írásaiból áradó hév, ahogyan védelmébe vette azokat, akik a háborúban harcoltak, és ahogy kifejezetten kiállt a bersaglieri ügye mellett. 1920 márciusában lehetősége nyílt hallani Mussolinit, ahogy beszédet mond egy fogadáson a Grande Italia Szálló halljában Milánóban. Ez az esemény revelációként hatott rá:

> Azonnal leküzdhetetlen vonzalmat éreztem iránta. Tetszett, ahogy beszélt, tetszett a büszkesége, erélyessége, a nézése. [...] Nem tévedek. Egy ideje már figyelem, hogy van valami kivételes ebben az emberben. Reményt ad nekem, igazi reményt, hogy ez az ember az élére áll egy mozgalomnak, amely felveheti a harcot, és meg is alapította azt, amit ő Harci Szövetségnek (Fasci di combattimentónak*) nevez. Ez a mozgalom a józan észhez való visszatérés kezdete lehet; egy új és a mostaninál jobb kor kezdete. Megfogadtam, hogy soha többé nem politizálok – de hogy ne ragadná el az embert az öröm, amikor fényt lát a horizonton?[7]

Az elkövetkező hónapokban Carlót még inkább a harag és az undor érzése tartotta fogva, mintsem a reményé. 1920 tavaszán végleg leszerelték, és hazatért szülővárosába, Firenzébe. Úgy látta, hogy „fortyogó katlan" a város, tele van, akárcsak Milánó, agresszív sztrájkolókkal és tüntetőkkel. Néha félt kimenni az utcára, és naplójának megvallotta: kísértést érzett, hogy pisztolyt ragadjon, és használja is a szocialisták ellen. De az honfitársai megöléséhez, a testvérgyilkosság megbocsáthatatlan bűnéhez vezetne. Kikelt az angolok és a fran-

* Az olasz *fascismo* szó a latin *fasces*ből – fejsze köré kötött vesszőnyaláb – származik, amely az ókori Rómában az „egységben az erő" elvét fejezte ki. – *A szerk.*

ciák ellen, amiért 1919-ben a párizsi béketárgyaláson megfosztották Olaszországot jogos jutalmától, és értéktelenné tették győzelmét; beszámolt továbbá gyilkos indulatáról a miniszterelnök, Francesco Saverio Nitti iránt („az a disznó Nitti"), amiért nem védte meg az olasz érdekeket, és megalázta a hadsereget, közkegyelmet adva a katonaszökevényeknek.[8] Csüggedtségét csak tetézte anyagi helyzete. Lelke mélyén festő vagy zenész szeretett volna lenni (esetleg író: legmélyebb érzéseit romantikus vers formájában vetette papírra naplójában), de addig is olyan állást kellett keresnie, amiből meg tud élni. Csakhogy – a több mint kétmillió leszerelt katona többségéhez hasonlóan – nehezen talált bármit is. Végül átmenetileg utazó ügynöki munkát vállalt egy szénvállalatnál. Korántsem ilyenről álmodott, ezért 1922 őszén az idegösszeomlás szélére jutott.

„Egy erős hang [...], egy férfi"

De nem csupán Carlo vágyott „egy olyan férfira", aki jobbra fordíthatja Olaszország sorsát. A gondolat, hogy egy égből pottyant alak békét és rendet hozhat a nyugtalan országnak, Itália két nagy írófejedelmétől, Dantétól és Machiavellitől kapott erős kulturális jóváhagyást. Mindketten a viszályban és a megosztottságban látták az itáliai társadalomra leselkedő veszedelmet, és a félszigeten az egység és összhang helyreállítását mindketten egy kivételes egyéniség felbukkanásával kötötték össze. A messianisztikus, a megváltót váró gondolatokhoz népszerű, ezeréves hagyományok és a szentek tiszteletének katolikus eszméje kínált további fogódzót. Az első világháború előtti években intellektuális értelemben is fokozott érdeklődés irányult „a karizmatikus tekintély" mibenlétére: szerte a világban filozófusok, közgondolkodók, társadalomtudósok és pszichológusok tulajdonítottak egyre meghatározóbb szerepet az irracionális, tudatalatti és mitikus elemeknek a társadalmi viselkedésben. Friedrich Nietzsche a hősi ember géniuszát és a hatalom akarását eszményítette, Gustave Le Bon a tömegek erős vezetők iránti érzelmi fogékonyságát elemezte. Olaszországban az erkölcsi korlátokat átlépő

emberfölötti ember iránti nietzschei lelkesedés fejeződött ki a híres költő, színmű- és regényíró, Gabriele D'Annunzio hivalkodó életstílusában. Le Bon tömegek lélektanáról kifejtett nézeteit (Mussolini lelkesedett értük) olyan befolyásos társadalomtudósok gondolták tovább, mint Scipio Sighele*.

Olaszországban az 1890-es évektől erősödött fel az erős és ihletett vezér iránti vágy. Gazdaságilag és politikailag ez az évtized volt a legsötétebb az egyesülés óta. A bankszektor válsága 1893-ban a csőd szélére sodorta az országot. A parlament hitelességét csaknem teljesen aláásta a Banca Romana-botrány: vezető politikusok tucatjairól derült ki, hogy kölcsönöket vettek fel egy törvényellenesen működő banktól. Az ország több részén fellobbanó lázongások egy szocialista forradalom rémképét vetítették előre; Szicíliában1894-ben statáriumot vezettek be, és 40 ezer katonát küldtek a szigetre, hogy helyreállítsák a rendet. 1896-ban az Etiópiában elszenvedett aduai vereség újabb utcai zavargásokhoz vezetett. Ezzel egyszeriben vége is szakadt Francesco Crispi miniszterelnök politikai karrierjének, akiről jó ideig sokan úgy gondolták, ő az, aki kellő tekintéllyel rendelkezik az ország összetartásához; szinte messianisztikus reményeket fűztek hozzá.[9] A század utolsó évei még súlyosabb zendülések kirobbanásával, viszolyogtató képviselőházi jelenetekkel és gyenge kormányok váltakozásával teltek. 1900 júliusában a király, I. Umberto anarchista merénylet áldozata lett.

A káosz közepette rendszeressé váltak az arra irányuló követelések, hogy vessenek véget a parlamentáris kormányzásnak. Sok konzervatív kezdetben abban reménykedett, hogy a királyt meg lehet győzni: éljen alkotmány adta hatalmával, és a végrehajtó hatalom a koronának és ne a képviselőháznak tartozzon engedelmességgel. Egy korábbi miniszter odáig ment, hogy 1893-ban nyilvánosan figyelmeztette Umbertót, hogy ha nem tesz határozott lépéseket, az egyszerű emberek elveszíthetik hitüket a monarchiában (amely számukra szükségszerűen az „eszményi" államberendezkedés), és a dinasztia elbukik.

* Scipio Sighele (1868–1913) szociológus, kriminalista. Politikai felfogásában nacionalista, irredenta. – *A szaklektor*

„Meglátják a legteljesebb erőtlenséget ott, ahová a képzelet a legteljesebb hatalom képét vetítette."[10] Pár évvel később híres nyílt levelében egy másik korábbi miniszter, Sidney Sonnino szólította fel a királyt, hogy ragadja magához a kezdeményezést: „Felség! [...] A végrehajtó hatalom egyedül Felségedben lakozik. Egyedül Felségednek áll jogában kinevezni és felmenteni minisztereket. [...] A nemzet Felségedre figyel, és bízik Felségedben. [...] Felség, vigyázat!"[11] Sonnino valami, a német rendszerhez hasonló szisztémára vágyott: ott egy erős kancellár kizárólag a koronának tartozott felelősséggel. Crispi nyíltan pártolta a német alkotmányos rendet, és javaslatot is tett arra, hogy szüntessék meg végleg a képviselőházat, állítsanak a helyére tisztán tanácsadói, nem pedig választott szenátust. „A parlamentáris rendszer nem illik a latin népekhez" – mondta 1897-ben Margit királynénak, a korabeli társadalomtudósoknak azt a divatos nézetét visszhangozva, hogy a déliekben a gyűlések, a sokadalmak a mértéktelen individualizmust és az érzelmi ingatagságot erősíthetik.[12]

De Umberto szürke és bátortalan egyéniség volt, nemigen vágyott rá, hogy tevőleges politikai szerepvállalása elvegye az időt a szeretőitől, a lovaitól és a vadászataitól. Őt fia, III. Viktor Emánuel követte a trónon 1900-ban, akiből hasonlóan hiányzott a politikai becsvágy (nagy szenvedélye az éremgyűjtés volt, amiért díszdoktori címet kapott az Oxfordi Egyetemtől). Megelégedett azzal, hogy a parlamentáris rendszer nagyjából ugyanabban a mederben folytatódjék, mint addig. Az új évszázad első éveiben Giovanni Giolitti állt a kormány élén, ő adta a nevét Olaszország egész, háború előtti korszakának. Giolitti agyafúrt piemonti liberális volt, és az elődeivel ellentétben hitt abban, hogy olyan gazdasági, társadalmi és politikai reformokkal, amelyek javítanak a munkásosztály helyzetén, a szocialistákat le lehet téríteni a forradalom útjáról, és be lehet terelni az alkotmányos rend karámjába. Haladó szellemű programja azonban nem tudta elérni, hogy a parlament megfelelően működjék, vagy megváltozzon a róla a közvéleményben kialakult kép. Sőt sok politikai elemző úgy tartotta, hogy Giolitti a becstelenség és a korrupció éllovasa. 1910-ben egy jól ismert baloldali értelmiségi, Gaetano Salvemini „az alvilág miniszterének" nevezte, amiért a délolaszországi választásokon bűnözői körökkel paktált le.

Giolitti igyekezetét, hogy a szocialistákat a kormányzathoz édesgesse, megkönnyítette a gazdasági konjunktúra, amely az ország első ipari fellendüléséhez vezetett. Az egyesülés idején Olaszország döntően mezőgazdasági társadalom volt, a munkaerő mintegy 70 százalékát a földeken foglalkoztatták – ez körülbelül a nagy-britanniai háromszorosa lehetett. Gazdag szén- és egyéb ásványlelőhelyek híján az egyetlen jelentős termelő szektor a textilipar volt, amely főleg selymet állított elő, zömmel fönt északon, az alpesi völgyekben. 1896–1908 között azonban az ország ipari teljesítménye értékarányosan csaknem megkétszereződött; a növekedés különösen figyelemreméltó volt az olyan „újabb" területeken, mint a gépgyártás, vegyipar, gumi- és acéltermelés. Mezőgazdasági munkások költöztek fel vidékről, hogy munkát találjanak a gyárakban, és a városok gyors növekedésnek indultak: ezekben az években mintegy 14 ezren vándoroltak be Milánóba, amelynek lakossága 1880 és 1914 között csaknem a kétszeresére, 600 ezerre nőtt. Olaszország komoly gazdasági modernizációjának első szembeötlő jele a kiviruló autógyártás volt. 1899-ben egy fiatal lovassági tiszt, Giovanni Agnelli megalapította a Fabbrica Italiana Automobili Torinót (Fiat). Példáját hamarosan seregnyi vállalkozó követte. 1907-re az ország 61 gyára évente 18 ezer gépkocsit állított elő, elsősorban Torinóban és Milánóban.[13]

A 20. század első éveinek modernizációja azonban északnyugatra, a Torino–Milánó–Genova „ipari háromszögbe" összpontosult, a dél lemaradt a fejlődésben, de Olaszország egészében véve is megmaradt zömmel zsellérekből-kisbirtokosokból-részesbérlőkből álló, nagyrészt fejletlen mezőgazdasági társadalomnak. Délen a földművelési módszerek alig változtak az évszázadok során, a legtöbb paraszt itt továbbra is silány és köves talajú kis telkeken kaparta össze a betevőjét, gyakran a földjüktől távol élő birtokosoktól bérelve a parcellát, akik mind lélekben, mind gyakorlatban hűbérúrként viszonyultak a falusi munkaerőhöz. A nagy népsűrűség miatt a bérek alacsonyak maradtak, a részfoglalkoztatás, különösen a csapadékos őszi és téli hónapokban, amikor kevés volt a tennivaló a földeken, széles körben dívott. A várható élettartam (malária és más helyi betegségek következtében) a legtöbb helyen alig haladta meg a negyven évet. A déliek nagy többsége

számára a nyomasztó szegénységből való menekülés egyetlen útja a kivándorlás volt. Az 1890-es évek és az első világháború között milliók használták ki az olcsó gőzhajójegyek adta lehetőséget, hogy munkát találjanak Észak-Amerika virágzó iparvidékein.

A század első éveiben a félsziget északnyugati részén az ipari növekedés hozzájárult a városi szakszervezeti mozgalom erőteljes fejlődéséhez. Jellegében azonban a szocialista párt erősen falusias maradt Olaszországban, támogatóinak a zöme a Pó-völgy és a központi régiók parasztságából került ki. Lombardia, Emilia-Romagna, Toscana és Umbria kis településein az Olasz Szocialista Párt szövetségek, segélyegyletek, kollektívák és dolgozói kamarák hatalmas hálózatát működtette; e községek közül sokban puskaporos légkör uralkodott, a helyi földbirtokosok és a mezőgazdasági munkások között a fizetség és a munkakörülmények miatti összetűzések gyakran erőszakba torkolltak. Az is növelte a harci kedvet, hogy Giolitti szigorú kormányzati semlegességet ígért a munkaügyi vitákban – azt vallotta, hogy a munkáltatók és munkavállalók közti, szabadjára engedett küzdelem gazdasági növekedést gerjeszt, továbbá a munkások életszínvonalának növekedésével jár. 1906–1910 között több mint ezerötszáz sztrájk zajlott, amelyekben csaknem 350 ezer mezőgazdasági és ipari munkás vett részt.[14] A sztrájkok közül sok sikerrel járt, ami fontos szerepet játszott a szocialista párt növekedésében. Az 1900-as választásokon az Olasz Szocialista Párt 216 ezer szavazattal 32 képviselői helyet szerzett. 1913-ra képviselőik száma 79-re nőtt, és az összes szavazat körülbelül egynegyedét gyűjtötték be.

Giolitti munkásmozgalmak iránti engedékenységét legheveseben a nacionalisták támogatói bírálták – ez a mozgalom a századfordulón tűnt fel, válaszul a szocializmusra és az olasz uralkodó osztály érzékelhető gyengeségére. A vezető nacionalisták többségükben magasan iskolázott, gyakran erős írói ambíciókkal megáldott fiatalemberek voltak. Enrico Corradini például, aki a mozgalom meghatározó, gyarmatosításpárti szárnyának szónoka lett, irodalomtudományból diplomázott, mielőtt az 1890-es években olyan dekadens címeket viselő (sikertelen) regények, színdarabok írására adta a fejét, mint a *Szűziesség* és a *Halál után*; politikai művei és terjedelmes újságírói

munkássága mellett egész pályája során továbbra is ontotta a szépprózai és drámai alkotásokat. Sok nacionalistát az emelkedett katolicizmusból született keresztes háborús idealizmus ihletett („Lelkem mélyén mindig is éreztem az istenfélő és lelkészi küldetést" – vallotta meg Giovanni Amendola 1904-ben),[15] vagy az a vágy, hogy újjáélesszék Mazzini meghiúsult nemzeti reményeit – az ő hírneve a századelőtől feltűnő másodvirágzását élte. Ahogy Giovanni Papini író fogalmazott 1906-ban:

> Érzem – miként Mazzini a régmúlt napokban –, hogy a haza küldetést tartogat számomra, és nekem mindent meg kell tennem, hogy Olaszország ne legyen ennyire süket, ennyire vak, ennyire gyáva. [...] Rómának mindig is egyetemes, uralkodó küldetése volt. [...] Újra a világ közepének kell lennie, és az egyetemes hatalom új formájának kell ott székelnie. [...] Akaratunk és munkánk gyümölcse a Harmadik Róma, az eszményi Róma kell legyen.[16]

A nacionalisták eszméik közvetítésére legfőképp olyan folyóiratokat vetettek be, mint az *Il Regno* (1903) és a legelhíresültebb, a *La Voce* (1908). Az ország legtehetségesebb írói és gondolkodói szinte kivétel nélkül hozzájuk tartoztak: közös platformra terelte őket a fennálló állapotok iránti ellenszenv és az a meggyőződés, hogy egy „értelmiségi pártra" van szükség, Olaszországnak meg kell szabadulnia elkorcsosult, aktuális uralkodó osztályától. A nacionalisták meg voltak győződve arról, hogy az ország középszerűségbe és erkölcsi szegénységbe süllyedt, és „szellemi" forradalmat akartak, bár az nem volt világos, hogy ez pontosan milyen alakot öltsön. Általában tisztább képük volt arról, hogy miből van elegük, mint arról, hogy mit szeretnének. Gyűlölték a parlamentet és a főváros romlottságát: „Összes gazdasági, erkölcsi és szellemi visszamaradottságunknak Róma [...] az alapvető oka. [...] Fejétől bűzlik a hal: Olaszország Rómától."[17] A szocializmust veszélyesnek ítélték: alapvetéseik materialisták, a társadalmat megosztják, a magasabb lelki értékekre fittyet hánynak, és zsigerből önzők. Giolittit megvetették, hitvány pragmatikusnak tartották, akiből hiányzik az idealizmus, és mélységes tévedésben van, amikor azt hiszi, hogy ki-

porciózott társadalmi, gazdasági és politikai reformokkal a szélsőbal erőit tényleg csak úgy meg lehet vásárolni.

Közvetlenül az első világháború előtti években a nacionalisták roppant befolyásos politikai és kulturális erővé váltak Olaszországban. Széles körű támogatást élveztek az egyetemi oktatók, diákok, katonatisztek, diplomaták, gyáriparosok és földbirtokosok között. Olaszország bajaira – általánosságban megfogalmazva – abban látták a megoldást, ha egy idealizált nemzetvízió mögé felsorakoztatják az összes társadalmi osztályt; az össznépi lelkesedés felkorbácsolásában kulcsszerepet szántak az agresszív külpolitikának. Távlatos vezetésre is szükség volt. Ahogy Giuseppe Prezzolini író és újságíró 1904-ben kifejtette, az olaszországi középosztállyal nem az a baj, hogy gazdaságilag gyenge, hanem hogy nincs, aki lelkesítse őket: „Amit az olasz polgárság mostanáig nélkülözött, az a példamutatás és az erős hang [...], más szóval egy férfi."[18] Ugyanabban az évben, nosztalgiával gondolva Francesco Crispire, aki egy ideig úgy tűnt, meghozza az országnak az áhított egységet, Papini így írta le az ideális nemzeti vezetőt:

> Ő éppúgy egy a hazával, ahogy a Szentlélek is egy az Istennel. [...] Egyszerre vezető és vezér. [...] Olyannak kell lennie, mint a tűzoszlopnak, amely Jehova népét vezette át a sivatagon. Be kell világítania az utat, és megmutatnia a célt. [...] Sasszemű és vasöklű kormányos, aki arra hivatott, hogy a népével elinduljon a magasabb rendeltetés felé.[19]

Nacionalista társai többségéhez hasonlóan idő múltával Giovanni Papini is Benito Mussoliniba vetette reményeit: mint olyan férfiba, aki kiragadja az országot a gyenge és korrupt parlamentáris kormányzás posványából, és elvezeti a dicsőséges Harmadik Róma szellemi magaslataira.

Amikor Olaszország belépett az első világháborúba, a Papinihez (és Carlo Ciserihez) hasonló fiatalemberek a nemzet erkölcsi és politikai csődje feletti elkeseredés és az Olaszország szellemi megújulására való vágyódás közt őrlődtek. Azoknak a kormányzása sem biztatott a változás kilátásaival, akik 1915-től 1918-ig irányították az országot: ők javarészt sótlan, konzervatív (és idős) liberálisok voltak. A tábornokokból is hiányzott a lobogás és a képzelőerő. Az egyetlen, aki kitűnt a tömegből, és a néplélekkel rezonáló húrokat pendített meg, Gabriele D'Annunzio volt, a költő. Az olasz hadba lépés legharsányabb támogatói közé tartozott, 1915 májusában jellegzetes szélsőségességével arra buzdította a tömeget Rómában, hogy fordítsa haragját a semlegességpártiak ellen, vesszenek az árulók („folyjon vér, legyen az a vér ugyanolyan áldott, mint a lövészárkokban ontott").[20] A háború alatt önkéntesként szolgált, egész sor merész és később sokat emlegetett légi és tengeri bevetést vezetett, amelyekért sok érdeméremmel tüntették ki. Tar fejével, keménykötésű, aprócska termetével és vallásos meg misztikus elemekkel fűszerezett sajátos ékesszólásával tömegeket ragadott magával. Egy fiatal középosztálybeli katonatisztet, Attilio Frescurát 1916 nyarán valósággal megbűvölt a beszédével – és nem utolsósorban szokatlan megjelenésével:

> [...] levette napszemüvegét és sapkáját. Láttam csillogó koponyáját és áttetsző, beesett arcát. Beszélt. A Költő szeme merev volt. Beszéd közben Gabriele D'Annunzio elvonttá válik. Nincs a tömegben. Jóllehet hatalma alatt tartja, fölötte és mögötte van. Nem hozzánk beszélt, hanem valakihez a hallgatóságán túl: a fajhoz. A Költő nyilvánvalóan rögtönzött. És az erőfeszítéstől, hogy megtalálja a megfelelő formát gondolatai kifejezéséhez, egy, a nyakától a koponyáján át a bal halántékáig húzódó nagy ér vastagon kidagadt és lüktetett.[21]

Az Attilióhoz hasonló értelmiségiek széles körben osztoztak abban az érzésben, hogy D'Annunzio valahogy a nemzet vagy „faj" felsőbb érdekében emel szót. Amikor a háború véget ért, és a zűrzavar és csalódottság bekövetkezett, sokan azok közül, akik a hadba lépést sürgették, kezdetben a költő hős felé fordultak, tőle remélték reményeik beteljesülését. Nagyok voltak az elvárások: „Izgatottan várunk [...], szemünket meresztgetjük a láthatárra, ahonnan egy csillag kelhet fel, hogy újra elhozza nekünk az áhított napot" – írta 1919-ben Giovanni Gentile, a kiváló filozófus, utóbb a fasizmus alatt oktatási miniszter.[22] A nacionalisták, a futuristák és a többiek, akik 1915 májusában a terekre tódultak, és rábírták a (meglátásuk szerint) pipogya parlamentet a hadüzenetre,

úgy tekintettek a háborúra, mint ami elsősorban az „övék". A győzelem is az övék kell hogy legyen: kevéssé bíztak az ország liberális vezetőiben, abban, hogy a nemzet hatalmas véráldozatához méltó megállapodást harcolnak ki. Pár nappal a háború vége előtt Gabriele D'Annunzio megjelentetett egy költeményt, amelyben figyelmeztette azokat, akik hamarosan összegyűlnek megvitatni a békefeltételeket, nehogy „rokkanttá tegyék", „megcsonkítsák" Olaszország győzelmét:

> Ki merné e lángoló nagyságot s szépséget vének hosszas szócsatájára, fondorlatok élemedett zsinatára váltani?
> Mártírvérért írnoktintát cserébe? [...]
> Győzelmünk, rokkanttá nem leszel! Térded nem törheti, szárnyad nem nyesheti senki.[23*]

A „megcsonkított" győzelem

Olaszország – ahogy Antonio Salandra a nyilvánosság előtt meglehetősen cinikusan megfogalmazta – 1914–15-ben a „szent egoizmus" szellemében alkudta ki hadba lépésének árát. Salandra miniszterelnök és Sidney Sonnino külügyminiszter igyekezett a lehető legjobb területgyarapító egyezséget kicsikarni az ország számára, és igen előnyös üzletet kötöttek. A londoni szerződést 1915. április 26-án titokban írták alá Nagy-Britanniával, Franciaországgal és Oroszországgal. A szerződés értelmében Olaszországnak egy hónapon belül hadat kellett üzennie az Osztrák–Magyar Monarchiának és Németországnak, győzelem esetén megkapja Trentinót, Dél-Tirolt, Triesztet, Isztriát, Dalmácia nagy részét, a felső-adriai szigeteket, a Dodekanészoszt (amelyet már Líbia megszállásakor elfoglalt), protektorátust Közép-Albánia fölött, Valona (ma Vlorë) kikötőjét, valamint részeket Németország afrikai és ázsiai gyarmataiból. Olaszország valójában 1916 augusztusáig nem üzent hadat Németországnak, s ez a késlekedés hozzájárult ahhoz, hogy az alpesi front a britek és a franciák szemében afféle kis-

* Szénási Ferenc fordítása

színpaddá alacsonyodott a kelet-franciaországi, németekkel szembeni fő hadszíntérhez képest. Továbbá felerősítette Párizsban és Londonban azokat a régi előítéleteket, hogy nemzetközi ügyek terén nem lehet megbízni Olaszországban. Ami Németországot illeti, Olaszország 1915-ös kiválása a hármas szövetségből olyan bizalmatlanságot és haragot hagyott maga után, ami hosszú évekre árnyékot vetett a két ország viszonyára, még azt követően is, hogy 1939-ben hivatalosan újra szövetségesek lettek.

Amikor a háború véget ért, és a küldöttek csomagolni kezdtek, hogy elinduljanak Párizsba az 1919 januárjában kezdődő béketárgyalásokra, a bolsevikok nyilvánosságra hozták a londoni szerződést. Az olasz követelések mértéke sehogy sem illett annak az idealizmusnak a szelleméhez, amelyet az amerikai elnök, Woodrow Wilson szeretett volna érvényesíteni a nemzetközi kapcsolatokban. Wilson azt akarta, hogy az új Európa talpköve „a nemzeti önrendelkezés" legyen. Az olaszországi hangulat azonban nem volt kész semmilyen kompromisszumra. D'Annunzio és a beavatkozáspártiak annyira fölkorbácsolták a lelkesedést, hogy az olaszok ekkor már a lehető legnagyobb területi igénnyel léptek fel: nem elégedtek meg a londoni szerződésben foglaltakkal (azokon a területeken, Triesztet és Trentinót leszámítva, nem voltak többségben az olasz ajkúak), hanem maguknak követelték Fiumét (Rijeka) is a tengerparton, a kikötővárost, ahol a 19. század közepétől olasz középosztálybeli emigránsok jelentős közössége alakult ki. A „londoni szerződés plusz Fiume" követeléssel azonban Olaszország azt kockáztatta, hogy ocsút hint a tiszta búzába, és kirívóan elvtelennek mutatkozik, mert a londoni szerződés a reálpolitika hagyományos megfontolásait tartotta szem előtt (Olaszország biztonságát kívánta szavatolni az Adrián), Fiume kérdését pedig „a nemzeti önrendelkezés" alapján gondolták elrendezni. De még az is vitás volt, hogy a városban vajon valóban többségben vannak-e az olaszok, hiszen a városszéli munkásnegyedek népességét szinte teljes egészében horvátok alkották.

Így hát az olasz küldöttek kínos pozícióba kerültek Párizsban. Helyzetüket tovább bonyolította a béketárgyalások három legbefolyásosabb személyiségének a hozzáállása: Woodrow Wilson amerikai elnök,

David Lloyd George brit és Georges Clemenceau francia miniszterelnök egyaránt afféle felkapaszkodottnak tekintette Olaszországot, amely nem igazán érdemel teljes jogú tagságot a nagyhatalmak klubjában. Ez a nyílt lekezelés tovább szította a nacionalista érzelmeket Olaszországban, és arra kényszerítette a miniszterelnököt, Vittorio Emanuele Orlandót és a külügyminisztert, Sonninót, hogy még jobban ragaszkodjanak követeléseikhez, nehogy az ő fejükre hulljon vissza az, amitől odahaza egyre inkább tartottak, a győzelem „megcsonkítása". Orlandót, a kiváló szicíliai jogászprofesszort általában jól fogadták Párizsban – terjengős délies modora levette Lloyd George-ot a lábáról (bár az általánosabb brit nézetnek valószínűleg Harold Nicolson adott hangot, amikor fullánkosan úgy jellemezte Orlandót, hogy „ősz, erőtlen, lottyadt ember").[24] Sonnino viszont a maga kimért viselkedésével és rideg megjelenésével a hagyományos olasz ellentéte volt, rossz benyomást keltett. Ráadásul túlnyomórészt neki kellett beszélnie, mert Orlandót – minden széles taglejtése ellenére – a britek és az amerikaiak nagyon nehezen értették.

Az olaszok Fiumére formált igénye ellentétes volt azzal a francia szándékkal, hogy a közép-európai új államok sorában egy erős Jugoszlávia jöjjön létre, amely keleti irányból sakkban tartja Németországot: Jugoszlávia majdani életképessége tekintetében mind gazdaságilag, mind stratégiailag létfontosságúnak ítélték Fiume kikötőjét. Más, kevésbé kimondható aggodalmak is közrejátszottak. A francia–olasz kapcsolatok 1860 óta hullámzóan alakultak, és gyakran igen feszültté váltak. Az 1880-as évek végén Francesco Crispi például egy Franciaország ellen indítandó háborúra igyekezett rábeszélni német szövetségesét, összhangban azzal a régi törekvésével, hogy Olaszország vegye át az irányító szerepet a Földközi-tenger térségében.[25] Az idős Clemenceau tudta ezt, és nem táplált különösebb illúziókat. Így hát miközben az olasz kormány minden erejével Jugoszlávia meggyöngítésén szorgoskodott, és olyan polgárháborút szító terveket hagyott jóvá, mint hogy provokátorokat küldjenek oda és olasz katonákat bátorítsanak arra, hogy helybéli nőkkel való „bizalmaskodással" növeljék a feszültséget, a franciák azon dolgoztak, hogy az új államot egyben tartsák, és így fékezzék meg a kiszámíthatatlan Olaszországot. Orlando

felháborodottan hangoztatta, hogy nem azért győzték le Ausztriát, hogy egy újabb nagyhatalom lépjen a helyébe az Adrián. De ezzel nem sok együttérzést vívott ki magának Párizsban.[26]

Az olasz küldöttség dolgát tovább nehezítette, hogy sem Franciaország, sem Nagy-Britannia nem gondolta úgy, hogy Olaszország hozzájárulása a háborús erőfeszítésekhez megfelelően igazolná a benyújtott mértéktelen területi követeléseket. Rámutattak, hogy Olaszország háborús veszteségei mind Franciaországét, mind Nagy-Britanniáét jóval alulmúlták: a harcokban körülbelül 650 ezer olasz esett el, ez még a felét se érte el a franciák veszteségének. Nagy felháborodást váltott ki, hogy az olasz főparancsnok, Diaz tábornok csak 1918 őszén mutatott egyértelmű hajlandóságot arra, hogy átfogó támadást indítson, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy Ausztria–Magyarország az összeomlás szélén áll („Mindenki azt mondja, hogy a béketárgyalásokra szóló felhívás Olaszország számára egyet jelentett a harc elindítására szóló felhívással" – jegyezte fel a brit követ).[27] Az is ingerültséget keltett, hogy az olasz hadiflotta alig merészkedett ki a kikötőiből, holott azt ígérte, járőrözni fog a Földközi-tengeren és az Adrián, és azt se egykönnyen nyelték le, hogy azokat a hatalmas összegeket, melyeket az amúgy is szorongatott helyzetben lévő antanthatalmak Olaszországnak kölcsönözni kényszerültek (Nagy-Britannia részéről 15 milliárd líráról volt szó), nem teljes egészében fordították háborús célokra. Párizsban sok küldött fejében megfordult az a nem új gondolat, hogy az olaszok elragadó, de lelkiismeretlen népség. Ahogy Clemenceau megfogalmazta: „Az olaszok 17. századi modorban kivitelezett csodálatos kalapemeléssel fogadnak, és a mutatvány végeztével nyújtják a kalapot az adományok számára."[28]

Orlando és Sonnino, hátuk mögött az 1919 tavaszán Olaszországban egyre gyakoribbá váló tüntetésekkel és mindenekelőtt a beavatkozáspártiak–semlegességpártiak törésvonal mentén kirobbanó erőszakos cselekményekkel, nem érezték magukat abban a helyzetben, hogy engedményeket tehetnének. Orlando azt állította: egy titkos társaság felesküdött, hogy megölik, ha úgy tér haza, hogy nem szerezte meg egész Dalmáciát, Sonnino pedig komoran szónokolt „a megcsonkított győzelemről", amely anarchiába taszítaná az országot. Orlando két-

ségbeejtő állapotba került. Húsvétvasárnap, a britekkel, franciákkal és amerikaiakkal folytatott különösen kiélezett tárgyalás közben Clemenceau közönyös és a britek hitetlenkedő tekintetétől kísérve könnyekben tört ki. (Sir Maurice Hankey, a konferencia titkára kijelentette, hogy az érzelmek ilyen botrányos kimutatásáért ő elnáspángolta volna a fiát.) Négy nappal később a tárgyalások holtpontra jutottak, Orlando felháborodva hagyta el Párizst. Tömegek éljenezték meg a vonatát, miközben keresztülutazott Olaszországon, Rómába érve pedig harangzúgás és lelkes „Viva Orlando! Viva Fiume! Viva l'Italia" kiáltások köszöntötték. A falakat mindenütt elárasztották a Fiume Olaszországhoz csatolását követelő jelmondatok. Torinóban diákok vonultak végig a Wilson sétányon, amely az amerikai elnök napokban történt látogatásának tiszteletére kapta ezt a nevet, és az összes utcanévtáblát „Fiume sétány"-ra cserélték.[29]

A képviselőház hangos tetszésnyilvánítással jutalmazta Orlando kemény párizsi helytállását: 382 igen állt szemben 40 nemmel. A miniszterelnök kijelentette, hogy Olaszország igényei „a jogosság és igazságosság olyan szilárd, kikezdhetetlen" talaján állnak, hogy antantszövetségeseiknek teljes mértékben méltányolniuk kell őket. Mindazonáltal talán szándékosan a sarokba szorítottság képét festette magáról: „Egy új Krisztus vagyok, és végig kell mennem keresztutamon országom üdvéért", nyilatkozta néhány nappal korábban.[30] Amikor május elején egy megfigyelő szerint tíz évet öregedve visszatért a tárgyalóasztalhoz, alkupozíciója minden addiginál jobban meggyengült. Távollétében a britek és a franciák felosztották egymás közt Németország afrikai gyarmatait, Wilson pedig elvesztette az olasz küldöttség iránti látszólagos jóindulata utolsó maradékát is; arcára kiült végtelenül fagyos, protestáns szigora. Orlando a politikai jövőjére hivatkozott: „Megoldást kell találnom, máskülönben válsággal kell szembenéznem a parlamentben és Olaszország utcáin", mondta Lloyd George-nak. „És ha mégsem sikerül, hogy látja, ki fogja átvenni a helyét?", kérdezte a brit miniszterelnök. „Talán D'Annunzio."[31]

De Orlando sirámai süket fülekre találtak, és miután június 19-én elvesztett egy bizalmi szavazást a képviselőházban, lemondott. Utódjára, a basilicatai származású radikális közgazdászprofesszorra, Francesco Saverio Nittire hárult, hogy átengedje Dalmáciát Jugoszláviának, és beleegyezzen Fiume semleges várossá nyilvánításába az újonnan létrejött Népszövetség égisze alatt.

Fiume elfoglalása

Ahogy a leszerelt katonák a lövészárkok borzalmaiból visszatértek a polgári élet rideg gazdasági valóságába, a militáns szocialisták vezetésével felerősödtek a sztrájkok, gyárfoglalások, tiltakozások és lázongások. Magabiztosan készülődtek az „orosz módon" végrehajtandó forradalomra, míg a Carlo Ciserihez hasonló fiatalemberek a romantikus nacionalizmus cikornyás nyelvezetén és képi világával fejezték ki kiábrándultságukat. Ilyen nyelvezet lelkesítette az olaszokat a risorgimento idején, és azok számára, akik Ugo Foscolo és Giosuè Carducci hazafias költészetén nőttek fel az iskolában, talán természetesnek tűnt, hogy hasonló szófordulatokkal és szóképekkel írják le a nemzet háború utáni helyzetét. 1919 júliusában Mario Piazzesi, Firenzében élő tizenhat éves diák, aki egy évre rá majd csatlakozik Mussolini fasiszta mozgalmához, naplójában feljegyezte egy katonatiszt szenvedélyes kirohanását, akit „porig sújtott" a baloldal szélsőségeseinek arcátlansága, és elárultnak érezte magát amiatt, hogy nem áll mellé a kormány:

> Álmainkat, látomásainkat, édes és rózsaszín képzeteinket hazánkról, a mesés Itáliát tornyos koronával a homlokán, az oroszlánt a lábánál, a fegyverek halmait és Savoya csillagait, ahogy fénysugarakat lövellnek ki, mint Fra Angelico puttói – ezt az egész világot egyszer és mindenkorra szétzúzza a szocialista erőszak.[32]

D'Annunzio az ilyen gondolkodású emberekre igyekezett hatni hazafias, túlfűtött és szilaj beszédeivel. A római egyetem nem sokkal korábban neki ítélt díszdoktori címével a tarsolyában 1919 késő tavaszán tömegek előtt elmondott seregnyi beszédben pocskondiázta a hitszegő antantot. Azt bizonygatta, hogy Olaszország, a legszegényebb hadviselő hatalom „megmentette a világot" a háborúban mutatott hősies-

ségével és önzetlen véráldozatával. Összejátszással vádolta a három leggazdagabb nemzet „triumvirátusát", azzal, hogy szegénységben és elszigeteltségben akarják tartani Olaszországot, és ehhez a Népszövetséget használják eszközül. (Carlo Ciseri hasonló összeesküvést szimatolt: „nem akarják, hogy Olaszország nagy és erős legyen" – osztotta meg naplójával.)[33] Felhánytorgatta a franciák történelmi álnokságát: talán nem abban sántikáltak, hogy Tunézia 1881-es elfoglalásával gyakorlatilag bekerítsék Olaszországot a Földközi-tengeren? Talán nem ők a felelősek az aduai vereségért azzal, hogy fegyvereket szállítottak az etióp császárnak? Nem kímélte Wilsont sem, a „horvátosított kvékert": „hosszú lópofájú" és műfogú, fura porcelán csecsebecséhez hasonlította.[34] Ezek a beszédek rendkívül nagy hatással voltak a hallgatóságra – amint egy nem kimondottan rokonszenvező angol szemtanú is kénytelen volt elismerni. Elmondása szerint D'Annunzio úgy játszott a tömeg érzelmeivel, „mint egy páratlan hegedűs a Stradivariján". „A szónok hangja egy kobzos dalához hasonlóan föl-le ívelt egy végtelen áradatban, és úgy terült szét a roppant embertömegen, mint olívaolaj a tenger felszínén."[35]

D'Annunzio súlyos fenyegetést jelentett a Rómában székelő kormány hatalmára (már amennyi ebből megmaradt). A hadseregben elszánt hívekre talált, különösen az arditók*, a különlegesen kiképzett rohamkatonák körében, akikkel 1917 második felétől erősítették meg a frontot annak reményében, hogy felszítják a harci kedvet, és áttörik az osztrák–magyar vonalakat. Közmondásos könyörtelenségük, halálmegvetésük és durva stílusuk (jelszavukat – *„Me ne frego"*, azaz „Leszarom", mely a halálra vonatkozott – a fasiszták hamarosan magukévá tették) a költő fölajzott világnézetét tükrözte. 1919 nyarán D'Annunzio nagy lendülettel vetette bele magát azokba a tárgyalásokba, amelyeket elégedetlen tábornokok és katonatisztek, nacionalisták, futuristák és más hazafias csoportok folytattak Fiume erőszakkal való elfoglalásáról. Magában Fiuméban egy lehetséges hatalomátvétel alapjait a Fiatal Fiume nevű társaság rakta le (az elnevezés Mazzini híres risorgimentós szövetsége, a Fiatal Itália nevére rímelt). Tevékenységükkel felkorbá-

* Merészek, vakmerők. – *A szerk.*

csolták a város veszélyes soviniszta hangulatát. Megtörtént, hogy az olasz csendőrök tüzet nyitottak egy kirándulásból hazatérő gyerekcsapatra, mert elmulasztotta a Viva Italia!-t kiabálni. Kilencen meghaltak, húszan megsebesültek.[36] Az új miniszterelnök miniszteri bársonyszékkel kínálta meg D'Annunziót, így remélte eloszlatni a gyülekező viharfelhőket. A költő azonban nem állt kötélnek, sőt gyalázkodó szónoklataival célba vette Nittit, és egyik leghírhedtebb szóleleményével a Cagoia (kb. Fosólaki) gúnynevet ragasztotta rá.

Ami a szavakkal vívott háborút illeti, D'Annunzio vetélytársra akadt Mussolini személyében, aki 1919. március 23-án Milánó belvárosának a Piazza San Sepolcróra néző egyik bérelt csarnokában új mozgalmat alapított, a már említett Harci Szövetséget. Abban az időben egész sor ilyen kezdeményezés indult a liberalizmus és szocializmus közti senki földjén, a sajtóban jobbára teljesen visszhangtalanul. Az első összejövetelen mintegy száz ember jelent meg, többségükben nagyon különböző hátterű és indíttatású leszerelt katonák, mind beavatkozáspártiak: volt köztük nacionalista, futurista (például a vezetőjük, Filippo Tommaso Marinetti), anarchista, szindikalista, republikánus, katolikus és ardito. Ez a vegyes összetétel a legfőbb magyarázata annak, hogy Mussolini miért nem akart világos politikai programmal előállni.[37] A Harci Szövetség szellemi erő szándékozott lenni, tagjai közé várt mindenkit, aki hisz a háborúban (ezt hangsúlyozták, amikor vaktában tíz embert választottak ki az első sorból, hogy ők alkossák a végrehajtó bizottságot). A legerősebb összetartó kapocs ebben a szakaszban a harag, a sértettség és a gyűlölet volt. Az alapítóülés estéjén a legelszántabb újdonsült fasiszták, köztük az arditók nemzeti szóvivője, Feruccio Vecchi, a kezüket egy csupasz tőr fölé tartva ünnepélyes esküt tettek, hogy „megvédjük Olaszországot a belső ellenségtől, és nem fogunk félni se ölni, se meghalni".[38] Néhány héttel később Marinetti és Vecchi megszervezte a mozgalom első jelentős erőszakos akcióját, a szocialista pártlap, az *Avanti!* székházának feldúlását, ahonnan diadalmenetben vitték a zsákmányolt cégtáblát Mussolini újságja, az *Il Popolo d'Italia* szerkesztőségébe.[39]

Milánóban, a Via Paolo da Cannobión lévő szerkesztőségében (fészekben – *covo* –, ahogy előszeretettel nevezte) üldögélve, tejet kortyol-

SZEGED 1.

gatva és pisztolyokkal, tőrökkel, kézigránátokkal és tölténytárakkal körülvéve, Mussoliniből csak úgy dőltek az újságcikkek, amelyekkel – ha nem is írói invencióban, de legalább indulatosságban – D'Annunziót igyekezett felülmúlni. Támadta a kormányt a békekonferencián mutatott tutyimutyiságáért: „Ez az Olaszország, amelyik Párizsban alkudozik és üzletel [...], nem az Isonzó Olaszországa. [...] Ez az idegen szívűek és hazugok Olaszországa, a koldusoké és ügyvédeké, az az Olaszország, amelyik szánalmas módon továbbra is mindenen könnyedén túlteszi magát. A földhözragadtabb emberek számára, akik ráéreztek büszkeségére és dicsőségére, meghalt, sírban fekszik." Orlandót azzal csúfolta, hogy „könnyfakasztó", „gerinctelen, akit csak a sűrű *zabaglione** tart állva, különben összeesne"; felszólította, hogy szakítson Wilsonnal és a „nemzetközi plutokrácia többi útonállójával".[40] Nagy-Britanniáról kijelentette, hogy „a legkövérebb és legnyárspolgáribb nemzet a világon".[41] Megrágalmazta a bolsevikokat, hogy vezetőik nyolcvan százaléka londoni és New York-i zsidó bankárok zsoldjában álló zsidó: „A vér nem válik vízzé."[42] Továbbá D'Annunzio nyomán „Fosólaki őgolyvaságának", illetve (állítólagos osztrákszimpátiája miatt) „Fosólaki Ferenc Józsefnek" gúnyolta Nittit.[43] Mussolini szerint a nemzetnél semmi nem lehet szentebb: „Egyedül Itáliának és a hazának tartozunk hűséggel."[44]

1919 nyarán Mussolini és fasiszta támogatói szoros kapcsolatban álltak D'Annunzióval és a hadseregnek azokkal a vezető személyiségeivel, akik eljátszottak a gondolattal, hogy erővel foglalják el Fiumét. Közéjük tartozott a király unokafivére, Aosta herceg is. Magának D'Annunziónak a figyelmét – új szerelmi viszonyán kívül – egyre inkább elvonták egy, a messzi Keletre történő távolsági repülés tervei, és amikor az antantmegbízottak augusztusban – hogy érvényt szerezzenek Fiume semlegességének – *távozásra szólították fel az előző* év vége óta a városban állomásozó olasz csapatokat, az ottaniak kezdetben Mussolinihoz és Peppino Garibaldi tábornokhoz (a nagy nemzeti hős unokájához), valamint a nacionalisták vezetőihez, Enrico Corradinihoz és Luigi Federzonihoz fordultak, hogy legyenek segítségükre

* Borhab. – *A szerk.*

a hatalomátvételben. Csakhogy a nemzet szemében D'Annunzio állt a legnagyobb becsben, és az ő részvétele jelentette volna a legnagyobb főfájást a kormánynak Rómában. Így hát szeptember elején hét fiatal katonatiszt, akik megesküdtek, hogy az életük árán is megvédik a várost, vallásosan fűtött hangú, allegorikus stílusú felhívást intéztek hozzá, mely tele volt a hazafias körökben szinte zsigerivé vált risorgimentóra való utalásokkal:

> A Nagy Anya [azaz Olaszország] nem öleli keblére Fiumét. Nem engedik, hogy a keblére ölelje legnemesebb leányát, a legártatlanabb és legjámborabb olasz nőt. [...] Megesküdtünk mindazok emlékére, akik életüket áldozták Olaszország egységéért: *Fiume vagy halál!* [...] És maga semmit se tesz Fiuméért? Maga, akinek a lába előtt hever egész Olaszország – a nagy, csodálatos, gazdag Olaszország –, nem kívánja felrázni tespedtségéből, melybe oly régóta hullott?[45]

D'Annunziót meggyőzték. Szeptember 12-én útnak indult Ronchiból, egy Goriziától délre fekvő kisvárosból, körülbelül 200 katonával és 26 páncélozott gépjárművel – ezekre az ottani telephelyen tett szert. Útközben, ahogy haladt Fiume felé, lelkes katonaviseltek és zendülők (köztük sok ardito), futuristák, diákok, kalandorok, sőt még iskolás gyerekek is csatlakoztak hozzá, úgyhogy mire az oszlop a város határához ért, már több mint 2000 főre duzzadt. Fiume városparancsnoka, Vittorio Emanuele Pittaluga tábornok szigorú parancsot kapott, hogy állítsa le ezt az arcátlan, pártütő akciót. Egy úttorlasznál tárgyalt D'Annunzióval; közölte vele, hogy tevékenységével súlyos károkat okoz Olaszországnak, és „kiszámíthatatlan következményeknek" teszi ki az országot. „Maga az, aki romba dönti Olaszországot, ha megakadályozza rendeltetése beteljesülését!", vágott vissza a költő. És egy olyan jelenetben, amely Napóleon 1815-ben a Laffrey-tónál tett híres gesztusára emlékeztetett – amikor a hajdani császár kitárta csupasz mellkasát a letartóztatására küldött francia katonáknak –, D'Annunzio széthúzta köpenyét, és felszólította Pittaluga embereit, hogy célozzanak a szíve fölé kitűzött érdemérmekre. Pittaluga habozott, majd előrelépett, és kezét nyújtotta D'Annunziónak: „Nem fogok olasz vért

ontani, sem testvérháborúra okot adni. [...] Éljen az olasz Fiume!"[46] D'Annunzio úgy masírozhatott be a városba, hogy egyetlen puskalövés sem dördült el. Zászlók lengtek, harangok zúgtak, babérlevelek hulltak az erkélyekről, és az arditók az indulójukat, a *Giovinezzát* (Ifjúság) énekelték, amelyet a fasiszták hamarosan hivatalos indulójuknak fogadtak el.

Giovanni Bartoli, az egyszerű római polgárcsaládból származó, húszéves volt ardito, aki 1917–18-ban a piavei fronton szolgált, másnap értesült a Fiumében történtekről, és felkereste egykori parancsnokát, hogy megtudakolja a véleményét. A katonatiszt biztosította arról, hogy ez „nagy esemény", amely „megmenti Olaszországot a szégyentől". Giovanni abban az időben Nápolyban állomásozott, és úgy döntött, vonatra száll, és északra utazik: úgyse fogja senki megállítani. Keresztülvonatozott a háború sújtotta Karsztokon, a kezdetleges temetőkön, elhagyott lövészárkokon és a sötétvörös sziklás tájon, amely csatákban edzett képzelete számára olybá tűnt, mint egy „hatalmas alvadt vércsepp". Utazása utolsó szakaszát Mattugliéből már gyalog tette meg, kerülve a csendőröket, akik eredménytelenül próbálták visszafordítani az érkezőket. Fiuméba érve lélegzetelállító látvány fogadta:

> Amikor megérkeztem a Piazza Regina Elenára, egyetlen üres ablak nem látszott. Trikolórok függtek mindenütt. Azon tűnődtem, hogy honnan szereztek ezek az emberek ennyi zászlót. Lépten-nyomon virágok tárultak a szemem elé, és a plakátokon ez állt: *Olaszország vagy halál!*, illetve *Fiume vagy halál!* [...] Mindenféle katonát láttam kószálni. Tisztek és fiumei lányok csapatostul hazafias nótákat énekeltek.

Az elkövetkező hetekben az izgalom alig csökkent. Az átélt élményekről feltehetően 1920-ban készített leírás a kor felajzottságát és érzéseit tükrözte:

> Nehéz visszaadni azt a lelkesedést, amely ebben a városban az első hónap alatt tapasztalható volt. Elég legyen csak annyit mondanom, hogy úgy tetszett, mintha a risorgimento történelmének egy régmúlt lapját élnénk újra át. „Halál a horvátokra!" – harsogták az emberek

> mindenütt, és az egész város zöld-fehér-pirosban úszott. Minden este gyűlések, tüntetések, felvonulások és hazafias dalolások folytak. [...] A lelkesedés fokról fokra eltűnt, és csak a dicsőséges Ducéba vetett hit maradt. [...][47]

Mialatt a kormány Rómában a megoldás után tapogatózott, és félt a hadsereget odaküldeni, nehogy az fellázadjon, Fiume több mint tizenöt hónapon át tartó elfoglalása a színpadiasság, szabadosság és politikai újítókészség látványos példáját nyújtotta. Mussolini feszült érdeklődéssel figyelte a színjátékot Milánóból, és később sok vonását beépítette a fasizmusba. A részegeskedés, szabad szerelem és kábítószerezés mellett (a háború alatt a hadsereg széles köreiben dívott a kokainhasználat, maga D'Annunzio is minden valószínűség szerint drogos volt) kivételes kísérletezőkedv mutatkozott a ruházkodás és a megjelenés terén is. Osbert Sitwell angol író 1920-ban látogatott el a városba, és megörökítette az elképesztő stílusparádét: „Egyesek szakállt viseltek, és teljesen leborotválták koponyájukat, hogy magára a Parancsnokra hasonlítsanak [...], mások hatalmas, arasznyi hajcsomókat növesztettek, lobogott a homlokuk fölött, és a fejük búbján fekete fez billegett. A köpönyegek, tollak és repkedő fekete szalagok mindennapos látványnak számítottak. [...]"[48] Felvonulásokat, díszszemléket, csatajeleneteket és köztéri táncokat komponáltak, lakóháza erkélyéről D'Annunzio teátrális szónoklatokat tartott, ontotta magából a vallási jelképeket, csepült, esküdözött és szertartási énekeket adott elő abból a célból, hogy közvetlen érzelmi párbeszédet teremtsen a hallgatóságával („a görög idők óta ez az első példa az ilyen kölcsönhatásra" – hangoztatta)[49]. Legkedveltebb szófordulatai közé tartozott (utóbb mindkettőt átvették a fasiszták) az *„A noi!"* (Most mi következünk!) és az *„Eia, eia, eia, alalà"*, ez a valószínűleg görög eredetű harci kiáltás, amelynek használatára még a háborúban szoktatta rá repülős társait a „Hip, hip, hurrá!" helyett.[50]

A külsőségek és a gyönyörhajszolás mögött mélységesen pusztító harag munkált. A római kormánnyal dacolva D'Annunzio követői közül sokan úgy hitték, hogy nem Nitti vagy a képviselőház, hanem ők testesítik meg az „igazi" nemzetet, és ezért Fiume elfoglalása erkölcsileg

helyénvaló. Giovanni Bartoli szerint a légiósok azért harcoltak, hogy „megmentsék Olaszország becsületét, és még ragyogóbbá és édesebbé tegyék a győzelmet, a VITTORIO VENETÓ-t*". Bartoli jogtalannak látta a csendőri igyekezetet, amellyel a barátait fogdosták össze, valahányszor a város határain kívülre tévedtek. Habozás nélkül utasította el azt a vádat is, hogy ő és a többiek, akik elfoglalták Fiumét, pusztán „bűnözők" és „zsiványok" lennének. Ha valaki rászolgált a letartóztatásra – és a főbelövésre –, akkor az „a nyúlszívű Fosólaki":

> Hiába is irányul vállalkozásunkra Őszemérmetlensége Fosólaki minden epeömlése. Ami engem illet, meg vagyok róla győződve, hogy ezt az embert, akiben sosem bíztam meg maradéktalanul, át kellene adni az igaz olaszoknak vagy egy arditoosztagnak, hogy hazaárulóként kivégezzék.[51]

* Kisváros Veneto régióban, ahol 1918 novemberében az első világháború utolsó csatáját vívták, nevet adva egyúttal a győzelemnek. – *A szaklektor*

— 2 —

A frázisoktól az erőszakig, 1920–1922

Polgárháború felé

Vincenzo Rabito egészen más szellemi és anyagi világban élt, mint azok a művelt polgár hazafiak, akik számára Fiume és „a Nagy Anya, Olaszország" olyan ügy volt, amelyért az ember harcolni és meghalni kész. Szolgált a háborúban, de D'Annunziótól vagy Carlo Ciseritől eltérően az ő gondolkodását és érzéseit nem a risorgimento eszméi vagy a nacionalizmus agresszív szólamai alakították. Egy kis faluban született Ragusa tartományban, Szicília délkeleti sarkában 1899-ben, hétgyerekes, elszegényedett mezőgazdasági munkás fiaként. Iskolába nem járt: apja negyvenéves korában tüdőgyulladásban meghalt, és mint az akkori idők Olaszországának sokmilliónyi parasztgyereke, hogy munkát találjon, Vincenzo is kénytelen volt fittyet hányni az elemi tankötelezettséget előíró törvénynek – ezért írástudatlan volt. Későbbi élete során tanult bele úgy-ahogy a betűvetésbe – épp csak annyira, hogy 1968-tól 1975-ig, hét éven át minden áldott nap elvonulhasson egy félreeső szobába, ahol egy öreg Olivetti írógépen, 1027 papírlapon, tájszólással kevert, sajátságos olaszsággal, folyamatosan áradó szavakban, mindegyik akkurátusan pontosvesszővel elválasztva a másiktól, mondat, bekezdés vagy központozás nélkül, gondosan lepötyögtette az életrajzát.

Vincenzót 1916-ban behívták, és a trentinói frontra küldték, Asiago közelébe. Itt a dandárparancsnok azzal fogadta a „99-es fiúkat", hogy csakis egyetlen célból vannak itt, mégpedig hogy „megvédjék a Szülő-

hazát". „Nincs kétségem afelől, hogy ti, fiatal legények ugyanúgy megvéditek a Hazát, ahogy megvédenétek szülőanyátokat, ha veszélyben volna." Vincenzo részt vett a Monte Fiorin indított embertelen támadásban. („Csak mentünk egyre feljebb és feljebb, de annyi halott és sebesült volt, hogy nem tudtunk hova lépni [...], a dandárunk több mint felét megölték az osztrákok, és mi annyit sírtunk és jajgattunk. [...]") Az ezután következő, fent, az Alpokban töltött hónapokban amputálni kellett elfagyott lábujját. És egész idő alatt nem győzte szidni „a kurva Szülőhazát", amely potom 55 fillérrel fizette ki a „legényeket", semmit nem juttatott a családjaiknak, „akiket az éhhalál környékezett, kezdve a szülőanyámmal". Amikor ő és katonatársai levelet kaptak, a benne foglaltak nagy részét kitörölték az aggódó cenzorok, nehogy megtudják, micsoda düh meg rosszkedv uralkodik az otthon maradt hozzátartozók körében, és válaszleveleik csak akkor jutottak túl a cenzúrán, ha olyan mondatokkal spékelték meg, mint „jól vagyunk, és teljes szívünkkel szolgáljuk a Hazát", vagy ami még célravezetőbb: „Vágyom rá, hogy életemet adjam a Hazáért." Vincenzót a piavei fronton érte a háború vége, de még mindig nem tanulta meg szeretni „Szülőhazáját". Sőt: „Ha meghalok, utolsó szavaim ezek legyenek: Köpök erre a Hazára!"[1]

Vincenzo haragja korántsem volt ritka az egyszerű bakák közt. Az első világháború egyik paradoxonjaként „a törvényes Olaszország" hazafias érzéseket kívánt ébreszteni a parasztok és munkások millióiban: abból indultak ki, és nem alaptalanul, hogy a legtöbb átlagos olaszban éppen csak pislákol „a Haza" iránti érzelem. Ez azt jelentette, hogy tömegeket kellett harcba kényszeríteni annak kockázatával, hogy még inkább elidegenítik őket az államtól. Az 1915–1918 közt mozgósított 5,5 millió olaszból csak mintegy 8000 volt önkéntes; az egyszerű katonák iránti bizalmatlanság mindenütt megmutatkozott. Még korabeli mércével is igen kemény fegyelmet tartottak. A háború alatt körülbelül 400 ezer katonát állítottak hadbíróság elé, és minden negyediket elítélték: 4028 kapott halálbüntetést (többségük távollétében), és ebből 750-et hajtottak végre (az idevágó brit adat 304 volt).[2] Támadások indításakor a katonai rendészet géppuskákat állított fel a gyalogság mögött, hogy lelőjék azokat, akik megtorpannak vagy menekülni próbálnak, és nem mentek ritkaságszámba a helyszínen, tárgyalás nélkül

végrehajtott felkoncolások és megtizedelések. A katonák helyzetének megkönnyítésére (rögtönzött bordélyházak felállításától eltekintve) nem sokat tettek, a szabadságuk évente egyetlen 15 napos időszakra korlátozódott. Csak Caporetto után látták be, hogy az ilyen nagyfokú szigor visszafelé sül el; ekkor engedékenyebb hangnemre váltottak.

A katonák elkötelezettségével kapcsolatos bizalom hiánya jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a hatóságok – más országok gyakorlatától eltérően – nem voltak hajlandók segítséget nyújtani a fogságba esetteknek. Attól tartottak, hogy a katonák túlságosan könnyen fogják megadni magukat, ha megtudják, hogy a hadifogolytáborokban tűrhetőek a körülmények. Ennek megfelelően mindent megtettek, hogy megbélyegezzék a fogságba esés tényét, hátráltassák a segélyezési erőfeszítéseket, és annak a 600 ezer olasznak, akik osztrák–magyar és német táborokban kötöttek ki (a brit hadifoglyok száma jóval kisebb volt, 170 ezer körül), be kellett érniük a szűkös, gyakran 1000 kalória alatti napi fejadaggal. Körülbelül százezren pusztultak bele az éhezésbe vagy az éhezéssel kapcsolatos betegségekbe – ötször annyian, mint ahányan a francia hadifoglyok közül, akik, csakúgy, mint a britek, rendszeres élelmiszercsomagokat kaptak.[3] Ez a helyzet elkerülhetetlenül állandósította a katonák haragját. Egyikük csípősen arról írt a háború után, hogy „a haza kormánya" a hadifogolytáborban „teljesen magára hagyta" őt és a többi olaszt, megtagadta a hozzájutást az alapvető ellátáshoz, és a lehető legkisebb mértékűre szorította a kapcsolattartást a családdal (csak levelezőlapot engedélyeztek).[4]

A közhangulat miatti mélységes aggodalomról árulkodott az az igyekezet, ahogyan a hatóságok óvni akarták a hátországot attól, hogy túl sokat megtudjanak a borzalmakról, amelyekkel a Vincenzóhoz hasonló katonák szembesültek. Még a humánus, baloldali értelmiségi Gaetano Salvemini is arra biztatta a kormányt, hogy távolítsa el a családjuk mellől azokat a sebesült katonákat, akik kellemetlen híreket terjesztenek otthoni körökben.[5] Erre a közhangulattal kapcsolatos érzékenységre minden ok meg is volt. A híres liberális politikust, a déli országrész szakértőjét, Giustino Fortunatót kezdetben lenyűgözte az a rendíthetetlenség és elkötelezettség, amit a parasztok tanúsítottak lakhelyén, a basilicatai Rioneróban: „Elképesztő, valóban elképesztő az a nyugalom,

jóindulat, méltóság, ami valamennyi osztályból, de különösen a parasztságból árad ebben az első nagy közös háborúban, amelyet Olaszország vív. Igen, Olaszország megteremtődött!"[6] De 1916 végétől egyre jobban aggasztotta a katonaszökevények nagy száma és a helybeliek növekvő zúgolódása. 1917 nyarán a helyzet elkeserítővé vált. Az asszonyok szabadjára engedték férjeik és fiaik sorsa fölötti indulataikat („akár a hárpiák"), és dühük főleg az olyan földbirtokosokon csapódott le, mint ő maga, akiket azzal vádoltak, hogy összeszűrik a levet a kormánnyal, szándékosan elhúzzák a háborút, hadd hulljanak a szegények. Katonaszökevények bolyongtak vidékszerte, erdők kaptak lángra. Fortunato figyelmeztette barátját, az egykori miniszterelnök Salandrát, hogy felkelés vagy még rosszabb, banditizmus van készülőben.[7]

A helyzet az ország északi felében is bizonytalannak látszott. A haditermelésben foglalkoztatott üzemeket – 1918 novemberére mintegy kétezret, elsősorban Piemontban, Liguriában és Lombardiában – szigorú, központosított tervgazdálkodás és irányítás alá vonták. A sztrájkokat betiltották, a béreket és a munkaidőt keményen szabályozták, a gyárcsarnokokban fegyveres őrök cirkáltak. 1915 és 1918 között az ipari munkások többségének reálértékben csökkent a keresete, a műszakok gyakran elviselhetetlenül hosszúra nyúltak. A 75 órás munkahét 1916-ban teljesen megszokott volt a Fiatnál, ahol a foglalkoztatottak száma 6 ezerről 30 ezerre nőtt a háború folyamán, miközben a vállalat Európa vezető teherautógyárává nőtte ki magát. A nagyvárosokban növekvő gondot jelentett az élelmiszerhiány, 1917 augusztusában súlyos zavargások törtek ki Torinóban. Az utcákon torlaszokat emeltek, mire a katonaság helyreállította a rendet, mintegy ötven ember halt meg. Északon az ipari munkások között már 1915 előtt is széles körben terjedtek a forradalmi szocialista eszmék. Ezt a tendenciát csak fokozták a párt aktivistái, rámutatva arra, micsoda hatalmas nyereséget zsebelnek be a munkaadók, fényes bizonyítékául annak, hogy a háború mindenekelőtt eszköz a kapitalista burzsoázia számára, hogy még jobban a markában tudja tartani a szegényeket.

Amikor a háború befejeződött, a kormány választási reformmal remélte leszerelni az össznépi elégedetlenséget, abban bízva, hogy a tömegek képviselőik és szószólóik útján, az állam keretein belül adnak

majd hangot panaszaiknak. Ennek megfelelően 1919-ben új választási törvényt vezettek be: szavazati jogot adtak minden, huszonegyedik életévét betöltött férfinak, továbbá életkortól függetlenül mindenkinek, aki szolgált a fronton. A szavazásra jogosultak száma több mint egynegyedével, 11 millióra nőtt. De még döntőbb változást jelentett az arányos képviselet és a választási bizottságok létrejötte. A képviselők most egy olyan listáról kerültek megválasztásra, amely az adott tartományban a pártjukra leadott szavazatok arányán alapult; ezzel elvágták a független politikusokat helyi támogatóiktól, amire a liberálisok hagyományosan a választási sikereiket építették. A politikai kezdeményezés ezáltal azoknak a pártoknak a kezébe került, amelyek a szavazók nagyarányú mozgósítására alkalmas apparátussal rendelkeztek: ilyen volt a szocialistáké a szakszervezeteik, egyleteik, ligáik révén, illetve a munkavállalói kamarák hatalmas és gyorsan növekvő hálózata, valamint az újonnan alakult Olasz Néppárt, amely erős katolikus irányultságával támaszkodhatott az egyház kiterjedt intézményeire.

Amikor 1919 novemberében megtartották a háború utáni első választásokat, a szocialisták a szavazatok 32 százalékát és 156 képviselői helyet szereztek, háromszor annyit, mint az előző alkalomkor; a Néppárt 20 százalékot és 100 képviselői helyet. Ennek eredményeként az új parlament több mint felerészben olyan politikusokból tevődött össze, akik vagy mélységesen kételkedtek a liberális rendszerben (azaz a katolikusok), vagy kimondottan ellenségesen álltak hozzá (azaz a szocialisták), és a képviselőházban a remélt forradalom bekövetkeztéig leginkább csak fórumot láttak a rendszer ócsárlásához. A parlament maradéka szociáldemokratákra, radikálisokra és liberálisokra oszlott, akikbe nem sok együttműködési hajlam szorult. Ennek következtében a kormány csaknem megbénult, a képviseleti demokrácia már amúgy is megtépázott eszménye újabb horogütést kapott. Mussolini újonnan színre lépett fasisztái a futuristákkal és az arditókkal együtt beszálltak a választásokba. A 315 ezer szavazatból mindössze 4796-ot kaptak. Tizenhét jelöltjükből egyetlenegyet sem választottak meg, még a híres karmestert, Arturo Toscaninit sem. Mussolini azon törte a fejét, hogy elhagyja az országot, a szocialisták pedig gúnyos temetési menettel ünnepelték meg az általuk árulónak tartott egykori tagtárs kudarcát.

Amikor leszerelése előtt Vincenzo Rabitót 1920 tavaszán Goriziából Firenzébe helyezték, örült, hogy egy ilyen gyönyörű és híres városba küldik. Minden estéjét bordélyház-látogatással koronázta meg (a firenzei kuplerájokat sokkal többre tartotta, mint a szülőföldjén, Szicíliában működőket: „annyira tiszták voltak, és a falak [...], teljesen, mint egy fürdőszobában, úgyhogy, ha az ember látott egy lányt, a rengeteg tükörtől mintha hat lett volna").[8] De Firenze hamarosan mélységesen zaklatott városnak bizonyult. Első szolgálataként Vincenzónak a város szívében, a Murate börtön előtt kellett őrködnie az utcán, és gondoskodnia arról, hogy a járókelők ne álljanak meg az épület előtt:

> Mert ebben a börtönben csupa politikai foglyot tartottak, és mindenkinek megállás nélkül kellett továbbhaladnia, ugyanis a törvény – és mi, katonák voltunk a törvény – attól tartott, nehogy üzeneteket küldjenek, nehogy kitörjön a forradalom. [...] Firenze teljesen szocialista meg kommunista volt. Csak a gazdagok nem voltak szocialisták, meg azok, akik nem voltak a háborúban. És mindenki forradalmat akart, mert Oroszország megcsinált egy forradalmat [...], és ugyanezt meg akarták csinálni Olaszországban is. Úgyhogy hónapról hónapra várták, mikor jelenik meg a vörös zászló a városházán.[9]

Szemben az olyan polgári származású katonatisztekkel, mint Carlo Ciseri, aki folyamatosan fenyegetve érezte magát Firenzében, Vincenzo az egyenruhája ellenére sem találta úgy, hogy az élete veszélyben forogna. Csapta a szelet a munkáslányoknak, és nemhogy rendre utasította volna a szocialistákat, inkább velük nevetett (különösen a nőkkel, közülük is a legnagyszájúbbakkal és a legszenvedélyesebbekkel), amikor vaskos megjegyzéseket vagdostak a királyi gárda katonáihoz, akiket erősítésül a városba vezényeltek. Egy alkalommal, miután rajtakapták, hogy az *Avanti Popolót* énekli az utcán egy csapat fiatallal, útban hazafelé a moziból, őrizetbe vették, és megfenyegették, hogy áthelyezik Líbiába „néger lázadókat abriktolni". De a firenzei légkör egyszeriben fenyegetővé vált, amikor Vincenzo azon kapta magát, hogy a Palazzo Vecchio épületében őrködik „töltött fegyverrel, mint a háborús időkben, mert a kommunisták el akarták foglalni a palotát, ahol

a kormányhivatalok voltak", miközben odakinn „az erkélyekről királyi gárdisták ezerszámra szegeztek géppuskát a tüntetőkre". 1920 kora nyarán egyre gyakrabban jött szóba „az újságíró Mussolini", és hogy a városházát „fiatal fasiszták" támadhatják meg, akik ki akarják tűzni fekete zászlajukat: „Rájuk is tüzet kellett nyitnunk, ha támadnak, így aztán két forradalom közé szorultunk."[10]

Olaszország-szerte romlott a helyzet. Mindennaposaknak számítottak a sztrájkok, tüntetések, a csendőrség és a munkások közti, számos halottal és sebesülttel járó összecsapások. 1920 nyarelőjén a gyűlölt Francesco Saverio Nittit Rómában felváltó tapasztalt (de sokak szemében alig valamivel kevésbé ellenszenves), hetvenhét éves Giovanni Giolitti kormánya szemlátomást ugyanúgy nem talált megoldást. „Mindenki látja, hogy Olaszország népe örökös átka, a polgárháború felé halad [...] – írta Giustino Fortunato ez idő tájt. – Mindenki [...] egy olyan Férfi – nagy f-fel! – gondviselésszerű közbeavatkozásáért kiált, aki képes végre helyreállítani a rendet az országban [...]."[11] 1920. június végén Anconában zendülés tört ki egy bersaglieri ezredben, amely megtagadta a kihajózást Albániába. Együttérzésük kifejezéseként helyi szocialisták csatlakoztak hozzájuk, a város az anarchia felé száguldott. A környező helységek Marchében és Romagnában szintén támogatólag léptek fel. Vincenzót áthelyezték Firenzéből, hogy segítsen a rend helyreállításában. Anconában „háborús állapotokat" talált: „Megtámadtuk a várost [...] anélkül, hogy tudtuk volna, kik vannak ellenünk, és kik velünk." A viszonylagos nyugalom megteremtése napokig tartott, eközben tíz katonatársa vesztette életét, és további hetven megsebesült. Ő maga aránylag könnyen megúszta: úgy tért vissza Firenzébe, hogy csak egy csúnya vállzúzódást szedett össze – meg egy nemi betegséget.[12]

Az a boldog izgalom, ami magával ragadta a Toscanába érkező Vincenzót, mostanra elpárolgott. Anconába küldése előtt néhány hétig a „paradicsomban" érezte magát, amikor magáncélú őrszolgálatot teljesített az egyik gazdag firenzei család otthonában, ahol a családfő attól való félelmében, hogy vörösgárdisták dúlhatják fel a palotáját, „rendszeresen eljárt a Szent György laktanyába, és könyörgött az ezredesnek, hogy adjon neki négy-öt állig felfegyverzett katonát, lehetőleg géppuskával". (Meghatározott összegért az ezredes belement.) Vincenzo

élvezte, hogy „asztalnál ehettem, jókat ihattam, luxuscigarettákat szívhattam, és nagyokat alhattam". Mindennek a tetejébe szolgált ott egy „szép és érzéki" szobalány, akit Vincenzo talán még el is vett volna, ha a lány huszonegy éves lett volna, és nem huszonkilenc. De Firenze ekkorra már nyomasztóan hatott rá. A tavasz viszonylagos gondtalanságát sokkal zordabb időszak váltotta fel: „Az éjjel-nappal tartó sztrájkoktól egészen a hatalmába kerített a szomorúság [...], és egyszer s mindenkorra vége szakadt annak, hogy az ember csak úgy barátkozgasson." Még jó darabig maradnia kellett a városban, közben egyre fölöslegesebbnek érezte magát, mert „a nagybirtokosok nem a katonákhoz, hanem a fasisztákhoz fordultak védelemért [...], értelmetlenné vált az ottlétünk". 1921-ben végül elbocsátották a hadseregből, és hazatérhetett szülőföldjére, Szicíliába.[13]

Rohamosztagok dúlása

Észak- és Közép-Olaszország nagy részén, ahol az Olasz Szocialista Párt az Általános Munkásszövetségbe (Confederazione Generale del Lavoro) tömörülő szakszervezeteivel a legerősebb volt, 1920-ban a firenzeihez hasonló volt a helyzet. A szervezet taglétszáma a háború végi 250 ezerről 1920 végére elérte a 2 milliót. Dél-Olaszországban, ahol nyomasztó túlsúlyban volt az agrárgazdaság, a szegények kevésbé nyíltan és forradalmian juttatták kifejezésre reményeiket és sérelmeiket. Itt a hazatérő katonák milliói, akiket a hivatalos hírverés 1917–18-ban arról biztosított, hogy a harcok befejeztével bőven lesz „föld a parasztoknak", gyakran ünnepélyes külsőségek közt, zászlókat lengetve és zeneszóra vonultak a nagybirtokokra, parcellákat karóztak ki maguknak, és nekiálltak felásni a földet. Ezek a földfoglalások többnyire műveletlen ingatlanokat érintettek, vagy olyanokat, amelyekről úgy vélekedtek, hogy a feudalizmus 19. század elején történt felszámolása előtt közbirtokok voltak, és így voltaképpen még a közösség tulajdonában állnak. Az olykor spontán foglalások élére gyakran helybéli papok, szövetkezetek vagy veteránszervezetek álltak. A szocialista párt csak néhány körzetben, például Pugliában

és Délkelet-Szicíliában vállalt kezdeményező szerepet. A közép- és felső osztályon azonban, akárcsak Közép- és Észak-Olaszországban, az az érzés uralkodott el, hogy a rend összeomlott.

A déli földbirtokosok nagy elkeseredésére a kormány láthatólag ugyanúgy vonakodott keményen fellépni a parasztsággal szemben, ahogy a városi munkások esetében is ódzkodott. Még 1919 szeptemberében jelent meg az a rendelet, amely megengedte a helyi hatóságoknak, hogy legföljebb négy évre elismerjék a műveletlen földek szövetkezeti társulások által történt elfoglalását; egy évvel később a Giolitti-kormány még messzebb ment, és minden illegális földfoglalónak állandó birtokhasználatot szavatolt. A déli földbirtokosok mindebben az állam bűnös gyengeségét látták, és nekiálltak a saját kezükbe venni a törvényt, különösen azokban a térségekben, ahol az önbíráskodásnak nagy hagyományai voltak. 1920 augusztusában híre ment, hogy a Palermótól délre fekvő San Cipirellóban a helyi földfoglalásokra válaszul a földbirtokosok egyletet alapítottak, és „Mauser karabéllyal felfegyverkezve, zárt oszlopokban jártak egyik birtokról a másikig, lefogták a parcellák felett őrködőket, a parasztokat a munka abbahagyására kényszerítették, és bezárták őket a tanyaépületekbe, a kitűzött vörös zászlókat pedig leszaggatták".[14] Szélsőségesebb eszközökhöz is nyúltak: Szicíliában a gyilkosságok száma példátlanul megemelkedett a háború utáni években; mindennapos célpontokká váltak a szakszervezeti aktivisták és a parasztvezetők.

A félsziget túlsó végén, a Trieszt és az Isztriai-félsziget körüli határvidéken, ahol Fiume D'Annunzio és támogatói általi elfoglalása táplálta az izzó nacionalizmus légkörét, és szította a feszültséget a helyi szláv meg az olasz lakosság között, 1920 nyarán zajlottak le a fasiszta osztagok első büntetőakciói. A javarészt fiatal, még aktív vagy frissen leszerelt katonatisztekből álló osztagok a helyi hatóságok hallgatólagos jóváhagyásával kirajzottak a környékre, és rettegésben tartották a szláv ajkú községekben a militáns szocialistákat. A testvérgyilkosságnak azt az erkölcsi tilalmát, amely ugyanebben a hónapban Firenzében visszafogta Carlo Ciseri heves indulatát, hogy pisztolyt rántson és használja a baloldali tüntetőkkel szemben, itt félre lehetett tenni azzal a gondolattal, hogy a szláv felforgatók, még ha hivatalosan olaszok is,

etnikailag nem részei az olasz nemzetnek.[15] Az ország északi és középső részén a „squadrizmusnak"*, a fasiszta akciózásnak ezek a korai epizódjai váltak a hamarosan embertelen, megtorló erőszak mintáivá. De a nemzeti egység eszméjének szentsége, amelynek nevében a háborút többé-kevésbé megvívták, egyelőre még kordában tartotta a helyzetet. Kevesen vágytak arra, hogy ők legyenek az elsők, akik elhajítják azt a bizonyos követ.

A pohár sokak számára 1920 kora őszén telt be. Szeptemberben, amikor felerősödött a félelem, hogy a bértárgyalások velejárójaként sok munkaadó elbocsátásokra készül, mintegy félmillió munkás foglalt el üzemeket és hajógyárakat, vörös vagy fekete (anarchista) zászlókat tűztek ki, és elzavarták a gyárvezetést. Giolitti, aki nagyméretű felkeléstől tartott (aggodalmai igazolására utóbb a gyárakban elhagyva talált hatalmas fegyver- és robbanószerkészletekre hivatkozott),[16] nyomást gyakorolt a gyáriparosokra, hogy tegyenek engedményeket, például a szakszervezetek képviselői kaphassanak helyet az igazgatótanácsokban. Időt akart nyerni: „Türelem, türelem, türelem, Tolsztoj is ezt mondta" – hangzott a kedvelt szállóige azokban az években.[17] A miniszterelnök meg volt róla győződve, hogy az Olaszországban éppen zajló zavargások alig jelentenek többet a háborúra adott „neuraszténiás" reakciónál, és hogy tapintattal, engedményekkel le lehet csillapítani, alkotmányos csatornákba lehet terelni őket. Végül is sok más európai ország szembesült hasonló forrongásokkal ugyanebben az időben. Derűlátását kevesen osztották. Sokan úgy gondolták, hogy engedékenysége kezd túlmenni minden határon, és ideje sokkal erélyesebb válaszlépésekhez folyamodni.

Ilyen véleményen volt az immár tizenhét éves Mario Piazzesi firenzei diák is. Mario középosztálybeli földbirtokoscsaládba született a romagnai Cesenában, és mint sokan mások, akik túl fiatalok voltak ahhoz, hogy a háborúban harcoljanak, fájlalta, hogy kimaradt nemzedékének nyilvánvalóan meghatározó élményéből. Csalódottsággal vegyes haraggal hallgatta a nála csak néhány évvel idősebb veteránok történeteit, akik alig várták, hogy túltegyék magukat az elárultatottság érzésén, ami hazatérésük után sokukat a hatalmába kerítette. 1919-ben Mario belépett a helyi polgári védelmi szervezet (Alleanza di Difesa Cittadina) ifjúsági tagozatába, amelynek sok tagja hamarosan a fasizmusnál kötött ki. 1920 nyarának eseményei meggyőzték arról, hogy eljött a cselekvés ideje. Június végén megvallotta a naplójának: „Mostanra megerősödött szívünkben a hit, hogy ha le akarjuk győzni az ősz szakállúak régi világát és az ázsiai téboly új világát [ezzel a megfogalmazással a szocialistákat fosztották meg olasz mivoltuktól], nemcsak fizikailag, de szellemi értelemben is meg kell szállnunk, és szilárdan kézben is kell tartanunk a város utcáit és tereit." Néhány hét múlva feljegyezte, milyen hevesen felháborította apját a gyárak elfoglalása. Ezt volt „a vég", mondta az apja, és hozzátette: Olaszország „a szovjetek" bűvöletében él.[18]

* Az olasz *squadra* szó jelentése: csapat, banda. – *A szaklektor*

Novemberben – röviddel egy, a szocialisták által az orosz polgárháborúba való nyugati beavatkozás ellen meghirdetett általános sztrájk után – helyhatósági választásokat tartottak. Az ország északi és középső részén a szélsőbal elsöprő győzelmeket aratott. A Pó alsó völgyének szocialista erődjeiben, az olyan tartományi székvárosokban, mint Bologna és Ferrara (ahol ekkor éppen vörös zászló lengett kihívóan a reneszánsz városháza fölött), harcias lett a hangulat. November 21-én körülbelül 300 fegyveres fasiszta menetelt át Bologna belvárosán a Palazzo d'Accursióhoz, ahol épp a szocialista városvezetés beiktatása zajlott. A támadást előre bejelentették, a nőket és a gyerekeket figyelmeztették, hogy maradjanak távol. A szocialisták elbarikádozták magukat az épületben. A fasiszták az első adandó alkalommal tüzet nyitottak. A vörösgárdisták kézigránátokat hajigáltak az erkélyekről, pánikot keltve az odakint összegyűlt tömegben; a beállt zűrzavarban tíz szocialistát vagy szocialista szimpatizánst öltek meg, hetet közülük a fasiszták. Bent a városházán lelőttek egy ellenzéki tanácsost (egy őr volt a tettes), a fasiszták így jutottak első komolyabb „mártírjukhoz".

1920 őszének megváltozott atmoszférájáról így emlékezett meg egy vezető szociáldemokrata, Ivanoe Bonomi, aki abban az időben hadügyminiszteri posztot töltött be Giolitti kormányában:

> A bolognai tragédia után megmozdultak a jómódú vidékiek: kezdtek összejönni, szervezkedni. A Pó-völgy városaiban a frontszolgálatot teljesített fiatal katonatisztek összetrombitálták földtulajdonos barátaikat

> és rokonaikat, közölték velük, hogy meg kell védeniük magukat [...] azok ellen, akik proletárdiktatúrát akarnak bevezetni, és utánozni akarják az orosz kísérletet. A vidéket harcias hangulat lepte el. A hazafias demonstrációk alatt a rend hívei az erőszaktól megrettenve már nem maradtak szigorúan a négy fal közt, hanem elővették a nemzeti zászlót, és kimentek a térre éljenezni. Az olasz politikai kultúra jellegzetes alkotóelemével, a falra festett jelszavakkal már nem csak a kommunisták éltek. A számtalan „Viva Lenin!" és „Éljen a proletárdiktatúra!" mellett mások a hazát és a győzelmet éltették.[19]

Hamarosan a bolognaihoz hasonló támadásra került sor Ferrarában, az elkövetkező hetekben megtorló erőszakhullám söpört végig a Pó völgyén, majd továbbzúdult Közép-Olaszországra. A középiskolás Giulio Teoni, aki két évvel volt fiatalabb Mario Piazzesinál, és a kis toszkán város, Rassina egyik tehetős selyemkereskedő családjából származott, leírta, hogyan vette kezdetét a fasiszta erőszak Arezzo tartományi székhelyen 1920 vége táján. Mint elmesélte, egy volt ardito sétált a város főutcáján polgári ruhában, a kabátjára tűzött ezüsteremmel és nemzetiszín szalaggal. Két szocialista állta az útját, egyikük megpróbálta letépni a kitüntetését, mire ő elővette a tőrét (a jellegzetes arditofegyvert), és leszúrta a támadót. „Az eset hideg zuhanyként érte a várost, és megadta a jelet az ellentámadásra." Teoni beszámolója talán nem teljesen tényszerű: kamaszos túlzást sejtet. Annál beszédesebb az erőszak romantikus képe. Teoni nem tagadta, hogy mélységes izgalomba hozták Mussolini és a fasiszták; annak hangoztatása, hogy visszaadják a veteránok becsületét, és naggyá teszik Olaszországot, bevallottan tetszett „valamennyiünknek, középosztálybeli fiúknak". „Úgy tűnt, hogy most rajtunk a sor folytatni bátyáink munkáját."[20]

A fasiszta mozgalom hirtelen támadt lendülete 1920 vége felé sok politikai megfigyelőt – köztük Mussolinit – meglepetésként ért. Október–novemberben 1065-en kérték a felvételüket; a rá következő hónapban a mozgalomba újonnan jelentkezők szám csaknem 11 ezerre ugrott. A taglétszám a december végi 20 165-ről öt hónap alatt 187 588-ra nőtt, a tagcsoportok száma 88-ról több mint ezerre.[21] Ennek a gyors növekedésnek egyik legfontosabb oka annak a felismerése volt, hogy

a hatóságok képtelenek megfékezni az erőszakot. A kormány újra és újra rendeletekben szólította fel a prefektusokat, hogy részrehajlás nélkül tartsák fenn a rendet a tartományukban, de a helyi csendőri és katonai erők a legtöbb helyen egyszerűen szemet hunytak az események fölött. Az ő rokonszenvük végső soron a rohamosztagosok felé hajlott: maguk is céltáblái voltak a szocialisták dühének és agresszivitásának, általában osztották a fasiszták háború iránti elkötelezettségét és a liberális állam iránti megvetését. A fasizmus támogatottságának hirtelen növekedése mögött a másik jelentős tényező az volt, hogy kiderült: a szocialista mozgalom jóval törékenyebb, mint ahogy azt harsány szólamaik sejtették. A szolidaritás örökös hangoztatása ellenére gyakran alig létezett együttműködés az egyik falusi vagy városi alapszervi vezető és a másik közt, miközben nemzeti szinten is nagy törések mutatkoztak – ezt bizonyította a párt országos kongresszusa is 1921 januárjában, amikor több jelentős küldött egyszerűen kisétált a teremből, és megalapította az Olasz Kommunista Pártot.

A fasizmus nem csupán politikai tekintetben vonzotta az olyan szokványosan középosztálybeli fiúkat, mint Teoni és Piazzesi. Bár sokan közülük úgy nőttek fel, hogy szüleiktől mást se hallottak, mint a liberalizmus és a szocializmus ostorozását (amivel amúgy egyet is értettek), az „akciózás" gyakran arra is lehetőséget kínált, hogy ily módon lázadjanak a vidéki élet tespedtsége ellen. Olaszország jeles kulturális személyiségei D'Annunziótól az *Il Regno* és a *La Voce* folyóiratok köré gyűlő nacionalista írókig két évtizeden át kárhoztatták az olasz konzervatív liberális elit nyúlszívűségét, anyagiasságát és eszmenélküliségét. A fasizmus az „élj veszélyesen!" lehetőségét kínálta (D'Annunzio leghíresebb háború alatti jelmondatai közé tartozott a latin „memento audere semper", azaz „sose feledd a merészséget"), és azt, hogy a nagy ügy, vagyis a nemzet megmentése szolgálatában sutba dobhatják a nyárspolgári kényelmet és szokásokat. Piazzesi naplójában vissza-visszatérő téma az osztagbeli bajtársakkal megosztott szűkös és szerény (de roppant felvillanyozó) élet, és az ő gazdag családjában megszokott, előkelő jómód közötti kiáltó különbség. A bohémságot persze erősen átszőtte az erotika is. 1921 májusában Piazzesi így számolt be egy arezzói akciójukról való visszatérésükről:

A lányok forralt bort és cukros fánkot vagy süteményeket csináltak. Mindenki jókedvű lett, nevettünk, csaptuk a balhét. A szalonunkban zajló uzsonnákra gondoltam, a kanapékra és kézcsókokra, és összevetettem őket ezzel a torokkaparó lőrével, a zsírszagú fánkokkal és a minket „támogató" nőneműek kövér fenekével.[22]

Abban, ahogy a fasizmus a „fiatalságot" dicsőítette, egy generációs forradalom ígérete rejlett; a fiatalok mellőzését pedig össze lehetett kötni a nemzeti újjáéledésre való régi törekvéssel, ami azért nem teljesülhetett, mert a liberális államot egy bizalmatlan és nehézkes gerontokrácia uralta. „Hát Olaszország olyan mélyre süllyedt, hogy nem tud más teremni a méhéből, mint egy nyolcvanéves aggastyán?" – írta Piazzesi, miután 1920 júniusában megtudta, hogy ismét Giolittit nevezték ki miniszterelnöknek.[23] A fiatalság erkölcsi (és nem csak időleges) fölénye tükröződött abban is, hogy a rohamosztagosok a *Giovinezzát* választották legfőbb indulójuknak. A dal torinói egyetemi diákkörökben született 1909-ben, azután a hadsereg alpesi regimentjei tették magukévá, majd az első világháború alatt az arditók. Szövege az évek során változott (és aztán újra módosult, amikor a húszas évek közepétől a fasiszta rendszer hivatalos himnusza lett), de a hangulata alapvetően ugyanaz maradt: a fiatalságra jellemző bátorság, eszmeiség és önzetlenség erősen nietzscheánus színezetű felmagasztalása (a „szépség tavasza", ahogy a refrén szól), a hajlandóság a nehézségek és a hősi halál elfogadására.

A rohamosztagosok fiatalok voltak, gyakran egészen fiatalok. Első akciójakor Piazzesi tizennyolc éves volt. Teoninak várnia kellett 1922 februárjáig, hogy beléphessen az arezzói fascióba, de még akkor is csak alig töltötte be a tizenhatot. Mint a fasiszta egységekről ezekben az években készült sok gondosan beállított fénykép bizonyítja, tagjaik gyakran hasonló korúak voltak. Egy tanulmány kimutatta, hogy a fasiszta mozgalomban az aktivisták körülbelül 25 százaléka huszonegy évesnél fiatalabb volt.[24] Egy másik arra a következtetésre jutott, hogy Bolognában az „akciózók" majdnem 90 százaléka, Firenzében pedig 83,5 százaléka tizenhat és huszonhét év közötti, miközben az osztagvezetők nagy többsége leszerelt katonatisztekből került ki, rang nélküli

híveiknek több mint a fele pedig a kora miatt még nem harcolhatott a háborúban.[25] A rohamosztagosok túlnyomó többsége a középosztály soraiból jött: földbirtokosok, vállalkozók, szellemi foglalkozásúak, tisztviselők, hivatalnokok, diákok és privát alkalmazottak. A Bolognát és Firenzét feldolgozó tanulmány öt százaléknál alacsonyabbra teszi azok arányát, akiket a munkásosztályba lehet sorolni. A korfát tekintve nem meglepő, hogy a diákság különösen nagy százalékban képviseltette magát az osztagokban. Bolognában és Firenzében a rohamosztagosok több mint egynegyede az egyetemről verbuválódott, 17 százalékuk – mint Teoni – pedig középiskolából.[26]

A fasiszták támadásait az úgynevezett „rohamosztagok" hajtották végre. Ezek jellemzően úgy tucatnyi emberből álltak, és vonattal vagy biciklivel, gépkocsival vagy teherautóval utaztak a támadás helyszínére, egy szocialista pártszékházhoz, munkáskamarai vagy szakszervezeti irodához. Különösen kedvelt járműnek számított a Fiat 18BL teherautó, amely tömeggyártásban készült a háború alatt, és az akciózásban játszott szerepéért később, a fasiszta rezsim alatt, valósággal bálványozták. Mindegyik osztagnak megvolt a maga beceneve – Ádáz, Sátán, Rettenthetetlen, Villám, „Me ne frego" vagy egy hős hazafi neve –, és mind vitte a maga halálfejjel vagy más, éppúgy kísérteties jelképpel díszített zászlaját. Egyenruhájuk fő darabja a hasonlóképpen halált idéző, ugyancsak az arditóktól kölcsönzött fekete ing volt. A rohamosztagosok egész fegyverarzenált használtak: husángokat (a hírhedt manganellót, amelyet néha ólommal vagy vastag bőrrel tettek még súlyosabbá), bokszerokat, tőröket, karabélyokat, revolvereket, kézigránátokat, sőt még géppuskát is. Ezeket olykor helyi csendőrőrszobáktól vagy katonai laktanyákból kapták. Néha bizarrabb fegyvereket is bevetettek. A mantovai rohamosztagosok arról híresültek el, hogy ellenfeleiket szárított tőkehallal csapkodták fejbe.[27]

A fasiszta osztagok tevékenységét színező izgató és olykor derűs felhangok javarészt az erőszak esztétikumából fakadtak, az utóbbit mindenekelőtt a futuristák hozták divatba. 1909-es első kiáltványukban magasztalták „a veszély szeretetét, az erőre és merészségre való törekvést [...], a kihívó mozgást, a lázas álmatlanságot, a futólépést,

a halálugrást, a pofont és az ökölcsapást".* Miközben az 1914–18-as vérontás láttán sok hadviselő országban egyre több értelmiségi kezdett viszolyogni a modern háború embertelenségétől, Olaszországban a futuristák (és D'Annunzio) továbbra is az erőszak nagyszerűségét hirdették. Hozzáállásukat részben a politikai kényszer diktálta. Minthogy a háború ellenzése általánosságban egyet jelentett a szocializmus támogatásával, Giolitti és a parlament igencsak megnehezítette számukra, hogy oly módon lazítsák kulturális irányvonalukat, hogy mégse tűnjék úgy, mintha teret engednének ellenfeleiknek. 1918 októberében arditók előtt mondott beszédében a futurista vezér, Marinetti dicsőítette a rohamcsapatokat egykor lelkesítő „megújulás szellemét, a forradalom szellemét, a futurizmus szellemét":

> A tetterő és a szép hősi gesztus szeretetétől lettetek arditók. Arculcsapás a gyáváknak, korcsoknak és árulóknak béke idején. Kaszabolás és kézigránát a teutonoknak háború idején. A maffia szellemének szeretetétől és ifjúi gőgtől lettetek arditók [...], Olaszország arditóinak gyönyörű, diadalmas maffiája, akik szeretik a szép nőket, és hősi gesztussal hódítják meg őket, akár a lövészárkokat. [...] Ti vagytok az új Olaszország urai.[28]

Marinetti érzései D'Annunzio fiumei megnyilatkozásait visszhangozták, innen származott a fasizmus hangvételének és stílusának nagy része. Sok neves rohamosztagos megfordult a horvát kikötővárosban,** mielőtt csatlakozott Mussolini mozgalmához, és sokszor az 1919–20-ban ott űzött dekadens és hivalkodó életmód folytatására törekedtek. Rajtaütések előtt nagyban folyt az italozás-kokainozás (gazdag rohamosztagosok még egy kokainbotrányba is belekeveredtek Palermóban, abban a városban, ahol a fasiszták csak egészen csekély mértékben voltak jelen 1922 előtt). Ferrarában a Celibano osztag szertartásszerűen öntötte magába a cherry brandyt (az osztag neve, a Celibano – ejtsd: cselibánó –, a cherry brandy részegen is kimondható változata volt).[29] Ellenfeleik megalázására a rohamosztagosok előszeretettel nyúltak a *beffa*, vagyis a valakit megalázó, rossz helyzetbe hozó durva tréfa eszközéhez – a módszert D'Annunzio tette népszerűvé a háború alatt és Fiumében végrehajtott, legünnepeltebb huszárcsínyjeivel. Különösen hírhedtté váltak azzal, hogy kipécézett ellenségeikkel erős hashajtót, mondjuk, ricinusolajat itattak.

Az elkövetkező években az erőszak esztétikai és retorikai dicsőítése a fasiszta kultúra fontos összetevőjévé vált. Ez az elvont megközelítésből fogant elrugaszkodottság a valóságtól majd akkor fog katasztrofális következményekkel járni, amikor szívós ellenséggel kerülnek szembe, mint 1940–43-ban. 1920–22-ben a szocialisták nem voltak azonos súlycsoportban a rohamosztagosokkal. Néhány városban, például Parmában és Bariban a forradalmi szindikalizmus hagyományai 1921-ben lehetővé tették olyan baloldali fegyveres egységek megalakulását, mint az Arditi del Popolo,[30] de a szocialistáknak a legtöbb helyen nem voltak katonai szervezeteik, vezetőik vagy fegyvereik, amelyekkel ellenállhattak volna a támadók dühödt rohamainak. Abban a hitben, hogy a forradalom már küszöbön áll, a sebezhetetlenség glóriájával a fejükön gyalázták ellenfeleiket, folyamatos sztrájkjaikkal, a helyi munkaerőpiac gyakran embertelen uralmával és lázító beszédeikkel magukra vonták az iparosok, a földbirtokosok haragját. Mindeközben Rómában a forradalmi hit túlságosan is megbéklyózta a szocialista vezetést, semhogy szót emeljen és megzabolázza a kisaktivisták lelkesedését, holott nagyon jól tudták, nincs komoly esélye annak, hogy a nyugati hatalmak beleegyezzenek egy bolsevik mintájú rendszer létrejöttébe Dél-Európában.

A fasiszta osztagok és a szocialisták közti erőaránytalanságot jól érzékelteti az a beszélgetés, amelyet Emilio Lussu szociáldemokrata politikus folytatott 1921 novemberében egyetemi hallgató barátjával, aki fiatal tisztként vele szolgált a háborúban. Lussu a szülőföldjén, Szardínián élt, ahol a fasizmus alig-alig ütötte fel a fejét, és kíváncsian tudakolta barátjától, a Pó-völgyi gazdag földbirtokossarjtól, hogy pontosan mit is csinálnak a rohamosztagosok:

* Szabó György fordítása

** Fiume 1799-től 1918-ig önálló jogosítványokkal, ún. elkülönült csatolt testként Magyarországhoz tartozott. Nemzetközi huzavona után 1924-ben olasz fennhatóság alá került. A horvát függetlenség kikiáltása óta Rijeka néven Horvátország része. – *A szerk.*

– Helyreállítjuk a rendet.
– Tűzzel-vassal?
– Nem volt más választás. A verbális kampánnyal nem jutottunk sehova. Fegyvereket kellett szereznünk. Most már vannak. Vannak járműveink, géppuskáink és karabélyaink.
– Kitől kaptátok?
– Egyrészt a csendőrségtől, másrészt a gazdaegyletektől.
– Szóval ez most azt jelenti, hogy büntetlenül, kényetekre-kedvetekre azt csinálhattok, ami akartok?
– Nem, azért van a dolognak kockázata. Nézd csak! [Megmutatott a jobb kézfején egy lőtt sebet, amely még nem gyógyult be teljesen.] Azok a brigantik megsebesítettek egy éjszakai rajtaütésen.
– Miféle brigantik?
– A parasztok.
– A parasztok támadtak, vagy fordítva?
– Nem, mi támadtunk. És sikerült megvernünk őket. A kokainföldjeinknek annyi. Képzeld csak el, az összes paraszt akár napi negyven lírát is megkeresett.
– És most?
– Tizennégyet. Ami még mindig túl sok. [...] Tudod, hogy rögtön a háború után, amikor a kitüntetéseimmel mentem az utcán, a képembe röhögtek?
– És ez az oka annak, hogy ma leviszitek a keresetüket tizennégy lírára, és miszlikre aprítjátok őket?
– Ó, könnyű kritizálni! Élnél csak velünk! A parasztok úgy öltözködnek, mint én, és az öszvérhajcsár lánya elegánsabb, mint a húgom.
– Ne ess túlzásokba. Na, de ha mégis, ez a ti szemetekben akkora provokáció, ami igazolhatja az éhezést és a halált?
– A világ kizökkent a kerékvágásból, és mi helyre tettük.[31]

Az áldozatok számát illetően nehéz pontos kimutatásokat találni. 1920-ban, amikor a szocialisták a legharciasabbnak mutatkoztak, kormányzati adatok szerint a köztéri zavargások 288 halálos áldozatot követeltek Olaszországban. Közülük 172 szocialista, 10 néppárti, 51 rendfenntartó és 51 járókelő volt, és csak 4 fasiszta. 1921 első

három hónapjában, amikor a rohamosztagosok támadásai komolyan beindultak, 102 ember vesztette életét, akik közül 41 volt szocialista, 25 fasiszta.[32] A maguk a fasiszták által kiadott összesítés szerint a mozgalom 1919-es alapításától az 1922. októberi Rómába menetelésig 672 feketeinges halt meg – bár ezt a számot szinte biztosan feltupírozták, tekintettel az akkori (és későbbi) idők fasiszta „mártírkultuszának" fontosságára. A szocialista áldozatok számát egyedül 1921–22-ben 3000 fölé becsülik.[33] Nem kevésbé mutatnak rá a villongások aránytalan jellegére a vádemelési és őrizetbevételi adatok. A hivatalos statisztika azt mutatja, hogy 1921. május legelejéig 1421 szocialistát vettek őrizetbe a fasisztákkal való erőszakos összecsapásokban, szemben 396 fasisztával. Továbbá 878 fasiszta ellen emeltek vádat őrizetbe vétel nélkül, ez a szám szocialisták esetében 617. A bíróság, ahogy a hadsereg és a csendőrség nagy része is, a fasisztákkal szimpatizált.[34]

A tizennyolc éves Mario Piazzesi számára nem volt könnyű az átmenet az erőszak Marinetti és D'Annunzio tüzes szavaival megformált fantáziavilágából a szocialistákkal vívott véres összecsapások komor valóságába – még az erők egyenlőtlensége mellett sem. „Ez a küzdelem, melyet álmainkban fiatalságunk gyönyörű kalandjának képzeltünk, nem gyerekjáték" – jegyezte fel naplójába 1921 márciusának elején, miután tanúja volt, hogyan váltak csatatérré Firenze utcái. „Még azok is elcsodálkoztak az erőszak tobzódásán, akik láttak igazi csatát a háborúban." Városszerte egyfolytában puskaropogás hallatszott. Barikádok épültek, tetőcserepek repkedtek, és a Via Palazzuolo végén, ahová két petárda csapódott be, Mario úgy látta, patakokban folyik a vér a járdán. A Piazza Cavouron „két vörös hulla hevert kiterítve":

> Egyik vendetta a másik után. [...] Az emberek úgy fenekednek egymásra, mintha a középkor rossz szelleme tért volna vissza a feketék és fehérek [a guelfek két pártja, amelyek kettészakították Firenzét Dante korában] ősi kibékíthetetlenségével. Teljesen ugyanolyan most is, mint akkor – csak a pártok színei változtak; de a kegyetlenség ugyanaz, és a gyűlölet légköre úgy örvénylik körülöttünk, mintha az volna az éltető levegő.

Mario azzal vigasztalta magát, hogy megéri: „Olaszországunkat" legalább nem lehet „ázsiai gyarmati sorba" süllyeszteni.[35]

Még ha Mario számára közvetlen ellenségként a szocialisták is jelentek meg, nem őket látta az ország bajai legfőbb okozóinak. Olaszország igazi istenverései a liberális politikusok és a parlament Rómában, „abban az igazán undorító [...], petyhüdt, élettelen, gerinctelen és alamuszi városban". Mint írta, az olyan emberekkel, mint Giolitti miniszterelnök, az a baj, hogy „elfordultak a risorgimento szellemétől, és semmibe veszik a Nemzetet". Úgy irányítják az országot, mintha „részvénytársaság volna – és rosszul", nem törődnek igazán a néptömegekkel, annak örülnek, ha a mieink gőzhajókra zsúfolódva kivándorolni kényszerülnek Argentínába vagy Brazíliába, amikor rosszra fordulnak a dolgok. Ami a parlamentet illeti, az egyszerűen túlságosan korrupt, megosztott és erőtlen. 1921 májusában új választásokat tartottak, annak reményében, hogy stabilabb kormányzati többség jön létre. Ez azonban nem történt meg. A szocialisták, ahogy az várható volt, visszaszorultak, de nem katasztrofálisan, és 123 helyükkel továbbra is megmaradtak legnagyobb pártnak, miközben a néppártiak 107-re növelték létszámukat. A parlament maradéka az addigiakhoz hasonlóan maroknyi liberálisból, szociáldemokratából és más, különböző politikai arculatú, szerteszét tartó pártból állt. „Hogyan térhet vissza a béke a vér, hanyatlás és gyávaság viharában kormányos nélkül hányódó Olaszországba?", tette fel a kérdést május végén Mario.[36]

A fasiszták diadala

A fasizmus hatványozott növekedése 1920 első hónapjaiban egy bűvészinas helyzetébe hozta Mussolinit: azzal bajlódott, hogy visszafogja a mozgalmat, amely azt kockáztatta, hogy elszakad radikális gyökereitől, és egy nyers, szocialistaellenes csapásmérő haderő lesz a konzervatív középosztály zsoldjában. További veszélyt jelentett Giolitti. Amikor a gyárfoglalások után nem sikerült becsalogatni a mérsékeltebb szocialistákat az ő utcájába, a miniszterelnök átállította az irányzékot a fasisztákra, abban bízva, hogy kellően csábító ajánlattal az alkotmányosság útjára terelheti őket, és üdvözítő vérfrissítésben részesítheti az olasz liberalizmus politikai közösségét. Ennek megfelelően meghívta Mussolinit, hogy a májusi választásokon csatlakozzon „nemzeti blokkjához" – tekintettel arra, hogy a rohamosztagosok mennyire fütyültek a törvényre, ez példátlan elismerésnek számított. Mussolini számára a kockázat abban rejlett, hogy mozgalma még jobban eltávolodik politikai eredetétől, azaz a heves parlamentellenességtől, ugyanakkor, ha megveti a lábát a képviselőházban, az szilárd alapot jelent, ahonnan felügyelheti a helyi osztagok egyre önállóbb és erősebb vezetőit (vagy egzotikusra stilizált nevükön „raszokat", ami etióp nyelven kiskirályt jelent).

A választásokon harminchét fasiszta jutott be a parlamentbe. Köztük Mussolini, aki 400 ezer szavazatot szerezve zajos győzelmet aratott Milánóban és Bolognában is. Az új képviselők kettő kivételével valamennyien az ország északi és középső körzeteiből jöttek. A feketeingesek új csapata kellő erőszakossággal mutatkozott be a Montecitorióban*. Június 13-án rátámadtak Francesco Misiano kommunista képviselőre, aki 1915-ben elmenekült az országból a behívóparancs elől, és távollétében elítélték dezertálásért. Misiano pisztollyal próbálta megvédeni magát, de a fasiszták legyűrték, elvették a fegyverét, és a puskájukat rá szegezve üvöltötték: „Ki innen! Ki a dezertőrökkel! Itt senki nem gyalázhatja meg a háború és a forradalom hősi halottait!" A leborotvált és befestett fejjel, plakáttal a nyakában az utcára kilódított Misiano a tömeg gúnyolódása és a rohamosztagosok köpködése közepette volt kénytelen végigmenni a Corsón. A parlament épületében a diadalittas fasiszta képviselők „Viva l'Italia!" kiáltással vonultak be az ülésterembe. Roberto Farinacci, a cremonai rasz átadta Misiano pisztolyát Giolittinak: „Átruházom önre egy képviselő, egy dezertőr fegyverét." A miniszterelnök a rá jellemző hidegvérrel válaszolt: „Nem fogadhatom el. Nincs fegyvertartási engedélyem."[37] A következő hónapokban Misianót tovább támadták, mielőtt Berlinben, majd végül Moszkvában keresett volna menedéket.

Mussolini aligha volt olyan helyzetben, hogy a képviselőházban megdorgálja híveit. Néhány hónapig nyíltan „könyörtelen háborúra" szólí-

* A Piazza Montecitorión levő palotában működik a képviselőház. – *A szaklektor*

tott fel a szélsőbaloldali képviselők ellen: „A fasiszták megtorlása utoléri őket mindig és mindenütt! Kérlelhetetlenül!"[38] De hogy Rómában az alkupozícióját teljesen kihasználja, valami módon muszáj volt megnyugtatnia új támogatóit a kormányblokkban arról, hogy a parttalan erőszak korszaka a vége felé jár. Így hát egy kötéltáncos mutatványára kényszerült: radikális fasiszta támogatóit újra biztosítania kellett a mozgalom köztársaság-pártiságáról, a nagy társadalmi és gazdasági reformok iránti elkötelezettségéről, sőt még arról is, hogy kész koalícióra lépni a szocialistákkal, miközben a rohamosztagosok körében a rend és fegyelem szükségességét kellett hangsúlyoznia. Első parlamenti beszédében a szocialistáknak címzett fenyegetéseket („ami az erőszakot illeti, ott a munkástömegekre vereség vár") a megbékélés ajánlatával vegyítette, jóllehet némi fenntartással: „Számunkra az erőszak nem módszer, nem stílus és még kevésbé élvezet: brutális szükség, amelybe belekényszerülünk. És hozzáteszem: készek vagyunk a fegyverletételre, ha maguk is hajlandók félretenni a fegyvert, különösen lélekben [...], s mert ha így folytatjuk, óriási a veszélye annak, hogy a nemzet szakadékba zuhan."[39]

Az elkövetkező hetekben Mussolini újra és újra az erőszak befejezését sürgette: félt, hogy politikailag elszigetelődik, ha a törvény semmibevétele állandósul.[40] Csakhogy nem volt könnyű elfojtani az osztagok anarchista ösztöneit: szinte változatlanul folytatták rajtaütéseiket, Brescia és Cremona megyében például egyaránt támadták a katolikus és a szocialista munkásszervezeteket. Júliusban Mussolini „megbékélési paktumot" ajánlott a fasiszták és a szocialista szakszervezetek között, sőt ezt augusztus elején alá is írták, de annak, hogy a „mezei" párttagok elfogadják, nem sok esélye volt, különösen azt követően, hogy egy liguriai városban tizennyolc rohamosztagos vesztette életét egy, a csendőrséggel és helyi parasztsággal vívott szabályos csatában. A fasizmus vezetési válságba került, sok osztagvezér nyíltan szembehelyezkedett Mussolinival. A legbefolyásosabb raszok közül kettő, a bolognai Dino Grandi és a ferrarai Italo Balbo még fel is kereste D'Annunzió azzal, hogy vegye át a mozgalom vezetését. (D'Annunzio épp nem tudott mit kezdeni magával: Giolitti az előző év decemberében Fiume feladására kényszerítette, miután a rapallói egyezmény „szabad államnak" nyilvánította a várost.) D'Annunziót azonban nem

érdekelte a felkérés, és a raszok belátták, hogy nincs más kellően nagy formátumú ember a fasizmus vezetésére, így hát végül megszületett a megegyezés: ősszel Mussolini belement, hogy feladja a paktumot, annak fejében, hogy a mozgalom Nemzeti Fasiszta Párt (Partito Nazionale Fascista) néven párttá válik – központosított irányítási struktúrával és helyi szervekkel az osztagok ellensúlyozására.[41]

Sok fasisztának nehézséget okozott annak megemésztése, hogy a mozgalom párttá vált. Egyesek, például Pietro Marsich, a velencei fascio vezető alakja számára (ő „költő és idealista", akit – Italo Balbo szavaival – áthatott a „forradalmi miszticizmus" szemlélete)[42] elfogadhatatlan volt a hagyományos politika irányába történő elmozdulás, és kiváltak. Mario Piazzesi egyértelműen aggódott. 1921. november 4-én, Olaszország háborús győzelmének harmadik évfordulóján feljegyezte naplójába: ő és rohamosztagos társai félnek, hogy „fasizmusunk, a tetterőnek ez a tiszta forrása beszennyeződik a Montecitorio bűzös mocsarában, Róma boszorkánykonyhája megfertőzheti a mozgalom ifjúságát és költészetét, egyszóval a mi Dávidunk nagy pocakot, bajuszt és szakállt ereszt".[43] Mario feltehetően azzal a meggondolással azonosította Dáviddal Mussolinit, hogy ő az, aki elpusztítja a nemzet ellenségeit, és nem valamiféle testi párhuzam miatt (leszámítva azt, hogy mindkettőjük fiatal volt). De szavain és tettein kívül legalább annyira Mussolini testi valója és személyes varázsa győzte meg Mariót és a többi rohamosztagost arról, hogy szellemi forradalmukat nincs mitől félteni.

Amikor 1921 decemberében Mussolini szemlét tartott Mario 'Disperata' (Eszeveszett) nevű osztaga fölött, a diákot leginkább a fasiszta vezér arcvonásaiból sugárzó titokzatos erő ragadta meg:

> Nagy, sötét szemével ránk nézett, és aztán a beállt csendben lassan végigment a sor előtt. Még sose láttam ilyen közelről, és sokkal inkább csillogó tekintetének elhaladását érzékeltem, mintsem a teste mozgását. Széles vállával egyszer csak eltűnt az ajtófélfa mögött.[44]

Mások is vallottak arról, hogy megbűvölte őket Mussolini tekintete. A perugiai fasiszta vezetőt, Giuseppe Bastianinit kellemes érzéssel töltötte el, hogy tüzetesen szemügyre vették, mintha tárgy volna, és „még-

neses áramlás" járta át, amikor 1921 márciusában először találkozott a fasiszta vezérrel.[45] Paolo Orano újságírót és pszichológust, később a fasiszta rendszer egyik legkimagaslóbb értelmiségijét (és bősz antiszemitát) a „fényelnyelő szemek" ragadták meg leginkább a Mussolinival való 1922. novemberi első találkozásán, ami arra a gondolatra ragadtatta, hogy „Te, te vagy az, akire vártam a Haza érdekében. [...] Te vagy az: rád ismerek és engedelmeskedem neked. Parancsolj, vezess, uralj!"[46] A fiatal bolognai fasiszta és az *Il Popolo d'Italia* leendő szerkesztője, Giorgio Pini 1921 áprilisában hallotta először beszélni Mussolinit, és azonnal úgy érezte, hogy „tényleg új személyiség a kor többi politikusához képest". A vele való találkozás 1923 októberében „igazán felvillanyozó" élményt jelentett: maradandó benyomást tett rá „az a jóindulatú és átható pillantás, melyet azon a napon vetett reám".[47]

Maga Mussolini teljesen tisztában volt vele, hogy személyes vonzereje milyen jelentős szerepet játszik a fasizmus sikerében. Sokakhoz hasonlóan hitt abban, hogy a háború borzalmai tették fontossá azt, amit Margherita Sarfatti milánói értelmiségi (az *Il Popolo d'Italia* állandó szerzője – és Mussolini szeretője) „ájtatos életérzésnek" nevezett, és azok fokozták az egyszerű emberek késztetését is arra, hogy kifejezésre juttassák ködös reményeiket, miszerint a „vezér iránti hódolat" vezet a megváltáshoz és a megújuláshoz.[48] Forradalmi szocialistaként 1912–14-ben szenvedélyes és gyakran erőszakos ékesszólása avatta Mussolinit – ahogy egy korai életrajzírója írta – „a tömeg bálványává".[49] A háború utáni években aztán szónoki képességei, mint egy hallgatója megfigyelte, „a tökéletes önuralom" érzését sugallták, egy olyan vezetőét, aki „maradéktalanul tudja, hogyan és hová kívánja vezetni a népét".[50] Ezzel rendszeresen igen nagy hatást gyakorolt a hallgatóságára. Ugo Ojetti író és újságíró 1921 novemberében hallotta Mussolinit beszélni Rómában, és meglepték drámai taglejtései, arckifejezései, az abszolút erkölcsi magabiztosság légköre – „az egész világ feketére és fehérre egyszerűsödött" –, mellyel annyira foglyul ejtette közönségét. Amikor a beszéd véget ért, Ojetti csak nézte, hogy Mussolinit egyik munkatársa derékon ragadja, fölemeli a levegőbe a tömeg fölé, „azzal a mozdulattal, amellyel egy pap az oltáriszentséget mutatja fel". Mellette két fiatal feketeinges könnyezett.[51]

Giuseppe Bottai is azok közé a fiatal rohamosztagosok közé tartozott, akiket kezdettől fogva elbűvölt Mussolini, és akik Mario Piazzesihez hasonlóan úgy érezték, személye garancia arra, hogy a fasizmus nem veszíti el erkölcsi tartását és lendületét. Bottai egy római borkereskedő fiaként született 1895-ben, és miután fiatal tisztként harcolt és megsebesült a háborúban, mélységesen zaklatott lélekkel tért haza. Mussolinival legelőször 1918 végén az *Il Popolo d'Italia* szerkesztőségében találkozott Milánóban, és nagy hatást tett rá a megmagyarázhatatlan nagyság és erő aurája: Mussolini keze különösen „hatalmasnak, bütykösnek és erősnek" látszott, ahogy fölkapta az asztalán heverő kézigránátot, és odamutatta neki.[52] A rá következő évben Bottai segített felépíteni a római fasciót, de mint korabeli naplója bizonyítja, sok mozgalmár kollégáját szellemileg színvonaltalannak találta.[53] Kísérletezett a futurizmussal, de az még annyira sem nyerte el tetszését. Miután látogatást tett Giacomo Balla festő műtermében, azzal az érzéssel távozott, hogy a futurista művészet meddő, és pusztán „a kor erkölcsi talajtalanságát" tükrözi:

> Íme, az évszázad, dióhéjban: a tudományos, rendszerező, pénzügyi logika hideg alkalmazása érvényesül az ösztön lelki diadala fölött, a nem létező szellemi irányvonal és vallástagadó korunk fölött. A titokzatosság igazától még sosem volt ennyire távol a világ. [...] A múltban a titokzatos és a csodálatos tenyészett a legkézenfekvőbb dolgokban. [...][54]

1920 folyamán lelki gyötrelmeit zúdította naplója lapjaira, meg-megtűzdelve az általa bőséggel olvasott francia, spanyol és klasszikus művek részletes kommentárjaival, továbbá saját romantikus verseivel és egy új hajnalba vetett reményre való utalásokkal. Márciusban így írt:

> Az ember és a társadalom életében van egy pillanat, amikor minden kitisztul, és a tisztán látó szem észreveszi a tévedést ott, ahol az előtte való napig a szent és sérthetetlen igazat látta. [...] Úgy érzem, sebesen közeledünk egy ilyen pillanathoz, és az egyfajta egyetemes ítélőszék lesz a földön. Mi mindannyian pőrén és szeplőtelenül járulunk majd elébe. Akinek szerfeletti romlottsága miatt nem lesz bátorsága odajárulni, ki lészen rekesztve a világból.[55]

Bottai némileg apokaliptikus gondolkodásmódja 1921 során – a fasizmus gyors megerősödésével egyidejűleg – bizonyos fokú vallásos hevülettel ruházta fel a szocializmus elleni harcot, miközben új elhivatottságra talált Mussolini politikai mozgalmában. Tavasszal ringbe szállt a parlamentbe jutásért (meg is választották; utóbb kizárták, arra hivatkozva, hogy túl fiatal), és tevékenyen részt vett a fővárosi osztagok megszervezésében. Bottai szemében Mussolini egyre kiemelkedőbb szerepet játszott a fasizmus hierarchiájában, mígnem 1924-ben, hódolatát kifejezendő, a naplóíró így fogalmazott: „Mindinkább mély titokká válik az életemben."[56] Sosem veszítette el a fasiszta vezér iránti rajongását. Még 1946-ban is képes volt nosztalgiával visszagondolni rá, felidézve, hogy Mussolini tekintetéből „roppant és fékezhetetlen" hatás áradt, a hangjában pedig „a végtelenség visszhangja zengett".[57]

Bottai, aki idővel kulcsszereplője lesz a fasiszta rendszernek, kétségtelenül a végletekig eszményítette a fasizmust általában és Mussolinit konkrétan. Az „akciózásban" 1920–22-ben részt vállalók többségét jóval kevésbé emelkedett mozgatórugók hajtották. Sokak számára a szocialisták elleni harc valószínűleg nem sokkal jelentett többet, mint lehetőséget a kamaszos kegyetlenség és hősködés fitogtatására, mint például a cremonai szocialista, Attilio Boldori esetében, akit 1921 decemberében furkósbotokkal brutálisan agyonvert egy húsz fő körüli fasiszta csapat. Amikor a rendőrök azt kérdezték, ki tette, a főbűnös előrelépett, és dacosan kijelentette: „Én, Giorgio Passani, diák, tizenhat éves."[58] Egyes rohamosztagosok valódi pszichopaták voltak, mások csak primitív bűnözők. És olykor talán mindkettő: Emilio Lussu szerint Amerigo Dumini, a firenzei „akciózás" kiemelkedő alakja (és később Giacomo Matteotti szocialista vezető egyik orgyilkosa) előszeretettel mutatkozott be így: „Dumini, Amerigo, nyolc gyilkosság!" Más bűncselekmények mellett Duminit terhelte a felelősség egy szocialista polgárőr és anyja megöléséért Carrarában, és csak a rendőrség helyszínre érkezése akadályozta meg abban, hogy holttestükről aranytárgyakat lopjon.[59]

Ami a fasiszta pártba 1921–22-ben belépők nagy számát illeti, sokukat legalább annyira motiválták gazdasági érdekek, mint politikai vagy ideológiai megfontolások. A taglétszám 1921 végére elérte a 218 ezret (az egy évvel korábbi 20 ezerről); a párt saját statisztikái szerint a felvettek egynegyede mezőgazdasági dolgozó volt, további 15 százalékuk ipari munkás (a következő két legnagyobb kategória a diákoké volt 13, illetve a parasztoké 12 százalékkal).[60] Ez a társadalmi megoszlás nagymértékben annak a fasiszta szakszervezeti mozgalomnak az 1921-es gyors növekedését tükrözte, amely a szocialista és katolikus szervezetek romjain sarjadt, főleg a Pó-völgy mezőgazdasági területein: 1922 késő tavaszára csaknem félmillió munkás tartozott a soraikba. A fasiszta szakszervezetekbe belépőket nem csak a félelem és az erőszak hajtotta. Az önkényeskedő helyi szocialista szervezetekre sok mezőgazdasági munkás, kisbirtokos és részesbérlő orrolt, és gyakran látható örömmel léptek be a fasiszta szakszervezetekbe, különösen, hogy munkakereséskor némi előnyben is bízhattak. Emellett az északi térség nagy részén hozzászoktak az évek során ahhoz az egészen embertelen küzdelemhez, amely a szocialisták, republikánusok, forradalmi szindikalisták és katolikusok közt folyt a munkaerő fölötti uralomért. Így hát ebből a szempontból az, hogy a fasizmus megjelent ezen a terepen, nem sok újat jelentett – különösen, mert sok vezető fasiszta szakszervezetis a háború előtt aktív szerepet vállalt a forradalmi szindikalizmusban.[61]

De bármilyen sokféle motiváció is késztetett sok embert arra, hogy belépjen a szervezetbe, amely 1922-re Olaszország addigi történetének legnagyobb pártjává vált, a keresztes háborúkra emlékeztető nyelv, amellyel Mussolini és a többi fasiszta vezető a tevékenységüket hirdette, olyan erkölcsi arzenált teremtett, amely által az erőszakban és törvénytelenségben gyökerező mozgalom elfogadottá válhatott, támogatása vagy legalábbis a fölötte való szemet hunyás igazolást nyert. A fasiszták által használt nyelv annál is inkább hatásosnak bizonyult, mert az emberek számára történelmi és kulturális értelemben egyaránt ismerős volt. Sok rohamosztagos számolt be arról, hogy a fasizmus iránti elkötelezettségük abból a meggyőződésből fakadt, hogy a risorgimento félbehagyott művét fejezik be. Italo Balbo ferrarai rasz, aki 1920-ban egyetemi diplomáját Giuseppe Mazzini gazdasági és társadalmi szemléletéről írt szakdolgozatával szerezte, squadrizmusát olyan kifejezésekkel szentesítette, mint a „kötelesség", „gondolat és cselekvés" és „Róma", „amelyek felölelik a legteljesebb, leghatalmasabb és leghitelesebb eszményt".[62] Dino Grandi bolognai rasz, aki

a háború után „mazziniánusként" határozta meg magát, arról számolt be, hogyan hatották át az ő „ifjonti szellemét" a 19. század nagy alakjainak „érzései és eszméi", és hogy gondolkodásukat a piemonti hazafi, Massimo d'Azeglio – a Cavour utáni első miniszterelnök – szavaival lehetne legjobban összegezni: „Megcsináltuk Olaszországot, most már csak az olaszokat kell megcsinálnunk."[63]

Sok szempontból még hatásosabbnak bizonyult a vallásos nyelvezet és a liturgiai gyakorlat tudatos alkalmazása. A risorgimento megint csak biztos példával szolgált. Mazzini és demokrata követői meg voltak róla győződve, hogy Olaszország ügye akkor számíthat leginkább tömegtámogatásra, ha szenvedélyes, szent háborúnak tüntetik föl, és kulcsfogalmakként a „hit", „áldozat", „mártíromság" és „küldetés" fogalmakat használják. További mintát jelentett D'Annunzio, aki liturgikus kifejezésekkel és szóképekkel tűzdelte meg beszédeit, Fiume városi életét pedig gondosan megkomponált szertartásokkal tagolta. Mussolini épített ezekre a példákra, bátorította támogatóit, hogy küzdelmükre „vallásháborúként" gondoljanak, és hogy olyan „liturgiákat" alkossanak, amelyek a tömegeket arra ösztönzik, hogy „higgyenek halottaink áldozatának a szentségében".[64] Mert, mint Bottai egy pártfolyóiratban 1923-ban kifejtette, „a hit gyakran inkább szertartásai ünnepélyességével nyeri meg a lelket és a szellemet, semmint papjai szentbeszédével; a titkos sugallat nemegyszer ezeken a szertartásokon keresztül talál utat a szívekbe. Ugyanígy van ez a fasizmussal. [...]"[65]

Mario Piazzesi és barátai számára – a Disperata nevű firenzei osztagban – a halottkultusz kínálta a liturgia alkalmazásának érzelmekben leggazdagabb kifejezését. 1921. március 6-án, napokig tartó, Marióban a középkori pártvillongások brutalitását felidéző, elkeseredett utcai harcok után a vállukon vitték bajtársaik koporsóit a Piazza Cavourra, letették őket a térre, és végső tisztelgésként elénekelték a *Giovinezzát*. „A dal ércesen és fájdalomtelin töltötte be a nagy teret, és a végén különös hangszínt öltött. Arcunk is megércesedett, mondhatni, hirtelen megöregedett, mintha a fiatalságunk elillant volna, hogy egyesüljön elesett társaink halhatatlan fiatalságával" – írta Piazzesi a naplójában. Az alkalom színpadiassága tudatos volt; Piazzesi elégedetten

jegyezte meg, hogy a helyi „burzsoázia" mennyire „megbotránkozott a profán rítuson".[66] De a fasizmus „mártírjaira" való megemlékezés – amely a rezsim idején mindvégig az ünnepi kultúra központi eleme marad – egyszerre töltött be politikai és liturgikus feladatot. Arra szolgált, mint Mussolini kijelentette, hogy bizonyítsa a fasizmus nézőpontjából fennálló folyamatosságot „a háború epikus költészete és a forradalom drámája" között.[67] Eszerint 1915–18 és 1919–22 halottai ugyanazért a magasztos eszméért estek el.

A vallási nyelvezet – amellett, hogy igazolni próbálta a fasiszta erőszak erkölcsi és politikai jogalapját – egy másik létfontosságú funkciót is betöltött, egy olyan funkciót, amely döntő szerepet játszott a következő években, amikor a rezsim nekilátott, hogy a tömegeket érzelmileg az államhoz láncolja. A hit, engedelmesség, kötelesség, áldozatkészség és tekintély hangsúlyozásával, a lelkiek anyagiak fölé helyezésével a fasizmus értékrendszerének nagy részét a római katolicizmusból ismerős kulturális mezővel tudta társítani. Tullio Cianetti, egy Assisiban élő kisbirtokos fia, meggyőződéses keresztény hívő, idővel jeles fasiszta szakszervezeti vezető és miniszter, emlékirataiban felidézi, hogy 1922 nyarán a párt egyik vezető alakját, Piero Bolzont küldték hozzá, hogy győzze meg a húzódozó fiatal fasisztát: legyen szakszervezeti vezető Terniben. Cianetti visszaemlékezésén átüt a megfellebbezhetetlen vallási érvelés:

> – De... – kezdtem tiltakozni.
> – De, de... – vágott közbe mosolyogva Bolzon. – Én csak egyetlenegy dolgot kérdezek: megvan-e önben az a bizonyos hit, miáltal meglátja a csata szépségét?
> – Igen, mindenképp megvan, de a csatákat fegyverekkel vívják...
> – De ha az emberben nincs hit, akkor a fegyverek csak haszontalan dolgok.
> – Fegyverek nélkül a hit nem elég.
> – Szeretet, szeretet, fiam, az kell a tömegek irányításához. Hittel és szeretettel gyorsan át fogja hidalni a tapasztalatlanságát. Ahhoz, hogy az emberek higgyenek önben, éreztetnie kell velük, hogy hisz bennük; és ha azt akarja, hogy szeressék, szeresse őket! [...] Maga a népből való,

tudnia kell, mennyi jó érzés szorult a szegényekbe, akik talán híján vannak anyagi eszközöknek, de biztosan nem hiányzik belőlük az érzés és az értelem. [...] A maga Assisijében, Szent Ferenc városában minden utca, minden templom, minden kolostor, minden kő a nagy keresztény etikáról regél, amely eljött a Mennyből megtanítani az embereket a megértésből eredő igazi testvériségre. Megérteni és megértve lenni a legnagyobb titok, ami bevilágítja a szeretet és a társadalmi béke útjait!

Még sok mást is mondott Bolzon nekem. Vakon hittem a szavainak, mert éreztem, a szívéből jönnek. [...] Lelkesen elfogadtam a rám váró sorsot, készen álltam hitemet és lelkesedésemet a nagy ügy szolgálatába helyezni. Bolzon tovább beszélt, miközben fel-le sétáltunk a Piazza del Comune és a Santa Chiara közt. Kifejtette a fasizmus jövőjéről alkotott lenyűgöző gondolatait, elméleteit: az olasz társadalmat megújító eszmét látta benne. Növekvő csodálattal hallgattam, mintha szavai nemcsak teljesen ismeretlen gondolatokat tártak volna fel, hanem olyan igazságokat, amelyek a lelkemben szunnyadtak, és ő adott nekik alakot, lehelt beléjük életet.

– Sok ember – tette hozzá Bolzon – tévesen azt hiszi, hogy a fasizmus egyszerűen a bolsevizmusra adott válasz. Nem, a fasizmus lesz a Forradalom, és Mussolini az új ember, aki meghatározó szerepet fog betölteni korunk Európájában. Mussoliniban látom egy Rómától Moszkván át Berlinig terjedő nagy európai demokrácia leendő vezérét.

Cianetti minden kételye eloszlott. Elhivatottságot érzett: „Jámbor áhítattal hallgattam. Úgy éreztem, egy láng, egy nagy láng kelt életre a szívemben. Még aznap este Ternibe mentem."[68]

— 3 —

Visszatérés a rendhez, 1922–1924

Menetelés Rómába (marcia su Roma)

A fasiszta párt megalakulása 1921 őszén egyáltalán nem hatott fékezőleg a fasiszta osztagok grasszálására Észak- és Közép-Olaszországban. A helyi rasz továbbra is ugyanúgy ment a maga feje után. Ráadásul Mussolini felismerte, hogy a zűrzavar állandósulása a fasizmusnak taktikai szempontból igen hasznos, mert ezzel zsarolni lehet a kormányt a hatalom átadására. Sem Ivanoe Bonomi, aki az után lett miniszterelnök, hogy Giolitti törékeny koalíciója keservesen összeomlott a tavaszi választások sodrában, sem az őt követő, 1922 februárjában hivatalba lépő Luigi Facta, a seszínű piemonti ügyvéd nem volt képes megzabolázni a rohamosztagosokat. A csendőrség nyíltan bratyizott a fasisztákkal: „A karabinierik velük utaznak a teherautóikban, fitogtatják pártjelvényüket a gomblyukaikban, éneklik a dalaikat, és együtt esznek-isznak", tudósított egy pap Veneto régióból 1922 júliusában.[1] A prefektusok szinte minden esetben a pártjukat fogták. Egyikük, a politikai vonzalmait tekintve közismerten nacionalista Cesare Mori megpróbált keményen fellépni a fasiszta agresszióval szemben Bolognában, és azzal a keserű tapasztalattal lett gazdagabb, hogy a kormány gyorsan cserben hagyta. Másik pozícióba helyezték, messze, az ország déli végébe.

A fasizmus ügyét nagymértékben segítette ellenségeinek ügyefogyottsága. Július végén a mérsékelt szocialisták idős vezetője, Filippo Turati életében először a Quirinale-palotába ment, hogy megbeszélje

a helyzetet a királlyal, és felajánlja támogatását egy fasizmusellenes koalícióhoz. A liberálisok azonban nem tudtak megegyezni, hogy mitévők legyenek. Vittorio Emanuele Orlando nemzeti egységkormány megalakításáról beszélt, de Giolitti visszataszítónak találta a katolikus néppártiakkal való hatalommegosztás ötletét, és kijelentette, hogy a fasiszták letörésére irányuló minden kísérlet „szinte elkerülhetetlenül" nyílt polgárháborúba taszítja az országot.[2] A szakszervezetek pedig úgy döntöttek, hogy tovább rontanak a helyzeten, és általános sztrájkot hirdettek. A felhívást kevesen támogatták – a Fiat tízezer munkásából még ezer se csatlakozott –, a fasisztáknak viszont a kezére játszott; a nemzet védelmezőinek kiáltották ki magukat a gyenge állammal és a továbbra is meglévő bolsevik veszéllyel szemben, önkéntesekkel tartották fenn a közszolgáltatásokat, majd új támadássorozatot indítottak. Augusztus első napjaiban Milánóban, Genovában, Anconában, Livornóban, Bariban és máshol esetenként több ezer fős fasiszta sereg garázdálkodott az utcákon, szocialista épületeket tettek tönkre, városházákat foglaltak el, baloldali képviselő-testületeket kényszerítettek lemondásra, nyomukban halottak és sebesültek maradtak. Komoly ellenállással egyedül Parmában találkoztak, ahol a ferrarai rasz, Italo Balbo vezette rohamosztagosoknak a helyi szocialista parlamenti képviselő által vezetett katonák és fegyveres civilek állták útját.[3]

Ekkor már nem is annyira az volt a kérdés, hogy hatalomra kerül-e Mussolini pártja, hanem az, hogy mikor. Az általános sztrájk szervezői abban reménykedtek, hogy ha kiállnak „a politikai és szakszervezeti szabadság" és „a demokratikus vívmányok védelme" mellett, akkor elsöprő támogatásra számíthatnak. De a szabadság és a demokrácia már rég egyet jelentett a kormányzati gyengeséggel, a bomlasztással, a gazdasági-társadalmi zűrzavarral, ezért ezeknek a szavaknak nem volt akkora érzelmi vonzásuk, hogy cselekvésre serkentsék az olaszokat. Még a liberalizmus legtekintélyesebb képviselői sem óhajtottak kiállni az elveik mellett, politikai és szellemi érveket találtak a fasizmusnak való behódolásuk igazolására. Luigi Albertini, a *Corriere della Sera* jeles szerkesztője nyíltan üdvözölte Mussolini mozgalmát, mint egy „nagy nemzeti párt szélső szárnyát, amely Olaszország javára akarja fordítani a háborús áldozatvállalást, és nem kívánja tétlenül nézni az ország pusztulását, azt, hogy hogyan fojtja meg egy ostoba [...] és elavult eszme". A kiváló közgazdász, Luigi Einaudi azzal intézte el a rohamosztagosok kegyetlenkedését, hogy az nem sokkal több, mint „a türelmetlenség túlhabzása", és ünnepelte a fasizmust, amiért „megtörte a vörösterror bűvöletét".[4] A filozófus Benedetto Croce hegeliánus optimizmussal szemlélte Mussolini követőinek túlkapásait: amikor október vége felé úgy látszott, mintha a fasiszták a hatalom erőnek erejével való megszerzésére készülnének, vidáman felkiáltva igyekezett eloszlatni régi barátja, Giustino Fortunato félelmeit: „De don Giustino, elfelejtetted, hogy Marx is azt mondja, az erőszak a történelem bábaasszonya?"[5]

Mussolini számára 1922 késő nyarán az egyik legnagyobb fenyegetést régi vetélytársa, D'Annunzio jelentette. Luigi Facta miniszterelnök azt fontolgatta, hogy az olasz győzelem 1922. november 4-i hivatalos évfordulóját kihasználva nemzeti megbékélést kezdeményez. Az a hír járta, hogy D'Annunzio kicsalogatható Garda-tavi menedékéből, és beszédben fogja felszólítani az összes olaszt: temessék el nézetkülönbségeiket, és egyesüljenek a nemzeti lobogó alatt. Mussolini szerencséjére ennek az esélyei csökkentek, amikor augusztus 13-án este a költő kizuhant villája ablakából, és súlyosan megsérült. (Állítólag elvesztette az egyensúlyát, miközben kokain hatása alatt szeretője húgával enyelgett.)[6] De ettől még megmaradt a sürgető érzet, nem utolsósorban sok raszban és rohamosztagosban, akik féltek, hogy ha ebben a kritikusnak nevezhető helyzetben nem törnek a hatalom megragadására, a lehetőség örökre elvész. Ennek megfelelően előkészítették a kora őszi Rómába vonulást, és október közepére készen is álltak. Úgy tervezték, hogy a fontosabb városokban megszállják a középületeket, például a postahivatalokat (hogy meggátolják a központtal való kapcsolattartást, és növeljék a zűrzavart), rohamosztagosokat fognak összevonni a közép-olaszországi gyülekezési pontokon, felszólítják a kormányt, hogy adja át a hatalmat, lerohanják a fővárost, és elfoglalják a minisztériumokat.[7]

A kulcstényező az uralkodó volt. Mussolini mindig azt hangoztatta, hogy a fasizmus „köztársasági hajlamú", de szembesülve azzal az eshetőséggel, hogy a király utasíthatja a hadsereget, nyisson tüzet a lázadókra, sietve változtatott álláspontján, és szeptember végén egy nagy

beszédében leszögezte: a koronának nincs félnivalója a pártjától. Arra biztatta Viktor Emánuelt, hogy ne helyezkedjen szembe „a fasiszta forradalommal". Ugyanakkor szemlátomást növelni igyekezett a menetelés hazafias látszatát: úgy tüntette fel, mintha folytatni kívánnák azt a hagyományt, melyet Garibaldi teremtett, aki az 1860-as években három kísérletet tett az Örök Város elfoglalására. Hangsúlyozta, hogy pártjának célja Olaszország szellemi megújítása, ahogy az Róma kivételes jellegéhez és a risorgimento betöltetlen reményeihez illik:

> Ha Mazzini és Garibaldi háromszor tett kísérletet Róma meghódítására, és ha Garibaldi a „Róma vagy halál" tragikus és könyörtelen választása elé állította vörösingeseit, akkor ez azt jelenti, hogy a risorgimento rómaijainak egy sarkalatos, kiemelkedő fontosságú szerep jutott az olasz nemzet új történelmében. Fordítsuk ezért gondolatainkat tiszta szívvel és harag nélkül Róma felé, amely a világ kevés szellemi nagyvárosának egyike. [...] Rómát a szellemünk városává akarjuk tenni, *olyan várossá, amely megtisztíttatott és kifertőtleníttetett minden* elemtől, ami megrontotta és a mocsárba húzta. Azt akarjuk, hogy Róma legyen álmaink olasz birodalmának lüktető szíve, élénkítő szelleme.[8]

A ferrarai rasz, Italo Balbo bekerült a majdani Rómába menetelés élén haladó, úgynevezett quadrumvirek* közé (közülük kettőre, Cesare Maria De Vecchire és Emilio De Bonóra azért esett a választás, mert szoros kapcsolatot ápoltak a hadsereggel). Ahogy Balbo az akkori eseményeket megélte, arra erősen hatott érzelmi azonosulása a risorgimentóval, a nemzeti újjászületés romantikus álmaival, a Harmadik Rómával és a nagy ügy érdekében mozgósított „néppel". Október 24-én elvégezték az utolsó simításokat a fővárosba menetelés tervén, és hatalmas nagygyűlést tartottak Nápolyban. Mussolini lelkes hallgatóság előtt beszélt a San Carlo Színházban. Benedetto Croce is ott volt, és „buzgón" tapsolt.[9] A beszéd után Balbo lejött a színpadról, elvegyült a tömegben, és mint a naplójában leírja, segített „a két sorsdöntő szó-

* A quadrumvirátus, azaz a „négyes fogat", a fasiszta párt Mussolini alá rendelt, szűk vezetése volt. A negyedik quadrumvir Giulio Bianchi Bandinelli volt. – *A szaklektor*

tag: Ró-ma" taktusát verni. Odakinn a Piazza del Plebiscitón is „a nagy szót" kántálták az emberek. Másnap a pártvezetők értekezletén a gazdasági titkár a mozgósítási költségek fedezésére 25 ezer lírát adott mindegyik zónaparancsnoknak. Balbo számára azonban nem a pénz volt fontos. Az „akarat" számított – és a szándék egysége. Balbo meghívott két, egymással összezördült raszt, hogy a nyilvánosság előtt tegyék félre nézeteltéréseiket: „Szinte vallásos hevület uralkodott a teremben. [...] Kérésemre a két ember egymás karjába vetette magát. Béke lett." Minden kedvezőnek látszott a puccskísérletre: „A régi parlamentáris Olaszország felismerte, hogy eljött az óra. [...] A bennünket összekötő szerződés szent és sérthetetlen, bármi történjék."[10]

A nápolyi nagygyűlést követően kiélezetté vált a hangulat az országban. „Eljött a pillanat, amikor vagy a nyílvessző röppen el az íjról, vagy a húr pattan el a feszítéstől!" – jelentette ki Mussolini a támogatói előtt.[11] Október 27-én fasiszta osztagok gyülekeztek a közepes és nagyvárosokban, telefonközpontokat, távíróhivatalokat, városházákat és elöljáróságokat foglaltak el, a legtöbb esetben erőszak nélkül. Hírek és ellenhírek röppentek fel. „Valóságos bolondokháza támadt a sok jelentéstől, cáfolattól, megerősítéstől és a cáfolatok cáfolatától" – emlékezett vissza a kis toszkán városban, Castinellában élő, tizennyolc éves Giulio Bianchi Bandinelli. Itt szinte mindenki, köztük az a család is, amelyiknél lakott, szocialistából vedlett át fasisztává 1921 folyamán. „Mérhetetlen izgalom uralkodott, meg egy kis szorongás is." Néhány iskolai barátja noszogatta, hogy jöjjön velük Rómába, de neki nem volt pénze (és esett is): „Úgyhogy le kellett tennem a dicsőségről."[12] Arezzóban a tizenhét éves Giulio Teoni feljegyezte, hogy falragaszokat látott, amelyek gyülekezésre szólították fel a fasisztákat. Unokatestvérével pisztolyt ragadott, és marhaszállító teherautóval Ortéba, a fővárostól mintegy hatvan kilométerre északra eső városba utazott; ott vártak több ezer másik feketeingessel a további hírekre.[13]

Összességében a mozgósítás a vártnál rosszabbul sikerült. A hideg és esős idő, valamint a mélységes bizonytalanság, hogy hogyan reagál majd a kormány, sokakat otthon marasztalt, és csak körülbelül 16 ezer rohamosztagos érkezett meg a Róma körüli fő gyülekezőpontokra. A legtöbbjüknek nem volt se fegyvere, se élelme; világos volt, hogy

a hadsereg a legcsekélyebb erő bevetésével feloszlathatta volna őket. „Egyetlen ezred elég lett volna a lemészárlásunkra, hiszen a túlnyomó többséget fiatal fiúk és kiképzetlen felnőttek alkották" – tudósított Teoni.[14] A miniszterelnök október 28-án a hajnali órákban rendkívüli ülésen találkozott vezető tábornokaival és minisztereivel, majd később a teljes kabinettel, és egyhangúlag megállapodtak abban, hogy déltől ostromállapotot kell bevezetni az egész országban. Az erről szóló táviratot 7:50-kor küldték szét valamennyi prefektusnak. De amikor Facta 9 órakor felkereste a királyt, Viktor Emánuel megtagadta a rendelet aláírását. Nem tudni, miért: előző este még elszántnak mutatkozott, hogy nem enged a fasiszta nyomásnak. Talán elbizonytalanodott katonái hűségét illetően, vagy attól félt, hogy karizmatikus unokafivére, Aosta hercege lepaktál a fasisztákkal, és megkísérli letaszítani őt a trónról. Vagy talán egyszerűen csak el akarta kerülni a vérontást. Bármi volt is az ok, döntése lehetővé tette, hogy a „menetelés Rómába", amelyet inkább a politikai zsarolás eszközének szántak, mintsem komoly forradalmi vagy katonai műveletnek, hatalomra juttassa a fasisztákat.[15]

Facta 11:30-kor lemondott. Félórával később táviratot küldtek valamennyi prefektusnak az ostromállapot törléséről. Ujjongó fasiszták tódultak az utcákra. A király először Antonio Salandrát kérte fel új kormány alakítására, Mussolini nagy nyomás alá került, különösen a nacionalisták részéről, hogy fogadja el ezt a megoldást. De Mussolini tudta, hogy ebben a helyzetben ő diktálhatja a feltételeket. „Észak-Olaszország nagy része teljes fasiszta ellenőrzés alatt áll. [...] Közép-Olaszország abszolút a fasisztáké" – írta az *Il Popolo d'Italiá*ban október 29-én. „A győzelem nem sérülhet. [...] A kormánynak egyértelműen fasisztának kell lennie."[16] Salandra elutasította a megbízatást, ezt követően Viktor Emánuel Mussolinihoz fordult, aki október 30-án reggel érkezett meg a fővárosba hálókocsival Milánóból, ahol előzőleg újságja szerkesztőségében barikádozta el magát, teljes bizonytalanságban, hogy bejön-e a hazardírozása.[17] Feketeinges öltözékben a Quirinale-palotába hajtatott. Viktor Emánuel felkérte a kormányalakításra. Továbbá arra kérte, hogy bocsássa el az osztagokat, de Mussolini ezt lehetetlennek tartotta; megállapodás született, hogy a rohamosztagosok – mielőtt hazatérnének – diadalmenetben átvonulhatnak a fővároson.

Mussolini miniszterelnöki kinevezésének hírére feketeingesek tízezrei tódultak a fővárosba, együtt a Nacionalista Párt sokkal kisebb, félkatonai szervezetével és a Sempre Pronti (Mindig készen) kékingeseivel, akik gyakran együttműködtek a fasisztákkal nagygyűléseken, sztrájktöréseken és olykor rajtaütéseken is. Közéjük tartozott egy tizenhat éves casertai diák, Antonio Dini. Antonio tíz osztálytársával együtt abban az évben lépett be a Sempre Pronti szervezetébe. Október 30-án Rómába utazott a barátaival, hogy tanúi legyenek a fejleményeknek. Azt tapasztalták, hogy az utcákon a vasútállomás és a Szent Péter-székesegyház között csak úgy hemzsegnek a mindenféle különös egyenruhába öltözött rohamosztagosok, akik pisztolyt, puskát és furkósbotot lóbálnak, úgy viselkednek, mintha ők volnának „Róma urai". A kocsmákban, éttermekben, bordélyházakban a fasisztáknak csak fel kellett mutatniuk a tagsági igazolványukat, és ingyen kiszolgálták őket.[18] Itt-ott a helybeliekbe szorult annyi bátorság, hogy kimutassák haragjukat: téglákat és palackokat hajigáltak a „fekete ördögökre", ahogy nevezték őket. Ez azonban kockázatos volt, mert a rohamosztagosok szinte minden alkalmat megragadtak az erőszakos fellépésre. Városszerte baloldali szerkesztőségeket fosztottak ki és égettek fel, megtámadták és feldúlták a fasizmust ellenző, ismert emberek lakásait. A helyi rasz, Giuseppe Bottai San Lorenzo munkásnegyedén vezette végig feketeingeseit, és az ellenállás első jelére beindult az erőszak orgiája, amely után tucatnyi „felforgató" maradt holtan.[19]

Október 31-én reggel Antonio döbbenten nézte, ahogy a fasiszták a Fontana dei Trevi téren elpusztítják a szocialista székházat, könyveket hajigálnak ki az első emeleti ablakokon, és máglyát raknak belőlük. Sietve kimentett egy kötetet, a 16. századi színműíró, Pietro Aretino komédiáit, de egy feketeinges meglengette feléje a furkósbotját, és ráparancsolt, hogy tegye vissza: „Ez felforgató anyag, el kell pusztítani!" „De hát ez klasszikus irodalom, még hasznára lehet bárkinek." „De csak ne legyenek hasznára soha többé a kommunistáknak. [...] Ezért égetjük el őket." Aztán a fasiszta megenyhült, és gúnyosan ráförmedt: „Vidd a könyvet, diák, és tűnés!"

Később az ebédnél Antonio és a barátai kimutattak némi megvetést abból, amit a zömében felső középosztályból származó nacionalisták

éreztek sok mezei fasiszta iránt, amikor az étteremben több tucat feketeinges füle hallatára hangosan közölték a pincérrel: „A nacionalisták nem koldusok, hanem úriemberek, akik fizetnek azért, amit fogyasztottak!" Szerencsére a fasiszták túlságosan el voltak foglalva az énekléssel, az evéssel, semhogy abbahagyják, és megleckéztessék őket.[20]

Az ilyen visszás mozzanatok ellenére Antonio számára emlékezetes és izgalmas nap maradt 1922. október 31-e, amikor nacionalista társai és ő a fasisztákkal együtt parádéztak négy órán át Róma központjában az ünneplő tömeg és a virágot szóró lányok sorfala között, „mámorosnak és hősiesnek" érzett légkörben. Egy előkelő kinézetű úr sietett hozzájuk gratulálni: „Bravó, fiúk, bravó! [...] Megmentettétek Olaszországot! Mindig emlékezzetek erre a nagy napra, amely annyira jelentős nektek és a Hazának!"[21] Mások számára is azzal a borzongató érzéssel jártak a késő októberi események, hogy egy hatalmas és történelmi léptékű dráma főszereplői voltak. Tullio Cianetti meg volt győződve róla, hogy „új korszak kezdődött az olasz nép számára", és ezt a meggyőződést erősítette benne az is, hogy életében először láthatta Mussolinit, amikor Terniből érkezett fasiszta társaival együtt a Flaminio téren gyülekeztek, s onnan indultak masírozva a Corso* felé. Tulliót lenyűgözte a fasiszta vezér tekintete, megkövülten állt, „mintha egy kényszerítő erő a lelkemben arra szólítana fel, hogy véssem az agyamba alakját, amelyet megismerni, megérteni és megszeretni vágytam".

> Amikor eltűnt a látómezőmből, az a gyönyörűséges érzés fogott el, amit a kellemes dolgok hagynak hátra, miután egy pillanatra hatottak az érzékeinkre. Annyira hozzászoktam az államférfiak impozáns szakállához, a nagy, háborús vezérek tekintélyes és tiszteletre méltó, hajlott korához, hogy ez a Vezér, az én Vezérem, a mi Vezérünk, a még negyvenet se elérő korával, akaraterőt sugárzó állával azt éreztette velem, hogy Olaszország kormányost kapott, a fiatalság pedig eszményt. [...] Ettől a pillanattól fogva [...] az életem az övé volt, csakis az övé.[22]

* Róma belvárosának nyílegyenes főútja, a Piazza Veneziát és a Piazza del Popolót köti össze. – *A szaklektor*

Más fiatalemberek is megrészegültek e napok eseményeitől, köztük Antonio Pietri firenzei egyetemi hallgató, a nacionalista Sempre Pronti csoport tagja. Antonio a megelőző hónapokban vált a politika megszállottjává – olyannyira, hogy kezdte elhanyagolni azt a két tevékenységet, amelyek a múltban a legnagyobb örömöt jelentették a számára: a vadászatot és a nőzést. Roppant büszke volt kék sapkájára és kék ingére, rajtuk a szárnyaló sast ábrázoló jelvénnyel. Estéit a barátaival töltötte, gyűléseztek (gyakran a helyi fasisztákkal), énekeltek, italoztak, plakátokat ragasztottak, és hébe-hóba kiruccantak rajtaütni a szocialistákon. Élvezte azt az érzést, hogy az új politikai légkör szentesíti a fiatalság szertelenségét, és amikor híre ment, hogy Mussolinit nevezték ki miniszterelnöknek, izgatottságát levélben öntötte ki barátnőjének, tele szeretett D'Annunziója mámoros szófordulataival. Szólt határtalan hitéről és rajongásáról, arról, hogy micsoda önkívületet érez, amiért Olaszország szeplőtlen ifjai közé számíthatja magát, és hogy milyen szabadságot jelent most számára lerázni minden kötöttséget, utat engedni eszméi sodrának.[23]

De nem minden fiatal nacionalistát vagy fasisztát tett boldoggá az, ahogy a menetelés Rómába végződött. Néhány radikális, „igazi" rohamosztagos mélységesen csalódott. A bevonulás a városba inkább egy sebtében megrendezett megbékélési gesztusnak tetszett, amely arra szolgált, hogy mielőbb eltüntessék őket szem elől, semmint tisztességes forradalomnak. Mario Piazzesi úgy érezte, őt és bajtársait „kutyaként, egyszerűen kutyaként" kezelték, amikor arra kényszerítették őket, hogy maguk gondoskodjanak az élelmezésükről, a szállásukról, aztán hevenyészetten felsorakoztatták és végigvonultatták őket a Corsón:

> A Quirinale erkélyén a király tisztelgett a forradalmároknak, oldalán a két háborús főparancsnokkal, Armando Diazzal és Thaon di Revellel. A palota előtt a gyáva római burzsoázia lengette karját hazafias örömében [...], a félelmük eloszlott. Mi csak mentünk és mentünk, kábán a fáradtságtól, amíg egyszer csak újra a vonaton nem találtuk magunkat. Micsoda? Alig jöttünk meg, és máris elküldenek bennünket? Egyetlen puskalövés nélkül? Miféle forradalom ez? Vagy nem is mi nyertünk?[24]

Mario és a barátai nem voltak egyedül a bizonytalanságukkal. Azokban a hűvös és nyirkos 1922. október végi napokban a politikához értők számára sem látszott tisztán, hogy ki vagy mi is nyert valójában.

Visszatérés a rendhez

Egyáltalán nem volt meglepő, hogy bizonytalanság uralkodott a tekintetben, mit is jelent a menetelés Rómába, és Mussolini miniszterelnöki kinevezése. A fasizmus igazán váratlanul robbant a porondra 1921–22 folyamán; nem kínált világos programot vagy ideológiát, és támogatói nagyon változatos politikai háttérből érkeztek. Látszólag ezerarcú jellegét felerősítette szertelen és cikornyás kifejezésmódja, amely bizonytalanságban hagyta a hallgatókat afelől, hogy igazából mit is akar közölni, és elsősorban a gesztusok és érzelmek alátámasztásául szolgált. Az osztagvezérek valószínűleg legradikálisabbja és legerőszakosabbja volt Roberto Farinacci cremonai rasz, aki október 31-én a sajtóhoz is eljuttatott közleményében azt bizonygatta a Rómában összegyűlt feketeingeseknek, hogy megvalósították „a legszebb forradalmat, amit egy nép valaha is megvalósíthat", újraírták „a Garibaldi-eposz dicső tetteit", de hozzátette, hogy „ma minden puskacsőben virág legyen azon akarat kecses jelképeként, hogy béke szálljon minden lélekre".[25] Két héttel később, a parlamentben elmondott kormányfői bemutatkozó beszédében Mussolini éppilyen végletekben fejezte ki magát. A fasiszták és a nacionalisták (meg a szélsőbal) hangos tetszésnyilvánítása közepette kijelentette: „ebből a komor, szürke ülésteremből katonai táborhelyet" csinálhatott volna, de aztán hozzátette – tapsra késztetve többeket a liberálisok padsoraiban –, az a célja, hogy a „feketeingesek forradalmát a fejlődés, haladás és stabilitás erejévé" változtassa „a nemzeti történelemben".[26]

A legtöbb politikai megfigyelő úgy érezte, hogy Mussolini hatalomra jutása nem egy forradalom kezdetét jelzi, hanem a rendhez és a normális kerékvágásba való visszatérést a háborút követő évek zűrzavarai után. Ezt látszott megerősíteni, hogy az új kormányban helyet kapott négy liberális, két néppárti, a nacionalista Luigi Federzoni, a kiemelkedő filozófus Giovanni Gentile, továbbá két híres katonai személyiség: Armando Diaz tábornok és Thaon di Revel tengernagy. A kulcsfontosságú külügyi és belügyi tárcát Mussolini megtartotta magának, és sok miniszterhelyettesi posztot adott a fasisztáknak. De általánosságban az úgynevezett nemzeti kormány irányultsága biztatóan konzervatív volt. Az üzleti szféra nagy nyugtalansággal fogadta egy olyan kiszámíthatatlan alak megbízatását, mint Mussolini, de aggodalmaikat lecsillapította az ortodox liberális közgazdász, Alberto De' Stefani pénzügyminiszteri kinevezése. Mint Emilio Lussu képviselő felidézte, országszerte mély megnyugvás volt tapasztalható: „A zűrzavar idejének vége! Nincs több sztrájk, fosztogatás vagy testvéri vérontás. [...] A törvény diadalmasan visszatért hosszú száműzetéséből. Minden harang azt kongatja: béke van."[27]

Valójában a lázongás és az erőszak nem ért véget. Folytatódtak a munkásosztály katolikus és szocialista szervezetei, vezetői ellen irányuló brutális rohamosztagos akciók, és a hatóságok nem sok jelét adták, hogy képesnek érzik magukat a megfékezésükre. Decemberben például az egyik rasz vezetésével, aki utóbb egy országos napilapnak adott interjújában azzal dicsekedett, hogy huszonnégy kivégzést rendelt el, a feketeingesek – negyven embert legyilkolva – terror alatt tartották Torino munkásnegyedeit. A rendőrség tétlenül állt, abban a meggyőződésben, mint egy újságíró később kifejtette, „hogy a kormányt cinkosnak kell gondolni, és hogy a fasiszták ilyesformán szabad kezet kaphattak".[28] De a törvénytelenségek nem ásták alá komolyan a kormány támogatottságát. Széles körben elfogadottnak számított, hogy a „normalizálás" folyamata szükségszerűen időbe telik, és hogy Mussolini minden jó szándéka ellenére sem képes egyik napról a másikra észre téríteni az osztagokat. Ráadásul sok konzervatív győzte meg magát arról, hogy a fasiszta szélsőségesség a hazafiság mélységesen sajnálatos, de végső soron hasznos megnyilvánulása, ami megadhatja a nagyon várt „energiainjekciót" az uralkodó osztálynak. A korábbi miniszterelnök, Antonio Salandra például nehezen viselte a rohamosztagosok módszereit, de úgy vélte, hogy a feketeingeseknek helyén van a szívük, az állam tekintélyének a helyreállításán dolgoznak.[29] 1921. májusi beszédében kijelentette, örömkönnyek szöktek a szemébe, amikor

azt hallotta, hogy „népünk színe-java" a *Giovinezza, giovinezzát* énekli, és „ma ismét szétkiáltja a világnak, hogy a mi Olaszországunk nem gyenge és nem hanyatló [...]."[30]

Országszerte széles körben úgy látták, hogy a „normalitáshoz" való visszatérésnek legalább annyira a parlament ellen kell irányulnia, mint a szélsőbal (vagy valójában a rohamosztagosok) ellen. A menetelés Rómába után több vezető fasiszta azt hangoztatta, hogy a „forradalom" ügyét legjobban az szolgálná, ha azonnal feloszlatnák az országgyűlést, és választásokat tartanának. Aggályosnak ítélték a koalíciós kormányzást és a vele járó kompromisszumokat. Egyesek annak a hosszú távú vonatkozásai miatt is nyugtalankodtak, hogy Mussolinira a király ruházta rá alkotmányosan a hatalmat. („Nem a forradalmár Mussolini ment a királyhoz, hanem a király hívta magához a forradalmár Mussolinit", mutatott rá Mussolini aggódó fegyvertársainak.)[31] Az új miniszterelnök azonban helyesen úgy számolt, hogy többet tud kisajtolni egy lejáratódott törvényhozásból, amelynek a feje fölött ott köröz az azonnali feloszlatás réme, mint a választások által frissen felhatalmazottból. Ezért 1922. november 16-án „szabad kezet" kért és kapott az állam közigazgatási és pénzügyi reformjához. Az előző hetek rendkívüli eseményei után a küldöttek aznap meghunyászkodó hangulatban voltak. Mussolini megfélemlítő hangvétele elleni tiltakozásul akadt ugyan néhány „éljen a parlament!" bekiabálás, de senki sem követte a példát, és a mondat, egy jelenlévő megfogalmazása szerint, „beleveszett a zavarodott szolgalelkűség űrjébe".[32]

A parlamenti engedékenységgel a háta mögött Mussolini a „normalizálás" érdekében (vagy legalábbis arra való hivatkozással) alkotmányt sértő intézkedéseket tehetett. A december 15-i kormányülésen dühödten követelte a felhatalmazást a fellépésre „bármilyen általam szükségesnek tartott módon bárki ellen, legyen az bármilyen pártból, frakcióból vagy felekezetből, aki zavart vagy felfordulást igyekszik kelteni a nemzetben, amelynek teljes nyugalomra és fegyelemre van szüksége". Ezt követően létrehozott egy új egyeztető testületet, a Fasiszta Nagytanácsot, amelynek az volt a dolga, hogy összehangolja a fasiszta párt és különböző szervezetei tevékenységét a kormánnyal. Ezt az intézményt amolyan „párhuzamos" kormánynak szánták – igazából riválisnak; jóllehet be lehetett

úgy mutatni, mint a párt megszelídítését és az állammal közös nevezőre jutást szolgáló eszközt, döntéseiről hamar bebizonyosodott, hogy nagyobb a súlya a hivatalban lévő kormánynál. Alkotmányossági státusának (és talán szándékainak) kétes volta már az első ülésen nyilvánvaló volt, amikor kinyilvánították, hogy bármiféle új választás időpontját Mussolini fogja eldönteni; az ilyen döntés meghozatala a kormánytól kapott javaslat alapján hagyományosan a király előjoga volt.[33]

Egy másik újítás az 1923 januárjában felállított fasiszta milícia volt, amit megint csak úgy lehetett beállítani, mint a párt ráncba szedését segítő eszközt. A milícia félkatonai szervezet volt, azzal a kifejezett céllal, hogy a rendőrséget és a hadsereget a közrend megőrzésében segítse, továbbá hogy „védelmezze a fasiszta forradalmat". Az, hogy a milícia tagjai „vak" és „teljes" engedelmességgel tartoztak a vezetésnek (végső soron Mussolininak), továbbá „Olaszországnak", nem pedig a királynak esküdtek hűséget – aki az alkotmány értelmében az összes fegyveres erő felett rendelkezett –, egyértelműen bizonyította alkotmányellenességét, amire számos liberális bíráló rögtön rámutatott. De a konzervatív aggályok eloszlottak, minthogy a milíciát olyan eszközként jeleníthették meg, amellyel a rohamosztagosokat le lehetett kötni, állami irányítás alá lehetett vonni, és a raszok hatalmát is korlátozni lehetett (bár a gyakorlatban sok rasz és követői jó ideig nem hagyták magukat ilyen módon „lekötni"). Emellett a reguláris hadsereg tisztjeit arra ösztönözték, hogy vállaljanak parancsnoki megbízatásokat a milíciában, ami további biztosítékkal szolgált a hatalom számára.[34]

A nacionalistákkal való egyesülés 1923 februárjában szintén arra mutatott, hogy Mussolini esetleg komolyan gondolja radikálisabb híveinek megzabolázását. A nacionalisták kicsi, ám nagyon befolyásos – tekintélyelvű, monarchista és katolikus irányultságú – pártot alkottak, erős támogatottsággal a hadsereg, a külügyi szolgálat, a nagyvállalkozói réteg és a tudományos élet felsőbb fokain. Ideológiai és szervezeti tekintetben sok közös vonást mutattak a fasisztákkal, beleértve a félkatonai alakulatukat is. De mint Antonio Dininek a menetelés Rómába során szerzett rosszízű élményei megmutatták, a kékingesek és a feketeingesek közti viszony nem mindig volt harmonikus. Sok radikális fasiszta nem örült az egyesülésnek, jóllehet ez a nacionalisták markáns

pártjának teljes felszámolását jelentette. Féltek, hogy pártjuk élesen konzervatív irányt ölt. De Mussolini számára az egyesülés tiszta politikai előnyökkel járt. Kiemelte azt a törekvését, hogy meg kívánja őrizni a látszatot; kapcsolatokat biztosított számára az úri világ fontos köreihez; és megadta neki a hozzáértő ügyintézői kar régóta nélkülözött kádereit. Az elkövetkező években a nacionalisták olyan befolyást gyakoroltak a rezsimre, amely közel sem volt arányban elenyésző számukkal, és a Luigi Federzonihoz, Alfredo Roccóhoz hasonló politikusok utóbb döntő szerepet vállaltak a fasiszta állam megformálásában is.

1923 folyamán Mussolini ügyes politikai játékot játszott. A konvenciók és a radikalizmus között lavírozott, céljainak irányát illetően mindkét oldalt bizonytalanságban tartotta. A királlyal való első találkozásán fekete inget viselt; ezután szmokingot és cilindert öltött az uralkodói kihallgatásokhoz, illetve kamáslit, csokornyakkendőt és keménykalapot az egyéb közéleti eseményekhez. Beszédeiben újra meg újra érintette az olasz hazafiság hagyományos vezérmotívumait, és olyan szófordulatokkal élt, amelyek a risorgimento ideje óta épültek be a nemzeti szókincsbe. Arról beszélt, hogy Olaszországnak „újjászületésre" van szüksége, meg kell szabadulnia régi hibáitól, erős, rettegett és tisztelt hatalomként kell megjelennie a világban, nem lehet pusztán „a múzeumok és könyvtárak" országa.[35] Kitért az idő és újfent a „rend", a „fegyelem", a „kemény munka" fontosságára; és összhangban Massimo d'Azegliónak az egyesülés idején tett híres mondásával („Megteremtettük Olaszországot, most meg kell teremtenünk az olaszokat") arra, hogy szükség van a nemzeti karakter formába öntésére és „az olaszság megteremtésére". Hangsúlyozta, hogy Olaszországnak törekednie kell az „erkölcsi egység" elérésére és a frakciók, a pártok és a lokálpatriotizmus okozta régi törésvonalak meghaladására.[36] Emellett messzemenően tisztelettudó megjegyzéseket tett a katolikus egyházra, amelyet „a nemzettársadalom egyik tartóoszlopának" nevezett;[37] ennek megerősítéseként visszahozatta a feszületeket az iskolákba és a bíróságokra, valamint 3 millió lírát különített el a háborúban megrongálódott templomok felújítására.

Az efféle konzervatív gesztusok és nyilatkozatok mellett jóval rombolóbb kijelentéseket is tett. Ezek javarészt pártrendezvényeken hangzottak el, és a rohamosztagosoknak szóltak, akik annak megerősítésére vágytak, hogy a menetelés Rómába valóban a forradalom kezdete volt, és csak idő kérdése, hogy a régi rendszerrel való kompromisszumok megszűnjenek. A liberálisok megnyugtathatták magukat azzal a gondolattal, hogy Mussolini túlfűtött beszédmodora ezeken az alkalmakon nagyrészt taktika – arra szolgál, hogy „normalizálásuk" előtt lecsendesítse a mezei fasiszta hadakat. És persze az olasz liberális állam elleni támadásainak jelentős része a több évtizede létező, általános bírálatban is szerepet játszott, és ezért nem hatott a döbbenet erejével. Ugyanez volt a helyzet a parlamenttel, a fasiszta vezér által folyamatosan romlottnak és erőtlennek bélyegzett intézménnyel. 1923 októberében párttagok előtt mondott beszédében a következőkkel magyarázta, miért volt szükség az egy évvel korábbi Rómába menetelésre:

> Húsz, talán harminc éven át az olasz politikai osztály egyre romlottabbá és elfajzottabbá vált. A parlamentarizmus – a szó összes vele járó ostoba és lehangoló vonzatával – életünk jelképe és szégyenünk fémjele lett. [...] Amikor az emberek beleolvashattak abba, amit parlamenti jegyzőkönyveknek nevezünk, és szembesülhettek azzal, amit a nemzet úgynevezett képviselői közti legalpáribb sértésváltásnak hívhatunk, csömört éreztek, és gyomruk kavargott a hányingertől.[38]

Hogy az ilyesfajta dörgedelmek mekkora egyetértéssel találkoztak még az olyan emberek körében is, akik vajmi kevéssé rokonszenveztek a fasizmussal, arra jó példa Stefania Berto naplója. Stefania főúri családban született 1882-ben, Palermóban. A férje elesett a háborúban, csecsemő kislányukat egyedül kellett felnevelnie. Úgy tűnik, nem foglalkoztatta igazán a politika: naplója javarészt a gyászáról, vallásos meggyőződéséről és családi életéről tanúskodik. De rajongott D'Annunzióért, helyeselte fiumei akcióját, valamint (úgy tűnik, főleg társasági okokból) tagja volt a Szövetség a Politikai Kultúráért egyesületnek, amely időről időre összejött, hogy megvitassa a legújabb belpolitikai eseményeket. Mint Dél-Olaszország legnagyobb részében, 1922 vége előtt a fasizmus Palermóban is csak egészen csekély támogatottsággal rendelkezett, de a menetelés Rómába után egymást tiporták a tagfel-

vételre jelentkezők, vagy legalábbis a hűségüket felajánlók. Amikor Stefania november 1-jén elment az egyesületi ülésre, elborzadva tapasztalta, hogy minden jelenlévő úgy döntött, szemlátomást teljesen szégyentelen megalkuvással, hogy kiállnak az új kormány mellett.[39] Stefania kezdetben nem vagy csak alig talált csodálnivalót Mussoliniban. Nagyravágyónak és elvtelennek tartotta – a múltban forradalmi szocialistaként és republikánusként, most pedig reakciós miniszterként és diktátorként. De várt tőle valamit, mielőtt leteszi hivatalát: szabadítsa meg Olaszországot a parlamenttől. 1923 januárjában azt írta a nacionalisták háború előtti csipkelődésére erősen emlékeztető stílusban, hogy sokért nem adná, ha látná, hogy a Montecitorio a földdel egyenlő, és a helyén zenés kávéház áll. Ezen a módon, vélekedett, az ország megszabadulna az ötszázvalahány korrupt képviselőtől, akik megmérgezik és beszennyezik Olaszországot.[40] A rá következő hónapokban, ahogy Mussolini kezdte hatalmi súlyát éreztetni a parlamenttel és az országgal, az új miniszterelnök iránti kezdeti fenntartásai is egyre inkább elpárologtak. Mire a naplója 1923 nyarán véget ért, már rendíthetetlenül védte a kormányt a barátai előtt. Rámutatott, hogy a liberális időszak alatti sztrájkokat és törvénytelenségeket felváltotta a mindent átható fegyelem, és hogy most mindenki tud és akar dolgozni – mindez az erőskezű központi vezetésnek köszönhető.[41]

Az „erős kéz" jótéteményeiért elkerülhetetlenül a szabadság volt az ár, és a politikához értőket mélységesen aggasztotta Mussolini parlamenthez való fölényes viszonya, a baloldali szakszervezetek folyamatos könyörtelen lebontása, az alkotmányosság veszélyeztetése, a szélsőbal állhatatos üldöztetése: 1923 tavaszán szocialista és kommunista vezetők százait tartóztatták le. Abban az évben különösen a *Corriere della Sera* főszerkesztője, Luigi Albertini tűnt ki a fasizmus szókimondó bírálatával. De sok liberális nagyjából egyetértett Mussolininak azzal a kijelentésével, hogy a szabadságot nem szabad összetéveszteni a szabadossággal, az államnak meg kell tennie a megfelelő lépéseket, hogy megvédje magát a felforgató elemektől. („Ha a szabadság jogot jelent arra, hogy valaki köpjön a vallás, a haza és az állam szimbólumaira, akkor én mint a kormány feje és a fasizmus Ducéja kijelentem, ez a szabadság sose lesz megengedve!")[42] És sokan szívesen ringatták magukat

abba a hitbe (vagy reménybe), hogy Mussolini majd alkalomadtán a kelleténél többször fog hibázni – végül is csak harminckilenc éves, ráadásul egy patkolókovács fia –, és hitelét vesztve kiesik a küzdelemből, a legtöbb fiatal, tapasztalatlan és szalonképtelen hívével egyetemben.

Így hát még a legfelvilágosultabb liberálisok és demokraták is találtak okot a derűre. A kitűnő közgazdász, Antonio De Viti De Marco azt mondta Gaetano Salveminink 1923 áprilisában, hogy a fasisztáknak „számos érdemük" van. Megmutatták, hogy a szocialisták „csak papírmasé szélfogó, ami az első ütéstől összeroskad", az ország „könnyűszerrel fegyelemre fogható", feltéve ha „irányító akaratot" érez a feje fölött: „Ma az alkalmazottak keményebben dolgoznak, mert félnek, hogy kirúgják vagy megverik őket. A vonatok pontosan érkeznek. Az adófizetők készségesen befizetik kötelezettségeiket, mert elhiszik, hogy ezzel segítik egyensúlyban tartani a költségvetést."[43] Maga Salvemini nyíltan hirdette ebben az időben, hogy a fasizmus a háború előtti Olaszország „áldemokratikus gyakorlatának" következménye, melyet ő és más értelmiségiek folyamatosan bíráltak az olyan folyóiratokban, mint a *La Voce*. Leszögezte, hogy amíg a baloldalhoz való visszatérés nem a „komolyan demokratikus rendszer létrejöttét" jelenti a „háború utáni álforradalmár hisztériához" való visszafarolás helyett, addig „egyelőre kívánatosabb együtt élni a fasiszta rendszerrel jóban-rosszban – remélhetőleg inkább jóban, mint rosszban. Mert jelenleg Mussolini és minden lehetséges utódja közül kétségtelenül Mussolini a kívánatosabb."[44] Idővel Salvemini Mussolini eltökélt ellenzőjévé válik, ahogyan De Viti De Marco is.

A „rend" mítosza a korábbi néhány év zűrzavara után delejes erővel hatott. Ironikus, de éppen azok húzták a legnagyobb hasznot a stabilitás utáni egyetemes vágyakozásból, akik leginkább uszítottak az erőszakra, azok, akik mindenki másnál többet tettek azért, hogy aláássák a jogrendet, és rossz hírét keltsék az államnak. Hogy milyen csábító volt a rend gondolata, arra jó példa egy hivatásos katona, Bruno Palamenghi naplója. Bruno a nagy államférfi, Francesco Crispi rokona volt, a szicíliai Agrigentóban született 1863-ban; a hadseregben kitüntetést kitüntetésre halmozott, az első világháború alatt ezredesi rangra emelkedett az isonzói fronton. 1917-ben elbocsátották, érzése

szerint indokolatlanul. A háború után tevékenyen részt vállalt egy olyan szövetség munkájában, amely a hozzá hasonló sorsra jutottak érdekeit karolta fel: ez volt a „Kirúgott Tisztek Szövetsége" (a szövetség megjelölésére a „fascio" szó szerepelt, ami roppant divatos kifejezésnek számított abban az időben a politikai porondon).[45] Néhány nappal a menetelés Rómába előtt belépett a fasiszta pártba, és 1923 júniusában magas, úgynevezett konzuli rangot kapott az akkor frissen alakult milíciában.

Miután éveken át szolgálta a liberális államot, amelynek egyik felmenője, Crispi az egyik legjelesebb alakja volt, Bruno politikai ösztönei erősen konzervatívak voltak; a fasiszta „forradalom" kifejezés nem csengett túl jól a fülében. De az országot elborító háború utáni káosz hatására határozottan úgy érezte, hogy csakis a menetelés Rómába mentette meg Olaszországot a teljes összeomlástól. Szülőföldjén, Szicíliában 1919 és 1922 között példátlan zűrzavar uralkodott. A nagyobb városokban egymást követték a sztrájkok, tüntetések és a csendőrséggel vívott összecsapások, miközben különösen a sziget középső és nyugati felében hatalmas tanyavidékek kerültek anarchiaközeli állapotba, virult a maffia, az erőszakot csak táplálta a magas munkanélküliség, a politikai instabilitás és a földbirtokosoknak az az elkeseredett igyekezete, hogy a nagybirtokok elfoglalását leállítandó, kézben tartsák a parasztságot. „Fegyveres rablás, lopás, marhatolvajlás, gyilkosság, megfélemlítés és mindenfajta erőszakos bűncselekmény úgy záporozott mindenre és mindenkire, úgy tombolt, mint még soha", idézte fel Cesare Mori, aki testközelből élte meg az eseményeket (és később megbízást kapott Mussolinitől a nagy maffiaellenes akció levezénylésére).[46] Becslések szerint ebben az időben egyedül Trapani tartományban évente 700 körül járt a gyilkosságok száma.[47]

1924 márciusában Brunót meghívták Rómába, ahol a Teatro Costanzi látványos díszletei előtt hallotta beszélni Mussolinit. Nagy hatást tett rá. „Az arckifejezése átható – magával ragad – ural mindannyiunkat – lenyűgöz – felvillanyoz. A hangjában erő vibrál [...], elbűvöl, megigéz és rabul ejt." Naplóbejegyzésében zökkenőmentesen halad ettől a szinte boszorkányos hipnózistapasztalattól az azon való tűnődésig, hogy miért volt a „fasiszta forradalom" annyira szükségszerű Olaszországban:

> Ki feledheti azt az elfajult állapotot, amelybe a tömegek zuhantak 1920–1921–1922-ben? Egyvégtében sztrájkok folytak – gyár-, üzem-, műhely- és földfoglalásokra naponta került sor. A vasúti munkások a vasút teljhatalmú urai lettek. [...] Minden küldemény megrongálódott – tönkrement – ellopták. A magántulajdon tisztelete nem létezett. A postai és távírdai szolgáltatás a dolgozók szeszélye szerint működött. Piemontban a rablóbandák, Lombardiában az alvilág, Rómában a zsebesek, Nápolyban a camorra, Szicíliában a maffia tartott rettegésben minden várost. Háborítatlanul hajthattak végre hajtóvadászatot – erőszakot – mindenfajta kegyetlenséget – rablást – gyilkosságot és más dolgokat – és mindezt az akkori kormányok erélytelensége miatt. [...] Csak még néhány hónap abból a rendszerből, és ennek a mi szépséges Itáliánknak vége lett volna, rosszabb lett volna a helyzet, mint Oroszországban. Fájdalmas visszagondolnom, de még az olasz hadsereget is – a Vittorio Veneto dicső gyalogságát [...], még őket is becsmérelték, gyalázták és sértegették az utcákon, a kávézókban, mindenütt, ezek a gazemberek, ez a söpredék. A fasiszta forradalom nélkül – a menetelés Rómába nélkül – a többi nép szemében Olaszország a bolsevizmus, az anarchia, a csőd, a nyomor prédájává válik – mi pedig nevetség tárgyává, viccek céltáblájává, rosszabbá, mint voltunk a háború előtt.[48]

Ez a már-már apokaliptikus körkép Olaszország háború utáni állapotáról győzte meg Brunót arról, hogy teljes szívvel kiálljon a fasizmus mellett. Mussolini és a menetelés Rómába „kimentette" az országot a szakadékból, helyreállította a fegyelmet, a rendet és a tiszteletet. A fasiszta rendszer a későbbiek során gyakorlatilag „hivatalossá" tette ezt a történelemolvasatot – az 1919–22-es eseményeknek ilyesformán hangzó sűrítményét mondták tollba minden esetben az elemi iskolák tanulóinak is. A gondolat, hogy a liberális rendszer egyértelmű a káosszal és mindörökre járhatatlan út, az eljövendő évek során fontos tényezővé vált az ellenzék korlátozásában. A fasizmus talán nem hibátlan, de mi az alternatíva? Ez a gondolat bizonyosan döntő szerepet játszott abban, hogy Bruno magáévá tegye a fasiszta „forradalom" eszméjét, és ez segítette át az 1924–25-ös vízválasztón a nyílt diktatúrába, amelyet sok éven át szolgált tartományi elöljáróként különböző szicíliai

városokban. Meg se fordult a fejében, hogy a fasizmus maga is jelentős részben felelős lett volna a zűrzavarért, hogy a szocialista forradalomnak sosem volt reális esélye, és hogy az 1922 utáni fellendülés javarészt egyébként is létrejöhetett volna a gazdaság felpörgésével.

Olaszország külföldön

Míg a Bruno Palamenghihez hasonló emberek elsősorban azért támogatták a fasizmust, mert azt hitték, hogy Mussolini képes lesz rendet tenni az országban, és helyreállítani az állam tekintélyét, mások ahhoz is erős reményeket fűztek, hogy a fasiszta vezér majd tisztára fogja tudni mosni Olaszország nemzetközi hírnevét – Bruno is szenvedélyesen utalt a veszélyre, hogy az ország még a háború előttinél is mélyebbre süllyed a világ szemében. A fasizmus hajtóerejének jelentős része abból a lázas nacionalista szellemből fakadt, amit a „megcsonkított győzelem" érzése gerjesztett: Olaszország 1915–18-as hatalmas áldozathozataláért az antant – ha egyáltalán elismerte – nem nyújtott megfelelő kárpótlást. D'Annunzio és légiósai Fiumét illető dacos hazafisága azután a tereken, az utcákon éledt újjá, és a belső ellenség, a szocialisták ellen fordult. Mussolinit 1919–22-ben túlnyomórészt a belpolitika foglalkoztatta – és ez így maradt végig a húszas évek folyamán –, de nagyon is tisztában volt vele, hogy a külföldön aratott sikerek mennyire megszilárdítanák otthoni helyzetét.

A fasiszta mozgalom alakuló gyűlésén, 1919 márciusában, Milánóban Mussolini viszonylag mérsékelt hangot ütött meg a külpolitikával kapcsolatban. Az olyan dinamikus nemzeteknek, mint Olaszország, mondta, birodalomként kell gondolkodni; de Olaszország „gazdaságilag és szellemileg" fogja kiterjeszteni befolyását a világban, és nem folyamodik a németektől ismert „barbár térfoglalási módszerekhez".[49] Később a békés terjeszkedés mazzinista – „Olaszország egyetemes küldetésére" hivatkozó – nyelvét már elfedte a nacionalizmussal járó agresszív stílus. 1919 májusában, Fiumében azt mondta, hogy az olasz népnek „helyre van szüksége a világban, hogy elvégezze kulturális küldetését". Hozzátette, hogy Olaszországnak „ehhez minden más népnél

több joga van", mert „a Római Birodalommal és a reneszánsszal megteremtette a modern civilizációt, és most harmadszor is erre használja szavainak fényét".[50] 1921-ben a párt első programja leszögezte, hogy a fasizmus elsődleges külpolitikai célja a nemzeti egység biztosítása, ami „még nem valósult meg", továbbá az, hogy Olaszország a „latin kultúra bástyájává" váljék a Földközi-tenger térségében.[51]

A menetelés Rómába után Mussolini tudatosan jelezte a világnak, hogy nem kíván új vagy önálló pályára állni a külpolitikában. A nemzetközi porondon nem volt járatos, meg kellett nyernie a diplomaták és a minisztériumi tisztviselők támogatását: belföldön helyzete megerősítéséhez, külföldön ahhoz, hogy felépíthesse arculatát. Ez sikerült is: két vezető diplomata (egyikük a Párizsban tevékenykedő Carlo Sforza gróf volt) lemondott ugyan, de máskülönben a külügyi testület nagy többsége – abban a hitben, hogy zöldfülűsége majd arra készteti Mussolinit, hogy adjon a véleményükre – szíves-örömest együttműködött az új kormánnyal. Ezt a hitet Mussolini azzal is erősítette, hogy hajlandó volt leckéket venni a diplomáciai protokollból. Minisztériumi körök abban is reménykedtek, hogy egy erős kormányzat több lehetőséget biztosít Olaszországnak követelései elérésére Nagy-Britanniával és Franciaországgal szemben. Ezek az országok előnyt kovácsoltak maguknak az ország instabilitásából, és nem siettek megoldást találni a párizsi béketárgyalások után még fennmaradt vitatott kérdésekre. Az, hogy a fasizmus nagyrészt ismeretlen tényező külföldön, de világosan elkötelezett a nemzeti érdekek mellett, hasznos lehet ahhoz is, vélekedtek, hogy koncessziókat nyerjenek el más kormányoktól, illetve erősítsék a hagyományos olasz törekvéseket az olyan térségekben, mint Észak-Afrika, a Vörös-tenger és a Földközi-tenger keleti vidéke.

Amikor Mussolini a hatalomra jutása utáni első hónapokban azt hajtogatta, hogy Olaszországnak rámenősnek kell lennie a nemzetközi porondon, az nagyon is egybecsengett az országban az 1919-es párizsi elutasítás következtében eluralkodott csalódott és dühös közhangulattal. A kormányfő újra meg újra előhozakodott a tengerentúli „terjeszkedés" igényével, annak érdekében, hogy kielégítsék Olaszország gyorsan növekvő népességének szükségleteit.[52] Csepülte a nemrég létrehozott Népszövetséget, mondván, hogy az aligha egyéb „francia–angol duett-

nél", és csak a „tehetős nemzetek biztosítási kötvénye a proletár nemzetek ellen". (Még a háború előtt a nacionalisták használták Olaszországra a „proletár nemzet" fordulatot a gyarmatosító törekvések igazolására.)[53] Mussolini dicsőítette Francesco Crispit Olaszország világhatalmi szerepe iránti elkötelezettségéért, leleplezte a neki állított emlékművet a külügyminisztériumban. Ritka külföldi útjain világossá tette határozott szándékát: ragaszkodik hozzá, hogy Olaszországot jogosan nagyhatalomként ismerjék el. Az 1922 novemberében Lousanneban tartott konferencián, amelynek a Törökországgal kötendő béke volt a tárgya, Mussolini azt követelte, hogy a brit és francia küldöttek előzetesen deklarálják Olaszország velük való egyenrangúságát. Néhány héttel később azon az alapon próbálta meg kirakni egy nemzetközi értekezlet francia küldötteinek a szűrét Claridge szállodabeli szobáikból, hogy nekik elegánsabb lakosztályt biztosítottak, mint az olaszoknak.[54]

Mussolini és új kormánya, ahogy sok más országban is, vegyes benyomást keltett Nagy-Britanniában. Egy sor napilap, köztük különösen a *The Times* először is mélységes aggodalmát fejezte ki a parlament, a liberalizmus és a jogállamiság fenyegetettsége miatt, mások azonban üdvözölték a fasisztáknak a stabilitás helyreállításában és a szocialista veszély elhárításában elért sikereit. Mussolini első londoni látogatása – a feketeinges testőrség szokatlan jelenlétével, a *Giovinezza* szüntelen felhangzásával és a miniszterelnök újságíróknak tett számtalan meglepő és olykor ijesztő kijelentésével – jó sok homlokráncolásra adott okot.[55] De a rá következő hónapokban a Mussolini megítélését övező bizonytalanságot az az egyre általánosabb vélemény váltotta fel, hogy jóllehet mezei támogatói közül talán sokan szánalmasak, maga a fasiszta vezér kivételes egyéniség – „megkérdőjelezhetetlenül nagy államférfi és férfi a talpán", ismerte be a *The Times* –, akiben megvan a kellő személyes erő Olaszország stabilitásának helyreállításához. Még a liberálisok is kezdték úgy érezni, hogy bármilyen sajnálatosak is a szabadságot sújtó korlátozások, az ország történelmének és kultúrájának ismeretében teljesen érthetők. Mint a korábbi külügyminiszter, Lord Grey 1923 elején egy beszédében kijelentette, a népképviseleti kormányzást 1860-ban ráerőltették az olaszokra, és a közvélemény sosem kedvelte meg.[56] Néhány hónappal később

V. György király tett hivatalos látogatást Olaszországban, és átadta Mussolininak a Bath rend jelvényét, gratulált az országnak ahhoz, hogy „egy erőskezű kormány bölcs irányítása alatt" kilábalt a válságból.[57]

Az olaszországi állapotoknak ez a viszonylag derűlátó értékelése, mely hozzájárult a fasizmus elfogadásához és Mussolini személyes tekintélyének növekedéséhez, jelent meg igen hatékonyan a történész G. M. Trevelyan egyik, az Oxfordi Egyetemen 1923 októberében tartott, nyilvános előadásában. Garibaldi kiváló életrajzírója szerint Olaszország olyan állam, amelyet mindig is a nagyvárosok uraltak, és ahol a népakarat jellegzetesen az általa „köztéri verekedésnek" nevezett módon fejeződött ki. Az olasz egyesüléssel az Angliában sok évszázadon át, fokról fokra kialakult kormányzati rendszert ültették át egy olyan társadalomba, ahol „a parasztságnak nem voltak politikai hagyományai, a városlakók pedig nem szoktak hozzá a népképviselethez". Ennek következtében a liberális intézmények nem tudtak gyökeret ereszteni, és hamarosan hitelüket vesztették; aztán amikor a háború után az ország káoszba süllyedt, akkor „a háromezer éves itáliai hagyomány, a köztéri verekedés mint politikai módszer" vitte az utcára a szocialistákat és a fasisztákat. A fasisták („fiatal leszereltek futballmezben, botokkal és revolverekkel felfegyverkezve") győztek, és Mussolini („lángelme fegyveres frakció élén") jutott hatalomra „bámulatos államcsínyével".[58]

Előadása befejezéséül Trevelyan hő reményét fejezte ki az iránt, hogy az olasz miniszterelnök („nagy ember, hitét tekintve teljesen őszinte hazafi") azon fog munkálkodni, hogy helyreállítsa a szabad kormányzati működést, miután biztosította Olaszországnak „a rendet és fegyelmet abban a helyzetben, amikor leginkább szüksége volt rá". De hangsúlyozta, hogy Anglia és Olaszország történelmi hagyományai mélységesen különböznek egymástól, felszólította honfitársait, hogy „ne legyenek türelmetlenek Olaszországgal szemben, ha egy időre letér a szabadság ösvényéről":

> Az olasz olyan emberfajta, amely mindig is hajlott arra, hogy a népakarat kifejezésének legbiztosabb módja egy diktátor. Ez a vérükben és a városi hagyományokban éppúgy benne van, mint nemzeti életükben. Tanúk erre az olyan nevek, mint Marius, Julius Caesar, Rienzi, Masaniello,

> a középkori városállamok kormányzói és a diktátori tényezők megjelenése Manin, Mazzini, Cavour, Garibaldi és Viktor Emánuel karrierjében, még ebben, a forradalmak közül a legliberálisabban is. Az olaszok ahhoz szoktak hozzá, hogy a segítséget egy diktátortól várják, bizalmukat egyetlen emberbe helyezzék. Az ugyancsak nagy történelmi hagyományokkal rendelkező angolok a parlamentbe helyezik bizalmukat.[59]

Trevelyannek ez az értelmezése, amely szerint Mussolini Olaszország mély történelmi hagyományának a terméke, nagy hatást gyakorolt a brit felfogásra az eljövendő években, és hozzájárult annak a gondolatnak az elterjedéséhez, hogy a fasizmust természetes és alapjában véve üdvös politikai erőnek kell tekinteni. Vezető politikusok, mint például a külügyminiszteri posztot 1924-től 1929-ig betöltő Austen Chamberlain, erősen pártolták azt a nézetet, hogy Mussolini kivételes képességű államférfi, aki szinte egymaga mentette meg Olaszországot a katasztrófától. Winston Churchill is hasonló álláspontra helyezkedett: 1927-ben Rómában azt fejtegette újságíróknak, hogy ha ő olasz volna, akkor „a leninizmus vadállati étvágyával és tobzódásával szemben teljes szívvel állna [Mussolini] mellett az elejétől a végéig diadalmas küzdelmében".[60] Az ilyen megjegyzések mögött politikai megfontolás rejlett. Chamberlain és Churchill kétségkívül őszintén csodálta Mussolinit, ugyanakkor magukévá tették azt a külügyminisztériumi irányelvet, hogy a fasiszta vezető lobbanékonyságának leginkább hízelgéssel lehet elejét venni.[61] De az ilyen méltánylások elkerülhetetlenül Mussolini malmára hajtották a vizet, meggyengítették az ellenzék helyzetét, tápot adtak annak a hitnek, hogy ő tényleg „lángelme".

Arra, hogy Mussolini valóban lobbanékony („Etna-ember", fogalmazott az *Observer* liberális hírlap szerkesztője),[62] és emiatt tehertétel a nemzetközi porondon, a korfui eset szolgáltatott példát 1923 nyarán. Augusztus vége felé egy nemzetközi határbizottság négy olasz tagját rejtélyes körülmények közt meggyilkolták Észak-Görögországban. A Róma és Athén közti viszony már jó ideje feszült volt a Dodekanészosz vitatott tulajdonjoga miatt: a szigeteket a líbiai háború idején, 1912-ben szerezte meg Olaszország. Bár a gyilkosok (sose fogták el őket) szinte biztosan Albániából jöttek, Mussolini azonnal ultimátumban szólította fel a görög kormányt, hogy hivatalosan kérjen bocsánatot, fizessen tetemes jóvátételt és a teljes görög kormány részvételével rendezzen az áldozatoknak ünnepélyes temetési szertartást az athéni római katolikus székesegyházban. Amikor a görög kormány tiltakozott, Mussolini parancsot adott, hogy foglalják el Korfu szigetét. Egy hadihajórajt küldtek ki, de az több órával a kitűzött határidő után érkezett meg, így nem maradt idő a békés megadás lebonyolítására. Az olasz parancsnok ehelyett elrendelte, hogy vegyék ágyútűz alá a sziget erődjét, jóllehet tisztában volt vele, hogy tele van örmény menekültekkel. Tizenhat ember meghalt, és több tucatnyian megsebesültek.[63]

A Népszövetség fennhatóságát és központi elvét, a közös biztonságot nyíltan megkérdőjelező korfui incidenst világszerte elítélték. A brit sajtó Mussolini nagy felháborodására erősen támadó hangot ütött meg: a görögök iránti együttérzés, jelentette ki Mussolini, semmibe veszi „a nemzetközi erkölcs valamennyi alapelvét".[64] A Londonnal való kapcsolatok egy időre nagyon feszültté váltak. Mussolini azt remélte, bekebelezheti a szigetet, de egy hónapnyi diplomáciai aktivitás után kénytelen volt – a görög kormány által fizetendő 50 millió líra kárpótlás fejében – visszavonni a csapatait. A „Korfu" felülbélyegzéssel már forgalomba került postabélyegeket sürgősen vissza kellett vonni.[65] A csalódást keltő végkifejlet ellenére Mussolini minden tőle telhetőt megtett, hogy nagy sikernek könyvelhesse el Korfut, és állította, hogy jelentősen növelte a nemzet presztízsét. Október végén, a menetelés Rómába első évfordulóján elmondott beszédében úgy fogalmazott, hogy az epizód „a legizgalmasabb és legfontosabb tapasztalat" 1860 óta, mert Olaszország „először mutatta ki teljes önállóságát, és volt bátorsága kétségbe vonni a genfi Areioszpagosz* illetékességét".[66]

A külügyminisztérium néhány magas rangú tisztviselője megdöbbent Mussolini Korfuval kapcsolatos gátlástalan viselkedésén, de az olasz közvélemény általában véve lelkesedett a történtekért; úgy látta, a „megcsonkított győzelem" után az ország eljutott valameddig a nemzet

* Jelentése: „Arész dombja." Az athéni Akropolisztól északnyugatra fekvő domb ókori neve. Ennek lábánál ülésezett a nemzetségfők tanácsa, mely szinte korlátlan felügyeletet gyakorolt az állami szervek felett. – *A szerk.*

liberális és konzervatív szövetségeseivel való egyezkedésekben könnyítette meg nagymértékben Mussolini dolgát, hanem azokban is, amelyeket a raszokkal és a squadristákkal folytatott, akiknek a zabolátlansága és a központi irányítás elleni berzenkedése jelentős gond maradt 1923 és 1924 folyamán.

Választási reform

A Mussolini iránti bel- és külföldi rajongás 1923–24 során nagymértékben azon a hiten alapult, hogy ő az a kivételes ember, aki vissza tudja téríteni Olaszországot valamiféle rendes kerékvágásba. Így hát „múló dolog", és egy legyintéssel továbbra is át lehetett siklani a raszok és híveik folyamatos törvényszegései fölött, akik foggalkörömmel ragaszkodtak a korábbi években (olykor egymással heves vetélkedésben) kikanyarított helyi hatalmi bázisukhoz.[76] És az olyan hosszú távú politikai (és erkölcsi) veszélyeket, melyeket az ilyen engedékenység jelenthet a törvénytelenségekre egyre kevésbé érzékeny közvéleményre nézve, tudatosan semmibe lehetett venni. Végül is – Bruno Palamenghi is ide lyukadt ki a gondolatmenetében – miután az egymást követő liberális kormányok képtelenek voltak a háború utáni zűrzavar megfékezésére, minden, sajnálatos velejárójával együtt is elkerülhetetlen volt egy „forradalom". Továbbá sokan jutottak arra a felismerésre, hogy a parlamentáris kormányzással mindig is súlyos bajok voltak Olaszországban. Ahogy a jeles történész, Luigi Villari (a liberális Olaszország egyik leghíresebb politikusának és gondolkodójának a fia) nyersen megfogalmazta *Olaszország ébredése: a fasiszta újjászületés* (The Awakening of Italy: The Fascista Regeneration) című, 1924-ben Angliában megjelent könyvében, Mussolini egyik fő célja kezdettől fogva „legyőzni és ledönteni azt a mesterkélt keretet, amelyet az elfajzott parlamentarizmus kényszerített az országra".[77]

De hogy a fasiszta vezér pontosan milyen messzire megy a forradalmával, azt továbbra sem lehetett tudni. Mussolini több ízben hangsúlyozta, hogy a fasiszta forradalom „szellemi" jellegű, és célja a múlt elkorcsosult észjárásainak és szokásainak eltakarítása, olyan „új" férfiak és nők nemzetének megteremtése, akik hazafias gondolkodásúak, fegyelmezettek és egységesek. A fasizmust „valami áhítatosság lengi körül", állította. „Megtisztítani, helyreállítani, felemelni" akarta az országot, és „kikovácsolni álmaink, költőink, katonáink, mártírjaink nagy, büszke, fenséges Olaszországát".[78] Az intézmények következésképpen másodlagossá váltak, és Mussolini alkalmanként nyíltan elmondta, hogy nem áll szándékában megszüntetni a parlamentet, pusztán „tökéletesíteni" kívánja friss tetterő és erkölcs beletöltésével.[79] Kevesekbe szorult akkora előrelátás (vagy intellektuális őszinteség), mint Giovanni Amendola fasizmusellenes képviselőbe. 1923 novemberében egy cikkében rámutatott, hogy a fasizmus sokat magasztalt „szelleme" valójában szöges ellentétben áll azzal, amire a képviseleti kormányzás szükségszerűen épül: a pluralizmussal és mások véleményének tiszteletben tartásával. A fasizmus által viselt „sajátos »vallásháborúnak«" legszembeötlőbb vonása a „totalitárius szellem", jelentette ki (talán legelsőként élve a fogalommal), ami „a jövőben nem fogja hagyni, hogy egyetlen reggelt is másként köszöntsenek, mint római üdvözléssel, ahogy ma sincs megengedve a táplálkozás azoknak a lelkeknek, kik nem borulnak le és vallják meg hitüket".[80]

Maga Mussolini saját bevallása szerint ateista volt, szocialista múltja bővelkedett a vallás és az egyház elleni vitriolos, gyakran istenkáromló támadásokban. A papokat a fiatalok lelkét mérgező és a zsidókat üldöző „fekete mikrobáknak" nevezte, és 1910-ben megjelentette ordenáré kisregényét egy 17. századi bíborosról és kurtizán szeretőjéről. Alkalmanként még a háború után is folytatta egyházellenes gyalázkodásait, még „förtelmesnek" is nevezte a kereszténységet, a pápát pedig felszólította, hogy örökre távozzon Rómából.[81] A korai fasiszták közül sokan Nietzsche és Georges Sorel nihilizmusán nőttek fel, a futuristák tekintélyrombolását szívták magukba, és nem felejtették el, hogy a pápa 1917-ben „fölösleges mészárlásnak" minősítette a háborút: ők is hevesen egyházellenes nézeteket vallottak. De Mussolini annyiszor ismételte az olasz „szellemi" megújulás szükségességét, szólított fel a tekintély, fegyelem és rend helyreállítására, olyan szenvedélyesen szállt szembe a szocializmussal, a liberalizmussal és a materializmus tanaival, ami a katolikus egyház széles körére is érzelmi

hatást gyakorolt. A növekvő jóindulat, amellyel a pápa és különösen a magas klérus a menetelés Rómába után Mussolinira tekintett – aki többször is világosan kifejezte őszinte vágyát az egyház támogatására –, döntő tényező lett a fasizmus megszilárdulásában.

1920–22-ben, különösen miután néppártiak vezette katolikus parasztszövetségek, szakszervezetek és szövetkezetek estek áldozatul olyan körzetekben, mint Veneto, Lombardia és Emilia-Romagna, az egyház állhatatosan elítélte a rohamosztagosok brutalitását. Azok a papok és laikusok, akik a különböző katolikus szövetségeket (legtöbbjüket az egyház központilag irányította az Actio Catholica – Katolikus Akció – nevű szervezeten keresztül) igyekeztek megvédeni a rasz rabló követelőzésétől, gyakran maguk is a megfélemlítés és erőszak célkeresztjében találták magukat. Mussolini hatalomra kerülése után azonban a Vatikánból érkező jelzések hamarosan jóval békülékenyebb tónusra váltottak, a pápaság hasznot akart húzni abból, hogy a miniszterelnök ráfanyalodott a konzervatív érzelműek megnyugtatására. A katolikusbarát nacionalistákkal 1923 elején lezajlott egyesülés garanciát kínált arra, hogy a financiális és egyéb engedmények, melyeket Mussolini hatalomra jutása első hónapjaiban tett az egyháznak, nem csupán opportunista politikai húzások voltak, hanem annak jelei, hogy a fasizmus őszintén le akarja vetkőzni antiklerikalizmusát, és tartós egyezségre kíván jutni a Vatikánnal.

Az a tény, hogy az első világháború alatt a hadseregben tábori lelkészként szolgáló papok sokszor nagy megbecsülést szereztek, felerősítette a hazafias érzést a katolikusok és a papok között, és felgyorsította az egyház állammal szembeni hagyományos ellenségességének eltűnését. Azt, hogy a megelőző években milyen jelentősen lecsökkent a távolság a Vatikán és Olaszország között, jól jelzi, hogy XI. Pius 1922. februári pápává választása utáni első szentbeszédét („mintegy ama béke zálogaként, amelyre az emberiség szomjazik") a Szent Péter-bazilika városra néző külső erkélyéről mondta el az esőben nagy várakozással összegyűlt, hatalmas tömegnek, akik tudták, hogy valami jelentőségteljes történik. Azóta, hogy 1870 szeptemberében olasz csapatok foglalták el Rómát, mindhárom előző egyházfő a székesegyház belső loggiájáról mondott először áldást, mintegy az egyháznak a

liberális államból történt hivatalos kitagadására válaszul szimbolikusan hátat fordítva az olasz fővárosnak.[82]

A Vatikánnak az olasz állam iránti növekvő jóindulatában szerepet játszott az a hazafiság kérdésében mutatkozó súlyponteltolódás is, amit a háború idézett elő. Nemcsak a szocialisták a nemzet ellenségei, hangoztatták a beavatkozást szorgalmazók, de a régi uralkodó réteg és a parlament is. Ez megkönnyítette az egyháznak, hogy megértést tanúsítson Mussolini iránt: ha a rohamosztagosok önkényeskedései elítélendők is, a fasizmus liberalizmusellenessége sok szempontból üdvözlendő. Don Guido Palagi dominikánus igehirdető azok közé az egyre növekvő számú hazafias papok közé tartozott, akik a menetelés Rómába után felhatalmazva érezték magukat arra, hogy lelkes (és bizalmas) hangvételű levelet írjanak „a Haza Megváltójának", magasztalják parlamentellenességét. „Ezen az éjen – kezdte sorait az atya az Appenninek magasában álló rendházában 1922. november 15-én –, midőn jeges szél fú ezen a hideg, meredek hegyen, tollat ragadok, és mesélek Önről." Csatolta *Az ostor és a husáng* címet viselő 100 soros költeményét, amelyben arra buzdította Mussolinit, hogy mentse meg Rómát, lépjen fel könyörtelenül a képviselőházzal szemben:

> Ó, ostor, suhogj / könyörtelenül / a Capitolium / történelmi csarnokaiban! / Nem hallod?... / az éber római ludak / rekedten gágogva / biztatnak: rajta / ... Ostor! / Bűnhődés csodás jelképe, / siess és sújts le a / Montecitorióra. Látod / a leplezetlen szatrapákat?... / A... képviselők / Ó, égi erény / husángja! / Jó lesz ledöntened már / azt a bordélyt!... / A templomban / a Messiás is / megostorozta, s kiűzte / a kufárokat![83]*

A fasizmus tekintélyelvű és antiliberális vonásai helyeslésre találtak az egyház felső berkeiben azok részéről – és közéjük tartozott XI. Pius is –, akik úgy vélték, hogy a világot a megelőző évtizedekben megrázó konfliktusok és a háború annak a súlyos erkölcsi kórnak a tünetei, amelyek a jogok és népfelség romboló tantételeivel sújtják a felvilágosodás óta a nyugati társadalmat. Kevesebb, mint két hónappal a me-

* Szénási Ferenc fordítása

netelés Rómába után kiadott enciklikájában Pius leszögezte: az Olaszországban és másutt jelentkező békétlenség annak a téves gondolatnak az egyenes következménye, amely szerint a politikai életnek az ember akaratában kell gyökereznie, nem pedig az Istenében. Igazi tekintély és vele a rend csak isteni megerősítésből születhet. A világi hatalom bármilyen más alapjából csak káosz jöhet létre. „Jézus Krisztus uralkodik ott, ahol az emberek elismerik és tisztelik Krisztus fennhatóságát, ahol elfogadják az isteni eredetet és uralmat valamennyi társadalmi erő felett, mert erre a felismerésre épül, hogy a hatalomban lévőknek joguk van parancsolni, az alávetetteknek pedig kötelességük engedelmeskedni." Nosztalgiával gondolt vissza a középkorra, amikor a hatalom szilárdan állt az egyház tanításainak talaján, megteremtve „az igazi Népszövetséget, a kereszténységet".[84]

Azonnali politikai következményeit tekintve Pius tekintélyuralmi felfogása a legnagyobb hatással a Néppártra volt, amelynek sok egyszerű aktivistája és támogatója közvetlen közelről élte meg a fasiszta osztagok garázdálkodását. 1923. áprilisi kongresszusukon a haladó szicíliai pap, Luigi Sturzo vezette párt mélyen megosztott volt a kormányzati szerepvállalás tekintetében. Mussolini durva válaszként kiebrudalta kormányából a néppárti minisztereket. Ezzel azonban kockára tette parlamenti többségét – a Néppárt több mint száz képviselővel rendelkezett a parlamentben –, ezért szükségét érezte, hogy olyan választási törvényjavaslatot nyújtson be, amely szavatolja az egyértelmű fasiszta többséget, amikor az ország majd újra az urnák elé járul. A liberálisok széles körben vallották, hogy 1919-es bevezetése óta a szavazatarányos képviselet katasztrofálisnak bizonyult, mert erősen kedvezett a szocialistáknak és a néppártiaknak, és megakadályozta egy erős többség létrejöttét. Az ekkor javasolt, „javított" szavazatarányos rendszer annak a pártnak vagy pártcsoportosulásnak garantálta a képviselőházi helyek kétharmadát, amely a legtöbb szavazatot kapja, feltéve, ha legalább az összes érvényes szavazat egynegyedét elnyeri.

A törvényjavaslat sorsa a néppártiak kezében volt. Piusról tudni lehetett, hogy nagyon nem örül a Néppárt egyháztól való függetlenségének. Mint pásztorlevelében emlékeztetett rá, ez hozzájárult ahhoz, hogy „legjobb laikusaink és lelkészeink közül számosakat elcsábított

az igazság hamis látszata" – más szóval a radikális eszmék. A pápa a hívők feletti szigorúan tekintélyelvű irányítás helyreállítására törekedett, fő eszközéül a Katolikus Akció szervezetei szolgáltak. Azt, hogy a néppártiak közül sokan szemben álltak a fasizmussal, akadálynak látta az általa kezdeményezett „társadalmi megbékélés" útjában. 1923 júliusában, amikor a választási reform körüli vita egyre terhesebbé vált, és felerősödtek a katolikusok elleni rohamosztagos fenyegetések, tüntetések, Pius sejteni engedte, hogy a néppártiak immár kiestek a kegyeiből. Engedelmes papként Luigi Sturzo úgy érezte, nincs más választása, mint azonnal lemondani a párttitkári posztjáról. A Néppárt teljesen megzavarodott. Amikor eljött a választási törvényről való szavazás sorsdöntő napja, legtöbb képviselőjük tartózkodott. A törvényjavaslat átment.

Ha a néppártiak esetleg abban bíztak, hogy politikai meggyengítésük azonnal véget vet a rohamosztagosoktól elszenvedett üldöztetésüknek és zaklatásuknak, csalódniuk kellett. A Ferrarától délkeletre eső sivár lápvidéki kisvárosban, Argentában történtek is ezt bizonyították. Mint annyi más vidéki közösségben, a fasiszták a menetelés Rómába óta itt is nagy erőfeszítéseket tettek a helyi parasztlakosság fölötti irányítás megszerzésére. A feszültség és súrlódás egy másik területe a fiatalság megszerzése volt. 1920-ban a fasiszták létrehoztak egy diákmozgalmat, az Avanguardia Studentescát, és 1922-ben megalakult a Balilla, mely 8 és14 év közti fiúkat toborzott. (Ez a szervezet arról a gyerekről kapta a nevét, aki 1746-ban a hagyomány szerint népi forradalmat robbantott ki Genovában a megszálló Habsburg-csapatok ellen, amikor kővel megdobott egy osztrák tisztet.) Ezek a fasiszta intézmények nyílt kihívást jelentettek az egyháznak, amely mindig is létfontosságú küldetésének tekintette a fiatalság oktatását. Az egyház különböző ifjúsági szervezeteinek kitüntetett helyük volt a Katolikus Akció védőszárnya alatt.

Argenta fiatal, szemüveges plébánosa, Giovanni Minzoni, aki tábori lelkészként szolgált a háborúban, és bátorságáért ezüstéremmel tüntették ki, aktívan támogatta a néppártiakat, és erősen szorgalmazta a parasztok szövetkezetbe tömörülését. Kezdeményezőkészségével és független gondolkodásával kihívta maga ellen a helybéli rohamosztagosok haragját, akiknek elsősorban a nagy tekintélyű ferrarai rasz,

Italo Balbo parancsolt. A feketeingesek több alkalommal is összegyűltek éjszaka a paplak előtt, és fenyegetően elénekeltek egy vezeklő *Miserére*t. 1923-ban Minzoni elhatározta, hogy felállít egy katolikus cserkészcsapatot a városban: már létezett a virágzó Katolikus Ifjak Köre és egy másik hasonló szervezet fiatal nőknek. Júliusban meghívta a Katolikus Cserkészszövetség regionális vezetőjét, Monsignor Emilio Faggiolit, hogy beszéljen a mozgalom céljairól a nagyteremben, amelyet Minzoni nem sokkal korábban hozatott újra rendbe a katolikus körök rendezvényeihez (még filmvetítőt is kerítettek). Faggioli elmagyarázta, hogy a cserkészek testi-lelki kiképzése hogyan teremt „karakteres férfit". Egy hang bekiabált a hallgatóságból: „Nekünk már van Mussolinink!" Faggioli folytatta, és harsány helyeslést aratva kifejtette, hogy a katolikus mozgalom politikamentes, és kifejezte reményét, hogy Argenta tere hamarosan megtelik indulójukat éneklő fiatal cserkészekkel. „Nem teszik be a lábukat a térre!" – kiabálta a fasiszta párt helyi titkára. „Ameddig én, don Giovanni itt vagyok, ki fognak menni a térre" – felelte Minzoni.[85]

Néhány héttel később, augusztus 23-án késő este Minzoni – egy barátja társaságában – hazatérőben volt. A cserkészkezdeményezés sikeresnek bizonyult, több mint hetven helybéli fiú jelentkezett. De a pap teljesen tisztában volt azzal, hogy viselkedése provokatív lehetett a fasiszták szemében, és nagy kockázatot vállalt. „Tiszta szívvel és ajkamon az üldözőimért mondott imával, amely, remélem, nem szakad meg – írta a naplójába nem sokkal korábban –, várom a vihart [...], talán a halált Krisztus ügyének diadaláért. [...] A hit nem enged meg gyávaságot, csak mártíromságot." A háza közelében egy sikátor sarkán két támadó esett neki, furkósbottal agyba-főbe verték. Egy óra múlva meghalt. A vele lévő fiatalember életben maradt: szalmakalapja tompította a koponyáját ért ütéseket. A gyilkosságot követő közfelháborodás ellenére a rendőrség és a bíróság nem siette el a dolgot, az ügy tárgyalása egészen 1925 nyaráig húzódott. Az összes vádlottat, köztük Balbót, felmentették a vádpontok alól.[86]

— 4 —

A „Gondviselés" küldötte

A Matteotti-gyilkosság

1924. április 6-án választásokat tartottak. Mussolini reménykedett, hogy a rendzavarásokat a minimálisra lehet szorítani – főleg a külföldi tekinteteknek leginkább kitett nagyvárosokban. De számos gyilkosság és testi sértés történt, számtalan támadás ellenzéki székházak és más épületek ellen, a nagygyűlések gyakran torkolltak rendzavarásba. A csalás és a megfélemlítés, különösen a félreeső tanyavidékeken, ahol a rohamosztagosok gyakorlatilag szabad kezet kaptak, mindennapos lett. A papokat annyi fenyegetés érte, hogy a Vatikán kilátásba helyezte a választások általános megóvását. A sajtó nagyrészt kormánypárti volt, miközben a vasútállomásokon rendszeresen égettek olyan ellenzéki lapokat, mint a nagy tekintélyű *Corriere della Sera*, vagy bojkottálták őket.[1] A kormányzati jelölőlistán – az úgynevezett lista nazionalén *(listone)* – jobboldali liberálisok, néppártiak és fasiszták szerepeltek. Az ellenzéki csoportok megosztottak és együttműködésre szinte képtelenek voltak. Két szocialista párt, egy kommunista párt, egy republikánus párt, a néppártiak és különböző liberálisok (köztük Giolitti) indultak. Minthogy nem tudtak egységes tömböt alkotni, a fasiszták könnyűszerrel hangoztathatták, hogy ők az egyetlen kormányképes „nemzeti" erő.[2] A választási részvétel magas, csaknem 64 százalékos volt. A szavazatok kétharmadát (gyakorlatilag okafogyottá téve az új választási törvényt) a *listone* kapta, az 535 kép-

viselői helyből 374-et. A kormány és választási szövetségesei különösen délen szereztek erős támogatottságot.

A május 30-án újra megnyíló parlamentben (a menetelés Rómába előestéjén a derékhadból kivált) „reformista" szocialisták vezetője, Giacomo Matteotti, a Rovigo vidékéről származó bátor, jól képzett ügyvéd szólásra emelkedett, és szabályos vádbeszédben ostorozta a választásokat. Szemléletesen írta le azt az aljasságot és tettlegességet, ami megakadályozta a „népfelség kifejeződését". „Talán Mexikóban szokás úgy választásokat tartani, hogy nem szavazócédulára, hanem bátorságra van szükség a revolverekkel szemben. És bocsánatot kérek Mexikótól, ha náluk nem így van!" Beszédét a kormányzati padsorokból záporozó gyalázkodások és pfujolások közepette mondta el. Pietro Nenni, a neves szocialista politikus és az *Avanti!* szerkesztője, aki 1911-ben egy cellában ült Mussolinival, így írta le a jelenetet:

Matteotti: Birtokunkban van egy számos testület jóváhagyására váró választási bizottsági indítvány. Mi ellene vagyunk ennek az indítványnak. [...]

(Bekiabálás: „Ez provokáció!")

Matteotti: [...] mert ha a kormánytöbbség meg is szerzett négymillió szavazatot, tudjuk, hogy ez szemérmetlen erőszak eredménye.

(A fasiszták az öklüket rázzák a szónok felé. Az ülésterem közepén a legerőszakosabbak megpróbálják rávetni magukat Matteottira. Mussolini szenvtelenül figyeli az eseményeket, a homlokát ráncolva, némán, mozdulatlanul.)

Matteotti: A fasiszták vezére maga mondta ki nyíltan, hogy a kormány nem szándékozik sorsát a választások eredményéhez kötni. Még ha kisebbségbe került volna is, hatalmon marad. [...]

[Achille] Starace: Ez igaz: nálunk a hatalom, és meg is tartjuk.

(Az egész ülésterem felbolydul. Valaki azt üvölti: „Majd addig rúgunk meg lövünk hátba titeket, amíg tiszteletet nem tanultok!" Újabb bekiabálás: „Gyáva népség!" Matteotti nyugodt marad, hagyja, hogy a hangorkán elcsituljon, nem törődik a beszólásokkal.)

Matteotti: Ezeket a kormányzati szándékokat egy fegyveres milícia támogatja, [...] *(Bekiabálás jobbról: „Éljen a milícia!")* [...] amely nem az állam szolgálatában áll, nem az ország szolgálatában áll, hanem egy párt szolgálatában. [...] *(Hangoskodás jobbról: „Elég! Elég! Ki vele a teremből!")* [...]

Matteotti: Önök vissza akarják vetni az országot az abszolutizmusba. Mi az olasz nép szabad önrendelkezését védjük, amely előtt lerójuk tiszteletünk, és amelynek a méltóságát védjük azzal a követelésünkkel, hogy fény derüljön a választásokra.

(A baloldal állva tapsolja meg Matteottit. Jobbról kiáltások: „Gazember! Áruló! Provokátor!")

Matteotti (a barátaira mosolyogva): És most elkezdhetitek írni a halotti búcsúztatómat. [...]

A „duce" nem rejtegeti tovább ingerültségét. [...] Az előző napon félbeszakított egy szónokot azzal, hogy „a hitszegő ellenségnek tizenkét golyó a hátba a legjobb gyógymód".[3]

Matteottit igen nagyra tartották nemzetközi szocialista körökben, beszédének hatása káros lehetett. Még aggasztóbbak voltak a kormány számára azok a rémhírek, hogy Matteotti vastag dossziét gyűjtött össze a fasiszta párt korrupciós ügyeiről, és arra készül, hogy nyilvánosságra hozza őket. Az egyik lehetséges botrány abból származhatott, hogy a piaci ár töredékéért adtak el nagy mennyiségű fölöslegessé vált hadifelszerelést fasiszta támogatóknak, akik ezt aztán továbbértékesítették. A haszonélvezők közé tartozott a forróvérű toszkán rohamosztagos Amerigo Dumini, aki hatalmas összeget, 1,5 millió lírát halmozott fel. Valószínűleg összekötőként működött: amikor a húszas évek elején Milánóba költözött, már gyilkosság és gyújtogatás volt a vád ellene, a fasiszta párt egyik erős emberének és Mussolini közvetlen tanácsadójának, Cesare Rossinak lett a védence. Egy másik potenciális botrány egy vesztegetés lehetett, amelyet a vádak szerint egy nagy amerikai olajtársaság fizetett vezető fasisztáknak, hogy kizárólagos kereskedelmi jogokat szerezzen Olaszországban. A párt titkos pénzügyeibe a hírek szerint Mussolini öccse és bizalmasa, Arnaldo is belebonyolódott, akit a menetelés Rómába után az *Il Popolo d'Italia* szerkesztésével bíztak meg.[4] Mussolinit az emberi természettel kapcsolatos cinikus nézetei elnézővé tették a párttársai közt dívó korrupció iránt

(márpedig a fasiszta párt a korrupció melegágya volt a rezsim ideje alatt), de ebben az időben nem engedhetett meg magának közbotrányt. Ha más nem is, ez rámutat, milyen üresek is voltak az Olaszország megmentéséről, az olaszok cselekvésképtelenségéről és a liberalizmus bujaságáról szóló fasiszta frázisok.

Június 10-én délután, miközben a Tevere partján a parlament felé sétált, öt ember megragadta Matteottit, gépkocsiba tuszkolták, és heves dulakodás közben halálra szúrták. Az Amerigo Dumini vezette támadók már jó ideje létrehoztak egy félhivatalos, a szovjet titkosrendőrségről „Cekának" nevezett terrorista különítményt, amelyet a fasiszta párt pénztárnoka, Giovanni Marinelli működtetett. A gyilkosok órákig autóztak Róma körül, nyilvánvalóan nem tudták eldönteni, mitévők legyenek a holttesttel, mígnem vagy húsz kilométerre a város határától egy hevenyészett sírgödörben megszabadultak tőle. Matteotti holttestét több mint két hónapig nem fedezték fel, de az azonnal nyilvánvalóvá vált mindenkinek, hogy súlyos bűncselekmény történt. A véletlen folytán egy éber házmester látta és felírta a jármű rendszámát, és gyorsan a kocsi nyomára jutottak: az *Il Corriere Italiano* szerkesztőjéé volt; a fasiszta újságot Mussolini sajtótitkára, Cesare Rossi tartotta kézben. A gyilkosság előtti éjszakán a belügyminisztérium udvarán látták parkolni. Június 10-én a késői órákban Dumini láthatólag semmitől sem zavartatva Mussolini irodájába ment, és a gépkocsiból származó véres kárpitdarabkát mutatott a miniszterelnöknek. Az orvtámadást Marinelli rendelte el, és talán Rossi is. Mindketten napi kapcsolatban álltak Mussolinival: nem cselekedtek volna a tudta nélkül. A terv valószínűleg az volt, hogy a bűntényt a fegyelmezetlen rohamosztagosok újabb „spontán megnyilvánulásának" állítják be. A feketeingesek már elkövettek egy súlyos támadást Matteotti ellen a venetói városka közelében, ahol lakott. Megölése után elterjedt az a hamis hír, hogy Rovigo környékéről rohamosztagos csapatot láttak a fővárosban.[5] Az előzetes tervekkel szemben azonban az autót hihetetlen szerencsével azonosították, és a bűntényt követő zűrzavarban a fasiszta vezetés nem tett elég gyors lépéseket, hogy megfékezze a vizsgálatot, és megakadályozza a tettesek letartóztatását. Mussolini felismerte, hogy kormánya nagy bajban van. „Ha ezt megúszom, mindannyian megmaradunk, máskülönben együtt megyünk a süllyesztőbe" – mondta állítólag stábja egyik tagjának.[6] Kárenyhítési kísérletként elrendelte, hogy a kezdeti nyomozást vegyék ki a vizsgálóbírák kezéből, és (a törvényesség kikerülésével) adják át a fasiszta rendőrfőnöknek, aki a milícia két vezető embere társaságában hallgatta ki Duminit. Dumini később két évet tölt majd börtönben a gyilkosságért, de csak jóval az után, hogy sikerült hatalmas pénzösszeget (úgy tűnik, több mint 2 millió lírát) kicsikarnia Mussoliniból mindazért, amit „a veszély éveiben [...] az Eszméért" tett – így fogalmazott egyik kérelmező levelében.[7]

Mussolini makacsul tagadta, hogy bármi köze lenne Matteotti meggyilkolásához. Az ország a jelek szerint kész volt vélelmezni a vezér ártatlanságát. Sokak szemében még mindig ő látszott a rend és biztonság legszilárdabb biztosítékának. Tiltakozások vagy sztrájkok szinte egyáltalán nem voltak, még a nagyvárosokban sem (ami jól mutatta, hogy a munkásmozgalom milyen gyorsan megtört); a király nem avatkozott közbe; a Vatikán békére szólított fel („Az vesse rá az első követ, aki bűntelen" – jelentette ki az *Osservatore Romano*); Nagy-Britanniában a *The Times* Mussolini bolsevizmus elleni erőfeszítéseit méltatta, és azt állította, hogy „belegondolni is szörnyű", mi lenne, ha megbukna.[8] Fenyegető hangot csak a sajtó ütött meg, különösen a *Corriere della Sera*, meg a kormány. Több miniszter is jelezte, hogy lemond, ha a „nemzeti megbékélés" felgyorsítására nem bővítik ki a kormányt.[9] Mussolini annak rendje és módja szerint beemelt két köztiszteletnek örvendő nacionalistát; az egyikük, Luigi Federzoni lett a belügyminiszter. Az ellenzéki pártok úgy döntöttek, hogy a gyilkosság miatti tiltakozásul parlamenti bojkottot hirdetnek, ami „kivonulás az Aventinóra" néven vált ismertté. Ennek a lépésnek a legfőbb hatása azonban az lett, hogy a kormány biztosra vehette, nem fogják leszavazni a képviselőházban. A konzervatív érzelműek többsége nem hátrált ki Mussolini mögül, és június 26-án a szenátus 225 szavazattal 21 ellenében bizalmat szavazott a kormánynak. Benedetto Croce liberális filozófus is a többséggel tartott; ezt azzal magyarázta, hogy a fasizmus „sok jót tett", és illene „időt adni az átalakítás folyamatának befejezésére".[10]

De a konzervatív érzelmek megnyugtatására tett erőfeszítései közben Mussolini megint azt kockáztatta, hogy elidegeníti a radikális

fasisztákat, akiknek a hűsége létfontosságú volt az ő „mézesmadzag és fütykös" taktikájához. A nyár folyamán arra kényszerült, hogy minden tőle telhetőt megtegyen félelmeik eloszlatására. Nyilvános támogatást adott a párt legizgágább, „intranzigens" szárnyának, amelyet a cremonai rasz, Roberto Farinacci vezetett. Híveit az „Élj veszélyesen!" jelszóval biztatta; felszólította a milíciát, hogy legyen résen, ne hagyja magát megtéveszteni az ellenségtől, még akkor sem, „ha minden fellelhető olajág, akár egy egész erdő" felemelésével közelednek; és emlékeztette híveit, hogy az országnak erős kormányra, nem pedig szabadságra van szüksége.[11] De ezt a kettős játékot egyre nehezebb volt fenntartani; félő volt, hogy a helyzet ellenőrzése kicsúszik a keze közül. Míg a rohamosztagosok – annak a biztos tudatában, hogy sokukra üldöztetés és börtön vár, ha vezérük elbukik – erősödő nyomást gyakoroltak Mussolinira, hogy mutassa ki feltétlen elkötelezettségét fasiszta „forradalmuk" iránt, addig a régi elit egyre gyanakvóbb lett az igazi szándékait illetően. A miniszterelnökön látható feszültség lett úrrá. Amikor a fiatal umbriai fasiszta, Tullio Cianetti egy szakszervezeti küldöttséggel látogatást tett a Palazzo Chigiben, Mussolinit fáradtnak és borostásnak találta – de még mindig elbűvölőnek: „Nyugodt hangon beszélt hozzánk: mintha egy szenttel beszéltem volna."[12]

Az őszi parlamenti ülésszakon Mussolini támogatottsága a jelentős személyiségek körében csökkenni kezdett. Első fontos cserben hagyója november 15-én a liberális Giolitti lett. Döntésében szerepet játszott a sajtószabadságot súlyosan korlátozó, a nyári törvényhozási szünet idején alkotmányellenesen kibocsátott rendelet. Salandra továbbra is támogatta Mussolinit, de egyszersmind „tanácstalanságának" adott hangot.[13] A főbb ellenzéki csoportok továbbra is bojkottálták a parlamentet, ezáltal a bizalmi szavazással történő megbuktatás lehetetlenné vált. De Mussolini érezte, hogy sürgősen ki kell nyilvánítania megújult elkötelezettségét a normalizálás iránt, ezért utasítást adott, hogy távolítsák el a pártból az alkalmatlan elemeket és „mindazokat, akik foglalkozásszerűen gyakorolják az erőszakot". Ez nem tetszett a rohamosztagosoknak, egyre türelmetlenebbek lettek vezérükkel. A feszültség tovább fokozódott, amikor egy sor vezető tábornok a milícia függetlenségének korlátozására igyekezett rászorítani Mussolinit.

December 27-én az ellenzéki pártok egy, az *Il Mondó*ban megjelentetett jegyzettel gondolták megadni a kegyelemdöfést, amelyben Cesare Rossi egyértelműen azt állította, hogy a Ceka felállításáért és az ellenzéki politikusok ellen elrendelt támadásokért (bár, mint mondta, nem tudja, Matteotti közéjük tartozott-e) a miniszterelnök a felelős. „Olyan miniszterelnökünk van, akit közbűntényekkel vádolnak. Egy nemzet sem tűrheti el ilyen helyzet fennmaradását."[14]

Mussolininak nem maradt tere további manőverezésre. December 29-én Salandra ellenzékbe vonult, két nappal később a milíciaparancsnokok küldöttsége közölte a fasiszta vezérrel, hogy ha nem lép azonnal, és nem védi meg a forradalmat az ellenzékkel szemben, a párt magához ragadja a kezdeményezést. Toscana és Romagna városait fegyveres rohamosztagosok tízezrei szállták meg. Rémhírek terjengtek Mussolini azonnali elmozdításáról és a statárium kihirdetéséről. A király azonban kivárt. Talán félt a polgárháborútól, vagy talán alkotmányos uralkodóként úgy hitte, a parlament dolga irányt mutatni neki. Bármi volt is az ok, amikor a képviselőház január 3-án újra összeült, Mussolini kapott egy utolsó esélyt, hogy megharcoljon politikai jövőjéért. Aznap délutáni beszéde nyílt kihívás volt. Felszólította az ellenzéket, üsse fel az alkotmány 47. cikkelyét, és indítson ellene eljárást:

> Azt mondják, én állítottam fel a Cekát. Hol? Mikor? Hogyan? Senki se tudja! Egy Cseka valóban létezik Oroszországban. [...] De olasz Ceka sosem létezett. [...]
>
> Azt mondják, hogy a fasizmus barbár hordaként megszállta a nemzetet, útonállók és martalócok mozgalma! Megkísérelnek erkölcsi kérdést csinálni ebből, és ismerjük az erkölcsi kérdések szomorú történetét Olaszországban. *(Erőteljes helyeslés.)*
>
> De ezzel nem érdemes az időt fecsérelni, uraim. A lényegre térek. Itt, a testület előtt és az egész olasz nemzet előtt kijelentem, hogy én és egyedül én vállalok teljes politikai, erkölcsi és történelmi felelősséget mindazért, ami történt. *(Hosszú és fergeteges taps. Sokan azt kiabálják: „Mind veled vagyunk! Mind veled vagyunk!")*
>
> Ha néhány úgy-ahogy összehordott fejtegetés elég egy ember felakasztásához, akkor hozzák elő a bitófát és a kötelet! Az én hibám,

ha a fasizmus pusztán ricinusolaj és husáng, és nem nagyszerű szenvedélye az olasz ifjúság színe-virágának! *(Taps.)* Ha a fasizmus bűnszervezet, én vagyok annak a bűnszervezetnek a vezetője! *(Tapsvihar. Bekiabálások sokasága: „Mind veled vagyunk!")* [...]

Uraim! Önök becsapták magukat! Önök azt hitték, a fasizmusnak befellegzett, mert a megfegyelmezésébe kezdtem. [...] De ha csak egyszázadát szabadjára ereszteném annak az energiának, amit a megfegyelmezésére fordítottam, akkor nézhetnének csak igazán! *(Tapsvihar.)*

De erre nem lesz szükség, mert a kormány elég erős ahhoz, hogy az aventinói lázadást egyszer s mindenkorra eltaposa. *(Hosszú és fergeteges taps.)*

Olaszország békét akar, háborítatlan nyugalmat, dolgos nyugalmat akar. Mi ezt a háborítatlanságot, ezt a dolgos nyugalmat meg fogjuk adni neki – szeretettel, ha lehetséges, erőszakkal, ha kell. *(Erős taps.)*

Biztosíthatom önöket, hogy beszédem után negyvennyolc órával a helyzet minden területen tisztázódni fog. *(Hosszú és fergeteges taps. Megjegyzések.)*

Mindannyian tudjuk, hogy engem nem hajt se személyes szeszély, se hatalomvágy, se nemtelen szenvedély, hanem csakis a szilárd és határtalan hazaszeretet. *(Harsány, hosszú, meg-megújuló tapsorkán. Folyamatos kiáltások: „Viva Mussolini!")*[15]

Mussolini szándékait illetően nem sok kétség lehetett. A királyon és az ellenzéken volt a sor, hogy válaszoljanak a kihívásra. De elmulasztották megtenni, és az elkövetkező napokban mindenki hagyta, hogy a liberális állam szép csendben kimúljon. A belügyminiszter, Luigi Federzoni utasította a prefektusokat, hogy nyomatékosan szerezzenek érvényt a törvénynek és a rendnek, oszlassanak fel minden szervezetet, amely „az államhatalom aláásására" irányul – nyilvánvaló volt, hogy a szélsőbalra utal, nem a fasizmusra.[16] Az Aventinóra kivonuló pártok még hónapokig ellézengtek, abban bízva, hogy hátha történik valami az országban, és azon vitáztak, hogy visszamenjenek-e a képviselőházba. De ekkorra elszigetelődtek és elerőtlenedtek, csak idő kérdése volt, hogy végleg elnémítsák őket. A reformista szocialistákat

1925 novemberében betiltották. 1926 januárjában a néppárti képviselők megpróbáltak visszatérni a Montecitorióba, de a fasiszta őrök az útjukat állták. Végül 1926 őszén, egy Mussolini elleni merényletkísérletet követően törvényen kívül helyezték az összes ellenzéki pártot, újjászervezésüket megtiltotta az „államvédelmi törvény". Olaszország egypárti és diktatúra lett.

A liberalizmus összeomlásában döntő szerepe volt a királynak. Minthogy az uralkodó 1946-os száműzetésbe vonulásakor a királyi irattár zöme kikerült Olaszországból, nehéz pontosan rekonstruálni, mi járhatott Viktor Emánuel fejében. Elegendő okunk van azonban azt hinni, hogy sok alattvalójához hasonlóan a gyenge parlamenti kormányzáshoz mérten, amit a „pártok mocskos játékának" nevezett, kívánatosabbnak érezte Mussolini önkényuralmát.[17] 1924 júliusának végén a Nemzeti Veteránszövetség indítványozta minden törvénytelenség „teljes elítélését"; elnökük, Ettore Viola, a többszörösen kitüntetett háborús hős és parlamenti képviselő egy küldöttség élén felkereste a királyt Pisa környéki vadászbirtokán, és hivatalos folyamodványban kérte az alkotmány, a jogállam megőrzését. A király figyelmesen hallgatta Viola nyilatkozatát, közben „zordan mosolygott, mint egy kísértet", majd utalást tett rá, hogy a felelősség tekintetében mossa a kezét, végül rejtélyesen hozzátette: „Ma a lányom elejtett két fürjet." A küldöttek döbbenten hallgattak. „Én imádom a sült fürjet zöldborsóval" – kockáztatta meg az egyikük. A háborúban harcolt milliók nevében készült felhívás, amely a szabadságjogok védelmére szólított fel, bohózatba torkollt.[18]

A „Gondviselés" küldötte

A király támogatása lényeges tényező lett abban, hogy a nép felsorakozott Mussolini és a fasiszta rendszer mögött.[19] Az 1860-as egyesülés utáni évtizedekben a királyság azon igyekezett, hogy a nemzet erős jelképévé váljon, ám hírnevén piemonti eredete, hivatalnokainak színtelensége szeplőket ejtett, és sokak szerint szerepe volt az ország gyenge külpolitikai teljesítményében, a munkásmozgalmak (időnkénti)

brutális elfojtásában is. De az egyszerű emberek kifejezetten kedvelték a királyi családot, nemegyszer még az olyan régiókban is, mint Romagna, ahol a forradalmi szocializmus és az anarchizmus volt az úr. 1900 júliusában Mussolini elvileg republikánus apja, Alessandro nyilvánosan fejezte ki sajnálatát Umberto meggyilkolása fölött, arra hivatkozva, hogy a király alapjában véve igazi „úriember" volt.[20] Ez a royalista szellem annyira mélyen gyökerezett az ország nagy részén, hogy a neves történész, Gioacchino Volpe pontosan emiatt ragadott tollat 1921 júniusában, és óva intette Mussolinit, nehogy a fasizmus a korona ellen forduljon. Mint kifejtette, a katolikus egyház sok évszázadon át azt verte bele a parasztságba, hogy a törvényes hatalmat „kizárólag monarchikus fogalmakba ágyazva" lássa, és a kiváltságos osztályokkal szemben igazságért és védelemért a királyhoz forduljon („ugyan mi más lett volna számukra az állam?").[21]

Hogy Mussolini hatalma mennyire szorosan összefüggött a királyéval, az különösen nyilvánvaló volt Raffaella Valenti fiatal elemi iskolai tanítónő számára, aki a közép-olaszországi Marche régióban nevelkedett, és a húszas évek közepén küldték tanítani egy félreeső hegyi városkába, Sant'Angelo Muxaróba, a szicíliai Agrigentótól északra. Az elszegényedett falusi községekbe kihelyezett sok tanítóhoz hasonlóan Raffaella meg volt győződve arról, hogy neki nemcsak betűvetési és számolási alapismereteket, hanem erős hazafias érzést is kell plántálnia a helybéli gyerekekbe és rajtuk keresztül a szüleikbe. Naplójában büszkén írt „nagy népnevelői küldetéséről". Dalok segítségével tanította olaszra növendékeit (legtöbbjük csak a helyi tájnyelvet beszélte), élesztgette hazaszeretetüket; külön boldogsággal töltötte el, ahogyan a *Kicsi olaszok vagyunk*at énekelték: „Éreztem akkor, hogy szívükben a Haza szeretete lüktet." 1926. március 10-én néhány Mussolini-portrét kapott, azonnal ki is függesztette őket minden osztályterembe a király és a királyné képmása mellé. Elsajátíttatta a gyerekekkel a római módra való köszöntést, beszélt a fasiszta vezér eredményeiről, elénekeltette velük a *Feketeing* meg a *Marcia su Roma* dalokat. Raffaella úgy érezte, elégedettek lehetnek vele: „Egymás mellett a vezérek, akik ma a Haza sorsát irányítják: a király, a nemzeti egység jelképe és Benito Mussolini, aki biztos kézzel vezeti népünket a jövő nagy lehetőségei felé."[22]

Azokkal a naplókkal kapcsolatban – mindegyikkel kapcsolatban –, amelyeket állami alkalmazottak vezettek, elkerülhetetlenül felmerül a bizonytalanság: vajon a bennük kifejezett érzések mennyire spontánok. Raffaella mindenesetre nagyon igyekezett nyomatékosítani maga vagy bármely, esetleg naplójába betekintő felettese számára azt, hogy öntudatos tanítónőként milyen érzéseket kell táplálnia. Annyi bizonyos, hogy minden lehetséges módon jelét adta hazája iránti őszinte és fenntartás nélküli rajongásának. Fasiszta vezetőket és a királyi család tagjait ábrázoló képeslapokat osztogatott diákjainak terjesztésre vagy árusításra. A legkelendőbbek a Duce, Farinacci és Umberto koronaherceg portréi voltak: mind a hármat, mint írta, „szinte bálványimádat" övezte a városban. Raffaella megünnepelte április 21-ét, a régi Róma alapításának hagyomány szerinti napját, amely 1923-ban felváltotta a május 1-jei munka ünnepét; a május 24-ei évfordulón, az olasz hadba lépés előestéjén arról írt, hogy az iskola feladata megtanítani a gyerekeket hazájuk szeretetére, és felkészíteni őket arra, hogy mindent feláldozzanak érte, „javaikat, családi kötelékeiket, akár az életüket is":

> E célból beszéltem nekik az utolsó nagy háborúról. Életre keltettem növendékeim képzeletében és szívük minden dobbanásában. Nem azért, hogy ellenséggyűlöletet szítsak bennük, hanem azért, hogy apáik hősiességének emlékétől feltoluljon a gyerekekben a kötelességtudat tiszta érzése a mi Olaszországunk iránt, amely végre az Alpoktól egészen a tengerig szabad, és az őt megteremtő, ekkora erőfeszítésre képes hősök gyerekeitől megköveteli a kemény munkát és a testvéri harmóniát – ami minden igazi nagyság alapja.[23]

Nehéz megállapítani, hogy az ilyen hazafias beszéd milyen hatást gyakorolt a gyerekekre vagy a szüleikre, de a Sant'Angelo Muxarótól légvonalban mintegy 50 kilométerre nyugatra fekvő másik szicíliai kisvárosban bizonyos jelek arra utalnak, hogy nem különösebbet. Milocca (ma Milena) nagyjából 2500 lelkes település volt, lakosai szinte kizárólag földművelésből éltek, mint oly sok helyen Dél- és Közép-Olaszországban, ahol az ipar még nem honosodott meg. (A hivatalos statisztikák szerint a húszas évek elején a teljes olasz munkaerő körülbelül

60 százaléka a mezőgazdaságban dolgozott, és hasonló volt az arány a tízezer lakosúnál kisebb, falusias településeken is.)[24] Az iparosok és a középosztály – állami tisztviselők, szellemi alkalmazottak, kereskedők – kis töredékét tették ki a miloccaiaknak: mintegy hetven főt. Egyetlen ipari üzem volt, egy malom, amely fél tucat embert alkalmazott (ősszel az olajbogyószüret idején két-hárommal többet). A legtöbb szicíliai városhoz hasonlóan Miloccát elkerülte a villamosítás. Vezetékes víz sem volt, és nehézségekbe ütközött a külvilággal való kapcsolattartás: mielőtt 1929-ben megépült az aszfaltút, a kisvárost csak keskeny ösvércsapásokon lehetett elérni, amelyek szekerekkel, ráadásul az őszi és téli esős időszakokban nehezen voltak járhatók.[25]

A hírek nem egykönnyen jutottak el ebbe a távoli paraszti világba. A népesség nagy része analfabéta volt. A kormány adatai azt mutatják, hogy ebben az időben a hatéves kor feletti szicíliaiaknak körülbelül 40 százaléka nem tudott se írni, se olvasni (ez alig magasabb a teljes olasz népesség átlagánál). A Miloccában 1928–29-ben időző Charlotte Gower amerikai szociológus azonban úgy találta, hogy akiket hivatalosan írni-olvasni tudóknak minősítettek, azok közül sokan csupán arra képesek, hogy szép komótosan leróják a nevüket. A településen nyomtatott termékből csak néhány vallási kiadvány volt kapható, pár régi regény – ezeket úgy tucatnyi ember olvasta, főleg nők –, és nyolc napilap, amelyek talán harminc városlakó kezében fordultak meg.[26] A rádió még váratott magára. Az olasz nemzeti rádiótársaság 1927-ben állt fel 40 ezer előfizetővel (ugyanebben az időben Nagy-Britanniában az előfizetők száma elérte a 2,5 milliót), de a műsorszórás csak az ország északi részén volt hatékony, a hálózat 1933–34-ig nem terjedt ki egész Olaszországra.[27]

Ilyen körülmények között a miloccai emberek szellemi világa nem sokkal ért túl községük határán, és általában, mint Gower megfigyelte, nem is nagyon érdekelte őket, hogy mi történik a kinti világban. 1928–29-ben a legfőbb beszédtémát a maffiaellenes hadjárat részeként Miloccában foganatosított letartóztatások jelentették: ebbe a kísérletbe 1925 őszén fogott bele a kormány, hogy megmutassa az országnak (és a világnak), hogy az új rezsim rendet tud tenni Szicíliában, ahol a liberális állam kudarcot vallott. 1928 januárjának egyik éjjelén a csendőrség megrohanta a várost, és foglyul ejtettek három tucat embert. Akit kerestek, de nem találtak, annak a rokonait vagy a jószágát fogták le, reggelre a miloccai főtér „visongó juhoktól, kecskéktől, lovaktól meg ösvérektől hemzsegett, a csendőrőrszoba pedig síró nőkkel telt meg". „Senki se érezte biztonságban magát. [...] A félelembe szánalom vegyült, szánták a szerencsétlen állatokat, a megcsonkult családokat, a letartóztatottakat, de még a csendőröket is, akik elégséges ellátmány nélkül érkeztek, és úgy kellett kenyeret koldulniuk a megrettent helybeliektől." Őszre körülbelül száz miloccai ült börtönben a tárgyalására várva. Amikor Gower megérkezett, az a hír terjedt el, hogy olyan vizsgálatokat végez, amelyek segíthetnek a szabadon bocsátásukban. Ez meglehetősen paradox helyzetet teremtett: bár az egész lakosság „gyászba borult", minden egyes letartóztatottat úgy állítottak be neki, mint „teljesen ártatlant és valóságos szentet", a maffia elleni harcot és a csendőrség felgöngyölítő akcióját mégis egyöntetűen dicsérték.[28]

Máskülönben a községhatáron túli események kevés figyelmet keltettek. 1929-ben némi izgalmat okozott a lateráni egyezmény aláírása, az egyház és az olasz állam közti szakadék betemetése; valamint a koronaherceg közelgő esküvője – bár Gower úgy vélte, az utóbbi iránti érdeklődést az a remény fűtötte, hátha közkegyelemben részesülnek a foglyok. Még a korabeli nemzeti események – köztük az első világháború – sem tüzelték fel különösebben a helybelieket. A miloccai tanítómester, Don Pippino Angilella (aki történetesen a postamester is volt, valamint a polgármester fivére) más, városbeli fiatal fasisztákhoz hasonlóan előszeretettel beszélt „túlfűtött hangon Olaszország dicsőségéről, kitüntetett szerepéről a műveltség történetében és szükségszerű tündökléséről a jövőben". Azt hangoztatta, hogy a hősi háborús erőfeszítések milyen fontosak voltak a haza újjászületéséhez. De az ilyen stílus szemlátomást egy olyan érzelmi világhoz tartozott, amely a legtöbb paraszt számára idegen volt:

> Az iskolák megteszik a tőlük telhetőt [...], hogy felkeltsék a hazafias érzést, de észrevehető siker nélkül. [...] Az 1914–18-as háború láthatóan népszerűtlen volt Miloccában és a környező vidéken. Egy rossz szó el nem hangzott arról a két férfiról, akik végérvényesen megvakították

magukat valamilyen szerrel, amit a szemükbe öntöttek azért, hogy ne hívják be őket katonának. [...] A katonai szolgálat kicselezésében egyszerűen a sajátos szicíliai agyafúrtság munkált. Senkit nem emeltek ki háborús hősként. A hadirokkantak előnyt élveztek a helyi önkormányzathoz kapcsolódó kisebb állások megszerzésében, de a méltatásokban sosem tértek ki haditetteikre.[29]

Gower szerint a nehézséget az okozta, hogy „Olaszország" az egyszerű emberek fejében egyet jelentett a kormánnyal, és a kormány volt az a „nem túl barátságos valami", ami adót ró ki, börtönbe küldi a férjeket, besorozza a fiaikat, és alkalmanként szándékosan olyan betegségeket terjeszt, mint a kolera. (Egyesek még a nem sokkal korábban zajlott spanyolnáthajárványról is azt gyanították, hogy kormányügynökök műve.)[30] Az állam valami olyasmi volt, amit el kell viselni, mint egy sorscsapást. Káros hatását, akárcsak a szellemekét és boszorkányokét, amelyekről széles körben úgy hitték, hogy jelentős hatással vannak az emberek egészségi és érzelmi állapotára, kellő segítséggel és megfelelő elővigyázatossággal mérsékelni lehet ugyan, de teljesen kijátszani soha. A saját világában és a saját szabályai szerint működött, az erkölcsi vagy eszmei következetesség kívánalmának nem sok jelét mutatta. Ezért a legtöbb ember szemlátomást magától értetődőnek tartotta, hogy a gazdag Angilella és Cipolla család dolga megküzdeni egymással a helyi fasiszta párt fölötti hatalomért, hiszen minden lehetséges fortély és fegyver felhasználásával ők uralták a város rivális politikai alakzatait. Abban sem volt semmi meglepő, hogy a végül 1927-ben győzedelmeskedő Angilellák irányították a szocialista mozgalmat is, és szervezték meg a földfoglalásokat annak idején, 1920-ban. A pártok a hatalmi harc eszközei voltak. Tantételeik nem sokat nyomtak a latban.[31]

De Sant'Angelo Muxaróra is igaz volt, hogy Mussolini alakjáról szemlátomást lepergett az állam iránti általános ellenszenv, és egyfajta bálvánnyá vált. Nem könnyű felfedezni a különbséget a „bálványimádat" (Raffaella ezt a szót használta), a lelkesedés és érdeklődés, illetve egy olyasvalaki józan dicsőítése közt, akiről köztudomású, hogy mérhetetlen hatalom van a birtokában. Gower a Duce iránti „általános rajongást" érzékelte 1928-ban, bármely róla szóló új hír izgalmat keltett;

az egyik helybéli egészen odáig ment, hogy úgy fogalmazott: „egy szent ember a paradicsomból", de azért a szociológusnő elgondolkozott, vajon ez az egekbe magasztalás „nem óvatosság-e egy idegen előtt, akiről sosem értették pontosan, mit keres köztük".[32] Abban is bizonytalan volt, hogy mit kezdjen azokkal a Mussolinihoz címzett szenvedélyes dicsrigmusokkal, amelyek Miloccában keringtek, bennük az Istennek és szenteknek szóló imákban megszokott bizalmas „te" megszólítással. A fasiszta propaganda termékei-e, vagy az össznépi rajongás spontán kifejeződései? Mivel magyarázható, hogy ezekből a költeményekből kettőt egy olyan fiatalember vett meg a helyi vásárban, akinek az apját maffiatevékenység vádjával letartóztatták, és vajon őszintén be akarta-e magolni a verseket, hogy kívülről fújhassa őket?[33]

Ezekre a kérdésekre valószínűleg nincs olyan egyértelmű válasz, amelyből megítélhető lenne, mennyire befolyásolta az emberek Mussolinival kapcsolatos beállítottságát a számítás, vagy mennyiben volt őszinte az érzés az olyan lakóközösségekben, mint Milocca vagy Sant'Angelo Muxaro. Az elképesztően szegény és bizonytalan körülmények között élő parasztok számára ez a szembeállítás a valóságban szinte értelmetlennek tűnhetett volna. Egy olyan világban, ahol a természet vagy az ember által okozott katasztrófák – halál, betegség, baleset, aszály, éhínség, földrengés, földcsuszamlás, besorozás, útonállás vagy törvénytelenség – bármikor bekövetkezhettek, a remény, a tisztelet, a rajongás és az aggódás elegyével tekinthettek bármilyen erőre, akár emberire, akár természetfelettire, amelyiknek hatalmában állt megelőzni a bajt. A húszas évek végére Mussolini alakja sok olasz lelkében hatalmasra nőtt; a fasizmus fontos kulturális vonásává vált az a mód, ahogy a Duce dicsőítése összefonódott önmaguk lekicsinylésével, ahogy az az egyik Miloccában közkézen forgó prózaversben is megjelenik: „Nagy Duce, Olaszország vezetője [...], lángelme! [...] Mily gyönyörű is ez az isteni lélek, mely harangként szól és zeng! Duce, segíts a szegény nyomorultakon, az éhkoppot nyeldeklő vézna öregeken! Nekünk, elesett szicíliaiaknak már nem is vér csörgedez ereinkben, csak víz."[34]

A Duce-kultusz 1925–26-os megerősödése részben az 1924 második felének válságára adott válasz volt. A Matteotti-gyilkosságot követően

Mussolini egyre kiszolgáltatottabbnak és esendőbbnek látszott. Sok elillant abból a támogatottságból és bizalomból, amit a menetelés Rómába óta élvezett. Úgy tűnt, képtelen védekezni a növekvő nyomással szemben. A pártjában sokan megneszelték, hogy a kormány napjai meg vannak számlálva, és elhagyták a „bűzhödt romot", ahogy Gabriele D'Annunzio fogalmazott.[35] A radikális vidéki raszok érezték a leghatározottabban, hogy Mussolini most nélkülözhetetlen; ez némiképp ironikus, ha belegondolunk, korábban milyen vonakodva engedték a fasiszta vezérnek, hogy (háttérbe szorítva őket) kivételes és egyeduralkodó rangra tegyen szert a párton belül. Bírálták taktikázását, megfenyegették, hogy elhagyják, ha túl sok engedményt tesz az ellenzéknek. De az elkeseredés beszélt belőlük. Tudták, hogy ha Mussolini elbukik, nekik is végük. Létérdekük volt, hogy kiálljanak Mussolini mellett; ahogy Roberto Farinacci mondta: Olaszországban övé az „egyetlen kézzelfogható legenda".[36]

Miután Mussolini 1925. január 3-i beszédével a válság megoldódott, főleg a pártban merült fel, hogy a fasiszta vezért rehabilitálni kellene az ország szemében, ezért valamiféle kultuszt lenne kívánatos építeni a személye köré. Az elképzelés mögött az a politikai megfontolás rejlett, hogy világos választóvonalat húzzanak a Duce és a feketeingesek közé: ezáltal mindenért, ami előtte rosszul alakult, a zabolátlan mezei hadakra lehet hárítani a felelősséget. A bűnös Mussoliniból így ártatlan Mussolini válnék – olyan ember, aki egyformán kap hideget-meleget saját fegyelmezetlen híveitől és a sunyi liberális politikusoktól, akik alig várják, hogy visszakapaszkodhassanak a hatalomba, miután kihasználták, és leölették vele a bolsevizmus sárkányát. Úgyhogy amikor a párt az egekbe magasztalta a Ducét (ezt nyomatékosította Roberto Farinacci jelenléte is egy ünnepségen Mussolini szülővárosában, Predappióban 1925. január 16-án), abban nemcsak az fejeződött ki, hogy a fasizmus győzelmet aratott az ellenségei felett; eszközül szolgált arra is, hogy Mussolini alakja az őt lehúzó, ártalmas környezettől megszabadulva szabadon szárnyalhasson. A módszer később is hatékonynak fog bizonyulni: a harmincas években a fasizmus kudarcait rendszeresen a Duce tehetségtelen, korrupt vagy hitszegő holdudvarának tulajdonították, miközben magát

Mussolinit úgy állították be, mint akinek nincs tudomása a körülötte lévők bűneiről, vagy ha mégis, akkor nagylelkűen megbocsát.

Az ellenzék megmaradt hídfőállásait módszeresen felszámolták – a kultusz 1925–26-os gyors szárba szökkenése részben ezzel is magyarázható. Az egyéni vélemények gyakran brutális elfojtása (példa rá két jeles antifasiszta, Giovanni Amendola és Piero Gobetti, akiket a fasiszta erőszak ölt meg 1926-ban), az ellenzéki pártok feloszlatása, a sajtócenzúra megszigorítása mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy Mussolinit megkérdőjelezetlenül övezze a túlfűtött rajongás. Az azonban, hogy milyen könnyűszerrel lehetett a földbe taposni a liberalizmus maradványait, és hogy sok vezető hírlaptulajdonos mennyire, már-már önként adta át a szerkesztőségi irányítást a fasisztáknak, arra vall, hogy Mussolini sikere legalább annyira múlt a szembeszállás feltűnő gyengeségén, mint a szigorú fellépésen. Ebben a légkörben anakronisztikus józanságnak hatott 1925. január 21-én a *Corriere della Sera* hasábjain a liberális diplomata, Carlo Sforza figyelmeztetése: azokra a veszélyekre hívta fel a figyelmet, amelyeket a kritikátlan rajongás légkörének megteremtése okozhat. A diktátorok hajlamosak hízelgőkkel körülvenni magukat – írta Sforza –, és a hízelgők gyakran „elsőként válnak naiv áldozataivá azoknak a káprázatoknak, amelyeket ők találtak ki". Az irrealitásnak ugyanez a levegője döntötte romba 1812–15-ben és 1870-ben Franciaországot, amikor megszűnt a sajtószabadság, és abbamaradtak a nyílt és magvas viták.[37]

A kultusz kialakulásához a kezdő lökést 1925 elejétől a vezető pártemberek adták, akik a nyilvánosság előtt vallották meg, mintegy fasiszta meggyőződésük szerves részeként, hogy milyen rendkívüli egyéniség a Duce. Giuseppe Bottai 1925. január 15-én a *Critica Fascista*ban arról írt, határozottan helyteleníti a túlzott tömjénezést, ugyanakkor nem esett nehezére leszögezni, hogy Mussolini kivételes ember.[38] A februárban párttitkárnak kinevezett Farinacci rendkívül szorgosnak mutatkozott a kultusz előmozdításában. Erőteljesen támogatta azt a tervet, hogy Mussolini szülőfalujából népi zarándokhelyet csináljanak. 1925. augusztus 30-án Italo Balbóval Romagnába ment, Hogy Mussolini szülőfaluját ünnepélyesen Predappio Nuovára nevezze át. Egy bronztáblát lepleztek le Mussolini szülőházán, és letették a közelben épülő Limai Santa Rosa-

templom alapkövét (Mussolini édesanyja, Rosa Maltoni tiszteletére). Az avatáskor Farinacci arról beszélt, hogy a fasizmus „vallás", és hogy a „hittársak" „új hűség- és hódolatesküt" küldenek Predappióból: „Így hangozzék ez az eskü: »Duce, mi testben és lélekben egyaránt ugrásra készen várjuk a parancsodat. Tiéd az életünk, rendelkezz velünk. Veled csak két utat ismerünk: dicsőség vagy halál.«"[39]

A kultusz döntő politikai vetületét az jelentette – s egyúttal a jó okot is arra, hogy Farinacci és a párt más vezetői törekedjenek meggyökereztetni –, hogy tartást adott a mozgalomnak, amelyet kezdettől fogva eszmei tarkaság és meghatározhatatlanság jellemzett. 1924 második felében számos politikai megfigyelő úgy ítélte meg, hogy a fasiszta kormány össze fog omlani a párt belső konfliktusai és a Matteotti-ügy gerjesztette külső nyomás miatt. Mussolini 1925. januári győzelme potenciálisan csak még égetőbbé tette a kérdést: ha közös ellenségkép nélkül vezetnek be bizonyos fokú fegyelmet, akkor fennáll a veszély, hogy a párt különböző irányzatai és áramlatai – szindikalisták, nacionalisták, republikánusok, katolikusok, antiklerikálisok, konzervatívok, intranzigensek – versengeni kezdenek az elsőbbségért, és a helyzet kaotikus lesz. Egy tekintélyes Duce viszont segíthet ráncba szedni a rohamosztagosokat – a párt titkáraként Farinacci ezt kapta fő feladatául. Egyúttal a Duce-kultusz lett a rendszer nélkülözhetetlen közös nevezője, amely meghagyta a fasizmust tág felekezetnek, és nem jelölt ki ideológiai sémát.

Miközben a Duce-kultusz fontos szerepet töltött be a párton belül, fő politikai feladata az volt, hogy eszközül szolgáljon azoknak a mozgósítására, akik nem foglalkoztak az ideológiákkal. 1925-ben megjelent és rögtön sikerkönyvvé vált Mussolini-életrajzában Margherita Sarfatti – a tömeglélektan háború előtti elméleteit alkalmazva – kifejtette, hogy a tömegek a bizonytalan időkben természetes hajlamot mutatnak valamilyen felfokozott „vallásos világnézetre", és egy erős vezetőt hívnak segítségül. Sarfatti sorolja a példákat, amikor egyszerű emberek meg akarták érinteni Mussolinit, vagy le akartak térdelni eléje, mintha csodatévő volna. „Egy ember formátuma – hangoztatta – egyaránt mérhető az önmagáról sugallt mítosszal és az önmaga iránt ébresztett odaadással."[40] Hasonló vallásfogalmi kereteket használt

Gioacchino Volpe történész, amikor 1925 augusztusában arról írt, hogy 1920, vagyis tömegmozgalommá alakulása óta a fasizmus hogyan állította folyamatosan a középpontba Mussolinit:

> Minden tömegmozgalomra jellemző, hogy egy ember köré gyűlik, neki szenteli, rábízza magát. Hite antropomorf: vedd el az embert, és a hit elapad. A fasiszták négyötöde számára a fasizmus Mussolinit vagy némiképp ködös törekvések összességét jelenti; értelme, tartalma és éltető ereje csupán annyi, amennyire benne megtestesülnek. Magasztos és szörnyű helyzet az övé, ami egy pillanatra se hagyja múlni belőle a reszketést: nem önmagáért, hanem mindazokért az őszinte és lelkes fiatalemberekért, akik benne látják vezetőjüket, tévedhetetlen urukat, a testté lett igét.[41]

A mozgalomban kezdetektől fogva jelen volt az a gondolat, hogy a fasizmus vallási jellegű, hit, eszmeiség, akarat hajtja. Ez a felfogás 1925–26-ban azonban olyannyira elhatalmasodott, hogy a Duce alakja iránti rajongás logikus következménynek látszott. Az *Il Popolo d'Italia* rendszeresen spirituális fogalmakkal értelmezte Mussolininak a tömegekhez való viszonyát; Arnaldo Mussolini ezt az össznépi lelkesedést az olasz nép „hatalmas messianisztikus reményének", „nagyság utáni kétségbeesett vágyának", „engedelmességre szomjazásának", „rendre, fegyelemre és vezérre áhítozásának" tulajdonította.[42] Egyes közírók tovább fokozták a vallási párhuzamot. A külföldre szakadt olasz fasisztáknak szánt újság 1925 májusában arról cikkezett, hogy a fasizmus nem az értelemnek, hanem a „miszticizmusnak" és az „érzelemnek" köszönhette a győzelmét:

> A tudomány igényt tart a csodák megmagyarázására, de a tömeg szemében csodák igenis léteznek, újabb és újabb hívőket csábítanak és teremtenek. Egy évszázad múlva a történészek talán majd arról értekeznek, hogy a háború után egy Messiás bukkant fel Olaszországban, aki ötven embernek kezdett beszélni, míg végül egymilliónak hirdette az igét, és a megvilágosodottak szerteszéledtek Olaszországban, hittel, odaadással és önfeláldozással meghódították a tömegek szívét.[43]

1923–24-ben egyházi körökben már jelentkezett az a gondolat, hogy a Ducét a „Gondviselés" küldte, hogy megmentse Olaszországot a bolsevizmustól és a liberalizmustól,[44] de széles körű elterjedését a Mussolini ellen 1925 ősze és 1926 ősze közötti merényletkísérletek sora tette lehetővé, melyre ráépülhetett a mártíromság és az isteni védelem egymással összefüggő fogalma. E téren megint csak a fasiszta párt vezető alakjai léptek fel kezdeményezőként, maguk után vonva a sajtót, a párt- és a helyi kormányszervek széles körét, majd 1926 folyamán egyre erőteljesebben az egyházat is. Az első összeesküvésre 1925. november 4-én derült fény, mindössze néhány órával azelőtt, hogy az egykori szocialista képviselő, Tito Zaniboni lelőhette volna Mussolinit, amikor az kilép a Palazzo Chigi erkélyére. A hír országszerte tüntetésekhez vezetett; bel- és külföldi politikusoktól, hírességektől (például D'Annunziótól), a királyi család tagjaitól és a nyilvánosságtól üdvözlőlevelek és táviratok áradata érkezett. Amikor a parlament november 18-án összeült, az erkélyek zsúfolásig teltek, különösen nőkkel, és az egybegyűltek állva tapsolták meg Mussolinit. A képviselőház alelnöke kijelentette, hogy „a rendőrség hatékony és villámgyors közbeavatkozása nélkül ön úgy lett volna odaszegezve a Palazzo Chigi erkélyének korlátjához, mint Krisztus a keresztre".[45]

A párt tisztán látta, milyen fontos szerepe van az egyház áldásának a Duce-kultusz táplálásában. A papság sok helyen feltűnő készségességgel nyújtott segédkezet, bár nem mindig. A Pó mentén, Parmától északkeletre fekvő, 1300 lelkes kisváros, Cicognara fiatal plébánosa, Primo Mazzolari régóta úgy érezte, hogy a fasiszták semmivel se különbek a szocialistáknál, ugyanúgy „állati sorba" taszítják az egyszerű embereket. 1925. november 5-én este mélabús döbbenettel hallgatta, ahogy náluk és a szomszéd falvakban félreverik a templomok harangjait, fiatal fasiszták árasztják el az utcákat, a levegőbe lövöldöznek, és halált kiáltanak ellenségeikre. „Azt mondják, merényletkísérlet történt a kormányfő ellen Rómában. [...] Miért akarják, hogy a bűn e tragikus órájában a harangok szavát is hallani lehessen [...]? Ilyen váratlanul felrázni a pihenő várost, izgalommal és félelemmel tölteni el embereket, akiknek halvány fogalmuk sincs, mi történt, megrémíteni őket vad sortüzekkel [...], bizonyosan nem a legjobb mód az ilyen pillanatokban mégoly helyénvaló felháborodás és rosszallás kimutatására." A plébános számára vészjóslónak tűnt a nehéz esőfelhőkkel terhes ólomszürke ég, amely mintha arra készülne, hogy „kizúdítsa magából [...] mérgét és irgalmát".[46]

Az elkövetkező néhány napban a helyi fasiszták mindenáron arra akarták rávenni Primót, hogy tartson hálaadó istentiszteletet a Duce megmeneküléséért. Primo megvárta püspöke jóváhagyását, és amikor az megérkezett, kitűzte az időpontot november 8-án, vasárnap négy órára. A fasiszták azonban nem elégedtek meg ennyivel. Küldöttséget menesztettek azzal a követeléssel, hogy két misét is tartson: vasárnap is, hétfőn is este hétkor. „Az istentiszteletnek politikai-vallási jellegűnek kell lennie – szó szerint így mondták –, mert nekik tudniuk kell, ki fasiszta hitű és ki nem az (egyértelmű utalás ez az ellenszegülők megverésére), mert ők nem akarnak elkeveredni a vasárnaponként rendesen templomba járó emberekkel." Primo nemet mondott. Ha politikai szertartást akarnak, akkor menjenek a térre, javasolta: „Krisztusból nem lehet a politikai hit eszközét csinálni." A küldöttség egyik vezetője, egy tanár közölte vele, hogy ha ő elénekli a plébános *Te Deum*ját vasárnap délután, akkor a plébánosnak is el kell énekelnie az övékét hétfőn, a megrendelt időpontban. „Fizetünk", tette hozzá a milícia-parancsnok. „Egy pap lelkiismeretét nem lehet adni-venni; a pap nem zsoldos!", gerjedt haragra Primo. „Tudjuk, kihez forduljunk – felelte a tanár fenyegetően. – Maga pedig még meglakol a makacsságáért."[47]

Vasárnap délután egy kisfiú levelet hozott Primónak: „Cicognara összes fasisztája és lakosa nevében megvetésemet fejezem ki, amiért ön nem volt hajlandó hálaadó szertartást celebrálni a mi hőn szeretett Ducénk veszélytől való megszabadulása alkalmából. Ezúton közlöm, hogy az a szertartás, amelyet maga ma 16:00 órakor tart, nem fog hivatalosnak számítani." A városban Primo gyalázkodások és fenyegetések célpontjává vált („majd sűrű fenékbe rugdosással visszük el a templomba", mondta a tanár), röpcédulákon látta a felhívást, hogy másnap este hétkor minden párt- és szakszervezeti tagot találkozóra várnak. Hétfő este pisztolyokkal és furkósbotokkal felfegyverzett feketeingesek sokasága kísérte el a templomba, és az a fiú, aki a levelet hozta, megkérdezte tőle, elmondja-e a *Te Deum*ot. Primo Istennek ajánd-

lotta magát: „Öt percig beszéltem. Az Úr a megmondhatója, mit mondtam, mert egyedül Ő tartotta bennem a lelket, én még csak nem is emlékszem. Mindössze annyit tudok, hogy amikor kérésemre a gyülekezet minden tagja egyszerre felállt, hogy elmondja a *Miatyánk*ot, sokunk orcája könnyekben úszott." Pár perc múlva a templom kiürült, „és a városba visszatért a csend és a nyugalom".[48]

Primónak nem voltak gondjai a következő áprilisi hálaadó szertartással, amelyet az után tartott, hogy Mussolini ellen másodszor is merényletet kíséreltek meg: egy elmeháborodott ír nő, Violet Gibson (aki talán eredetileg a pápát akarta meggyilkolni) a Campidoglión csaknem közvetlen közelről lövést adott le a miniszterelnökre, amikor épp távozott egy sebészkonferencia megnyitójáról. Mussolini az utolsó pillanatban hirtelen elmozdította a fejét, és a golyó az orrcimpáját súrolta. Az előző ősz óta a Vatikán és a kormány közti viszony tovább javult. Egy decemberi nyilvános beszédében a pápa melegen megköszönte az olasz hatóságoknak a szentév (1925) megrendezéséhez nyújtott sok segítséget, továbbá „mindent, ami tétetett a vallás érdekében", és örömének adott hangot, hogy a miniszterelnök „Isten kegyelméből" sértetlenül keveredett ki a csaknem életébe kerülő „égbekiáltó bűncselekményből, melynek emléke még mindig nyomasztóan üli meg lelkünket".[49] Gesztusa a politikai megfigyelők számára egészen kivételesnek hatott, ha nem is példa nélkülinek. Ilyen háttér mellett az olyan papoknak, mint Primo, nem sok kétségük lehetett a kötelességük felől: az országban mindenütt zúgtak a templomharangok és a *Te Deum*ok. Tiltakozó és hálaadó tüntetéseket szerveztek, és az újságok olyan fejlécekkel jelentek meg, mint „Isten megmentette" és „Isten megóvta a hazát".[50]

De az anarchista Gino Lucetti és Anteo Zamboni 1926. szeptemberi, illetve októberi orvtámadására adott reakció mutatta meg igazán, milyen óriásira nőtt a Duce kultusza kevesebb mint két év alatt, a Matteotti-ügy politikai mélypontja óta. Arra is rávilágított, hogy az állam és az egyházi hatóságok milyen szorosan együttműködve bátorítják az össznépi lelkesedést, és tesznek nyilvános rajongó nyilatkozatokat a Duce személyéről mint a fasiszta „hit" alaptételéről. A Lucetti-esetet követően, amikor Rómában a Porta Piánál Mussolini gépkocsijáról lepattant a ráhajított pokolgép, majd felrobbant, megsebesítve nyolc járókelőt, miközben a Ducén egyetlen karcolás sem esett, országszerte rendeztek tömeggyűléseket, melyeken prefektusok, pártvezetők és magas rangú tisztségviselők szónokoltak. Velencében a bíboros meghúzatta a Szent Márk harangjait, Pisában pedig a bíboros érsek üdvözlő táviratot küldött, és elrendelte, hogy énekeljenek *Te Deum*ot. Milánóban a mozik felfüggesztették a vetítéseket, a színházak elhalasztották az előadásokat, hogy a közönség részt vehessen a Piazza del Duomón tartott hatalmas rendezvényen.[51] Arnaldo Mussolini így írt a bátyjának: „Isten megvéd, az olaszok imádnak: e két erő hasztalanná teszi az orgyilkosok minden igyekezetét."[52]

Hét héttel később Zamboni támadása Bolognában, amikor a tömegből leadott lövés átütötte egy Mussolini által viselt kitüntetés szalagját, az eset még kitörőbb reakciót váltott ki. A párt titkára arra kérte Mussolinit egy Piazza Colonnán tartott tömeggyűlésen, hogy vegye észre: az élete „elszakíthatatlanul össze van kötve a nemzet életével": „Könyörgünk neked, Duce, törődj a nép elkínzott szívével, amely kizárólag a te életed fényénél ismer magára!" A közoktatási miniszter elrendelte, hogy az összes iskolában tűzzék ki a nemzeti zászlót „a Duce biztonsága fölötti örvendezés jeleként, akit láthatóan megint megvédett az Isten". A híres háborús hős, Carlo Delcroix arra biztatta a hallgatóságot a firenzei Nemzeti Színházban, hogy „tereljék áhítatos és hálás gondolataikat újra az isteni gondoskodás felé, amely pajzsként emeltetett Vezérünk elé". A fasiszta retorikára egyre inkább jellemző homályos nyelvezettel (és logikával) hozzátette: „Ameddig [a Duce] szakadatlanul képviseli – ahogy most is képviseli – népünk szellemét és kívánságát, ameddig megmarad szeretetünkben, nem bukhat el: ha igaz, hogy a Haza halhatatlan, ő képes lesz áthatolni tűzön-vízen, és nem hal meg." Feljegyezték, hogy a pápa kijelentette: „Mussolini kegyelmes urat valóban az Isten védi", és arra kérte a Ducét, vigyázzon jobban a személyes biztonságára. Országszerte főpapok celebráltak misét. A nápolyi székesegyházban az érsek azt fejtegette szentbeszédében, hogy a „Gondviselés" immár negyedszer mentette meg Mussolini életét, „nyilván valamilyen magasabb rendeltetést kell beteljesítenie művével Olaszország és talán az egész világ még nagyobb javára".[53]

A Mussolini elleni 1925–26-ban elkövetett merényletkísérletek után a vezényszóra gerjedt harag légkörében a liberális államszerkezetet le lehetett bontani. 1925–26 telén új intézkedéseket vezettek be, amelyek megerősítették a kormányfő hatalmát, függetlenítették a minisztereket a parlamenti ellenőrzéstől, és egyre nagyobb teret engedtek kormányrendeletek kibocsátásának. Törvény tette lehetővé bármelyik olyan közhivatalnok elbocsátását, akinek a nézetei nem estek egybe a kormány „általános politikai gondolkodásával". Ilyen tisztogatásra azért van szükség, tájékoztatta Mussolini a képviselőházat, mert „mi nem vagyunk minisztérium, és még csak kormány sem. Mi rendszer vagyunk. *(Taps.)*"[54] 1926 tavaszán a korábbi nacionalista érzelmű igazságügyi miniszter, Alfredo Rocco egy új, jelentős törvényt dolgozott ki, amely „kordában kívánta tartani" a munkásmozgalmakat: betiltotta a sztrájkokat, közviták esetére különleges törvényszéki döntőbíráskodást rendelt el, és gyakorlatilag a fasiszta szakszervezetekre ruházta a szakszervezetiség monopóliumát. A cél annak biztosítása volt, hogy a háború utáni időszak zűrzavara ne térhessen vissza. Rocco törvénye ezt többé-kevésbé el is érte: noha az elkövetkező években sok paraszt és ipari munkás anyagi helyzete romlott, a fasizmus ideje alatt kevés lázongás volt.

Az utolsó szögeket a liberalizmus koporsójába 1926 őszén, Lucetti és Zamboni akciói után verték. Az „állam védelmének biztosítása érdekében" minden ellenzéki pártot végérvényesen betiltottak, tíz évig terjedő börtönnel volt sújtható az, aki kísérletet tesz újraalakításukra vagy bármilyen, hatóságilag tiltott szervezet és testület létrehozására. (1925-ben a szabadkőműveseket és más titkos társaságokat törvényen kívülinek nyilvánították.) A politikai bűncselekmények tárgyalására létrehozták a Különleges Bíróságot, a döntőbírókat a milícia és a fegyveres erők adták; halálbüntetés kiszabását tették lehetővé egy sor esetben, köztük a kormányfő elleni merényletek elkövetőivel szemben. Hogy a külföldön zajló fasisztaellenes tevékenységet visszaszorítsák, tizenöt év börtönt helyeztek kilátásba azoknak az olasz állampolgároknak, akik külföldi tartózkodásuk közben bármilyen módon aláásták „az állam hitelét vagy tekintélyét", vagy „kárt okoztak a nemzeti érdekeknek". Egy belbiztonsági törvény felhatalmazta a rendőrséget, hogy

bárkit, aki felforgató tevékenységgel gyanúsítható, vagy azt akár csak elkövetni szándékozik, akár öt évre távoli vidéken kényszerlakhelyre küldjön, általában messze az ország déli végébe.[55] A zord tekintélyelv szelleme hatotta át a fasiszta párt új alapszabályát is, amely véget vetett a demokrácia minden formájának, és kikötötte, hogy a pártnak szigorúan hierarchikus módon kell működnie „a fasizmus Ducéjának legfőbb irányítása alatt".[56]

1926. október 4-én, néhány nappal azelőtt, hogy a törvény megtárgyalásra a Nagytanács elé került volna, a „fasizmus Ducéja" fontos szóbeli megerősítést kapott a katolikus egyháztól a Szent Ferenc halálának hétszáz éves évfordulójáról megemlékező, Assisiben tartott ünnepségeken. Pár hónappal korábban Mussolini a nagyközönség előtt Ferencet a „legszentebb olasznak és a szentek legolaszabbjának" nevezte. A kormány minden tőle telhetőt megtett 1926 során, hogy segítse az egyházi hatóságokat a megemlékezések megrendezésében, még nemzeti ünneppé is nyilvánította október 4-ét. A pápai küldöttséget a Szentszék titkára, Merry Del Val vezette, aki a Rómát 1870 óta először elhagyó – útjának állomásain teljes katonai tiszteletadásban részesülő – „pápai vonaton" utazott Assisibe. Híre kelt, hogy maga Mussolini is ott lesz, de helyette az oktatási miniszter, a jeles történész, Pietro Fedele képviselte a kormányt. Egyik beszédében a bíboros elismeréssel adózott „az embernek, aki a kormány gyeplőjét tartja kezében Olaszhonban", dicsérte a vallás „tiszteletére, megbecsülésére és gyakorlására" irányuló erőfeszítéseit: „Láthatóan Isten védelmét élvezve bölcsen visszahelyezte jussába a Nemzetet, és megnövelte tekintélyét a világban."[57]

Mussolini jól tudta, hogy az egyház nyílt támogatása életbe vágó a fasizmus sikeréhez – abban, hogy a liberális állam képtelen volt megnyerni az egyszerű emberek szívét-lelkét, nagy szerepe volt a pápaság sok évtizedes ellenségességének. 1926. október 4-én este, néhány órával azt követően, hogy Merry Del Val elmondta magasztaló beszédét, Mussolini levelet írt Domenico Barone vezető alkotmányjogásznak, melyben hivatalosan felkérte, hogy a legnagyobb titokban kezdjen előzetes tárgyalásokat a Vatikánnal a római kérdés megoldásáról.

Bár végső céljaik tekintetében a fasizmus és az egyház mélységesen különbözött, hiszen a fasizmus az állam feladatára és a nemzet világi dicsőségére összpontosított, míg az egyház gondolkodásának középpontjában Isten szolgálata és a túlvilági üdvösség állt, nyilvánvaló volt, hogy közös érdekük a megegyezés. És nem pusztán azért, hogy ne rivalizáljanak – bár a Vatikánt mélységesen aggasztotta a fenyegetés, amit a fasizmus totalitárius törekvései jelentettek az egyháznak arra a képességére, hogy a Katolikus Akció szervezetein keresztül mozgósítani tudja a laikusokat és különösen a fiatalokat –, hanem azért is, mert mind a kettő természetes támaszt láthatott a másikban társadalmi víziójuk legfőbb alapértékei, nevezetesen a rangsor, az engedelmesség, a hit, a materializmusellenesség és az egyén közakarat alá rendelése tekintetében.

Hogy érzelmileg milyen hatékony lett a fasizmus és a katolicizmus összefogása, az kiderül Andreina Del Panta, egy tizenhét éves, Firenze szélén, Peretolában élő lány naplójából. Andreina gazdag kereskedő apja kezdetektől fogva Mussolini támogatójának számított. A lány festőművész akart lenni, 1926 és 1928 között vezetett naplója tükrében szenvedélyes és erősen művészetközpontú gondolkodás jellemezte. Szerette az egyház és a fasiszta párt által rendezett színpompás szertartásokat, habzsolta az izgató hazafias érzéseket, amelyekben a beszédek, újságok, könyvek és az új média, a film révén sűrűn részesült. 1927 áprilisában megnézte az *Olaszhon mártírjai* (I martiri d'Italia) című „csodálatos" filmet, amely, mint írta, „a költészet és az érzés színtiszta művészeti látomásaival dicsőíti a Nagy Emberek, a Mártírok tetteit, akik odaadták az életüket, mindenüket az egységért, a mi szépséges Hazánk nagyságáért" a középkortól, Dante és Petrarca idejétől a 19. századon, Mazzinin, Pisacanén és Garibaldin át egészen az „ismeretlen katonáig", D'Annunzióig és Mussoliniig. Fogékonyan reagált a film legfontosabb politikai üzenetére: „a félrevezetett tömegek az őrület órájában botrányosan kigúnyolták" ezt a nagyszerű örökséget, melyet azután megmentett „Olaszország tiszta ifjúsága, mely 1922-ben a Dicsőséges Duce parancsnoksága alatt menetelt [...] a halhatatlan anyához, Rómába".[58]

1927. június 4-én este Peretolában ünnepi szertartással emlékeztek Szent Ferencre. A szerzetes rendi öltözékét, amelyet a stigmák megje-

lenésekor viselt, díszes külsőségek közt hozták el a helyi templomba. A fasiszták és a papság között korábban fennálló feszültségek, mint amilyenek a Primo Mazzolari Cicognarájához hasonló közösségekben terhelték a kapcsolatukat, az egyházi hatóságoktól érkező békítő gesztusok nyomán mind elillantak.

(Ilyen gesztus volt egy *Szent Ferenc és Mussolini* című könyv megjelenése 1926-ban Paolo Ardali atya jóvoltából, aki a kiadó megfogalmazása szerint „igen közel áll a vatikáni körökhöz"; a szerző Szent Ferencéhez hasonlította a fasiszta vezér szenvedését és önfeláldozását, „magasabb célra tekintő emelkedett látásmódját" és összességében a jellemét, hiszen „minden jó tulajdonsága harmóniában egyesül bensőséges, büszke, higgadt és felvilágosult szellemében".)[59] Andreina beszámolt arról, hogyan vonult el lassan a hatalmas tömeg előtt a feketeingesek, háborús veteránok és gyerekek menetével. A gyerekek közül sokan léptek be olyan szervezetekbe, mint a Balilla meg a kisfiúk és kislányok részére szolgáló Piccole Italiane, valamint a Katolikus Akció, melynek új neve Katolikus Ifjak Olasz Fasiszta Szövetsége lett. Amikor a szent ereklyét szállító gépkocsi megérkezett, felcsendült a nemzeti himnusz (Fanfara Reale)* és „ezer kéz lendült a magasba ünnepélyes mozdulattal, római köszöntéssel". A körmenet továbbhaladt a templomhoz, amelynek tornya „fantasztikusan ki volt világítva"; megkondultak a harangok, „hangjuk messze a távoli égbe veszett, amely már besötétedett, ahogy lassan leszállt az est [...], sajnos!!!"[60]

Andreina fasizmus iránti lelkesedése egyenesen következett katolikus hitéből, és időnként nyelvileg összefonódott vele („engedelmesség és hódolat a Ducénak, most és mindörökké", jegyezte fel naplójába 1927 októberében, miután megtudta, hogy a menetelés Rómába és az olasz háborús győzelem megemlékezéseit ezentúl vasárnap tartják meg, hogy megtakarítsanak az országnak két munkanapot).[61] Azt, hogy a politikai és a vallási élet most már nem volt összeegyeztethetetlen egymással, a helyi templomban hallottak is alátámasztották. 1928 ja-

* Más néven Marcia Reale d'Ordinanza, az Olasz Királyság hivatalos nemzeti himnusza 1861 és 1946 között. Giuseppe Gabetti komponálta 1831-ben Károly Albert szárd–piemonti király megbízásából. – *A szerk.*

nuárjában Andreina ellátogatott egy peretolai Vízkereszt napi istentiszteletre, amelyen tanárok és előkelőségek vettek részt, köztük a polgármester (aki ekkor már központilag kinevezett tisztségviselő, podeszta volt, az önkormányzati választásokat ugyanis 1926-ban Olaszország-szerte megszüntették). A misézö pap a quaracchi ferences kolostorból való Bernardino del Sole atya volt. Felolvasta a könyörgéseket, megáldotta az ünnepi lángot és a nemzeti zászlót:

> Megáldottam hazafias lélekkel, mert bár az öltözék, melyet viselek, távol kellene tartson a világi ügyektől, kivettem részemet a fasizmusból még a legrettenetesebb pillanatokban is. Fasiszta vagyok lelkemben, és tagja a fasiszta pártnak. Hat-hét éve ez a mi Olaszországunk olyan súlyos beteg volt, hogy még a legtapasztaltabb orvos is visszarettent volna tőle. Ma már nem az, hála ama ember fáradhatatlan munkájának, akit az Isten kiszemelt a mi Olaszországunk Ducéjának.

Andreina kis beszédet mondott a Piccole Italianéknak, és nagyon büszke volt magára. „Jó és kedves lányok vagytok – mondta nekik –, szeretitek és tisztelitek Istent, a hazát, imádjátok a Ducét, megfogadjátok most és mindörökre, hogy hasznára lesztek a mi Olaszországunknak, amely oly hatalmas, és példát vesztek Róma asszonyairól, akik az erény oly sok nagy példájával szolgáltak."[62]

— 5 —

A nemzet lelkének megtisztítása

Új embereket kovácsolni

Luigi Federzoni a fasiszta rendszer egyik kulcsfigurája volt. 1878-ban született Bolognában, irodalmár és hazafias érzelmű családban. Nemzedéke sok középosztálybeli értelmiségijéhez hasonlóan kínzó tudatára ébredt annak a szakadéknak, amely a risorgimento bajnokai által ihletett „Új Itália" álmát a liberális állam szürke valóságától elválasztotta. Egyik egyetemi tanára, a kiváló költő, Giosuè Carducci – őt Federzoni utóbb úgy méltatta, mint akinek megtermékenyítő szerepe volt „a nemzet történelmi tudatának újjáélesztésében" – egy 1871-ben írott, híres versében ezt a különbséget úgy összegezte, hogy Olaszország az egyesüléssel nem Rómát nyerte el annak minden hősi, eszmei és nemes jelentésével, hanem egy Bizánccal rokon, puhány és hanyatló rezsimet. Az Etiópiában elszenvedett megalázó vereség – Adua, 1896 – Federzoni szemében fordulópontot jelentett. Azt nyomatékosította számára, hogy az ország liberális vezetői láthatólag nem törődnek Olaszország világban elfoglalt helyével, helyette gyáván a langyos „belpolitikai" életet választják.[1] Federzonit mély csalódottsága és haragja a nacionalizmus felé sodorta.

Kezdetben íróként szeretett volna érvényesülni, és a csúfondáros Giulio de Frenzi anagrammás álnéven egy csomó színdarabot és regényt jelentetett meg (olyan címekkel, mint *A megrontó* vagy *Az eszmény kanóca*), mielőtt 1909-ben országos hírnévre tett volna szert annak

feltárásával, hogyan erodálódik az olasz érzület a Garda-tó körül. Itt, a tóparti városokban ugyanis felfedezte, hogy a helybeliek nagy igyekezetükben, hogy a gazdag német turisták kegyeibe férkőzzenek, szinte teljesen felhagytak az olasz beszéddel. Azt tapasztalta, hogy majd minden étteremben német és osztrák császárportrék szorítják háttérbe a III. Viktor Emánuelről készült képmásokat „a német módra sötét fával burkolt falakon". Mint cseppben a tenger, úgy mutatkozott meg itt Federzoninak Olaszország legfeltűnőbb gyengesége: csaknem fél évszázaddal az egyesülés után a lakosság nagy részéből hiányzik az erős hazafias érzés. Sürgette a hatóságokat, hogy csináljanak valamit ez ügyben: rójanak ki például magas adót az idegen nyelvű cégtáblákra, vagy legalább ne engedjék, hogy a városi tanács olyan plakátokat rakjon ki, amelyeken a Desenzano sul Lago helyett Desenzano am Zeet írnak. Arra is felszólította a művelt polgárokat, mutassanak példát, és vessenek véget annak a „szervilis sznobságnak", hogy „pardon!"-t mondanak, nem „scusi!"-t, amikor véletlenül rátaposnak valakinek a lábára.[2]

1910-től Federzoni egyre erőteljesebben a politikának szentelte magát. Alapító tagja lett az Olasz Nacionalista Szövetségnek, nagy szerepet játszott abban a kampányban, amely Líbia olasz lerohanásához vezetett, és 1913-ban beválasztották a parlamentbe. Ahogy a német nyelv Garda-tavi „hódítása" miatti aggodalma sejtette, a nemzetek egészségi állapotának fokát mindenekelőtt azzal mérte, mennyire képesek kulturálisan és anyagilag is a többi fölé kerekedni. A hazafiság legyen mozgatóerő, „a *nép* helyeslése", ami „gazdasági hegemóniában, gyarmati expanzióban és abban az ösztönös igyekezetben" fejeződik ki, „hogy kiterjessze a maga sajátos műveltségét az egész világra". Ha az új nemzedék Olaszországban „tudatosítani akarja magában történelmi küldetését", meg kell szabadulnia a liberális humanitárius eszméktől („a kultúra ápolásához valójában nem kevésbé kell a gyűlölet, mint a szeretet"), és „nacionalistává és imperialistává" kell válnia.[3] 1914–15-ben az egyik legszenvedélyesebb és leghangosabb szószólója volt a háborúba való belépésnek: a háborúban remek alkalmat látott arra, hogy az olaszok végre szert tegyenek arra az erős nemzeti érzésre, ami a gyönge liberális kormányzat évtizedei alatt nem jött létre.

Federzoni önként jelentkezett a frontra, katonatisztként szolgált, és a háború végeztével, a parlamentbe visszakerülve a szélsőjobb kulcsfigurája lett. Iránt érzett vonzalmát a fasiszták a Rómába menetelés után gyarmatügyi miniszteri, majd 1924 júniusában belügyminiszteri poszttal jutalmazták. Federzoni határozottan kiállt Mussolini mellett a Matteotti-ügy okozta válság során. A december 30-i sorsdöntő kormányülésen hevesen szembeszállt két liberális minisztertársa javaslatával, hogy mondjanak le, és buktassák meg a kormányt.[4] 1925-ben és 1926-ban továbbra is belügyminiszterként tevékenykedett, betiltotta az ellenzéki csoportosulásokat, megzabolázta a szabad sajtót, és segített kialakítani a fasiszta állam parancsuralmi szerkezetét; egyre mélyebb meggyőződésévé vált, hogy Mussolini személye nélkülözhetetlen a rezsim számára, az egyetlen „garancia fennmaradására és gyarapodására" – mint Violet Gibson merényletkísérlete után egy Mussolininak írott levelében leszögezte.[5] Felajánlotta a lemondását, melyet a kormányfő ez alkalommal elutasított, de aztán 1926 októberében, a negyedik orvtámadás után maga vette át a belügyminiszteri tárcát, és Federzoni visszatért régi posztjára, újra gyarmatügyi miniszter lett.

Mussolinihoz és sok más vezető fasisztához hasonlóan Federzoni sosem feledkezett meg szellemi gyökereiről. Egyike volt annak a kétszázötven-valahány aláírónak, akik az *Il Popolo d'Italiá*ban 1925. április 21-én, a Róma alapításának évfordulóján megjelent Fasiszta Értelmiségiek Kiáltványát jegyezték. A nagyrészt Giovanni Gentile filozófus (1922-től 1924-ig közoktatási miniszter) szerkesztette kiáltvány a fasiszta ideológia fő pontjait igyekezett megragadni, továbbá igazolni kívánta a megszokott (liberális) értelemben vett „szabadság" elleni támadásokat. A fasizmust úgy határozta meg, mint „az olasz lélek új, egyben ősi mozgalmát, amely bensőséges kapcsolatban áll az olasz nemzet történelmével", és amely természetét tekintve lényegében vallásos – „ez a vallásos és ebből kifolyólag rendíthetetlen jelleg magyarázza a fasizmus által alkalmazott harcmodort az 1919-cel kezdődő és 1922-vel záródó négy évben". A fasizmus szembe kívánt szállni az „agnosztikus liberalizmus" materializmusával, képessé kívánta tenni az egyéneket arra, hogy megtalálják „életcéljukat" és az igazi „szabadságot" azáltal,

hogy önzetlenül alárendelik magukat a „haza" eszméjének. Mint Mazzini Ifjú Itália elnevezésű hazafias mozgalma az 1830-as években – állapította meg a kiáltvány –, a fasizmus is „hitének" erejével vívta ki az olaszok támogatását: „ez az erélyes és indulatos hit nem tűr meg semmit, ami szembehelyezkedhet a Haza életével és nagyságával".

Federzonival egyetemben értelmiségiek széles köre írta alá a kiáltványt. Köztük olyan kiemelkedő személyiségek, mint Luigi Pirandello színműíró (aki tüntetőleg a Matteotti-ügy okozta válság kellős közepén lépett be a fasiszta pártba), Filippo Tommaso Marinetti futurista vezér, Giuseppe Ungaretti modernista költő és Luigi Barzini újságíró. Tíz nappal később, május 1-jén ellenkiáltvány jelent meg az *Il Mondó*-ban, melyet Gentile egykori barátja és filozófustársa, Benedetto Croce írt. Croce végleg belátta, fölösleges volt abban reménykednie, hogy a fasizmus a liberális állam megújításáért dolgozó erő lesz. Az Antifasiszta Értelmiségiek Kiáltványát nem kevésbé nagy nevek serege írta alá (bár többen közülük idővel száznyolcvan fokos fordulatot véve a rezsimhez szegődtek), így Luigi Einaudi közgazdász, Eugenio Montale költő, Gaetano Salvemini történész és Luigi Albertini újságíró. Mélységesen felháborította őket a gondolat, hogy értelmiségiek képesek kiállni egy olyan párt mellett, amely „vallás" névvel „tisztel meg" egy önmagán kívül mást meg nem tűrő, zagyva ideológiát:

> Ezért a zűrzavaros és megfoghatatlan „vallásért" [...] nem vagyunk hajlandók elhagyni régi hitünket: a hitet, amely két és fél évszázadon át az újjáéledő, modern Itália lelke volt. Ez a hit abból állt, hogy az ember szerette az igazságot, vágyott a pártatlanságra, a nemes emberi és polgári érzésekre, lelkén viselte a szellemi és erkölcsi nevelés felelősségét, és aggódott a szabadságért, amely minden haladás hajtóereje és biztosítéka.

Liberális értelmiségiek még hónapokig fogalmazgatták a szabadság védelmére szólító felhívásaikat, miközben az olyan hírlapok, mint az *Il Mondo* és a *Corriere della Sera* továbbra is megtartották bizonyos fokú önállóságukat. De érveik nagyrészt visszhangtalanok maradtak abban az országban, ahol az eltérő véleményt éppúgy elfojtotta (Federzoni gúnyos szavajárásával) „a fasizmus előtti régi szép idők"[6] iránt érzett utálat, mint az állam elnyomó gépezete. 1925 kora nyarán az *Il Giornale d'Italia* hevesen kifogásolt egy cikket, amely Giuseppe Prezzolini tollából jelent meg egy francia magazinban, ahol a jól ismert újságíró azt állította, hogy Mussolini sikere az olaszok szabadság iránti általános közönyének köszönhető. Az ilyen kijelentések megalázók és hazugok, szögezte le az olasz napilap. Nevetséges azt állítani, hogy a teljes népességet, úgy, ahogy van, nem érdeklik a közügyek, és megelégszenek annyival, hogy járnak a villamosok és kinyitnak a kávézók; ugyanilyen abszurd azt mondani, hogy a fasizmus ellenzéke körülbelül százezer értelmiségire korlátozódik, akik „pedánsan kötődnek" a régi eszmékhez, és bosszantja őket, hogy már nem olvashatják kedvenc vezércikkíróikat. A valóságban az olaszok szeretnek vitatkozni és lelkesednek a szabadságért, Prezzolini minden jóslata a liberalizmus kimúlásáról „homokra épül".[7] De az ilyen szenvedélyes állítások egyre inkább mellébeszélésnek hatottak.

Mire Federzoni 1926 őszén lemondott belügyminiszteri posztjáról, biztos lehetett benne, hogy a rendszer az általa kívánt irányba halad. A liberális ellenzéket elnémították, a kormány és az egyház viszonya egyre biztatóbban alakult. Annak is örült, hogy a radikális fasisztákat sikerült térdre kényszeríteni, és a párt konzervatívabb irányba fordult: 1926 tavaszán Farinaccit egy jóval mérsékeltebb és rugalmasabb személyiség, Augusto Turati váltotta a párttitkári székben (aki Mussolinit tiszteletteljesen „elnök úr"-nak szólította; Farinacci még „Benitónak").[8] 1927 elején az is eldőlt, hogy a párt egyértelműen alárendelődik az államnak. Mussolini körlevelében „teljesen idejétmúltnak" nyilvánította a squadrista tevékenységet, kijelentette, hogy „olyan teljhatalmi és tekintélyuralmi rendszerben, mint a fasiszta", a prefektusnak a tartományokban egy személyben kell oltalmaznia a „közrendet" és az „erkölcsi rendet".[9] De Federzoni számára talán az volt a legmegnyugtatóbb, hogy reményei, amelyeket fiatalemberként táplált, amikor a csalódott költő és hazafi, Carducci előadásait hallgatta Bolognában arról, hogy Olaszország egyszer talán még beteljesíti a risorgimento ígéretét, és világhatalommá válik – inkább Róma, mint Bizánc –, a nagyszerű Duce révén a jelek szerint megvalósulni látszanak.

Mussolini 1943-as bukása után írt emlékirataiban Federzoni kevés kifejezett rokonszenvet mutatott Mussolini vagy a fasizmus iránt. Ebben az időben főként arra törekedett, hogy a diktatúra létrehozásában játszott kulcsszerepét úgy állítsa be, mint ami arra irányult, hogy eltökélten betartassa a törvényt, és megmentse az országot a rohamosztagosok túlkapásaitól. 1927 első hónapjaiban vezetett naplója azonban jóval több lelkesedésről árulkodik, mint amennyit később beismert. Az sem teljesen világos, miért döntött úgy ezen a ponton, hogy naplót ír. Lehetséges, hogy pontos jegyzéket akart készíteni azokról a gondokról, amelyekkel gyarmatügyi miniszterként szembesült. Amikor 1926 őszén visszavette régi tárcáját, azt mondta Mussolininak, hogy az ország észak- és kelet-afrikai gyarmatait „ugródeszkának és eszköznek kell tekinteni Olaszország befolyásának tágabb, sokrétűbb kiterjesztésére a világban", de ezt nagyon nehéz lesz elérni, amíg a minisztérium alulfinanszírozottsággal küzd, nincs saját, jól körülhatárolt, önálló hatásköre a külügyekben, és „a gyarmati köztisztviselői kar krónikus mennyiségi és minőségi hiányosságai" nem rendeződnek.[10]

Federzoni naplójában arról is beszámolt, hogy a kormányzati működés egyik legkártékonyabb vonása a rivalizálás mindenhová beszivárgó légköre. Március 3-án feljegyezte, hogy a rendőrfőnök, Arturo Bocchini „megtört ember, elkeseríti és az őrületbe kergeti az a suba alatt folyó háború, amelyet a pártvezetés szinte minden tagja visel ellene". Két nappal később leírta, hogy a pénzügyminiszter képtelen szót érteni a közlekedésügyi, közmunkaügyi és nemzetgazdasági miniszterrel. Súlyos megosztottság mutatkozott a párt felsőbb régióin belül is – például az „ortodox" fasiszták és az olyan „republikánus hajlamúak" közt, akik összeesküdtek a korona hatalmának korlátozására. És ami talán a legaggasztóbb volt ebben az egész „gyanakvással és félelemmel teli légkörben [...], amelyben végül még a hűséges és értelmes is elveszíti a fejét időről időre", hogy a fegyveres erőkön belül is mély törésvonalak húzódtak. A hadügyi államtitkár haragban állt a vezérkari főnökkel, Badoglio marsallal, és miközben névleg maga Mussolini töltötte be a hadsereg, a haditengerészet és a légierő miniszteri pozícióját, a gyakorlatban mindhárom fegyvernem továbbra is függetlenül működött, nem volt köztük beszélő viszony.

„Ez az egész – jegyezte meg Federzoni előrelátón – biztos recept egy súlyos jövőbeli válságra."[11]

Ebből a meglehetősen lehangoló körképből Federzoni számára kimagaslott Mussolini alakja, aki reményt adott arra, hogy a fasiszta rendszernek sikerül az, amiben a liberalizmus kudarcot vallott: helyreállítani Olaszország jó sorsát és nemzetközi rangját. Árgus szemmel figyelte Mussolinit, nagy érdeklődéssel regisztrálta hangulatváltásait. Egyik nap úgy találta, „borzalmas hangulatban van – Isten tudja, miért"; a másikon „jókedvű, és cseveghetnékje van"; a harmadikon „fáradtnak látszik, sűrűn ismétli azt a mozdulatot, melyet jól ismerek: a hátához nyúl, és megropogtatja a derekát, mintha valami gyötrő fájdalmat akarna csillapítani". „Reménykedjünk, Olaszország érdekében – fűzte hozzá –, hogy aggodalomra semmi ok: talán egy meghúzódott izom vagy valami ideg." Az a gondos figyelem, amivel Federzoni Mussolini hullámzó kedély- és fizikai állapotát követte, részben a bizonytalanságból fakadt: ahogy a Duce helyzete a rezsimen belül egyre támadhatatlanabbá vált, úgy függött a miniszterek és párttisztviselők pályafutása egyre inkább a vezér személyes szeszélyeitől és jóindulatától. Federzoni egyértelműen aggódott, amikor Mussolini hűvösen viselkedett, viszont annál boldogabb volt, ha mosolygós és barátságos arcát mutatta. Különösen örült, amikor a főnöke vállon veregette.[12] De akárcsak más, Mussolinival közelebbi kapcsolatba került embereket, Federzonit is rabul ejtette a Duce teljes kifürkészhetetlensége, és élvezettel írta össze személyiségének különböző jegyeit.

Különösen az izgatta, vajon mi Mussolini elképzelése arról, hogyan teszi a rezsim Olaszországot a világ vezető erejévé. A fasiszta vezér szenvedélyes érveléseit Federzoni már csak azért is nagy kedvvel hallgatta, mert Mussolini úgy tudta előadni ötleteit, mintha azok beható gondolkodás és komoly olvasmányok gyümölcsei volnának. (Saját szellemi készségei jutalmaként Federzoni egész sor tekintélyes kinevezésben részesült a harmincas években, a csúcsra az Olasz Tudományos Akadémia elnöki címével jutott el: ezt az intézményt 1926-ban alapították a francia akadémia mintájára, hogy „megőrizze az olasz kultúra nemzeti jellegének tisztaságát [...], és elősegítse kiterjedését és befolyását az ország határain túlra".)[13] Egy alkalommal Federzoni igencsak

meghökkent, amikor Mussolini a rá jellemző nyerseséggel hirtelen felkiáltott: „Szóval átcsesztek bennünket!" „Kik?", kérdezte Federzoni meglepetten. „A zsidók. Most olvasom Rathenau könyvét Izraelről, és sokat gondolkozom rajta. Egyre inkább meggyőződésemmé válik, hogy ez az oka civilizációnk romlásának."

Mussolini ezután „hosszan fejtegette zsidóellenes elméletét, amelyel tökéletesen tisztában vagyok – írta Federzoni –, de amely az egyik legkevésbé ismert, legérdekesebb és legértelmesebb aspektusa ennek a félelmetes szellemnek".[14]

Federzonit különösen lenyűgözte a Nagytanács 1927. január 7-én este megtartott értekezlete, amelyen Mussolini több mint egy órán át beszélt megszakítás nélkül. „Döbbenetes beszéd" volt, mindenkit „mélységesen megindított" – jegyezte fel a naplójába. Mussolini annak elemzésével kezdte, hogy Franciaország „politikai és szellemi állapota" elkerülhetetlenül az Olaszországgal való viszony egyre feszültebbé válásához vezetett: a köztársaságot „mostanra teljesen elárasztotta az ateista, pacifista, újmalthusiánus, szabadkőműves és szocdem individualizmus"; Olaszországot viszont „inkább a fasiszta gondolkodásmód uralja teljesen", és a két ország „kibékíthetetlen ellentétben" áll egymással. A francia erkölcsi hanyatlás érzékeltetésére, meg hogy mekkora a szakadék a két ország közt, egy revüszínházi előadást hozott fel példának, ahol az egyik szereplő a francia köztársasági elnök feleségét alakította, és csak egyetlen szőrmesálba öltözötten jelent meg a színpadon. Mussolini így folytatta:

> Itt tartunk most: a dekadens Európában, amelyet elgyengített a bujaság, megrontottak az idegen szokások, és hagymázasan igyekszik valóra váltani a humanitárius szociáldemokrata eszméket, a fasiszta Olaszország az egyetlen életképes elem. Európából már kiveszett minden hit: nem tulajdonít valódi fontosságot a vallási értékeknek, csak a pénznek, csak az egyéni és a kollektív túlélési ösztönnek, az élvezetek hajszolásának és a békés életnek. A fasiszta Olaszország katolikus, fegyelmezett, nem fél a háborútól – képes lesz uralkodni Európa fölött, ha meg tudja őrizni fizikai és morális egészségét. Ez a mi programunk. [...] Demográfiai téren Olaszország jobban áll a többi népnél.

> A születési arány azonban, jóllehet, még magas, erősen romlik. Húsz éven belül nekünk ötven-, nem, hatvanmilliós népnek kell lennünk. Az alacsonyabb születési arány oka a városiasodás, vagy inkább a túlzott iparosodás. Ez a lényeg. Olyan nemzetgazdaságra kell törekednünk, amelyik mindenekfelett mezőgazdasági, azután tengeri és végül ipari. [...] Ez az a munkával és termeléssel kapcsolatos irányelv, amelyet Olaszország rövid távú jövője számára lefektetünk.

Amikor Mussolini befejezte a beszédét, „talpra ugrottunk és tapsoltunk", számolt be Federzoni.[15]

A húszas évek közepén igen nagy keletje volt a nép körében Mussolini víziójának az erkölcstelenség és dekadencia szorításában vergődő, a népességfogyás szembeötlő tünetét mutató Európáról. Oswald Spengler német filozófus népszerű művében, *A Nyugat alkonyá*ban (1918–23) annak a rémképét vetette fel, hogy a kulturálisan fokozatosan elsatnyuló európai országokat megelőzik Ázsia és Afrika szaporább népei. Spengler a zabolátlan materializmus és individualizmus időszakaként ábrázolta a 19. századot, és úgy látta: a demokratikus rendszereknek az a sorsuk, hogy hamarosan megbuktatják őket a irracionalizmus és a „vér" erői, önkényuralom lép a helyükbe: „a parlamentarizmus ma a teljes bomlás állapotába került [...], örököse, a cezarizmus, némán és feltartóztathatatlanul közeleg. [...] A történelemben az életről van szó, és mindig csak az életről, a fajról, a hatalom akarásának diadalmaskodásáról."[16] Spengler csodálta Mussolinit; úgy látta, ő az egyetlen európai vezető, aki hallgat az ő felhívására, hogy álljon elő egy „Caesar", és mentse meg a nyugati kultúrát. 1925 tavaszán több politikai művét elküldte neki; hogy Mussolini ekkortájt olvasta-e őket, nem tudható. Valószínűleg nem. De 1927 táján, amikor az olasz sajtó széltében-hosszában az európai „válság" témájáról cikkezett, akár meg is tehette.[17]

Olaszországban erős hagyományai voltak a dekadencia és a népesedésszint viszonyáról folytatott vitáknak. Az első világháború előtti években ezekre az eszmecserékre ráépültek a kivándorlás miatti aggodalmak – 1900 és 1915 között több mint 8 millió olasz hagyta el az országot. A nacionalisták az ország munkaerő-fölöslegének leveze-

tésére követelték az afrikai gyarmatokat. Corrado Gini, akihez népesedési kampánya megtervezésekor Mussolini adatokért fordult, a számos jeles olasz tudós közé tartozott, akik a század első éveiben amellett érveltek, hogy szoros összefüggés van a szaporodási szint és a népek tettereje közt.[18] A nemzetek organizmusok, ha egészségesek, állította, megvan a saját életük és a természetes hajlamuk arra, hogy buja termékenységgel szaporodjanak. Egy 1912-ben kiadott könyvében azt állította, hogy a csökkenő születési ráta annak a jele, hogy a társadalom elérkezett az „öregkorba"; ezt a folyamatot az anyagi önérdeknek a hazafias eszmékkel szembeni túlsúlyra jutásával és a polgári kultúra „nem mozduló karakterével" hozta összefüggésbe.[19]

Hogy ezek a gondolatok a húszas évek közepén mennyire beleszövődtek a hazafias gondolkodás szövetébe, arra jó példa Mario Carlotti naplója, aki fiatal haditengerészként szolgált Olaszország egyik legnagyobb csatahajóján, a *Conte di Cavour*on. Nem teljesen világos, hogy Mariónak a hazájával és a jövőjével kapcsolatos hazafiúi elmélkedései milyen fokig tükrözik legbensőbb érzéseit, mert vannak arra utaló jelek, hogy felettesei betekintést nyerhettek a naplóba: egy helyütt egy tiszt megjegyezte, hogy Mario „hévvel és lelkesedéssel" ír. Annyi bizonyos, hogy a naplóban túlteng a nacionalista buzgalom, írója rengeteget értekezik Olaszország küldetéséről a „Mare Nostrum"* uralására vonatkozóan. Viszont a politikai eseményekhez fűzött megjegyzések erősen sablonosak. Például amikor Mario 1925. november elején a Duce elleni merényletkísérletről hallott, arról beszél, hogy az egész ország felháborodott, és után hozzáteszi: „Olaszország népe ez alkalommal meg akarja mutatni az idegeneknek, hogy fegyelmezett [...], és fegyelmezetten a helyén marad, engedelmeskedve a Duce parancsainak, aki nyugalmat akar, nem megtorlást."

1925 augusztusában a napló írója hosszan tűnődött arról, hogy a háborút követő rettenetes évek után, amikor a „vörösök" uralomra törtek az országban, ám a rend helyreállt, hogyan tudna szert tenni Olaszország az őt megillető helyre a világban. Némiképp szétesőgondolatai azt sejtetik, talán egy előadáson vagy beszélgetésen hallottakat próbált megemészteni. Jegyzete akörül forog, hogy jóllehet az ország nem rendelkezik a többi nagyhatalomhoz mérhető gazdasági erőforrásokkal, magas születési arányszámával hatalmas viszonylagos előny birtokában van, ami szükségessé teszi fölös népessége „levezetését" (Spengler a demográfiai növekedésben látta „Olaszország egyetlen fegyverét"):

> [Olaszország] földet akar, röviden: azt akarja, hogy előbb vagy utóbb ismerjék el felsőbbségét az őt körülvevők fölött, azt a görbét követve, amelyet minden népesség mindig is követ, és amely a mi esetünkben határozottan fölfelé ível, míg a szomszédjainké lefelé tart. A demográfiai növekedés a népesség intellektuális növekedéséhez is elvezet. Egy háborúban az az oldal nyer, amelyik tudta, hogy kell a termelést fokozni, és keményen is dolgozott. A fegyver csak eszköz a győzelemre. Nekünk, olaszoknak ez az időszak a megfeszített munkáé és az okos diplomáciáé, és akkor elismerik majd a jogainkat!"[20]

Mario naplójának fő témái a rezsimen belül 1925–26-ban erősödő ideológiai irányvonalat tükrözték: a hazafiasságba csomagolt népességgyarapodást és Olaszország birodalmi küldetését. A diktatúra létrejötte előtt Mussolininak a fasizmus terjeszkedő törekvéseire vonatkozó gátlástalanabb megjegyzései javarészt a párt nagygyűléseire korlátozódtak, de 1925 második felétől a birodalmiság témája egyre szélesebb körben került terítékre. Az év decemberében Roberto Farinacci lapja, a *Cremona Nuova* kijelentette: a birodalmi politika „a fasizmus központi gondolata", Olaszország „joga" a nagyobb nemzetközi jelenlétre teljesen logikusan következik háborús áldozatvállalásából.[21] Ugyanebben az évben megjelent Mussolini-életrajzában Margherita Sarfatti a fasiszta vezért idézi, aki azt mondja, hogy a birodalmi politika „az élet örök és megváltozhatatlan törvénye", és „abból a terjeszkedésre irányuló igényből, vágyból és akaratból [következik], amelyet minden élő, viruló egyén és nép táplál".[22] 1926 nyarán maga Mussolini nyilatkozta egy amerikai sajtóügynökségnek, hogy Olaszországnak kivételes „faji vitalitása" miatt nincs más választása, mint „terjeszkedni vagy megfulladni".[23]

* „A mi tengerünk": a Földközi-tenger neve a római korban. – *A szerk.*

Ilyen háttérrel nem sok meglepetést okozott az országnak, amikor 1927. május 26-i, „áldozócsütörtöki beszédében" Mussolini hivatalosan meghirdette a fasizmus népesedési kampányát. A sajtó egyöntetűen megállapította, hogy a Duce programját áthatja az a „következetesség", ami elvárható attól a nemzettől, amely végre megtalálta hangját és irányvonalát.[24] A rendszer eredményeinek és célkitűzéseinek nagy ívű áttekintése mellett a Duce bejelentette: szándékában áll „radikálisan átalakítani Olaszország képét és mindenekfelett egész lelkét", és ebben kulcsfontosságú lesz, hogy a népességnek húsz év alatt 40 millióról 60 millióra kell növekednie. Azoknak, akik esetleg elgondolkoztak azon, vajon bölcs dolog-e ilyen célt kitűzni az ország erőforrásainak szűkössége és az emigráció mint biztonsági szelep megszűnése mellett (az Egyesült Államok közvetlenül ezt megelőzően vezetett be bevándorlási korlátozásokat), Mussolini azzal vágott vissza, hogy Olaszországnak egyszerűen nincs más választása, ha „valamit is számítani" akar a világban: „Fenntartom [...], hogy a nemzetek politikai és ezáltal gazdasági és erkölcsi súlyának talpköve a népesedési erő. Mondjuk ki nyersen: mi a 40 millió olasz a 90 millió némethez és a 200 millió szlávhoz [...] vagy a 46 millió angolhoz és a gyarmataikon élő 450 millióhoz képest?"

De Mussolini lelki szemei előtt nem csupán számok lebegtek. Fontosabb volt az a meggyőződése, hogy a születési arányszám a népek morális egészségi állapotának fokmérője: „Minden nemzet és minden birodalom megérezte a romlás beléjük mélyedő fogát, amikor születési arányszámuk visszaesését kellett megtapasztalniuk." Állítását alátámasztandó inkább érzelmi, semmint észérvekkel hozakodott elő, hevesen bizonygatva, hogy az „ipari urbanizáció" és a „társadalom úgynevezett felsőbb osztályainak végtelen morális gyávasága" (merthogy önző módon a jólétet és az anyagi örömöket részesítették előnyben a szaporodással szemben) meddőségre ítélte az országot. De a történelmi példák, melyeket a demográfia és a népek felemelkedése és hanyatlása között fennálló, vélelmezett kapcsolatra bizonyítékul hozott – a Római Birodalom Augustus utáni hanyatlásától kezdve a saját korára jellemző európai erőegyensúly-eltolódásig („Gondoljunk csak bele, hogy 1870 óta Franciaország lakossága kétmillióval növekedett,

Németországé huszonnéggyel és Olaszországé tizenhattal") – nyilvánvalóvá tették, hogy az „olasz lélek" átformálásával kapcsolatos fő aggodalma nem annyira a hazai regenerációval, mint inkább a külpolitikával kapcsolatos: „Ha maguk fogyatkoznak, uraim, akkor nem fognak birodalmat teremteni. Akkor gyarmattá lesznek!"[25]

Mussolini népesedési kampánya és vele együtt az a hangsúly, amit a rendszer a „falusiasságra" helyezett (a parasztok kevésbé tűntek hedonistának, mint a városlakók, következésképpen szaporábbak is voltak: Mussolini beszédében mély elismeréssel adózott az ország egyik legszegényebb régiójának, Basilicatának, ahol a magas születési arány megmutatta, hogy „korunk műveltségének bomlasztó áramlatai"[26] még nem mindenkire hatottak károsan), széles körű elfogadásra talált, ami mögött ott volt az is, hogy a katolikus egyház hagyományosan ferde szemmel tekintett a nagyvárosi életre. A főpapság már 1925-ben, amikor a kormány nekilátott, hogy fellendítse a mezőgazdasági termelést, és az országot a nemzeti „gabonacsata" elindításával búzából önellátóvá tegye, melegen reagált a vidéki élet és értékek érezhető bátorítására. Perugia érseke például levélben sürgette egyházmegyéje papjait, hogy „támogassák teljes szívből" Mussolini kezdeményezését. Az a dicséretes szándék, fogalmazott, hogy „drága hazánk" erős legyen („úr és nem rabszolga"), kétségkívül „erkölcsi és hitbéli hasznára válik" a szegényeknek is, „akik a viruló, egészséges és termékeny földdel való kapcsolatuknál fogva felemelkednek a tisztaság gondolataihoz és a kemény munka szándékához".[27]

Az egyház világossá tette, hogy a nemiséggel és a nemzéssel kapcsolatos álláspontja vallási indíttatású, és semmi köze a fasizmusnak a nemzet erejével kapcsolatos törekvéseihez. Ez azonban semmilyen mértékben nem akadályozta meg abban, hogy üdvözölje a kormánynak a születésszámok növelésével és a nagycsaládosok támogatásával kapcsolatos eltökéltségét. Az intézkedések a nincstelen anyák és gyermekeik számára 1925–26-ban létrehozott Nemzeti Anyaság- és Gyermekvédelmi Intézettől (Opera Nazionale Maternità e Infanza) az agglegényekre kivetett adón és a sokgyermekes pároknak adott támogatáson át a művi terhességmegszakítások és a fogamzásgátlók forgalmazásának korlátozásáig terjedtek. (Az 1931-es új büntető

törvénykönyvbe bekerült a „faji integritás- és egészségellenes bűncselekmények" tárgyú paragrafus: az óvszerhasználat bármiféle módon történő bátorítása őrizetbe vétellel járhatott, a művi abortuszt végzőkre pedig akár tizenkét év börtön várt.) Mussolini messzemenően tisztában volt azzal, hogy népesedési kampányában milyen fontos az egyházi támogatás. 1928-ban személyes hangú táviratban köszönte meg a milánói érseknek, hogy a nagycsaládokkal foglalkozó pásztori körlevelében pozitívan értékelte az ő áldozócsütörtöki beszédét, és általában a kormány családbarát politikáját.[28]

A népesedési kampány sikerre juttatásában nem kevésbé fontos tényező volt, különösen a műveltebb osztályok körében, hogy egy szélesebb átalakítási programba ágyazódott bele, amely sokat merített a risorgimento eszméiből és nyelvezetéből. Amikor a 19. századi hazafiak magyarázatot kerestek arra, hogy a középkor és a reneszánsz dicsőséges időszaka után hogyan jutott el Itália odáig, amit általánosságban „dekadenciának" neveznek, az okot újra meg újra abban látták, amit az átlagos olaszok „bűneinek" neveztek – bűnök, melyeket tovább súlyosbítottak (amennyiben nem az okozói voltak) a korrupt és elnyomó uralom hosszú-hosszú évei. Olaszország politikai, gazdasági és kulturális hanyatlásának okait rendszerint a nemzeti karakter legfőbb negatívumaiban: a túlzott individualizmusban, anyagiasságban, szkepticizmusban, pártoskodásban, fegyelmezetlenségben, hanyagságban és a katonás szellem hiányában látták. A nemzeti mozgalom hívei a politikai újjáéledés elengedhetetlen zálogának tekintették a polgári erkölcs nemzedékét, amelynek szelleméből megszülethet a függetlenség. Mivel az egyesülés elsősorban a diplomácia és idegen fegyverek közreműködésével valósult meg, az olasz népi karakter megreformálásának morális feladata elvégzetlen maradt.

Az egyesülés utáni Olaszországot elárasztotta az ország gondjainak ez az erkölcsi olvasata, ami nagyban hozzájárult a liberalizmus hitelességének fogyatkozásához. A királyság hiányosságait sokan a képviseleti intézményeken kérték számon, amelyek képtelenek voltak orvosolni a régi fogyatékosságokat. Úgy tetszett, a parlamentáris kormányzás egyszerűen csak láthatóvá tette, ha ugyan nem felerősítette a hagyományos bűnöket, főként mert a választójog kiszélesedésével újabb,

„még nem kész" olaszok léptek be a politikai térbe. A megvesztegethetőség és a katonai vereség csak kettő volt az új, „elfajzott Bizánc" legszembeötlőbb vonásaiból. Az első világháború előtti években a *La Voce* és más hasonló folyóiratok köré tömörülő különböző nacionalisták és egyéb értelmiségiek nem győzték ostorozni a Giolitti-féle Olaszországot, amiért vezetői képtelenek megteremteni a Mazzini és társai által hirdetett nemzeti öntudatot. Maga Mussolini is osztotta ezt a nézetet, bár akkor még forradalmi szocialistaként; 1909-ben arról győzködte a *La Voce* szerkesztőjét, mennyire fontos „létrehozni az olaszok szellemi egységét": „Nehéz feladat, figyelembe véve történelmünket és vérmérsékletünket, de nem lehetetlen. Megalkotni az »olasz« lelket, ez nagyszerű feladat."[29]

Forradalmi célkitűzéseihez a fasizmus az első pillanattól kezdve a nemzet körüli viták nyelvezetét használva kívánt legitimitásra szert tenni. A menetelés Rómába utáni hónapokban Mussolini azzal cifrázta beszédeit, hogy a régi Olaszország „meghalt", egy „új, roppant életerős" Olaszország készülődik, az ország most „halhatatlan fajunk negyedik újjászületését" éli át.[30] 1924 májusában egy amerikai újságnak adott interjújában azt állította, hogy Olaszország központi problémája a középkor óta az a szakadék, mely kulturális életének gazdagsága és a „köznevelés" közt húzódik. Idézte Massimo d'Azeglio röviddel az egyesülés után született, híres mondását arról, hogy miután maga az ország létrejött, már csak az „olaszok megteremtése" van hátra. Hozzátette: „A fasizmus a legnagyobb kísérlet történelmünkben az olaszok megteremtésére. Hogy mit értek az »olaszok megteremtésén«? Azt, hogy meg kell alkotnunk valamit, ami megszünteti az olasz kultúra és közélet között fennálló egyensúlyhiányt, a bűnt, amely nemzedékek óta mételyezi a történelmünket."[31]

Hogy a fasizmus „új férfiakat" és „új nőket" teremt, akiknek a fegyelme, energiája és termékenysége lehetőséget nyújt Olaszországnak, hogy uralkodjék a materialista és humanitárius gondolkodástól meggyengült, dekadenciába hullott földrész fölött – Mussolini ezt a gondolatot a diktatúra létrejötte óta növekvő állhatatossággal hirdette. 1925 nyarán bejelentette, hogy a fasizmusnak teljes „életformává" kell válnia, amelyben az uralkodó értékek a bátorság és a kockázat szere-

tete kell legyenek, az „irtózat mindentől, ami leülepedett", „undor a gyáva kényelemtől" *(panciafichismo)*, fegyelem a munkában, tekintélytisztelet és „büszkeség a nap minden pillanatában arra, hogy az ember olasz".[32] Véget kell vetni a liberális állam 1860 óta tartó károkozásának – a kárt azzal okozták, hogy képtelenek voltak összefogásra késztetni, és erős, eltökélt kollektív egységbe kovácsolni a tömeget. A nemzetnek egy hatékony hadseregként kell működnie: „Mindannyiótoknak katonaként kell gondolnia önmagára – mondta a párt nagygyűlésén a menetelés Rómába harmadik évfordulóján –, még ha nincs is rajtatok egyenruha; a munkában is, az irodában, a gyárban, az építkezésen, a földeken; olyan katonaként, aki ezer szállal kötődik a hadsereg összes többi katonájához, molekulaként, amely együtt érez és lüktet az egész szervezettel."[33]

Mussolini és nemzedéktársai, akik Le Bon tömegelméletein és a nietzschei elitista vezetés eszméin nőttek fel, bizonyos fokig valószínűleg elhitték, hogy a tömegek jellemét viszonylag könnyűszerrel lehet alakítani. Az olasz vezért talán elragadta a fasiszták európai előretörésének tündöklő víziója, amikor 1927. január 7-én azzal a kissé meglepő nézettel állt a Nagytanács elé (legalábbis Federzoni erről emlékezik meg naplójában), hogy Olaszországban már „teljesen eluralkodott a fasiszta gondolkodásmód". Az effajta optimizmus az olasz értelmiségiek körében megszokott hagyományos látásmódból eredt, amely javarészt paternalista és pedagógusi hozzáállással kezelte a vidéki és városi szegények problémakörét. („A nép olyan, mint egy nagy gyerek: irányításra, segítségre, és ha kell, büntetésre van szüksége" – világosította fel Mussolini a *Daily Express* olvasóit 1925-ben.)[34] De a vitákkal, melyek Itália nemzeti újjászületéséről a 19. század eleje óta zajlottak, szoros kapcsolatban állt egy másik gondolat, amely azt sejtette, hogy az „új" férfiak és nők megteremtésének feladata igazából nem is lesz olyan könnyű dolog. Józanabb pillanataiban Mussolini elismerte ezt. 1930 októberében így beszélt egy pártvezetői gyűlésen:

> Időre, rengeteg időre van szükségünk munkánk befejezéséhez. És most nem a kézzelfogható, hanem a lelki munkáról beszélek. Le kell kaparnunk és el kell távolítanunk azt az üledéket, amely az 1600 és Napóleon

> felemelkedése közti szörnyű évszázadok politikai, katonai és erkölcsi romlása során az olaszok jellemére és gondolkodásmódjára rakódott. Csodálatos kötelesség. A risorgimento csupán a kezdet volt, egy elenyésző kisebbség vállalkozása. A világháborúból sokat tanulhattunk. Most naponta végeznünk kell az olaszok jellemének újjáalakítását. Ennek a három évszázadnak a kultúrájából nőtt ki például a legenda, hogy az olaszok nem tudnak harcolni. A napóleoni háborúk alatti olasz áldozatkészség és hősiesség kellett ahhoz, hogy bebizonyosodjék az ellenkezője. A korai reneszánsz olaszai, hogy pontos legyek, a 11., 12. és 13. századiak acélból voltak, és teljes bátorságukkal, gyűlöletükkel és szenvedélyükkel vetették bele magukat a háborúba. De az a hanyatlás, amit a dekadencia évszázadaiban elszenvedtünk, még mindig sorsunkra nehezedik, márpedig a nemzetek tekintélyét, ahogy tegnap, úgy ma is, szinte kizárólag a katonai dicsőségük, fegyveres haderejük szabja meg. [...] Ez a vállalkozás az én keresztem és küldetésem [...].[35]

Rendteremtés a gyakorlatban: a szicíliai maffia elleni hadjárat

Cesare Mori, bár 1922-ben Bolognában kihívta maga ellen a rohamosztagosok haragját, és a menetelés Rómába után kirúgták Bari prefektusának állásából, nem mondott le arról, hogy újrakezdi pályafutását. 1890 óta megbecsüléssel végzett közszolgálati pályájára és a konzervatív politikusokhoz, különösen a nacionalistákhoz fűződő közeli kapcsolataira épített. „Biztosan találsz módot arra, hogy megcáfold a szóbeszédet, miszerint gyűlölöd a fasisztákat. Mindenki, aki pártatlanul alkalmazza a törvényt [...], az állam tekintélyét állítja helyre. És a fasisztáknak, már ha jóhiszeműek, ezt elsőként kell méltányolniuk" – nyugtatta meg egy magas állású barátja.[36] 1923 márciusában egy másik kapcsolata beszámolt Luigi Federzonival folytatott beszélgetéséről, amelyben a nacionalista vezető „rokonszenvét és tiszteletét" fejezte ki az egykori prefektus iránt, és nyomatékosan megjegyezte: „Még sokra fogja vinni!"[37] Mori igyekezett meggyorsítani a rehabilitációját, és egészen világossá tette, hogy nem táplál haragot a fekete-

ingesekkel szemben, valamint hogy álmai netovábbja visszatérni Szicíliába, ahol a világháború előtt sok évet töltött rendőrtisztként, küzdött az útonállókkal és a szervezett bűnözéssel, „és harcolok újra fasiszta szellemben, ahogy mindig is harcoltam".[38]

Irodalmi ambíciói voltak, és hogy elüsse az időt, amíg új megbízatást nem kap, verseket írogatott D'Annunzio dekadens stílusában, továbbá egy könyvet a szicíliai maffiáról *A narancsvirágok között és a köd mögött* csábítóan romantikus címmel. A legtöbb korabeli szakértőhöz hasonlóan a maffiát nem tartotta szabályos bűnszervezetnek; semmiképpen sem egységes, inkább kulturális jelenségnek tekintette, amelyben – a többnyire Szicília nyugati és középső részén élő közösségekben – az állam hagyományos gyengeségének és annak köszönhetően, hogy a helybeliek nem hajlandók együttműködni a közbiztonságért felelős erőkkel, egyének és csoportok büntetlenül követhetnek el bűncselekményeket. Egyetlen megoldás van, állította: a rendőrségnek és a bíróságnak meg kell mutatnia, hogy ők az erősebbek, van elegendő eszközük, hogy letartóztassanak és elítéljenek bárkit, akit maffiatevékenységgel gyanúsítanak; ennek következtében majd az ártatlan szicíliaiak „a Haza és az Igazság legmagasztosabb eszméitől hajtva" hálásan a hatóság oldalára sereglenek. Bízott benne, hogy ezt most el lehet érni. Felfedezte, hogy új szellem „árad szét a virágzó narancsfák, a bíborvörössé váló szőlők és a hullámzó búzamezők fölött" – ezt a szellemet a háború tapasztalata gerjesztette, és „a munka ereje, a gondolat szenvedélye, a hit fénye" jellemzi.[39]

Mori visszatérési reményei 1924 júniusában váltak valóra, amikor is kinevezték a nyugat-szicíliai tartomány, Trapani prefektusának. Nagy erőfeszítésével, hogy biztonságot teremtsen a háborút követő évek törvénytelenségei után, sok ellenséget szerzett, nem utolsósorban azért, mert energiája nagy részét a helyi fasiszta párt megtisztítására összpontosította, melynek soraiba, meglátása szerint, befészkelte magát a maffia. A tiltakozó hangok Rómáig hallatszottak. Az egykori közoktatási miniszter, Giovanni Gentile, akinek a családja ebből a tartományból származott, 1925 tavaszán panaszkodott Luigi Federzoninak, hogy a kormánynak „sose lett volna szabad felelősségteljes állásba tenni valakit Mori múltjával".[40] De Federzoni lelkesen támogatta Morit

– tudta, hogy a maffia mindig is igyekezett beépülni a hatalomba. Nyilvánvaló volt, hogy a szervezett bűnözés ellen a szigeten végrehajtott lépések elkerülhetetlenül politikai veszteségekhez vezetnek. Ha Mori tevékenysége azzal jár, hogy a rakoncátlan elemek kikerülnek a pártból, annál jobb. Mussolini hasonló meggyőződésen volt. 1925 őszén, amikor a párt titkárára egyre növekvő nyomás nehezedett, hogy verje szét a bűnözés és a squadrizmus utolsó maradványait is a fasiszta közemberek soraiban, Morit Palermo prefektusává léptették elő.

A hadjárat, amelyet Mori az elkövetkező két év során a maffia ellen vezetett, letartóztatások ezreivel járt: a rendőrség éjszaka megszállta a kisvárosokat, és begyűjtötte a keresett személyeket, illetve ezek híján rokonaikat vagy a javaikat. Sokszor nem volt kézzelfogható bizonyíték arra, hogy egyes személyek összefüggésbe hozhatók az adott bűncselekménnyel, ehelyett arra támaszkodtak, hogy a „maffiózó" kifejezés „bűnszervezeti" tagságra utal, és mivel a „bűnszervezet" üldözendő, rövid úton őrizetbe lehetett venni, azután meghatározatlan ideig börtönben tartani valakit arra való hivatkozással, hogy tetten érték.[41] Mint ekkoriban sokan rámutattak, ez súlyos igazságtalanságokat tett lehetővé, nemcsak azért, mert „a maffia", mint maga Mori mondta, szigorúan véve nem szervezet – Szicília belső térségének kisfalvas gócaiban legalábbis nem az –, hanem mert a hétköznapi beszédben a „maffiózó" egy pökhendi vagy rámenős, de nem feltétlenül bűnöző alakot is jelenthetett. Még nagyobb gondot okozott az, hogy ezt a kifejezést az elkeseredett klikkharcokban – amelyek szinte minden szicíliai városban dúltak a riválisi családok között – gátlástalanul használták fegyverként az ellenfél besározására. A rendőrség folyamatosan kapta a névtelen följelentőleveleket, amelyekben „maffiózónak" kiáltottak ki valakit.

Ilyen körülmények között a döntés, hogy kit tartóztassanak le, szinte elkerülhetetlenül politikai jelleget öltött. Corleonéban például a rendőrség erősködött, hogy a „bűnszervezet" a „közismerten csak »maffiakaszinóként« emlegetett" helyi Agrárkörben ütötte fel főhadiszállását. Amikor a rendőrök 1926. december 20-án a hajnali órákban megérkeztek a városba, az általuk keresett mind a 159 emberről feltételezték, hogy közvetlen kapcsolatban áll ezzel a körrel. Az Agrárkör vezető tagjai kiemelt szerepet töltöttek be a városi tanácsot irányító

pártfrakcióban. A frakció támogatta a minden lében kanál képviselőt, Giovanni Lo Montét, aki már régóta vetélkedett a hatalomért a riválisi corleonei frakcióval. Ezt viszont 1915-ben bekövetkezett meggyilkolásáig a közkedvelt szocialista Bernardino Verro vezette. Lo Monte hívei támogatták a kormányt az 1924-es választásokon, és a rendőrség abban az időben menlevelet adott nekik, mondván, hogy a szocialisták az igazi maffia. Csakhogy Lo Monte híveinek a győzelme gondokat okozott a város fasisztáinak, akiknek ezt követően rá kellett jönniük, hogy képtelenek önálló kezdeményezésekbe fogni és új tagokat toborozni.[42]

A letartóztatottakkal szembeni rendőrségi eljárás nagyrészt hallomásokon alapult, mint ez a vizsgálóbíró előtt és a tárgyalásokon elhangzott vallomásokból is kiderült. A milícia egyik tagja megerősítette azt a rendőri állítást, hogy az Agrárkört „maffiakaszinónak" hívták, és beárulta a látogatóit. Egy másik fasiszta beszélt az „úgynevezett maffiacsoportról", „az Agrárkörben a téren a vizeldékkel szemben", ezt az épületet „általában" „maffiakaszinónak" nevezték. Sok tanú azonban láthatóan nem örült annak, ahogy a vallomásukat felhasználták. „Vallomásomban olyanok nevét adtam meg, akik eljártak a körbe, nem pedig maffiatagokét", tiltakozott egyikük. „Amikor megneveztem azokat az embereket a rendőrségnek, csak arra az általános véleményre utaltam, mely szerint a szocialisták ellenfelei maffiózók" – mondta egy másik. Egy férfi tagadta, hogy létezne bármiféle „maffiapárt", és rámutatott, milyen könnyen dobálóznak Corleone vidékén a megnevezésekkel, hogy egymást befeketítsék: „Nem mondanék olyant, hogy én a tisztességes párthoz tartoztam, amazok pedig a tisztességtelenhez. Ez nem igaz. Az ellenfeleink listáján, akárcsak a miénken, derék emberek szerepeltek. Minden pártban vannak tisztességesek és tisztességtelenek. »Maffia« címkét ragasztani az ellenfélre ugyanolyan felháborító, mintha engem a szocdemekhez sorolnának." A „maffiózó" kifejezéshez kapcsolódó jelentés is gondokat okozott. „A legtöbb ember nem a maffiózóra gondolt, már ha ezen a kifejezésen bűnözőt értünk. Corleonéban ezt a szót egyszerűen a pimasz emberekre alkalmazzák", jelentette ki egy pap. A helyi karnagy így igyekezett megvédeni az egyik növendékét: „Le szoktam [...] keverni neki egy nyaklevest, amikor hangot téveszt egy zeneműben, de ő sose próbált visszaütni. Ha maffiózó lett volna, nem így reagál."[43]

A maffia elleni hadjárat politikai színezete arra kényszerítette Morit, hogy nagyon óvatosan haladjon. Ebben segítette a fasizmus politikai irányváltása is, az, hogy Mussolini 1925 után igyekezett a prefektusok fennhatósága alá vonni a tartományi raszokat, és megtisztítani a pártot a hírhedt elemektől. Ezekkel a fejleményekkel a háttérben Mori úgy döntött, támadást indít a legtekintélyesebb szicíliai fasiszta, a némiképp radikális nézeteket valló fiatal szemész, Alfredo Cucco ellen, aki a menetelés Rómába óta uralta a pártot Palermóban. Az 1926-os év során Cucco egyre kritikusabbá vált Morival szemben, egyúttal akadályozta a fasizmus konzervatívabb alapokra történő, a prefektus és a sziget sok befolyásos arisztokrata földbirtokos családja által tervezett áthangszerelését. Decemberben Mori arra kérte a csendőrparancsnokokat, hogy a legszigorúbb titoktartás mellett adjanak tájékoztatást arról, milyen mértékben épültek be a „maffiatagok és bűnözők" a helyi fasiszta szakszervezeti és pártszervekbe. Ezekkel az adatokkal és egy sor koholt váddal 1927 elején sikerült kiebrudalnia Cuccót és befolyásos híveit a pártból.[44]

Az elkövetkező hónapokban a fasizmus teljesen újjászerveződött Palermo tartományban, és sok kulcspozíciót az a földbirtokos arisztokrácia foglalt el, amely addig nagyrészt távol tartotta magát a rezsimtől. Mori saját pozíciója májusban szilárdult meg, akkor, amikor áldozócsütörtöki beszédében Mussolini hosszan kitért a maffiaellenes hadjáratra, büszkén számolt be a rendőrség által felgöngyölített különböző „bűnszervezetek" méreteiről, és felszólította az „egész világsajtót", közölje ezeket az adatokat, méltassa az „igazán bátor és igazán gyors fasiszta műveletet". „Időről időre hallok kétkedő hangokat, hogy túl messzire megyünk Szicíliában, meg hogy ez megalázó az egész térségre nézve [...], én az ilyen hangokat megvetéssel elutasítom." Melegen gratulált Morinak az eredményekhez, „szívélyes üdvözletét" küldte neki (számos palermói küldött ezen a ponton talpra ugrott és tapsolt), idézte a szicíliai bűnesetek csökkenését igazoló statisztikákat, hozzátéve, hogy ez a legnagyobb fokú elismerés, amivel adózhatnak a prefektusnak. Végül bejelentette, hogy a hadjárat csak akkor fog véget érni, ha már „nincs több maffiózó", és a maffiának még az emléke is „kitörlődött a szicíliaiak agyából".[45]

Az ilyen makacs törekvések jól egybecsengtek az áldozócsütörtöki beszéd túlzó hangütésével, annak kinyilatkoztatásával, hogy Olasz-

ország „egész lelkének" átformálása a cél. De a földi valóság Szicíliában azt mutatta, hogy Mori drákói intézkedései nem igazán fejtik ki az elvárt üdvös hatást. Az egyik politikai frakcióhoz kötődő „bűnszövetkezet" felszámolása megnyitotta az utat a másik politikai frakció számára, hogy benyomuljon és átvegye a város irányítását. Az 1927-ben Mussolininak postázott levelek áradata sejteti, hogy a megtisztított társadalmi környezet erkölcsi színvonala nem tűnt sokkal magasabbnak a korábbinál. Gondot jelentett, hogy a Palermo tartományban 1921–26 között működő fasciókra vonatkozó összes dokumentumot nyilvánvalóan ellopták. Ez azt jelentette, hogy a párt átalakításával megbízott személyek politikai hitelességét gyakran nehéz volt ellenőrizni – ami néha igencsak meglepő eredménnyel járt. Corleonéban (miután az Agrárkör tagjait letartóztatták) egy bizonyos Vinci ezredes kapta feladatul a helyi fascio újjászervezését. De Alfredo Cucco szerint Vinci „éveken át néppárti volt, fasizmusellenes és élenjáró felforgató, olyannyira, hogy erre a politikai és katonai hatóságok is figyelmeztették".[46]

Bármit állított is Mussolini a „fasiszta művelet" sikeréről, sok politikai megfigyelő szemében a maffiaprobléma Szicíliában cseppet sem veszített súlyosságából. 1927 augusztusában Mariano Fazio elborzadva írt a Ducénak arról, ami városkájában, a Palermótól délkeletre fekvő Ventimigliában történt. Elmondása szerint Mori az előző év novemberében javaslatot tett egy bizonyos Calì kezében lévő városvezetés feloszlatására. Calì „polgármesterként és a helyi maffia barátjaként működött". Azután áprilisban, „mindenki ámulatára", Calìt nevezték ki podesztának, a városi titkárt pedig, bizonyos Brancatót, akit korábban beárultak maffiakapcsolatai miatt (és akinek a testvérét körözte a rendőrség), kiengedték a börtönből, és most „a bűnözők érdekében ő tartja kézben a politikai és városigazgatási pozíciókat". Fazio ezt a helyzetet annak tulajdonította, hogy Mori szoros személyes barátságot ápolt egy vezető állatorvossal, aki rokonságban állt Ventimiglia városi titkárával, és aki a prefektushoz, valamint más befolyásos palermói személyiségekhez fűződő kapcsolatait nemcsak arra használta fel, hogy kiszabadítsa Brancatót a börtönből, hanem arra is, hogy feloszlassák a helyi fasciót, az újjászervezést pedig Calìra és barátaira bízzák – akiket korábban kitessékeltek a pártból, amiért szembehelyezkedtek Mussolinival a Matteotti-ügy idején.[47]

Ezt a maffia vonatkozásában korántsem épületes képet sugározta számos további, Mussolininak és más vezető pártembereknek 1927 folyamán küldött tiltakozás. Kiderült belőlük, milyen nehéznek ígérkezett, hogy a fasizmus szakítani tudjon a liberális államon oly nagy rombolást végzett korrupt politikai viselkedéssel, és milyen nehéz lesz megteremteni az „új" olaszokat. A Palermótól keletre fekvő Bagheria városa például egy Giuseppe Cirincione nevű híres szemorvos és szenátor politikai erődjének számított. Cirincione barátja és kollégája volt Alfredo Cuccónak, akinek a bukásával támadt örvény az orvost is magával rántotta. „A rágalmak ciklonja azzal fenyeget, hogy sárba taszítja negyven feddhetetlen év kemény munkáját" – fordult kétségbeesetten segítségért Cirincione a szicíliai tábornokhoz és korábbi hadügyminiszterhez, Antonino Di Giorgióhoz. Cirincionét felfüggesztették egyetemi állásából, és úgy értesült, az ok állítólagos „kapcsolata [...] a maffiával!". Mori vizsgálatot indított Cirincione családi viszonyainak feltárására („Gentile és Fedele [közoktatási] miniszter megbízásából, akik mindketten rosszindulattal viseltetnek irántam"), ennek kiindulópontját egy megbántott rendőrbíró jelentése képezte, „akit én távolítottam el Bagheriából tavaly, mert a maffiát pártolta, amint ezt az általam kezdeményezett vizsgálat kimutatta".[48]

Cirincionét egyebek mellett azért vonták vizsgálat alá, mert a rendőrség néhány frissen letartóztatott házában nyilvánvalóan tőle származó leveleket talált, melyeket városi képviselőként írt válaszul a szívességkérésekre: „Bagheriában örökös bosszúságot jelentenek ezek a választói levelek, mert itt a képviselőre hagyományosan úgy tekintenek, mint akitől bármit lehet kérni. Elődömhöz hasonlóan [...] saját kezűleg válaszoltam mindenkinek, az illető rangjától és jellemétől függetlenül." Hogy lehetett bűnre utalónak tartani ilyen iratokat? És egyébként is, nem azt mutatja-e Cirincione egész pályafutása, hogy mindig is a maffia eltökélt ellensége volt?

> Minden, amit tettem, ellenségességemet bizonyítja e söpredék iránt. [...] A helyi [Bagheria] városigazgatásba személyesen választottam ki a tanácsnokokat, egyetlen maffiózó vagy maffiózórokon se került be. [...] Hogy megnehezítsem a maffiózók életét, a mezőőröket feles-

küdött csendőrökkel váltottam fel. Férfias küzdelmembe került, hogy az én akaratom érvényesüljön, és az akkori prefektus forró jókívánságait kaptam érte. Ezeket még mindig őrzöm. Ettől kezdve az itteni vidék megszabadult a bűnözéstől. Csak mert [a rendőrbíró] és a maffiózók gyűlölnek, azért kell elszenvednem azt a megaláztatást, hogy inkább nekik adnak hitelt, mint nekem.[49]

De a klikkrendszer ingája megint a Cirincionétól ellenkező irányba lendült. Bukása után egyik ellenfelére, Onofrio Corsellire bízták a fasiszta párt újjászervezését Bagheriában. Újfent homlokok ráncolódtak, és panaszlevelek érkeztek a hatóság postaládájába. A csendőrség kénytelen volt beismerni Corselli érintettségét abban az összefogásban, amely az 1924-es választásokat „az egész militáns maffia" támogatásával vívta meg. De nem gondolták, hogy Corselli lenne a hibás abban, hogy nem vágta el a maffiablokkhoz fűződő szálakat. Hogy miért nem, arra nem tértek ki.[50] Ahogy a kegyvesztett és kiábrándult Alfredo Cucco Rómába küldött hosszú jelentésében rámutatott, a bagheriai helyzet semmiben nem különbözött a többi nyugat-szicíliai városokétól, ahol a „maffia és a hajdani fasizmusellenesek" most szilárdan befészkelték magukat a hatalomba.[51] Cucco véleménye egyelőre semmit nem számított. 1931-ben azonban végleg felmentették az összes ellene felhozott vád alól, és megkezdődött a rehabilitálása. Folytatta szemészorvosi pályáját, népesedéstant tanított a Palermói Egyetemen, könyveket jelentetett meg a születésszabályozás és a fajelkorcsosulás veszélyeiről. 1943 tavaszán a párt országos titkárhelyettesévé választották.

A szigeten fokozódó zűrzavar növekvő aggodalmat keltett Rómában. Morit magyarázattételre a fővárosba rendelték. „Mi az ördög folyik Szicíliában?", szegezte neki a kérdést a párt titkára, Augusto Turati, utalva a hozzá befutó panaszok és tiltakozások áradatára. „Már semmit sem értek."[52] Mussolini valamivel megértőbbnek mutatkozott. Kénytelen volt így tenni: nemcsak egyértelmű támogatásáról biztosította Morit az áldozócsütörtöki beszédében, hanem azt is felismerte, hogy a maffia elleni harc odahaza és külföldön egyaránt annak a fokmérőjévé vált, hogy a fasizmus mennyit képes elérni ott, ahol a liberalizmus kudarcot vallott, továbbá mércéje annak az elszántságnak is, amivel

egy új és erkölcsileg megújult Olaszországot teremtenek. A külföldi sajtó hatalmas érdeklődéssel követte a hadjáratot, Norvégiától Argentínáig az újságok dicséretekkel halmozták el Morit és munkáját. A londoni *The Times* arról írt, hogy a fasiszta kormánynak sikerült végleg megtörnie a maffiát, véget vetni a félelem légkörének a szigeten, és hogy Szicília „egyszerű és babonás parasztsága" tisztelete és hálája jeléül „Santo Mori"-ként emlegeti a prefektust, akit a „csodatévő szentek" közé sorol. A korábbi olaszországi amerikai követ, Richard Washburn Child szenzációhajhász, a világ sok nyelvére lefordított cikksorozatban számolt be arról, ahogy „gyökerestül tépik ki és taposssák el a világ leghalálosabb titkos társaságát, amely »sötétséggel, késsel, hallgatással« tartott évszázadokon át rettegésben négymillió embert!".[53]

A fergeteges tetszésnyilvánítás ellenére Mori érezte, hogy a helyzete ingatag. Sokakat magára haragított a pártban – azokat, akik Cucco könyörtelen félreállításában annak igazolását látták, hogy Mori még mindig a fasizmus ellensége –, ráadásul egyre több parazsat gyűjtött a fejére olyan befolyásos konzervatívoktól is, mint a nagy tiszteletben álló Antonino Di Giorgio tábornok. 1928 tavaszán Di Giorgio arról a félelméről beszélt Mussolininak, hogy Mori elvesztette minden arányérzékét, és hogy a letartóztatások puszta mértéke – a hivatalos szám 11 ezer volt – és az alkalmazott módszerek durvasága széles körben dühöt váltott ki. A bűnözők áldozatait a nagy felgöngyölítések során válogatás nélkül összerakták magukkal a bűnözőkkel, „pusztán azért, mert kapcsolatban álltak velük". A bíróságok szinte lehetetlen feladattal szembesültek: emberek százait kellett egyidejűleg eljárás alá vonniuk, miközben óriási politikai nyomás nehezedett rájuk, hogy eszükbe ne jusson megkérdőjelezni a rendőrség munkáját. Az elkerülhetetlenül bekövetkező súlyos igazságtalanságok azzal a kockázattal jártak, hogy az egész jogi eljárás elhiteltelenedik. És mindennek a tetejébe, mondta Di Giorgio, a társadalmi osztályokkal kapcsolatos előítéletek aláásták azokat a reményeket, melyek szerint a rezsim felszámolja a parasztságnak az államtól való hagyományos elidegenedését: a gazdagokat mint a maffia „áldozatait" rendszeresen futni hagyták, miközben a kiszolgáltatott szegényeket börtönbe küldték olyan „bűnökért", mint egy zsarolólevél kézbesítése, amire halálos fenyegetéssel vették rá őket.[54]

Mori sietve igyekezett visszaverni Di Giorgio kritikáit (nem kedvelte a tábornokot: „öreg kijáró és szabadkőműves észjárás – kotnyeles – intrikál a milícia ellen – [azt mondta] megfenyegettem a bíróságot Terminiben – mindig is hegemón törekvésekkel vádolt"). Bizonyítékokat ásott elő Di Giorgio állítólagos maffiakapcsolatairól, és jelentést küldött Mussolininak. Megírta, hogy Di Giorgio egyik politikai támogatója a mistrettai „bűnszövetkezet" feje, és fivérének a neve felbukkant az egyik letartóztatott házában talált iratokban. Mussolininak egyre inkább elege lett Mori hadjáratából és a vele járó gondokból; kezdett rájönni, hogy a „fasiszta művelet" aligha válasz az olyan összetett gondokra, mint a maffia. Rómába rendelte Di Giorgiót, hogy szembesítse Mori állításaival. Di Giorgio felháborodott, hogy Mori működésére vonatkozó bírálatát aljas önérdeknek és állítólagos alvilági kapcsolatoknak tulajdoníthatják. Elutasította Mussolini ajánlatát, aki Szicílián kívül javasolt számára parancsnoki posztot, visszatért Palermóba, ahol csúnyán összepörlekedett Morival, és valószínűleg pofon is vágta.[55]

Hogy megszilárdítsa helyzetét Szicíliában, és elhárítsa a római kritikákat, Mori igyekezett a dolgát kötelességtudóan végző, az új olaszokat formáló fasiszta prefektus mintaképének mutatni magát. Egyetértett Mussolinival abban, hogy a liberális állam magára hagyta a tömegeket, és nem fogalmazta meg érzékletesen, mit jelent polgárnak lenni. A gond súlyosságának szemléltetésére a fasiszta tanárok első regionális kongresszusán 1926-ban elmesélte, hogyan találkozott egy szegény juhászgyerekkel, aki „egyedül volt a rossz hírű nagybirtok borongós magányában". „»Apád?« »Körözik, Amerikában van.« »Anyád?« »Beteg, egyedül a faluban, két picivel.« »A falu?« »Messze.« »Milyen messze?« Nem tudta; sosem járt ott. Isten, ima, iskola? Semmi. Király, Olaszország, nemzet? Semmi. Jogok, kötelességek, törvény, jó és rossz? Semmi." A sziget pedagógusaira vár a feladat, közölte Mori a tanárokkal, hogy orvosolják az ilyen erkölcsi elmaradottságot, és gondoskodjanak arról, hogy „Szicília nagy lelke, amely mintha egy holdtalan éjben veszett volna el", újra előtörhessen, „büszkén és csupaszon, mint egykor a spártai szüzek a homokon" – és ez az új lélek „álljon szeretetből, és ösztönözze egyetlen hit: Isten, Király, Haza". Mori elküldte a beszéde szövegét Federzoninak, és a sziget minden iskolájának.[56]

A fasizmus üzenetének terjesztéséért és eleget téve a „falusiasítás" célkitűzésének, Mori kitartóan járta Szicília belsejének agrárgócait, közvetlen kapcsolatot ápolt a tömegekkel, élvezte a sajtó által ráaggatott becenevet: „parasztprefektus". Elment olyan helyekre, ahol még sose láttak prefektust (ezt a körülményt kiemelte), és szem előtt tartva az állam megnyerő, jóságos arcának megmutatását, mindent megtett, hogy látogatásai – amelyek rendszerint vasárnapra estek – minél ünnepibb légkört öltsenek. „Az utcákon és a házakon mindenütt virágok és babérkoszorúk díszelegtek, az erkélyeket szőnyegekkel, drapériákkal, hímzésekkel és selymekkel vonták be; a téren és minden utcasarkon zászlók lobogtak, a boltívekre lombokat tűztek" – tudósított egy újságbeszámoló Mori roccamenai útjáról. A közeli Corleone zenekara játszott; a mezőgazdász-szakszervezet zászlaját fölszentelték, először a plébános szenteltvízzel, azután pezsgővel; Mori („mámoros éljenzés és kiáltozás köszöntötte, mint mindig") mosolyogva kezdett bele hosszú beszédébe, „szinte csevegett a parasztokkal".[57] Más látogatások sajtóbeszámolói hasonló képet festettek a lelkesedésről, a „Viva Mori!", „Éljen a megmentőnk!", „Le a maffiával!" kiáltozásokról és a „tapsorkánról".[58]

Nehéz elhinni, hogy a helybeliekre gyakorolt hatás annyira pozitív volt, mint amilyet a szoros gyeplőn tartott sajtó sugallni igyekezett. Minden valószínűség szerint nem is volt az – legalábbis 1926-ban. Cucco, aki a bukása előtt végigjárta a tartományt Mori oldalán, kiadatlan emlékirataiban nagyon más képet festett a hivatalos látogatások légköréről – bár az ő beszámolója szükségszerűen elfogult. Mint írta, Mori termete, lenyűgözően katonás viselkedése és idegenes északi akcentusa hidegen hagyta hallgatóságát, az is ellenérzést keltett, hogy a prefektus rendőrökkel vette körül magát. Cucco saját beszédeiben azt domborította ki, hogy milyen jelentősége van a párt ifjúsági szervezeteinek a fiatalok átnevelésében, összhangban a Duce céljával, hogy „eltávolítsák az ártó konkolyt a lelkekből, a jellemekből és a szokásokból". Szónoklatait „nagy melegséggel és tapssal" fogadták. „De amint előrelépett Cesare Mori, síri csend ereszkedett a térre és a tömegre." A katonai szakkifejezések, amelyekkel élt, örökös előhozakodása a maffia ellen viselt „könyörtelen hadjáratával", amely csak

akkor ér véget, amikor a „gonosz dúvadat" végleg leölik („feje szétloccsan erős öszvéreitek megvasalt patái alatt"), Cucco állítása szerint „viszolygást" és „félelmet" keltettek.[59]

Prefektusi szolgálatának utolsó két évében, 1927–29-ben Mori fennhangon hirdette a rendszer ideológiai programját. Dicsőítette a Ducét: „olyan Férfi, aki sosem beszél hiába"; „az Isten vezérelte Férfiú"; „a Férfi, akiért az egész világ irigyel bennünket [...], akiért együtt sietünk a boldog pirkadat felé, amely már aranylik a láthatáron".[60] Kijelentette, hogy a szicíliai fasizmus „alapvetően falusi" lesz, és magasztalta a parasztságot: „A hallgatag, a szorgalmas, a nap perzselte gazdaság földjéhez szegezett [...] szicíliai paraszt alakjában én nemcsak a mának dolgozót látom [...], hanem a bátor úttörőt is, aki Olaszország elsőségét a határain túl is bebizonyítja."[61] Folyamatosan törekedett annak a hangsúlyozására, hogy a fasiszta Olaszország értékei és erkölcsi lendülete a világháború áldozataiból sarjad; bátorította, állítsanak emlékműveket az elesetteknek, és legcikornyásabb stílusában szólította fel hallgatóságát: forrjanak lélekben eggyé a hősi halottakkal. Balestratéban a Chiesa Madre-templom előtti téren az emlékmű felavatásakor így szónokolt:

> Itt van a Haza, polgárok, és vele az Isten. Itt van a Haza, amelyben egész létünk elmerül és feloldódik. Itt van a kötelesség, itt van az erény, itt van a becsület. Itt van a legnagyobb tűzáldozat jelképe. [...] Itt megszólalnak a lelkek, miközben a határtalan hit ragyogásában, maguk mögött hagyva minden emberi szenvedést, a magasba szállnak a legtisztább érzés útján annak az Eszmének a szent tüze felé, amelyet Olaszországnak hívnak. E halottak előtt tisztelegni csakis az övékhez mérhető tettekkel lehet. [...] És ezért állok itt, eme emlékmű előtt elégedetten, mert ez megvalósult. [...] Mert polgárok, itt, ezzel és a napégette földet díszítő, fiúi hősiességről és atyai szeretetről tanúskodó többi emlékművel [...] végleg az élre ugrott Szicília, az igazi Szicília, a vecsernyék Szicíliája – a harcos, a savoyai, a fasiszta Szicília.[62]

Ez az „igazi Szicília" lett az a bűntől megtisztított föld, amelynek felszabaduló energiáit a nemzet naggyá tételére kell fordítani („ma ekével, holnap, ha Isten is úgy akarja, szuronnyal").[63] *És Olaszország jövője*

miatt fontos a népesség szaporodása, hangsúlyozta Mori kötelességtudón. A kormány szülésparti kampányának előmozdítására tett lépései közé tartozott, hogy 1928 karácsonyának előestéjén 26 300 lírát osztott szét 101 helyi nagycsaládos családfő közt. (A pénz egy több mint 2 millió lírás nemzeti alapból származott, amelyet Mussolini a sokgyermekes házaspárok ösztönzésére különített el.) A viszonylag kis összegek és az adományozásba bevontak magas száma miatt ez lényegében szimbolikus gesztus volt, de Mori – mint beszédeiben oly gyakran – megragadta a lehetőséget, hogy összekösse a szentet az e világival, és érzékeltesse, hogy az állam elvárásainak teljesítése egyúttal vallási kötelesség is. Elmondta, hogy az erő a sokaságban rejlik, hogy Olaszország legnagyobb tőkéje mindig is a gyerekek voltak, és lesznek a jövőben is, és mindenkiben „ott kell lakoznia a hitnek", mindenkinek „állhatatosnak kell lennie a nemzés munkájában", gondolnia kell „Krisztus figyelmeztetésére, aki irányított és vigasztalt bennünket húsz évszázadon át, hogy el ne csüggedjünk", és aztán engedjünk „a Duce akaratának, akiben a fényes jövő és a nemzet nagyszerű sorsa egyesült".[64]

Ilyen nyelvezettel nem meglepő, hogy szicíliai tevékenységében Mori számíthatott a katolikus klérus támogatására – 1927-től bizonyosan. A palermói és a monrealei érsek egyértelműen kiállt mellette, és amikor a prefektus a vidéki városokat járta, esperesek és plébánosok rendszeresen megjelentek az oldalán. 1927 júniusában a legrangosabb katolikus folyóirat, a *La Civiltà Cattolica* terjedelmes írásban magasztalta Mori szicíliai munkáját. Azt állította, hogy „a régi szabadkőműves liberalizmus rossz kormányzása" miatt a múltban virágzott a maffia, de most „egy új és törvényes, de határozottabb hatalomgyakorlás" következtében végleg pusztulófélben van. Dicsérte Mori szoros együttműködését az iskolákkal, valamint jótékonyságának megnyilvánulásait – például a letartóztatottak családjainak juttatott adományokat. Hangsúlyozta továbbá, hogy az „erkölcsi megújítás munkájának" maradandóságához mennyire elengedhetetlen az „összes tisztességes polgár és különösen a papok" teljes együttműködése, és akkor a liberális állam „közönyével vagy agnoszticizmusával" szemben „a hatalomgyakorlás újból teljes lendületet vehet [...] a józan ész és a hit fényétől megvilágítva, de még inkább a krisztusi jóindulat és szeretet meleg légkörében".[65]

A katolikus és a fasiszta erkölcsiség összeforrását jól érzékeltette az a hathatós támogatás, amelyet Mori nyújtott a Nemzeti Blaszfémia-ellenes Ligának. A káromkodás olyan, mint a szemérmetlen női öltözék (amelynek Mori szigorú ostorozója volt), rongálja a „vallási és családi érzületet", szögezte le 1928 októberében a Liga palermói tagozata előtt mondott hosszú beszédében, amelynek nagy részét annak szentelte, hogy a születési ráta növelése mennyire fontos a nemzet erkölcsének javításában. Az ocsmány beszéd elfojtása pedig „a vallásos érzés erősödéséhez és a vallásos öntudat kialakulásához vezet". Ennek jótékony következményei lesznek a népesedésre nézve is, mert – idézett egy fiatal német demográfust, Richard Korherrt (a náci SS statisztikai hivatalának leendő vezetőjét), akinek a művét nem sokkal korábban fordították le olaszra, és látták el „Benito Mussolini csodálatos előszavával" – „a születések visszaesését az igazi vallásos érzület kihunyása okozza, ez az a féreg, amely fokozatosan megöli kultúránkat". A káromkodás visszaszorítása érdekében Mori városszerte figyelmeztető plakátokat helyeztetett el, és „erkölcsőröket" nevezett ki, akiknek hivatalos igazolvánnyal a birtokukban jogukban állt járőrözni az utcákon és a nyilvános helyeken.[66]

Morinak (ahogy Mussolininak is) az egyház támogatása nem csak az erkölcsi megújulás munkájában volt fontos. A tömegek politikai támogatásának megszerzésében és mozgósításában döntő szerep hárult a klérusra. Ez a prefektus utolsó nagy palermói vállalkozásából is kiderült. 1929 márciusában neki kellett felügyelnie az országos népszavazás részeként megtartott, 400 központilag kiválasztott parlamenti jelölt nevét tartalmazó listáról zajló tartományi szavazást. Az eseményre néhány héttel a Vatikán és az olasz állam közti hivatalos békekötés, a lateráni szerződés aláírása után került sor. Mint a helyi polgármesterek és pártvezetők találkozóján Mori elmondta, a népszavazás elsődleges célja megmutatni a világnak, hogy Olaszország teljes egységben sorakozik fel Mussolini mögött. Ebből a célból csak az elsöprő „igen" volt elfogadható. „Azt akarom, hogy a szavazás a valóságban és papíron egyaránt totális legyen." Figyelmeztette őket, hogy jusson eszükbe, hogyan kényszerítette ki akaratát a fasizmus a múltban, „segítségül folyamodva a husángnak nevezett fadarabhoz"; és

ha bármilyen kísérlet történne szabotázsra, a hatóságoknak „fasiszta módon" kell közbeavatkozniuk. A szavazást ellenőrző biztosoknak „szellemileg frisseknek és hitben erőseknek" kell lenniük, gondoskodjanak arról, hogy „sokszorosított" szavazócédulák legyenek előkészületben. Zenés-zászlós ünnepi hangulat uralkodjék, és minthogy a papság most a rendszer „barátja, szövetségese és támogatója", nekik is messzemenően ki kell venniük a részüket: „A plébánosok azt fogják tenni, amit jogosan elvárunk tőlük." „Fűszerként" még hozzátette, hogy a választás után át fogja böngészni az összes szavazólistát: „Ha valaki elmulasztja a kötelességét, velem gyűlik meg a baja."[67]

Mori a népszavazást jellegzetes katonai szóhasználattal „nyilvános csapatszemlének" nevezte: „Vagy ezen az oldalon velünk, vagy azon ott, ellenünk." A népszavazás előtti napon a helyi sajtó utasításba kapta, hogy kivételesen nagy betűkkel hozza le a hathatós figyelmeztetést: „IGEN-nel szavazni szent kötelesség. Tartózkodni gyávaság és árulás. NEM-mel szavazni dezertálás. MORI".[68] Az eredmény talán nem meglepő. Palermo tartományban 92 százalékos volt a részvétel, kicsivel magasabb, mint az országos átlag, és csak 320 nem szavazat állt szemben a több mint 190 ezer igennel. A „nem" szavazatokból 297 származott Palermo városából. A szicíliai városok túlnyomó többségében egyetlen egy ellenszavazat sem született. Országosan 136 ezer „nem" szavazat volt, és több mint 8,5 millió igen. Charlotte Gower amerikai szociológus Milocca városkában követte figyelemmel a népszavazást, és látta, ahogy a helybeliek csoportokba gyűlnek, és zenekari kísérettel vonulnak a szavazókörökbe. Hallotta, ahogy egyikük így szól: „Úgy szavazunk, ahogy meghagyják nekünk, de csak Isten tudja, mi lakozik a szívünkben." Gower nem tudott rájönni, pontosan mit is értett ezen.[69]

A Rómában fokozódó háborgást Mori hiába igyekezett azzal csillapítani, hogy „minden figyelmet a fasizmusra és a Ducéra" irányít – ahogy egyik magánfeljegyzésében fogalmazott.[70] 1929. június 23-án rövid távirat érkezett Mussolinitől azzal, hogy „korára való tekintettel" nyugdíjazzák. Csak ötvenhét éves volt, és keserűen csalódott. Rómába költözött, ahol minden tőle telhetőt megtett, hogy napirenden tartsa a maffia témáját: 1930 márciusában szókimondó szenátusi beszédében sürgős gazdasági beavatkozásra szólított fel Szicíliában,

hogy a bűnözés kérdése a szigeten végleg megoldódjék. Észrevételei elsikkadtak: a kormány szemszögéből a maffiát felszámolták, ne is említsék újra.[71] Hasonló ellenségességgel találkozott 1932-ben, amikor *Közelharcban a maffiával* (Con la mafia ai ferri corti) címmel megjelentette emlékiratait. Más címeken is gondolkodott, például *Liktori hajnal a narancsvirág fölött,** kétségkívül annak reményében, hogy ezzel elveszi a pártkritika élét, de kiadóját, a Mondadorit nyilván jobban foglalkoztatta az eladhatóság. A könyvborítón kezdetben egy fegyveres bandita bámult ki fenyegetően ormótlan köpenye alól, de a tiltakozások (sértő Szicíliára) hatására ezt sietve le kellett cserélni. Az új borító Morit ábrázolta: fekete ingben állt egy görögkeleti ortodox pappal az oldalán. Több képviselő felvetette, hogy nem kellene-e betiltani az állami tisztviselők „jóváhagyatlan" életrajzait. Mussolini nem avatkozott közbe, a könyv ment tovább a maga útján – a radikális fasiszta sajtó vitriolos kritikáinak kereszttüzében.

Mori megbántódott, amiért a könyve, amelyről azt tartotta, hogy „himnusz Szicíliához, a fasizmushoz, a rezsimhez és a Ducéhoz", ilyen fogadtatásban részesült.[72] De a kormány egyértelműen új képet kívánt sugározni a szigetről, sőt egészében véve Dél-Olaszországról: olyant, amelyben nincs semmiféle utalás a szervezett bűnözésre. 1931 júliusában Mussolini utasította Milánó prefektusát, hogy haladéktalanul tiltson be egy folyóiratot, amely cikket közölt *Camorra őfőszentségessége* (L'arcisantissma camorra) címmel; kijelentette, hogy ez a kifejezés „becsületsértő és rágalmazó az olaszokra nézve", és nyomtatásba engedni „a Nemzet erkölcsi tekintélyét károsító gyengeelméjűség volt".[73] Mori bízott benne, hogy novellák és versek írásával folytathatja irodalmi pályafutását, de publikációs kísérletei kudarcba fúltak. Be kellett érnie azzal, hogy élete hátralévő éveiben egy talajjavító konzorcium igazgatójaként öntözőműveket, út- és csatornaépítéseket, mocsárlecsapolásokat felügyelt Isztriában – ezt az állást kétségtelenül

* Liktor: az antik Rómában a hatalmat jelképező vesszőnyalábot hordozó főember, vezető. A „liktori játékok" a fasiszta rendszer ifjúsági rendezvényei. Különböző szónoklatokban, publikációkban – mint itt is – jellegzetes propagandisztikus fogások voltak ezek az ókori Római Birodalomra utalva. – *A szaklektor*

azzal a szándékkal kínálták fel neki, hogy minél távolabb tudják Szicíliától. 1942-ben halt meg.

A harmincas években Morira további csalódások vártak, amikor sorra kapta a beszámolókat Szicíliából a barátaitól és egykori munkatársaitól, tele jelzésekkel, hogy a bűnözés és a maffia ugyanolyan súlyos átok, mint valaha. A sziget katasztrofális gazdasági viszonyai, a meggyökeresedett korrupció és a tilalom, hogy olyasmit jelentsenek, ami ellentmondhat a hivatalos irányvonalnak, miszerint a fasizmus megoldotta azokat a gondokat, amelyekkel a liberalizmus nem tudott megbirkózni, egyaránt hozzájárultak a sivár képhez. 1931 decemberében egy ügyvéd így írt Morinak a Termini Imerese környéki zavaros állapotokról:

> Ami a közbiztonságot illeti, szigorú rendeleteket hoztak, de az emberek fütyülnek rá, kényükre-kedvükre gyilkolnak és fosztogatnak. Mikor lesz ennek vége? Még [a termini podesztát] is feltartóztatták és kirabolták. Tisztában vagyok vele, hogy két aszályos év után az éhínség nem segített a dolgokon, de legfőképp az a hiba, hogy általában véve elfogyott a hatóságokba vetett hit. A maffiafőnökök szinte minden városban kurtított büntetés után tértek haza az internálásból [confino], és csak a népség-katonaság maradt bent. Az egyik legveszedelmesebb helyen, Caccamóban a helyi hatóságok internálást kértek [...] az Azzarello fivérek, Szicília legnagyobb maffiafőnökei ellen, de végül futni hagyták őket. [...] Az ilyen botrányok elkeserítik a tisztességes embert, és csak lovat adnak a bűnözők alá.[74]

Néhány hónap múlva egy másik barátja arról tájékoztatta, milyen veszélyes lett az élet Cefalù körül, elszaporodtak a „rajtaütések, útonállások és az erőszakos lopások": „Isten óvjon bennünket, mert mindannyian rettenetes időket élünk át, és ami a legfájóbb, hogy az újságoknak hallgatást parancsoltak."[75] Noha a helyi fasiszta hatóságok törekedtek a sajtó megzabolázására, az igazság olykor-olykor kiszivárgott. 1933 júniusában Mussolini utasította Palermo prefektusát, hogy álljon a sarkára, mert újra a „bűnszövetkezetek" virulásáról hall.[76]

Nem kevésbé lehangoló volt, hogy állandósult az a gátlástalan pártoskodás, amely oly régóta megkeserítette a szicíliai városok életét. A fasiszta pártnak sem a választások megszüntetésével, sem a szigorú központosítással nem sikerült elérnie az elképzelt jótékony változást. Sőt, ahogy a romló gazdasági légkör felerősítette az állásokért és az anyagi forrásokért vívott versenyt, a harmincas években a jelek szerint a helyzet rosszabbra fordult. Egy szicíliai képviselő 1932 áprilisában felvetette a kérdést a parlamentben, és elmondta, hogy a különböző csoportok fanatikus hívei között a konfliktusok szigetszerte „rettenetesen elkeseredetté" váltak: „Az elmozdított régi kiváltságosok számára a rágalmazás a vérbosszú legkézenfekvőbb eszköze. Nem tűrik az új rendet, elárasztják a tartományt és a fővárost névtelen feljelentő levelekkel, nyugtalanságot, bizalmatlanságot és bűnös gyanakvást szítva."[77] Palermo tartományban, ahol Mori távozása sok ellensége számára tette lehetővé, hogy támadásba lendüljön, láthatólag különösen elmérgesedett a helyzet. „Az emberek itt szerfelett megszállottan viselkednek, mindenkiben maffiózót látnak" – írta egy kormánytisztviselő Morinak 1930-ban Misilmeriből:

> Feddhetetlen jellemű férfiak, akik a múltban inkább főbe lövették volna magukat, mintsem hogy egy lapon említsék őket a maffiával, most súlyos gondban vannak a csendőrökkel, egyszerűen, mert valami bajkeverő maffiózónak bélyegzi őket. [...] Méltóságod sok elért eredménye Palermo tartományban semmivé lett a hanyagság vagy hozzá nem értés folytán.[78]

Ennél nyilvánvalóbb bizonyítéka nem is lehetett volna annak, hogy a Duce „olasz lélek" átformálásáról mondott nagy ívű beszédének, melynek hallatán 1927 januárjában Luigi Federzoni és a Nagytanács többi tagja talpra ugrott és éljenzett, vannak határai. A hagyományos viselkedési minták ellenállónak bizonyultak a változással szemben, és nem valósultak meg azok a remények, melyek szerint a fasiszta párt a „fasiszta gondolkodástól" áthatott és a lealacsonyító régi szokásoktól megszabadult új elit létrejöttének a terepe lehet. A harmincas években a jelentések Olaszország minden sarkából átható korrupcióról, lokál-

patriotizmusról, kliensrendszerről, üzérkedésről és a párt belharcairól szóltak. Különösen rossznak látszott a helyzet az ország déli részén – 1933-ban a fasiszta párt országos tanácsa azzal a kifejezett szándékkal ülésezett Szicíliában, hogy így némi erkölcsi impulzust vigyen a helyi fasizmusba, ám a küldöttek az ott tapasztaltaktól elborzadva tértek vissza.[79] Máshol se volt sokkal rózsásabb a kép. Tekintettel arra, hogy a fasizmus nemzetújító igyekezete a helyi rasz korlátlan személyes hatalomgyakorlásából és az ifjonti törvénytelenségből, felelőtlenségből, klikkesedésből és az erőszak eszményítéséből eredt, ez talán nem is meglepő.

Ha az „új olaszok" megteremtésének egyik nagy akadályát a párt hibái jelentették, akkor a másik a tömegek elszegényedése volt. Mori a rendszer „falusiasítás" irányelvével összhangban a parasztságot dicsőítette, de ez – ahogy mindenütt másutt az országban – a nagy földbirtokosok politikai és gazdasági hatalmának megerősödésével járt együtt. A „gabonacsata" elindítása 1925-ben a megemelt díjtételek folytán fölvitte a búza árát, és magasabb nyereséget tett lehetővé a gyakran rossz hatásfokkal gazdálkodó, Szicília (és Dél-Olaszország) jelentős részét kitevő nagybirtokok számára. Ugyanakkor 1924-től látványosan megtorpant a kisbirtokok arányának háború utáni, a földfoglalási mozgalom által megalapozott növekedése. A líra 1926–27-es felértékelése megnehezítette jelzálogrészleteik törlesztését, ezért az új gazdák gyakran kénytelenek voltak eladni a földjüket. A hivatalos bérindexekből is a vidéken beállt új erőegyensúly olvasható ki: 1928–35 között a mezőgazdaságban a fizetések 28 százalékkal csökkentek.[80] A valóság sok helyütt ennél jóval zordabb lehetett, mert a munkaadók gyakran büntetlenül felrúghatták az államilag irányított szakszervezetek által jóváhagyott egyezségeket. Ugyanez történt az iparban is.

Miután a tengerentúlra való kivándorlás már nem jöhetett szóba, az elkeseredett parasztoknak nem nagyon maradt más választásuk, mint hogy a nagyvárosokba költözzenek, és ott próbáljanak munkát találni. Ami zajlott, az szinte gúnyt űzött a rezsimnek abból a szándékából, hogy megállítják az erkölcsromboló városiasodást. A palermói helyzet semmiben sem különbözött az országostól. 1931-ben a tarto-

mányi székhelyen élők egyharmada újonnan érkező volt, és a folyamat megfékezésére tett minden hatósági igyekezet ellenére az elkövetkező öt évben a vidékről való beáramlás változatlanul folytatódott, csaknem 30 ezerrel növelve a helyi lakosságot. Lakáshiány keletkezett; 1931-ben a város népességének több mint a fele egy- vagy kétszobás lakásban élt, ami mintegy kétszerese volt az egy évtizeddel korábbi adatnak.[81] Egy 1938-as jelentés arról tesz említést, hogy „hatalmas munkásnegyedeket" romboltak le, az ott élőket „napfényt és világosságot nélkülöző, szűk és nyomorúságos lakásokba" költöztették át, ahol a tébécé szedte áldozatait, és általános szegénység uralkodott.[82] A félsziget más városai hasonló nyomással szembesültek. Északnyugaton az ipari centrumok erejük megfeszítésével igyekeztek megbirkózni a Veneto, Emilia-Romagna és Toscana térségéből érkező bevándorlással – amihez most először a délről jövők is csatlakoztak.[83]

A nagyvárosokban a túlzsúfoltság súlyos közéleti romlottsággal társult. Palermóban mindennapos volt a sikkasztás, csalás és zsarolás. A helyzetet tovább rontotta, hogy a hatóságok, mivel tartottak a szenynyes nyilvános kiteregetésétől, vonakodtak erélyesen közbeavatkozni. A városban működő brit konzul növekvő döbbenettel figyelte azt az elhúzódó botrányt, amely a városi költségvetésből a harmincas évek közepén eltűnt 40 millió líra körül robbant ki, s a nagykövetnek küldött jelentésében leszögezte: „Ami Szicíliát illeti, [a fasizmus] semmire nem jutott a közigazgatás megtisztításában. [...] A régi lakosoktól hallom, hogy a kenőpénz ugyanolyan megszokott dolog, mint az összes korábbi rendszer alatt. [...] Amikor egy kormányzati alkalmazottra rábizonyul a becstelenség, nem kap olyan mértékű büntetést, mely elrettentené az embereket példája követésétől."[84] A város élelmiszerpiacait bűnbandák tartották a kezükben, több mint 20 százalék sápot húztak a kereskedők bevételéből; az állami megrendeléseket olyan kartellek nyerték el, amelyek nyilvánvalóan csalárd pályázatokat nyújtottak be; a közszolgáltatások kiszámíthatatlanná váltak. Egy 1939-ben született jelentés megállapította, hogy a központi kórház már nem kap fecskendőket, mert a beszállítók tudják, hogy sose jutnának a pénzükhöz.[85] Ilyen erkölcsi és pénzügyi háttér aligha segíthette elő annak a kormányzati kampánynak a sikerét, amely két évtizeden belül az olasz népesség 20 milliós gyarapodását célozta meg. Mussolini megpróbált jó példával elöl járni: 1927-ben és 1929-ben még két gyerekkel gyarapította az így már ötgyerekesre nőtt családját, és a javulás jelei reményében szorgalmasan böngészte a helyi hatósági jelentéseket és népszaporulati kimutatásokat, amelyeket a napilapok kötelességszerűen leközöltek. A prefektusokat ennek megfelelően dicsérte vagy dorgálta meg, nemritkán táviratilag: „A helyhatósági közlönyből [...] értesülök hogy az utolsó népszámlálástól a mai napig Como lakosságszáma 27-tel fogyott stop ha Olaszország összes tartománya követni akarja ezt a ragyogó példát akkor az olasz faj napjai meg vannak számlálva stop mondják meg a podesztának hogy tegyen valamit a nagycsaládok érdekében stop Comónak szüksége van rá stop."[86] A születési arányszám azonban a húszas évek végétől országszerte általánosságban mégis folyamatosan csökkent, az 1926-os ezer lakosonkénti csaknem 28-ról tíz év alatt valamivel több mint 22-re zuhant. Sőt északon és a középső tájakon még a reprodukciós szint alá is esett. A helyzeten az se segített, hogy sok fasiszta vezető feltűnően nem úgy élt, ahogy prédikált. 1937-ben, amikor a Nagytanács a népesedési ösztönzők újabb csomagjának bevezetése érdekében ült össze, Mussolini az értekezlet előtt listát állíttatott össze arról, hogy a tanács 29 tagjának hány gyereke van. Az átlag 1,9 lett.[87]

Mussolininak be kellett látnia, hogy hiába reménykedett Olaszország erkölcsi átformálásának sikerében. Ahogy nőtt csalódottsága és kudarcérzete, úgy lett egyre gáncsoskodóbb és embergyűlölőbb; zárt körben ki-kikelt honfitársai szemlátomást javíthatatlan hibái ellen. A harmincas évek végére rendszere kudarcát a tekintetben, hogy az olaszokat életerősebb és fegyelmezettebb néppé kovácsolja, egyre gyakrabban genetikai örökségnek tulajdonította – annak, hogy a népesség nagy hányada rabszolgáktól származik. Fiatal szeretőjének, Claretta Petaccinak heves szeretkezéseik közben kifogyhatatlan energiájával kérkedett, önmagát „óriás", „gladiátor", „vadember", „dúvad", „sas", „a természet ereje" jelzőkkel illette, és kijelentette, hogy igazából sok olasz nagyon neheztel rá, amiért megkísérli férfiasabbá és katonásabbá formálni őket, mert szívesebben élnének kényelmesen. Alig várják, hogy ő eltűnjön a színről, állította, csak hogy vissza tudjanak vedleni „gyáva koldusokká", akik addig voltak:

> Harminc éve figyelem, hogy egyes olaszok miért annyira gyávák. Rabszolgák leszármazottai. Belegondolni is rossz, hány rabszolga párzott nőkkel! És tulajdonképpen csak ötven nemzedék tűnt le – szóval nem is olyan sok. És most ez a rabszolgavér megint a felszínre tör. [...] Ha lenne jel a homlokukon, elpusztítanám valamennyit, kiirtanám őket. Ők csak salak, a nemzet szégyene. Örökös siránkozók, akik hallani se akarnak arról, hogy változtassanak a viselkedésükön.[88]

Mások társaságában Mussolini többnyire kevésbé közönséges és fellengzős hangot ütött meg, mint a szeretőjével, de megvetése éppoly indulatosan jelentkezett. „Láttál valaha farkassá lett bárányt?", kérdezte vejétől Galeazzo Cianótól 1940 januárjában. „Az olasz faj birkafaj. Tizennyolc év nem elegendő a megváltoztatásához. Ehhez vagy száznyolcvan év, sőt talán száznyolcvan évszázad szükséges."[89] Néhány nap múlva kijelentette, hogy az olaszokkal csakis egyetlen módon lehet bánni: „Fegyelemben és uniformisban kell tartanunk őket reggeltől estig. Üsd őket, üsd őket, üsd őket." 1940 júniusában, amikor a franciaországi invázióval az olaszok átestek első, megalázó második világháborús szereplésükön, arról panaszkodott Cianónak, hogy nagy álma „az olaszok megteremtéséről" csúful meghiúsult: „A nyersanyag, az hiányzik nekem. Még Michelangelónak is márványra volt szüksége szobrai elkészítéséhez. Ha csak agyag állt volna rendelkezésére, csupán fazekas vált volna belőle. Az a nép, mely tizenhat évszázadon át az üllő szerepét töltötte be, nem válhat néhány év alatt kalapáccsá."[90] Mussolinit talán vigasztalhatta volna a gondolat, hogy hírneves reformerek hosszú sorába illeszkedik, akik Savonarolától Mazziniig az olasz jellem megváltoztatására törekedtek, a valóságban azonban nagyravágyása az emberekre nézve katasztrofális következményekkel járt.

— 6 —

A másként gondolkodás tere

A liberalizmus védelmében

1925 folyamán a nemzetközileg legelismertebb olasz író és gondolkodó, Benedetto Croce naplójának hangvétele egyre komorabbá vált. Megalapozatlannak bizonyult a hite, hogy a fasizmus erőszakossága szerencsétlen, ám némiképp szükségszerű kifejeződése annak a zaklatott szellemnek, melyet a világháború gerjesztett, de idővel elmúlik, és nyomában Olaszország liberális intézményei megerősödnek; az ország képessé válik arra, hogy folytassa a risorgimentóval kezdődött hosszú és állhatatos menetelését a szabadság felé. A diktatúra januári létrejötte után egy darabig rá nem jellemző módon késztetést érzett arra, hogy belevesse magát a politikába. Csatlakozott ahhoz, ami megmaradt a Liberális Pártból, sürgette Giovanni Giolittit és a többi idős vezető pártembert, hogy zárják össze soraikat, vegyék fel a harcot az ország érdekében, álljanak elő világos programmal a szabadságelv védelmében. Úgy érezte, a fasizmus dogmatizmusát hasonló hittételekkel kell ellensúlyozni. „Mint mindazoknak, akik egy eszméért harcolnak, Luthert kell idéznünk, aki a wormsi birodalmi gyűlésen ezt mondta: Itt állok, másként nem tehetek. Isten segíts, ámen!"[1] A szíve mélyén azonban tudta, hogy a csata elveszett: a kormány gyors tempóban szorítja a hurkot az ellenzék nyaka körül, sok egykori barátja átállt vagy kedveszegetten kiszállt a küzdelmekből.

1925 októberében Croce Torinóba utazott, ahol találkozott Alfredo Frassati liberális szenátorral, aki régóta szerkesztette a nagy tekintélyű és még mindig fasizmusellenes napilapot, a *La Stampát*, melynek többségi részvényese is volt. Az újság megjelenését a kormány rendeletére szeptember végétől felfüggesztették, és Croce tudomására jutott, hogy Giovanni Agnelli, a Fiat tulajdonosa Mussolini biztatására nagy erővel törekszik arra, hogy kivásárolja Frassatit, és megváltoztassa a *La Stampa* szerkesztőségi irányvonalát (ami annak rendje s módja szerint meg is történt). „A tegnapi torinói látogatás és a Frassatival való beszélgetés szomorú töprengésben tartott hajnalig – jegyezte fel Croce a naplójába. – A sajtószabadság megszűnése fájdalmas, fojtogató érzés; lelkem lázong ettől az egyszerre erőszakos és szemforgató igazságtalanságtól." Éjszakai tűnődései során arra jutott, hogy egyetlen reménye lehet, ha el akarja kerülni a lélekölő fásultságot: a tőle telhető legnagyobb mértékben el kell vonatkoztatnia magát Olaszország siralmas állapotától, ehelyett arra kell összpontosítania, hogy hű maradjon belső énjéhez; végső soron ez a filozófus legfőbb feladata. A körülötte tapasztalható „oly sok megalkuvás és árulás" gyomorforgató látványa közepette attól félt, hogy publikációs tilalommal sújthatják, így kevés esélye lesz kapcsolatban maradni honfitársaival, és tanítani őket egy jobb jövőre. De vigaszt merített abból a gondolatból, hogy vannak még olaszok, akik osztoznak a nézeteiben: „Haladjunk hát előre bátorsággal és hittel."[2]

Az elkövetkező hónapokban azonban csüggedtsége fokozódott. A szenátus tagja volt, s minthogy a szenátorok a királytól kapták élethosszig tartó kinevezésüket, elvárható volt tőlük, hogy függetlenebb szellemek legyenek az alsóházi képviselőknél. Mégis: decemberben a szenátus sürgősséggel megvitatta és jóváhagyta azt a törvényt, amely véget vetett a sajtószabadságnak Olaszországban. Crocét annyira felháborította szenátortársainak gyávasága, hogy azt fontolgatta, lemond tagságáról, és hazatér Nápolyba. De maradt, „hogy ne hagyja magára maroknyi barátját, akik felemelték a szavukat" a törvény ellen.[3] Az új szabályozás minden újságírót arra kötelezett, hogy lépjen be egy államilag irányított szakmai testületbe, ezek után Croce tudta: a szerkesztők nem lesznek hajlandók közölni semmit, ami tőle származik, de még a nevét sem írják le, hacsak nem becsmérlően. Egyedül az vigasztalta, hogy még

megvolt a saját folyóirata, a *La Critica*. Abban reménykedett (mint kiderült, helyesen), hogy nemzetközi rangjára és a *La Critica* alacsony példányszámára tekintettel a kormány célszerűtlennek, illetve fölöslegesnek fogja ítélni a lap betiltását. A *La Critica* Mussolini bukását követően is életben maradt, sőt megmenekült attól a kötelezettségtől is, hogy a nyomtatványoknak a „fasiszta időszámítás" évszámát kell feltüntetniük az 1927-ben bevezetett új naptárnak megfelelően (1. év: 1922–23).[4]

Az eltérő vélemények tere egyre szűkült, az állami nyomás pedig fokozódott. 1926 folyamán liberálisok, szocialisták és kommunisták ezrei menekültek külföldre, hogy elkerüljék az üldöztetést vagy a letartóztatást. Sokan mentek Párizsba, ahol az elegendő anyagi forrással és kapcsolatokkal rendelkezők pártokat, újságokat vagy szervezeteket hoztak létre, hogy folytassák a küzdelmet a fasizmus ellen. 1926 szeptemberében, amikor kitudódott, hogy az anarchista Gino Lucetti azért tért haza Franciaországból, hogy bombamerényletet kövessen el Mussolini ellen, gyűlölködő és gyalázkodó kampány zúdult az emigránsokra; egy római újság levélben szólította fel az ismert olasz ellenzéki személyiségeket, hogy félreérthetetlen módon ítéljék el a külföldi antifasisztákat. A fenyegető hangú követelés felháborította Crocét, és arra buzdította a barátait, hogy példáját követve ne válaszoljanak erre. Egyesek hajlottak a szavára, mások, félve a következményektől, nem. Az újság sorra leközölte azok írásait, akik engedelmeskedtek, és felsorolta azok nevét is, akik nem reagáltak. A névsor alá odaszedték Caesar kísértetének kurta fenyegetését, amit Brutusnak mondott a vereséget és halált hozó csata előestéjén: „Találkozunk Philippinél."[5]

Néhány hét múlva a Mussolini elleni negyedik (és egyben utolsó) gyilkossági kísérlet Olaszország-szerte a rohamosztagosok támadáshullámait indította el. Crocét sem kímélték. November 1-jén a hajnali órákban tucatnál is több feketeinges tört be a házba, ahol a hatvanéves filozófus, a felesége és négy lánya aludt, lőfegyvert szegeztek a szolgálókra, törték-zúzták az ajtókat, ablakokat és szinte mindent, ami a kezük ügyébe esett (bár Croce könyveit nem bántották), majd kimenekültek az éjszakába. A szomszédok azonnal hívták a rendőrséget, de az csak öt óra elteltével érkezett meg. Croce folytatni akarta azt, amiről úgy gondolta, a legtöbb, amit a jelen körülmények között a fasizmus ellen

tehet – megírni a liberális Olaszország történetét. De ez nem volt olyan egyszerű. „Reggel haladtam tovább a történelmi munkák olvasásával, böngésztem az előzőleg elolvasott és feldolgozott könyvekről készült jegyzeteimet, de a barátok akkora serege jött el, hogy megtudakolja, mi történt az éjjel, hogy alig tudtam folytatni a munkát, amelyből, eltökéltem, nem hagyom kizökkenteni magam."[6] A nápolyi prefektus is beugrott, hogy együttérzését nyilvánítsa; teljes körű vizsgálatot és a felelősök szigorú megbüntetését ígérte. Végül is egyik elkövetőt sem helyezték vád alá, holott a legtöbbjüket már jól ismerte a rendőrség.[7]

Az olyan támadásoknak, mint amilyennek Croce is az elszenvedője volt, legalább annyira célja volt megfélemlíteni az áldozatok kollégáit és barátait, mint amennyire magukat az áldozatokat. Akikben megvolt a kellő karakánság és morális elszántság ahhoz, hogy ne hagyják magukat egykönnyen terrorizálni, megtalálták a módját, hogy kapcsolatban maradjanak a liberális filozófussal. Közéjük tartozott a dél-olaszországi problémakör neves szakértője, Giustino Fortunato szenátor, valamint Croce élethossziglan hűséges kiadója, Giovanni Laterza. De ahogy a hatóságok remélték, Croce korábbi ismeretségi köréből sokan lemorzsolódtak. További elrettentésül szolgált, hogy az incidens óta a háza előtt posztolt két csendőr. A kormány szerint Croce biztonságára vigyáztak, de fő feladatuk valójában az volt, hogy figyeljék, kik látogatják, illetve kövessék a filozófust, bárhová is megy. A hajdan Crocénál szombatonként tartott, nem hivatalos társasági összejövetelek, melyekre társadalomtudósok, írók toppantak be, hogy kötetlenül társalogjanak és eszmét cseréljenek, fokozatosan elsorvadtak. Akiket egykor büszkeséggel töltött el, hogy beszélgethetnek vagy kezet foghatnak vele, nagy ívben elkerülték a nyilvános helyeken, ahol fennállt a kockázata, hogy meglátják őket, bár, ahogy Croce felidézte, általában szívesen váltottak vele „baráti és szívélyes üdvözlő szavakat a néptelen utcán vagy az üres folyosón".[8]

A megfigyelésből a rendőrség politikai osztálya (Polpol) is kivette a részét. A kormány ezt a részleget 1926 őszén állította fel egy új intézkedéscsomag keretében, amely arra szolgált, hogy a fasizmussal szembeni maradék ellenállást is felszámolja. Mussolini újonnan kinevezett rendőrfőnöke, a rátermett és cinikus egykori prefektus, Arturo

Bocchini irányításával – akinek gyors előrehaladása a közszolgálati ranglétrán még az évszázad elején, Giolitti alatt kezdődött – a Polpol hamarosan bel- és külföldön egyaránt sok ezer fős kém- és besúgóhálózatot működtetett. Hatalmas költségvetési forrás állt az osztály rendelkezésére – 50 millió líra 1927–28-ban –, csaknem a fele annak az összegnek, amelyet az ország teljes rendőri erejének finanszírozására különítettek el.[9] A Polpol együttműködött a helyi rendőri hatóságokkal. A különféle gyakorlati nehézségek áthidalására (szintén Bocchini vezénylete alatt) a húszas évek végén az Antifasizmus Elnyomásának Felügyeleti Szerve (Opera Vigilanza Repressione Antifascismo, OVRA) néven létrehoztak egy újabb hatalmas, a rendszer biztonságát felügyelő szervet, amely országszerte nagy önállósággal rendelkezett (nem beszélve a titkosságáról). Mint Croce nagyon is jól tudta, a titkosrendőrség egyik fő feladata abból állt, hogy elfogja és lemásolja a megfigyeltek érkező és kimenő leveleit – ez is a véleménynyilvánítási szabadság egyik nagy gátja volt.

Ilyen körülmények közt Croce elsősorban azzal járult hozzá a fasizmusellenesség ügyének életben tartásához – leszámítva tudományos munkásságát –, hogy lelkierőt és támogatást nyújtott. Beutazta az országot, felkereste régi barátait, és mindazokat az új ismerőseit, akik hajlandók voltak fogadni őt. (Ezekről az útjairól feljegyzéseket vezetett, de gondosan kerülte, hogy leírja a neveket, arra az esetre gondolva, ha naplói netán illetéktelen kezekbe kerülnének.) Ezenfelül anyagi segítséget nyújtott az emigrációban élő antifasisztáknak, segített könyveik megjelentetésében. Amikor külföldön járt, jelenlétére azonnal felfigyelt a nemzetközi sajtó. 1928 szeptemberében lányával és Giovanni Laterzával Párizsba utazott. Francia társadalomtudósokkal tanácskozott, kutatott a Francia Nemzeti Könyvtárban, emellett olyan neves emigránsokkal találkozott, mint Francesco Saverio Nitti volt miniszterelnök, Don Luigi Sturzo, a Néppárt egykori vezetője és Filippo Turati (korábbi nézetkülönbségeiket most a fasizmusellenesség közös ügye érdekében félretették). Elment a Père Lachaise temetőbe, hogy fejet hajtson a zseniális liberális gondolkodó, Piero Gobetti sírjánál, aki két éve, mindössze huszonnégy évesen halt meg Párizsban, miután rohamosztagosok többször bántalmazták.[10]

Rómába tett látogatásai többnyire csak a kedvét szegték. Örömet abban lelt, ha Giolittival találkozott, aki hajlott kora ellenére továbbra is felemelte a szavát a fasiszta törvényhozás ellen a képviselőházban. Giolitti azonban 1928 júliusában elhunyt. Croce néhány barátjával elment a temetésére, elkeserítette a király és a koronaherceg távolmaradása, az, hogy nem róták le tiszteletüket az előtt a férfiú előtt, aki közel harminc év alatt ötször ült a miniszterelnöki székben, Viktor Emánuel uralmának idején jórészt irányította az olasz politikát. Hasonló csömört okozott neki a más alkalmakkor tapasztalt erkölcsi gyávaság, közöny vagy megalkuvás. 1928 novemberében nem szavazott meg egy új törvényt, amely előírta, hogy a Nagytanács elé kell vinni minden „alkotmányossági jellegű" kérdést, köztük a parlament működésének, a korona hatalmának és a trónöröklés rendjének a szabályozását. Ez nyílt támadás volt az uralkodói felségjogok és az alkotmány ellen, amelynek betartására megkoronázásakor a király fölesküdött.[11] De semmiféle jele nem látszott annak, hogy Viktor Emánuel tiltakozna, és Croce komoran jegyezte meg naplójában, hogy a szenátusban „csak tizenkilencen szavaztunk nemmel". Szenátortársai behódolása („az egykor rendíthetetlen demokraták, republikánusok, szabadkőművesek és szocialisták most fasisztának álltak [...], félelemmel [...] és gyanakvással néznek minden nyílt vitát") mélyen meggyötörte.[12]

Némi reményt abból a fogadtatásból meríthetett, amely az *Itália története 1871–1915* (Storia d'Italia dal 1871 al 1915) című munkáját övezte. Ezt a könyvet tisztelgésnek szánta a liberális korszak – legalábbis visszatekintésben – nagy vívmányai előtt, és abban reménykedett, hogy a mű majd sok embert, elsősorban fiatalokat ösztönöz arra, hogy megkérdőjelezzék azt a gyalázkodást, amellyel a fasizmus módszeresen befeketíti a parlamenti kormányzás évtizedeit.[13] Tartott tőle, hogy a hatóságok megpróbálnák lefoglalni a kéziratot, ha tudnák, pontosan miről is szól, ezért szakított azzal a megszokott gyakorlattal, hogy előzetesen részleteket közöl belőle a *La Critica*ban. Amikor a könyve 1927 decemberében elkészült, egy példányt elővigyázatosságból Londonba küldött, és puhatolózni kezdett esetleges angol nyelvű kiadásáról. Elutazott Baribа is, hogy személyesen adja át a kéziratot Giovanni Laterzának. Hogy utazása igazi célját leplezze a rendőrség elől, Laterza kislánya is vele tartott.[14]

Műve 1928 januárjában jelent meg, az első kiadás 5000 példányát napok alatt elkapkodták. Újabb kiadások következtek, az elkövetkező tizenöt év során mintegy 40 ezret nyomtattak ki a könyvből, mely a siker szempontjából lényegesen felülmúlta a liberális Olaszországnak nála jóval kritikusabb hangvételű bemutatását adó, a jeles fasisztabarát történész, Gioacchino Volpe által írt munkát, amely 1927-ben jelent meg *Olaszország menetel* (L'Italia in cammino) címmel. Párttársai erősen győzködték Mussolinit, hogy tiltassa be Croce könyvét, de a fasiszta vezér tudta, hogy egy ilyen lépés épp ellenkező hatást váltana ki, és a rendszerének sokkal jobb reklám az, ha a fasizmus a toleráns arcát mutatja a külvilágnak, mintegy jelezve, hogy nincs félnivalója, s még az olyan tekintélyes ellenzékieket is, mint Croce, hagyja szabadon szólni. A sajtót viszont utasították, hogy ne foglalkozzon a művel, majd amikor ez – tekintettel a könyv keltette széles körű érdeklődésre – már természetellenesnek hatott, gondoskodtak róla, hogy módszeresen kigúnyolják és elítéljék. A helyzetet Arturo Bocchini tartotta a kezében, a Polpol és az OVRA titkos ügynökei gondosan feljegyezték, kik vásárolták meg a könyvet, vagy ki olvasta a könyvtárban.[15]

Nem könnyű általános érvénnyel megítélni, mi bírta rá az embereket, hogy megvegyék Croce történeti művét, illetve hogy elolvasva mit szűrtek le belőle. Az olyan régi barátok, mint Giustino Fortunato, bizonyosan lelkesen üdvözölték mint „olasz nemzeti életünk ama ötven évének piedesztálra emelését, melyet napjainkban annyit pocskondiáznak",[16] mások joggal tűnődtek el azon, hogy ha Olaszország olyan eredményes volt a világháború előtti évtizedekben, mint Croce sugallja, akkor miért omlott össze a liberalizmus teljes építménye oly könnyen pár év leforgása alatt. Egyesek még azon is eltűnődtek, hogy pontosan mi indította a szerzőt könyve megjelentetésére. Érthető, hogy Croce és a fasizmus más ellenzői, mint Gaetano Salvemini (aki dicsérő kritikát írt róla londoni emigrációjában), visszatekintenek, és magasztalják a Depretishez, Turatihoz és Giolittihoz hasonlók munkásságát meg az ország parlamentáris rendszer alatti fejlődését, de épp ők voltak-e azok, akik éveket töltöttek azzal, hogy hangosan ostorozták a liberális államot romlottságáért, eszmei gyengeségéért és a risorgimento ígéretének be nem váltásáért? Vajon nem a bűntudat munkált bennük?

De az alapvetőbb baj abban a történelemszemléletben volt, amelyet maga Croce oly régóta erőteljesen védelmezett. Ha a fasizmus, ahogy az ő liberális Olaszországról szóló számvetése állítja, az irracionális gondolat „egészségtelen" áramlatainak a 19. század végétől kezdődő felduzzadásában gyökerezik, nehéz elkerülni azt a következtetést, hogy a neoidealizmus, amelyet ő, Giovanni Gentile és mások az olasz kultúra olyannyira erőteljes vonulatává tettek, dicsőítve a „lelket" mint az élet legfőbb hajtóerejét, éppúgy aláásta a racionalizmust. Továbbá ha Olaszország a „léleknek" köszönhetően ért el haladást a liberalizmus alatt, akkor miért ne lehetne ennek most legitim folytatása (Volpe kifejezésével élve) „Olaszország menetelése" a fasizmussal? Ezen rágódott a fiatal fasizmusellenes értelmiségi, Giovanni Ansaldo is. 1928 februárjában, röviddel az után, hogy hazatért három hónapos internálásából, levelet írt Giustino Fortunatónak arról, hogy elégedettséggel töltötte el Croce könyvének olvasása: „Minden, ami 1870 és 1915 közt történt, elkerülhetetlen volt [...], és mindenki jeles osztályzatot érdemel." De aztán szembesült a nyugtalanító gondolattal: „Miért nem érdemel Olaszország és az összes olasz [...], győztes is, vesztes is, ugyanúgy jeles osztályzatot 1915-től kezdve?" Más szóval, Croce történelemszemlélete nem adott neki választ a kérdésre: „Mi végre a harc, mi végre az ellenállás?"[17] Ansaldo hamarosan úgy dönt, hogy nem harcol és nem áll ellent tovább, inkább együttműködik a fasizmussal.[18]

A rezsim hátralévő éveiben Croce Nápolyban dolgozott, és írt tovább. Nyíltan nem üldözték, csak zaklatták, követték a mozgását, felnyitották, lemásolták és gondosan archiválták a postáját, beleértve a feleségétől és a lányaitól érkező leveleket is. A tudós levelezéséről, nem számítva a Mussolininak személyes áttanulmányozásra átadott további dossziékat, Bocchini rendőrsége több mint 1300 aktát halmozott fel. Croce elsősorban szűk szakmai közönségnek szánt, szigorúan tudományos műveket írt a filozófia, az irodalom és a történelem témakörében, közvetlenül csak ritkán foglalkozott a fasizmussal. A cenzorok ennek ellenére tüzetesen átböngészték a kéziratait, gyakran megakadályozták megjelenésüket és terjesztésüket. Croce továbbra is nyíltan tüntetett ellenzékiségével. 1933-ban arra kötelezték az akadémiai és a tudományos társasági tagokat, hogy esküdjenek fel a rezsimre: Croce ezt nem volt hajlandó megtenni. De két évvel később, amikor az etiópiai háború idején átadta a kormánynak arany szenátori jelvényét, hogy ezzel is növelje az ország aranytartalékait, csalódást okozott sok, még megmaradt csodálójának. Ezt „a haza érdekében" tette, magyarázta Luigi Federzoninak, a szenátus elnökének, és nem azért, mintha egyetértene a kormány politikájával. Ez a különbségtétel, meglehet, sokak számára túlságosan is finom volt.

Hogy a fasizmus idején Croce viszonylag szabadon írhatott és publikálhatott, az nem csak nemzetközi tekintélyének és a rezsim abbéli félelmének volt köszönhető, hogy magára vonja a külföld haragját, ha túl feltűnően próbálná elfojtani jellegzetes hangját. Mussolini tisztában volt vele, hogy Croce gondolatai nem sok visszhangra találnak Olaszországban, és nem jelentenek komoly fenyegetést. Mint utóbb sok fiatal értelmiségi felidézte, amikor a második világháború után azon tűnődött, miért nem helyezkedett szembe a fasizmussal, az ő szemükben a liberalizmus ahhoz a világhoz tartozott, amely egyet jelentett a gyengeséggel, a kudarccal és a zűrzavarral. Bármilyen visszatérés a liberális politikai rendszerhez, amelyre Croce és kortárs barátai nosztalgiával gondoltak, egyszerűen az idő visszaforgatása lett volna.[19] Ahogy a fasizmust ellenző, liberális jogászprofesszor, Piero Calamandrei 1939. áprilisi naplóbejegyzése tanúsítja, hallgatói a Firenzei Egyetemen mind meg voltak győződve arról, hogy Mussolini 1922 utáni sikerei azt bizonyítják: az ő eszméi jók, a vele szemben állóké rosszak, és a fasizmus a legjobb rendszer, „mert sikeres", és „történelmileg összhangban van a jelen igényeivel". Ennek következtében szinte habozás nélkül elfogadták. A „teljes erkölcsi vákuum" tapasztalata volt az egyik oka annak, szögezte le Calamandrei, hogy úgy érezte, naplót kell vezetnie (melynek tartalma, ezt tudta jól, ha kitudódna, akkor őt egész biztosan kényszerlakhelyre küldenék): tanúvallomással akart szolgálni az utókor számára „arról a légkörről, amelyben ma fuldoklunk".

> Ha valóban a haldokló civilizáció mélabús túlélői vagyunk, ez a napló néhány évszázad múlva eljuthat egy történész kezébe, aki érdekes kordokumentumnak találhatja. Milyen nagy értéke volna ma Julianus

Apostata korából egy átlagpolgár mindennapi emlékeinek, aki foggal-körömmel ragaszkodik ősi pogány eszméihez, és feljegyzi a megszűnés határára jutott civilizáció utolsó sóhajait![20]

Titkosrendőrség

Ha a Polpol és az OVRA ügynökei rajta tartották is a szemüket Crocén, igazi célpontjaik a rendszer szélsőbalos, jóval aktívabb és szervezettebb ellenfelei voltak. A húszas évek végén és a harmincas évek elején odahaza és külföldön is sikerült beszivárogniuk a felforgató csoportok tagjai közé, ezáltal biztosították, hogy a gazdasági világválság gerjesztette széles körű társadalmi-gazdasági elégedetlenség ne csapjon át forradalmi lázongásba. Mussolini végtelenül büszke volt titkosrendőrségére. „Van fogalmad arról, mi az az OVRA? Ez az én művem. A legerősebb szervezet a világon", dicsekedett szeretőjének 1937-ben.[21] Mint az a Ducéval gyakran megesett (és leginkább akkor, amikor Claretta Petaccival, szexuális rajongásának nála csaknem harminc évvel fiatalabb tárgyával volt), az ilyen témákban el-elszaladt vele a ló. De annyi bizonyos, hogy az OVRA nagyon hatékonyan tartotta kordában a rezsimen belüli eltérő véleményeket, és az is kétségtelen, hogy a szervezet fő ösztönző ereje Mussolini volt. A Duce rendkívüli érdeklődést mutatott az OVRA tevékenysége és felmutatott eredményei iránt. Szinte naponta tárgyalt Bocchinivel (a rendőrfőnök 1940-ben bekövetkezett hirtelen haláláig, amely egy jellegzetes lucullusi lakomát és egy huszonöt éves előkelő szeretővel lebonyolított légyottot követően történt).[22]

Az OVRA és a Polpol sikere nem is annyira a méretüknek volt köszönhető: a törzs, amely Bocchini besúgóhálózatainak működtetéséért felelt Rómában, 1940-ben mindössze 375 főt számlált.[23] Fontosabb volt a társadalomra nehezedő lélektani nyomás: a szűkös anyagi források és az állam- (és párt-) gépezet gyakran önkényes, kiszámíthatatlan működése milliók számára a mindennapi élet állandó elemévé tette a rivalizálást, bizalmatlanságot és félelmet. A tény, hogy az OVRA mozaikszó hivatalos feloldása nem volt közismert – Mussolini állítólag a „piovra" (polip) szót rövidítette le benne –, a szervezet körüli rejtélyességet volt

hivatva fokozni.[24] Számos napló és emlékirat tanúsítja, hogy a bizonytalanság mindent átható érzése mennyire mérgező volt a fasizmus ideje alatt: egy óvatlan szó vagy tett feljelentéshez, megtorláshoz vezethetett. És nem is annyira a rendőrség tényleges fellépése volt az, ami tápot adott a szorongásnak és vele az önkorlátozásnak, hanem a puszta lehetőség, hogy az ember megütheti a bokáját a hatóságokkal. Ezáltal nem is volt szükség olyan nagyfokú elnyomásra – ami az állami statisztikák, például a Különleges Bíróságé szerint nem is volt különösebben szigorú, s pláne nem volt az, ha a többi totalitárius rendszerhez viszonyítjuk. 1926 és 1943 között összesen csak 5620 fő ellen indult eljárás.[25]

Miközben a titkosrendőrség elsősorban a nyilvánosság területein dolgozott, a fasizmus módot talált a magánszféra ellenőrzésére is. A telefonhálózatot egy különleges belbiztonsági szolgálat hallgatta le, igen alaposan; a szolgálat 1938-ban 462 gyorsírót foglalkoztatott, akik nemcsak a feltételezett felforgató elemek telefonhívásait jegyezték le, hanem a vezető pártemberekét is (Mussolini górcső alá vette a magánéletüket – részben zsarolási célból).[26] Az otthoni beszélgetésekről az irigy szomszédok vagy akár családtagok, elhidegült rokonok is jelenthettek. A naplókból gyakran kiderül, hogy a szülők aggályosan igyekeztek elejét venni annak, hogy a gyerekeik felelőtlen megjegyzéseket tegyenek. Ennek megfelelően figyelmeztették őket, és némely esetben saját rendszabályokat alakítottak ki. Perla Cacciaguerra a második világháború alatt egy toszkán kisvárosban lakott buzgó fasiszta szüleivel és nácibarát nagymamájával. A lány elszántan szemben állt a fasizmussal – úgy tűnik, részben kamaszos lázadásból. Rájött, hogy a ház cselédeit arra utasították, hogy kémkedjenek utána, és amikor 1944 júniusában örömét fejezte ki Róma elestének hírére, az gyorsan az apja fülébe jutott: „Apa ma este nagyon megmosta a fejemet, és teljesen elvette a kedvem. Nagymama hozta a szokásos vén boszorkány formáját."[27]

Az OVRA és a Polpol kémeit a társadalom legkülönbözőbb területeiről toborozták – újságírói, ügyvédi, üzletemberi, papi, szakszervezeti, főnemesi, egyetemi, közszolgálati és művészi körökből. Szép számmal akadtak köztük nők is: mintegy 15 százalék a közvetlenül Bocchininek jelentő ügynökök között. A kémek jelentős hányada maga is kiterjedt járulékos hálózatot működtetett.[28] A besúgónak állókat

szükségszerűen változatos mozgatórugók hajtották: politikai lelkesedés, utazási és kalandvágy, vagy egyszerűen csak anyagi okok. De sok esetben az emberek azért szegődtek kémnek, hogy kikerüljenek valami kellemetlen személyes helyzetből. Így a beszervezett köztisztviselők közül sokan korábban rendőrök vagy belügyi tisztviselők voltak: az ő karrierjüknek az vetett véget, hogy korrupcióba keveredtek – jellemzően kenőpénzt fogadtak el azért, hogy elnézzék illegális szerencsejáték-barlangok vagy bordélyházak működését.[29] A művelt és rendkívül megnyerő ügyvéd, Carlo Del Re, akinek árulása 1930-ban a frissen alapított szociáldemokrata mozgalom, az Igazságosság és Szabadság milánói tagjainak letartóztatásához vezetett, például akkor szegődött OVRA-ügynöknek, amikor eladósodása miatt anyagi csőddel és a börtön rémével kellett szembenéznie.[30]

Az OVRA és a Polpol leghasznosabb ügynökeinek azok a „felforgató elemek" bizonyultak, akiket büntetlenség fejében vagy sok esetben egyszerűen pénzért lehetett rávenni a rendszerrel való „megalkuvásra". 1925 után sok olasz kommunista és szocialista hamar olyan ínséges helyzetbe került, hogy rendszerint viszonylag könnyű volt átállásra bírni őket. Hogy a fasiszta államnak a húszas évek végétől sikerült szétvernie a baloldal földalatti szervezeteit, abban döntő szerepe volt a beszervezettek beépülésének. A felpuhítás folyamatát sokszor súlyos zaklatás segítette elő, és még az eszmeileg legelkötelezettebbek sem voltak sebezhetetlenek. Costantino Lazzari veterán forradalmi szocialista már kétségbeejtő anyagi helyzetben volt, mikor 1926. november 9-én – hetvenedik születésnapja előestéjén – Achille Starace vezetésével három fasiszta brutálisan megverte a képviselőház falain belül. Még parlamenti jelvényeit is kénytelen volt zálogba adni annak érdekében, hogy eltarthassa feleségét és lányát. Szegénységét és fizikai sérüléseit tetézte a képviselőtársai miatt érzett keserűsége: úgy vélte, sokan túl hamar adták be derekukat a fasizmusnak. Bocchini tisztában volt Lazzari szorult helyzetével (ez „a »lesz-e kenyér holnap« rettegése", ahogy fogalmazott); 1927 júliusában találkozott vele, és rávette az együttműködésre. Lazzari egyetlen jelentést adott le a Polpolnak, azután visszakozott. Bocchini rögtön bosszút állt; meghagyta ügynökeinek, kürtöljék szét külföldi antifasiszta körökben,

hogy a vén szocialista vezető „jó pénzért rendőrspiclinek szegődött". Lazzari néhány hónap múlva megtört emberként halt meg.[31]

Bocchini számára további hatásos eszközt jelentett az internálással vagy börtönnel való fenyegetés, illetve ezeknek az érintettekkel való megtapasztaltatása. Aldo Romano egyetemi hallgató, aki a harmincas évek közepén majd az egyik legtevékenyebb spicliként figyeli meg a Croce házában megforduló értelmiségieket, azt követően paktált le a Polpollal, hogy kényszerlakhelyre küldését megrovásra változtatták, ami azt jelentette, hogy visszatérhetett Firenzébe, és befejezhette egyetemi tanulmányait. A Kommunista Párt dél-olaszországi szekciójának titkárát, Ugo Gironét 1929 márciusában tartóztatták le, és az idő alatt kötötte meg „paktumát" a rendőrséggel, amíg a Regina Coeli börtönben ült Rómában. Májusban kiengedték, és Franciaországba küldték, ahonnan számos jelentést írt a trockista baloldaliakról, és egykori mentora, Amadeo Bordiga tevékenységéről. A Polpollal való együttműködés közvetlen anyagi előnyei kiviláglanak egy rendőrségi irattárban megőrzött nyugtából, amely abból az időből való, amikor a lepaktálás mellett döntő Girone megkapta „kezdő ellátmányát". A következőkről esik benne szó: „Két gépkocsiút a törvényszéki börtönbe 3/4 órás várakozással, plusz újabb 1/4 óra a Viktor Emánuel körúton ingek, gallérok és más cikkek vásárlására dr. Girone számára. Teljes költség 33,50 líra. Róma, 1929. IV. 8."[32]

A Polpol-ügynökök beszivárgása a rezsimellenes emigráns körökbe csak fokozta a nagyfokú bizonytalanság és bizalmatlanság légkörét, amely rögtön a szélsőbal markáns jellemzőjévé vált azt követően, hogy a húszas évek végétől mély ideológiai szakadékok támadtak a szocialista és kommunista táboron belül. A megosztottságukból fakadó gyűlölködés, sértődés és elszigetelődés megint csak a fasiszta rendőrség kezére játszott: új lehetőségeket kínált a beszervezésre, és nagyban elősegítette az elnyomógépezet működését. Mussolini egyik korábbi munkatársának, Maria Rygiernek az esete jól példázza, hogy a szorult helyzet és a politikai szélsőség milyen lélektani torzításokra képes. Maria egy lengyel szobrász lánya volt, a világháború előtt aktív forradalmi szocialista Milánóban. 1914 őszén az addig eltökélten semlegességpárti nő hirtelen átállt a beavatkozást támogatók táborába, ezt

követően rendszeres cikkírója lett Mussolini *Il Popolo d'Italiá*jának. Háború utáni politikai pályája nem világos. Pártolta Fiume Olaszországhoz csatolását, létrehozott egy Bolsevikellenes Uniót Rómában, de az utóbb, emigrációban kiadott önéletírása szerint 1922 utáni tevékenységének „sok év börtönnel" kellett volna járnia. Ehelyett a fasiszta kormány békén hagyta egészen 1926 elejéig, amikor a rendőrség váratlanul megrohanta a lakását a Palazzo Borghesében, és bizonyítékot talált arra, hogy a lány kapcsolatban áll a szabadkőművesekkel.[33]

A rendőrségi akció hatására (a hatóság szerint) annyira kivetkőzött önmagából, hogy bevitték egy kórház elmeosztályára. Úgy tűnik, a bolondokházába zárástól csak egy gazdag toszkán földbirtokos, Mussolini és sok magas beosztású fasiszta személyes barátja, Gian Francesco Guerrazzi közbelépése mentette meg, akivel Rygier akkor barátkozott össze, amikor együtt dolgoztak az intervenció ügyének érdekében. Rygiert elengedték, Párizsba költözött, ahol szabadkőműves körökben tevékenykedett; új kapcsolatai révén jutott hozzá olyan dokumentumokhoz, amelyek azt mutatták, hogy a fiatal Mussolini még 1903–1904-ben a francia rendőrségnek dolgozott besúgóként, és szocialisták után kémkedett. Állításait egy pamfletben jelentette meg 1928-ban, de hamisnak bizonyultak azok a reményei, hogy ezekkel a kompromittáló kijelentéseivel (amelyeknek szinte biztosan nem volt közük a valósághoz) majd tekintélyt szerez magának az olasz antifasiszta körökben. Azzal kellett szembesülnie, hogy feljelentették a Francia Emberjogi Ligánál mint fasiszta kémet, azon az alapon, hogy feltűnően gond nélkül utazgat Olasz- és Franciaország közt. Ezzel egyidejűleg a párizsi antifasiszták legfőbb egyeztető testülete figyelmeztette tagjait, hogy tartsák távol magukat tőle, mert bősz nacionalista volt a háború alatt, aztán pedig „hevesen orosz- és bolsevikellenes": „Nem tudjuk, jelenleg miben mesterkedik, és politikailag kikkel érintkezik."[34]

Az olasz antifasiszták elutasítása elkeserítette Rygiert. 1933 tavaszán úgy döntött, hogy szigorúan bizalmasan megközelíti „pártfogóját", Gian Francesco Guerrazzit, és felajánlja szolgálatait a rezsimnek. Naplójában Guerrazzi megörökíti meghökkenését és örömét, hogy újra kapcsolatba került „ezzel a különös nővel": „Sose felejtem el belém

vetett bizalmát, amiben odáig ment, hogy beavatott legintimebb és legféltettebb titkaiba, sem a bátorságát [...], sem a szellemi munkáját a nemzet érdekében a háború alatt." Feljegyezte, hogy Rygier levélben vallott neki „tántoríthatatlan hitéről" és Olaszországba való visszatérési szándékáról, beszámolt „üldöztetéséről", amit az antifasiszták részéről „elszenvedett". Megnyugtatta Guerrazzit, hogy ő „tisztességes ember", és nincs mitől félnie, ha vele tárgyal. Felajánlotta, hogy segít fasiszta ügynököket bejuttatni a francia szabadkőműves körökbe. Guerrazzi felkereste a képviselőház elnökét, Giovanni Giuriatit, aki közölte vele, hogy „meggondolatlanság" volt tőle kapcsolatot tartani „a fasizmus és Mussolini egy ennyire kíméletlen ellenségével". Bocchini azonban kevésbé volt elítélő, inkább lelkesnek mutatkozott:

> Világos volt, hogy Bocchini egyértelműen naprakészen ismeri Maria Rygier helyzetét. És elő se kellett hozakodnom vele, így szólt:
>
> – Ha M. R. vissza akar térni Olaszországba, személyesen garantálom, hogy nem esik semmi bántódása. [...]
>
> – De minősíthetetlen dolgokat írt össze Mussolini ellen [...] – feleltem.
>
> – Ő viszont nagyon nagylelkű, és már rengeteg másnak is megbocsátott.
>
> [...]
>
> Bocchini elmondja nekem, hogy az M. R.-rel való kapcsolat nagyon hasznosnak bizonyulhat, és kezdetnek, hogy beinduljon a dolog, kérdezzem arról, hogyan viszonyul a francia szabadkőművesség jelenleg Olaszországhoz.
>
> Megígérem.
>
> Megbeszéljük, hogy bármit küldök neki, feltétlenül tüntessem fel rajta: „személyes".
>
> Nagy szívélyességgel köszön el tőlem.[35]

Nem tudni, Rygier mennyi anyagot küldött Bocchininek, már ha küldött egyáltalán: Guerrazzi 1933. szeptemberi halálával valószínűleg elszállt minden együttműködési hajlama. A háború végéig emigrációban maradt, majd hazatért Olaszországba, és folytatta politikai tevékenységét – ezúttal monarchistaként és a Liberális Párt tagjaként. Franciaországi

életéről 1946-ban emlékiratot jelentetett meg, amelyben pellengérre állítja azt az „undorító" módot, ahogyan a diktatúrának kémekkel és provokatőrökkel sikerült beépülnie az antifasiszták soraiba.

Félelem, menekülés és hallgatás

Egy olyan társadalomban, amely a politikai hitet és egységet teszi meg a közerkölcs sarokkövének, elkerülhetetlenül felüti a fejét a szorongás, hogy az ember megméretik, könnyűnek találtatik, és feljelentik. És a felnőttek félelmeire gyakran a saját bizonytalanságaikkal amúgy is küzdő gyerekek reagálnak a legérzékenyebben. Ez volt a helyzet Giuliana Rossival is, az értelmes genovai kislánnyal, aki 1928-tól néhány évig naplót vezetett legelevenebb benyomásairól. A politikával teljesen tisztában volt, mert a nagybátyja rajongott Mussoliniért, az apja viszont nem, és ő rendszeres tanúja volt vitáiknak. Sokat tudott a Ducéról: látta az állami filmgyártó vállalat (Istituto LUCE) filmhíradóiban, melyeket 1927-től kötelezően vetítettek a mozikban a film előtt. „Valahányszor rá gondolok, mindig úgy jelenik meg előttem, hogy hadonászva beszél egy erkélyen, aztán karját a mellén keresztbe fonva várja az alatta álló hatalmas tömegtől a tapsot. Úgy látom, a Duce inkább színész szeretett volna lenni." Giuliana a párt ifjúsági szervezete, a Piccole Italiane tagja volt, de az apja egyértelműen becsületbeli ügyet csinált abból, hogy szembe kell szegülni a rendszer diktátumaival. Amikor 1929. október 28-án, a menetelés Rómába évfordulóján váratlanul fekete inget öltött, és úgy ment el az irodába, hogy ne lógjon ki a sorból, a lánya megdöbbent: „Sose hittem volna, hogy apa, aki gyűlöli a politikát, és olyan nagy és magabiztos hangon vitatkozik a bácsikámmal, valaha is félni fog."[36]

Cseppet sem volt könnyű lavírozni egy olyan társadalomban, ahol az emberek tudják, hogy figyelik őket, mégis megpróbálják bizonyos fokig kifejezni az önálló véleményüket, és meg akarják őrizni méltóságukat a párt és az állam nyomásával szemben – miközben igyekeznek eleget tenni annak a nem kevésbé erős erkölcsi parancsnak is, hogy ne keverjék gyanúba a családjukat. Az Alpok lábánál, a Bergamótól északkeletre fekvő Valle Serianában élő tizenéves lány, Angela Martina apja igyekezett valamelyest fenntartani annak a látszatát, hogy hű maradt régi szocialista elveihez, de a harmincas évek elejének katasztrofális gazdasági viszonyai között ez egyre nehezebben ment. Nagyon sokan voltak ezzel így azok, akik részt vettek a háborút követő évek politikai csatározásaiban. Bergamo tartományban, ahol a munkaerő elsősorban kisgazdákból, mezőgazdasági dolgozókból és textilmunkásokból állt, a munkanélküliség az 1928-as 8 ezerről 1932 végére több mint 35 ezerre ugrott; 1943 decemberében meghaladta a 43 ezret, miközben azok a szerencsések, akiknek sikerült megőrizniük állásukat, reálértékben ugyanebben az időszakban 20 százalékos bércsökkenést tapasztaltak. Nem meglepő, hogy, mint Olaszország sok más mezőgazdasági térségében, itt is lehetetlennek bizonyult megfékezni az elvándorlást a falvakból.[37]

Hogy segítsen eltartani a családot, Angela kénytelen volt rosszul fizetett textilgyári munkát vállalni. Az apja makacsul megtagadta, hogy belépjen a fasiszta pártba, így továbbra is munkanélküli maradt. 1935 augusztusában a tizenöt éves lány egy apjával együtt tett kiruccanást örökített meg a naplójában (amelyen látszanak az utólagos, memoár jellegű átírás nyomai). Mélyen a házuk melletti erdőben, miután leheveredtek a napon, azt kérte apjától, hogy énekelje el a „dalukat" – a *Fel, testvérek, fel, elvtársak* (Su fratelli e su compagnit) című, régi szocialista indulót –, „a dalt, amelyre odahaza tanított meg, miután felvitt a konyha fölötti kis padlásszobánál a lépcsőzugba". Az apa teljesítette a kérést, mert „biztonságos helyen" voltak – otthon nem ártott az óvatosság, Angela szomszédban lakó keresztanyja erősen a fasisztákhoz húzott. Ezután megtanította lányát az anarchista panaszdalra, a *Búcsúzom, szép Luganó*ra (Addio Lugano bella). Angela megkérdezte apját, miért nem talál munkát. Végül is hat gyereket kell eltartania.

– Talán találnék, sőt inkább biztosan találnék, ha előhúznám a pártigazolványt.

– Akkor miért nem váltod ki? Végtére is én meg Giovani Italianetag vagyok. [Ez az ifjúsági szervezet volt a következő lépcsőfok a Piccole Italiane után.]

– Téged, ahogy az összes fiút és lányt is, „hivatalból" léptetnek be, ahogy mondani szokás. Már azelőtt van párttagsági igazolványotok,

SZEGED 1.

hogy iskolába mennétek. De nekünk, a velem egyívású férfiaknak semmi kedvünk elfogadni egy rendszert, amelyet úgy erőszakoltak ránk. Szabadságot és demokráciát akarunk.

– Ezen mit értesz?

– Azt értem, hogy a szabadság jó dolog, valami, amit naponta érzel, amikor a saját fejeddel gondolkodsz, és nem valaki máséval. [...] Azok, akik ellenzik a fasizmust, tiszteletet követelnek a népnek, ami alapvető. [...] Némelyik fasiszta törvény jó, és kimentett minket néhány rémes helyzetből. De én mégis azt hiszem, hogy ha nincs demokrácia, ha a munkások nem választhatják meg a maguk parlamenti képviselőit, ha nincsenek a munkásokat védő szakszervezetek [...], akkor az a rendszer rossz.[38]

Angela nem igazán tudta elfogadni, hogy apja ennyire csökönyösen ragaszkodik az elveihez, pláne morális okokból: végül is nem ennek a hajthatatlanságnak a védelmében kényszerül ő arra, hogy dolgozni menjen, feláldozva ezzel a továbbtanulását, a jövőjét? (Szeretett olvasni, tanulni, és idővel tanár lett.) Továbbá a fasizmus az ő szemszögéből teljességgel elfogadhatónak tűnt, még ha bizonyos fokú kényszerrel járt is. Tekintettel arra, hogy a nők szabadságjogai hagyományosan igencsak szűkösek voltak, sok lányhoz hasonlóan Angela örült a párttevékenység nyújtotta társasági lehetőségeknek: „Nekem is vállalnom kell a fasiszta szombatot [félkatonai foglalkozás, amely 1935 júniusától szombat délutánonként kötelező volt a fasiszta ifjúsági szervezetek tagjai számára], és egyenruhában járok iskolába. [...] Szeretem felvenni a fekete szoknyát és a fehér blúzt. Korombeli fiúkkal és lányokkal találkozom a tornacsarnokban, nagyokat nevetünk és játszunk." Apjának kicsit sok lett a cukormáz, és lezárta a beszélgetést: „Fejezzük be. Ez még túl felnőttes téma neked. De egyszer meg fogod érteni, mibe kerül nekem az, hogy hű maradjak az elveimhez és az eszméimhez."[39]

Angela nyilvánvalóan továbbra is nagyon szerette az apját, akinek azonban nagy árat kellett fizetnie azért, mert ragaszkodott a meggyőződéséhez olyan időkben, amikor az egyetlen reális kilátás arra, hogy valaki munkához jusson, a párttagságon át lehetett (szokás volt avval viccelődni, hogy a PNF nem is Partito Nazionale Fascistát jelent, hanem Per Necessità Familiarét, azaz „családi szükségből"-t), ami jól mutatja, milyen messzire nyúlt a rezsim kényszerítő karja. A történet azt is megmutatta, hogy milyen nehéz volt átadni a fasizmusellenes eszméket az ifjabb nemzedéknek. (Angela továbbra sem volt nyitott apja nézeteire.) Talán családja nyomására, meg a rájuk váró nyomor elkerülése miatt, sőt attól való félelmében is, hogy a szerettei elítélhetik, sőt akár ki is közösíthetik, Angela apja végül beadta a derekát. Noha ideológiai értelemben változatlanul ellenzéki volt, amikor 1935 októberében kitört az etiópiai háború, vállalta a katonai szolgálatot. Behívták, de végül nem vitték ki Afrikába – amivel (úgy tűnik) megfosztották annak lehetőségétől, hogy jóvátegye politikai múltját. 1937-ben sikerült ugyan munkát találnia egy fémmegmunkáló üzemben, de csak rövid időre. A második világháború kezdetére egészségi állapota már erősen romlásnak indult, és be kellett érnie azzal, hogy élelmet keresgélve biciklivel járja a vidéket.[40]

Jóllehet a rendszernek módjában állt a fasizmust ellenzőket úgy büntetni, hogy azt a családtagjaik szenvedjék meg, „nem hivatalos" csatornákon keresztül azért meg lehetett próbálni enyhíteni a következményeket. Az ilyen eljárást megkönnyítette az, hogy a pártot velejéig áthatotta a kliensrendszer (és a korrupció). A torinói diák, Arturo Gunetti apja nem volt hajlandó engedni baloldali elveiből (unokatestvérei helyi kommunista vezetők voltak, egyiküket a meggyőződéséért 1928-ban börtönbe is küldte a Különleges Bíróság), ennek megfelelően nem engedte, hogy Arturo belépjen a fasiszta ifjúsági szervezetbe, a Balillába. A fiú volt az egyetlen az osztályban, aki nem volt tag, ezért buzgó fasiszta tanára, egy személyben az iskolai ificsapat vezetője, úgy állt bosszút, hogy megbuktatta Arturót az év végi záróvizsgán, aki így nem léphetett negyedik osztályba, jóllehet a tanév során mindvégig jó osztályzatokat kapott. Arturo anyja elkeseredésében úgy döntött, hogy a férje háta mögött lépéseket tesz. Egy szomszéd közvetítésével felvette a kapcsolatot az igazgatónővel, akiről úgy hírlett, hogy nem rokonszenvezik a fasisztákkal. Az igazgatónő azt javasolta, Arturo próbálja meg azzal megnyerni a tanárát, hogy a nyári szünetben segít neki a hobbijában, a kertészkedésben. Arturo így is tett, és másfél hónap múlva az anyának sikerült meggyőznie a férjét, hogy gondolja meg magát, és engedje a fiút belépni a Balillába. Az annak rendje és módja

szerint megengesztelődött tanár kijavította Arturo jegyeit, és így a fiú felsőbb osztályba léphetett.[41]

Jóllehet az anya hadicsele a fasizmus „elleni" apró győzelemként is felfogható, hiszen a tanár hatályon kívül helyezte a büntetést, de a helyzet az volt, hogy a Balilla immár a soraiban tudhatta Arturót. Az apa emiatt igen rosszul érezte magát. Az ellenállás látszatát azzal próbálta fenntartani, hogy amint a fia hazaért, rögtön levetette vele az egyenruhát. De egyszer épp náluk volt valaki az unokatestvér baloldali családjából, amikor Arturo – a szokásos csütörtök délelőtti csapatszemle után – fasiszta egyenruhában megjött az iskolából, és az apa elkeseredett védekezésre kényszerült: „Figyelj, ne kapd fel a vizet. Máskülönben nem tudna iskolába járni. [...] Hagyjuk ezt most, kérlek, már úgyis kivagyok idegileg. Mert ha nem [...], ha nem léptetem be, nem járhatna tovább iskolába. Én meg nem vagyok abban a helyzetben, hogy magánúton taníttassam. [...] Azt meg semmiképpen se hagyhattam, hogy tudatlan maradjon!" S hogy valamicskét megőrizzen a méltóságából és igazolja politikai hovatartozását, ráripakodott Arturóra: „Menj, és azonnal öltözz át!"[42]

Az Arturóéhoz hasonló városi munkáscsaládok rendszerint sebezhetőbbnek érezték magukat a középosztályhoz tartozókhoz képest, és joggal: a Különleges Bíróság elé állítottak csaknem háromnegyede ipari munkás volt, miközben a perbe fogottak között a középosztály tizenöt százalékkal képviseltette magát, a parasztság pedig tízzel.[43] A befolyásos kapcsolatok és a vagyon sokat javított annak esélyein, hogy a fasiszta hatóságok valakit békén hagyjanak. Giulio Bianchi Bandinelli például egy jól ismert toscanai nemesi család sarja volt. Apja a Banca d'Italia firenzei fiókjában dolgozott korai nyugdíjba vonulásáig, mely után csak a passziójának, a méhészetnek élt, illetve örökségéből megvásárolta a livornói divatos fürdőszállót, a Scoglio della Reginát. Mint a köreihez tartozók többsége, kezdetben Giulio is rokonszenvezett a fasizmussal, és emlékirataiban felidézte: Mussolini hatalomra jutása után a barátai között az volt az általános érzés, hogy végre „jó kezekben" vannak. A húszas évek közepén belépett a pártba, és tiszti rangot kapott a milíciában. Ezután egy darabig jobb híján ő igazgatta apja fürdőtelepét, amíg a felesége, a Firenzei Egyetem rektorának unokahúga

rá nem vette, hogy szerezzen diplomát, és legyen középiskolai tanár (Giulio saját családjában is voltak diplomások: unokatestvére, Ranuccio ragyogó fiatal régész volt, ébredező kommunista vonzalmakkal).[44]

Giulio nem számított különösebben öntudatos fasisztának, de miként visszaemlékezett, azokban a felsőbb osztálybeli körökben, amelyekben mozgott, senki sem aggódott egy csöppet sem amiatt, hogy fasizmusellenesnek bélyegezhetnék. Teljesen nyíltan, bár minden rosszindulat nélkül viccelődtek Mussoliniről: szinte mindenki, akit csak Giulio ismert, készséggel elfogadta a rendszert, megnyugtatta őket a király viselkedése („amíg ő elégedett, mi is elégedettek lehetünk"), és a gondolat, hogy egyszerűen nincs más választás. Tanárként elvárták tőle, hogy példát mutasson, alkalmazkodjon a párt irányelveihez, de ezeknek ritkán tett eleget. „Unalmasnak" találta a fasiszta nagygyűléseket a nyers hangú, roppant tömegekkel, és sose vette a fáradságot, hogy elmenjen meghallgatni a Duce beszédeit, amikor élőben közvetítették a közterekeи. Kötelezték rá, hogy szombatonként egyenruhát viseljen, de neki esze ágában se volt így tenni: még csak meg se dorgálták érte. „Sose volt egyenruhám, csupán egy fekete ingem, amit csak alkalmanként vettem fel, mert rendszerint »elfelejtettem«. A vezető tanárok pedig »elfelejtették« számon kérni. Az egyik vezető tanár szenvedélyes fasiszta volt, tökmag ember, aki szombatonként nevetséges egyenruhában szokott megjelenni: a bakancsa nagyobb volt, mint ő maga. De még ő sem tett megjegyzést az egyenruha miatt."[45]

Giulio szinte egyetlen zavaró emlékképét a fasiszta időkből apja különös hallgatása jelentette. „A fasizmus alatt – idézte fel – sose nyilvánított véleményt a rendszerről, se mellette, se ellene. [...] Mindennap olvasta a *La Nazionét*, és előszeretettel hallgatta a rádióban a híreket és a rezsim propagandaműsorait, de anélkül, hogy egyetlen megjegyzést tett volna. Én néha hangot adtam lelkesedésemnek, például Balbo óceánrepülése kapcsán. Hagyta, hadd beszéljek, de egy szót sem fűzött hozzá."[46] Giulio apja, a liberális Toscana művelt köreiben nevelkedett arisztokrata, feltehetőleg nem érzett különösebb vonzalmat a fasizmus durva populizmusa iránt, de minthogy a nyugalmas életet tartotta szem előtt, stratégiaként inkább a bölcs hallgatást választotta. Megőrizte a méltóságát anélkül, hogy bajt hozna magára vagy a családjára.

És elkerülte a potenciális kenyértörést is a fiával, aki így szabadon, atyai rosszallás nélkül illeszkedhetett bele abba, amit saját használatra „limonádédiktatúrának" nevezett. Giulio ráérzett az egyezség előnyeire, és belenyugodott: „Mivel semmi okom nem volt firtatni, amit nem óhajtott elmondani, tartózkodását mindig is tiszteletben tartottam."[47]

A hallgatás volt beszédesen jellemző egy másik gazdag toscanai családra is, Anna Caredióéra. Anna visszaemlékezett, milyen volta a harmincas években Bagni di Lucca városkában töltött gyermekkora, és hogyan figyelte meg, hogy a házban élők miként viszonyulnak a fasizmushoz. Az apja, Edgardo ragaszkodott ahhoz, hogy harsogva tegye közkinccsé a legutóbb hallott Mussolini-viccet, és komikusan sztentori hangon olvassa fel az újságcímeket, amire a jelenlévők csendes fejcsóválással és mosolygással reagáltak. De vasárnap délutánonként, amikor szokás szerint beállított ügyvéd barátjuk, a meggyőződéses fasiszta, és Edgardo mindig késztetést érzett rá, hogy cinikus és tiszteletlen megjegyzéseket tegyen az „új emberre", mindig feszélyezettebbé vált a hangulat. Az ügyvéd szenvtelenül végighallgatta a barátját, aztán nyersen kijelentette: „Edgardo, ne felejtsd el, hogy ha nincs Mussolini, a kommunizmust kapjuk a nyakunkba!" Ez a riposzt, jegyezte meg Anna, mindig apja torkára forrasztotta a szót, mert ahogy Anna sok ismerőse, akiknek voltak fenntartásaik a fasizmussal szemben, Edgardo is kénytelen volt beismerni, hogy a bolsevikokhoz képest Mussolini „a kisebbik rossz". De a családból egyvalaki, Anna nagyapja kérlelhetetlenül Mussolini-ellenes volt: „Sose szólt egy szót se, de amikor meghallotta ezeket a vitákat, kiment, és bevágta maga mögött az ajtót."[48]

A hallgatás olykor nem egyszerűen a tétlen tiltakozás egyik formája volt, hanem bizonyos fokig a tehetetlenség félszeg beismerése. Szemlátomást ez volt a helyzet Ettore Castiglioni, nemzedéke egyik legkiválóbb olasz hegymászója esetében. Ettore vagyonos milánói családban született, és 1925-től, tizenhat éves korától erősen önelemző naplót vezetett, amelyben leírta legbensőbb gondolatait és érzéseit a zenéről, irodalomról és festészetről, melyekért szenvedélyesen rajongott; tizenöt év részletes feljegyzései közt azonban szinte egyetlen megjegyzés sem szerepel Mussoliniről vagy a fasiszta rendszerről. Pedig Ettorét korántsem lehetett a politika iránti közönyösséggel

vádolni. 1940. június 10-én, azon a napon, amikor a Duce bejelentette Olaszország belépését a második világháborúba, váratlanul papírra vetette, mennyire elborzasztja az ország „legszégyenteljesebb tette" és Mussolini „bűnös esztelensége". Keserűen jegyezte meg, hogy a kibontakozó események „logikusan következnek abból, amibe a diktatúra vezetett minket": „Az olasz nép, amely 18 éven át tűrte a rabszolgaságot, anélkül hogy fellázadt volna ellene, nem érdemel más sorsot, mint hogy végigélje szégyenteljes tragédiáját egészen a keserű végig, és megszenvedje a vér és pusztulás rettenetes tapasztalását, hogy érdemes legyen a megváltásra."[49]

Néhány héttel később, fent a hegyekben, Ettore leküzdhetetlen undort érzett nemcsak a honfitársai, hanem bizonyos fokig önmaga iránt is, miután fölismerte, hogy alpinista szenvedélyét részben a kibújás és a menekülés vágya hajtja:

> Noha mélységesen olasznak érzem magamat, és annak ellenére, hogy erőfeszítéseket teszek, hogy próbáljam megkülönböztetni egy bűnös rezsim múlékony elemeit attól, ami alapvetően jó a népünkben, most mégis minden büszkeségemet porrá zúzta a szégyen, hogy olasz vagyok, a szégyen, hogy nincs erőm lázadni és jóvátenni. Ebben a helyzetben csak annyi telik tőlem, hogy a hegyek közé menekülök, ahol még mindig meg tudok feledkezni mindenről, és ahol még újra felfedezhetem az életet és azt, hogy milyen érzés szégyen nélkül élni.[50]

Egy ízben a háború alatt, mint unokafivére, Saverio Tutino felidézte, Ettore teleszívta a tüdejét, és a tőle telhető legharsányabban beleüvöltötte az Alpok magányába: „Le a Ducéval!" A kiáltás visszhangzott a hegyek között, „de szerencsére senki nem hallhatott bennünket", mesélte Saverio.[51] Mussolini bukását követően, 1943 nyarán, miután a nácik megszállták Észak- és Közép-Olaszországot, Ettore azzal tudta kimutatni a rendszer iránti megvetését, hogy katonatársai egy csoportjával segített az antifasisztáknak átszökni Svájcba. De 1944. március 12-én, amikor talán némileg szimbolikusan, egy éjjel a Passo del Fornón egyedül próbált titokban átjutni a határon Olaszországba, kimerült, és halálra fagyott.

Középosztálybeli olaszok milliói, akiknek nem állt a rendelkezésére olyan vagyon, rang vagy családi kapcsolatrendszer, mint Giulio Bianchi Bandinellinek, Anna Carediónak vagy Ettore Castiglioninak, rendszerint jobban tették, ha gyakorlati megfontolásból gondosan kerülték a „különvélemény" bármely formáját. Ennek adott kifejezést a firenzei iskolás diák, Pietro Ambrosini részletes naplójában, amelyet tizenegy éves kora, 1936 óta vezetett 1943 végéig. Mint a fasizmus alatt felnőtt sok más érzékeny gyermek, Pietro, aki egyke volt, gyakran értetlenül állt a rendszer teremtette etikai és érzelmi kihívások előtt. Látva, hogy a szüleinek kínos ezekről a dolgokról beszélni, a naplójával osztotta meg azokat a gondolatait, amelyekről nem tudott szabadon beszélni. Félelmei 1942 tavaszán kerültek előtérbe, amikor „tengernyi kétely" rohanta meg a háborúval és a fasizmussal kapcsolatban. Az volt a határozott érzése, hogy számos más ember is forgathat a fejében ugyanilyen gondolatokat, csak nem mernek nyíltan beszélni róluk:

> [...] nem is annyira félelemből, azt hiszem, hanem inkább egyfajta szégyenből, mintha trágárság volna kimondani őket. Vagy talán nagyon nehéz beismerni, hogy tévedtek, bevallani, hogy naivak voltak, hittek mindazokban a szólamokban, amelyekkel etettek bennünket. Mert kezdetben, és ezt nincs értelme tagadni, valamennyien hittünk benne, némelyek többé, mások kevésbé, úgyhogy most inkább csöndben maradunk, és megyünk tovább, abban bízva, hogy hamarosan befejeződik, és nem túl rosszul. Itt most, azt hiszem, butaságot írtam [Pietro annak beismerésével kezdte a naplóbejegyzését, hogy talán nem bölcs dolog papírra vetnie gondolatait], úgyhogy abbahagyom és lefekszem, de már jó ideje ki akartam önteni a szívemet, és ma este megtettem.[52]

Pietro apja egy műhelyben dolgozott, és az életkilátásait befolyásoló gazdasági és társadalmi bizonytalanság elősegítette politikai behódolását. Arra biztatta fiát, hogy legyen iparkodó tagja a Balillának, és Pietro ennek megfelelően az iskolai ificsapatot vezető tornatanár kedvence és őrsvezető lett. (Az osztályában ő szedte szét leggyorsabban a 91-es modellszámú ismétlőkarabélyt.) Az anyja büszkén varrta fel fia új rangjelzését, és elmondta neki, milyen fontos, hogy mindig „kitűnni

törekedjen az életben".[53] De 1937 decemberében a fiú erkölcsi világa hirtelen megrendült. A tornatanár bejelentette, hogy önkéntesként harcolni megy Spanyolországba, de Pietro egyik barátja, akit áthatottak nagyapja „furcsa eszméi", azt állította, hogy a tornatanár olasz honfitársai ellen fog harcolni: „Azt válaszoltam, hogy ez csak humbug, amit a nagypapája talált ki, mert kötve hiszem, hogy olaszok harcolnának a kommunisták oldalán, és ha mégis igaz volna, az újság már megírta volna." Pietro tehát barátja fejéhez vágta, hogy a nagyapja „hazug", s nem sok hija volt, hogy a két fiú ölre nem ment. De időben leálltak, „mert bizonyos dolgokat veszélyes jól hallhatóan vitatni az utca közepén". Az apja azt tanácsolta Pietrónak, hogy a jövőben tartson öt lépés távolságot ettől a barátjától.[54]

Csakhogy a fiú más osztálytársai is hallottak arról, hogy olaszok jelentkeztek a nemzetközi brigádokba. Amikor a tornatanár néhány hónap múlva sebesülten, fél szemét elvesztve visszatért Spanyolországból, élménybeszámolót tartott az iskolában a háborúról („valósággal mintha egy futballmeccsről jött volna, és nem háborúból"). Az egyik lány egyszer csak megkérdezte, hogy harcolt-e olaszok ellen. A tanár feldúlva követelte, tudni akarja, ki beszélt neki a nemzetközi brigádokról. A lány láthatóan magabiztos maradt (egy ügyvéd gyereke volt), azt válaszolta, hogy „ez köztudott", még újságok is – bár nem tudta megmondani, melyek – tényként emlegették. Az aulában egyre feszültebbé vált a hangulat, de a tanárnak sikerült visszaeviekélnie önnön erkölcsi magaslatára, azzal viccelődve, hogy ha volt is valamennyi olasz a kommunisták közt, nem tudta felfedezni őket, mert mind elszeleltek. Kitört a nevetés, és a tanár a rendezvény végén sietve belekezdett a *Giovinezzá*ba. Pietro naplójában megjegyezte, hogy a lány igazán csöndben maradhatott volna, mert meggondolatlansága majdnem megfosztotta őket a szünnaptól, amit a tanulók az alkalom tiszteletére kaptak.[55]

Volt még valami, ami miatt a tizenhárom éves Pietróban felébredt a kétely aziránt, hogy valóban a fasizmus volna az igazság és a jog letéteményese: ez a zsidóellenesség volt. Osztályából egészen jól összebarátkozott két zsidó lánnyal, és amikor ők tavasszal bejelentették, hogy az Egyesült Államokba emigrálnak, mert már nem érzik magu-

kat biztonságban, a fiú elszörnyedt: Mussolini azt ígérte, sose fogja üldözni a zsidókat. Ezért nagyon felkavarta, amikor később a kormány faji törvényeket vezetett be („Nemigen értem ezt a zsidókkal való dolgot [...], külön-külön nézve őket, jó embernek látszanak.") Amikor a franciatanára az új szabályozás miatt távozni kényszerült az iskolából, Pietro és legtöbb osztálytársa hangosan megtapsolta a búcsúbeszédét. („Nem tudom, jól vagy rosszul tettük-e.") A tanári karból csak egyvalaki, egy pap próbálta elmagyarázni a gyerekeknek, hogy mi történik; ámulatba ejtette őket azzal a kijelentésével, miszerint „mindenkinek legyen meg a lehetősége, hogy szabadon gyakorolja azt a vallást, amelyikbe született". Amikor Pietro apja ezt meghallotta, megrémült. Nagyon rosszul tudja a pap, ha ilyen megjegyzést tesz – mondta –, „mert vannak dolgok, melyeket jobb inkább gondolni, semmint kimondani, különösen az iskolában". És talán megérezve Pietro növekvő nyugtalanságát, erélyesen rászólt, hogy ne beszéljen ezekről a dolgokról, végül hozzátette: „Ha hoztak bizonyos törvényeket, az azt jelenti, hogy meg kellett hozni őket, és kész!" „Az anyám is azt mondta, hogy ne rágódjak olyan dolgokon, amik magasak nekem."[56]

Gyakran kiszámíthatatlan volt, hogy egy-egy meggondolatlan politikai kijelentés mekkora kockázattal jár, egyebekről nem is beszélve. Mint számos visszaemlékezés és rendőrségi jelentés tanúsítja, a hatóságok nagyon önkényesen reagáltak. Ráadásul a feljelentések nem politikai jellegű vitákat is keresztezhettek, sokszor előre nem is sejthető módon – mint az megfigyelhető Ignazio Silone író harmincas években írt híres művében, a *Fontamará*ban, amely a fasiszta Olaszország vidéki életének szatirikus portréját adja. Fontamara kitalált, de sok szempontból jellegzetes kisközség Silone szülőföldje, az Abruzzók vidékén, ahol a helybeliek vitában állnak a fasiszta podesztával, mivel elterelte a község fő vízforrását, hogy öntözővizet biztosítson újonnan szerzett birtokainak. A podeszta a – szavajárása szerint – „bugris parasztok" ellenállásának megtörésére rohamosztagosokat hív a községbe, akik rettegésben tartják a települést, és nekiállnak vizsgáztatni a parasztokat. A „Ki éljen?" kérdésre adott jámbor válaszaikat a megbélyegzésükre használják fel. Amelyik azt feleli, „éljenek a szegények", annak a neve mellé fölvésik: „szocialista", amelyik azt, hogy „mindenki

éljen", az megkapja: „liberális", aki pedig azt kiabálja, „vesszenek az adók!", azt meg „anarchistának" könyvelik el.[57]

Silone parasztjai beletörődéssel és tehetetlenül szemlélték a fasizmust. „Az új kormányról a szegény parasztember nem mondhat mást, mint hogy, »Adja Isten, bajt ne csináljon!«. Nyáron, ha nagy felhők tűnnek fel az égbolt szélén, ugyancsak nem a parasztember, hanem a Mindenható szabja meg, hogy esőt hoznak-e vagy jeget." A hatalmon lévők korruptak és kapzsik, így látják: „a kormányt mindig rablók alakítják meg", mondogatják, és elemi késztetést éreznek bármit megtenni annak érdekében, hogy életben maradjanak a mindent átható igazságtalanság és bizonytalanság közegében. Ebben az érzésben a való életben feltehetően sok millió olasz paraszt osztozott.[58] Silone svájci emigrációban írta a *Fontamará*t, mély lelki válságtól gyötörten (Carl Jung kezelte), és attól a belső kényszertől hajtva, ahogy egy 1930-ban kelt levelében írta, „hogy helyrehozzam a kárt, amit okoztam, hogy megváltást keressek, hogy segítsek a munkásoknak, a parasztoknak (akikhez testem minden rostja köt) és a hazámnak".[59] Néhány évig vezető alakja volt az illegalitásban működő Olasz Kommunista Pártnak, ugyanakkor kém is az OVRA szolgálatában. Amikor szabadulni vágyott a fasiszta rendszer karmaiból, és jóvá akarta tenni a kárt, az nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy öccsét felforgató tevékenysége miatt letartóztatták, megkínozták és bebörtönözték.

A háború utáni évek vitái és a megosztottság Észak- és Közép-Olaszország falvaiban tovább növelte annak kockázatát, hogy valakit feljelenthetnek a rendőrségen. A Mantova közelében fekvő Gazzo Bigarello faluban például 1921–22-ben elkeseredett küzdelmek folytak a fasiszták és a szocialisták között – erről a helybéli parasztcsaládból származó Guido Morselli naplójából értesülhetünk. Guido, aki akkoriban fiatal gyermek volt, visszaemlékezett egy alkalomra, amikor apja és bátyja dolgozni indult a kétökrös szekérrel. Rohamosztagosok állították meg őket, letépték bátyja „új, piros sapkáját", megverték a kutyát, és apját megalázták azzal, hogy fasiszta karlendítéssel kellett tisztelegnie a zászlajuk előtt. A gyűlölködés még a menetelés Rómába után is sokáig izzott Gazzo Bigarellóban. 1928-ban egy tavaszi napon Guido nagybátyja három társával a kocsmába ment, hogy ott találkozzanak

firenzei barátjukkal. Miközben falatoztak, mögöttük egy fiatal fasiszta, aki úgy tett, mintha kártyázna, kihallgatta, miket beszélnek. Amikor a firenzei barát megérkezett, és meglátta a Duce nagyméretű képét a falon, kiszaladt a száján: „Nézzetek oda, ha ő nem lenne, mennyivel jobban menne a sorunk Olaszországban!" Másnap reggel a fasiszta jelentette a rendőrségen a hallottakat. Az öt férfit kormányfősértés vádjával azonnal letartóztatták. Hárman, köztük Guido nagybátyja, később a börtönben haltak meg.[60]

Szemben a városiasabb környezettel, ahol a szocializmus talán mélyebb gyökereket eresztett, Gazzo Bigarello lakosai szemlátomást nem próbálták távol tartani magukat a fasizmustól, hogy ezzel hűek maradjanak baloldali múltjukhoz. Guido maga belépett a párt ifjúsági szervezeteibe, büszkén járt vezetői tanfolyamokra Trentinóba és Rómába. Az egész közösség örömmel élt az új bálterem és kocsma adta lehetőségekkel, melyeket a fasiszta kulturális szervezetnek, a Nemzeti Szabadidő Szervezetnek (Opera Nazionale Dopolavoro) köszönhetett: táncesteket tartottak kicsiknek és nagyoknak, mindenkinek ingyen járt a rizs, a hús és a parmezán sajt. De miután az öt embert besúgták a rendőrségen, a helyi parasztok társadalmi szolidaritást mutatva összezárták soraikat, és a szóban forgó fasiszta apját kiközösítették. Többé senki nem kártyázott vagy kuglizott vele, nem is szóltak hozzá. Egy reggel az idős ember kisétált a közeli vasúti sínekhez, és a vonat alá vetette magát. 1945-ben Guido unokatestvérének, a börtönben meghalt nagybácsi fiának sikerült magának a besúgónak a nyomára jutnia a Garda-tó partján, és meg is ölte volna, ha a csendőrök közbe nem avatkoznak.[61]

A Gazzo Bigarelló-i öt férfire kimért büntetés súlyossága azt jelzi, hogy talán kapcsolatuk lehetett a szervezett ellenállással. A húszas évek végén, a harmincas évek elején Olaszországot sújtó mezőgazdasági és ipari válság miatt a hatóságokat legfőképp az foglalkoztatta, hogy a bírálat, harag és ellenvélemény ne torkolljon egységes fasizmusellenességbe. Annyi bizonyos, hogy ebben az időszakban, amikor a munkanélküliség nagyobb méreteket öltött, a gyáriparosok és földbirtokosok gyakran felrúgták a szakszervezetekkel kötött béralkukat, lenyomták a kereseteket, és rontották a munkakörülményeket, erős jelei látszottak

az össznépi elégedetlenségnek. A fasiszta szakszervezeteknek munkásérdekképviseleti monopóliumot adó, 1926. áprilisi törvény illegálisnak nyilvánította a sztrájkokat, mindazonáltal 1929-ben a hivatalos adatok országszerte 74 sztrájkot rögzítettek; ezekkel kapcsolatban több mint háromezer embert vontak eljárás alá, az esetek többségében nőket. A legforrongóbb területnek a textilipar számított Lombardiában.[62] 1930-ban és 1931-ben is puskaporos maradt az általános hangulat, a jelentések mindenütt a munkásság széles körű, kormányellenes megnyilvánulásairól számoltak be – bár a haragot gyakran tompította az a felismerés, hogy a gazdasági helyzet sok országban jóval rosszabb volt. Csak 1932-től, miután Mussolini meghirdette az „arccal a nép felé" irányelvet, és beindultak a hatalmas jóléti és közmunkaprogramok, kezdhetett enyhülni a rendszer félelme a tömegelégedetlenségektől. A nyugtalanság csillapításához hozzájárultak az OVRA-nak és a Polpolnak a szélsőbaloldali sejtek megtörésében elért sikerei.[63]

A sztrájkok törvénytelensége tiszta ügy volt, de az már gondot okozott a rendőrségnek és a bíróságoknak, hogyan kezeljék a nyilvánvalóan fasizmusellenes beszédet vagy viselkedést. Az 1926. novemberi közbiztonsági törvény tiltotta a „lázító és a hatóságok tekintélyét aláásó, illetve a közrendet bármilyen módon veszélyeztető" kijelentéseket, továbbá „a társadalmi bomlasztást, a forradalmat vagy az állammal való ellenségességet jelképező zászlók vagy jelvények hordozását". De hogy eljárjanak-e valakivel szemben, aki tiszteletlen hangot ütött meg, vagy rendszerellenes viccet sütött el, durva szavakkal illette Mussolinit egy vécébeli falfirkán, vörös ruhadarabot viselt, vagy nem jelentkezett munkára május 1-jén – mindezek mérlegelése korántsem volt könnyű, különösen azért nem, mert az emberek belejöttek abba, hogy egyre ötletesebb ürügyeket vagy magyarázatokat találjanak tetteikre. Amikor egy milicista följelentette Decimo Baglione torinói gyári munkást, amiért a „rohadék" szót ejtette ki a száján a hadba lépést bejelentő 1940. június 10-i Mussolini-beszéd közvetítése alatt, az illető nagy ügyesen kivédte a rágalmazási vádat: „A rendőrőrszobán kihallgatott Baglione beismerte, hogy kimondta a »rohadék« szót, de azt állította, hogy önmagára értette, merthogy priusza van [...], és így nem jelentkezhet önkéntesnek. [...]"[64]

Különösen bajos terep volt a hatóságok számára a humor, mert – mint minden diktatúrában– a fasizmus alatt is gomba módra szaporodtak a politikai viccek. A rendőrség azonban csak elvétve lépett fel a viccelődők ellen, ami azt sejteti, hogy a hatóságok ritkán láttak veszélyt vagy bajt a rendszer kárára való gúnyolódásban – még azokban a gyakori esetekben sem, amikor a kormány dagályos állításaiból űztek gúnyt, a korrupcióra vagy a nem hatékony működésre mutattak rá, vagy Mussolini és a többi vezető személy viselkedését pellengérezték ki (mint például a párttitkárét, Achille Staracéét, akit különösen sokszor vettek célba a harmincas években). A legtöbbször valószínűleg jogosan ítélték úgy, hogy ezek a viccek egyfajta jóindulatú kiegyezést tükröznek azzal a valósággal, amelynek megváltoztatására nincs mód.[65] Alkalmanként még így is lehetett a humornak provokatív éle, amit felforgatónak minősíthettek, mint a „Vasfütyülő" becenevű ember esetében, aki minden hétfő reggel bebiciklizett a Cremona melletti, egykor baloldali bástyának számító Soresina piacára, az *Andrea Chénier* című (a francia forradalom idején játszódó) opera dallamait fütyörészve, a kormányhoz rögzített kosárban Giolitti nevű kutyájával. A fasiszták kihívónak érezték harsány viselkedését, többször megfenyegették, és felszólították, hogy változtassa meg a kutya nevét, nem utolsósorban azért, mert a helybeliek roppant szórakoztató heti cirkusznak találták, ahogy Vasfütyülő azt kiabálja: „Pofa be, Giolitti!" meg „Légy jó fiú, Giolitti!". Makacssága végül a letartóztatásához vezetett.[66]

Ha valakinek a politikai és erkölcsi magaviseletét illetően nem merültek fel aggályok, akkor jó esélye volt rá, hogy a rendőrség elnézően bánjon vele, különösen, ha a vétségnek, úgy tűnt, alapjában véve nincsenek politikai indítékai. Láthatóan ez történt a torinói Fiat-gyár egyik alkalmazottjával, Giovanni Ceruttival, akit egy másik ottani munkás és milíciatag, Bernardo Perrero jelentett fel, mert állítólag azt mondta: Mussolini „berezelt Angliától", „az angol százszor jobb katona és jobb nemzet", és „az olasz hadsereg nem akar háborúzni Abesszíniában", továbbá „az olasz a legpocsékabb ország a világon, az olaszok a leghasznavehetetlenebbek". Kihallgatása során Cerutti azt állította, három éve dolgozik a Fiatnál, ahol gyakran beszélgettek a labdarúgásról Perreróval, és munkatársa újabban egyre azzal bosz-

szantotta, hogy milyen siralmasan játszik a csapata, a Torino. Egy „buta visszavágási kísérletként [...] elkezdett az Olaszország és Etiópia közti háborúról beszélni, mert tudta, hogy ez hatni fog, merthogy kollégája milicista, és nagyon érzékeny az ilyen dolgokra". A rendőrségi nyomozás megállapította, hogy Cerutti „jó erkölcsi magaviseletű, dolgos munkásember". Feltehetőleg futni hagyták.[67]

Egyes esetekben azonban még a láthatóan jó adottságok sem bizonyultak elégségesnek ahhoz, hogy megmentsenek valakit a munkája elvesztésétől. Mario Azzalin egyike volt annak a sok ezer föld nélküli, venetói parasztnak, akik a húszas-harmincas években munkát keresve kivándorlásra kényszerültek. Dolgozott belgiumi és franciaországi gyárakban, majd négy hónapra munkát kapott a Róma környéki Pontini-mocsarak lecsapolási programjában; családját hátrahagyta Bellunóban, Észak-Olaszországban. A rá következő évben, miután szülőföldje környékén erősen megcsappantak a munkalehetőségek, visszatért a mocsarakhoz, és állást szerzett egy műhelyben, amelyet a Nemzeti Veteránszövetség működtetett az újonnan fölépített városban, Littoriában. De önmaga kizsigerelésének, miközben magát, feleségét és hét gyermekét heti 100 lírából igyekezett eltartani, ára volt. 1936. július 17-én három munkatársa jelentése szerint „megsértette a Kormányfőt azzal, hogy leköpte egy vontató hűtőrácsát, amelyre az volt írva: Viva la Duce", továbbá „becsmérelte a rendszert, és kijelentette, hogy legjobb volna, ha a négus jönne és kormányozná Olaszországot". Azzalin a maga védelmében beismerte, hogy gyakran panaszkodott anyagi nehézségeire, de tagadta, hogy hibáztatta volna Mussolinit vagy bárkit; ő már beletörődött, mondta, „utaztam bőven eleget ahhoz, hogy megelégedjek akármennyivel, amit adni hajlandók". Politikai megjegyzést emlékei szerint csak egyetlenegyszer tett, valahogy így: „Szóval megyünk, és kimosdatjuk az abesszineket." Mivel Littoria amolyan kirakatféle volt a rendszer számára, a hatóságok kevésbé tűrhették meg a garázdaság vagy különvélemény bármilyen formáját. Azzalint írásbeli figyelmeztetéssel kirúgták, és visszaküldték Bellunóba, ahol munkavállalási kilátásai nem sok jóval kecsegtettek.[68]

Nem tudni, mi vette rá Azzalin munkatársait, hogy beárulják őt. Nagyon valószínű – és ez állhat Bernardo Perreróra is, amikor rászánta

magát, hogy feljelentse vélelmezett barátját, Giovanni Ceruttit –, hogy tettüket a totalitárius légkör gerjesztette félelem mozgástörvénye diktálta. Akik tanúi voltak egy-egy vakmerő beszédnek vagy viselkedésnek, magukat sodorhatták a cinkosság gyanújába, ha nem jelentették fel az illetőket a hatóságoknak. Az ilyen szorongások, különösen a bizonytalan gazdasági helyzetben lévők esetében, felülírhatták a társadalmi szolidaritás vagy az alapvető emberiesség érzését, még a legkisebb paraszti közösségekben is, miként ezt 1933 tavaszán a negyvennégy éves segédmunkás, Lorenzo Boccaccio is megtanulhatta a saját kárán. Boccaccio egy alig ezerlelkes, piemonti szőlőtermesztő központban, Maranzanában lakott, fenn a hegyekben, Astitól délkeletre. Meglehet, nem ő volt a leginkább köztiszteletben álló lakos. Egy rendőrségi jelentés szerint „nem kenyere a munka, sűrűn a pohár fenekére néz", nős, négygyerekes családapa létére hajlamos volt minden pénzét „mulatozásra és feslett nőszemélyekre" költeni, a családja emiatt mélyszegénységben tengődött. Viszont szolgált Líbiában és az első világháborúban, nem volt aktív szocialista (bár meggyanúsították, hogy „szocialista érzelmű"), és megrögzött pártonkívüliként nem akadályozta meg, hogy a gyerekei belépjenek a fasiszta ifjúsági szervezetekbe.[69]

1933. március 27-én Boccaccio csatlakozott öt másik falubelijéhez, hogy egy Maranzana környéki pincesoron kirúgjanak a hámból. Miután megittak vagy 20 liter bort (az esemény utáni becslések erősen túlzók), a hat ember a hajnali órákban visszatántorgott a faluba, állításuk szerint „népdalokat és divatos nótákat énekelve". Egyikük házánál megálltak, és benyakaltak újabb pár litert, majd Boccaccio, egy Antonio Gabeto nevű tizenéves fiú, valamint egy elszegényedett részesbérlő, Giovanni Benazzo belevetette magát a hideg éjszakába, és feltehetően egészen harsányan gajdolva vonultak végig a Via del Littorión. Boccaccio egyszer csak egyedül találta magát. A községháza előtt leült egy padra, és elaludt. Arra riadt, hogy lebukfencezett a földre, majd minden kétséget kizáróan az emlékezetvesztés kisebb vagy nagyobb fokú állapotában hazavánszorgott épp akkorra, amikor a toronyóra négyet ütött.

Boccaccio pechjére valamilyen oknál fogva több falubelije készséggel tanúskodott ellene, amikor kihallgatták őket a csendőrök. Az egyik azt mondta, hogy hallotta, ahogy Boccaccio és barátai „egy régi szocialista dalt" énekelnek a rizsültetvényesekről, mások azt vallották, hogy igazából az *Avanti popolót* harsogták legalább öt percen át. Ha valakit ilyesfajta felforgató magatartással vádoltak, az rendszerint enyhébb elbírálást vagy akár megbocsátást is kieszközölhetett azzal, hogy részeg volt, azaz átmenetileg beszámíthatatlan. De ezúttal nem ez történt. Boccaccio talán túlságosan is sértette a hagyományos piemonti munkaetikát és katolikus erkölcsöt azzal, hogy szegény, családos ember létére a tunyaságáról volt közismert. Bármi volt is az ok, osztozott a mintegy 13 ezer különféle bajkeverő – másként gondolkodók, kisstílű bűnözők, homoszexuálisok vagy, mint az ő esetében, korhely elemek – sorsában, akiknek meghatározott időre kényszerlakhelyet jelöltek ki az ország déli részén, egy félreeső községben. Benazzo is így járt, bár szorult helyzetére tekintettel az ő esetében a büntetést később megrovásra enyhítették. A fiatal Gabeto egyszerű dorgálással megúszta.[70]

Boccaccio kényszerlakhelye Grassano volt, a basilicatai régióban. Egy évig élt ott, majd amnesztiában részesült: korai szabadon bocsátásához hozzájárulhatott az a folyamodvány, amelyet tizennyolc éves fia írt a Ducéhoz azzal a kéréssel, hogy engedjék haza „boldogtalan apját, aki valami eldugott helyen sínylődik, és így a családja is csak senyved". Egy másik grassanói internált, akit aztán egy még távolabbi faluba küldtek tovább, a fasizmusellenes torinói értelmiségi, Carlo Levi volt. Mialatt a világtól távoli, elzárt olasz területen élt, Levi ráébredt, hogy a paraszti népesség tömegei számára a politikai helyeslés vagy tiltakozás kérdésének gyakorlatilag nincs értelme, mivel a szegények a kormányzat bármilyen formájával megrögzötten ellenségesek. „A basilicataiak számára Róma semmit nem jelent: az az urak fővárosa, az idegen és gonosz állam központja."[71] Boccacciónak és barátainak, akik drágán megfizettek rövid kiruccanásukért mindennapi életük mélyszegénységéből a részeg tivornyázás és dalolás világába, a fasizmus hasonlóképp valami távoli és ellenséges tünemény lehetett, a liberálisnál valamivel többet nyújtó, szeszélyes hatalom megtestesülése.

— 7 —

A hit terjesztése

Iskolák

Külföldi hírességek sokasága fordult meg Bagni di Lucca toszkán kisvárosban, ahol Anna Caredio élt apjával, a Mussolini-viccekre könnyen kapható Edgardóval: többek közt Montaigne, Montesquieu, Metternich, Byron, Shelley, Lamartine, Heine és Dumas is vendégeskedett az erdős hegyeivel, meleg vizű forrásaival és fürdőivel csábító turistahelyen. De amikor Albina Chiodo elemi iskolai tanítónő 1924 őszén, a Matteotti-ügy idején megérkezett a városkába, úgy találta, hogy Bagni állandó lakosainak többsége agrármunkás, akiknek érdeklődése és általános kulturális színvonala lehangolóan alacsony. Mindenekelőtt az vágta mellbe, hogy milyen szurtosak a rábízott másodikosok és negyedikesek, úgyhogy első dolgaként azonnal kivitte őket a szökőkúthoz, és tisztára sikálta őket. Elborzadt a tudatlanságukon – sokan még azt se tudták, melyik évben születtek –, megdöbbent fegyelmezetlenségükön és hiányzásaikon. Rossz egészségi állapotuk is megrémítette, az elkövetkező négy év során vezetett naplójában sűrűn szerepeltek bejegyzések súlyos megbetegedésekről és hirtelen elhalálozásokról, megörökítve azt a küzdelmét, hogy valamennyire hasson a tanítványaira.[1]

Az Olasz Királyság megteremtésével együtt járó mérhetetlen politikai bizonytalanság közepette, és annak az óriási szakadéknak a tudatában, amely a hazafias elitet a roppant néptömegektől elválasztotta, az „olaszok megteremtésének" folyamatában kezdettől fogva fontos

eszközként tekintettek az oktatásra. A hangsúlyt hagyományosan nem is annyira a tudás átadására helyezték, legalábbis elemi iskolai szinten – végül is kérdéses volt, hogy a legtöbb paraszt mennyire látja hasznát felnőtt életében annak, hogy tud olvasni, írni és számolni –, mint inkább a gyerekek erkölcseinek az alakítására, hogy felnőve majd dolgos, engedelmes és megbízható hazafiak legyenek, s fogadják el a helyüket az életben. Az oktatást ingyenessé és kilencéves korig kötelezővé tevő 1877-es nagy reformtörvény szerzője, Michele Coppino kijelentette: az elemi iskolák elsődleges célja annak biztosítása, hogy a tömegek „elégedjenek meg azzal a körülménnyel, amelyet a természet osztott rájuk, és ne érezzék magukat felbátorítva annak elhagyására". Hozzátette még, hogy a tanítók legfőbb feladata, hogy „olyan népességet teremtsenek, amely a lehető legnagyobb mértékben utasítható, de mindenekelőtt tisztességes és szorgalmas, hasznára van a családjának – s a hazának és a királynak szenteli életét".[2]

De amint Albinának Bagni di Luccában rá kellett jönnie, az elemi oktatás fiatalokra gyakorolt hatásának lehetőségét több tényező is korlátozta. Bár az 1877-es törvény megengedte a polgármestereknek, hogy pénzbírsággal sújtsák azokat a szülőket, akiknek a gyerekei nem jelennek meg az iskolában, a valóságban a legtöbb paraszt úgy érezte, szüksége van gyermeke segítségére a jószág felügyelésében vagy a földeken folyó munkában, különösen a tavaszi és a nyári hónapokban; a büntetés így rendszerint értelmét vesztette. Egy 1886–87-ben Romagna tartományban végzett felmérés feltárta, hogy negyven településből csak háromban tettek kísérletet az iskolakerülés szankcionálására, és csupán ötben tartották nyilván megfelelő módon a hiányzást.[3] További gondot okozott, hogy az elemi iskolák költségeit a helyi önkormányzatra hárították; gyakran vagy a pénz, vagy a fizetési hajlandóság hiányzott a kellő felszerelés vagy helyiség biztosításához. 1928-ban Charlotte Gower azt tapasztalta, hogy Miloccában, ebben a szicíliai faluban a helyhatóság azért nem tudott érvényt szerezni a kötelező iskolalátogatásnak, mert a termek egyszerűen nem voltak elég nagyok az összes gyerek befogadására. Továbbá azt is megtudta, hogy másodikban a lányokat csak akkor engedték be az osztályba, ha volt rajtuk alsónemű, „amit a nagyanyáik egyáltalán nem hordtak, és anyáik

közül is csak kevesen". Ennek következtében, írta Gower, csak a gazdagabb és becsvágyóbb családok vették a fáradságot, hogy rendszeresen járassák iskolába a gyereküket.[4]

Az az érzés, hogy az iskolák nem teljesítik be küldetésüket, és nem „teremtenek" olaszokat, az első világháborút megelőző években erősödött fel, amikor az állandósuló társadalmi és politikai elégedetlenség láttán egyre növekvő bírálói kör szegezte vádló ujját az oktatási rendszerre. Megfigyelések szerint a gondot nem csak a források elégtelensége okozta – bár különböző hivatalos jelentések kiemelték azokat a vészesen kezdetleges körülményeket, melyek közt sok tanító dolgozni kényszerült, különösen faluhelyen. Ugyanilyen aggályosnak találták, hogy a rendszer túlságosan engedékeny, a gyerekek viszonylag könnyűszerrel jutnak át az elemi iskolából a középiskolába, majd onnan az egyetemre, olyan reményeket és elvárásokat táplálva, amelyeket aztán nem tud teljesíteni az ország korlátozott munkaerőpiaca. Sokan úgy látták, hogy a forradalmi szocializmus elterjedése közvetlen kapcsolatban áll a munka nélküli vagy csalódott érettségizettek és diplomások egyre növekvő seregével, akik dühükben az állam ellen fordítják intellektuális fegyvertárukat. A Közoktatási Minisztérium államtitkára a liberális időszakra visszatekintve így írt 1924-ben: „Az a benyomásom, hogy ezek a gyerekek a tűzzel játszanak. Nemegyszer kicsúszott a számon, hogy a legveszedelmesebb analfabetizmus nem a szegényeké, akik nem tudnak írni meg olvasni, hanem a művelt osztályoké."[5]

A Giolitti-időszakban az iskolákkal szembeni másik nagy kifogás szorosan kapcsolódott azokhoz az értelmiségiek által hangoztatott aggályokhoz, hogy nincsenek lelkesítő eszmék a közéletben: az iskolák túlságosan tudásközpontúak, sokkal inkább száraz ismeretek terjesztésére és bizonyítványok meg diplomák kiosztására törekednek ahelyett, hogy az oktatásban a gyerekek erkölcsi és érzelmi formálásának alapvető lelki folyamatát látnák. Ennek a kritikának külön élt adott az a körülmény, hogy a háború előtti években sok tanár a szocialistákat pártfogolta. Giovanni Gentile filozófus is azok közé tartozott, akik a legharsányabban követelték, hogy engedjék be az osztálytermekbe az általa és barátja, Croce által vallott neoidealista eszméket. A háború után – amely felerősítette az iskolarendszerrel kapcsolatos vitákat

(az időszak egyik legbefolyásosabb pedagógusa, Ernesto Codignola egyenesen Olaszország nem megfelelő iskoláit hibáztatta a caporettói vereségért)[6] – Gentile élharcosként szállt síkra a reformokért. A húszas évek elején számos hírességgel, köztük Piero Gobettivel és Giuseppe Prezzolinivel együtt szenvedélyes felhívást bocsátottak ki, mely szerint szükség van a tanítás színvonalának emelése végett a „nemzeti oktatás szövetségére *(fascio)*", továbbá „a sziklaszilárd nemzeti egység és a naggyá tett haza" alapjainak lerakására, a mindeddig hiányzó „megbonthatatlan nemzeti öntudat" megteremtésére.[7]

1923-ban Gentile közoktatási miniszter egy sor reformot vezetett be azért, hogy megküzdjön az oktatási rendszerre már egy nemzedék óta záduló, legfőbb kritikákkal. Ezekről Mussolini azt mondta (meglehetősen félrevezetően, tekintettel igencsak konzervatív jellegükre), hogy „a legfasisztább" törvények. Gentile a minőséget helyezte előtérbe a mennyiség rovására („kevés, de jó iskola"), és végcélnak, mint Mussolini hangsúlyozta, azt tűzte ki, hogy az egyetemek teremtsenek az olasz nemzet megújításának „nagy és emberpróbáló feladatára megfelelően felkészült" uralkodó osztályt.[8] A népesség túlnyomó többsége számára az iskoláztatás ekkortól tizennégy éves korban ért véget; az utolsó három évet a „kiegészítő iskolák" új eleme jelentette, amely nem adott lehetőséget a továbblépésre, és tananyaguk a szakképzésre épült. A változtatások egyik következménye (és célja) az volt, hogy kizárják a munkásosztály és az alsó középosztály gyerekeit a továbbtanulási lehetőségekből, míg a középiskolákat meghagyták a klasszikus tudományokban – különösen a latinban, az irodalomban, a történelemben és a bölcsészetben – szívesen elmélyedő, társadalmi és értelmiségi elitnek: ezekről a stúdiumokról úgy vélték, hogy Olaszország szellemi lényegét közvetítik. (A természettudományok lényegükben kozmopolitának és materialistának ítéltettek.) A vallás kiemelt szerepet kapott, mindenekelőtt az elemi iskolákban. Gentile maga ateista volt, de a katolicizmusban látta azt a „jellegzetesen olasz intézményt" és a „nemzeti hagyomány tárházát", amely megerősítheti a rang és a tekintély iránti tiszteletet.[9]

1925-től, ahogy Albina is megtapasztalta Bagni di Luccában, a tanítás alárendelődött a „fasizálódás" egyre erősödő folyamatának. Mussolini decemberben bejelentette, hogy az iskoláknak „minden szinten és

minden rendelkezésükre álló eszközzel úgy kell oktatni a fiatalságot, hogy tisztába jöjjenek a fasizmussal, megújuljanak a fasizmusban, és éljenek a fasiszta forradalom teremtette történelmi lehetőséggel".[10] Albina naplójából ítélve (amelyet nagyrészt azért vezetett, hogy némi vigaszt leljen a tengernyi csalódást okozó tudatlanság és erkölcstelenség közepette) a tanítónőnek nem okozott gondot az igazodás az új politikai légkörhöz. Sok elemi iskolai tanítóhoz hasonlóan nevelőmunkáját mindig is „küldetésnek" tartotta, amelynek a katolikus erkölcs és a hazafiság adott keretet. Jogosan érezhette úgy, hogy a fasizmus nem tör sokkal többre, mint hogy megerősítse ezt a két kulcsfontosságú ideológiai tartóoszlopot.[11] Beszámolt arról, hogy 1927 tavaszán milyen izgalommal látogatott el a Fasiszta Pedagógusok Országos Szövetségének luccai kongresszusára, és hallgatta meg az iskolák főintendánsának felemelő szavait („elfeledtette velem, milyen nagyon fáradt és elégedetlen vagyok"). Néhány hónap elteltével bosszúsan tudta meg egy újságból, hogy elszalasztotta a „fasiszta elemi iskolai tanítók" gyűlését. Imádott ilyen találkozókra járni, mint írta, „mert egy sereg okból lélekben felüdülök tőlük".[12]

Különösképpen az tetszett neki a fasizmusban, ahogyan érzelmi húrokat pendített meg a fiatalokban. „Mennyire ráhangolódnak ezek a gyerekek a fasizmusra!" – írta 1926 áprilisában, miközben arra készülődött, hogy a templomba vigye a növendékeit, ahol hálaadó szertartást tartottak „Ducénk megmeneküléséért" a legújabb merényletkísérletből. Mussolini eposzi küzdelme a szocialisták ellen – lakóhelyén, a liguriai Sarzanában különösen véres csaták dúltak a feketeingesek és a szocialisták közt 1921 júniusában –, a hősies menetelés Rómába és most a gondviselésszerű szabadulás az orgyilkos golyóitól mind-mind hatásos témát kínáltak a „hazafias érzés" fontosságának szemléltetésére, amit Albina elsődleges feladatának tekintett. Nagy örömére szolgált 1926 nyarán, hogy az ötödikes tanulók a saját jószántukból akartak egy Mussolini-képet az osztálytermükbe, maguk gyűjtötték össze és fizették be az ehhez szükséges pénzt (a kép érkezését Albina azzal tette emlékezetessé, hogy fölsorakoztatta őket, és „egyhangúlag" római köszöntéssel tisztelegtek előtte). Az is rendkívül boldoggá tette, amikor a gyerekek megpróbáltak valami pártegyenruhára emlékeztetőt viselni, szöges ellentétben megszokott ruházatukkal: „Kezdek kis fekete ujjasokat meg ingeket látni rajtuk. Milyen csinosak!"[13]

De a fasizmus fő üzenetének az eljuttatása a fiatalokhoz továbbra is sziszifuszi küzdelmet jelentett Albina számára. Keményen dolgozott azon, hogy lelkesedést csepegtessen a diákjaiba. Reményei szerint buzdító beszédeket tartott Mussoliniről és a fasizmus eredményeiről, kitért az első világháborúra és az olasz katonák áldozatos hősiességére, magasztalta a királyt és az uralkodócsalád többi tagját, megünnepelte az olyan nagyobb évfordulókat, mint október 28-a és május 24-e. De csak három tanórája volt naponta. Úgy gondolta, ez egyszerűen nem elég arra, hogy ellensúlyozza a gyerekeket a családjukban érő káros befolyásokat, ott ugyanis szemlátomást mindennapos volt az ivászat, a mulatozás, a féktelenség és az általános züllöttség: „Csak az tud megérteni és szánni, aki ismeri az effajta, csak a szórakozásnak élő emberek közti létezést." A közösségben több mint három éve tevékenykedő Albinát egyre mélységesebb reményvesztettség kerítette hatalmába. Jellegzetesnek érezte negyedikes diákjai hozzáállását: „Ahelyett, hogy igyekeznének minél többet megtudni a mi gyönyörű félszigetünkről, azon vetélkednek, hogy ki tudja a legkevesebbet." És nemcsak a tanuláshoz való viszonyuk keserítette el, hanem a makacs erkölcstelenségük is. 1928 nyarán, naplója utolsó bejegyzései között így írt: „Oktatás! Ez a küldetésem, de nem tudom beteljesíteni. Pirulok a diákjaim miatt, ahogy az iskolán kívül viselkednek."[14]

Albina kudarcérzetét nem javította az a sok figyelmeztetés, ami csak úgy áradt rá a konferenciákon a pedagógus szakemberektől és a könyvekből, szakirodalmakból és oktatási folyóiratok cikkeiből arról, hogy ellentétben a liberális kor „agnoszticizmusával, a legfőbb nemzeti célok iránti közönyével", a fasizmus azt tűzte maga elé, hogy „erős lelki egységbe" kovácsolja az olasz népet.[15] Az ő feladata, tájékoztatták, hogy segítse ennek megvalósítását azáltal, hogy minden rendelkezésére álló érzelmi eszköz bevetésével leköti a gyerekeket. Mert, mint a rendszer egyik vezető pedagógusa kifejtette, „tudjuk, hogy a primitív lélek csak az eleven, színes és egyszerű drámai előadástól engedi felkavartatni magát". Ennek illusztrálására azt javasolta, hogy a tanító

jelenítsen meg egy adott epizódot a háború utáni időszakból, amikor a piemonti városban, Casale Monferratóban a kommunisták megöltek három embert, köztük egy iskolás fiút. A fiatal áldozatot, Scarfogliót kell életre kelteni:

> Nem kísértetet kell teremteni, hanem hús-vér élőlényt, és akkor meg fogják látni, hogyan szegődnek a gyerekek a nyomába, remegnek a félelemtől, tülekednek keresztül a tömegen, nehogy szem elől veszítsék, oltalmazzák, és amikor azt látják, hogy elbukik, sírni fognak, és átkozzák az égbekiáltó, bestiális támadást, és vágyakozni fognak a példája követésére, arról álmodnak, hogy feláldozzák magukat, nem ezért vagy azért az eszméért, hanem mert Scarfoglio, mint a casalei fiú, egy volt közülük.[16]

Az elemi iskolai tanítás már régtől fogva nélkülözhetetlen eszközt látott a példák felmutatásában, a gyerekek számára követendő és utánzandó életutak bemutatásában, tekintettel az erkölcs pallérozásának kiemelt fontosságára az értelemmel szemben. A fasizmus a húszas évek közepétől egyre nyomatékosabban hangoztatta az olasz nemzeti karakter radikális átalakításának szükségességét, ami ahhoz vezetett, hogy a tankönyvekben és az órákon egyre inkább Mussolini alakját használták mintának. A „Duce-kultuszra" ezért úgy tekintettek, mint ami kifejezetten pedagógiai feladatot tölt be az átszabott oktatási rendszerben – olyant, amelynek elsődleges célja, ahogy 1927-ben Alfredo Rocco igazságügyi miniszter mondta, megtörni a liberalizmus kártékony „agnosztikus" megközelítését, annak „erkölcsi tartalmatlanságával és identitáshiányával", „megformálni az új olaszt, aki méltó Olaszország új történelméhez, megérti és beteljesíti azt".[17] 1926-ban az egyik kormánytag szerint Mussolinit „az új olasz prototípusának" tartották. Jellemét és értékeit úgy kellett közvetíteni a népnek, hogy „annak az etikus embernek, annak a politikus embernek az élő modelljével szolgáljon számunkra, akihez hasonlítanunk kell".[18]

A Mussolini-példa közvetítését az iskolákba – illetve a fasiszta tantételekét általában – elősegítette a könyvkiadóknak és szerzőknek az az egyetemes készségessége, amellyel előállították a rendszer irányelveivel egybecsengő szövegeket. Az öncenzúra széles körben dívott, és valószínűleg nagyobb mértékben járult hozzá a tankönyvek uralkodó széljáráshoz való igazításához, mint a kormány vaskeze. Már 1924-ben Franco Ciarlantini író azzal hozakodott elő kiadójának, Arnoldo Mondadorinak, hogy meg kell változtatni a borítót, amelyet az ő új ötödikes olvasókönyvéhez, a *Szeretet és fény*hez terveztek, rajta két, egymást megpusziló kisgyerekkel, merthogy az egyház a Gentile-reform nyomában képes odahatni a tankönyvkínálatra: „Még ha kisgyerekek is, ezzel a csókkal csak keressük a bajt: a papok bojkottálni fognak bennünket."[19] Három évvel később, amikor a politikai légkör tovább szigorodott, Enrico Bemporad kiadótulajdonos lelkiismeretesen emlékeztette egyik szerzőjét a kötelességére. Gondoskodnia kell arról, hogy „a könyv a lehető legnagyobb összhangban legyen az olasz iskolák arculatával [...], a katolikus vallás tartalmával és gyakorlatával [...], a nemzeti eszményekkel [...], a fasizmus támogatta életstílussal [...], az új nemzedékek testi egészségére vonatkozó általános elvárásokkal."[20]

A húszas évek végétől az új tankönyvek szinte elárasztották az iskolákat – ez arra utal, hogy nem volt hiány olyan írókban, akik készséggel tanúsítottak elkötelezettséget a rendszer célkitűzései iránt. Saverio Grana például *Mussoliniről gyerekeknek* (Mussolini spiegato ai bimbi) című 1927-es, utóbb új, bővített kiadásban is napvilágot látott könyvében javaslatot tett, hogyan jelenítsék meg a Ducét a tanórákon. Mint kifejtette, Olaszország a háború után „rosszabbá vált egy afrikai törzsnél vagy legalábbis egy jobbfajta bolondokházánál", amikor a sztrájkolók mindenütt fosztogattak és gyújtogattak, egész családokat is elevenen elégettek. Az olaszok egyszerű oknál fogva viselkedtek így: nem volt egy erélyes vezetőjük. „Az átlagemberek olyanok, mint a gyerekek, mint ti, és olykor még nálatok is megtéveszthetőbbek. Mindenekfelett arra van szükségük, ahogy nektek is, hogy a helyes útra tereljék őket, olyan férfiak legyenek a vezetőik, akikben szilárd a hit és a lelkiismeret." A zűrzavar másik okozója a szocializmus istentelensége volt – Mussolini ezért állította helyre a vallást az országban. Hogy a Duce munkálkodását Isten áldása kíséri, azt megmutatja az is, ahogy „csodával" megmenekült négy merényletkísérletből, „négy jel, hogy a mennybéli akarat meg kívánta óvni Hazánkat a forradalomtól

és a romba dőléstől". „És még ha Mussolini nem is lenne olyan nekünk, olaszoknak, mint egy égi megmentő, nektek, gyerekeknek, minden gyereknek akkor is tisztában kell lennetek az életével [...], hogy példaként és mintaként álljon előttetek."[21]

1929-től felgyorsult az elemi iskolai tananyag feltöltése a Ducéra és a fasizmusra történő utalásokkal: ekkor vezették be az egységes állami tankönyveket, melyek tartalmát minisztériumi bizottság válogatta és hagyta jóvá. De a tanítás légkörének „fasizálódása" már jóval előbb megtörtént – amiben szerepet játszott a kényszer is. Egy közalkalmazottakra vonatkozó 1927. januári törvény kinyilvánította, hogy elbocsátható minden olyan tanár, aki nem mutat kellő lelkesedést a rendszer iránt. De nagyfokú spontán buzgalom is működött, különösen az ifjabb nemzedék tagjai között, akik főként azért álltak a fasizmus mellé, mert Mussolini a katolicizmus támogatója volt.[22] Különösen igaz volt ez a nők esetében, akik az elemi iskolák tanítói karának túlnyomó többségét alkották. Az Abruzzo régióban foglalkoztatott egyik, 1901-es születésű tanítónő így emlékezett vissza:

> Azért akartam tanár lenni, mert vonzott a pedagógusi feladat. [...] Beléptem a Katolikus Akcióba, és hitoktatást tartottam lányoknak. [...] Amikor a kommunizmus elkezdte a munkásosztályt a munkaadói ellen bujtogatni, és materialista, ateista eszméket terjeszteni, szembefordultam vele, a fasizmust szabadítóként üdvözöltem, olyannyira, hogy 1926-ban én alapítottam meg a nők fascióját Montorio al Vomanóban, melynek a titkára voltam 1929-ig.[23]

A tanári kar lelkes fasizmuspártolását különösen ösztönzőnek találta Maria Teresa Rossetti, a polgári származású, intelligens padovai lány. 1926-ban kezdett naplót írni, amikor középiskolába ment tizenegy éves korában. A tanára szenvedélyesen beszélt Mussoliniről és arról, hogyan menetelt Rómába „megmenteni Olaszországot a polgárháborútól". Mesélt a lányoknak a feladatukról, „a jövő Olaszországának felépítéséről", amely „nagy és erős, méltó leánya az ókori Rómának". 1926 decemberében az iskolában egy kegyhelyet alakítottak ki az ismeretlen katona emlékének, karabéllyal, karddal, sisakkal és babérkoszorús bronz

képmással. Maria meghatódott: „Annyira szeretem azt a falat; ez a legszentebb rész az épületben." Amikor néhány hónap múlva az igazgató előadást tartott Maria osztályának a fasiszta mozgalom megalapításáról, és leírta, hogyan fogadta meg esküvel Mussolini maroknyi, mindössze „harminc emberével", hogy Olaszországot „naggyá és erőssé" teszik, Maria emlékezetébe véste lelkesítő szavait: „Benito Mussolinival Róma évszázadainak Itáliája állt újra helyre, atyáink erős és gyönyörű Olaszhonja! Benito Mussolini nagyságára: Eia, eia, alalà!"[24]

A környezet, amelyben Maria felnőtt, kétségkívül megkönnyítette, hogy ekkora fogadókészséget mutasson tanárai retorikája iránt. Tanult szülei (az apja mérnök) hazafias érzelműek voltak, tekintélyes városi diplomás körökben forogtak. A hasonló kulturális környezet – ahol a Mussoliniről és a fasizmusról szóló beszélgetésnek jó alapul szolgáltak az ókori Rómáról és a risorgimentóról vallott nézetek – egy másik középosztálybeli lány, Zelmira Marazio számára is természetessé tette, hogy ugyanilyen elragadtatással reagáljon iskolája légkörére. Zelmira 1921-ben született Torino Borgo Po kerületében, és tanárnők között nőtt fel. Mint emlékirataiban felidézte, náluk egy felnőtt sem érdeklődött komolyabban a politika iránt, Mussolinit viszont, ha szemérmesen is, de igazán kedvelték. Az anyja sokszor mesélte, hogy amikor először hallotta a nevét, egy híres calabriai útonálló, Musolino jutott az eszébe, aztán hozzátette: „Igazság szerint olyan is a szeme, mint egy martalócnak." Máskor meg ezt mondogatta: „Ez a mondása, ez a »Leszarom!«, ez nagyon közönséges. De jó ember. Felemelte a tanítónők fizetését, mert szerette az anyját, aki maga is tanítónő volt."[25]

Zelmira kedvelte a könyveket: az ókori Róma történetei és Edmondo De Amicis híres hazafias műve, *A szív* voltak a kedvencei. Garibaldit és az „ezrek" hadjáratát Angiolo Novaro kicsiknek szóló, *Kosárka* (Il Cestello) című verseskötetéből ismerte meg, bár eleinte méltatlankodva olvasta a sorokat: „Ott fenn, a híd fokán, / tengernyi fény övezte homlokával, / kezében tartva olasz népe sorsát, / őrt állt a *duce*, egymagában."* „Számomra csak egy duce létezett, Mussolini." De anyja segítőkészen elmagyarázta neki, hogy Garibaldi is rászolgált erre a

* Szénási Ferenc fordítása

nemes elnevezésre 1860-as hőstetteivel. Elemi iskolájában volt egy világháborús emlékhely, ahol vörös fényű öröklámpás égett Diaz tábornok győzelmi jelentésének bronztáblája és a hősi halott egykori diákok névsora előtt. Zelmira valahányszor elhaladt mellette, vigyázzba állt, és római köszöntésre lendítette a karját. Tagja volt a kicsik csapatának, a Piccole Italianénak, és jól emlékezett az izgalomra, amellyel ő és barátnői felvették egyenruhájukat, a fekete rakott szoknyát a fehér blúzzal, és énekszóval, karjukat szélesre tárva, hogy körgallérjuk lobogjon a szélben, elindultak a pártrendezvényekre.[26]

A torinói gyerekkori emlékek Zelmira számára a beteljesült érzelmeket jelentették. Szerette a Ducét (amikor a szülei elváltak, számára Mussolini amolyan pótapa szerepét töltötte be). Kijelentette: a fasizmusban megtapasztalta azt az édes érzést, hogy milyen igazi olasznak lenni, amikor jelen és múlt összeolvadva szinte a földi paradicsom ígéretét nyújtja:

> A fasizmus betöltötte életünket, megadott mindent, amit csak kívánhattunk, és még annál is többet. [...] Szabadságunkban állt testben és lélekben nagyra nőni, felkészíteni magunkat a ragyogó jövőre, hinni és engedelmeskedni, hogy szülőhazánk még nagyszerűbb legyen. A miénk volt minden világok legjobbika. [...] Számomra és barátnőim számára fasisztának lenni egyet jelentett azzal, hogy olasznak lenni. Nem volt, nem is lehetett más választási lehetőség. A valóság, amelyben elmerültem, összefüggő egészet alkotott. [...] Sok évszázadnyi szenvedésből, megaláztatásból és küszködésből tört fel a risorgimento tündöklő tavasza, majd, Umberto Olaszországocskájának *[Italietta]* gyászos közjátéka után a fasizmus még csodálatosabb tavasza. „Üdv néked, hősök népe / üdv néked, halhatatlan haza! / Gyermekeid újjászülettek. [...]" És mindezek felett, mindennek a csúcsán a Duce állt.[27]

Zelmira Mussolini iránti megszállottságát elsősorban az a kritikátlan kulturális környezet táplálta, amely őt Torinóban körülvette. Ahogy megfogalmazta, az anyja, noha mélységesen hazafias érzelmű volt, a nagyvárosi művelt polgárság jellegzetes „tartózkodását" mutatta, és nem szívelte a fasizmus közönséges és populista megnyilvánulásait. De ez

nem csökkentette Zelmira lelkesedését. Mohón olvasta a napi beszámolókat a Ducéról a *La Stampa*ban és a *Gazzetta del Popolo*ban, leste alakját a LUCE-híradókban a moziban. Vacsora után gyakran megvitatta nővérével, vajon a Duce-e a nagyobb lángelme, vagy Napóleon. Tizenéves kora elején egyszer csak úgy találta, hogy Mussolini iránti érzéseit nyugtalanító kihívás éri. Osztálytársnőivel dokumentumfilmet láttak a Ducéról, ahogy az derékig vetkőzve búzát csépel. Zelmira egyik barátnője, Fiorenza egyszer csak megkérdezte tőle, miközben átvágtak a Parco Valentinón, hogy férfiként vonzónak találja-e Mussolinit. A lány összezavarodott:

> Én sosem néztem rá így, el nem tudtam volna elképzelni olyannak, akit átölelnék és megcsókolnak: nekem ő volt az Isten.
>
> – Nem tudom, nemigen tudnám... Igen, tetszik nekem, de szeretőnek... Nem, azt nem tudnám elképzelni.
>
> – Nekem férfiként is tetszik. Jóképű, erős és befolyásos. Szeretnék magamnak egy ilyen férfit.
>
> Barátnőm határozottan és ellentmondást nem tűrően beszélt, míg én tétován. Aztán ott volt a korkülönbség kérdése is.
>
> – Hány éves? – kérdeztem bátortalanul.
>
> – Nem tudom. Különben sem számít. Majd kicsattan az egészségtől, és annyira vonzó! Jaj, én meghalok érte!
>
> Még jobban összezavarodtam, és csöndben ballagtam, miközben Fiorenza mosolyogva róla áradozott. Aztán hirtelen elkomolyodott.
>
> – Mi lesz, ha megbetegszik? És meghal? Mi lenne velünk nélküle? Mi lenne Olaszországgal?
>
> Hogy a Duce meghaljon? Az nem lehet! A gondolat megrémisztett bennünket. Olyan volt, mintha a nap készülne kihunyni. Merthogy abban az időben ezt énekeltük: „Isten úgy küldött Olaszországnak / ahogy küldte a fényt." Fiorenza szedte össze magát előbb.
>
> – Miket hordunk össze? Jól van. Erős és fess. Száz évig is elél!
>
> De ez a beszélgetés nem hagyott nyugodni. Rájöttem, hogy másképp is rajonghatnék ezért a férfiért, mint ahogy rajongtam. Számomra ő volt „a Gondviselés küldötte", az olasz történelem csúcspontja, az az ember, akiben ez a történelem megtalálta beteljesülését és értelmét. Ő volt életem napfénye.[28]

Mint Zelmira felismerte, a Duce iránti gyermekkori vonzalma abból eredt, hogy milyen nagy mértékben illeszkedett Mussolini alakja az olasz történelem és a katolikus egyház kínálta hagyományos mintákhoz. Tekintettel a rendszernek arra az állítására, hogy a fasizmus alapvetően ugyanabból az itáliai kulturális olvasztótégelyből került ki, mint a római katolikus vallás, továbbá hogy az iskolákban a Gentile-reformok (gyakran papi közreműködéssel) új jelentőséget adtak a vallási oktatásnak, a tanárok feljogosítva érezhették magukat arra, hogy vallási toposzokat kölcsönözzenek, amikor segítenek a fasizmusnak megtalálni a keresett „szellemi" töltetet. Zelmira torinói óvodájában a gyerekek a kis Mussoliniről és anyjáról, Rosáról tanultak egy verset, amely erősen emlékeztet Jézus, Mária és a Szent Család hagyományos ábrázolására:

> Rosának hívták őt, / gyermekét Benitónak. / Egy kert nélküli kis ház / szerény lakói voltak. / A kalapács köröttük / naphosszat csengett-bongott, / ahogy a bárányok nyakában / csöngetnek a kolompok. / Benito ült anyja ölében, / s a betűket ujjal követve / szótagolgatta szépen, / amit kívánt a lecke. / Rosának szólították, / és tövist emlegettek, / de a virága ő volt: / Benito, a gyermek. / Homlokát csókolgatva / százszor elmondta: – Kincsem! / S még inkább mondhatta övének: / Itália s az Isten.[29*]

Számos elemi és középiskolai dolgozatfüzetben figyelhető meg a fasizmus és a hagyományos katolikus tantételek egymásba fonódása. A Nápolytól délkeletre fekvő Boscotrecase városában egy munkáscsaládból származó, tizenhárom éves fiú, Alberto Allocato, az utolsó, 1928–29-es tanévében sorra írta sablonos dolgozatait. Október 28-án a menetelés Rómába volt a téma. Alberto Mussolinit „úriembernek és hazafinak" nevezte, aki megmentette az országot a polgárháborútól, amelyet a „szocialisták okoztak Lenina [a tanár kijavította Leninre] vezetésével, aki vissza akarta adni idegen uralkodók kezébe Olaszországot". Aztán a fiú így összegez: „El kell gondolkoznunk azon, hogy

* Szénási Ferenc fordítása

Mussolini egy kovács fia, aki szegény volt, de szívében és lelkében gazdag. [...] Dicsőség és hála azoknak, akik tisztelik Olaszországot. Benito Mussolinira: Eia! Eia! Eia! Alalà." A Duce alacsony származása újra előkerül decemberben, a Balilláról írt fogalmazásában, amelyben Alberto úgy jellemzi Mussolinit, mint aki szegény családból jött, szereti a madarakat, „kedves és jószívű". Egy alkalommal – így a szerző – az ifjú Mussolini meglátott egy kapáló öregembert, kivette kezéből a szerszámot, és hat órán át kapálta helyette a veteményest. De ebből a patkolókovács fiúból, akit még csavargásért is őrizetbe vettek, a feketeingesek vezetője lett: „Senki se tudta irányítani és vezetni Olaszországot. De ő képes volt rá. Ő kész harcolni a Hazáért, kész vérét ontani a háborúban, együtt a fasiszta rendszerrel, együtt velünk, balillásokkal, akik kitárt karral kiáltjuk: Fel, tovább! Üdvösségünkre!"[30]

A következő fogalmazásokban Alberto témái a legkülönfélébbek voltak: Santa Lucia, karnevál, emigránsok, olvasás, virágvasárnap, feltámadás, Garibaldi. Dolgozatot írt Boldog Carmela d'Auriáról – a közeli Boscorealéból származó parasztlányról, akinek erős hite és jótékony cselekedetei odáig vezettek, hogy szent emberként halt meg 1908-ban –, és összegyűjtötte a környékbeli nyelvjárás mondásait, áttette azokat irodalmi olaszra: a helyi kultúrák dicsőítésében a pedagógiai szakemberek fontos kiindulópontot láttak a „tágabb haza", Olaszország megszeretéséhez.[31] Alberto füzetbe másolta *A sapri kalászszedő* című hazafias balladát, valamint Samuel Smiles, Benjamin Franklin, Cesare Cantù és más írók magvas gondolatait a kemény munka és a takarékosság fontosságáról. Umberto Nobiléről, a pilótáról és sarkkutatóról („igazi fasiszta, igazi olasz") írt dolgozatában visszatért az alacsony származás témájára, és megállapította, hogy aki a legtöbb dicsőséget hozza a hazájának, az

> nem gazdagságban és elegáns kastélyban, hanem viskóban születik. Példa rá Jézus, aki istállóban született, de eljutott a csillagokig. Mussolini is egy elemi iskolai tanítónő és egy patkolókovács fia volt, és aztán a patkolókovácsolásból a kormányfőségig emelkedett. És Nobile is, a kereskedő fia eljutott oda, hogy „Észak felfedezőjének" nevezzék. [...] Umberto Nobiléra: Eia! eia! eia! Alalà. Fel, tovább![32]

Feszültségek az egyházzal

A fasizmus és a katolicizmus összefonódása, és az, hogy sok pap tevőlegesen támogatta a kormányt, kétségtelenül nagy segítségére volt Mussolininak abban, hogy a rendszer a tömegek körében gyökeret verjen. Csakhogy a fasizmus egyeduralmi törekvései fenyegetést jelentettek az egyházra, leginkább az az eszme, hogy az egyén életének értelmét és beteljesülését elsősorban az állam révén találja meg. A Vatikánnak egyáltalán nem volt ellenére az az értékrend, amelyet a kívánalmak szerint az „új olaszoknak" magukévá kellett tenniük: az engedelmesség, fegyelem, hit, józanság, társadalmi együttérzés, tekintélytisztelet, továbbá a burzsoá materializmus és individualizmus elutasítása (mely „a fasiszta mentalitással szögesen ellentétes beállítottság", hangoztatta Mussolini)[33] mind jól megfértek az egyház tanításaival. Sokkal zavaróbb volt számukra az a gondolat, hogy az olaszokat mindenekelőtt egy erős nemzet alkotóelemeivé kell formálni, mert Olaszország így terjeszthetí ki befolyását a világban, ha kell, háborúval. Egy titkos informátori jelentés 1926 elején a Vatikánon belül uralkodó hangulattal kapcsolatban arról számolt be, hogy a pápa környezetében nő az aggodalom a fasizmus „szellemi légköre" miatt; érzékelhető a félelem, hogy a jövőben „az állami bálványimádásból [...] és nacionalista propagandából [...] a liberál-demokrácia és a szabadkőművesség keverékénél rosszabb is kisülhet".[34]

A fasiszta párt ifjúsági szervezetei különösen aggasztották az egyházat. 1926-ban az atlétatermetű és jóvágású egykori carrarai rasz, Renato Ricci vezetése alatt (akinek a szokottnál is több szocialista vér tapadt a kezéhez) egyetlen intézménybe, a Nemzeti Balilla Szervezetbe (Opera Nazionale Balilla, ONB) tömörítették őket. Bár az ONB tevékenységi körébe beletartozott a katolikus hitoktatás, melyet külön e célra kiválasztott lelkészek végeztek, mintegy biztosítandó „a vallási buzgalom és a hazafias lelkesedés egyesülését", az új, központilag összehangolt országos testület nyilvánvaló kihívást jelentett a Katolikus Akció ifjúsági szervezeteinek, melyekre a Vatikán már régóta úgy gondolt, hogy azok alapvető feladata a katolicizmus védőszárnyai alá vonni a gyermekek szívét-lelkét. Az ONB négy csoportra tagolódott:

a Balilla és a Kis Olaszok (Piccole Italiane) a 8–13 év közötti fiúkat, illetve lányokat fogta össze, az Élenjárók (Avanguardisti) és a Ifjú Olaszok (Giovani Italiane) pedig a 14–18 év közöttieket. Ezekhez járult később a Figli della Lupa (Nőstény Farkas Gyermekei) a 6–8 év közti kicsik számára. A harmincas évek végéig nem volt kötelező ezekbe belépni, de az iskola írásbeli magyarázatot kért azoktól a szülőktől, akik nem kívánták gyerekeiket az ONB keretein belül tudni.[35]

Az ONB legfőbb feladata az volt, hogy felkészítse a fiatalokat jövőbeli társadalmi szerepeikre: a fiúkra katonáskodás várt, a lányokra pedig az, hogy anyaként katonákat adjanak a nemzetnek. Végtére is, mint 1934-ben jellegzetes aforisztikus tömörséggel Mussolini kijelentette: „A háború az a férfinak, ami az anyaság a nőnek."[36] A fiúk egyenruhát húztak, gyakorlatoztak, indulókat énekeltek, és küzdősportokat műveltek. A lányok elsősegélynyújtást tanultak, (földbe szúrt bot körül) táncoltak, kórusversenyekre és virágkötési, kézimunkát fejlesztő, ruhavarrási, gépírási tanfolyamokra jártak. Az anyaságra neveléshez hozzátartozott egy katonai jellegű kiképzés is, melynek során a lányok díszszemlére vonultak, karjukban egy babával, melyet „pontosan olyan módon [tartottak], ahogyan egy anya tartja a csecsemőjét".[37] Az ONB-kultúrában központi helyet kapott a lőfegyver; 1930-ban Ricci nyilvánosan felszólította az intézményeket, hogy a tornacsarnokokat szereljék fel velük, mert éles fegyverek forgatása nélkül a fiúból felnőve sose lesz férfi. Közkedvelt szertartásnak számított szerte az ország főterein, hogy egy Giovani Italiane-tag átadja a katonai karabélyt egy Avanguardia Fascista-tagnak, aki egy balillásnak adja tovább, az meg egy Figlio della Lupa-tagnak, mintha az volna az élet fáklyája.[38]

A rendszer arra törekedett, hogy az ONB-t az iskolai nevelés kiegészítésére vesse be, és általa közvetlenül terjessze a fasiszta forradalom igazi szellemét („libro e moschetto, fascista perfetto" – könyv és puska, mintaszerű fasiszta). Ebből a célból 1927–28-ban elrendelték az összes rivális ifjúsági szervezet feloszlatását, köztük a katolikus cserkészfiúkét is. Veszélybe kerültek az úgynevezett római kérdés megoldásáról szóló tárgyalások, amelyek meg-megszakadva titokban folytak éveken át.[39] A pápa nyilvánosan nemtetszését fejezte ki, amiért mindazt a jót, amiben a fasizmus az egyházat részesítette („mennyi jótéteményt kap-

tunk, mennyi gonoszság eltöröltetett"), aláaknázza a Katolikus Akcióval szembeni ellenségesség, mire a Duce ellentmondást nem tűrően azt válaszolta, hogy „alapvetően az állam feladata [...] az olasz ember totális felkészítése és nevelése", és ebből nem lehet engedni.[40] Mussolini öccse, a széles körben istenfélő katolikusnak tartott Arnaldo, arra kérte a pápát, hogy lássa be: a fasizmus és a katolicizmus ideológiai szövete ugyanaz. A fasizmust ugyanúgy a „rómaiság vallási és szellemi lényege" hatja át, ahogy az egyház is a „rómaiságnak" köszönheti nagyságának legjavát: „Aki nem érzi ezt a kapcsot a katolicizmus és nemzetünk között, az az egyik legnagyobb történelmi hajtóerejétől fosztja meg a vallási eszmét."[41]

A római kérdés lezárása mindkét fél számára túl fontos volt ahhoz, semhogy veszni hagyják. Mussolini hamarosan visszakozott, és engedélyezte a Katolikus Akció „elsősorban vallási célzatú" csoportjainak fennmaradását; csak a cserkészfiúk szervezetének betiltása maradt érvényben „félkatonai jellegére" való hivatkozással.[42] A tárgyalások folytatódtak, és 1929. február 11-én a Lateráni palotában a Szentszék államtitkára és Mussolini fényes külsőségek között aláírták a lateráni szerződést. Ez véget vetett az egyház és az állam között csaknem hetven évig tartó legitimitási huzavonának. „Olaszország visszatért Istenhez, és Isten visszatért Olaszországhoz" – jelentette be az *Osservatore Romano*. Vatikánváros – az 1870-es területi megosztás véglegesként elismeréséért cserébe – 44 hektár területű, önálló állammá vált. A pápa 750 millió líra jóvátételt kapott, és további 1 milliárdot kötvényekben kárpótlásként az egyházi javakat 1860 óta ért veszteségekért. A megkötött konkordátum a katolikust tette meg hivatalos államvallásnak; az egyháznak számos előjogot biztosított, például a papnövendékek mentesültek a katonai szolgálat alól. De ami XI. Pius számára a legfontosabb volt, a konkordátum szavatolta a Katolikus Akció szervezeteinek működését, „amennyiben politikai pártoktól függetlenül végzik tevékenységüket [...], terjesztik és valósítják meg a katolikus hitelveket".

Ami a gyermekszervezeteket illeti, a konkordátum nem vetett véget az egyházi hatóságok és a fasizmus közti rivalizálásnak. A feszültség 1931 nyarán újabb robbanáshoz vezetett, mert amikor Mussolini elrendelte a katolikus ifjúsági körök bezárását, a pápa nyilvánosan kárhoztatta a rendszert „pogány államvallásáért", és mert szembehelyezkedik „a családok természetes, valamint az egyház természetfeletti jogaival". De hamarosan megint kompromisszumos egyezség jött létre. A versengés nemegyszer ádáz volt, kitűnik ez abból a levélből is, amelyet az ONB Vicenza tartományi elnöke írt a helyi pártszervezetek vezetőinek 1929 júliusában: ebben leszögezte, hogy a fasizmusnak „mindenáron" irányítania kell a fiatalokat, és ellen kell állnia a Katolikus Akció alattomos fenyegetésének:

> Ezért hát a teljességet kell megcéloznunk. Minden fiatal embert be kell állítani a sorainkba; senki se kerülhet ki az irányításunk alól. [...] És ennél is többet érhetünk el, sőt el is kell érnünk: az iskolakapuk hamarosan újra kinyílnak, és ennek megfelelően rendíthetetlenül bele kell vágnunk az új tagok toborzásának munkájába. Nem számít, ha a Balilla-csapatok felszereltsége nem teljes vagy tökéletes. Csak az a fontos, hogy egyetlen gyerek se maradjon ki a sorainkból, egyetlen gyerek se legyen kitéve más propagandának.

Különösen a szívén viselte a tizenéves avanguardisták létszámának növelését:

> Azok a 14–18 éves gyerekek, akik nincsenek a mi sorainkban, örökre kicsúsznak a kezünkből, mert még az iskolák sem gyakorolnak fölöttük általános kontrollt. Minden áldozatot meg kell hozni annak érdekében, hogy növeljük az avanguardisták számát, felöltöztessük, és katonás nevelésben részesítsük őket. [...] A fasizmus jövőbeli biztonsága, más szóval a haza biztonsága a tét.[43]

Özönlöttek a jelentések a Vatikánba azokról az esetekről, amikor a fasiszta hatóságok megtettek minden tőlük telhetőt, hogy eltérítsék a fiatalokat a katolikus egyesületektől. Sok helyütt ijesztővé vált a légkör. Máshol csak kegyeletsértővé. 1932 márciusában a francia határ közelében fekvő Rocchetta Nervina faluban meghalt egy tizenkét éves fiú, aki egyszerre volt tagja a helyi Balillának és a katolikus Szent Lajos

cserkészcsapatnak. Temetésére rányomta bélyegét a feketeingesek és a cserkészek közt kitört veszekedés, hogy ki vigye a koporsót. A szülők azt akarták, hogy a cserkészek vigyék, a feketeingesek viszont tiltakoztak. A plébános nem foglalt állást, s végül a szülők szava döntött – a papot így kiszolgáltatták a fasiszták haragjának.[44] Sokszor bocsátottak ki olyan utasításokat, hogy a fasiszta ifjúsági szervezeti tagságot összeférhetetlennek kell tekinteni bármely katolikus csapathoz való tartozással, abból a megfontolásból – mint azt Messina tartomány ONB-elnöke egy körlevélben megfogalmazta –, hogy még a „vallásos nevelést" is csak „a mi felügyeletünk alatt" lehet biztonságban tudni.[45] 1930 februárjában Senigalliában egy csapat misét hallgató középiskolást a szertartás végeztével berendeltek a fasiszta párt székházába, és közölték velük, hogy maradhatnak az Olasz Katolikus Ifjak Szövetségének tagjai. Ezt követően megpróbálták erőszakkal elvenni tőlük tagsági igazolványaikat.[46]

A fasizmus és az egyház közti vetélkedés olykor az istenkáromlás mezejére tévedt, amikor a párt neves képviselői arra buzdították az ifjakat, hogy vallási áhítattal forduljanak világi személyek felé. Toscanában a katolikus vezetést erősen nyugtalanította a jó kapcsolatokkal rendelkező avantgárd író, Fernando Agnoletti tevékenysége, aki Prato és Pistoia püspöke szerint afféle „hivatalos szónokká" lépett elő 1931 decemberében Firenze tartományban. A püspök elmondása alapján Agnoletti a Balilla-nap alkalmából beszédet tartott gyerekeknek a pratói Teatro Banchiniben. Azt mondta nekik: „Ne feledjétek, hogy Olaszországban már nem Szent Lajos a gyerekek védőszentje, mint egykor. Ma Balilla a ti védőszentetek. És nektek ugyanúgy kell imádkoznotok hozzá, ahogy a szentekhez imádkoztok, hogy adjanak erőt [...], mert Balilla követ hajított, nektek pedig gránátot kell hajítanotok."[47] Sokkal riasztóbb volt az az eset, ami a kelet-szicíliai Acireale városában esett meg pár hónappal később, amikor egy rangos cataniai párttisztviselő azt mondta fiatalokból álló hallgatóságának, hogy a Katolikus Akció összeegyeztethetetlen a fasizmussal, és hogy a fasiszták számára „az egyetlen isten Mussolini". A kereszteket is le kellene rombolni. Amikor a püspök elment a helyi párttitkárhoz, hogy tiltakozzék, stílszerűen katolikus választ kapott tőle: az ilyen kiszólá-

sok valóban sajnálatosak, nem szabad megismétlődniük – „Errare humanum est, perseverare diabolicum!"[48*]

A papság egy további panasza szerint a fasiszta ifjúsági szervezetek gyakran szándékosan nehezítették a gyerekek templomba járását – például vasárnap délelőttökre gyakorlatokat és szemléket szerveztek. Az ilyen szervezett obstrukciók, állapította meg 1930 januárjában Monsignor Giovanni Pizzocolo, magas rangú vatikáni személyiség, ezer fiatalt vettek el a katolikus vallástól, s ez a szülőket is megrémítette, akiknek azt kellett látniuk, hogy sarjaik „már nem veszik magukhoz a szentséget, nem tartják meg az ünnepnapokat, határozottan a pogány élet felé tartanak". Vigasztalásképpen Pizzocolo arról számolt be a pápának, hogy Mussolini két fia, Bruno és Vittorio a minap vett egy betlehemi jászolt Rómában, pénzt tett a misszionáriusok adománygyűjtő perselyébe, ezért ő személyesen megragadta a lehetőséget, és levelet írt Mussolininak, melyhez mellékelte a Boldog Giuseppe Cottolengo egy kegytárgyát és két szentképét, melyeket aláírásával látott el, és a fiúknak küldött. Örömére szolgált, hogy már meg is kapta a köszönőlevelet a Ducétól, és hozzátette: „Most, hogy a Boldog Giuseppe Cottolengo szentképe és kegytárgya utat talált a Mussolini-házba, a Mennyei Gondviselő, akinek Cottolengo atya a legkiválóbb szentje, elhárítja majd az akadályt sok dolog elől a vallás és a Haza üdvére."[49] Mussolini személyes hitét illetően sem Pizzocolónak, sem a pápának nem lehettek illúziói, de az egyház számára (és valójában a fasizmus számára is) a nyilvános gesztusok nyomtak legtöbbet a latba.

Az egyháznak aggodalomra adott okot a fasiszta ifjúsági szervezetek egy további – megítélésük szerint – hátránya, hogy ti. kiszolgáltathatták a gyermekeket a bűnnek. A legtöbb aggályt a moziba és színházba járással kapcsolatban fejezték ki, valamint azért, mert a lányok és a fiúk találkozhattak, és minden nehézség nélkül érintkezhettek a pártesemények. Különösen veszélyesnek tartották a rendkívül népszerű ONB-táborozásokat, főleg a Campo Dux elnevezésű, évenkénti nagyrendezvényt – ezt az egyhetes tréninget 1929-től egy Róma melletti ligetes területen tartották –, ahol a tizenéves fiúkat időnként felügyelet

* Tévedni emberi dolog, bűnben maradni sátáni (Seneca). – *A szerk.*

nélkül hagyták, és így kitették a nagyváros csábításainak. Jelentések szóltak a piros lámpás negyedekben járőröző papokról, akik megkíséreltek gátat vetni a serdülők szexuális próbálkozásainak,[50] de azzal a gonddal szembesültek, hogy a férfiasság és a harci szellem fiatalok közti előmozdításán fáradozó ONB-vezetők gyakran nem csupán szemet hunytak a szabadosság fölött, hanem aktívan bátorították is. Amikor 1931-ben az umbriai város, Città di Castello avanguardistái nagygyűlésre mentek Perugiába, a felügyeletüket ellátók a városnézés részeként elvitték őket a bordélyházba. Egy fiatal katolikus fiút, aki nem volt hajlandó velük tartani, csapattársai könyörtelenül kigúnyolták.[51]

Bár a rezsim sűrűn hangoztatta, hogy a római katolikus vallást az olasz identitás szerves részeként kell tisztelni és pártolni, nyilvánvaló volt, többeknek legalábbis, hogy a fasiszta tevékenység és a világi célok vallási jellegű, szervezett támogatása az egyház lejáratódásának súlyos kockázatával jár. Amikor lelkészek jelentek meg az ONB-táborokban, hogy keresztény imákra tanítsák a fiatalokat – a sport- és tornafoglalkozások, előadások, valamint a királynak és a Ducénak címzett napi kétszeri tisztelgés közt –, akkor igencsak nehéz volt nem felismerni, hogy az az állítás, miszerint a katolikus vallás alapja a szeretet és a béke, egyáltalán nem fér össze a fasizmus hirdette értékrenddel. Mint azt 1931-ben egy éles hangú vatikáni jelentés megállapította:

> A kormány olyan fiatal embereket kíván nevelni, akiknek nincs ellenükre a háború, nincsenek gátlásaik és aggályaik, a gyűlöletet szívták magukba, kaphatók az erőszakra és a vérbosszúra, veréssel és gyilkolással is büszkén szolgálják a fasizmust. A szeretet, szelídség és megbocsátás a gyönge lelkek hibája, akik képtelenek megérteni a fasizmus – amely nemcsak párt, hanem világnézet, erkölcsiség és egy új vallás – szellemét.[52]

De olaszok milliói számára ez az összeegyeztethetetlenség valószínűleg nem volt annyira magától értetődő. Végül is mi mást jelenthet az igazi hit – a hit, amely arra indított embereket, hogy az igazság nevében vállalják a mártíromságot és a halált –, ha nem képességet arra, hogy (mint Mussolini utóbb jelszóként kiadta), az ember higgyen, engedelmeskedjen, és ha kell, harcoljon?

Túl az észérveken

Carlo Ciséri számára a fasizmus és a katolikus hit értékei nem mondtak ellent egymásnak. Érzelmi folytonosságot alkottak – és Carlo igencsak szenvedélyes fiatalember volt, aki olyan társadalomban élt, amely folyamatosan azt sulykolta, hogy a hit és a lelkesedés előrébbvaló az észérveknél meg a kétkedésnél. Az undort, amit rögtön a háború után a parlament és a szocialisták iránt érzett, háttérbe szorította a Mussolini hatalomra jutása láttán érzett izgalom, és a húszas években tántoríthatatlanul kiállt a Duce és a fasizmus mellett, miközben biztos állást talált magának szállodaigazgatóként Firenzében. Folytatta a naplóírást, bár megszakításokkal, minthogy immár nős emberként gyarapodó családról kellett gondoskodnia. Bejegyzéseiben hangot adott annak, mennyire csodálja Mussolinit, milyen büszke a fasiszta Olaszországra. Megindítónak találta, hogy a Duce ennyire alacsony sorból emelkedett fel: 1928-ban kivágta a király egyik kedvelt fényképét, melyen Mussolini áll az uralkodó mellett – „a népből jött ember, aki a királyi vérből származó mellé emelkedett, és irányítja a Nemzetet, kinyújtja kezét a népnek". 1929 nyarán naplóbejegyzésben örökítette meg Italo Balbo történelmi repülését 35 gépből álló kötelékével a Balkánon át Odesszáig, kiemelve, milyen fontos, hogy a fasizmusnak köszönhetően Olaszország nemzetközi tekintélye emelkedőben van: „Ez a tekintély lesz az, amely egy nap újra ráruházza Rómára ókori pompáját s vele egyetemben az összeurópai, sőt akár a világpolitika gyeplőjét."[53]

Carlo számára a fasizmus lényege a hit volt; 1934 októberében úgy látta, csodálatos lehetősége adódik arra, hogy kimutassa odaadását. A menetelés Rómába tizenkettedik évfordulóján Firenzében fényűző szertartással tették emlékezetessé harminchét „fasiszta mártír" újratemetését a Santa Croce-templom kriptájában. Miként a katolikusok, a fasiszták is nagy fontosságot tulajdonítottak a halottak kultuszának. Nagyszabású hivatalos ünnepséggel tisztelegtek a világháborúban elesettek és az 1919–22 között a szocialisták elleni harcban életüket vesztett feketeingesek előtt: beszédeket tartottak, emlékműveket avattak, középületeket, pártszervezeteket és utcákat neveztek át.

A „milícia elesettjeinek" is bőven kijutott a dicsőítésből. A párt 1935-ben emlékkönyvet adott ki az 1923 és 1931 között a forradalom védelmében hősi halált halt 370 fasiszta fényképes életrajzával. A vallási és katonai ábrázolások jellegzetes keveredését mutató kötet borítóján lángoló feszület volt látható, két oldalán vesszőnyalábokkal, felmeredő szuronyokkal, a könyv pedig a halott fasisztákhoz intézett invokációval kezdődött:

> ISTEN, aki fellobbantasz minden tüzet és megerősítesz minden szívet, újítsd meg mindennap szerelmemet Olaszország iránt!
>
> Tégy még méltóbbá halottainkhoz, hogy ők – a legerősebbek – azt válaszolhassák az élőknek: JELEN!
>
> Ti töltitek meg könyvemet bölcsességetekkel és puskámat akaratotokkal. [...]
>
> Amikor a jövő katonája menetel mellettem a sorban, hadd halljam, ahogy hűséges szíve dobog. [...]
>
> Uram! Add, hogy kereszted legyen a jel, mely légióm zászlaja előtt halad.
>
> És óvd meg Olaszországot a DUCE alatt, örökké és a szépséges halálunk órájában.
>
> Ámen.[54]

A firenzei Santa Croce-templomnak különleges a kisugárzása. A legnevesebb itáliaiaknak szolgál sírhelyéül: Machiavellinek, Michelangelónak, Galileinek. A Santa Croce ihlette Ugo Foscolo *A sírokról* (Dei sepolcri; 1806) című versét, a risorgimento híres hazafias költeményét, amely nagy kifejezőerővel fejtette ki azt a gondolatot, hogy a nemzet az élők és a holtak szellemi közössége. Amikor a „fasiszta mártírokat" temették újra ezen a szent helyen, azzal a rendszer szimbolikus erővel azt a vágyát fejezte ki, hogy egyetlen egységes egészbe forrassza a múltat és a jelent. Katolikusok egy csoportja tiltakozott a firenzei püspöknél az ellen, hogy a papság szerepet vállaljon a ceremóniában: „Azok, akiket most mártírokként dicsőíteni akarnak, erőszakos, vérszomjas emberek voltak, épp ölni próbáltak, amikor meghaltak, nem tartoztak a keresztény polgárok sokaságához."[55] A püspök azonban

úgy érezte, nem hallgathat erre a kisebbségi véleményre, és miután a székesegyházban a főpapok celebrálásával véget ért az ünnepélyes szertartás, végigvitték a város utcáin a harminchét koporsót: mindegyik előtt zászlót emeltek a magasba, rajta a mártír nevével és a „Presente!" (Jelen!) szóval. A sajtó kiemelte: az esemény azt tanúsítja, hogy a fasizmusnak sikerült vallási eksztázisban egyesítenie a nemzetet:

> a teljes olasz lélek készülődik erre a szertartásra, úgy nyúl felé, mint a vallási energia legfőbb és legközvetlenebb forrása felé, amely nélkül az élet pusztán értelmetlen napok színtelen egymásutánja lenne. [...] A fasizmus polgári liturgiája a tömegek fegyelméről és a Ducéba vetett erős hitéről tanúskodik.[56]

A fasiszta párt valamennyi vezető személyisége ott volt a firenzei ünnepségen, amelyet élőben sugárzott a rádió. Carlót felvillanyozta a gondolat, hogy hús-vér valójában láthatja a Ducét. Október 27-én reggel felvette bersaglieri-egyenruháját – sajátos rokoni érzést ébresztett benne, hogy Mussolini is bersaglieri volt a háborúban –, és elindult a belvárosba: „Miközben mentem az utcán, arra gondoltam, hogy ma végre élőben hallhatom Mussolini hangját, amit eddig mindig csak a rádióból hallottam, de akkor se sokszor. Nagy nap tehát ez a mai, kivételes nap [...], az öröm napja számomra, mert hallani és látni fogom Mussolinit." Nem tudni, pontosan mi sikerült félre az elkövetkező néhány órában, ami arra késztette, hogy csalódottan hazatérjen. Minden valószínűség szerint az lehetett a baj, hogy a párt vasmarokkal tartotta kézben a rendezvényt, a díszmenet összetételét oly módon tervezte meg és felügyelte, hogy azzal a rohamosztagok és a fasiszta párt szerepét hangsúlyozza a rendszer létrejöttében.[57] Carlo sosem volt tagja sem rohamosztagnak, sem magának a pártnak. A nap folyamán valahogy megkérdőjelezhették a fasizmus iránti elkötelezettségét, ami felzaklatta. Aznap este így írt a naplójában: „Igaz, hogy nem vagyok párttag, de ez nem számít – nem szabad, hogy számítson. Ami igazán számít, az a Bizalom: a Hit – és én hiszek. Erősen hiszek."[58]

Carlo – ahogy mások is, akik naplót vezettek vagy visszaemlékezést írtak életükről a fasizmus alatt – a rezsim legvégéig megtartotta hitét,

mindenekfelett Mussoliniban; elszántan óvta a rendszerbe vetett bizalmát attól a nyugtalanító gondolattól, hogy az naiv, téves vagy akár teljesen elutasítandó volna. A hitet, önzetlenséget és az anyagiakról való lemondást hangsúlyozó fasiszta értékrend sok értelmes és tanult fiatal számára ellenállhatatlan vonzerőt jelentett, s ez rendkívüli módon megnehezítette a szakítást lehetővé tevő erkölcsi indok megtalálását, még akkor is, amikor már racionális és emberiességi megfontolások utaltak arra, hogy a rendszer támogatása nem helyénvaló. Ezt élte meg a fiatal paviai egyetemi hallgató, Alberto Caracciolo is, a majdani jeles vallásfilozófus, aki a második világháború végén kénytelen volt eltöprengeni azon, miért nem fordult szembe a fasizmussal a harmincas évek végén, ahogy szinte az összes kortársa sem a tekintélyes Ghislieri Egyetemen. Beismerte, hogy nem mindegyik hallgató számított a rendszer buzgó szekértolójának: miközben sokan „igazi vallásként, világnézetként" élték meg a fasizmust, mások hűvösebb és kevésbé eltökélt hozzáállást mutattak. De ettől a tény még tény marad, állapította meg: szinte senki sem volt – már amennyire megítélhette – a szó kicsit is komoly értelmében antifasiszta.[59]

Alberto 1918-ban született egy venetói kisvárosban. Orvos apját általában véve nem érintette meg a politika, és Alberto úgy nőtt fel, hogy semmi különösebb eszmei vagy érzelmi kötődés nem fűzte a rendszerhez. A középiskolában is a hagyományos hazafias értékek voltak számára fontosak, ezek háttérbe szorították a fasizmust. De miután elhagyta a szülői házat, és egyetemre ment, hirtelen olyan környezetben találta magát, amelyben nehéz volt kívül maradnia a politikán, különösen a harmincas évek vége felé, amikor a közélet hangvétele egyre harsányabbá vált. Jól nevelt katolikusként ösztönös ellenszenvvel viszonyult a pártok által szervezett tömeggyűlések durvaságához, a vakbuzgó Duce-áhítathoz és ahhoz, ahogy a fasizmus „totális koncepcióként, vallásként" hirdeti magát, melynek az állam „az istene" és „kultuszának csúcsa" a háború, melyben megdicsőül a vágy, hogy valaki ölhessen és megölhessék. Heves ellenszenvei ellenére sem volt képes azonban meglelni magában az elegendő erkölcsi alapot egy „mindenütt jelen lévő és mindenki által ünnepelt" tantétel elutasítására. Sőt önmagát vádolta, amiért képtelen osztozni az általános elragadtatásban: „Minden erőmmel azon igyekeztem, hogy érezzem ezt a szeretetet, de hiába. A kudarcot erkölcsi lényem fogyatékosságának tulajdonítottam." Bűntudatát intellektuális kételye is táplálta:

> Lehetséges volt-e, hogy emberek milliói és milliói élnek becsapottan, és nekem meg annak a maroknyi más véleményen lévőnek van igaza, akiket ismerek? Nem az volt-e valószínűbb, hogy mi tévedünk? Ráadásul a dogmatizmus, azzal a kőkemény bizonyossággal, amellyel hirdeti magát és megbélyegzi ellenfeleit [...], egyfelől ugyan ellenállásra és gyűlöletre ösztönözhet, másfelől – különösen a tétova és bátortalan lelkek között – törvényszerűen bizonyos kételyt ébreszt.[60]

De nem pusztán a kollektív nyomás ereje terelte Albertót a behódolás felé. Léteztek olyan elemek is a rezsim tényleges értékrendjében, amelyek vonzották, és lebontották erkölcsi gátjait. Az egyik ilyen az volt, hogy a fasizmus hősi, önfeláldozó és „bonyolult" eszmerendszernek mutatta magát, míg ellenségeit erőtlennek, egoistának és gyávának bélyegezte. Ez a beállítás érzékenyen érintette Albertót: végül is melyik fiatalember kívánta volna megkockáztatni, hogy a társai puhánynak, önzőnek és anyagiasnak lássák? Számára még ennél is fontosabb volt a fasizmus hitközpontúsága, mert a liberális alapelvekben leginkább az a fenyegetés zavarta, amit „elfogadásuk esetén a vallási szférára jelentettek". De a liberalizmus amúgy is hitelét vesztette annak az egyetemes képnek a következtében, amelyet az 1922 előtti Olaszországról festettek, mint olyanról, ahol korlátlanul tombolt az ateizmus, a hedonizmus és az „erkölcsi szabadosság". A háború utáni évek zűrzavarára szükségszerű válaszként született meg a fasizmus – vallotta Alberto és számos barátja –, melynek kevésbé kellemes vonásait, köztük az erőszakot és a szabadság elfojtását, muszáj elviselni mint elkerülhetetlen, közbülső lépcsőfokot a nemzet történelmi haladásában.[61]

Ahogy olaszok milliói esetében, Alberto fasizmushoz való viszonya rendkívül személyes volt: az impulzusok jellege, amelyek emberek sokaságát késztették a rendszer támogatására vagy elfogadására, a körülményektől függően szükségszerűen egyénenként változott. De a kötődés létrejöttében – elsősorban az Albertóhoz hasonló értel-

miségiek körében – hathatós közös elem volt az, hogy a rendszernek módjában állt egyfajta fausti szerződést ajánlani, amelyet szerfelett csábítóvá tett, hogy izgalmas részvételt kínált – nem utolsósorban a vidéki élet jobbára szokványos unalmával és szegénységével szemben – az új forradalmi politikai rendben, amely naggyá teszi majd Olaszországot. S feltéve, hogy valaki kinyilvánította a hitét (főként a Ducéba vetett hitét), jelentős mozgástere volt annak, hogy személyes elgondolásait és reményeit abba helyezze, amit szándékosan egy tágas, befogadó „egyháznak" terveztek. Giuseppe Melis Bassu újságíró így idézte fel a harmincas évek végén Szardínia szigetén töltött diákkorát (emlékei egybecsengenek a hasonló középosztályi háttérből és korcsoportból származók sokaságáéval):

> Nem szabad elfelejteni, hogy a fasizmus mindenekfelett gyűjtőmedence volt, amelybe [...] mindenki azt tett bele, amit a reményeiből, személyes világlátásából és magánfilozófiájából, bármilyen kezdetleges volt is az, akart. Az eretnekség távlatai és határai igazán tágasak voltak, pontosan azért, mert a fasizmus ideológiai téren igen keveset tudott kínálni. Úgyhogy mindent bele lehetett zsúfolni ebbe az automatikus – mondhatni, természetes, sőt szinte élettani – kötődésbe: vallási hitet (lásd a széles körű klerikális támogatottságot), vágyat a rendre, törvénytiszteletet, a gazdasági fejlődés lehetőségét. [...][62]

Hogy a fasizmus idején élők számára mennyire a lelkesedés és a hit jelentette azokat a sarokpontokat, amelyekhez a fasizmusban élők nem csupán vonzódtak, de úgy is érezték, hogy vonzódniuk kell, azt jól mutatja a középosztályból származó fiatal padovai lány, Maria Teresa Rossetti már említett naplója. Mérnök apjához hasonlóan Maria a természettudományok iránt érdeklődött (később az egyetemen fizikát tanult), és naplóján végighúzódik a szándék – talán ez volt az egyik oka, amiért naplót írt –, hogy figyelje érzelmi reagálásait, főként mert érezte, hogy racionális vénája gyengíti, sőt megkérdőjelezi „ortodox" érzéseit. 1932 februárjában például a tizenhét éves diáklány osztálytársaival együtt iskola után megnézett egy első világháborús filmet, melynek *Csata Asticótól a Piavéig* (Battaglia dal Astico al Piave) volt

a címe. Kicsit hosszú volt, vélte, de tetszett neki a hazafias jellege: a film a király és Mussolini képkockáival fejeződött be, illetve egy Olaszország-vízióval, amelyben trikolórba burkolt nő, fején tornyos koronával, római módra köszön. De Mariát nyugtalanította, hogy a nézőtéren ülő diákok mennyire tűzbe jöttek, és valahányszor Franciaország került szóba, pfújoltak. Maria azzal a kellemetlen érzéssel jött el, hogy a filmet „nem véletlenül" vetítették le.[63]

Időnként bűntudatot ébresztettek benne ezek a sanda kételyek a rendszer szándékainak erkölcsösségét illetően, és naplójában el is tűnődött azon, vajon képes lesz-e valaha is igazán szenvedélyes „hazaszeretetre". Családjának légköre ebben nem igazán volt a segítségére, mert a szüleit nemigen érdekelte a politika. Aggodalmai 1932 decemberében oszlottak el, amikor horvát nacionalisták a dalmát tengerparton fekvő Trogirban több kőoroszlánt – az egykori velencei uralom jelképeit – lerombolták a helyi olasz közösséggel és a római kormánnyal szembeni tiltakozásul, amely régtől fogva igényt tartott a terület felségjogára. Akárcsak másutt, Padovában is ezrek vonultak az utcákra. Maria is csatlakozott, és örömmel fedezte fel, milyen elragadtatottságot érez, ahogy diáktársaival együtt a téren állva kiabál és énekel. Igazi megvilágosodás volt ez a számára, az örömteli felszabadultság pillanata. Az az erős érzés kerítette a hatalmába, hogy „egyetlen hitben egyesültem az összes olasszal, készen arra, hogy életemet adjam a nagy hazáért". Mint írta, megértette, igazából mit jelent a hazafiság: az egyén „megsemmisülését", „hogy újraszülessen a haza egyetemes életében". Nagy megkönnyebbülésére rájött, hogy ő is képes átadni magát ilyen felhőtlen érzéseknek.[64]

Az elkövetkező néhány év során Maria fasizmus iránti lelkesedése töretlen maradt. Megörökíthette naplójában azt az izgalmat és büszkeséget, hogy részévé vált a nagy nemzeti közösségnek, amely lélekben és céltudatosságban egyaránt a Duce alakja körül egyesült. 1933 márciusában Rómába látogatott, lenyűgözte a belváros nagyszabású jellege. Az olasz fővárosban hatalmas, új építkezési program kezdődött, hogy az ókori Róma műemlékei közszemlére kerüljenek. Középkori házak és templomok ezreit takarították el a római kori fórumok területéről, hogy helyet csináljanak a főleg katonai díszszemlék megren-

dezésére szolgáló hatalmas útnak, a Via dell'Imperónak, amely a Colosseumot II. Viktor Emánuel király és Olaszország emlékművével, a Vittorianóval kötötte össze. Maria megnézte a Palazzo Veneziát, amely 1929 óta a kormány székhelyéül szolgált, felpillantott az erkélyre és a miniszterelnöki irodára, „a vulkáni műhelyre, ahonnan az Olaszországot naggyá és széppé tevő összes energia árad".[65] Felkereste a Fasiszta Forradalom Kiállítást, amely előző év októberében, a menetelés Rómába tizedik évfordulójára nyílt meg. A kiállítás a Palazzo delle Esposizioniban kapott helyet, a Via Nazionalén álló, szépművészeteknek szentelt épületben, amelynek 19. századi homlokzatát merész vörös háttér előtt felmeredő, négy, csaknem 25 méter magas vesszőnyaláb hozzáadásával modernista módon alakították át – mintha így szándékoznának jelezni a nemzet metamorfózisát a régi liberális petyhüdtségből az új, fasiszta férfiasságba.

A kiállítás tervezésében a korszak legtehetségesebb építészei és képzőművészei működtek közre, köztük Mario Sironi és Giuseppe Terragni. A rendezők eredeti dokumentumok és fényképek felhasználásával az 1914–22 közötti évek olaszországi krónikáját elevenítették fel a nagyfokú művészi ötletességgel kialakított termekben. A felszínen a politikatörténet dominált, Mussolini és a többi fasiszta vezető főszereplésével, de a mélyben meghúzódó üzenet az volt, hogy a fasizmus elsődlegesen szellemi mozgalom, melynek feladata visszaforrasztani a népet a nemzetbe, és lehetővé tenni, hogy Olaszország beteljesítse igazi rendeltetését a világban. A leghatásosabb rész a végére maradt. Egy teremben rekonstruálták Mussolini milánói szerkesztőségi irodáját, a telefonkagyló az asztalon hevert, mintha a főszerkesztőt az imént szólították volna el sietve, a tárlókban az ellene megkísérelt merénylet dokumentumait helyezték el, gyászjelentésszerű elrendezésben. A legutolsó teremben, a Mártírok Szentélyében egy félgömb alakú, elsötétített teret hatalmas kereszt uralt, rajta „A halhatatlan hazáért" felirattal, körülötte a falakon, számtalan kis szögletes táblán a „Jelen!" szó ismétlődött. A rendezők szándékának megfelelően a legnagyobb hatást a látogatókra ezek a halált és halhatatlanságot megidéző utolsó termek tették. Maria így írt:

> Nagyon szuggesztív és megrendítő. [...] A fasiszta mártírok számtalan ereklyéje közt ott a megsebesült Duce véráztatta zsebkendője. Az ember, lelkét így felkészítve a vallásos érzületekre, lép be a mártírok szentélyébe: sötét, kerek szoba a „Jelen!" szó megvilágított üveglapocskáival a fal fölső háromnegyedén. Alatta vöröseskék tompa fényben zászlók sokasága. Csöndben körbejárunk a dobogón, amelyből magas kereszt nő ki, miközben a messzi-messzi távolból kórusok előadásában hazafias dalok hallatszanak. Az ember kissé kábán jön ki, részben azért is, mert nincsenek ablakok, és fejbe kólint a meleg.[66]

A tizennyolc éves Maria ezúttal nyíltan beismerte a naplójában, hogy teljesen megigézte a fasizmus és legfőképpen Mussolini, aki megmentette Olaszországot, felemelte a romokból, helyreállította az ország régi dicsőségét, és most „fáradhatatlanul dolgozik azon, hogy népe tartósan az első legyen a világon". A nemzeti vívmányok fölött érzett büszkesége szinte nem ismert határokat. „Annyira meghatódtam, hogy sírni tudtam volna [...] – írta 1933 áprilisában, miután átkelt a Velencét a szárazfölddel összekötő, új hídon. – Ez a legnagyobb híd a világon, alig két év alatt épült meg." A rá következő évben, Olaszország világháborúba való belépésének évfordulóján újra megtapasztalta a nagy közös egészhez tartozásnak azt a bizsergető érzését, amely másfél évvel korábban, a Trogir miatti tiltakozó megmozdulások idején is boldogsággal töltötte el. A rádióban hallgatta a Rómából, a Foro Mussoliniről közvetített parancsszavakat, amelyekre országszerte egyszerre tornáztak a fiatalok, és „erős érzés" kerítette a hatalmába: „Lelki szemeim előtt megjelent egész Olaszország, elnyújtózkodva a kék tengeren, aranyló napja alatt, erős, mosolygós gyermekek ezreivel a földjén, amikor a Duce tiszta, átható hangon üdvözölte és elhalmozta őket a bátorítás és vigasztalás szavaival."[67] Ez a látomás teljes összhangban állt a rendszer legemelkedettebb propagandaplakátjaival.

Maria lelkesedése az elkövetkező néhány évben rendületlen maradt. Csúcspontjára 1936 tavaszán ért, amikor Olaszország a Népszövetség szankcióival és „az egész világ rideg önzésével, ellenségességével" dacolva meghódította Etiópiát.[68] De 1937 és 1938 során, ahogy az ország sodródni kezdett a náci Németország felé, és a rendszer olyan

elveket tett a magáévá, melyek elgondolkodtatták a fiatal egyetemi hallgatót, hogy mennyire volt jogos a rendszerbe vetett hite, Mariát egyre inkább hatalmába kerítette a kétely. Félt attól, hogy egy ország, amelyik különböző törvényeket vezet be a „szokások megváltoztatására", és törvényi úton akar megszabadulni az olyan „burzsoá" gyakorlatoktól, mint a kézfogás és az „önözés", nevetséges színben tűnhet fel. Mélységesen nyugtalanította az 1938 késő nyarán érvénybe lépett faji törvény, amelyről azt tartotta, hogy ellentétes az emberiesség és a igazságosság minden alapelvével. Riadalmát fokozta, hogy több fizikaprofesszorát megfosztották állásától:

> A hamis eszmék mögött elvesztek a legszebb érzelmek: a haza, a család, a munka, az emberek iránti szeretet. A szabadság – a gondolaté is és a sajtóé is – értelmetlen szó lett. A könyveknek és a műalkotásoknak csak egy témájuk lehet: a fasizmus és a Duce. Az újságok kórusban zengik a hízelgő énekeket. [...] Mussolini maga, akit egykor a legtökéletesebb lángészként csodáltam, most, úgy tűnik nekem, elvesztette az arányérzékét. Tilos a szánalom, és a zsidók elleni kampányban a kegyetlenség hazafias erénnyé magasztosult.[69]

A felhők szemlátomást felszakadoztak, és átragyogott rajtuk a józan ész fénye. Annyi bizonyos, hogy az elkövetkező néhány évben, miközben a faji törvények szigorodtak, és az ország német szövetségese oldalán belesodródott a háborúba, amelyre nem készült fel, Maria, sok honfitársához hasonlóan, egyre jobban félt és undorodott, rendszerellenessége pedig fokozódott. De nem tudta egykönnyen feledni a lelkesedés és a vakbuzgóság éveit, elfogadni azt, hogy a független gondolat erkölcsileg magasabb szintű a hitnél. 1932-ben még nagy örömmel nyugtázta, hogy a józan ész gyötrő kételyeit a felhőtlen és önzetlen boldogságba való elmerüléssel tudja csitítani. Ez magyarázza, hogy évekkel később, mindössze két héttel azután, hogy megosztotta naplójával afölötti borzadályát, hogy mire volt képes Mussolini, és milyen irányt vett a rendszer, lelkesen számolt be a felvillanyozó hírről, hogy 1938. szeptember 24-én a Duce Padovába jön. A küszöbönálló látogatás – amelyre a csehszlovák válság kellős közepén került sor, amikor Hitlernek a német ajkú Szudétaföld annexiójára vonatkozó követelése egy európai háború kirobbanásával fenyegetett – annyira fellelkesítette, hogy az esemény előtti éjjel szinte le se bírta hunyni a szemét.[70]

Szeptember 24-én Maria is ott volt az Olaszország legnagyobb terén, a padovai Prato della Vallén összezsúfolódott többszázezres tömegben, hogy tanúja lehessen Mussolini bejelentésének, amelyben a Duce tudtul adta a világnak: ha az angolok és a franciák megpróbálnának „leszámolni a totális államokkal", tapasztalni fogják, hogy Olaszország vállvetve együtt küzd Németországgal. A beszédet megmegszakította az ismétlődő éljenzés, amely csaknem az őrjöngésig fokozódott, amikor a Duce kijelentette, hogy ha kell, „az egész olasz nép" harcba száll. Maria euforikus hangulatba került:

> Egyetlen szót sem mulasztottam el a beszédéből, egyetlen kifejezést sem az arcáról, és csodálatos érzésekkel jöttem el. Egy hatalmas erőt sugárzó, kivételes ember, aki végtelen sokaságot képes lebilincselni. Az arca egyedülálló és utánozhatatlan, tele erővel és kedvességgel, kemény és emberi. Mindenkinek látnia kellett volna, ahogy mosolygott az éljenzőkre, és amilyen tökéletes stílusban csinálta a római köszöntést! Látva ezt az arcot az ember bármire hajlandó, bármi áldozatra, bármilyen küzdelemre. [...] Annyit kiabáltam és kiabáltam, hogy teljesen elment a hangom, egész nap rekedt voltam, de sose fogom elfelejteni ezt az elragadtatottságot, amit éreztem.[71]

Amikor több mint másfél évvel később Olaszország belépett a második világháborúba, Maria már nem hagyta, hogy elsodorja az elragadtatottság. Ekkor már megingathatatlanul kritikus szemmel nézte a fasizmust: a Franciaország elleni támadás „gyáva cselekedet" volt, amiért Olaszországnak majd „a történelem ítélőszéke" elé kell állnia, Mussolini pedig elvesztette a zsenialitás minden látszatát, és olyan emberré vált, akinek „nagyravágyása, könnyelműsége és eszementsége" a vesztébe viszi Olaszországot. 1941 tavaszán a Duce már „hazaáruló, hazafiatlan és olaszellenes".[72] Maria kiábrándultságán kétségtelenül sokan osztoztak, különösen a városi polgárság soraiban. De dönteni a hit vagy a józan ész között a nehézségek közepette korántsem volt olyan egy-

szerű, és sokak esetében a háború kihívása, a vereség fenyegetése gyakran a vakhitet juttatta érvényre – részben fokozódó kétségbeesésből, részben erkölcsi következetességből, de akár becsületből is. Az országot sújtó háborús csapásokért szinte soha nem Mussolinit hibáztatták, hanem a körülötte lévőket, akik bűnös módon „elárulták" vezetőjüket. A Duce inkább áldozatként, mint bűnösként jelent meg. Máskülönben hogy is ne tűnt volna nevetségesen célt tévesztettnek az a hit, amit milliók fejeztek ki iránta oly hosszú időn át?

Francesco Pinelli azok közé tartozott, akik 1940 után is kitartottak meggyőződésük mellett, és nem akarták elfogadni, hogy méltatlan dolgokra pazarolták a bizalmukat. Francesco néhány évvel fiatalabb volt Mariánál, de a fasizmus felé fordulását – mint emlékirataiban beszámolt róla – ő is inkább az iskolájának és társadalmi közegének köszönhette, mintsem szülői vagy családi hatásnak. A fasizmushoz akkor kezdett vonzódni, amikor a harmincas évek elején, tizenkét éves korában Pistoiába került, egy katolikus bentlakásos intézetbe. A kollégiumi szigort és fegyelmet zsarnokinak érezte, az örökös térdre borulást és imádkozást majdhogynem kínzásnak. Felszabadulásának pillanata 1932 márciusának vége felé, egy vasárnap délelőtt jött el, amikor elment a Piazza Mazzinin tartott fasiszta tömeggyűlésre, és egyszeribe lobogó zászlók hatalmas tengerében, hazafias dalokat és indulókat lelkesen éneklő egyenruhás férfiak, nők, gyerekek sokaságában találta magát. Az élmény meghökkentő ellentétben állt mindazzal, amit eddig tapasztalt. Megmámorosodott. A következő hetekben és hónapokban más nagygyűléseken is részt vett, és hamarosan teljesen rabul ejtette a fasiszta ifjúsági mozgalom.[73]

Egyes tanárok fontos szerepet játszottak Francesco politikai eszmélkedésében. Visszaemlékezett rá, hogy néhány héttel a pistoiai tömeggyűlés után, Olaszország háborúba lépésének évfordulóján egy fiatal tanárnő, akit ő különösen kedvelt, érzékletesen magyarázott arról, hogy a szocialisták és az anarchisták hogyan gúnyolták, csepülték és ócsárolták – ezeket a szavakat akkor nem igazán értette, de a körülbelüli jelentésüket kiérezte a szövegösszefüggésből – a frontról hazatérő katonákat. Még a kitüntetéseiket is letépték, mesélte a tanárnő, és csak az egészen alacsony sorból felemelkedő államférfi,

Benito Mussolini nagyságának köszönhető, hogy méltóságuk és becsületük végül helyreállt. Francescót elborzasztották a hallottak. Az apja részt vett a háborúban, négy bronzéremmel és egy bronzkereszttel tért haza, amelyeket büszkén őrzött odahaza egy dobozban. Francesco iszonyodott a gondolattól, hogy ő is azok közt lehetett, akiket megaláztak. Mussolini és a fasizmus iránt érzett rajongása erősebb lett, mint valaha.[74]

A katolikus bentlakásos iskolában töltött két év után 1933-ban átkerült egy másik pistoiai iskolába, amelyet a milícia egyik tisztje, egy szenvedélyes fasiszta vezetett, aki mindenkit római karlendítéssel üdvözölt – még a fiúkat meglátogató barátokat vagy rokonokat is. Francesco részt vett a párt ifjúsági szervezetének valamennyi tevékenységében, és végül, jó sok könyörgés után, sikerült rábeszélnie az apját, hogy vegye meg neki az avanguardista egyenruhát. A fasizmus iránti elkötelezettsége sziklaszilárddá vált, eljárt Pratóba meghallgatni a fasiszta és katonai kultúráról szóló egyetemi előadás-sorozatot. Lenyűgözőnek találta. Emlékezetből felsorolta a tankönyveit (valamennyi ajánlott olvasmánynak számított a középfokú iskolák széles körében): Asvero Gravelli: *A fasiszta kultúra alapelemei,* Giuseppe Steiner: *A fasiszta kultúra,* Giuseppe Liguori: *A katonai kultúra ismeretei,* Alberto Baldini: *A katonai kultúra elemei,* továbbá egy gyűjteményes kötet Mussolini beszédeiből. Ösztönzően hatott rá tanára, egy bizonyos Massa professzor. Francescót teljesen rabul ejtette a rendszer.[75]

Számára, ahogy Mariának is, a legmámorítóbb pillanat akkor érkezett el, amikor közvetlen közelről láthatta Mussolinit. Erre 1938 májusában került sor, Hitler firenzei látogatása alkalmával. A tizennyolc éves Francesco sok ezer honfitársával a Piazza della Stazionén állt, kis nemzetiszín zászlócskát lengetett, amelyet az anyja készített, és kiabálta, „Duce! Duce!", hébe-hóba közbeszúrva, hogy „Führer!". Egyszer csak, alig pár lépésre tőle, ott volt Mussolini az oldalán Hitlerrel, s karját római üdvözlésre nyújtva köszönte meg az örömittas tömeg ünneplését. Francesco felé fordult, és a fiúnak – mint sokaknak, amikor Mussolini közelébe kerültek – határozottan az a benyomása támadt, hogy egyenesen az ő szemébe néz. A Duce tekintete delejesnek tűnt, Francescót érzelmileg teljesen felkavarta. A fasiszta

vezér iránti irracionális rajongása, mint elmondta, sokáig megmaradt, és segített tartani benne a lelket, amikor a hadseregben szolgált a lehangoló balkáni hadműveletekben, meg másutt 1940 és 1943 között. Eszmei eltávolodása a fasizmustól komolyabban csak a háború végén kezdődött meg. De bevallotta, hogy ez a folyamat nagyon lassú és fájdalmas volt.[76]

Francesco fasizmussal való szakítását elkerülhetetlenül megnehezítette, hogy érzelmileg, erkölcsileg és szellemileg mélyen elkötelezte magát a rendszer mellett. Háttértől, körülményektől és jellemtől függően egyesek könnyebben túltették magukat a múlton, mások még nála is nehezebben. Az ország sok részén, különösen a távoli, aprófalvas területeken, ahol a párt gyakran csak kezdetleges formában létezett, a fasizmus jobbára gyenge visszhangra talált, és akkor is főleg Mussolini alakján keresztül – jóllehet a „Duce-kép" kétségkívül elég erős volt ahhoz, hogy hatást gyakoroljon paraszti milliók lelkére –, és végül különösebb hiányérzet nélkül tűnhetett el a szellemi horizontról. De millióknak, különösen a művelt középosztálybelieknek, akiket áthatott egy olyan világ, ahol a pártszervezetek, iskolák, újságok, rádiók, mozik és tömegrendezvények szinte lehetetlenné tették, hogy valakire ne hasson a fasiszta „hitet" képező, erős érzelmi „koktél", nem volt olyan egyszerű eltávolítani magukból egy csaknem egy nemzedéken át fennálló rendszer lenyomatát. A rezsim annak hangsúlyozásával, hogy a fasizmus a „hit" egy formája, be tudta csempészni magát a hiedelmek és érzések birodalmába, és a puszta közéleti események külsőségein át behatolt a legbensőségesebb lelki zugokba.

Primo Boccaleri tanító naplója jól érzékelteti, hogy a hagyományos hittel összefonódva a fasizmus mennyire befészkelte magát valakinek az erkölcsi lényébe, a meggyőződés olyan keretét hozva létre, amely képes volt átsegíteni az egyént a nehézségeken. Mint sok olyan napló esetében, amelyben közalkalmazottak örökítették meg hivatali tevékenységüket, elkerülhetetlenül felmerül a kérdés, hogy nyelvezetük és érzésviláguk mennyire tükrözheti a valóságos helyzet helyett inkább azt, ahogyan az írójuk szerint valakinek az ő pozíciójában beszélnie és éreznie kellene – még akkor is, ha az írásművet legföljebb házi használatra szánták (mondjuk, a családnak), nem pedig vizsla, idegen szemeknek. A pedagógusokkal, különösen az elemi iskolai tanítókkal szemben magas elvárásokat támasztottak: a rezsim pedagógiai szakirodalma rendszeresen vallási kifejezéseket használt az oktatással kapcsolatban, vezérelvének a „küldetést" jelölve meg. Magát Boccalerit az egyik legszélesebb körben terjesztett szakmai folyóiratban, az *Iskolai szabályzat*ban (I Diritti della Scuola) 1942 szeptemberében azért dicsérték meg, mert „derűsen és lelkesen végzi apostoli hivatását, olyan mozgékony, mint egy apostol, és hitében oly rendíthetetlen, akár egy szent".[77] De az ilyen erények szavakba öntéséből, bármily hangzatosak is, korántsem vonhatunk le messzemenő következtetéseket az igazi törekvések hőfokát illetően.

Primo parasztcsaládban született 1909-ben, Alessandria tartományban. Még fiatal volt, amikor apja meghalt, és egy helyi pap vette a védőszárnyai alá, aki segítette, hogy papneveldei oktatásban részesüljön. Egy darabig egy textilgyárban dolgozott, 1936-ban megnősült, elvégezte a tanítóképzőt, 1939-ben oklevelet szerzett, és különböző iskolákban tanított Novara környékén. Miután 1941 tavaszán az olasz és német haderők elözönlötték Jugoszláviát, állást kínáltak neki Torrettében, egy 150 házból álló, 1200 lelkes községben a horvát tengerparton. Családja tiltakozása ellenére úgy döntött, hogy kötelessége elfogadni az ajánlatot. December 3-án útnak indult: „Istenhozzádot mondok a feleségemnek és a rokonoknak. Nyugodt vagyok. Lelkemben érzem, hogy nagy misszióra indulok a hazámért, maradéktalanul és mindenáron eleget kell tennem a sürgető fasiszta parancsolatnak." Zárába (ma Zadar) utazott, ahol találkozott kollégáival, akiket az újonnan elfoglalt területek iskoláiba irányítottak: „Ugyanaz a hit vezérel bennünket. Ugyanaz az eszme lángol bennünk. Talán ugyanaz a sors vár ránk. Kétségtelenül ugyanaz a győzelem."[78]

Mint Albina Chiodót a toszkán Bagni di Luccában, Primót is megdöbbentette a rábízott gyerekek fegyelmezetlensége és szutykossága. A szüleik se voltak jobbak: züllöttek és szószátyárok, csak a mának éltek mocskos és zsúfolt szállásaikon. Az iskolában töltött első nap után Primo úgy érkezett meg a kis házba, amelyet a faluban bérelt, hogy már tisztában volt az előtte álló feladat nagyságával. Letérdelt, és imájában ösztönzést keresve, a feleségére, lányára és Olaszországra gondolt:

> Az ágyam mellett térdelve imádkozom. [...] Misszióm elkezdődött. Azt kérem Istentől, adjon nekem egészséget és erőt a munkámhoz. Istenhez imádkozom, hogy sokszorozza meg hazaszeretetemet és a Ducéba vetett hitemet. Hosszan kérlelem Istent, hogy őrizze meg az én Ducémat az egyre gyarapodó haza üdvére. Kérem Istent, adja meg nekem is az élet és a műveltség győzelmét ezen a földön.

Másnap szinte megtáltosodott a benne feltörő szeretettől és örömtől – ugyanez az érzés ragadta el elsőáldozóként –, és boldogsággal töltötte el, hogy amikor feltartott két nagy képet, rajtuk Mussolini és a király, a gyerekek tapsoltak:

> Duce, Őfelsége, itt vagyok a nevetekben. Egész szívemet, fasiszta és olasz hitemet elhozom erre a földre. Duce, nemcsak édes anyanyelvünket fogom itt tanítani, hanem az eszméinket is: bármi legyen is az ár.[79]

Primo hitt abban, hogy két fő célja van annak, amit ő „olaszságom apostoli küldetésének" nevezett. Az egyik a kulturáltság alapelemeinek az átadása: ápoltság, pontosság és fegyelem (ő tanította meg a gyerekeket köszönni, *hosszú időn át, hátratett kézzel csendben ülni és állni*). A másik, hogy szeretetet ébresszen a haza és a Duce iránt egy olyan térségben, amelyről a római kormány azt gondolta, jogszerűen mindig is Olaszországhoz tartozott. Elmagyarázta a háromszínű zászlót a gyerekeknek, és alig egy hét után megkísérelte megtanítani őket a *Giovinezzára*, jóllehet még nem tudtak olaszul. (A zárai prefektus enyhén megdorgálta, amiért még nem tanította meg őket rá.) Esténként, miközben a naplóját írta, gondolatban gyakran Mussolinihoz fordult útmutatásért, hogyan bánjon azzal a népességgel, amelyiknek „halvány fogalma sincs a kulturáltságról":

> Duce, mennyire kedves vagy olasz szívünknek, fasiszta szeretetünknek, nekünk, híveidnek, a harcosaid vagyunk! Te, aki visszaadtad városainkat és falvainkat; te tettél róla, hogy bölcs és szorgos parasztjaink, munkásaink szerény, de tisztes hajlékait a nap és az egészség fénye ragyogja be.[80]

Az elkövetkező néhány hétben Primónak sikerült megtanítania a gyerekeket néhány hazafias dalra, és nekiállt megismertetni velük az új kultúrát, amelyhez tartoztak. A falu papja is segített, akinek gondja volt rá, hogy horvát helyett most latinul hangozzék a mise. Március 23-án Primo ezt mondta tollba tanítványainak: „Ma Olaszország minden ablakában a háromszínű, zöld-fehér-piros zászló lobog. 1919. március 23-án alapította meg a Duce a fasizmust, és indította el háborúját a kommunisták ellen. A Duce békét akar az egész világban. Azt akarja, hogy Isten legyen minden iskolában és munka minden házban, és munkával akar békét és igazságot." Az oldal aljára a gyerekeknek le kellett rajzolniuk és ki kellett színezniük a fasiszta zászlót.[81] Április 21-én Primo megemlékezett Róma városának alapításáról, és előadást tartott az összes tanulónak arról, hogy milyen hatalmas a fővárosuk. *Május 9-én*, a birodalom kikiáltásának évfordulóján a helybeliek előrehaladása fölött érzett büszkeségét és örömét jegyezte fel naplójában:

> Az az igazság, hogy ez a remek népesség gyorsuló ütemben halad a hitünk és életünk felé. Ez az elképzelhető legédesebb és leggyönyörűbb öröm, mert teljességgel az én tanárként, nevelőként és fasisztaként naponta végzett kemény munkám eredménye.[82]

Primo derűlátása azonban némiképp indokolatlan volt, mert a térségben igencsak felerősödött az olasz megszállással szembeni ellenállási mozgalom, a katonákat egymás után csalták tőrbe és ölték meg a partizánok, akiket a helybeliek segítettek és bújtattak. 1942. június 14-én Dalmácia kormányzója, Giuseppe Bastianini értekezletre kérette Primót és a többi tanárt, és magából kikelve beszélt nekik arról, hogy „ez a társadalom söpredéke" hogyan hálálja meg „a szülőhaza szeretetét". A hév, amellyel Bastianini beszélt, erkölcsileg szinte lefegyverezte Primót; a fasiszta hitre való buzdítás nem sok helyet hagyott a kételynek vagy az ellenkezésnek:

> Szenvedélyesen beszél. Rendíthetetlen igazságossággal kell cselekedni. Az elkövetkező néhány napban a parancsnoksága alatt álló feketeingesek az utolsó szénakazalig fölégetnek mindent, ahol csak

kelepce állítható vagy ahol a zendülés legkisebb jele is látszana. A harc napjai lesznek, a rohamosztagos akciók napjai. Szerető apaként emlékezik meg az elesettekről. Felidézi a strettói tanítónő gyáva elrablását [Stretto néhány kilométerre fekszik Torrettétől a tengerparton], bosszút esküszik, és megerősít bennünket fogadalmunkban. Ilyen körülmények közt senki nem lehet jó fasiszta, aki nem érzi szükségét annak, hogy kegyetlen harcos legyen. Kutyaharapásra farkasharapás a válasz. Ilyen parancsokkal Dalmácia hamarosan vérben keresztelteti meg, miáltal megtisztul Jugoszlávia összes eredendő bűnétől, és magára ölti a mi Olaszországunk igazságának és békéjének nemzetiszín köpenyét.[83]

Primót felkavarták Bastianini szavai, naplójában megfogadta, hogy megad minden segítséget, ami csak módjában áll:

> Nagyméltóságú uram, úgy tértem haza, hogy ereimben excellenciád parancsai keringenek a vérrel, nem mozdulok innen, amíg az a béke nem világítja be Excellenciád arcát, amelyet igazságossággal fog itt teremteni. Ebben a munkában a Duce nevében apostoli tevékenységgel vagy revolverrel veszek részt, ahogy a helyzet megkívánja.[84]

A következő napokban Primo figyelmeztette Torrette lakosságát, hogy ne hallgassanak azokra, akikben lázadó érzések rejlenek. Arra kérte a gyerekeket, hogy Olaszország szeretetére biztassák szüleiket, és legyen merszük jelenteni, ha valaki nem így érez. Június 17-én listát bocsátottak ki azokról, akik a partizánok oldalán állnak. Kilenc torrettei család is felkerült rá. Primo azt gondolta, ez valami tévedés. De amikor ugyanaznap meghallotta a fegyverdörgést, ahogy Bastianini emberei akcióba léptek, gondolatai a szánalomtól fasiszta hite megerősödése felé lendültek:

> Munkában a feketeingesek. Ó, hogy miért nem lehetek köztük, és ízlelhetem meg a harc örömét hazám szolgálatában! Ezt a nagy kegyet kértem könyörögve a nagyméltóságú kormányzó úrtól. Bár meghallgatott volna Isten, és a kormányzó úr engedélyezné, amit kértem! Látom el-

> haladni a milícia embereit, akik megbosszulták strettói kolléganőm elrablását. Megöltek vagy 40 lázadót, és elpusztították házaikat [...] Az elkövetett borzalmak a bizonyíték rá, milyen végletekig elállatiasította ennek a népnek a lelkét Moszkva rabigája, és mennyire megrontotta az elmúlt 20 esztendő jugoszláv kormányzása.[85]

Nem meglepő, hogy Torrettében a hangulat ekkorra elmérgesedett, és Primo az iskola bezárására kényszerült. Azon kapta magát, hogy félti az életét, amikor egyedül jár az utcán. Dalmáciai „missziója" véget ért. Hazatért a feleségéhez és a lányához, és 1965-ben, Novarában bekövetkezett haláláig lelkiismeretes tanárként dolgozott tovább. 2009 szeptemberében a Katolikus Tanítók Olaszországi Szövetségének kérésére a novarai városi tanács jóváhagyta, hogy a tiszteletére parkot nevezzenek el róla a város északi részén. Nem tudni, hogy a második világháború utáni években mit gondolt Primo a fasizmus iránti szenvedélyes elkötelezettségéről, mennyire tudta feldolgozni, hogy a Ducéba és a rendszerbe vetett hite minden tekintetben elhibázott volt. Ahogy millióan mások, valószínűleg ő is szerét ejtette, hogy tabula rasát csináljon, legalábbis kifelé. A méltatása így szólt:

> Tanító. Szül. Piovera (Alessandria), 1909. VII. 24. – megh. Novara, 1965. X. 17. Nagy tudású, érzékeny felfogású ember, népnevelő, aki képes az általános emberi értékeket egyedi oktatói módszerekkel átadni. Kiemelkedő emberi és társadalmi elhivatottságot tanúsító polgár.[86]

— 8 —

Magánélet és politika

Duce-imádat

Hogy az a bolognai családanya, aki 1937 és 1943 között 848 levelet írt Mussolininak, félre is lépett-e vele, azt nem tudjuk biztosan. Nagyon valószínű, hogy igen. Bár a levelezés nagy részének zavaros, idegfeszültségtől vibráló és meglehetősen rögeszmés jellege éppenséggel valamilyen öncsaló téveszméből is származhat, minden jel arra vall, hogy az asszonynak legalább egy találkája volt Mussolinival – az adriai tengerparton fekvő Cattolicában, nem messze Riccione üdülőhelytől, ahol Mussolini rendszeresen nyaralt a családjával. Az asszony mindenesetre abban a meggyőződésben élt, hogy odaadta magát Mussolininak, és hogy a férfi viszonozta a közeledését:

> Nagyuram és szépséges Ducém! Mást se csinálok, mint hogy bajba keverlek, de te mindig nagylelkűen elviseltél, mert megtapasztaltad a szerelmet, amit irántad éreztem és érzek, és mindig is szeretni foglak. És te is szerettél engem, a szereteted olyan édes és szép volt, hogy azt a szívem sosem felejti el. Mélységesen érzem a szerelmedet, ez ad nekem erőt, hogy a tiéd maradjak és várjak.

Nem csak érzelmekről volt szó. Egy másik levelében leírta azt a heves testi vágyat, amely a Duce szülőhelyére, Predappióba tett látogatásakor ragadta el, amikor megmarkolta „a drága kis ágyat", és hirtelen

elképzelte, hogy egyedül van vele a házban: „Mennyi csókot és cirógatást kapna tőlem az én drága Benitóm! Magamhoz ölelném, el se tudna szabadulni!"[1]

Nem ismeretes, hogy e levelek közül hány jutott el a Duce íróasztalára. Ezeket is, akárcsak a Mussolininak Rómába küldött többi levelet, a nyilvánossággal való kapcsolattartásért elsődlegesen felelős iroda, a magántitkárság (Segreteria Particolare del Duce) személyzete bontotta ki. Ez a titkárság hivatalosan nem tartozott sem a kormányhoz, sem a fasiszta párthoz, de a húszas évek végén, amikor a Mussolini-kultusz a rendszer központi tartóoszlopává vált, mérete és jelentősége is gyors növekedésnek indult. A harmincas évek elején már mintegy ötven tisztviselőt foglalkoztatott, részint a Palazzo Venezia, részint a Palazzo del Viminale* hivatalnokai közül, másokat pedig szükség esetén különböző minisztériumokból vezényeltek át. Ezeknek a hivatalnokoknak kellett átnézniük a Mussolinihoz naponta befutó körülbelül 1500 levelet, és eldönteniük, hogy melyeket érdemes személyesen áttanulmányozni – maximum 200-at –, a fennmaradtakból pedig melyik érdemel tényleges választ (ezekben az esetekben a válaszadást a Ducénak tulajdonították, bár a nevét lehagyták a válaszlevélről, helyette valamilyen személytelen frázist használtak). Mussolini bukása idejére a titkárság hatalmas levéltárat gyűjtött össze: több mint 565 ezer dossziét és milliónyi, a leveleket tartalmuk szerint nyilvántartó katalóguscédulát. A dossziékból 1943 nyarán több mint 480 ezret zúzdába küldtek.[2]

A bolognai családanya valószínűleg csak egyike volt annak a számtalan nőnek, akinek vágya a Ducéval való kapcsolatra egy futó szexuális kaland erejéig meghallgatásra talált. Mussolini elmondta Claretta Petaccinak, aki a harmincas évek végén a legfőbb szeretője volt, hogy a nők többségét, akikkel szeretkezett, csak egyszer látta, soha többet: „Mind olyanok voltak, akik ilyen-olyan szívességet kérve felkerestek."[3] Rómában délelőtt 11-kor a Palazzo Veneziában rendszeresen fogadott női látogatókat, de ez nem zárta ki más időpontok lehetőségét. „Unom már ezt a sok nőt – mondta Clarettának 1937 decemberében, de egyértelműen inkább dicsekedett, mint panaszkodott. – Annyival volt már

* 1961-ig a mindenkori miniszterelnök székhelye. – *A szerk.*

dolgom. Amikor először voltam Rómában, folyamatosan jöttek-mentek a nők a szállodában. Napi négy volt. Egyesek csak kíváncsiságból álltak össze velem, hogy lássák, hogyan csinálom."[4] Maga Claretta korántsem volt a Duce gyengédségének egyetlen tárgya. Féltékenyen vetélkednie kellett (többek közt) két sokkal régebbi szeretővel: Alice Pallottelli De Fonsecával, akivel Mussolini két gyermeket is nemzett („ők az enyémek [...], a vér szava nem hazudik"), és Romilda Ruspival, akinek a fiát a Duce nem volt hajlandó elismerni („nincs benne semmi belőlem").[5]

Mussolini büszke volt férfierejére, és a magáról alkotott hivatalos kép ellenére, amely szerint Donna Rachele hűséges férje (Rachele Guidit, az erélyes predappiói parasztlányt 1915-ben, hatévi együttélés után vette el), és szerető apja Eddának, Vittoriónak, Brunónak, Romanónak és Anna Mariának, nem volt ellenére, hogy a priaposzi hajlamairól szóló nem hivatalos imázs is terjedjen róla. Végül is, mint Carlo Delcroix 1928-as, *Egy ember és egy nép* (Un uomo e un popolo) című Duce-életrajzában írta, a hatalmi helyzetben lévők ellenállhatatlan szeretkezési kényszert éreznek – bár hozzátette, mennyire fontos, hogy érzelmileg ne bonyolódjanak bele, ezért hajtja őket a „Gondviselés" olyan nőkhöz, akik „anélkül tudják odaadni magukat, hogy cserébe követelésekkel lépnének fel".[6] Mussolini időről időre biztosan megnyugtatta Clarettát, hogy gyengéd érzéseket táplál iránta, sőt szereti, de gondosan hangsúlyozta, hogy ez szöges ellentétben áll a természetével. Mint mondta, azóta, hogy fiatal katonaként bordélyházban járt, az összes nőre, akivel csak volt, úgy tekintett, „mint azokra a kuplerájban. Testi kielégítésemre szolgálnak."[7] Szexuális étvágya hatalmas volt: egy ízben azt állította, hogy tizennégy különböző nővel van dolga, minden este három-négy jön hozzá:

> 8-kor volt Rismondo, 9-kor Sarfatti [Margherita Sarfatti, az ismert képzőművészeti mecénás és kritikus, Mussolini életrajzírója], 10-kor Magda [Magda Brard, tehetséges francia zongorista], aztán egy rémisztő brazil nő, aki a halálom lett volna, ha egy vihartól meg hurrikántól le nem dől egy falszakasz. Ebből némi elképzelést alkothatsz a nemi életemről. Egyiküket sem szerettem. Arra valók voltak nekem, hogy a kedvemet leljem bennük, hogy élvezzem őket.[8]

Bár Mussolini igyekezett a szeretkezéseit lehetőleg felületesen bonyolítani, kétség nem férhet hozzá, hogy a nőkkel való kapcsolata rengeteg idejét felemésztette. 1938-ban, amikor Olaszország visszavonhatatlanul szövetségbe sodródott Németországgal, és Európa a háború felé tartott, jellemző módon legalább tucatszor rátelefonált Clarettára, hogy megtudakolja, mit csinál, és magyarázkodjon, mennyire igyekszik megszabadulni az összes többi viszonyától, eloszlatni a lány kételyeit, megbeszélni vele egy pásztorórát. Gyakran vallotta be neki, hogy kénytelen állandóan rá gondolni, szinte attól kezdve, hogy felébred. Gondolatai még szónoklás közben is narcisztikusan a tömeg önkívülete és fiatal szeretőjének szerelme közt ingáztak. (Semmit sem szeretett jobban, mint az ilyen alkalmak adrenalinlöketeit szenvedélyes aktusra váltani.)[9] 1937. október 23-án például büszkén mutatta Clarettának legújabb fotóját, egy portrét, és kifejtette, hogy teljesen meg tudja érteni, miért vonzódnak annyira hozzá a nők („micsoda erős, határozott áll [...], nézd ezt az orrot [...], ezt a szájat"), aztán hívta, hogy bújjon meg az ablak mögött, amíg ő kimegy a Palazzo Venezia erkélyére. A tömeg üdvrivalgása hallatán Clarettát elragadták az érzelmek:

> A lárma őrjöngésig, a moraj robbanásig fokozódik, tébolyítón zeng. [...] Kalapok a levegőben, zsebkendők, sugárzó, nevető arcok. [...] Mintha megőrültek volna. Ez maga a delírium, az öröm, a szeretet valami leírhatatlan, megmagyarázhatatlan érzése. A meggyötört lélek kitörése örömujjongásban.[10]

Úgy tűnik, a Duce régi és új szeretői a legtöbb esetben valamilyen formában megnyilvánuló anyagi hasznot is remélhettek a vele való kapcsolatukból, már ameddig nem jelentettek érzékelhető fenyegetést a jó hírére. Ám ha Mussolini veszélyt szimatolt – és az a megszállottság, amivel a bolognai családanya a kapcsolatot erőltette vele, kérdéseket vetett fel a Segreteria Particolare stábjában a nő elmeállapotát illetően[11] –, máris nem mutatott akkora jóindulatot. Ez volt a helyzet Ida Dalserrel, akivel még az első világháború előtt volt viszonya, és aki 1915 novemberében egy fiút szült neki, Benito Albinót. Dalser erősködött, hogy ő Mussolini felesége, és ami Mussolini nézőpontjából még

riasztóbb volt, ezt akár igazolni is tudta dokumentumokkal. Jó okunk van hinni, hogy templomi szertartással, 1914-ben Mussolini valóban nőül vette Dalsert, aki Trentinóból származott, jogilag osztrák állampolgár volt, aztán a későbbi Duce a rá következő év decemberében, mialatt a fronton összeszedett betegségéből kórházban lábadozott, polgári szertartással egybekelt régi élettársával, Rachele Guidival, majd törvényesítette 1910-ben született lányukat, Eddát. Az olasz államban, ausztriával ellentétben, a templomi esküvő törvény szerint abban az időben nem számított érvényesnek, ami némi mozgásteret engedett Mussolininak, különösen a háború zűrzavaros körülményei közt.[12]

És hogy a dolgok tovább bonyolódjanak, Dalser egy jól menő milánói szépségszalon tulajdonosa volt, amit 1914 őszén, valószínűsíthető házassága idején eladott, hogy anyagilag támogassa Mussolinit, aki a szocialista pártból való kiválása után el akarta indítani az *Il Popolo d'Italiát*. A hölgy részt vett a lapalapítás körüli pénzügyletekben is, tudott a befektetett hatalmas francia tőkékről. Ezáltal igazolni tudta azt a kínos vádat, miszerint a nacionalista Mussolini gyakorlatilag „eladta magát" egy idegen hatalomnak.[13] Következésképpen Dalser a háború után nagy tehertételt jelentett Mussolini alakuló karrierje szempontjából. Annyira haragudott a férfira, aki elárulta és anyagilag tönkretette, hogy nagy igyekezetében (a családjával egyetemben) nem riadt vissza attól, hogy politikusoknak és újságíróknak járjon a nyakára, és jóvátételt csikarjon ki. A vele történtek magukban hordozták a lehetőséget, hogy Mussolini ellenségei bel- és külföldön lecsapjanak a sztorira, és felhasználják azt a lejáratására. Mussolini 1922 után komoly erőfeszítéseket tett, hogy elhallgattassa – minden lehetséges kompromittáló dokumentumra rátette a kezét (beleértve az összes idevonatkozó egyházi iratot) –, de Dalser ettől még súlyos fenyegetést jelentett.

1926. június 19-én, amikor az asszony épp egy találkozóra tartott a Trentóban tartózkodó közoktatási miniszterhez, lefogták, megverték, és kényszerzubbonyba dugták. Egy rendőrőrszobára vitték, ahol egy orvos, mellesleg a milícia tagja, aláírta a beutalót, hogy haladéktalanul zárják elmegyógyintézetbe, mert „jelenlegi túlhajtott idegállapotában kárt tehet másokban". Dalser sógorát felszólították, hogy adja át a tíz-

éves Benito Albinót (akit Mussolini hivatalosan a fiának ismert el). Amikor ő erre nem volt hajlandó, a fiút őrizetbe vették, és egy helyi párthivatalnok gondnoksága alá helyezték, majd különböző bentlakásos iskolákba küldték. Soha többé nem látta az anyját. 1932-ben a vezetéknevét hivatalosan Mussoliniról Bernardira változtatták. Tíz évvel később egy Milánó környéki bolondokházában hunyt el.[14] Idát élete végéig pszichiátriai intézetekben tartották, először Trentóban, később Velencében. Számos esdeklő levelet írt Mussolininak, de egyik se jutott túl a kórházfalakon: „grafomániáját" az orvosok az elmebajának tulajdonították. Nem úgy fest, hogy a Ducét furdalta volna a lelkiismeret: 1938 decemberében, egy évvel Ida halála után azt mondta Clarettának, hogy Dalser sajnálatos „tévedés" volt az életében, és hogy a nő „megőrült". Tagadta, hogy a fiú az övé volna: „Túl sokat képzelnek rólam."[15]

A bigámia, a Dalser-ügy egyik legkínosabb mozzanata mellesleg azt a kockázatot jelentette, hogy rombolja a húszas évek végén kialakuló Duce-mítosz kulcsfontosságú elemét, az árgus szemű, emberséges és óvó apafigurát. Miként Corrado Alvaro író 1934-ben megfigyelte, Mussolini tömegekre gyakorolt rendkívüli vonzereje nagyrészt abban a széles körben elterjedt nézetben gyökeredzett, hogy ő valamiféle mindentudó, és közbelépésével „a méltányosság régi eszméjének" megfelelően tudja helyrehozni a hibákat. Még ha nincs is tudomása egy adott sérelemről, amint értesül róla – vallották –, nekilát orvosolni.[16] Mussolini szorgalmasan rájátszott az ilyen hiedelmekre. Az *Il Popolo d'Italia* szerkesztője felidézte: egyszer rátelefonált, hogy az újságban olvasott egy anyáról, aki egyetlen szobában él a hármas ikreivel, hét másik gyerekével, beteg férjével, és szólt, hogy a nevében „haladéktalanul" küldjön el valakit a szegény asszonyhoz („mert nem vesztegethetjük az időt a szokásos bürokratikus lacafacázással") 3000 líra adománnyal. Ha majd az *Il Popolo d'Italia* másnapi számában megjelenik a beszámoló a jótékonysági cselekedetről – közölték a szerkesztővel –, nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy Mussolini a hírt eldugva találta a lap alján „az egyik újságban a sok közül, amelyeket olvas, annak ellenére, hogy roppant munka terhe nyomja a vállát".[17]

Burjánzottak a Mussolini jóindulatáról szóló történetek, és kialakult belőlük a rendszer egyik uralkodó szólama (és érzülete): *„Se lo*

sapesse il Duce!" – Bárcsak a Duce tudná! A nagylelkűségét bizonyító anekdoták nyomtatásban és szóban, szájról szájra terjedtek, gyakran azzal a plusz erkölcsi töltettel, hogy Mussolini sosem lehet annyira elfoglalva az államügyekkel, hogy ne tenne félre mindent, és ne foglalkozna ismeretlenek sanyarú helyzetével. Az ismert író, Paolo Orano *Mussolini közelről* (Mussolini da vicino) című, 1928-as könyvében leírta, hogy egyszer iratokkal körbebástyázva talált rá a Ducéra, aki fölnézett, és a véleményét kérte egy íróról, aki épp most fordult hozzá segítségért. Orano megerősítette, hogy a szóban forgó ember tényleg bajban van, adósságok nyomják, Mussolini pedig rögtön kijelentette, hogy „meg kell menteni", és kitöltött egy csekket 10 ezer líráról – annak ellenére, hogy az illető nem állt fasisztabarát hírében.[18] De nem csak anyagi támogatásra szakított szívesen időt a Duce. Valentina Leonardiban mélyen megmaradt egy apjától hallott epizód, aki képviselőként jelen volt a parlamentben, amikor a miniszteri padsorban ülő Mussolininak a parlamenti vita közben kézbesítették egy szicíliai parti őr táviratát, amely így hangzott: „Kérem Őfőméltóságodat, hogy bírja rá Signor ...-t, aki ugyanolyan parti őr, mint én, hogy vegye el Rosina lányomat, akit elcsábított." Mussolini elmosolyodott, és utasította az illetékes minisztert, gondoskodjon a kérés teljesítéséről.[19]

A Duce jólelkű közbeavatkozásának valóságos példáihoz szóbeszédek és mítoszok járultak, ezek a reménykedés sokszor egészen elképesztő légkörét gerjesztették, amit alighanem csak vallásos fogalmakkal lehet maradéktalanul megmagyarázni, fogalmazott Orano. Mint írta, valahányszor valami nem volt rendben – az út kátyús, az iskola piszkos volt, túl gyorsan hajtott egy autó, az utcai világítás nem működött vagy valaki rosszindulatú pletykát terjesztett, társadalmi hovatartozástól függetlenül az emberek vérévé vált, hogy felkiáltsanak: Bárcsak tudná Mussolini! Bárcsak elmondhatnám Mussolininak![20] Hogy az ilyen kiszólások nem csak költőiek voltak, legalábbis ami a szegényeket illeti, azt az is jelzi, hogy a parasztság körében történetek keringtek a vidéket rangrejtve bejáró Ducéról, aki a saját szemével akarja látni és helyére tenni a dolgokat. Az a toposz, hogy egy nagy hatalmú úr titokban elvegyül az egyszerű emberek közé, hogy orvosolja az igazságtalanságokat,

számtalan földművelő társadalom folklórjában jelen van, de ezt a hagyományos jelleget ugyanúgy a történet hitelessége bizonyítékának tekintették, mint alkalmasint a tetszetősségét.

A harmincas években például számos mendemonda forgott a Pontini-mocsarak munkásai közt a Mussolinival való véletlen találkozásokról. Jellegzetes az a történet, amelyet egy venetói vendégmunkás hallott egy öregasszonyról, aki télen tűzifa után kutatott Sabaudia környékén. Egyszer csak szembetalálkozott a vadászó Mussolinival – nagy csizmában volt, puskával a vállán. A Duce megkérdezte tőle, mit csinál. Az öregasszony elmondta, rőzsét gyűjt, hogy befűthessen, mert nincs pénze tűzifára, a nagy hidegben viszont nem tud aludni. A Duce így szólt: „Csöppet se félj! Mussolini majd küld neked bőven tűzifát."[21] Nem tudni, hogy ez esetben az állítólagos találkozást véletlennek tekintették-e, vagy inkább azt gondolták a Ducéról, hogy tudatosan azért ment vadászni, mert egyszerű emberekkel akart összefutni. A Pontini-mocsarak körüli történetek többsége azonban azt sugallja, hogy Mussolini egymagában utazgatott – rendszerint motorkerékpáron és álöltözetben –, kimondottan azzal a céllal, hogy szegényekkel találkozzon. Rosina Menin, aki tizenegy éves korában, 1934-ben költözött a családjával a mocsarakhoz, sok évvel később így emlékezett vissza:

> Elhaladt a házunk mellett, aztán bejött, egy ideig tényleg nem tudtunk rájönni, hogy kicsoda, mert láthatólag úgy öltözött, hogy ne lehessen felismerni. Két-három kérdést tett fel apámnak. [...] Én kicsi voltam, és nem nagyon érdekelt, hogy mit mond [...], és akkor egyszer csak eltűnt. [...] Amikor észrevette, hogy felismerték, elment. Motorbiciklivel járt. Malconsiglióba is elmotorbiciklizett [...], amikor ott voltak a munkások. És megállt kikérdezni őket, hogy mennek a dolgok, a vállalatok rendesen kifizetik-e őket, meg hogy elégedettek-e. Akkor felismerték, és rájöttek, kicsoda: „Ez Benito Mussolini!!!" Ő meg elrobogott a motorbiciklijével. Ezt a munkások mesélték. [...][22]

Az olyan esetekben, amikor a történet valósabb alapokon nyugodott, a mesélő sokszor megemlítette, hogy valami egészen meglepő vagy rendkívüli történt. Tullio Lucetto például, aki fiatalemberként a Pon-

tini-mocsaraknál dolgozott, emlékezett rá, hogy többször látta Mussolinit a harmincas évek elején. Noha a helyi fasiszták megverték és börtönbe csukták, mert nem jelent meg egy szombati szemlén, nem táplált ellenérzéseket a Ducéval szemben. Egyszer Mussolini ellátogatott Latinába búzát csépelni, és Tullio emlékezett rá, hogy egyórai munka után abbahagyta, megmosdott, felöltözött, majd elment a szakszervezeti megbízotthoz a fizetségért, „mint egy egyszerű földműves". Egy másik alkalommal üdvözlőbeszédet tartott. Amikor szólásra emelkedett, „én olyannak láttam, mint a földre szállt Krisztust":

> Ünnepnapokon itt még áprilisban is eshetett, és rossz volt az idő. Aztán megérkezett Ő [...], és a felhők eltakarodtak, előbújt a nap. Amikor befejezte a beszédét, újra zuhogni kezdett. Milyen gyakran eszünkbe jutott: ez a Duce valami Szent Antal vagy mi![23]

A Duce népszerűségének titka alighanem ebben rejlett: egy jelentős hatalommal rendelkező ember, aki mégis két lábbal a földön jár, és hétköznapi – „egy egyszerű földműves". Ez éltette azt a hitet, hogy elérhető, és bensőséges kapcsolatba kerülni vele nemcsak természetes dolog, hanem még szívesen is veszi. A közelségnek és az áhítatnak ez az ötvözete időnként olyasmihez vezethetett, ami paradox módon tiszteletlenségnek tűnhetett, ahogy a fiatal Zelmira Marazio is vélte egy alkalommal, amikor vonattal utazott keresztül a Pontini-mocsarakon a harmincas évek közepén – a feszélyezettség érzésén szemlátomást a utastársak is osztoztak. Miközben a kocsiablakon kinéztek a jól megművelt, csatornázott földekre, amelyeket új, egyenes utak vágtak át, és ragyogó városi települések tagoltak, egy középkorú férfi hirtelen megfordult és felkiáltott:

> Látják, látják ezt a gondozott és termékeny vidéket? Tegnapig ez a szegénység és a malária birodalma volt. Ki hozta létre ezt az átalakulást? Egy kisember *(ometto)*; igen, egy egyszerű kisembernek sikerült ezt mind véghezvinnie. Egy kisembernek, akinek nagy a szíve és még nagyobb az esze. Ő teremtette meg az új Olaszországot.

„Helyeslő zúgás" támadt a kocsiban, amibe Zelmira is bekapcsolódott, bár önkéntelenül is elmosolyodott azon, hogy talán nem feltétlenül illő a „kisember" szót használni a Ducéval kapcsolatban.[24]

Mussolini „kisember" voltát a közvélemény szemében tovább erősítette az az óriási hangsúly, amellyel a családos emberként betöltött szerepét kidomborították. Bár a valóságban sosem állt igazán közel a feleségéhez vagy a gyerekeihez (egyetlen valódi bizalmasa valószínűleg az öccse, Arnaldo volt), a családi életét övező, gondosan kézben tartott hírverés a viszonylagos rendezettség képét teremtette meg, amit olaszok milliói tehettek magukévá. Az olyan események, mint Arnaldo korai halála 1931-ben, Mussolini lányának, Anna Mariának a gyermekparalízise 1936-ban, második fiának, Brunónak a halála 1941-ben, majd a harmincas években három gyermekének esküvője tömeges érzelemkitörésekre adtak alkalmat; százezrével özönlöttek az együttérzést kifejező vagy gratuláló levelek, táviratok, versek és mindenféle ajándékok. A Mussolini család tagjaitól is gyakran kértek segítséget, gyerekek írtak valamelyik alkalmasnak látszó fiúnak vagy lánynak a kéréssel, hogy szóljon érdekükben az apjának, a nők pedig előszeretettel fordultak Donna Racheléhez („Nemes Hölgy", „Nagyon Kedves Nemes Hölgy", „Excellenciás Asszony", „Nemes Úrhölgy", „Mélyen Tisztelt Asszony", „Olaszország Őfőméltóságos Nagyasszonya"), és kérték közvetlen segítségét vagy közbenjárását a férjénél.

A gyermekeiknek választott nevekben – 1941-ben például kiugróan magas számban kereszteltek Brunónak fiúkat –, illetve azokban a felkérésekben, hogy a Duce vállalja újszülötteik keresztapaságát, az olaszoknak az a vágya jelent meg, hogy közvetlen érzelmi kapcsolatot teremtsenek Mussolinival és családjával. A háború alatt feltűnő gyakorisággal írtak levelet Mussolininak, hírt adva arról, hogy a legújabb jövevényt Benitóra, Italiára, Romanóra vagy más, kellően fasiszta, illetve hazafias névre fogják keresztelni, talán legalább annyira attól az őszinte reménytől hajtva, hogy ez szerencsét hozhat a nehéz időkben, mint az esetleges anyagi juttatásra számítva („e nevezetes nap hajnalán megszületett tizennegyedik lányunknak a varázslatos italia nevet adjuk stop odaadó gondolatokkal viseltetve szeretett ducénk iránt szebb jövőt kívánunk szeretett hazánknak stop" – táv-

iratozta egy parasztpár Mussolininak 1941-ben, a menetelés Rómába évfordulóján).[25] Sokan döntöttek a Vincere (győzni) név mellett, amelytől 1943 után feltehetően meg kellett szabadulni, vagy legalábbis le kellett cserélni valami kevésbé kínosan hangzóra, például Vincenzóra. A háború alatt a keresztapaságra felkérő levelek és táviratok is megszaporodtak, bár annak nincs jele, hogy ezek a kérések valaha is teljesültek volna.[26]

Politikai szempontból a tömegek Mussolini családja iránti elkötelezettsége számára a legjelentősebb terep a Duce-kultusz gyújtópontjává kiépített Predappio lett. Mint sok keresztény kegyhely esetében – például Loreto vagy Assisi –, a hely érzelmi töltése az egyszerű és a kivételes harsány társításából származott. Az odalátogatók felkeresheték a szerény, parasztbútorzattal berendezett hajlékot (Mussolini külön meghagyta, hogy a derékaljakat kukoricalevéllel tömjék meg), ahol 1883-ban a Duce megszületett, aztán a közelben a Limai Santa Rosa-templomot (épült 1925–28-ban anyja, Rosa Maltoni helybéli tanítónő tiszteletére), és végül a San Cassiano temetőt, ahol misét hallgathatták, és leróhatták tiszteletüket a családi sírboltnál. 1929 és 1932 között a temetőt a Mussolini család kápolnája és kriptája körül jelentős mértékben átépítették: ez lett a predappiói „zarándoklat" csúcspontja.[27] Mussolini apjának, Alessandrónak, a falu patkolókovácsának földi maradványait 1932-ben szállították át a temetőbe eredeti nyughelyéről, Forlìból: felesége 1905-ben bekövetkezett halála után Alessandro egy, A bersaglierihez címzett kocsmát nyitott Forlì külvárosában szeretőjével, Anna Guidivel. Annának ekkor már öt lánya volt, köztük Rachele, aki idővel Mussolini felesége lett.

A Predappióba látogatók száma a húszas évek végétől gyorsan nőtt. A párt, az iskolák, a katonai szervezetek, a sportklubok és mindenféle hivatalos testületek csoportos kirándulásokat szerveztek. San Cassiano plébánosa, Don Pietro Zoli vendégkönyvet vezetett a temetőben, és büszkén tudatta Mussolinival az adatokat, hogy naponta hány látogatójuk volt, feltüntetve illetőségüket és társadalmi hovatartozásukat („mindenféle osztályból származó ember [...], Olaszország minden részéből és külföldről").[28] Az újságok is rendszeresen megjelentettek riportokat, különösen, ha jeles személyiségekről eshetett

szó: 1938-ban a király és a királyi család több tagja is lerótta tiszteletét. Don Pietro vendégkönyvébe naponta vagy 5000 név került be a harmincas évek végén, amikor a városka fejlődése csúcsára ért: megépült a széles központi sugárút (Via Benito Mussolini), a nagy főtér, ahol a látogatók gyülekezhettek, mielőtt felmentek a fák közt haladó kis ösvényen Mussolini szülőházához, a szigorúan modernista stílusú pártszékház és a Páduai Szent Antalnak ajánlott, hatalmas, új templom. De a különböző helyi pártszervezetek különlátogatásait is hozzávéve ez a szám jócskán több is lehetett: például 1937 júniusában Pesaro városa úgy kívánta bizonyítani a Duce iránti odaadását, hogy 15 ezer lakosát küldte el Predappióba.[29]

A rezsim arra biztatta a Predappióba látogatókat, hogy viselkedjenek úgy, mintha „zarándoklaton" lennének, mutassanak kellő tiszteletet és áhítatot. Sokan talán főleg arra láttak lehetőséget az utazásban, hogy eltölthessenek egy szabadnapot a barátaikkal, képeslapokat és egyéb emléktárgyakat szerezzenek be (a kukoricalevelek lopkodása a derékaljakból állandó gondot jelentett).[30] De levelekből és más forrásokból számos jel mutat arra, hogy a katolikus zarándoklat hagyományos jellemzőinek utánzása Predappióban gyakran őszinte vallási érzéseket gerjesztett, melyeket olykor talán némi szexuális indíttatás is átjárt. Az a beszámoló, amely a párt égisze alatt működő Gazdaasszonyok Országos Szövetsége 820 tagjának 1937-es tipikus látogatásáról szól, mindenesetre őszinte hódolatot sugall:

> Előző este az asszonyok feldíszítették a hintókat és a teherautókat a mezőkről szedett vadvirágokkal, és a kriptához [a Duce szüleinek sírjához] is hatalmas csokrokat hoztak. Csodálatos, megkapó látványt nyújtott a parasztasszonyok véget nem érő sora, ahogy jellegzetes viseletükbe öltözötten jöttek, karjukon virágözönnel. [...] Aztán meghallgatták a predappiói templomban a Mussolini szüleiért mondott misét. [...] Vallási érzésekkel feltöltekezve meglátogatták a Duce-házat, az övékhez hasonló, szegény, falusi otthont, ahol egy anya dolgozott, szeretett, szenvedett, élt az övékéhez hasonló egyszerű és szerető életet, áldozatos és boldog életet, tanítva Nagy Fiát a jóra, a fegyelemre és az önfeláldozásra.

A hírek szerint az egyik parasztasszony „vallásosan megcsókolt" mindent, amihez csak a házban hozzáfért.[31]

Mint ez a beszámoló is sugallja, a bensőségességre való késztetés legalább annyira eredt abból a gondolatból, hogy Mussolini egy másik világban él, mint abból az érzésből, hogy a nap végére ő is hétköznapi kisember lesz, egy egyszerű tanítónő és egy falusi patkolókovács sarja. Azokból a levelekből, amelyek az ország minden részéről férfiaktól, nőktől és gyerekektől ezrével érkeztek hetente a Duce magántitkárságához, egy jelentős hányad mind szóhasználatában, mind formájában imádságszerűen igyekezett megszólítani Mussolinit. Tekintettel arra, hogy a rendszer mekkora hangsúlyt fektetett a Duce-kultuszra és tágabb értelemben magára a hitre, a vallási sablonokhoz alkalmanként valószínűleg a megnyerés szándékával folyamodtak. De a leveleket gyakran olyan fokú hév és áhítatosság szőtte át, különösen, amikor valami fontos esemény váltotta ki őket – Mussolini megmenekülése az 1932. júniusi merényletkísérletből, a birodalom kikiáltása 1936 májusában, a müncheni egyezmény 1938 szeptemberében –, hogy az embernek óhatatlanul az a benyomása támad, miként íróik maguk is sokszor beismerték, hogy spontán „érzelemkitörés" lenyomatai.

Hogy a vallásos áhítat milyen bensőségességet tudott gerjeszteni, arra jó példa egy fiatal genovai nő levele, amely azt követően született, hogy Mussolini 1938. március 30-án rádióbeszédben adott tájékoztatást az olasz fegyveres erők harckészültségéről és saját főparancsnoki szerepéről bármiféle eljövendő háborúban (aznap ruházták fel „a birodalom első marsallja" címmel). Mint a női csodálók esetében oly sokszor, a stílus nyíltan erotikus dimenzióba csapott át:

> *Bocsáss meg nekem, hogy én mint egyszerű nő írni merészelek Neked,* és letegezlek. De amikor Istenhez fordulok, akkor sem magázva vagy önözve teszem, és számomra Te vagy az Isten, a természetfeletti lény, akit egy felsőbb hatalom küldött nekünk, hogy elvezesd a mi szépséges Itáliánkat abba a révbe, amely akkor rendeltetett el számára, amikor Romulus és Remus megalapította Rómát, amely a világ úrnője leend, ha továbbra is Te irányítasz minket. [...] Te, Ducém, Te vagy a legnagyobb katona, és ami még fontosabb, a legszeretettebb. [...] Bocsáss meg nekem újfent, de a rádión közvetített isteni szavaid a szívemet annyira csordultig töltötték lelkesedéssel, hogy nem tartogathattam magamban, muszáj volt beszélnem neked arról a végtelen csodálatról és végtelen szeretetről, amit mi, nők érzünk, és hogy a szavaid mennyire a legbuzgóbb és legőszintébb rajongásra ösztönöznek. Ducém, régóta mondogatod, hogy Genovába látogatsz. Genova teljes szívéből vár téged, és oly nagy vágy buzog bennem, hogy láthassalak, még ha csak távolról is, és meggyőződhessek, hogy Te nem legenda vagy, hanem ember, és szenvedélyes szavaidat egyszer végre ne a rádión keresztül hallhassam, hanem az ajkaidról. Várlak mihamarabb, Ducém. [...][32]

Nincs okunk kételkedni abban, hogy a fiatal nő Mussolinit valóban felsőbbrendű, már-már isteni személyiségnek hitte. Az is valószínűnek tűnik, hogy vágyát a Ducéval való közvetlen kapcsolatra az európai helyzet harmincas évek végi növekvő bizonytalansága és a háború fenyegetése táplálta. A müncheni egyezmény nyomán főleg a nők által tízezrével küldött levelek, lapok és táviratok (a férfiaknak, különösen a fiatalembereknek minden okuk megvolt rá, hogy ne örüljenek egy ilyen eseménynek) jellemzően úgy ünnepelték Mussolinit, mint „a férfit, akit a Gondviselés az európai béke megmentőjének szánt", s ez is azt mutatja, hogy ebben az időben micsoda reményeket vetettek a Ducéba, és hogy ilyen körülmények közt milyen könnyűszerrel ruházták fel vallási aurával.[33] Hasonló nyelvezet és érzelem szólal meg a naplókban is – például a tizenhét éves toscanai iskolás lány, Athé Gracciéban, akinek nyilvánvalóan nem állt szándékában a hízelgés vagy az egyéni haszonszerzés –, ami azt jelzi, hogy a Duce-kép vallási dimenziója nagyrészt önkéntelen volt (és az ő esetében érzékelhetően erős, romantikus érzések támasztották alá).

Athé, a rendkívül okos és értelmes fiatal nő egy Pontedera nevű kisvárosban élt, és szabadulni vágyott a vidéki élet bezártságából, unalmából (nemkülönben zsarnoki apjától). 1938-tól vezetett naplója nagyrészt egy viharos szerelmi viszony leírása, melyben barátja, Enzo iránti szenvedélyét az Istennel, Olaszországgal és Mussolinival kapcsolatos, gyakran nem kevésbé heves érzései ellenpontozták. 1939 áprilisában, miután (átmenetileg) szakított Enzóval, naplójában beszámolt a megtapasztalt felszabadultságról:

> Most, hogy nem szeretek [...], szenvedéllyel töltenek el a politikai események. Ez maga a felszabadultság. [...] Az én szívemnek kell, hogy szeressek, és most nagy kielégülést ad nekem, hogy a Ducét szeretve mindenekfelett a hazámat szeretem. Mert a Duce hatására remegő izgalom fog el, ha csak hallom a hangját, az öröm és emelkedettség világa keríti hatalmába szívemet-lelkemet.[34]

Az elkövetkező hónapokban Athe Duce iránti szeretetébe az európai helyzet miatt érzett aggodalmak vegyültek. 1939. augusztus 30-án, a kitörőfélben lévő második világháború árnyékában fohász formájában osztotta meg naplójával reményeit és félelmeit:

> Ó, Duce, életünk Ducéja, egész népünk vezére, mindenki rajtad csüng szeretetével, mindenki tebenned reménykedik, és ha nem sikerül megőrizned a békét, a te néped még ugyanúgy hűséges marad hozzád, és mi ugyanúgy csodálni fogjuk minden megnyilatkozásodat: mosolyodat, szavaidat, tetteidet. Köszönjük, ó, Urunk, amiért megadtad Olaszországnak egy rendkívüli ember büszkeségét és örömét, azt a büszkeséget és örömöt, hogy olyan államférfiúnk lehet, akiért csodál és irigyel minket az egész világ.[35]

Ekkor Athe már újra együtt volt Enzóval, és amikor Olaszország 1940. június 10-én belépett a háborúba, a jövendőt illető reményeit és zaklatottságát egyetlen lakonikus tételbe sűrítette össze: „Mindenekfelett szeretem a Ducét és Enzót."

Bármilyen erős lélektani és kulturális ösztönzők hajtották az embereket „önkéntelenül" a Duce felé, maga a rendszer is igyekezett tudatosan előmozdítani a vezetővel való közvetlen kapcsolatteremtést. A liberális államot sokat bírálták, amiért nem hidalta át a tömegek és az intézmények – a „valódi" Olaszország és a „törvények" – között húzódó szakadékot. A fasizmus nem akart ebbe a hibába esni. Az egyszerű olaszok naponta Mussolinira zúdított folyamatos levéláradata a tömegek mámoros éljenzésének tárgyiasult megfelelője volt, a rendszer szellemi energiájának fokmérője. (Ezzel szemben a csönd kudarcra vallott: „Újabban sokkal kevesebben kérnek fényképet tőlem" – panaszkodott Mussolini 1943 nyarán.)[36] Mint Arnoldo Mussolini „Az ember és a tömeg" című cikkében az *Il Popolo d'Italiá*ban 1926 májusában kifejtette: az a lelkesültség, amellyel az olaszok a Ducéhoz vonzódnak, jól mutatja, hogy a fasizmus felülkerekedett az előző rendszer eltévelyedésén, és sikeresen kapcsolódott össze a „szellemi egység" és a „rend" utáni közkeletű vágyakozással.[37] Egy év múlva egy másik cikk ugyanebben a lapban azt hangsúlyozta, hogy mennyire fontos „egyöntetű fegyelemmel" terelni a „tévedhetetlen" vezér felé egy olyan népet, amely történelmileg hajlamos az anarchiára és az individualizmusra.[38]

A Ducéval való kapcsolatfelvételt a hűség ismérveként és annak jeleként, hogy valaki kész kitárni a lelkét a vezérnek, szintén szorgalmazták. A bensőségesség ilyen kifejeződését sok újságíró a vallásos érzülettel kötötte össze, amit a fasizmus nélkülözhetetlennek tartott a politikai élethez. Giorgio Pini újságíró 1927-ben leszögezte: a népnek szüksége van egy gyújtópontra, amely felé a „civil vallásosságát" irányíthatja, s a nagy embereket nélkülöző olaszok esetében különösen fontos, hogy „valaki nemzeti szimbólumként, istenségként, egységbe forrasztó mítoszként és lelkesítő erőként működjön a szemükben". Mussolini „egész emberi személyiségével" olyan módon tölti be ezt a szerepet, ahogyan se Cavour, se Mazzini, se Garibaldi nem volt képes – emlékeztetett Pini.[39] Ebben az összefüggésben dicséretes politikai gesztusnak tekinthető, különösen a nehéz időkben, ha valaki kiönti a szívét a Ducénak. A harmincas évekre az erősen személyes érintkezési formát teljesen normálisnak tartották. „Mikor ír levelet Mussolininak?" – tette fel a kérdést az újságíró a *Corriere della Sera* egyik 1936-os cikkében:

> Nem mindig, de gyakorlatilag minden alkalommal, amikor nehéz idők járnak. [...] Amikor az ember körülnéz, és már nem tudja, kihez forduljon, eszébe jut, hogy Ő ott van. Ki segíthet, ha nem Ő? [...] A Duce tudja, hogy ha valaki ír neki, azt őszinte bánatból vagy igazi szükségből teszi. Ő mindenki bizalmasa, és amennyire módjában áll, bárkin segít. [...] És hol van a Duce? [...] Mindenhol. Ő ott van – maga még sosem érezte? – abban a sötét kis földszinti szobában is, ahol maga, szerencsétlen teremtmény, a szenvedéseiről ír. Hát nem érzi, hogy figyel magára?[40]

A Mussolinihoz írt levelek roppant tömegéhez egy másik tényező is hozzájárult, és ez, némiképp ellentmondásos módon, a fasizmus ideológiai gyengesége volt. Elemzők már a fasizmus egészen korai szakaszában rámutattak, hogy a kormány támogatottsága, különösen délen, nem annyira a pártba vetett hitből vagy abból fakad, amit a párt képvisel, hanem inkább a Duce iránti rajongásból. És ez a helyzet állandósult és erősödött azáltal, hogy a rezsim képtelen volt egy összefüggő elvrendszert felmutatni. „Bármennyire is szerettem volna masszívan összefüggőnek látni – emlékezett vissza a harmincas évekre Ugo Indrio újságíró –, rájöttem, hogy a fasizmuson belül különböző fasizmusok, különböző áramlatok léteznek [...], és hogy az egyetlen egyesítő elem a vezér mítosza, feltételezett tévedhetetlensége."[41] Mussolini alakját az tette a rendszer érzelmi tartóoszlopává, hogy a fasizmus jellegzetessége – akár tudatosan, akár mulasztásból – az egyértelmű, világos állítások hiánya volt. Azokat a fasisztákat, akikben erős volt az intellektuális meggyőződés, ez módfelett bosszantotta. 1943 májusában Giuseppe Bottai a kétségbeesés szélén állt; látva a körülötte lévők kezdeményezésképtelenségét, miközben az ország csúszott a vereség felé, így írt a naplójában: „Mussolini éppen azoktól a tulajdonságoktól fosztott meg bennünket, amelyekkel szolgálni tudtuk volna, szolgálnunk kellett volna. Mire jó a hit, amikor az embernek fogalma sincs, miben hisz? A politikában egy emberben hinni pusztán annyit tesz, mint hinni az eszmékben, amelyeket megtestesít. Vedd el az eszméket, és nem marad más, mint az anyagi, testi hit."[42]

A fasizmus ideológiai ürességéhez az állammal és pártapparátussal szembeni mélységes elégedetlenség társult, amely a harmincas évek során felerősödött. Bármennyire hangoztatta is a rendszer, hogy új embert kovácsol, és megszabadítja az országot azoktól az ártalmaktól, amelyek elfekélyesítették a liberális Olaszországot, szemlátomást példátlan bujasággal virágzott a korrupció és a basáskodás. A nehéz felfogású és vakbuzgó Achille Starace titkársága alatt gyors növekedésnek indult Nemzeti Fasiszta Párt, melynek taglétszáma a harmincas évek végére meghaladta a 2,5 milliót, a törvénytelenség megtestesítőjévé vált; a párt gátlástalan, helyi tisztségviselői saját megtollasodásukra és rokonaik-barátaik javadalmazására használták fel hivatalukat.

A pártvezetés sem volt beoltva ez ellen. Nehéz lett volna akár egyetlen magas beosztású vezetőt találni, akit egyszer-másszor ne hoztak volna összefüggésbe súlyos visszaélésekkel. Elszórtan lépések is történtek, mint például a milánói rasz, Mario Giampaoli ellen, akit anyagi és szexuális korrupcióval, zsarolással, testi erőszakkal, kábítószer-élvezettel és tiltott szerencsejátékkal vádoltak, vagy a bolognai főnök, Leandro Arpinati esetében, akit hasonló cselekedetekért vontak eljárás alá: mindkettőjüket kényszerlakhelyre száműzték. De legtöbbször semmi nem történt, vagy csak alig valami.[43]

A rendszer rossz hatásfoka, átható romlottsága miatt érzett csalódottság és düh különös módon csak segített abban, hogy a Duce a csatározások fölé, a feddhetetlenség éteri magasságaiba emelkedjen. A folyamatot az is támogatta, hogy magát Mussolinit önfeláldozónak és talpig becsületesnek tartották (kétségtelenül nem volt pénzéhes). Kiemelt helyzetéből, vélték az emberek, Mussolini közbe tudna lépni, és helyére tudná tenni dolgokat, ha tudna róluk. Ez a meggyőződés a háttere a „Bárcsak tudná a Duce!" fordulatnak. Az OVRA harmincas évekbeli jelentései azt sejtetik, hogy a legszegényebb rétegekben volt a legerősebb az a meglehetősen paradox hajlandóság, hogy a párttal vagy a helyi közigazgatással való elégedetlenség fölerősítse a Ducéba vetett hitet (vagy legalábbis a reményt). Nem meglepő módon az ügynökök gyakran arról számoltak be, hogy az egyszerű emberek széles körben (különösen az eldugottabb tanyavidékeken) úgy tekintenek Mussolinira, mint akit becsapnak, akinek nincs tudomása a dolgokról, nem pedig úgy, mint akit személyes felelősség terhel azért, ami történik. Egyik informátor írta 1932 augusztusában:

> Gyors dél-olaszországi körút során megfigyelhettük, hogy a közvélemény szinte mindenütt – különös módon – egyre inkább szimpatizál a Ducéval és egyre kevésbé a fasizmussal, amelyet a helyi torzsalkodások, a pártvezetői viselkedés fényében ítélnek meg. Ez a viselkedés nem mindig – sőt szinte sosem – példamutató. [...] A tömegek nap mint nap jobban és jobban ragaszkodnak a Ducéhoz, akit soha és semmilyen módon nem hibáztatnak a helyi párthivatalnokoknak tulajdonított bajokért.[44]

Miként a helyi viszonyokkal való elégedetlenség azt a vágyat, sőt talán igényt gerjesztette, hogy a Duce alakja körül megőrződjék az erkölcsi tisztaság látszata, a fasiszta pártéletre jellemző acsarkodó viták és versengések is a Mussolini iránti hitnyilatkozatra ösztönöztek. A belharcok és az, hogy milyen könnyen válhatott bárki kegyvesztetté a hivatalában, a bizonytalanság átható légkörét teremtették meg, ám a Duce iránti tisztelet szólamai bizonyos fokú védelmet kínálhattak a politikai élet kiszámíthatatlanságával szemben. Mussolini kihasználta a helyzetet: vaskos dossziékat őrzött a vezető pártemberek viselt dolgairól, így zsarolva őket és lojalitásuk felől biztosítva magát. Ez különösen jól működött az olyan potenciálisan kellemetlen alakokkal szemben, mint a fasiszta párt volt titkára, a radikális Roberto Farinacci, aki a rezsim hírhedten korrupt figurájának számított, és úgy pöffeszkedett lakóhelyén, Cremonában, mintha az a személyes hűbérbirtoka volna; jóformán kénye-kedvére szegte meg vagy forgatta ki a törvényt. Mussolini terjedelmes dossziékat gyűjtött össze pénzügyi, szexuális és egyéb kihágásairól, de a legtöbb fölött szemet hunyt, így nagyjából biztosította Farinacci együttműködését.[45]

Hogy a vidéki életet nagyban meghatározó korrupció, rivalizálás és bizonytalanság rendszere hogyan mozdíthatta elő a Duce-kultuszt, azt jól példázza egy fiatal szárd író, Edgardo Sulis esete. Edgardo középosztálybeli család sarjaként 1903-ban született Villanova Tulo kisvárosban, Cagliari tartományban. Apja, Antonio már korán a fasizmus támogatójává szegődött, és a húszas évek alatt megnövekedett vagyonából jelentős birtokokra tett szert a város környékén. De az évtized végére hírek és névtelen levelek kezdtek keringeni arról, hogy a család jóval nagyobb lábon él, mint ahogy a lehetőségei engednék, és hogy Antoniónak a Szardíniai Mezőgazdasági Hitelintézetnél titkárként és pénztárnokként folytatott pénzkezelési gyakorlata talán nem teljesen szabályos. A család legfőbb ellenségei közé számított a Villanova Tuló-i podeszta. A kormány által kiküldött könyvvizsgáló 42 ezer líra hiányt és hamisításra utaló jeleket tárt fel a pénzintézetben. 1932. május 16-án Antonio öngyilkos lett. Búcsúlevelében hangoztatta, hogy a fasizmusba vetett hittel hal meg, és felidézte hitének bizonyságaként, hogy a Matteotti-ügy utáni nehéz időkben is Mussolinit támogatta.[46]

Ekkor Edgardo nekilátott helyreállítani családja becsületét és vagyonát. Kezdeti taktikájaként igyekezett minél több „barátot és pártfogót" megnyerni ügyének, módszeres befeketítő hadjáratot indított apja ellenségei, köztük a podeszta ellen. Ez azonban hatástalannak bizonyult, mert a hivatalos vizsgálatok semmi komolyabbat nem mutattak ki a podeszta háza táján. Edgardo ekkor úgy döntött, durvább lépésekhez folyamodik. 1932 augusztusában testvérével, Italóval felbujtották híveiket, hogy törjenek be a városháza hivatali helyiségeibe, állítsák félre a podesztát és testületét, „kihasználva az elégedetlenséget, amely többé-kevésbé nyíltan mindig felüti a fejét az ilyesfajta helyeken a lakosság körében – egy rendőrségi jelentés is ezt fejtegette –, egyrészt mert természetes hajlamuk van a lázadásra, másrészt mert a helyhatóság bármiféle fizetéskövetelése mély ellenségességet szül". Edgardót – akit a jelentés „hiúsággal és megalomániával" megvert fiatalemberként jellemzett – és Italót a közrend súlyos megsértése vádjával letartóztatták, bűnösnek találták, és Molise körzetébe, egy hegyi városkába internálták őket.[47]

Edgardo jövője nem sok jóval kecsegtetett, de volt egy titkos fegyvere: egy dicshimnusz a Ducéhoz, amelyet *Mussolini követése* címmel tervezett megjelentetni – utalásul Kempis Tamás *Krisztus követése* című, híres, 15. századi vallásos munkájára. Edgardo szerint a fasizmus „új politikai vallás", amelynek igazságait Mussolini, „az olasz nép dicsőségének és szenvedéseinek megtestesülése" nyilatkoztatta ki: „Ó, bajtárs, te, aki jössz a materializmus korából, vakon hinned kell a Hazában, ahogy hiszel Isten létezésében. Ki szavatolja néked Isten létét? Az ő Egyháza. Ki szavatolja neked a Haza létét? A Fasizmus." A Duce „a Nemzet oltárán leölte a provincializmus sárkányát, a lokálpatriotizmus szörnyét, a szeparatizmus magányos vadállatát", és küldetéstudatot adott népének. Ő maga pedig az erény eszményképe volt: „Egyedül Mussolinit kell követni. Senkinek ne legyen más példaképe, csakis Mussolini." És ez a „követés" azt jelenti, hogy „megtapasztalod a minden gondolatot és cselekedetet átjáró szeretetet, néha olyan öntudatlanul, hogy az ember [...] tökéletessé nemesül".[48]

Edgardo levélben kérte Mussolinitól, hogy írjon előszót a könyvéhez. Mint mondta, az az álma, hogy irodalmi tevékenységével visz-

szafizesse a családi adósságot, és helyreállítsa apja becsületét. „Ez szent munka", állította. Vagy Edgardo sanyarú helyzete indította meg, vagy maga a könyv tett rá nagy hatást, mindenesetre a Duce a titkárságán keresztül jóváhagyását jelezte, és a *Mussolini követése* elindulhatott a megjelenés felé. Ez lehetőséget nyújtott Edgardónak arra, hogy büntetésének elengedését kérelmezze. Ekkor már egy megjelenés előtt álló, vitathatatlanul ortodox, fasiszta mű szerzője volt – és 1933 vége felé, röviddel a könyv megjelenése előtt Edgardo és testvére elhagyhatta Molisét. Mi több, amint a könyv kijött a nyomdából, Edgardót befolyásos értelmiségi körök ölelték keblükre, és 1934 nyarán más írók, újságírók társaságában maga Mussolini fogadta hivatalos kihallgatáson. Havi járandóságot kapott a Duce titkos pénzalapjából, és a rá következő néhány év során jelentős kiegészítő illetmények üthették a markát, viszonzásul azért, mert vállalkozott bárminek a megírására, ami csak elnyerhette Mussolini tetszését: „Tegyen velem bármit a kedvére, rendelkezzen velem óhaja szerint, mert a Maga parancsolatának és csakis a Maga parancsolatának van jobbító ereje." A Ducénak tett hitvallása kifizetődő volt.[49]

Nem tudhatjuk, hogy Edgardo lelke mélyén a Ducéhoz írt hálaénekben milyen arányban oszlott meg a számítás és az őszinteség. A rendszer sok vezető alakja esetében kétség nem férhetett az odaadás őszinteségéhez. Giuseppe Bottait például mélységesen bántotta a Duce fokozódó elhidegülése és közönye a harmincas évek végén; fájdalmának hangot is adott a naplójában. Az utolsó cseppet a pohárban egy 1941. január 17-i telefonhívás jelentette, amikor Mussolini egykedvűen közölte vele, láthatóan fikarcnyi emberi melegség nélkül, hogy harcolni küldi a görög frontra. Bottai megsemmisülten állt:

> Gépiesen leteszem a kagylót. Bámulok magam elé a semmibe. Így, ilyen lélektelenül szakad a nyakamba a negyedik háborúm, és éppen a Vezéremtől. Rettenetes magány. Valami, ami több mint húsz éven át lüktetett a szívemben, a szeretet, a hit, az odaadás, hirtelen semmivé lett. Egyedül vagyok, a Vezérem nélkül.[50]

Három nappal később további tépelődéseit veti papírra:

> Egy férfi életében a Vezér a minden: a kezdet és a vég, a szándék és a rendeltetés, a rajt és a cél. Ha ő nincs, égető magányosság támad legbelül. Szeretném újra felfedezni Vezéremet, visszahelyezni a világom közepébe, átszervezni a körülötte forgó világomat. Félek, őszintén félek, hogy ezt nem leszek képes újra megtenni.[51]

De bármekkora elutasítottságot érzett is, hűségéből semmit nem engedett. Így írt a feleségének a frontvonalból, mielőtt 1941 márciusában csatába indult:

> Amikor távoztam, nem kaptam meg Vezéremtől azt a férfitól férfinak kijáró köszöntést, melyre hűséges követőként a lelkem kizárólag vágyott. De e fájdalmon innen és túl, amelyet keresztként viselek magamban, hűséges vagyok hozzá, és neki szentelem halálomat. [...][52]

Bottait testi és lelki értelemben egyaránt bensőséges viszony fűzte Mussolinihoz. A Duce minden mozdulata és kifejezése elbűvölte, szerette közelről figyelni és elemezni testi változásait is.[53] 1935 decemberében feljegyezte naplójában, hogy erkölcsi formátumának kiteljesedésével Mussolini megjelenése az évek során kifinomultabbá és előkelőbbé vált. Úgy tűnt neki, hogy a keze – amely első találkozásukkor Milánóban 1918-ban „hatalmasnak, bütykösnek és erősnek" látszott, amikor Mussolini felmarkolta, és odamutatta neki az asztalán heverő kézigránátot – most „kicsi, finom és szinte nőies lett, mint egy bábáé".[54] Bottai mellett Galeazzo Ciano, a Duce veje is a rendszer azon kiemelkedő alakjai közé tartozott, akiknek a fasiszta vezető iránti szeretete nem volt híján a hangsúlyos testi vonatkozásoknak. Ciano már-már szolgaian igyekezett utánozni Mussolini testtartását, arckifejezését, pattogó beszédmódját, szélsőséges hanglejtését, és mint a naplója mutatja, élvezte, hogy napi szinten testi közelségben lehet vele. Miután elmozdították külügyminiszteri posztjáról, az utolsó bejegyzésben így írt: „Búcsúnk szívélyes volt. Ennek nagyon örülök, mert szeretem Mussolinit, nagyon szeretem, és mindennél jobban hiányozni fog nekem közvetlen érintkezésünk."[55]

Tullio Cianetti, aki 1934 óta volt a Nagytanács tagja, 1943–44-ben a börtönben írta meg visszaemlékezését, amelyben bevallotta, hogy

a Ducéval való viszonya egy olyan fokú elragadtatottságon alapult, amely megakadályozta abban, hogy meglássa a valóságot. Valahányszor megfordult a fejében a kétely, „hite" megkövetelte, hogy tegye félre. Még az 1940 utáni katonai vereségek sorozata sem sokat változtatott érzésein: hozzászokott ahhoz, amit ő „mussolinis csodatevésnek" hívott, és több mint húsz éven át nevelkedett „a politikai iskolán, amely arra bírja az egyéneket, hogy egy olyan ember égisze alatt cselekedjenek és gondolkodjanak, aki mindent tud, előre látja és eléri a dolgokat – a diktátor isteni képességeinek eltúlzása egyenesen ebből következett".[56] Kevesebb mint három hónappal a szövetségesek szicíliai partra szállása előtt, 1943 áprilisában Cianettit a szakmai szervezetek miniszterének nevezték ki. Majd kibújt a bőréből örömében, hogy egy olyan ember mellett dolgozhat, „akit annyira szerettem", és aki „a történelem nagy alakja".[57] Felajzottan írta Mussolininak:

> „Érzem Magát", Duce, mert lelki életem legjavát a Maga hite világította meg, amely a mi hitünk, minden olasz hite. [...] Büszke vagyok, Duce! Nem tudom, Duce, megvan-e bennem az, ami miniszterré tesz, de tudom, hogy milyen mérhetetlen a hitem Magában. Fájdalmas gyerekkoromból ifjúságomra és harcos felnőttkoromra megtanultam, hogy a szív és általa a hit elérhet oda, ahová az agy nem juthat el. Esküszöm, a hitben fogom legfőképp keresni kalauzomat, hogy mindig érdemes lehessek a Maga megbecsülésére.[58]

Magánélet és gazdaság

A sok millió, Mussolininak levelet író olasz közül a többség a gazdasági gondjai miatt ragadott tollat. A liberális Olaszország a dolgok kijárásának politikájára épült, amelybe régóta beletartozott az anyagi támogatásra, állásra, járadékra, megbízás odaítélésére, kölcsönök megszerzésében való segítségre vagy a bürokratikus akadályok áthidalására vonatkozó kérelmezés. A képviselők megválasztásának sikere nagyrészt azokon az ígéreteken múlt, hogy milyen, a kormánytól kicsikart kedvezményekkel fogják jutalmazni megválasztóikat. A választások fasizmus alatti eltörlése helyi szinten semmi esetre sem vetett véget a kijárási politizálásnak, ahogy ezt Roberto Farinacci és sok más vidéki rasz karrierje kellően bizonyította. A pillérként szolgáló Duce-kultusz szintén arra indította az embereket, hogy segítségért közvetlenül a kormány fejéhez forduljanak. A harmincas évek elején, amikor a rendszer a nagy gazdasági válság pusztító hatását ellensúlyozandó növelte szociális programjait, ez a folyamat felgyorsult. Bár a hatóságok az előszobázást, mint az „új olaszokhoz" nem illő, örökölötten szolgalelkű viselkedést, nem nézték jó szemmel, a gyakorlatban nemigen igyekeztek gátat vetni a Mussolinihoz intézett folyamodványáradatnak. Létezhet-e jobb jele a hitnek, mint amikor az ember alázattal és bizalommal fordul a Ducéhoz a legnagyobb szükség órájában?

A fasizmus kezdettől fogva olyan szellemi mozgalomnak tartotta magát, amely elszántan szembeszáll a szocializmus és liberalizmus romboló materializmusával, de amikor hatalomra jutott, nem rendelkezett sajátos, új módszerrel az országszerte kiterjedt munkanélküliség és szegénység kezelésére. Még csak nem is kínált a tömegeknek valamilyen új, a gazdasági fellendülésre vonatkozó álomképet azok helyébe, melyek a szocialista mozgalom brutális szétzúzása nyomán romba dőltek. A kormány kezdeti intézkedései főleg arra irányultak, hogy eloszlassák az uralkodó társadalmi réteg aggodalmait, és megnyerjék a konzervatív vállalkozói csoportokat. 1923–25-ben a közkiadások csökkentése, a vámok csökkentése és különböző adók eltörlése (ahogy máshol is Európában) fellendítette a gazdaságot. A mezőgazdaságban a „gabonacsata" legfőképp a külterjes szántóföldi művelést végzőknek kedvezett. Ugyanez volt a helyzet az „összehangolt földhasznosítási programmal", amelyet a húszas évek végétől vezettek be, hogy az öntözőművekbe, útépítésekbe és újraerdősítésekbe fektetett nagyberuházásokkal emeljék meg a termelési mutatókat. A magánbirtokosoktól elvileg elvárták a költségekhez való hozzájárulást, de mivel ennek elmaradását nem sújtották komoly bírságok, hát sokan elmulasztották megtenni.[59]

Az olyan fordulatokra, mint amikor a húszas évek második felében fokozódott a munkaerő fölötti állami irányítás vagy a fasiszta szak-

szervezetek monopolizálták a munkásképviseletet, széles körben úgy tekintettek, mint az úgynevezett „korporativizmus" felé tett lépésekre. A forradalmi szindikalisták háború előtti eszméi sok vezető fasisztát befolyásoltak. Elgondolásuk szerint egy modernebb és egyenlőbb politikai rendszert úgy kell létrehozni, hogy az országban minden gazdasági elem – munkaadók és munkavállalók – szakmai szervezetek keretében egyenrangú képviseletet élvezzen, miáltal a nemzeti erőforrásokat észszerűen lehet hasznosítani a közös szükségleteknek megfelelően: a kapitalizmus és a szocializmus közti úgynevezett „harmadikutas" megoldással. De a gyakorlatban a fasizmus soha nem volt olyan helyzetben, hogy a gyáriparosokat a munkásokkal azonos mértékben tartsa kézben, és bár néhány kormányzati intézkedés – például a líra felértékelése 1926–27-ben – az üzleti világ egyes részeinek óhajával szemben történt, a fasiszta gazdaság általában inkább a középosztálynak kedvezett, mint a parasztoknak és a városi munkásságnak.

A líra felértékelését követő deflációs politika az ország még mindig korlátozott ipari bázisával együtt azt hozta, hogy a nagy gazdasági válság kevésbé súlyos következményekkel járt Olaszországban, mint sok más európai államban. De ettől még jócskán okozott nehézségeket 1928 és 1934 között: a bérek mintegy 25 százalékkal csökkentek, és bár a megélhetési költségek is meredeken zuhantak ebben az időszakban, az átlagos munkahét körülbelül 10 százalékos zsugorodása azt jelentette, hogy sok ipari munkásnak összességében valószínűleg rosszabbul ment a sora, mint korábban. Néhány fasiszta vezető örült a gazdasági megpróbáltatásoknak, mert az javíthat az olaszok karakterén. Bottai megemlítette, hogy „a szigorúbb életmódra kényszerülésnek hasznos lélektani és erkölcsi hatásai lehetnek".[60] A gazdasági válság legsúlyosabban vidéken éreztette a hatását, ahol már nemcsak a gabonacsata buzdított a búzatermesztésre való átállásra, hanem az olyan termékek exportpiacának összeomlása is, mint a citrusféléké, az olívaolajé, a dióé és a boré. A kisbirtokos gazdák súlyos gondokkal néztek szembe. A munkanélküliség meredeken emelkedett, a fogyasztás visszaesett, különösen a déli területeken, ahol a külföldre vándorlás és pénzküldés hagyományos biztonsági szelepe elzáródott, mert

az Egyesült Államok és más országok szigorú bevándorlási kvótákat vezettek be a háború után.

A kormány az állami költekezés drasztikus növelésével válaszolt az ország gazdasági nehézségeire. A harmincas években a jóléti kiadások, köztük az anyasági segélyek és a családi pótlékok 1,5 milliárd líráról 6,7 milliárd lírára kúsztak – ez több mint 20 százalékát jelentette az ország teljes adóbevételének –, megalkotva a modern jóléti állam prototípusát.[61] A mocsarak lecsapolási programjai és más közmunkatervek üteme felgyorsult, a rendszer bejelenthette, hogy ezen a téren mindössze tíz év alatt többet tett, mint a liberálisok hatvan év során.[62] A gyengélkedő bankok és iparvállalatok megsegítésére két fontos új intézmény létesült: az Olasz Ingatlankezelő Intézet (Istituto Mobiliare Italiano, IMI, 1931) és az Ipari Újjáépítés Intézete (Istituto per la Ricostruzione Industriale, IRI, 1933). Az IRI roppant fontosnak bizonyult az olasz gazdaságfejlesztésben, közbeavatkozásaival vállalkozások sorát mentette meg: acélműveket, hajógyárakat, hajózási szállítmányozókat, villamosipari és szerszámgépgyártó üzemeket, telefontársaságokat. Kezdetben azt gondolták, hogy tőkeberuházásokkal és igazgatási tanácsokkal teszik lehetővé a vállalatoknak a pénzügyi talpra állást, majd a profitot visszaforgatják a magánszektorba, de a gyakorlatban sok cég teljesen vagy részlegesen állami felügyelet alatt maradt. A második világháború előestéjén becslések szerint az olasz állam – a Szovjetuniót leszámítva – minden más európai országnál nagyobb arányban birtokolt tulajdonrészt az ipari szférában.[63]

A rendszer szerette az IRI-t úgy beállítani, mintha abban az a „korporatív állam" testesülne meg, amely 1934-ben teremtődött meg a munkaadók és a munkavállalók huszonkét, függőleges tagolódású, a gazdaság különböző területeinek igényeit (elvileg) kifejező szakmai szervezeteinek létrehozásával. Csakhogy az IRI a gyakorlatban nagyrészt független maradt ezektől az új intézményektől. Valójában a korporációk jelentősége jóval alatta maradt a kormányzati propaganda által eleinte hangoztatottnak. Elvben az ő dolguk volt szabályozni a béreket, a termelési normákat és a munkakörülményeket az adott közösség általános szükségleteinek megfelelően, de a gyakorlatban a hatalmuk korlátozott maradt, a kulcsfontosságú gazdasági döntések

többségét továbbra is a párt irányította munkásszervezetek, az autonóm munkaadói szervezet, az Olasz Ipari Szövetség (Confederazione generale dell'industria italiana, röviden Confindustria) és Mussolini hozták meg. De ettől még Olaszországban és külföldön is rengeteget írtak a korporatív államról. Gaetano Salvemini antifasiszta történész, aki kivándorolt az Egyesült Államokba, és a Harvardon tanított, 1935-ben megjegyezte, hogy „Olaszország a politológusok, közgazdászok és társadalomtudósok Mekkájává vált", akik mind buzgón vizsgálták a rendszert, amely – úgy tűnt – forradalmi megoldást kínál a kapitalista individualizmus és a kommunista kollektivizmus hibáira.[64]

Mint sok prefektusi, párthivatalnoki és OVRA-ügynöki jelentés rámutatott, a harmincas évek elején a gazdasági világválság hatásainak csillapítására tett kormányzati kezdeményezések nagyban megnövelték a Duce tekintélyét. „A lakosság túlnyomó többsége, nem utolsósorban a kormányfőbe vetett vakhite folytán, meg van győződve arról, hogy a rendszer minden lehetségest megtesz a világvihar leküzdésére. [...] Most általános az a meggyőződés, hogy a kormány elkövet minden tőle telhetőt a munkásosztályt sújtó nehézségek enyhítésére."[65] Az a széles körű, a propaganda által szorgalmasan támogatott nézet, hogy a fasizmus minden más politikai rendszernél alkalmasabbnak mutatkozik a 20. század nagy politikai és gazdasági kérdéseinek hatékony megválaszolására, Olaszországban jelentősen meggyengített minden, a liberális vagy szocialista ellenzék iránti, még létező helyi szimpátiát.[66] Mire 1932-ben a rendszer fennállása tizedik évfordulóját ünnepelte – ebben az évben avatták fel a Via dell'Imperót Róma központjában és nyitották meg a Fasiszta Forradalom Kiállítását –, országszerte eluralkodott az az érzés, hogy a nemzet egységbe forrt egy imádott és nemzetközileg irigyelt vezető körül.

Hogy mennyire mély érzések kötötték az olaszokat a Ducéhoz ekkoriban, az lemérhető abból a sok tízezernyi táviratból és levélből, amely a Duce magántitkárságához áradt, azt a sikeresen elhárított merényletet követően, amelyet egy anarchista kísérelt meg Mussolini ellen 1932 júniusában. Ezeket a megmenekülése okán érzett, gyakran szenvedélyes hálaadásokat a társadalom minden szegletéből küldték – képviselők, a párt tisztségviselői, érsekek, papok, közalkalmazottak és

értelmiségiek, a legegyszerűbb munkások és parasztok (sokan közülük épp csak írástudók). Közös volt bennük, hogy a nagy családként tekintett közösségben ez az „apagyilkossági" kísérlet isteni elrendelésből történt, és isteni védelem hiúsította meg. És mivel a „Gondviselés" nyilvánvalóan Mussolini és Olaszország oldalán állt (ezt a kettőt rendszerint azonosnak látták – „te vagy Olaszország, Isten Olaszországot dicsőségre, győzelemre és életre szentelte, amíg világ a világ"), a rendszer ellenségeit szükségszerűen „árulóknak" tekintették, akik nem érdemelnek kegyelmet. És mert Mussolini egyszersmind a nemzet „apjának" minősült, „fiainak" kötelességük volt bosszút állni érte. A legbensőségesebb és legszenvedélyesebb levelek közt sok olyan akadt, amelynek írója személyes szolgálatait (vagy a gyermekeiét) ajánlotta fel abban, hogy előkeríti és megöli az Olaszország létét és jövőjét fenyegető, „undorító kígyókat".[67]

Sokan abban a hitben folyamodtak a Ducéhoz anyagi vagy más segítségért, hogy ő teljhatalmat élvez, valamint hogy egy apa kedvességével és az istenáldotta ember jóindulatával fog viszonyulni a kérelmezőkhöz. A harmincas években Rovigóban – ezt a tartományt közvetlenül a háború utáni években szinte teljes egészében a szocialista mozgalom uralta a helyi képviselő, Giacomo Matteotti vezetésével – a parasztoktól számtalan olyan levél érkezett a titkárságra, melyekben Mussolini mindenhatósága és bőkezűsége vezérmotívumként fogalmazódott meg:

„Tehozzád fordulok, aki megtesz mindent és megtehet mindent. [...]"
„Nekünk, olaszoknak Te vagy az istenünk a földön, és mi Tehozzád fordulunk hűséggel és a meghallgattatásunkba vetett bizonyossággal. [...]"
„Minden reményünk Tebenned van, akit apánkként szeretünk. [...]"
„Duce, úgy tisztellek Téged, ahogy a szenteket tisztelik. [...]"
„Nagyméltóságod humánus kezébe helyezem magamat. [...]"
„Van anyám, de az első hely a szívemben a Tiéd. [...]"
„Ducém, a lábadnál térdepelve könyörgök alamizsnáért egész életemben. [...]"
„Te, aki segítesz mindenkinek, ó, Duce, segíts egy szegény öregasszonyon, akinek nincs semmije. [...]"

„Remélem, segíteni tudsz rajtam!! Mert ha te nem tudsz, ugyan ki tudhat? [...]"
„Mindannyiunk atyja, legdrágább férj. [...]"
„Olaszország apja. [...]"
„Szegények atyja. [...]"
„A dolgozó nép legfőbb jótevője. [...]"[68]

Hogy a kérelmezőnek mennyi esélye volt a kedvező elbánásra, az több tényezőtől is függött. A magántitkárság, miután a levelet Rómában megkapta, rendszerint továbbküldte a helyi prefektusnak, aki megvizsgálta az illető politikai és erkölcsi hitelét, utánajárt, hogy valóban szorult helyzetben van-e, és megbizonyosodott afelől, hogy nem kapott-e már valamilyen segítséget. Ha érdemlegesnek találta az esetet, akkor megítélhettek egy bizonyos összeget („A Duce kegyeskedett juttatni magának. [...]"). A magáncélú segélykérésekre kiutalt összeg általában nem haladta meg a néhány száz lírát, de kivételes körülmények között, vagy amikor a kérés egy szervezetre, mondjuk, egy iskolára vonatkozott, jóval nagyobb összeg is szóba jöhetett. Az egyéneknek vagy intézményeknek megítélt juttatás megemelkedhetett egy-egy térségben, ha a Duce az adott városba vagy tartományba látogatott. A Mussolini családi életében történő nevezetes eseményektől – például, amikor fia, Vittorio 1937-ben, vagy Bruno a rá következő évben megnősült – szintén jelentősen növekedett a pénzben is megnyilvánuló nagylelkűség.[69]

A rendszer igyekezett minél több kezdeményezést közvetlenül a Duce személyéhez kapcsolni, ezért a magántitkárság óriási anyagi hatáskörrel rendelkezett: jutalmakat osztott Mussolini nevében, utak, házak, iskolák, templomok és temetők építéséhez járult hozzá, segélyt nyújtott sok millió rászorulónak, új házasnak, nagycsaládosnak és hadiözvegynek. Hogy valójában mennyit, azt nehéz pontosan megállapítani, de a minisztériumok, a rendőrség, az Olasz Nemzeti Bank és különböző más források titkos pénztáraiból minden évben több tízmillió lírát különítettek el a Duce személyes kerete számára. Hogy a birodalomalapítást emlékezetessé tegyék, 1936 májusa és 1937 januárja között több mint 56 millió lírát fordítottak „adományokra

és juttatásokra" – a titkárság szerint.[70] Nem csak pénzzel segítettek. Mussolini nagylelkűsége kiterjedhetett háztartási készülékekre (például varrógépre), ruhaneműre és élelemre is. Rovigo tartományban 1933–34 telén 3770 mázsa lisztet, 435 mázsa kenyeret, 66 mázsa száraztésztát, 60 mázsa rizst, 850 ezer „élelmiszercsomagot" és 60 ezer ruhadarabot osztottak ki a Duce nevében. „Még a legegyszerűbb munkás és a legszegényebb dolgozó is tudja, hogy a Vezér törődik vele"; állapította meg egy helyi újság.[71]

Mussolini személyes jótékonysága gyakran jelentős hatást gyakorolt az egyénekre és lakóközösségekre, nem utolsósorban azért, mert szoros összefüggést érezhettek szegénységük és az állam megrögzött nemtörődömsége közt. A magántitkárság dossziéi teli vannak olyan levelekkel, amelyekben a hálás feladók örömüknek adnak kifejezést, amiért érdemesnek ítélték őket a további érintkezésre, megerősítve bennük a Ducéval való személyes kapcsolat érzését. Jellegzetesnek számít az a közös nyilatkozat, amelyet a messze a hegyekben, Assisitől keletre, Nocera Umbra közelében fekvő Collecroce lakossága írt Mussolininak 1938 decemberében köszönetképp, amiért segített falujuknak vízvezetékhez jutni. Mint számtalan másikban, ebben az esetben is legalább annyira csodálták a Duce rendkívüli mindentudását, mint nagylelkűségét:

> Te, aki tudod, mennyire szenvedtünk a vízhiánytól, Te értheted csak meg kitörő örömünket és végtelen hálánkat. Hozzászoktunk ahhoz az érzéshez, hogy rólunk mindenki végképp megfeledkezik. Még igazabbnak tetszett az őseinktől hallott legenda falunk keletkezéséről: [...] Egyszer az Isten átkelt ezeken a hegyeken, zsákkal a vállán, melyben a világ minden helységének a magva volt. A mi magvunk kihullott egy tövis szakította lyukon, leesett ide, és Isten nem vette észre, sem akkor, sem később. De Te, DUCE, akinek mindent látó tekintete behatol a múlt útvesztőibe, Te tudod a jelen napok baját. [...] Te, DUCE, bár mindennél sürgetőbb munkák súlya nyom, még minket is megláttál és gondoltál ránk. Annyira büszkék vagyunk erre a tekintetre, büszkébbek, mint ha az egész világ szeme ránk szegeződne.[72]

Ikon

Mussolini „tekintete" – a számtalan embert szinte átjáró, delejező szempár, illetve a valamely közösségre összpontosuló szimbolikus figyelem – lényeges alkotóelem volt a tömegeknek a vezérhez fűződő bensőséges viszonyában. Ez a viszony legfeltűnőbben a fasiszta vezérnek szerte az országban sok millió lakásban kifüggesztett portréjában nyilvánult meg. Rengeteg levélíró – férfi, nő és gyerek – kért fényképet Mussolinitól, lehetőleg dedikálva, és úgy tűnik, ezek a kérések egészen a háborús évek elejéig magas arányban teljesültek. Olykor kimondottan egy bizonyos képről volt szó. Egy fiatal nő, aki elmondása szerint éveken át naponta imádkozott a Ducéhoz, és sosem mulasztott el virágot tenni „féltve őrzött" fényképe elé, régebben készült felvételt kért, amelynek nem tudott a nyomára jutni:

> Méltóságod elegáns polgári ruhában volt. [...] Mosolygós szeme kitűndökölt halvány és elragadó arcából! A zakója alatt, a nyakában élénk színű sál lógott le ferdén az ingmellére. Álltában bal lába térdben kicsit meghajolt. Jobb keze egy szép sétabotra támaszkodott. [...] Milyen vonzó volt férfias alakja! Baráti társasággal beszélgetett. Emlékszik rá méltóságod?[73]

A fényképkérésnek számos oka lehetett. Bizonyos nők afféle „sztárnak" tartották Mussolinit, akinek a képét oda lehetett biggyeszteni a két világháború közti magazinokból kivágott többi híresség mellé. Esetenként a Duce fotójának megszerzése és kifüggesztése a rendszer melletti elkötelezettség jelzésére szolgálhatott, elkerülendő a fasizmusellenességgel való rosszindulatú gyanúsításokat. Egy olyan társadalomban, ahol a képeknek egyetemesen gondviselő erőt tulajdonítottak, valószínűbbnek tűnik, hogy a Duce-portré lakásdíszként sokszor „emberre szabott" szerepet kapott. A levelek gyakran utaltak arra a biztonságérzetre, amit a Mussolini-kép jelentett, különösen a nehéz időkben: „A mi családunkban – írta egy nő Parmából 1941 tavaszán – teljes feltétlen odaadással viseltetünk irántad és ügyünk iránt. A tekinteted, amelyre napjában százszor függesztjük a mién-

ket, azt mondja nekünk, jó okunk van vakon hinni Olaszország [illegible] zelmében és dicsőségében."[74] Az Emilia rizsföldjein dolgozó parasztlány arról számolt be, hogy milyen örömöt okoz neki Mussolini képét látni az újságokban, mennyire szereti kivagdosni és eltenni őket. Erre nem egyszerűen a rajongás, hanem valamiféle vallásos hit késztette: „Magamban azt mondom: a Duce a mi megmentőnk. Zsoltárokat tanulok meg, melyeknek a szövege rád utal, és gyakran [illegible]eklem őket. Te vagy minden olasz apja."[75]

A Mussolini-fényképek osztogatása egy másik képára[illegible]at indítására ösztönözte a társadalom számos tagját. Azok a nagycsaládosok, akik segélyért folyamodtak, vagy egyszerűen a büszkeségüket akarták kimutatni, hogy milyen sok utódot adtak a hazának, műtermi portréfelvételeket küldtek a Ducénak, rajtuk szülők és gyerekek, gyakran fasiszta egyenruhában, mosolytalanul, kimosakodva, fegyelmezetten. A sűrű képküldések másik, olykor bensőségesebb válfaja szentképekben tárgyiasult – kedvelt szentek képmását adományozták Mussolininak, melyeket gyakran magyarázatokkal is elláttak, hogy az miért nyújt majd neki kivételes segítséget vagy védelmet. Ezrével akadtak ilyen kezdeményezések, főleg nők részéről. Jellegzetes példa erre egy tizenéves lányé, aki isteni sugallatot érezve írt 1941 júliusában, amikor megtudta, hogy a Duce nagy hódolója Lisieux-i Szent Teréznek, aki megmentette Mussolini „üdvös életét" az első támadástól:

> A Rózsás Kis Szent ereklyéjével együtt küldöm neked ezt a képet. Különösen nagy becsben tartom, mert a szent testvére, Ágnes jezsuita nővér küldte el nekem, de érted, Duce, aki annyira megérdemled, boldogan megválok tőle. Tartsd magadnál ezt a szentképet mindig, Duce. Megóv és megment minden veszedelemtől, megvilágosítja nagy értelmedet. Kisjézusos Szent Teréz ezen a módon hamar kieszközli Istentől seregeidnek a győzelmet, amelynek elérését minden szív tökéletesen biztosnak érzi.[76]

A levél a „tökéletesen biztosra" vett győzelem mellett mégis arra buzdítja a Ducét, hogy kérje Kis Szent Teréz közbenjárását: ez az ellenmondás megmutatja, hogy a törekvés a Ducéval való bizalmas

viszonyra milyen jelentős mértékben épült a megnyugvás keresésére. A levélírók igen gyakran „csodálatos" eseményekről számoltak be: egy újszülött csecsemő római köszöntésre lendítette a karját; a nap hirtelen előbújt, amikor Mussolini megszólalt a rádióban; Bruno Mussolini újságban közölt fényképe felszállt az égbe egy szélcsendes napon, nem sokkal Bruno halála után, melyet 1941-ben, egy repülőgép-szerencsétlenség okozott,[77] illetve nagy lelkesen osztották meg kedvező előjelekről tanúskodó álmaikat, ami szintén azt a vágyukat jelzi, hogy elnyomják szorongásaikat és kételyeiket, s megerősítve lássák a rendszerbe vetett bizalmukat. Sok álom oly mértékben kapcsolta össze a fasiszta és a katolikus képi világot, ami azt sejteti, hogy a két hitrendszer inkább szimbiózisban élt az emberek fejében, mintsem egymással ellentétben. Ersilia Reale például 1942 novemberében maga írta Mussolininak, hogy az előző este imádkozás közben elaludt, álmában a Duce hadsereg és zászlók tengere élén térdet hajtott XIII. Leó pápa előtt, aki maga is nagy csapat hívőt vezetett. Mussolini szólni próbált, de a pápa közbevágott, és azt mondta: „Imádkozni fogok érted!" Majd egy jellel mutatta, hogy Olaszország győzedelmeskedik. Ez világos utalás arra, írta Ersilia, hogy a Duce győzni fog: „Akit isteni ösztönzés hajt, nem bukhat el."[78]

A calabriai kisvárosban, Crucoliban élő Rosina Leto 1941 áprilisában egy még mozgalmasabb álmáról írt Mussolininak: látta magát háza teraszán éjszaka, a derült csillagos égbolt alatt, miközben a vakító hold elárasztotta fényével a tájat:

> A menny egyre lejjebb és lejjebb ereszkedett, és amikor felemeltem a tekintetemet, láttam kirajzolódni alakodat az égen, ahogy egyre csak előremenetel. *Azonnal köszöntésre emeltem a karomat.* De te csak meneteltél tovább, és nem vettél tudomást senkiről. Hátrébb, batyuba kötve, ott volt a nemzetiszín zászlónk, a fasiszta jelvény, egy fasiszta lobogó, a német zászló; arany- és ezüstérmek hatalmas, csillogó tömkelege lógott le róluk. Még távolabb katonák hatalmas zászlóalja énekelt vidáman, mögöttük angyalalak mutatta az utat mindenkinek kitárt karral, a jobbjában aranyozott szalagot tartott, amelyen nagy és tisztán olvasható betűkkel ez állt: GYŐZEDELMES.

Az álom annyira felkavaró volt, hogy Rosina felébredt. Azzal, hogy részletesen beszámolt az álmáról Mussolininak, feltehetően azt remélte, hogy valamiképpen megnöveli álma hitelét és jelentőségét, bár záró-szavában jóval kevésbé magabiztos hangot ütött meg, mint Ersilia: „Remélem, álmom valóra válik, és hamarosan megéljük drága Hazánk győzelmét és naggyá válását."[79]

Minthogy Mussolini olaszok milliói számára kínált meghitt fogódzót a megnyugvásra és a reményre, talán nem meglepő, hogy a legmélyebben átélt kapcsolatfelvételnek gyakran azok a pillanatok számítottak, amelyek a tényleges vagy közelgő veszteségben vagy gyászban fogantak. Ilyenkor a Duce nyújthatott igazolást a szenvedésre. A második világháborúban sok olasz katona utolsó levelében elégedettségének adott hangot, amiért Mussolininak áldozza az életét: „Arra születtem, hogy háborúzzak Mussoliniért, érte kívánok meghalni";[80] „Duce, mire megkapod ezt a levelet, én már halott leszek, elesem a dicsőség mezején, a nevedet őrizve lelkem mélyén."[81] Természetesen az ilyen hűségnyilatkozatok egy részében gyakorlatias megfontolások is húzódhattak: a remény, hogy az özvegy vagy a szülő magasabb járadékban részesül. Ugyanez vonatkozhatott sok sebesült katonára is, akik a Ducéhoz írt levelükben kifejezték a belé és a fasizmus ügyébe vetett töretlen hitüket. Sok levél lelkesültsége és jól látható keresetlensége arra vall, hogy a fő cél az volt, hogy értelmet találjanak a megtörtént áldozathozatalra. Az egykori fiumei légiós, Franco Oldrini talán csak dagályossága mértékében ütött el a megszokottól. 1941-ben, a görögországi hadműveletek során aknatalálat érte, s ezért amputálni kellett az egyik lábát. Röviddel a műtét után arról írt Mussolininak, hogy lélekben „még erős", harci szelleme „magasan szárnyal", és a Duce iránti szeretete „elmondhatatlanul nagy":

> Azzal a nagy és tiszta hittel, amit belénk oltottál, Duce [...], a fiúnak az atyja iránti, a fasisztának a Ducéja iránti, a feketeingesnek a Vezére iránti szeretetéből ragadtam fegyvert [...], Duce! Ágyamon függ képmásod abból az időből, amikor megsebesültél és mankóval jártál, és én megcsókolom a mankóidat – amit nekem is hamarosan használnom kell; megcsókolom őket szenvedélyesen, mert egyenlővé tettek engem

> Veled a testi szenvedésben, és képzeletben még jobban hasonlítani fogok Rád. Hogy véremet adhattam nevedben a hazáért; hogy örömmel felajánlhattam lábamat, köszönetet mondok Néked, Duce![82]

A legszívszaggatóbb levelek többségét azok a rokonok írták Mussolininak, akik fiukat, férjüket vagy testvérüket veszítették el az etiópiai hadjárat vagy a második világháború küzdelmeiben. Megint csak nem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget, hogy anyagi remények is munkálhattak az ilyen levelek megírásában. De a túlfűtött stílus és a vallási felhangoktól csengő szavak – „vér", „önfeláldozás", „áldozat", „mártíromság", „hit", „szent ügy" – ismételgetése újfent arra vall, hogy a Duce-kultusz a legbensőbb és legbizalmasabb formájában etikai vonatkozási pontként működött, és érvényességét nagyrészt annak köszönhette, hogy illeszkedett a mélyen gyökerező katolikus mintákhoz. Az etiópiai invázióval kapcsolatban sok száz hasonló levél maradt fenn a magántitkárságon, kiragadott példa közülük egy Cosenza melletti kis faluban élő, félig írástudatlan parasztasszonyé, akinek a testvére 1936 januárjában esett el „Nagyméltóságod és olasz hazánk nevével az ajkán":

> De az én szemem nem sír. Bár én csak egy szegény parasztasszony vagyok, akinek a fivére két karja a legnagyobb értékkel bírt, mert erős volt, és segített megművelni kis bérelt földecskémet, határtalan büszkeség tölt el, amiért a véreim közül egyvalaki önként ajánlkozott a Duce és a Haza szolgálatára, hősként áldozta fel önmagát. És tudja meg az önző és dölyfös világ, hogy Olaszország szegény és nemes szívű asszonyai most és a jövőben is készek felajánlani a saját életüket is Nagyméltóságod egyetlen intésére.[83]

— 9 —

Helyet a nap alatt!

Körkörös dac

Nem tudjuk pontosan, hogy a hatéves Albertina Roveda miért kezd[d] naplót vezetni. Talán az új tanítónője javasolta, hogy javuljon az ele[m] kusza és bizonytalan kézírása. Vagy talán az késztette rá, hogy zavarosnak érezte a világot maga körül, és viszonylag idős szülők késői gyermekeként, két felnőtt fiútestvérrel, nem egykönnyen talált valakit, aki időt szakított volna arra, hogy elmagyarázza neki, mi zajlik a világban. Családja buzgó fasiszta volt; a tanítónője „szerette" Mussolinit; ő maga belépett a Piccole Italiane szervezetbe. De az őt körülvevő Duce-imádat ellenére jól látta, hogy sokan, köztük két bátyja is, rendkívül elkeserítőnek találják a gazdasági helyzetet 1934-ben a Treviso tartománybeli kisvárosban, Colle Umbertóban, ahol éltek. A munkanélküliség a megelőző években sok embert kivándorlásra kényszerített, a javulásnak nem sok jele mutatkozott. 1935. január 1-jén egyik bátyja, Carlo elkiáltotta magát a reggeli rántottája felett: „Elmész és élsz, vagy maradsz és meghalsz!" Albertina tanácstalan volt: „Nem értettem." Két nappal később megtudta, hogy Carlo elhagyja a szülői házat, és katonaként Afrikába megy.[1]

Afrikára a fasizmus már régóta olyan földrészként tekintett, amely gyógyírt tud nyújtani az ország gazdasági bajaira. „A mi félszigetünk túl kicsi, túl sziklás, túl sok hegye van ahhoz, hogy élelmezni tudja 40 millió lakosát" – jelentette ki Mussolini 1924-ben a parlamentben.[2]

Olaszország, miután az 1896-os aduai vereséget követően kivonult Etiópiából, foggal-körömmel ragaszkodott Eritreához és Szomáliához; a fejlődés ígéretes területének tartotta e két gyarmatot. A húszas évek közepén egy sor brutális katonai művelettel kísérelték meg felszámolni a helyi ellenállást Szomáliában. De a rendszer birodalmi törekvéseinek fő célpontja a kezdetektől fogva Líbia volt, abból a megfontolásból, hogy ha sikerülne megfelelően leigázni a területet, akkor termékeny oázisai és pálmaligetei olasz parasztok százezreinek adhatnának boldog otthont. A húszas évek közepétől itt is felerősödött a katonai tevékenység. Röviddel az után, hogy 1926-ban Mussolini nagy csinnadrattával ellátogatott Tripoliba, Giuseppe Bottai kifejtette, hogy a fasizmusnak érvényesítenie kell érdekeit a Földközi-tenger térségében, és helyre kell hoznia a liberalizmus okozta károkat:

> Az olasz nemzet birodalmi jövője nagyrészt a líbiai parttól és hátországának politikai hatékonyságától függ. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a Mare Nostrum nem a miénk. A Földközi-tenger nekünk a mindent jelenti, és mi mégsem tarthatunk számot benne semmire. Az elmúlt kormányok bűnös pipogyaságának és a többi ország hatalmának köszönhetően be vagyunk zárva ennek a tengernek a ketrecébe.[3]

A gondolatban, hogy Olaszország legfontosabb külpolitikai célkitűzése az, hogy a Földközi-tenger medencéjében megerősítse a pozícióját, nem volt semmi új: ennek a liberális politikusok is szószólói voltak már az 1880-as évektől kezdve. De a párizsi béketárgyalásokon az ország önérzetén esett csorba és különösen az, hogy a britek és a franciák nem voltak hajlandók a korábbi német gyarmatok egy részét Olaszországnak juttatni, arra indította a fasiszta rendszert, hogy a régi birodalmi hatalmak állítólagos kapzsisága és önzése elleni kampánya részeként egyre hangsúlyosabban éljen a Mare Nostrumra való retorikai hivatkozással. Albertina tanítónője magától értetődően büszkén Mare Nostrumként beszélt a Földközi-tengerről. A kislány csodálkozott: „Tényleg nem értem, miért a miénk. Az ókori rómaiak azért nevezhették így, mert nekik nagy birodalmuk volt."[4] A húszas évek végén felerősödött a Mediterráneum feletti uralom eszméje, további lendületet adott neki

a rezsim ókori Rómával és annak kultúrájával kapcsolatos ünnepségsorozata; ezt fejezték ki azok az óriási márvány és bronz térképek, amelyek a Római Birodalom növekedésének fázisait mutatták be az új Via dell'Impero nyugati oldalán, a főváros szívében. A Mare Nostrum eszméjét tovább táplálta az a nézet, hogy a nagy gazdasági világválság okozta nehézségek enyhíthetők „egy hellyel a nap alatt".

A harmincas évek elején, Pietro Badoglio marsall kormányzósága idején a líbiai katonai tevékenység tovább fokozódott; helyettesét, Rodolfo Grazianit, a könyörtelen tábornokot a rendszer hamarosan a fasiszta „új ember" eszményképeként ünnepelte. Badoglio és Graziani úgy igyekezett eltiporni a szenusszi törzs ellenállását a gyarmat keleti felében, hogy elvágták a kapcsolatot a nagyrészt nomád helyi lakosság és a mudzsáhid harcosok kis, mozgékony hadserege közt, akiket az idős és közkedvelt hadúr, Omar al-Muhtár vezetett. Ebből a célból mintegy százezer embert, javarészt nőket, gyermekeket és öregeket vonultattak át a sivatagon, és internáltak szögesdróttal kerített táborokba Bengázi környékén. A rossz egészségügyi körülmények közt a betegségtől és az alultápláltságtól több mint 40 ezren pusztultak el. Hogy a mudzsáhidokat még jobban elszigeteljék, és megakadályozzák utánpótlásukat a brit kézben lévő Egyiptomból, Graziani elrendelte, hogy állítsanak fel egy négy méter széles szögesdrót akadályt, amely 275 kilométer hosszan nyúlt el Bardíja kikötőjétől délre. A lázadó erők és családtagjaik elleni hadműveletek végső fázisait nagyfokú hatékonysággal bonyolították le. A szárazföldi csapatokat támogató bombázógépek az ellenséges állásokra repesz- és mustárgázbombákat szórtak (utóbbiakat tiltotta az olasz részről is aláírt 1925-ös genfi egyezmény). Foglyokat nem ejtettek. 1931 szeptemberében elfogták Muhtárt, rögtönítélő bíróság elé állították, és húszezer hű beduin követője szeme láttára felakasztották. Az arab világ azonnal mártírjává avatta.

Miután Líbiát nagyjából leigázták, a rezsim figyelme egyre inkább Etiópia felé fordult, amely régtől fogva az olasz birodalmi törekvések célpontja volt. Meghódításával lemosható lett volna Adua szégyene, általa megszilárdíthatták volna Olaszország kelet-afrikai szerzeményeit, és stratégiai nyomás alatt tarthatták volna a briteket Szudánban és Egyiptomban. 1932 őszén, a menetelés Rómába tizedik évfordulós

ünnepségeinek sikerétől fellelkesülve Mussolini felkérte a gyarmatügyi minisztert, dolgozza ki egy esetleges katonai támadás terveit. Ez elhúzódó vitákat keltett a katonai vezetők, nevezetesen a hadsereget, a haditengerészetet és a légierőt irányító parancsnokok és a vezérkari főnök, Badoglio marsall között a hadműveletek legcélravezetőbb módját illetően. A vita jelezte, hogy milyen csekély az együttműködési hajlam a fegyveres erők felsőbb köreiben. Hiába volt a vezérkari főnök névleg a legmagasabb rangú tábornok, nem állt hatalmában ténylegesen irányítani a három haderőnemet. Az egyetlen ember, aki bizonyos fokú központi vezetést gyakorolhatott, maga Mussolini volt, aki 1933 őszétől magának tartotta fent a hadügyi, tengerészeti és légügyi tárcát (nem beszélve a kül- és belügyminiszterségről, valamint a szakmai szervezetek miniszteri posztjáról).[5]

A döntés Etiópia elözönléséről a Hitler 1933-as hatalomra jutása által teremtett új nemzetközi helyzetben született meg. Mussolini úgy számolt, hogy Nagy-Britanniát és Franciaországot kizökkentik majd a németországi fejlemények, és – feltéve, hogy az etiópiai hadművelet gyors lefolyású – nem nagyon fognak foglalkozni az afrikai olasz agresszióval. Ott volt aztán Ausztria kérdése: bármiféle etiópiai akciót még azt megelőzően kellett tető alá hozni, hogy Hitler (akit Mussolini ekkor még korántsem tekintett természetes szövetségesének) bekebelezné Ausztriát, és fenyegetést jelentene Olaszország északi határán, ahol Alto Adigéban jócskán akadtak többségében német ajkú vidékek. 1934 végén titkos felhívást bocsátottak ki az ország vezető politikusai számára, hogy készüljenek fel „Etiópia teljes meghódítására". Kilenc hónappal később, 1935. október 2-án este az olaszok országszerte a főtereken gyülekeztek, hogy meghallgassák azt a rádióadást, mely Rómában a Palazzo Venezia erkélyéről kihangosítva jelentette be: kitört a háború. „A fasiszta és proletár Olaszország", harsogta a Duce, egységbe forrva indul, hogy megszerezze jogos életterét és megboszszulja az igazságtalanságot, amelynek oly régóta az áldozata:

> Feketeinges forradalmárok! Nők és férfiak az egész országban! [...] Halljátok! Ütött a haza történetének sorsdöntő órája! E pillanatban húszmillió olasz foglalja el a tereket Olaszország minden szegletében. [...]

> Húszmillió ember: egyetlen szív, egyetlen akarat, egyetlen döntés. [...] Nemcsak egy hadsereg indul meg célkitűzései felé, hanem 44 milliós népünk mozdul meg azok ellen, akik a legsötétebb igazságtalanságot készülnek elkövetni: megfosztani bennünket egy talpalatnyi helytől a világban. [...] Türelmesek voltunk tizenhárom éven át, mely idő alatt az önzés természetes erőnket megfojtó hóhérkötelét még szorosabbra húzták! Etiópiával negyven évig türelmesek voltunk. Elég![6]

Albertina, aki gyakran segített apjának a Colle Umberto környéki földeken, megint kissé értetlenül állt a történtekkel szemben: „A tanító azt mondja, a Duce talpalatnyi helyet akar az olaszoknak. Én úgy látom, hogy mifelénk bőven van talpalatnyi hely fölösben."[7] Minden naivitása ellenére ez árulkodó megjegyzés volt: valójában mennyiben tüzelték az etiópiai vállalkozást a józan ész rovására inkább a szólamok és a szenvedély? De Albertina kétkedését nem sokan osztották, és ahogy az első győzelmi hírek befutottak, a háború támogatottsága gyorsan növekedett. Amikor október második hetében a Népszövetség elítélte Olaszországot az alapokmány megsértéséért, és ötvenkét tagállam gazdasági szankciók bevezetése mellett szavazott, az országon rendkívüli dachangulat söpört végig. A hazafias lelkesültség még a rendszer olyan neves liberális bírálóit is magával ragadta, mint Luigi Albertini és Vittorio Emanuele Orlando, akik támogatásukról biztosították a kormányt, a vezető szocialistának számító Arturo Labriola pedig bocsánatot kért a fasizmussal való korábbi szembehelyezkedéséért, és hazatért franciaországi emigrációjából. Még Benedetto Croce is – fenntartásokkal ugyan, de – felajánlotta támogatását. Az Afrikába önként harcolni jelentkezők között ott volt a hatvanegy éves Nobel-díjas fizikus, Guglielmo Marconi is.

A támadásra buzdító levelek, amelyek 1935. szeptember végén és október elején zúdultak a Duce magántitkárságára, Nagy-Britannia és a többi nyugati gyarmattartó hatalom elképesztő önzését és szemforgatását kárhoztatták, izgatottan várták a múlt katonai megaláztatásaiért vett elégtételt, no meg egy barbár nép kulturális felemelését – természetesen a katolikus kultúra által. (A katolikus egyház elsöprő erejű támogatást nyújtott a háborúhoz: hét bíboros, huszonkilenc érsek és hetvenöt püspök adta áldását rá nyilvánosan a sajtóban.)[8] Egy nápolyi

férfi számtalan honfitársa nézetének adott hangot, amikor azt kérdezte Mussolinitól, hogy az olyan országok, mint a területben és pénzben „annyira bővelkedő" Anglia, hogyan képesek „elragadni tányérunkról egy darab húst, amely éhezők millióinak szolgál táplálékul", miközben a becstelen, rabszolga-kereskedő Etiópiát védik?[9] Egy milánói asszony arról számolt be a Ducénak, hogy mindenki, akivel csak beszélt, határozottan őt támogatja, és általános az a meggyőződés, hogy a jelenlegi olaszországi helyzet tarthatatlan („csak éhkopp van"), és hogy Anglia bűnösen önző, amiért nem hagyja, hogy Olaszország megkapja megérdemelt jussát: „El nem tudod képzelni, Duce, micsoda harag dúl a mieinkben Anglia iránt, amiért olyan ellenséges velünk szemben."[10]

Sokan úgy látták, a brit tiltakozás oka, különösen Etiópia lerohanása ügyében, a félelem – a félelem attól, hogy Olaszország új szellemi energiájával, egységes küldetéstudatával föléleszti az ősi Róma dicsőséges katonai hagyományait, és hamarosan fenyegetést jelenthet az egyre pénzéhesebb, korruptabb és eltunyultabb régi hatalmak világuralmára. Jellegzetes hangot ütött meg levelében egy paviai férfi, aki azt írta a Ducénak, hogy a fasiszta Olaszország nem veszíthet a „gazdagságtól felfuvalkodott, óvatoskodó, elaggott demokráciák" ellenében: „A Caesarok és Augustusok Itáliája az ismert világ ura volt. Anglia ezért ellenszenvez Veled és Olaszországgal. Fél saját, már nyilvánvaló hanyatlásától."[11] Ehhez a véleményhez gyakran társult az a gondolat, hogy az angolok mélységesen féltékenyek Olaszországra és rendkívüli vezérére („irigyelnek minket, és azt szeretnék, bárcsak ne volnál annyira igaz, annyira egyenes és annyira emberséges"). Továbbá a britek el vannak szánva arra, hogy megakadályozzák az országot „jogos és indokolt terjeszkedésében", „történelmi küldetésében" és a „keresztény műveltség" előmozdításában, mert ha Olaszország Etiópiában „megszerez minden elemi erőforrást, amire szüksége van", akkor gazdag és önfenntartó lesz, nagy kereskedelmi erővé válik a világban.[12]

Több levélíró arra buzdította Mussolinit, hogy mutassa meg a fasizmus igazi szellemét Etiópiában, tegye félre az emberiességet, és azzal a kegyetlenséggel bánjon a barbárokkal, amit megérdemelnek. Végtére is Olaszhont most olyan országok fenyegetik, amelyeknek mérhetetlen katonai erőforrások állnak rendelkezésükre, s elrettentésükre az a legjobb mód, ha „sátáni kíméletlenséget" mutatnak Kelet-Afrikában, és „egy hétre gázbombákkal árasztják el Szomália síkjait és a Tigré erdeit".[13] Egy csapat bolognai egyetemi hallgató, akik abban reménykedtek, hogy önkéntesként harcolhatnak Szomáliában, arra szólította fel a Ducét, hogy álljon bosszút az 1896-os megaláztatásért, viseljen „korlátlan háborút" az „embertelen, gonosz [...], bestiális abesszin nép" ellen. Minden eszköz megengedett:

> AGRESSZÍV LÉGI HÁBORÚT AKARUNK, VEGYI FEGYVEREK NAGYFOKÚ ALKALMAZÁSÁT A MODERN HÁBORÚ ELVÁRÁSAINAK MEGFELELŐEN. [...] Duce, mi nem vagyunk meggondolatlanok vagy vérszomjasak. Olaszok vagyunk, és szeretnénk a lehető legkisebb áldozatot hozni, különösen, amikor olyan állatokkal harcolunk, mint az abesszinek. Mi haszna a tárgyalásnak? Ahhoz csak a gyenge államok folyamodnak. [...] Hogy deríti ki bárki, hogy Olaszország használ vagy nem használ gázt? [...] Igaz, a vegyi fegyverek drágák, de az olasz nép kész meghozni az anyagi áldozatot, hogy megóvja fiait, akikre termelőerőként lesz szükség a holnap birodalmában.[14]

A háborús lelkesedés egyetemes kórusa mellett néhány eltérő hang is hallatszott, különösen a Pó-völgy környékéről, ahol a múltban a szocialisták a militarizmus- és imperializmusellenességet támogatták. A Reggio Emiliához közeli Vezzano sul Crostolo kisvárosban följelentettek a rendőrségen egy dinnyeárust, aki 1935 szeptemberében azt mondta a vevőinek, hogy az etiópoknak van igazuk, „mert mi vagyunk azok, akik betörünk az otthonaikba". Hozzátette: Mussolini célja a háborúzással voltaképpen az, hogy igazolja az egyszerű embereket sújtó gazdasági nehézségeket, „mert most azt fogják mondani, hogy húzzuk össze a nadrágszíjat". Néhány esetben – például egy Forlìból való vasúti munkás esetében, akit őrizetbe vettek, miután kocsmai kávézás közben azt találta mondani, hogy Olaszország nem jól teszi, ha magára haragítja Angliát, mert az egy hatalmas, gazdag ország, amely „legyőzte Bonaparte Napóleont, II. Vilmost és másokat" – az kérdőjeleződött meg, hogy bölcs dolog-e hatalmas államokkal összezördülni. Egy cremonai boltost, akinek már volt a számláján jó pár kormányt bíráló

megjegyzés, háromévi kitelepítésre ítéltek, mert azt mondta egy étteremben, hogy Anglia észszerűen cselekedett, amikor szankciókat vezetett be, és hogy ez a mostani háború semmivel se lesz sikeresebb, mint az, amit a liberálisok viseltek, amikor Olaszország „néhány sziklán és némi homokon kívül semmi egyébhez nem jutott".[15]

De a kétkedő hangok szinte teljesen belevesztek a csaknem egyöntetű elragadtatottságba: erről a háborúról széles körben hitték, hogy lehetőséget ad a tömeges letelepedésre, és végre gazdaggá teszi Olaszországot. 1935–36-ban mindenki Etiópia termékenységéről beszélt, csodálatos arany- és gyémántbányáiról meg roppant kiaknázatlan olajmezőiről.[16] Emellett erőteljes volt az az érzés is, hogy Olaszország megszerzi méltó helyét a világban, megbosszulja a nemzet méltóságán esett múltbéli sérelmeket, és megszünteti a gyenge nemzetnek azt a képét, amely róla a liberalizmus alatt keletkezett. Carlo Ciseri, akit 1919–20-ban az olasz hadsereg világháborús szereplését ócsárló hazai és külföldi hangok miatti undor kergetett a fasizmus karjaiba, Etiópia meghódításában arra látott reményt, hogy megmutassák a világnak: ez a nemzet nem fog többé beletörődni abba, hogy másodrendű hatalom legyen. 1935. október 3-án egy újságból kivágta tizennégy aranyérem fényképét – ezeket Aduánál harcolt katonák kapták 1896-ban –, és beleragasztotta a naplójába. Azt írta mellé:

> Helyénvaló dolog, hogy megkeressük helyünket a nap alatt. Drágálatos francia és angol szövetségeseink fűt-fát ígértek, hogy belerángassanak bennünket a háborúba, de félretoltak, amikor a préda szétosztására került a sor, meghagyva minket, mint mindig, a Hamupipőke szerepében. [...] Elég! Olaszország már nem a mandolinok és a dalok hazája: Olaszország ma olyan nemzet, olyan nép, amely tisztában van az értékével, tudja, mit akar, és azt hogyan érheti el. A 15 évvel ezelőtti Olaszországnak vége, kimúlt. Elég![17]

Carlo nem jelentkezett önkéntesnek Afrikába – jóllehet négy évvel később, amikor firenzei szállodavállalkozása a második világháború kitörésekor a csőd szélére került, megtette. De sokan azok közül, akik 1935-ben beléptek a hadseregbe, azzal az érzéssel indultak Afrikába,

hogy a múltban elszenvedett tengernyi megpróbáltatás és megaláztatás feljogosítja Olaszországot arra, hogy megtámadja a Népszövetség egyik független tagállamát. Espedito Russo, egy alsó középosztálybeli huszonöt éves fiatalember Avellino tartomány Altavilla Irpina kisvárosából, sok társára jellemzően nagyrészt kritikátlanul tette magáévá a rendszer jelszavait a dicsőséges jövőbe való jogos és feltartóztathatatlan menetelésről, mintegy engeszteléskép a korábbi szenvedésekért. Amikor 1935. augusztus 6-án megkapta a behívóját, azt írta naplójába, hogy boldog, amiért „megbosszulhatja 1896 elesettjeit": „A múlt nagyon fájdalmas volt. Nehéz és bozóttal teli kaptató állt előttünk. Ma egy áldottabb, ragyogóbb felemelkedés kezdődik. [...] A Haza Olaszország jogainak érvényesítésére hív bennünket." És amikor a háború október 3-án megkezdődött, feljegyezte felindultságát és büszkeségét, amiért részese lehet az Olaszország számára oly nagy fontosságú eseménynek:

> Ütött a történelmi óra. Olyan feladat van ránk bízva, amely öt földrészt tart izgalomban, összehívott bennünket, az olasz haza tiszta, büszkeséggel, fegyverrel és bátorsággal felvértezett fiait.
>
> Büszkén fogjuk követni Ducénkat, lépésről lépésre. Ezzel a csatával Olaszország megszerzi a legfényesebb győzelmet. Óh! Adja Isten, hogy nekünk, légiósoknak örökké éljen lelkünkben azok emléke, akik hősi halált haltak, vérüket ontották a Hazáért hozott áldozatban. Sokan megjósolták a háborút, amely elhozott bennünket Afrika földjére; most rajtunk a sor, nagy Olaszhon szép, erős, termékeny és fasiszta fiain, hogy kivívjuk a győzelmet. A mi dolgunk megtorolni a versailles-i tévítéletet. [...]
>
> Azt akarjuk, hogy Olaszország nagy legyen: minden olasz ezt mondta. És te, Benito Mussolini, aki a kezedben tartod a Haza sorsát, óvd és vezesd a mi szeretteinket Olaszhonban. [...]
>
> Ma Olaszország reszket az izgalomtól; a nekünk kedvesek remegnek és imádkoznak. De mi nyugodtak vagyunk, ajkunkon mosollyal mondjuk magunkban: itt az idő.

Ma Olaszország ifjúsága egy emberként pattant fel, készen arra, hogy fegyvert fogjon, és elvigye a barbárok földjére Róma jelvényét, a nagyság, a kultúra és az erő jelvényét.[18]

Espeditónak csalódást hozott a háború. Eritreában maradt géhásnak, ismételt kérései, hogy engedjék frontszolgálatra Etiópiába, süket fülekre találtak. 1936 elején trópusi betegség döntötte le a lábáról, egyik kórházi kezelés a másikat követte, és végül kénytelen volt visszatérni Olaszországba. De afrikai ideje alatt végig vezette naplóját, amelyet feleségének, Elisának ajánlott, kétségkívül részben azért, hogy imponáljon neki fasiszta hitének erejével. Az olasz ügy igazságos voltáról szóló, gyújtó hangú bejegyzésekkel töltötte meg a lapokat. Írt a „Róma ősi kultúrája" és „Abesszínia barbár hordái" közti összecsapásról, és arról, hogy „annak az embernek a keze, aki a világ egyik legerősebb nemzetének a sorsát irányítja, könyörtelenül le fog sújtani azok fejére, akik elállni törekszenek jogos utunkat [...], és meg akarnak fosztani bennünket helyünktől a világban". Elmarasztalt mindenkit, aki alig várja, hogy „civilizációnk szétmorzsolódjon, és leránthasson bennünket az iszapba, a fekete és bűzhödt iszapba, amelyben ez a legműveltebb ország, Anglia dagonyázik, miközben megpróbál elgáncsolni bennünket ő, a mocskos rabszolgahajcsár és gyáva koldusok legfőbb védelmezője és bérence. [...] Proletár és fasiszta Olaszország, Vittorio Veneto és a forradalom Itáliája: kelj fel!"[19]

Hódító hadjárat

Miután kezdetét vette az invázió, Mussolini nem engedhetett meg magának mást, mint lehengerlő győzelmet. A fasizmus éveken át hirdette a háború erényeit, és kárhoztatta a liberális rendszer vérszegény humanizmusát, amiért hagyta elveszni a risorgimento álmait, vereségeket szenvedett Custozánál és Lissánál (1866), Aduánál és Caporettónál. Első pillantásra Etiópiában csak a könnyű siker jöhetett számításba. Hailé Szelasszié császár hadserege alig 300 ezer katonából állt, és mind szellemében, mind szerkezetében feudális volt, hűséggel tartozott a különböző hadvezéreknek. Bár a katonák többségét modern karabélyokkal szerelték fel, a hadsereg nem rendelkezett katonai repülőgépekkel, géppuskával is csak alig, tüzérség pedig gyakorlatilag nem létezett. Ezzel a szedett-vedett hadsereggel szemben vonultatta fel Mussolini a gyarmati háborúkban valaha is mozgósított legnagyobb hadsereget. Az első tervek szerint három hadosztály is elegendő lett volna, de a Duce biztosra akart menni, és úgy döntött, hogy tízet küld (végül huszonöt lett belőle). Összesen körülbelül 650 ezer katonát vezényeltek Kelet-Afrikába, 2 millió tonna hadianyaggal. A hadműveleteket 450 repülőgép támogatta, köztük több mint 200 bombázó.[20]

De bármekkora is volt a katonai fölény, a járható utak hiánya megnehezítette egy ilyen hatalmas haderő megfelelő ellátását Etiópiában. A kezdeti sikerek után (október 6-án bevették Aduát, a hírre országszerte ujjongó tömeg tódult az utcákra) a hadjárat csúfosan megrekedt. A katonai előrelépés hiányát azonban nagyrészt elfedte a rezsim káprázatos sikere abban, ahogyan képes volt mozgósítani a közvéleményt a Népszövetség és az 1935. november 18-án életbe lépő szankciói ellen. Bár ezek a gazdasági intézkedések a gyakorlatban csak korlátozott hatással bírtak, mert több állam csak részlegesen alkalmazta őket, és az olajra nem vonatkoztak, sokan tartottak egy őszi pénzügyi összeomlástól. Hatalmas sajtókampány indult, arra buzdítva az olaszokat, hogy járuljanak hozzá az ország fémtartalékaihoz, és bojkottálják a külföldi termékeket. Speciális célcsoportot képeztek a nők. Cremonában városszerte plakátok jelentek meg, melyeken arra szólították fel a háziasszonyokat, hogy tegyenek ünnepélyes fogadalmat: „Fasiszta és olasz öntudatom nevében ígérem, hogy sem magamnak, sem a családomnak, sem ma, sem a jövőben nem veszek idegen árut."[21] Színházak és mozik rövidítették le nyitvatartásukat, hogy áramot takarítsanak meg; az éttermek megkurtították az étlapot; ahol lehetséges volt, a gépjárműveket átállították gáz- vagy alkoholmeghajtásúra.

A tömegek hazafias mozgósítását szolgáló kampány december 18-án ért a tetőpontjára, amikor a rezsim országszerte arra szólította fel a párokat, hogy nyilvánosan szolgáltassák be arany jegygyűrűiket az államnak, és áldozatosságuk jelképeként cserébe fogadjanak el vasból valókat. A Giornata della Fede (a „jegygyűrű napja" vagy „hűség napja") politikai szempontból rendkívül hatékonynak bizonyult azzal a kéré-

sével, hogy az emberek a legszemélyesebb, legféltettebb ingóságukat ajándékozzák a rendszernek, mert az ebben részt vett milliók minden addiginál jobban belegabalyodtak a morális cinkosság hálójába, amelynek szövésében a fasizmus oly mesteri volt. Rómában a ceremóniát Angelo Bartolomasi érsek, a fegyveres erők főprelátusa vezényelte le, aki állami vezetők társaságában a Haza Oltárának lépcsőjén állt, füstölgő parázstartókkal, kórusokkal és zenekarokkal körülvéve; lábánál hatalmas tömeg hullámzott a Piazza Venezián, miközben a királyné – aki ritkán jelent meg a nyilvánosság előtt – érzelgős beszéddel nyitotta meg a rádió által élőben közvetített ünnepséget.

> Amidőn felhágok a Vittoriale-emlékmű lépcsőire [szándékosan nem Vittorianót mond: a rezsim ehhez az eseményhez is mindenáron a „győzelmet" akarta társítani, nem pedig Viktor Emánuelt], a mi drága Olaszhonunk büszke anyáival és feleségeivel karöltve, hogy letegyem az Ismeretlen Katona oltárára jegygyűrűmet, első örömeink és végső lemondásaink jelét mint a Haza iránti odaadásunk legszeplőtlenebb áldozati ajándékát [...], a nagy háborúban elesett dicsőséges halottainkkal együtt kiáltjuk Isten színe előtt: Győzelem! Mert azt reméljük, hogy ti, Olaszország ifjai, ti, akik megvéditek szent jogait, és új utat nyittok a Haza ragyogó menetének, az általatok visszaszerzett Afrikában meg fogjátok látni Róma kultúrájának diadalát.[22]

Az állam propagandagépezetének támogatójaként fellépő katolikus egyház nagyban hozzájárult az aznapi események fergeteges sikeréhez: a Piazza Venezián a királyné példája nyomán akkora volt az érdeklődés, hogy a 45 ezer vas cseregyűrű néhány órán belül mind egy szálig elfogyott. Végül is sok olasz számára a jegygyűrű erősen megszentelt jelleget hordozott, és az egyház áldása kétségtelenül segített enyhíteni az erkölcsi kételyeket. Maga a pápa óvakodott nyilvánosan állást foglalni, de a vezető papság országszerte támogatását adta a Hűség Napjához, gyakran azt sugallva, mint ahogy Oristano érseke ki is jelentette, hogy a hazának adományozott arany felemeli „a legnyomorúságosabb vallási és erkölcsi állapotban sorvadó abesszin népet", és közelebb hozza őket „az igaz hithez, a mi katolikus vallásunkhoz, amely a műveltség és a haladás kútfője".[23] Bíborosok ajánlották fel mellkeresztjeikről az aranyláncot a „keresztes hadjárat" támogatására, és számos püspök vasra cserélte arany pásztorgyűrűjét. Apácák adták át önként az államnak a gyűrűt, amely a Krisztussal való jegyességüket jelképezte.[24]

Az intézményes és általános elvárással párosuló spontán lelkesedés meghozta eredményét: Rómában a házas felnőttek körülbelül 70 százaléka átadta gyűrűjét, az arányszám a többi nagyvárosban talán 50 százalékra tehető, míg vidéken szemlátomást jóval alacsonyabb volt.[25] Akik nem voltak hajlandók megválni jegygyűrűjüktől, azok közül sokan ékszerész útján gondoskodtak helyettesítőről, vagy más formában szolgáltattak be aranyat. Benedetto Croce és Luigi Albertini átadta szenátori érmét; a színműíró Luigi Pirandello négy medált küldött el Mussolininak, köztük az előző évben kapott irodalmi Nobel-díját. Nagyon kevés jelentés szól tiltakozásról vagy ellenszegülésről – persze, hiszen a Hűség Napja legfőképp azt igyekezett bizonyítani a külvilágnak, hogy az ország egységben sorakozik fel a kormány mögött; a hatóságoknak aligha állt érdekükben felhívni a figyelmet az ellenállás jeleire. Egyetlen közfeltűnést keltő eset történt: Filippo Andrea Doria Pamphili herceg, a jeles római arisztokrata, aki angol nőt vett feleségül, nem kívánt aranyat beszolgáltatni, és december 18-án a nemzetiszín zászlót sem tűzte ki az elvárásoknak megfelelően, mire a fasiszták megkísérelték bedönteni a lakhelyéül szolgáló palota kapuját, és az odavezető utca nevét Vicolo Doriáról nyilvánvaló célzatossággal Via della Fedére változtatták.[26]

Az etiópiai hadjárat iránti lelkesedést felerősítette az az érzelmi és képi össztűz, amely a dalokból, képeslapokból, hirdetésekből és filmekből áradt; a szépség, érzékiség és szokatlanság témája versengett bennük az olyan „barbár" gyakorlatokról szóló, szenzációhajhász sajtóbeszámolókkal, mint a rabszolgatartás, a vulvaösszevarrás és a gyermekáldozat.[27] A legkülönfélébb termékeket – kávét, csokoládét, sőt biztosítást is – reklámozták plakátokon a „fekete Vénusszal", amelynek kulturális eredete a kortárs amerikai kabarészínésznőn, Josephine Bakeren keresztül a szomáliai szépségek hagyományos közhelyeiig nyúlt vissza, meg az 1910-ben megjelent Marinetti-regényig, *A futurista Mafarkáig* (Mafarka il Futurista). 1936 tavaszára – a kor-

mány minden tiltó igyekezete ellenére – Olaszországban állítólag milliószámra forogtak közkézen afrikai nők pornográf fényképei.[28] Az akkori idők legkedveltebb kupléja, a *Faccetta nera* (Fekete arcocska) központi alakja egy „szép kis abesszin lány" volt, akit felszabadítanak szellemi sötétségéből, és elhoznak Rómába, ahol „megcsókolhatja" az olasz nap, láthatja a Ducét, és megtanulhatja a civilizált társadalom törvényeit – a civilizált társadalomét, ahol a rabszolgaság egyetlen formája „a szerelem rabszolgasága". Ennek a dalocskának a rendkívüli sikere, úgy tűnik, legalább annyira múlt a szexuális birtoklás, az olasz kulturális küldetés és a fasizmus iránti hűség összekapcsolódásán, mint a könnyed, vidám dallamon, amely azt sejtette, hogy Etiópia leigázása gyerekjáték lesz.

A felfokozott háborús lelkesedés és a nép mohó sikervágya közepette Mussolininak győzelmekre volt szüksége. November végén leváltotta az öreg és az ő szemében túlságosan óvatoskodó fasiszta parancsnokot, Emilio De Bono tábornokot, és Badoglio marsallt állította a helyére, de az elkövetkező néhány hétben mégsem javult a katonai helyzet, sőt a számbeli fölényben lévő ellenség olykor visszaverte az olasz csapatokat. Mussolini egyre inkább megriadt. December végén táviratban hatalmazta fel Badogliót „bármilyen mérges gáz használatára [...], akár tömeges méretekben is". A marsall a gyakorlatban már elkezdte bevetni a mustárgázt (vagy „rovarirtót", ahogy előszeretettel nevezte)[29] – ismerte már pusztító hatását Líbiából –, és a következő három hónap folyamán körülbelül ezer, vegyi anyaggal töltött, nehéz bombát dobtak le az ellenséges állásokra, vagy – még gyilkosabb módszerrel – a gázt repülőgépekről permetként szórták szét, s ezzel katonákat és civileket egyaránt megöltek, megmérgezték a folyókat és a tavakat.[30] Arzénhidrogénnel töltött gránátokat is kilőttek. A mérleg nyelve végleg az olasz haderők javára billent, és amikor februárban Mussolini felvetette, hogy talán hasznos lenne bakteriológiai fegyvereket is bevetni, Badoglio azt válaszolta, hogy fölösleges, mert az ellenség már kellően meggyengült.[31] A kis papír trikolórok, melyeket az olasz hadsereg előrenyomulását követve Albertina Roveda hazafias tanítónője tűzködtetett a gyerekekkel a Colle Umbertó-i iskola falán lógó Etiópia-térképre, egyre közelebb kerültek Addisz-Abebához.

Mussolinit nem különösebben aggasztotta, hogy mit szól a világ közvéleménye a tiltott fegyverek használatához, és még csak leplezni se nagyon próbálta, hogy a hadjárat hónapjaiban több száz tonna vegyi anyagot hajóztattak át a Szuezi-csatornán.[32] Miután a Népszövetséget nagy sikerrel tüntették fel a „proletár" Olaszország jogos követeléseivel szemben fellépő gazdag hatalmak önző érdekvédelmi eszközeként, miért kellene a fasizmusnak túlságosan aggódnia a nemzetközi jog megsértése miatt? És egyébként is, a gázhasználat miatt moralizálni ekkoriban képmutatásnak és önző dolognak tűnt: a brit birodalmat sem kesztyűs kézzel rakták össze. Mussolininak és vezető diplomatáinak ennek megfelelően nem sok lelkifurdalást okozott, hogy hazudozzanak, és az atrocitással kapcsolatos vádakat mint a rendszer lejáratására koholt rágalmakat utasítsák el. Amikor a külügyminisztérium egyik magas rangú tisztviselője, Pompeo Aloisi báró megkérdezte, milyen álláspontot képviseljen Genfben a gázzal kapcsolatban, Mussolini azt válaszolta, mondja azt, hogy az Etiópiában bevetett anyag teljesen ártalmatlan; egyszerűen csak harcképtelenné teszi a katonákat néhány órára, és különben is csak elvétve alkalmazták az abesszinek által elkövetett barbár bűncselekmények megtorlására.[33] Amikor mustárgáz áldozatairól készült fényképek jutottak el Londonba, az olasz követség azzal söpörte le őket, hogy ezek leprás esetek. Célozgattak arra, hogy cinikus módon talán maguk a britek is szállítanak vegyi fegyvereket az etióp hadseregnek.[34]

Olaszországban szigorú cenzúra nyomta el a vegyi fegyverekről felreppenő híreket, a használatukról szóló állításokat pedig a rezsim szemenszedett rágalomként verte vissza. Még ha az ellenség szinte állatian barbár is, és a plutokraták az erkölcscsőszködésükkel szégyentelenek, sem a fasizmus, sem az olasz fegyveres erők fényét nem növelte volna, ha kiderül, hogy a győzelmet milyen „férfiatlan" eszközökkel csikarták ki. (A védelmi minisztérium végül csak 1996-ban ismerte be nyilvánosan, hogy mustárgázt és arzénhidrogént használtak Etiópiában.) Mussolini tudta, hogy ha egyszer a közvélemény ennyire lelkesedik a háborúért, és ennyire ellenséges a Népszövetséggel szemben, akkor nem lesz nehéz elfogadtatni azt a gondolatot, hogy nemzetközi összeesküvés igyekszik besározni a fasizmust; így nem fognak hitelt adni

az atrocitások külföldről beszivárgó híreinek. Anna Caredio felidézte, milyen túlfűtött hangulat uralkodott a kis toscanai városban, Bagni di Luccában 1935 vége és 1936 eleje közt: mindenfelé olyan aktuális slágereket énekeltek, mint a *Faccetta nera*, a *Kicsi afrikai lány* (Africanina) és a *Búcsúzom, és megyek Abesszíniába* (Ti saluto e vado in Abessinia). Az emberek izgatottan beszélgettek az Etiópia meghódításától reményeik szerint várható meggazdagodásról. De egy nap az apja, Edgardo megrendülten jött haza, mert egy külföldi rádióból azt hallotta, hogy az olaszok azért győznek, mert gázzal támadják az etiópokat: „Ezért látszik ez a háború inkább sétagaloppnak, mint háborúnak." Anna anyja ezt az állítást azonnal elutasította mint „propagandát"; a nagyapja kevésbé volt magabiztos. Edgardo nem nyugodott meg: ő nagyon büszke volt arra a „becsületes" módra, ahogyan Olaszország 1915 és 1918 között harcolt. Anna, aki ekkor mindössze nyolcéves volt, nem tudta, miféle „gázról" van szó – bár azt azonnal érezte, hogy ez olyasmi, amiről semmiképpen nem beszélhet a tanítójának.[35]

Odaát Afrikában a katonák tisztában voltak vele, hogy a gázról és az atrocitásokról nem ejthetnek szót sem a leveleikben (amelyeket cenzúráztak), sem az avatatlanokkal folytatott beszélgetésekben. Giuseppe Bottai a leveleiben lírai hangvételben írt otthon maradt feleségének a hadjárat „történelmi szükségszerűségéről" és arról az örömről, hogy részt vehet egy olyan háborúban, amely „hadművészet [...] a maga izzó költészetében".[36] Amikor 1940-ben beszámolót jelentetett meg az etiópiai tapasztalatairól, azon is átütött ugyanez az olasz kulturális küldetés fölötti esztétikai lelkesültség. De magánhasználatú naplójában feljegyezte a hadjárat kevésbé megnyerő vonásait is, azokat, amelyeket nem lehetett nagydobra verni. 1936 februárjában leírta, hogy a katonákat figyelmeztetni kellett, ne érjenek a bombarepeszekhez, mert mustárgázzal lehetnek szennyezettek, néhány héttel később pedig viszolygását fejezte ki amiatt, ahogyan a jelentéktelen polgári származású tisztek „összekeverik a kegyetlenséget a hősiességgel", és „bestiális cselekményeket" követnek el, beleértve fegyvertelen bennszülöttek „hidegvérű és előre megfontolt lemészárlását". Galeazzo Ciano elmesélte neki, hogy a párt titkára, Achille Starace egy csapat foglyon állt neki céllövést gyakorolni. A szívükre célzott, de amikor a negyediknél tartott, abbahagyta, mondván, „Így nem szenvednek eleget!" Ezután először herén lőtte őket, csak azután mellbe. „Szemtanúk jelentették ezeket a részleteket. Természetesen nem volt szabad beszélniük róluk, úgyhogy csak suttogva mondták el."[37]

Az, hogy az Afrikában tapasztaltak mennyire döbbentették meg vagy nyugtalanították a katonákat, egy sor különböző tényezőtől függött. Bottait például nem általában a hadjárat feszélyezte, amelyet teljesen jogosnak tartott, hanem a Staracéhoz hasonló, nem értelmiségi kispolgárok durva viselkedése; őket ösztönösen megvetette. Általánosságban, mint az az 1935–36-ban, a hadjárat idején vezetett számos naplóból kiderül, a katonák körében az uralkodó érzés egyrészt a fasizmus eredményei fölötti nagyfokú büszkeség volt, másrészt a magabiztosság, hogy tekintettel az ellenség barbárságára és azokra az előnyökre, amelyek Etiópiára a felsőbbrendű olasz műveltség bevezetésével idővel háramlanak, az alkalmazott módszerek helyénvalók. Úgy tűnik, a háborúban részt vevők csak ritkán töprengtek el olyan erkölcsi megfontolásokon, amelyek fényében kritikus szemmel nézhették a fejleményeket. A legtöbbjüket gond nélkül sikerült beterelni egy olyan értékrendszerbe, ahol a hazafiasság, a Ducéba vetett hit és a fasiszta rendszer iránti engedelmesség összefonódott a katonai erények dicsőítésével és a liberális humanizmus értékeinek lekicsinylésével, elfojtva a kétely vagy az eltérő vélemény megnyilvánulását. A katolikus egyháznak az etiópiai invázióval kapcsolatos elragadtatottsága szintén fölerősítette a „kulturális misszió" gondolatát, melynek nevében végül szinte mindenfajta viselkedést vagy cselekedetet jogosnak lehetett tartani.

Vasco Poggesi azon nagyon kevés naplóíró közé tartozott, akik (a magánszférában) általános háborúellenességüknek adtak hangot. Vasco 1912-ben született mérsékelten baloldali nézeteket valló (bár a szülei komolyabb értelemben nem voltak antifasiszták), egyszerű családban a toscanai kisvárosban, Regellóban. Anyagi okok miatt az iskoláit tizenkét éves korában befejezni kényszerült, de erős tudományos érdeklődés és alkotói hajlam munkált benne: szeretett olvasni, és apjával színjátszó körbe járt. A katonaság alatt szabad ideje legnagyobb részében Victor Hugót, Tolsztojt és Dosztojevszkijt olvasta: elbűvölte az emberiesség és a társadalmi igazságosság iránti elkötelezettségük.

1935 tavaszán Szomáliába vezényelték, nagy lelkesedéssel indult útnak. „A fiatalok – írta – nem sokat haboznak meg gondolkodnak: a vérükben van a kalandvágy, és most hősöknek akarnak látszani kiváló bajtársaik és az egész Nemzet szemében." De miközben délre hajózott a Szuezi-csatornán át, nem minden bűntudat nélkül rájött, hogy nem érzi magát annyira nagy hazafinak, mint amennyire talán kellene. „Mindannyian olaszok vagyunk", szögezte le, de az igazat megvallva ő csak a „szép Toscanából" valókkal tudja igazán megtalálni a hangot: „Néha az ember kicsit elveszettnek érzi magát a tájszólások Bábelében, és elkeseredetten vágyik arra, hogy egy barátságos arcra találjon, meg egy olyan tiszta és világosan érthető hangra, amit az ember csak Toscanában hall."[38]

Miután megérkezett a dél-szomáliai Kismaayóba, egyre kevésbé érezte jól magát a bőrében. Mindenki a küszöbönálló háborúról beszélt. Vasco nem akart elmenni a húsvéti nagymisére, mert az eretnek individualizmus egy újabb rohamában úgy érezte, a kereszténységnek nem kellene támogatnia a gyilkolás gondolatát – különösen, amikor a mozgatórugó nem az önvédelem vagy az alapvető érdekek megóvása, hanem egy más nyelvű és kultúrájú nép leigázása. Erődítési és egyéb építési munkálatokon foglalkoztatták, de hamar meggyűlölte a katonaéletet: sorvasztónak és züllesztőnek találta (mindenki lopott, mint a szarka), ami „a benső én szinte teljes felszámolását" okozza. Feletteseit hozzá nem értőnek, ostobának és gyávának tartotta; egyetlen dolog érdekelte őket: biztonságban tudni a karrierjüket, „amit egy merész gesztus vagy őszinte szó végérvényesen romba dönthetett". 1935 nyarán egyre jobban megrémítette a háború minden addiginál gyakoribb emlegetése. Mindenáron haza akart jutni, nem azért, mert gyáva volt, hanem mert nem bírta megemészteni azt a gondolatot, hogy „odamegyünk és lemészároljuk szegény ördögöket, akiknek egyetlen bűnük az, hogy nem elég civilizáltak". Örömöt az olaszországi posta és legfőképpen a sporthírek jelentettek számára: „Ki nyerte a labdarúgó-bajnokságot? Ki győzött a tripoli Grand Prix-n? Hogy végződött a Giro d'Italia?"[39]

Vasco nem találta helyét a bajtársai között, egyre jobban elszigetelődött. Kétségkívül büszke volt az olaszságára, de még büszkébb a toscanai voltára: rendkívül bosszantotta a Rómából származó katonák

dölyfössége, akik a Via dell'Imperóval, a Vittorianóval meg az ostiai Lidóval dicsekedtek, amikor az ő szemében Toscana volt a nemzeti kultúra igazi bölcsője. De emellett csodálta az angolokat, a franciákat és más népeket, nem látott semmi okot arra, hogy gyűlölje őket. És ha Olaszország ereje mindig is dicsőséges kultúrájában, művészi hagyományaiban és „szellemi energiájában" rejlett, akkor miért akarja most a fegyverek erejével uralni a világot? A hirtelen támadt „helyet a világban" követelést logikátlannak és indokolatlannak tartotta, a népesedési kampányt és a terjeszkedési igény melletti érveket teljesen zavarosnak: „Ha sokan vagyunk, akkor miért kellene megpróbálnunk tovább növelni a létszámunkat? Azt mondják nekünk: azért, hogy módunkban állhasson megszerezni más országokat és gyarmatokat. De miért kell megszereznünk más országokat? Mert sokan vagyunk, túl sokan. Ez egy ördögi kör."[40]

Amikor a háború végül 1935. október elején kitört, Vasco fülsértőnek találta katonatársai lelkesedését. Végtelenül üresnek érezte a lerohanást igazoló érveket, nem utolsósorban azt a gondolatot, hogy Olaszország kultúrát visz a sötétségben élő országba:

> Tényleg az a célunk, hogy fényt árasszunk ott, ahol sötétség honolt, vagy inkább egy gazdag és termékeny földet akarunk meghódítani? [...] Nem, én nem hiszem, hogy az Abesszínia elleni fellépésünk jogos. Először is és legfőképp azért nem, mert gyűlölöm a háborút és az erőszakot. Másodszor, mert ez alkalomból arra is kísérlet történik, hogy az emberség és a műveltség álarca mögé rejtsük azt, ami a valóságban agresszió egy olyan ellenséggel szemben, aki a bátorságán és a dühén kívül mást nem tud szembeállítani velünk. Ezért hát bírálom nemzetem magatartását. Hogy én egy disszonáns hang vagyok az összhang és az egyöntetű helyeslés – legalábbis ezt állítják róla – kórusában? Igen. Nem vagyok birka. Az én agyam nincs annyira beszűkülve, hogy ne tudjam, mi a különbség jó és rossz között. Amit mi csinálunk, az rossz.[41]

Hogyan adhatta az egyház áldását erre a háborúra? – töprengett. És hogyan vakíthatták el az embereket a „dicsőség", az „ifjonti virtus" és a „hősiesség" szólamai? És mi ez a „haza", amelyért mindenkitől ilyen

áldozatokat várnak? Valóban az, amit a szeretetteiket (sokszor hiába) hazaváró anyák, apák és testvérek alkotnak? Vagy inkább (és itt Vasco előre megsejtette leendő, kommunista szakszervezeti tisztviselői pályafutását) valami „végtelenül szűkebb és hitványabb", „nagykapitalisták, nagyiparosok és nagydiplomaták klikkje, akik háborúkat provokálnak ki vagy azért, hogy megtömhessék a pénzesládáikat, vagy pusztán ócska, személyes előítéletek miatt"?[42]

Vasco, akinek a szerencséje úgy hozta, hogy 1936 tavaszán egyetlen puskalövés leadása nélkül visszatérhetett Olaszországba, szellemi szabadúszó lett, és biztosan nem is tiltakozott e meghatározás ellen. Az 1935–36-ban Afrikába kikerült többi katona kezdeti lelkesedéséből bizonyosan sokat visszavett az a viszolyogtató valóság, amit megtapasztaltak: a terep és az éghajlat zordsága, hogy mindenütt betegségek lestek rájuk, a mocsok és a szegénység, amelyben a legtöbb etióp élt, a katonaélet lehangoló unalma, az éles ellentét a „fekete Vénusz" gyakran dédelgetett ábrándképe és a szexiparban forgó rengeteg prostituált elhasználtsága közt. Az olasz hatóságok által a helyiekkel szemben elrettentésül alkalmazott, pusztító kegyetlenség és a durva ítélkezés is megdöbbentette őket. Számos napló és levél említi felháborodottan a tisztek korruptságát és tehetségtelenségét („szégyenletes camorra az egész – ha a Duce tudna róla, főbe lövetné legalább a felét a nekünk parancsoló söpredéknek").[43] De Vascótól eltérően az Afrikában szolgálók túlnyomó többsége semmit sem veszített abból a meggyőződéséből, hogy Olaszországnak teljes mértékben joga van „helyet követelni a nap alatt", és hogy a szenvedés és a kegyetlenség viszonylag kis ár azokért a jótéteményekért, amelyekben a fasizmus civilizációs missziója eredményeként hamarosan Etiópia és Olaszország is részesül.

Hogy sok katona készséggel elfogadta a rendszer frázispufogtatását, azt egyebek közt a háború egyoldalúsága magyarázta: az ellenséges veszteségek nagy részét az olaszok a levegő viszonylag biztonságos magasságából okozták. Az olasz veszteség kb. 4500 halott volt, szemben a 70 és 275 ezer közöttire tehető etióppal. Akik naplóikban vagy leveleikben megörökítették érzéseiket, azok többnyire egyenletesen jó morális állapotot és lelkesedést mutattak végig a hadjárat során.

Amikor Giuseppe Bottai októberben megérkezett Afrikába, izgatottan számolt be feleségének arról, hogyan találkozott Aszmara repülőterén „ölelések, hurrázás és hihetetlen ünnepségek" közepette Galeazzo Cianóval, majd szállt fel vele rögtön légibevetésre, melynek során 18 bombát dobtak le egy ellenséges falura. Egészen felvillanyozódott: „El nem tudod képzelni, mennyire »otthon« érzem itt magamat." Lelkesültsége három hónappal később sem hagyott alább; arról beszélt, hogy szíve „vidám és fiatalos érzésektől dagad". Az ő korában lévő, érett férfi számára, állította, „nem lehet csodásabb sors", mint „kibontott zászlók" mögött vonulni. Februárban napokon át tartó harcoknak volt a tanúja: 1915–18 egyhangú mozdulatlanságához képest ez „szép" időszak volt – „mozgalmas, pergő, elragadó, változatos", „lángoló kaland", melynek tüze „még nem teljesen hunyt ki".[44]

A fasizmus etiópiai civilizációs missziójáról való áradozás meg a háború látványa feletti elragadtatottság és esztétizálás, amit a rendszer a futuristáktól tanult el, korántsem csak az olyan értelmiségiekre korlátozódott, mint Bottai. A fiatal montepulcianói távírász, Mario Saletti egyike sok, alacsonyan iskolázott, ám némi alkotóhajlammal rendelkező társának, akik a naplóírás magányában a rendszer által divatba hozott cikornyás stílus iránt vonzódtak. Mario buzgalmát fasiszta és keresztény hitének egybeesése is felerősítette. Miután 1935 vége felé Etiópiába érkezett, leírta afölött érzett „büszkeségét", hogy az elsők közt lehet, akik „elhozzák a civilizáció levegőjét ebbe a civilizálatlan országba", valamint meggyőződését, hogy Olaszország, mivel ügye igazságos, győzedelmeskedni fog: „Előre, bajtársak, isteni sugár támogatta géniusz irányítja megállíthatatlan menetünk! Győzni fogunk!"[45] Gyakran hívta segítségül Istent, etiópiai munkájáról úgy beszélt, mint a „kálváriájáról". Prózájából, amely időnként az imádság és a pogány szónoklat között lebegett, izzó szenvedély áradt:

> Afrika! Afrika! [...] Érzem, hogy drágább vagy nekem, mint az életem! [...] Talán az az érzés tesz oly drágává számomra, hogy egy nap te leszel áldott népünk földje? Talán az a jó érzés köt oly szorosan tehozzád, hogy mi mindannyian a majdan ide érkezőkért fáradozunk? Duce, itt minden más helynél jobban megértünk téged. Ó, vak Halcyon

> [feltehetőleg „Albion"-ra gondolt], óva intünk: hiába röpíted lándzsáidat, pozdorjává törnek a gáton, amelyet miriád hős alkotott, akik, mindannyian áthatva egy nagy férfiú példájától, olyan tüzes ifjú hevületével rohannak a veszély pergőtüzébe, mint aki szerelmese karjába készül belevetni magát![46]

Ahogy Bottai, Mario sem adta látható jelét annak, hogy a múló hónapok során veszített volna lelkesedéséből vagy magabiztosságából. Miután 1936 áprilisában részt vett a húsvét vasárnapi misén, eltűnődött, miért érzi magát ennyire elégedettnek az etiópiai expedíciós hadseregben, jóllehet messze szakadt az otthonától:

> Bár távol vagyok a családomtól, megfosztva szabadságom egy részétől (még a legprímább napokon is), mi az oka, hogy nyugodt vagyok, szinte boldog? Ilyen az, amikor végzem a kötelességemet, és átérzem, hogy hazám, a fasizmus ügyét szolgálom képességeimnek legmegfelelőbb módon. Köszönöm néked, ó, Uram, hogy méltónak találtál arra, hogy megértsem, mi a szép.[47]

Marióhoz hasonlóan számos napló- és levélíró számolt be arról a büszkeségről, amely hazájuk és a fasizmus szolgálata miatt töltötte el őket: a civilizáció áldásait hozzák el a barbárok földjére, dacolnak Nagy-Britanniával és a Népszövetség többi tagjával. De az Etiópiába 1935–36-ban kivezényeltek legtöbbje valószínűleg túlnyomórészt földhözragadtabban nézte a küldetését: az otthoni munkanélküliségtől és éhezéstől való szabadulásként, sok esetben az újdonságra és izgalomra való örvendetes lehetőségként fogta fel. A háború alatti években a filmek, képeslapok, hirdetések, újságok, ponyvaregények, útikönyvek és különböző más források egy romantikus föld benyomását keltő Afrikaképet árasztottak, ahol lépten-nyomon egzotikus (nem utolsósorban szexuális) élményekbe botlik az ember. Mint a huszonhat éves leccei katonaorvos, Manlio La Sorsa Afrikában 1936-ban vezetett, részletes naplója elején nyíltan beismerte: annak, hogy Etiópiába kívánkozott, legfőbb indítéka „a kalandos élet lehetőségének a gondolata" volt egy „annyira csábító és titokzatos" országban:

> Fel kívánom jegyezni ebbe a naplóba mindazokat a benyomásokat, melyeket afrikai utazásom során szerzek. [...] Mindig is roppantul élveztem azt a természetes látványt, melyet a rengeteg vadállattal lakott, sűrű erdők, hatalmas sivatagok, krokodilokkal teli folyók, száskáktól letarolt falvak, kiszáradt és elhagyott oázisokhoz érve ott pusztuló karavánok stb. nyújtanak. [...] Egy film se hozott annyira lázba, mint az *Afrika beszél* [egy 1930-as amerikai dokumentumfilm] és a hozzá hasonlók.[48]

De lelkiismeretes fasisztaként Manlio nem akarta túlhangsúlyozni az élvezeteket. Sietve hozzátette, hogy utazása emellett („sőt mindenekelőtt") „kötelesség" és „küldetés", és minden lehetségest el fog követni azért, hogy elnyerje felettesei csodálatát és katonatársai szeretetét.[49]

Manlio vegyész és gyógyszerész szakon szerzett egyetemi diplomát, sok tekintetben hűvös, elemző észjárás jellemezte. De kezdettől fogva elhatározta, hogy a hazafias lelkesedés kellő szárnyalásáról fog bizonyságot adni egyrészt magának, másrészt bárkinek, aki alkalmasint belepillanthat a naplójába. 1936. február 12-én szállt hajóra, és jellegzetes fasiszta túlzással búcsúzott hazájától: „Ég veled, nagy Olaszország: soha még nem látszottál ilyen magasztosnak titáni erődben, mint most." Tíz nappal később a vörös-tengeri Masszavába érkezve izgatottan jegyezte fel az olasz katonák hőstetteiről hallottakat, akik „megismétlik a mi fékezhetetlen arditóink és az ókori római légiók cselekedeteit". Végtelenül büszke lett, amikor február végén megjöttek a hírek a „tembieni világraszóló győzelemről" (ahol elsősorban a mustárgázzal történt bombázás következtében két etióp rasz hadserege pusztult el), bár kicsit csalódott is: „Amidőn e feljegyzéseket írom, szívem igaz és égő hazafiságtól repes, reszketek a nagy győzelem feletti örömtől és elégedettségtől, sajnálom, hogy nem lehetek az első sorokban küzdők és az első hősi halottak közt!"[50]

Nem ismeretes, mennyit tudott Manlio a harci gáz alkalmazásáról, de kevés illúziója maradhatott egy héttel később, amikor ellátogatott két olasz repülőtérre Mai Edagában, Masszavától délre. Ha bujkáltak is benne erkölcsi kételyek, teljesen elnémította őket a fasiszta modernizáció ereje fölött érzett ámulat, meg az a szánalmat elnyomó ingerültség, hogy az etiópok a megadás helyett inkább a harcot és

a halált választják. „Nem fogják fel, hogy Olaszország csak a műveltség fáklyáját akarja elvinni olyan térségekbe, ahová a kultúra fénye még sosem ragyogott be."[51] Különösen nagy hatást gyakorolt rá a bombázók repülőtere:

> Irdatlan nagy kiterjedésű, a legmodernebb technikai követelmények szerint épült, bőségesen ellátták tágas és hatalmas hangárokkal, a személyzet barakkjaival, okosan hozzáigazítva a terephez és az éghajlathoz. [...] A repülőtér tényleg impozáns és kolosszális, több mint 160 repülőgép befogadására alkalmas. Többségüket láttam felsorakozni a hangárok előtt, már rajtuk függtek a hatalmas, nagy kapacitású, mustárgáztartalmú bombák. Mind felszálltak, és ledobták halálos terhüket az ellenséges hordákra. [...] Felemelő érzés nézni ezeket a szörnyűséges és mégis csodálatos gépszerkezeteket.[52]

Manlio erkölcsi páncélján nem keletkeztek érzékelhető repedések. Képes volt szinte szenvtelenül szemlélni a csatatéren szétszórva heverő etióp holttestek ezreit: sajnálatos, de szükségszerű árnak látta azért, hogy „drága hazánk nagyobb, erősebb és méltányoltabb" legyen, civilizációt hozzon „e sötét és fénytelen országba".[53] És hogy a fasiszta modernizáció és az afrikai barbárság közti kontraszt mennyire megakadályozhatta, hogy valaki képes legyen az erkölcsi különbségtételre, azt jól mutatta, ahogyan Manlio az olaszok oldalán harcba vetett líbiai arab katonákról beszélt, akiknek kegyetlensége megrettentette az etiópiaiakat:

> Az emberek azt mondják majd, hogy barbár, vad és embertelen eszközökhöz nyúltak, de ez volt az egyetlen mód számunkra, hogy eredményesen elbánjunk a barbár és embertelen népséggel. És mi, európaiak, akik könnyen megrendülünk, és egyetlen szóra megbocsátunk, sose lennénk képesek elkövetni azokat a vandál cselekedeteket, amelyek elengedhetetlenek voltak ennek az aljas és műveletlen népnek a legyűréséhez, elfojtandó a legcsekélyebb szándékukat is a harc újrakezdéséhez.[54]

Azt követően, hogy az olasz haderők 1936. május elején bevonultak Addisz-Abebába, és Mussolini hivatalosan bejelentette a győzelmet (jóllehet a valóságban még nagy országrészek maradtak meghódítatlanul), Manlio még néhány hónapig Etiópiában maradt. Beutazhatta a gyarmat északi térségeit, tanúja lehetett az első civilizációs lépéseknek. Augusztusban megcsodálta a hegyeken át kígyózó, viaduktokkal és hidakkal tagolt, Akszúmtól Aszmaráig húzódó remek utat: „Igazi mestermunka, amit csak az olasz géniusz és munkaerő tudhatott megalkotni." Megfigyelte, hogy beindult az ipar és a kereskedelem, új boltok bújtak ki a földből, és a helybeliek sikeresen utánozták le („mint a majmok") az olasz üzleti gyakorlatot. Meglepte, hogy a katolikus egyház megjelenését fizikailag is milyen gyorsan érzékelni lehetett: katonák építette kis templomok, fogadalmi kápolnák és szentélyek tarkították a tájat. Mi több, a fejlődés lendületét már akkorának ítélte, hogy biztosra vette, Addisz-Abeba néhány éven belül olyan lesz, mint Európa bármelyik nagy fővárosa, és maga az ország „az örök Róma védőszárnyai alatt, a maga munkájával, dalaival és javaival" teljesen „átalakul és megújul".[55]

Manlio meg volt győződve az invázió jogosságáról, érzéseit feltüzelte és tovább szította az, hogy a liberális korszak hibái, megaláztatásai végre a süllyesztőbe kerültek. Olaszország most határozottan elindult a felvirágzás és naggyá válás útján, hála Mussolini géniuszának. Sok millió honfitársa osztozott vele ebben az érzésben: hogy a múltat levezekelték, és a jövő immár beteljesíti a risorgimento keltette reményeket, melyeket a nacionalizmus és a fasizmus újra feltüzelt. Nagyrészt ez táplálta az Etiópia körüli eufóriát. „Az olasz nép a Duce dinamikus vezénylete alatt – elmélkedett Manlio 1936 augusztusában a hadjárat sikerén – lelkesedéssel és római szellemmel fogadta ezt a vállalkozást, bízott vezérében, és tudván tudta, mi az igénye és küldetése." Mindent ragyogóan megterveztek, hogy ne ismétlődhessenek meg „a múlt szerencsétlen gyarmati háborúiban elkövetett kormányzati tévedések". Magukat a katonai műveleteket a legapróbb részletekig előkészítették, és hihetetlen hatékonysággal alkalmazták a „legújabb hadviselési eljárásokat", különösen „légügyi téren". Ezáltal az olasz kultúra fáklyája, amely „nemzedékről nemzedékre járt évszázadokon át, egyre ragyogóbbá, még káprázatosabbá vált, míg el nem érte mai tün-

döklő fényét"; most világosságot adhat egy népnek, amely idáig „a legnyomorultabb barbárságra" volt kárhoztatva.[56]

Ez a magabiztosság segített Manliónak abban, hogy ragyogó, romantikus fényben lássa Etiópiát. A makacs helyi ellenállásról, letartóztatásokról és akasztásokról szóló beszámolói közben költői fantáziája akadálytalanul szárnyalt: a vidék a maga bujaságával és szépségével édenkertnek tűnt, az ország az érzelmi tobzódás küzdőterének:

> Mily gyönyörűek ezek a csillagfényes afrikai éjszakák! Minő kellem, minő szeretet, minő jóság van a szívben egy ilyen égbolt alatt, amelyet a hold fehér korongja világít meg, üdvösséggel és végtelenül nyugodt boldogsággal töltve meg bárkinek a lelkét, aki a hazájáról, anyjáról és rá váró feleségéről álmodik.[57]

Talán nem meglepő, hogy ebben a hangulatban Manlio gondolatai rögtön a szexuális kalandok felé fordultak. Végtére is öntudatos fasiszta volt, és talán nem arra biztatott-e folyton a rendszer, nem azt dicsőítette-e ideológiája központi elemeként, hogy mutassák ki férfiasságukat, rámenősségüket és ifjonti bujaságukat? „Mennyire szeretném teljesen, tiszta erőből, meggondolatlanul, már-már kétségbeesetten élni az életemet! Kiinni utolsó cseppig a boldogság serlegét, hogy azt mondhassam: igaz, hogy megöregedtem, de ifjúságomat teljes gőzzel éltem, nincs mit megbánnom."[58]

A nemiség kezdettől fogva ott lebegett Etiópia meghódítása körül, és kiélésének korlátlan lehetősége kétségkívül azok közé a vonzerők közé tartozott, amelyek miatt sok férfi szívesen ment katonáskodni Etiópiába. A *Faccetta nera* tisztes érzékiségéhez durvább dalok társultak, például a népszerű kuplé, a *Valtzer d'amore* (Szerelmi keringő) átirata, amelyet Manlio 1936 májusában jegyzett le:

> Odaát Afrikában / nem változunk sokat, / kockázgatunk-henyélünk / a pálmafák alatt. / A tukult megtesszük hálószobának, / s vitézi próbák sokasága vár majd, / játszadozunk szerecsen nővel, mórral, / s gyarapszunk sok tejeskávé poronttyal.[59*]

* Szénási Ferenc fordítása

Számtalan alkalom kínálkozott, és Manlio más katonákhoz hasonlóan sűrűn ki volt téve a csábításnak. Csakhogy szembesült egy dilemmával. Fiatal fasiszta férfiként semmi oka nem volt rá, hogy visszafogja nemi gerjedelmét; valahányszor az alkalom úgy hozta, de a felsőbbrendű faj képviselőjeként egy kérdés bujkált benne: nem volna-e ildomosabb visszautasítania minden testi kapcsolatot a helybéli nőkkel?

Mint oly sűrűn megesett azokkal, akik naplót vezettek Etiópiában, a sokszor ellentétes érzelmek vetélkedésében a „szutyok" és a „szag" szolgált döntőbírául. Július elején Manlióval az történt, hogy egy lány bemenekítette a vihar elől egy házba. Lehúzta Manlio kesztyűjét, simogatta a kezét, énekelt neki, majd ágyba fektette. Miközben szakadt odakint az eső, Manlio őrlődött a nemi kielégülés utáni vágya és a nő tisztátalanságától való viszolygása közt – őszinteségéhez kétség sem férhet, de szimbolikusan nagyon is kézenfekvő volt megfelelő „fasiszta" választ adnia a férfiasság és a faji öntudat kettős próbatételére:

> Erőt kellett vennem magamon, hogy elfojtsam undoromat. Ugyanakkor a lány együttérzést és hálát érdemelt. Végül is nem volt mocskosabb a többinél. [...] Még szorosabban kapaszkodott belém. [...] Az ölelése azonban taszított. [...] Az émelyítő és kibírhatatlan szagtól levegőt is alig kaptam, és lehetetlen volt legyőznöm az idegenkedést és az undort a tisztálkodás ilyen fokú elhanyagolása miatt. Szerencsére az eső elállt. A kielégületlenség és kudarc érzésével keltem fel. Megpróbáltam megértetni vele, hogy nem maradhatok tovább. Nem tudta palástolni csalódottságát és kétségtelen megalázottságát, hogy képtelen volt érvényesíteni női – és faji – csáberejét. [...] De mégsem lehetek ennyire durva vagy udvariatlan. [...] Színleltem némi gyengédséget és vonzalmat, elköszöntem tőle, és megígértem, hogy újholdkor visszajövök.[60]

Manlio reményei egy romantikus afrikai szexuális kalandra néhány hónappal később váltak valóra, amikor meglátott egy szép nőt, aki szokatlanul büszke tartással ment az utcán az észak-etiópiai városban, Deszében. A nő viszonozta a pillantását, és meghívta a házába. Kiderült róla, hogy gazdag, a társadalom felső rétegébe tartozik, és ezúttal nem jelentkeztek azok a testi vagy lelki gátak, amelyek a közönséges

prostituálttal az élményt tönkretették. Mint a találkozásról készült színes naplóbejegyzés is érzékelteti, Manlio nyilván úgy gondolta, hogy fasiszta férfiúi méltóságán nem esik csorba, tekintettel a nő arisztokrata magasabbrendűségére és a Gabriele D'Annunzio-regénybe is beleillő díszletekre (ahonnan vélhetően a drogok sem hiányoztak, mert úgy tűnik, Manlio egy időre az eszméletét is elvesztette): „Az ágya felé intettem: ő igent mondott. A cselédek visszavonultak. Elnyúltam az egyszerű abesszin ágyon [...] a lenyugvó nap gyengülő fényében, amely egy kis nyíláson áradt be, s a karjaimban tartottam a legszebb etióp nőt, akit valaha ismertem."[61]

A győzelem mámora

Olaszországban 1935–36 telén és tavaszán lelkesülten figyelték az olasz haderők előrenyomulását Afrikában. A torinói Zelmira Marazio, aki akkor tizennégy éves volt, emlékezett rá, hogy az osztálytermükben volt egy nagy Etiópia-térkép – akárcsak Albertina Roveda iskolájában a venetói Colle Umbertóban –, amelyen kis zászlókkal jelölték a meghódított helységeket: Adua, Akszúm, Makele, Amba-Aradam, Amba-Alage. Ő és barátnői megkapták a katonák címét, olyanokét, akik „háborús keresztanyát" szerettek volna maguknak, és a lányok „bombasztikus frázisoktól csöpögő" leveleket írtak nekik, cserébe apró fényképeket kaptak, amelyek sátraik mellett álló, szakállas fiatalembereket ábrázoltak, a háttérben hegyláncokkal. A templomokban a papok arra szólították fel a híveket, hogy imádkozzanak a hadseregért, hogy elvihesse a római kultúrát és a keresztény hitet Etiópiába, és széttörhesse a rabszolgák láncát; Monte dei Cappuccini kolostorában a szerzetesek emléktáblát állítottak az Etiópiában járt leghíresebb olasz hittérítőnek, a 19. századi bíborosnak, Guglielmo Massaiának. Zelmirát teljesen magával ragadta a hadjárat izgalma, otthon saját térképet tartott, azon követte az előrenyomuló csapatokat, és arról álmodozott, milyen jó lenne kimenni Afrikába, és „tanítani a kis fekete lurkókat, hogy hűséges polgárai legyenek a fasiszta Olaszországnak".[62]

Genovában a tízéves iskolás lány, Sandra Cironi a béklyóiktól megszabadított rabszolgákról, az etióp nép hálájáról és arról írt lelkesen a naplójában, hogy micsoda „bűn" szankciókkal sújtani egy olyan országot, amely húsz évvel azelőtt „megmentette" a nyugati hatalmakat, és most „kultúrát visz oda, ahol a vadság uralkodott".[63] Milánóban a zsidó drágakő-kereskedő, Roberto Cohen magabiztosan állapította meg a naplójában, hogy Olaszország „legszebb győzelme" Nagy-Britannia hanyatlásának kezdetét fogja jelezni. Az angolok, állította, tökéletesen megérdemlik a sorsukat: „Aljas és hálátlan népség! Hát ennyit ért 700 ezer hősi halott segítsége, hogy a brit birodalom megmeneküljön? [...] Ezt sose fogjuk elfelejteni, ti, angol barbárok. [...] Haladnunk kell tovább, előre: Anglia rá fog jönni, hogy már nem a gitárosok csapata vagyunk!"[64] Ezzel szemben Rómában Monsignor Domenico Tardini mélységesen megrendült azon, hogy Olaszországban szemlátomást „mindenki megbolondult": „Az emberek megmámorosodnak a háború gondolatától, annyira erőszakra nevelték őket, hogy azt hiszik, meghódíthatják az egész világot." És a papság nemhogy józanságra vagy mérlegelésre intené az embereket, de a püspökökkel az élen szinte kórusban „handabandázik", „harciaskodik": „Ők a [...] legszenvedélyesebbek és a legtébolyodottabbak. Felajánlanak színaranyat, színezüstöt, gyűrűket, láncokat, kereszteket, órákat, font sterlingeket. Civilizációról, vallásról, Olaszország afrikai kulturális missziójáról papolnak."[65]

A húszéves padovai fizika szakos egyetemi hallgató, Maria Teresa Rossetti legszívesebben „táncra perdült" volna örömében, amikor meghallotta, hogy az olasz haderők 1936. május 5-én bevonultak Addisz-Abebába. Lelkesültsége majd kicsordul a naplójából. Az egész világ ellenségessége ellenére – írta büszkén – Olaszországnak sikerült végrehajtania „a legnagyobb gyarmati vállalkozást, amelyet a történelemkönyvek feljegyeztek":

> Csak hét hónap, de most Olaszország neve röppen fel dicsőségesen mindenki ajkáról, és követeli ki a világ lelkesedését ésámulatát. Hét hónap: azok, akik még mindig azt hitték, hogy egy nyomorúságos Olaszországocskával van dolguk, egy pártoktól szaggatott, erőtlen vagy szenvedélytelen Olaszországocskával, amelyről azt képzelték, éhín-

ségbe tudják dönteni, azoknak most tisztelettel fejet kell hajtaniuk Európa egyik legnagyobb nemzete előtt. [...] Ó, Crispi, Oriani és ezer másik árnya, ti, akik egész életetekben küzdöttetek a gyarmattartó, hagyományaihoz méltó Itáliáért, most figyeljetek rá, ahogy elnyer mindent, „római békét" szab a világnak, elviszi a legnagyobb és legragyogóbb műveltséget Afrika földjére, megújítva az ősi latin birodalom pompáját! Figyeljetek rá, és örvendezzetek sírotokban, mert az ország dicsőséges, győzedelmes jövő felé tart.[66]

Maria lelkesültségében május 5-én vagy 30 millió olasz osztozott, akik a vijjogó szirénák hangjára a terekre tódultak meghallgatni a győzelem hírét. Rómában 400 ezer ember zsúfolódott össze a Piazza Venezián és a környező utcákban, hogy hallhassa Mussolinit, amint bejelenti, hogy a háborúnak vége, és Etiópia mostantól „de iure és de facto olasz". Akkora volt az éljenzés, hogy a Ducénak tízszer kellett kijönnie az erkélyre fogadni a tetszésnyilvánítást. Eközben a Vittoriano lépcsőin tízezer gyermekből álló kórus énekelte el az újonnan komponált „birodalmi himnuszt". Négy nap múlva a tömeg önkívületében még jobban ujjongott az ívfények alatt, amikor a Duce kihirdette „a birodalom újjászületését tizenöt évszázad után Róma meseszép dombjain". Bejelentette, hogy a király felvette az Etiópia császára címet „önmaga és utódai számára". Megkérdezte a tömegtől, hogy „érdemes" lesz-e a birodalomra, amit adott nekik. És amikor harsogva bömbölték, hogy „igen!", kijelentette: a válaszuk „szent eskü", amely Isten előtt „életre-halálra" kötelez.[67]

Az aznap esti tömegben ott volt a neves újságíró és színpadi szerző, Ugo Ojetti, aki a Corsónak a Piazza Veneziára néző egyik saroklakásából követte figyelemmel az ünnepség jeleneteit. Eseményleírását erősen vallásos fogalmakkal körítette, ugyanúgy, mint amikor először látta Mussolinit még 1921-ben; akkor a rajongó hívek fölé emelt fasiszta vezér egy magasba tartott oltáriszentségre emlékeztette. Most még azt is csodaszámba vette, amikor a Duce az erkélyen hirtelen megjelent. Ojetti esetében, ahogy másoknál is, nem könnyű megvonni a határvonalat a hiteles tapasztalat és a kifejezésmód pózoló mesterkéltsége között:

> Minél tovább várunk, annál inkább felvillanyozódunk, ez az érzés keresztülsugárzik rajtunk, és megélesíti az elménket, úgyhogy nemcsak a jelen, hanem a jövő és a múlt is tisztán, élesen látszik: Róma múltja. Egy kezet érzek a vállamon: „Pontosan kétezerkétszáz év telt el az első pun háború óta: Kr. e. 264, 1936." Ezt az egyetem rektora mondja, De Francisci. [...] „Du-ce, du-ce, du-ce": a kántálás mindig az embertenger túlsó végén kezdődik, mintha a legtávolabb állók a hangjukkal próbálnának közelebb jutni a Palazzo Veneziához, ha már a testi valójukban nem megy. Egyszer csak a ritmus fokozódik. [...] Három trombitaszó. Ott hátul nem hallották, és még kiabálnak, üvöltenek, hívják. És aztán ott van, egyenes derékkal, az arca szögletes, keze az erkély márványán. Mikor jött ki? Mikor vált láthatóvá? Úgy tűnik, mintha mindig ott lett volna, és az a széles váll örökké ott feszített volna a hatalmas ablak közepén, márványból faragva, mint a párkány és az ablakkeret. [...] Minden kimondott szava olyan, mintha tudatosan lépne előre egyet; határozott és hangsúlyos: „Olaszországnak végre megint van birodalma". Aztán jön a figyelmeztetés: „Kiáltásotok szent eskü, ami kötelez benneteket Isten előtt." [...] Egyik kijelentésével a másik után olyan égő szenvedélyt öntött belénk, és olyan magasságokba emelte fel a lelkünket, hogy ez a rövid és végtelen üzenet úgy tetszett az embereknek, mintha természetes invokáció lenne az életen túlról. Kiáltás felel rá válaszul, mintha azt akarná tudatni, igen, Isten már mindenki szívében ott van. Ebben a pillanatban az ég hatalmas kupolája alatt a tér egy templomhoz hasonló.[68]

Nem Pietro De Francisci, a római jog kiváló professzora és az új igazságügyi miniszter volt az egyetlen a tudomány emberei közül, akit elragadott a hév a Piazza Venezián azon a tavaszi estén. Az ország mintegy tucatnyi legtehetségesebb történésze ült egymás mellett a Vittoriano lépcsőin, lábuk előtt a Palazzo Venezia erkélye felé forduló, izgatott arcok tengerével. Köztük volt Gioacchino Volpe, Carlo Morandi, Federico Chabod, Alberto Maria Ghisalberti, Ernesto Sestan és Walter Maturi. Amikor Mussolini bejelentette, hogy a Római Birodalom újra létezik, érezték, hogy magával rántja őket a közös öröm áradata: „A lárma mennydörgésként szállt fel a hatalmas tömegből. Az érzelem

bennünket is elragadott. És mindannyian, akik ott ültünk azokon a lépcsőkön, összeborultunk és megöleltük egymást" – emlékezett vissza Volpe.[69] Akárcsak Ojetti és De Francisci, kétségkívül ők is úgy érezték, hogy a múlt és a jelen szellemi egészbe olvad, olyasfajta erkölcsileg összeforrott, nemzeti közösséget alkot, amiről Mazzini és sok más értelmiségi álmodott a 19. század eleje óta.

A következő hónapban Genfben a fasiszta kultúra afrikai diadalának sokkal józanabb megítélésével lehetett találkozni. Június 30-án Hailé Szelasszié etióp császár felhívással fordult a Népszövetséghez. Amikor szólásra emelkedett, olasz újságírók, akiknek ez alkalomra sípokat osztott ki a frissen kinevezett külügyminiszter, Galeazzo Ciano, Mussolini veje, fütyülni és hurrogni kezdtek.[70] Hailé Szelasszié emlékeztette a küldötteket, hogy nyolc hónapja, a szankciók bevezetésekor segítséget ígértek, és arról biztosították, hogy az agresszió nem járhat sikerrel. Ezután elítélte a mérges gáz módszeres alkalmazását a népe ellen, „megszegéseként annak a legszentebb fogadalomnak, amelyet a föld nemzetei tettek, hogy nem használnak ilyet ártatlan emberi lényekkel szemben". Elmondta, hogy 1935 végén az olasz haderők a vereségtől való félelmükben könnygázbombákat és mustárgázos tartályokat dobtak le a csapataira. Amikor ez a taktika jórészt hatástalan maradt, január végétől gyilkosabb módszerekhez folyamodtak, melyeket, mint kijelentette, kötelessége „a világ ítélőszéke elé tárni":

> Különleges permetezőket helyeztek el a repülőgépek fedélzetén, hogy szitáló halálesőt porlasszanak szét nagy területek felett. Kilenc, tizenöt, tizennyolc repülőgépből álló kötelékek követték egymást úgy, hogy a belőlük kibocsátott permet folyamatos esőt alkosson. [...] A barbárság kifinomult formájaként a pusztítást és a rettegést a vidék legsűrűbben lakott térségeibe, a háborús helyszínektől legtávolabb eső pontokra is elvitték. [...] Ezek a félelmetes taktikák beváltak. Emberek és állatok pusztultak el. Akit elért a repülőgépekből hulló haláleső, a fájdalomtól sikoltozva menekült. Mindazok, akik ittak a mérgezett vízből vagy ettek a fertőzött élelmiszerből, szintén rettenetes szenvedések közt múltak ki. Az olasz mustárgáz áldozatai tízezerszámra hullottak el. [...]

> Én magam [...] azért jöttem el, hogy tanúbizonyságot tegyek a népem ellen elkövetett rémtettekről, és figyelmeztessem Európát, milyen sors vár rá, ha fejet hajt a kész tények előtt. [...]
>
> Arra kérem az ötvenkét nemzetet, hogy ne feledkezzen meg arról a nyolc hónappal ezelőtt kinyilvánított elvről; annak tudatában irányítottam népem ellenállását egy olyan agresszorral szemben, amelyet elítélt a világ. Ha a fegyvereim gyengébbek voltak, a repülőgép, tüzérség, lőszer, kórházi ellátás hibádzott is, a Népszövetségbe vetett bizalmam szilárd maradt. Nem hittem volna, hogy egyetlen agresszor sikerrel szembeszállhasson ötvenkét nemzettel, köztük a világ legerősebbjeivel. [...]
>
> Az etióp nép nevében, a Népszövetség tagjaként kérem a közgyűlést, hogy tegyen meg minden szükséges lépést az alapszerződés tiszteletben tartása érdekében. [...]
>
> Kérdezem az ötvenkét nemzetet, akik segítséget ígértek az etióp népnek az agresszorral szembeni harcában: mit kívánnak tenni Etiópiáért? [...]
>
> Világ képviselői, azért jöttem Genfbe, hogy egy államfő legfájdalmasabb kötelességének tegyek eleget önök előtt. Milyen választ vigyek haza a népemnek?[71]

Könyörgése a megbékítési politikában bízó küldöttek körében süket fülekre talált. Négy nappal később megszavazták az Olaszországgal szembeni szankciók feloldását. A Népszövetség hitelessége jóvátehetetlen csorbát szenvedett. Hailé Szelasszié 1941-ig önkéntes száműzetésbe Nagy-Britanniába vonult.

Etiópia meghódításával Mussolini olaszországi népszerűsége csúcsára érkezett. A király – aki Addisz-Abeba bevételéről tudomást szerezve elsírta magát örömében, és aztán egész éjszaka fennmaradt, hogy büszkén böngéssze Afrika térképét – az ország legmagasabb katonai

kitüntetését adományozta neki „a történelem legnagyobb gyarmati háborújának" megnyeréséért.[72] A Garda-tó partján álló villájából az idős D'Annunzio gratuláló levelet küldött, köszöntve a Ducét a „halhatatlanságban". A győzelmet „páratlan és bátor gesztusnak" nevezte, amely „egyfajta spirituális revelációként"[73] kavarta fel a lelkét. A szenátusban a Nobel-díjas fizikus, Guglielmo Marconi Olaszország afrikai győzelmét „a risorgimento eszméinek" hősi beteljesítéseként méltatta, és dicsérte az ország vezetőjének „titáni munkáját": „Olaszország – a Duce köré tömörülve, akiben és akiért hisz – rendíthetetlen bátorsággal, törhetetlen egységben szállt szembe a történelem valaha létezett legőrültebb és legbecstelenebb koalíciójával."[74] Mindenünnen hódolatnyilatkozatok áradtak, a propagandisták nem késlekedtek Isten eszközének kikiáltani Mussolinit: „isteni", „csalhatatlan", „megkerülhetetlen", „nemtő", „Caesar", „vallásalapító" („a vallás neve Olaszország").[75]A hozsannázásra Mussolini egyre szenvtelenebbül, egyre tartózkodóbban reagált. Mintha hinni kezdett volna a saját mítoszában, és már nem tartotta volna magát közönséges földi halandónak. A munkatársai panaszkodtak, hogy egyre kevésbé hallgatja meg mások véleményét, és döntéshozatalkor kizárólag a saját intuíciójára támaszkodik. Az irracionalitás elsődlegességébe vetett hite, ami már a fasiszta világnézet meghatározó elemének számított, fokozatosan erősödött: „Sose tévedtem, amikor az ösztöneimre hallgattam; mindig hibáztam, amikor az érvekre."[76] A hivatalos fényképeken merev, mosolytalan, szoborszerű tartást vett fel, gyakran sisakot viselt – inkább látszott bálványnak, mint embernek. És hogy ez az elvont, emberi mivoltától megfosztott kép mennyire megfelelt a saját kivételességéről szóló belső meggyőződésének, annak, hogy érzése szerint ekkor már toronymagasan emelkedett ki a középszerűség őt körülvevő tengeréből, az kiviláglik szeretője, Claretta Petacci és veje, Ciano naplójából. Mindketten beszámoltak arról a durva megvetésről, amit a többi olasz iránt érzett, és az önhitt elragadtatottságról, amivel önmagához viszonyult. Egy Petaccival való jellegzetesen szenvedélyes szerelmi együttlét során 1937-ben kijelentette, hogy olyan emlékművet szeretne magának, amely büszke tartásban állva ábrázolja, a messzi távolba meredő tekintettel, egy legalább 2 méter hosszú kardot lóbálva,

fején a birodalmat szimbolizáló sisakkal. „Kolosszális" legyen: „Azt akarom, hogy a gyerekek azt mondják: Ez volt hát Mussolini."[77]

A Petacci-románc 1936 késő tavaszán kezdődött – úgy tűnik, szinte pontosan egybeesett a birodalom kikiáltásával. A Ducéba belehabarodott huszonnégy éves Claretta a pápa magánorvosának a lánya volt; 1932-ben találkozott először Mussolinival, amikor az Ostiába vezető úton megpillantotta az Alfa Romeóját sebesen vezető férfit, és rápparancsolt a sofőrjére, hogy gyorsítson fel, és vegye üldözőbe. Egy sor szenvedélyes levélből és a közöttük létrejött találkozásokból izzó szerelmi viszony bontakozott ki („Te, aki uralod a világot, rám mosolyogtál. [...]"; „Felhívtál, és amikor meghallottam a hangod, az olyan volt, mintha [...] a nap sugarai varázslatos lantként az élet legszebb dalát játszanák."[78]), mely kilenc éven át tartott, egészen közös halálukig, amikor géppisztolysorozat végzett velük a Comói-tó partján. Petacci kezdettől fogva rájátszott Mussolini mindenhatóság-érzésére és férfiasságának fitogtatására. Befolyása cseppet sem hatott fékezőleg arra az alattomos valóságtorzításra, amelyre a fasiszta retorika oly nagy hajlamot mutatott. 1936. május 12-én, amikor a lány még csak félénken próbálkozott a tegező formával, Mussolinit „édes vademberemnek" nevezte, őt pedig Mussolini – Caesar szeretőjére utalva – „kis Serviliámnak".[79] Három héttel később a lány már minden visszafogottság nélkül tegezte, és bevetette szenvedélye teljes tárházát, ami egész hátralévő életében annyira elbűvölte a Ducét:

> Én nagy szerelmem. Imádlak. Szép voltál ma este. Férfias arcod szinte szikrákat lövellt, agresszív voltál, mint egy oroszlán, vad és fenséges. Az alakod olyan, mint a virágzó élet, a csodálatos fiatalság egyetlen összesűrűsödött lüktetése, olyan legyőzhetetlen vibráló érzés, olyan félelmetes akarat sugárzik belőle, hogy láttára reszketni kezdek. Olyan ez, mint egy felhőszakadás, a fölény, a nagyság, a fiatalság széllökése, ami üt, ver és elkábít, ekstázis és csodálat marad a nyomában. Megsemmisültem. A szépség és erő óriásának látlak. [...] Már tizenhárom évesen, amikor még nem tudtam semmiről, neked ajánlottam egész életemet. Most beszívom a leheletedet, fenséges, álomszerű pillanatokat élek át a közeledben. [...][80]

1935–36-ban nemcsak Mussolinit, hanem az egész országot is magával ragadta a felfuvalkodottság és az örömujjongás; nehéz lett volna bárhol a valóság józan értékelését fellelni. „Egy nagy illúzió, egy álom története", összegezte a helyzetet Ludovico Greco nápolyi újságíró, aki akkor, a harmincas évek végén egyetemi hallgató volt.[81]

Gazdasági és politikai szempontból az etiópiai hódítás valójában végzetesen drága mulatság volt. Minden valószínűség szerint jóval több, mint 40 milliárd lírába került, vagyis csaknem egy teljes évi nemzeti jövedelembe, és éppen akkor, amikor a jóléti kiadások meredeken nőttek: 1940-ben négyszeresét téve ki az egy évtizeddel korábbi szintnek, majdnem elérték a 7 milliárd lírát.[82] A spanyol polgárháborúba való beavatkozás 1936–39-ben tovább fokozta az ország pénzügyi nehézségeit. Az ilyen mérvű költekezés egyik következményeként Olaszország nem engedhette meg magának, hogy a fegyveres erők akár minőségi, akár mennyiségi fejlesztésébe beruházzon egy olyan időszakban, amikor más országok hatalmas fegyverkezési programokba vágtak bele, hogy felkészüljenek a küszöbönálló európai háborúra. További gondokat okoztak a népszövetségi szankciók, amelyek az exportot új piacok felé terelték, és felgyorsították az önellátásra való törekvést („nemzeti autarkia"), miközben az importcikkeket pótermékekkel kellett kiváltani – a gyapjút például tejből készült „lanitállal". A devizatartalékok kimerülésével és az elszabaduló költségvetési hiánnyal az ország a legjobb úton haladt az összeomlás felé.

Etiópia lerohanásának nemzetközi elítélése politikai szempontból távolabb taszította Olaszországot Nagy-Britanniától és Franciaországtól, miközben közelebb vitte Németországhoz. A kapu azonban még nem zárult be: a nyugati hatalmak Hitlertől való félelme bőven hagyott teret Mussolininak a lavírozásra. Igazság szerint a Népszövetséget Etiópia kapcsán főleg az az aggodalom indította megbékélésre, nehogy belehajtsák Olaszországot Németország karjaiba. De Mussolininak az ösztöne azt súgta, hogy a Nyugat jövőjének záloga az agresszív, hit irányította eszméket követő új olasz és német nemzet, és hogy a félénk kispolgári értékeket dédelgető, régi demokratikus hatalmak kora leáldozott. Ebben a megérzésében bízott erősen 1936 őszén, amikor aláírta Németországgal a barátsági szerződést, és bejelentette, hogy

Berlin és Róma „tengelyt" alkot Európában. Amikor egy évvel később hivatalos látogatást tett Németországban, ahol a náci elit körülrajongta, és csaknem egymilliós tömeg hallgatta szónoklatát egy égzengés közepette tartott szabadtéri nagygyűlésen Berlinben, az az euforikus érzés fogta el, hogy ő és Hitler kettesben meglovagolhatják a világot. Hazatérte után így dicsekedett Clarettának:

> Lojálisak, és ráéreztek a [fasiszta] rendszer erejére. Tisztában vannak vele, hogy ha az egyikünk elbukik, vele zuhan a másik is: nagyon szorosra fűztük a kötelékünk. Felismerték, hogy Olaszország nem viccel. Kiváló nép. Tudják, hogyan kell nagyüzemben csinálni a dolgokat. Képzeld csak el, még mindig rólam beszélnek. Rajonganak értem. A katonatisztek csodálták higgadt, nyugodt erélyességemet, könnyed vezetési stílusomat. A diákságot – tizenkétmillióan vannak – megbabonázta a beszédem. [...] Az egyszerű embereket teljesen megnyertem. Érezték az erőmet. [...] A beszédre összegyűlt tömeg akkora volt, hogy nem láttad a végét. Még soha senkit nem részesítettek ilyen fogadtatásban, se királyt, se császárt, se senkit. Igen, megnyertem őket. Érezték az erőt. [...] A vörös lobogók mögöttünk, a fénysugarak, a fáklyák. [...] Úgy vonultunk, mint két isten a felhőkben.[83]

— 10 —

Fajvédelem

A szex gondokat okoz

Amikor 1936 nyarán Ciro Poggiali újságíró a *Corriere della Sera* különleges tudósítójaként kihajózott Nápolyból Etiópiába, tudta, hogy sok mindenről nem írhat majd – dühös is volt érte. 1923 óta dolgozott a lapnál. Mint a legtöbb újságíró, gyakorlatias megfontolásokból elfogadta a liberalizmus fasizmusra váltását és a szabadságjogok ezzel járó csorbítását. Néhány évvel később visszatekintve nem érzett késztetést arra, hogy bármiféle általános véleményt fogalmazzon meg a rezsimről, de azon eltöprengett, hogy a kormány sajtóhoz való viszonyának bizonyos vonatkozásai „fölöttébb érdekesek", sőt „kissé hajmeresztők". Például miért kell olyan nagy igyekezettel rejtegetni azt a tényt, hogy Etiópiában még 1936 májusa után is kiterjedt ellenállás tapasztalható? Végül is sok országnak évtizedekbe telt meghódoltatni gyarmatait. És miért kell elbagatellizálni egy ennyire elmaradott ország virágzóvá tételének nehézségeit, amikor megint csak köztudott, hogy a többi gyarmattartó hatalom is kínlódik külső birtokainak fejlesztésével? „De ez már csak így marad – írta Poggiali. – Nem akarnak borúlátást vagy félelmet kelteni az olasz tömegek szívében, akikről úgy tartják, a csüggedésre éppúgy hajlanak, mint a lelkesedésre."[1]

Annyi bizonyos, hogy a győzelem bejelentése után mindent elkövettek, hogy táplálják a derűlátást, és fennhangon dicsérték a kínálkozó, csodálatos lehetőségeket. 1936 májusában a párt nem hivatalos, vezető

folyóirata, a *Gerarchia* azokról a „kimeríthetetlen erőforrásokról" cikkezett, amelyeket a bennszülött lakosság addig csak minimálisan aknázott ki, és amelyek az „észszerű, rendszeres és haladó szellemű gyarmatosítás" következtében hamarosan hozzáférhetővé válnak Etiópiában: „Szikrányi kétely nélkül kijelenthetjük, a parasztjaink számára megnyíló mezőgazdasági távlatok annyira kiszélesedtek, hogy tényleges határai szinte beláthatatlanok." A neves fasiszta, Asvero Gravelli hosszan taglalta azt a roppant gazdagságot, amit Afrika hozhat, különösen a banántermesztésben, és „a növényvilág aranyában" rejlő nagy lehetőségeket hangsúlyozta. Az *Il Popolo d'Italia* hasábjain a jól ismert útikönyvíró és publicista, Mario Appelius igazi Eldorádóként ábrázolta Etiópiát, azt bizonygatva, hogy talpuk alatt „óriási lehetőségek" rejtőznek. A föld aranyat rejt, ezt a Királyok Völgyének hieroglifái „egyértelműen" igazolják, sőt a pontos lelőhelyet is megadják az ország nyugati felében, a Balassza és Abar folyók között. Emellett van még platina, nitrát, hatalmas mennyiségben kén, valamint kiterjedt vasérctelepek.[2]

Tapasztalt újságíróként Ciro Poggiali erősen gyanakodott, hogy az Etiópiáról alkotott hivatalos kép nagyrészt délibábnak fog bizonyulni, ezért úgy határozott, hogy naplót fog vezetni, így rögzíti benyomásait és a publikálásra nem alkalmas sztorikat. Már az odavezető útja során szembetalálkozott az új gyarmaton zajló élet egyik árnyoldalával. A gőzhajó fedélzetén több nő Aszmarába tartott, ahol egy bordélyházban készültek munkát vállalni. Egyikük elmondta Cirónak, hogy nem jön el addig Etiópiából, amíg meg nem keres legalább 400 ezer lírát – úgy kalkulált, hogy ez napi ötven férfival és 1000 lírával számolva valamivel több, mint egy év alatt sikerülni fog neki: „Talán dolgoznom sem kell többet, és egyetemre járathatom belőle a fiamat." A prostituáltak jelenléte növelte a feszültséget, merthogy a hazatoloncolást kockáztatták, ha kuncsaftokat fogadnak a hajón. Két férfi ölre ment az egyikük miatt: Ciro gyanította, hogy vér is folyt volna, ha nápolyiak vagy szicíliaiak. A szóban forgó nő bölcselkedve mentegette magát: „Nagyon könnyen lehűthetném a forró véredet egy szakszerű öleléssel. [...] De tiltja az erkölcs. És az erkölcsöt nem mi találtuk ki." A tapintat fontosságát az is indokolta, hogy az utasok közt misszionáriusok és apácák is voltak.[3]

A fehér prostituáltak Etiópiába utaztatása a kormány egyik súlyosbodó gondját jelezte. 1927-ben Mussolini a népesedési kampányát részben egyik nyíltan bevallott félelme miatt indította el: hogy ti. a színes bőrű fajok fenyegetést jelentenek a Nyugatra. Elborzasztotta a fajkeveredés veszélye az afrikai gyarmatokon. 1934-ben indulatosan rendelte el a *Néger szerelmem, Szambadù* (Szambadù amore negro) című regény elkobzását, mert „vét a faji méltóság ellen": a borítón egy fehér nő fekete férfit ölel át (bár a történet valójában egészen „maradi" volt: azzal végződött, hogy az olasz nő felismerte szerelmese kulturálatlanságát, és Szambadù visszatért törzséhez Afrikába).[4] Az etiópiai hadjárat kezdetekor a slágerekben jelentkező szexuális felhangok megrökönyödést váltottak ki, és a kormány 1936 tavaszától megpróbálta betiltani a *Faccetta nerát*. Amikor ez lehetetlennek bizonyult, a szöveg „emelkedettebbé" tételével próbálkoztak – így lett az „amikor együtt vagyunk veled"-ből „amikor a közeledben vagyunk".[5] A győzelem bejelentése után azonnal lépéseket tettek a szigorú faji elkülönítés bevezetésére, és arra biztatták a feleségeket, hogy minél hamarabb csatlakozzanak férjeikhez odakint Afrikában. Eközben a gyarmatügyi miniszter utasította Etiópia új alkirályát, Rodolfo Grazianit, hogy állítsanak fel bordélyházakat – ha kell, mobil kuplerájokat – „a bennszülöttek teljes kizárásával", kizárólag fehér női „alkalmazottakkal".[6]

Hogy a kormány mekkora fába vágta a fejszéjét Etiópiában, az Ciro számára akkor lett nyilvánvaló, amikor megérkezett Aszmarába. A város hemzsegett az olasz katonáktól, és csak egyetlen bordélyház üzemelt fehér örömlányokkal – egy nagy épület, deszkafallal leválasztott rekeszekkel és két bejárattal: az egyik az egyszerű katonáknak, akiknek 15 lírába került a belépti díj (a hét minden napján, de csak este 8:00-ig), a másik a tiszteknek és a tisztes civileknek, akik (valamely oknál fogva) nem jelenhettek meg a szafarikon viselt kabátjukban, és nyakkendőviselési kötelezettség mellett 25 lírát fizettek. A nők mindkét ügyfélkört kiszolgálták, és állítólag átlagosan napi 1000 lírát kerestek. Nyilvánvalóan nem egykönnyen birkóztak meg az óriási kereslet kielégítésével. Ennek következtében, mint Ciro megfigyelte, a helyi prostituáltaknak, akik jól kiválasztott épületcsoportokban működtek a város egy meghatározott negyedében

(„a prostitúció kultúrája itt egyértelműen magasabb fokú, mint a miénk"), továbbra is nagy piaca volt. Hogy a kuncsaftok nehogy rossz kapun nyissanak be, a szomszédos házakra kívülről felírták olaszul, hogy „magánterület". Ciro egy hangosan zokogó, fiatal prostituáltra bukkant. A carabinieri, aki az imént volt vele, azt mondta, a lány azért van feldúlva, mert 10 lírát kapott tőle, holott 20-at akart. Ciro úgy sejtette, hogy „az olasz rend eme fiatal képviselője" valójában egyszerűen becsapta a lányt.[7] Ahogy Ciro megfigyelhette, azok a kormányzati kísérletek, amelyek szigorú faji elkülönítést igyekeztek bevezetni, hogy gátat vessenek az olaszok és a helyi lakosság közti nemi érintkezésnek, nagy valószínűséggel nehézségekbe ütköztek. A gyarmati hatóságok bizonyára kezdettől fogva megtettek minden tőlük telhetőt. A nyilvános helyeken – például a buszokon – amennyire csak lehetett, szétválasztották a feketéket és a fehéreket, és olyan városfejlesztési terveket dolgoztak ki, amelyek szerint az olasz közösség az etióptól elszigetelve élhetett volna.[8] 1937 tavaszán törvényt fogadtak el, amely öt évig terjedő börtönbüntetéssel sújtható bűncselekménynek minősítette a fehérek és feketék közti házasságot, illetve afrikai szerető tartását („madamismo"). De a gyakorlatban az ilyen intézkedések nem bizonyultak különösebben hatékonynak; a helyzeten az se segített, hogy sok vezető beosztású olasz köztisztviselő Etiópiában fittyet hányt a törvényre, és helyi nőkkel folytatott viszonyt. További gondot jelentett az óvszerhiány – Ciro hallott egy aszmarai gyógyszertárról, amelyben az 1000 darabos újonnan beérkezett szállítmányt egyetlen nap alatt elkapkodták[9] –, és ennek megfelelően magas volt a fertőzés és terhesség kockázata. Nem ismeretes pontos adat arról, hogy az olasz megszállás alatt hány félvér gyermek született a gyarmatokon. A becslések szerint ez a szám 1936 és 1940 között talán tízezerre tehető.[10]

Az olaszok és az etiópok szétválasztására irányuló kormányzati erőfeszítések mögött különböző aggodalmak húzódtak. Maga Mussolini a félelmek és előítéletek kimondottan visszataszító elegyének esett áldozatul. Emil Ludwig német írónak adott, sokat idézett interjújában 1932-ben okosan arról beszélt, hogy a „faj" sokkal inkább eszmény, semmint valóság, egy nemzet „erejét és szépségét" gyakran a fajok dús

keveredése adja az évszázadok során.[11] De négyszemközt kevésbé megnyerő nézeteket vallott. Egy magas rangú diplomatának 1936 májusában azt mondta, létfontosságú megakadályozni, hogy az olaszok nemi kapcsolatokba bonyolódjanak az afrikaiakkal, mert a „félvér fajokból" lesznek „a legnagyobb ellenségeink". Hogy ezt hogy érti, azt nem magyarázta meg.[12] Claretta társaságában különösen elengedte magát. 1938-ban arról beszélt vele, hogy ő 1921 óta rasszista, hangsúlyozta annak fontosságát, hogy az olaszokba faji öntudatot kell önteni, nem nemzhetnek félvéreket, és „ne tegyék tönkre azt, ami szép bennünk". Hogy milyen veszélyekkel jár az egyértelmű faji tudatosság hiánya, arra a franciaországi helyzetet hozta fel intő példának, ahol a pénzügyminiszter zsidó, a nemzetgyűlés alelnöke pedig fekete („nem olívaszínű, hanem fekete, mint a tus"). Kijelentette, hogy Franciaországot hamarosan elárasztják a színes bőrűek, merthogy a francia nők igen fogékonyak a néger férfiak szexuális képességeire.[13]

A feketékkel kapcsolatos effajta rasszista klisék mellett jól megférték a hasonlóan rasszista nézetek magukról az olaszokról is. Mussolini gyakran kikelt honfitársai fogyatékosságai ellen, és azt állította, hogy gyengeségeik rabszolga őseikre vezethetők vissza. 1938-ban azt mondta Clarettának, hogy a szervilis fajtából való olaszok azok, akik vadházasságban élnek fekete nőkkel Etiópiában. És kifejtette, menynyire sajnálja, hogy ilyen „söpredéket" kellett kiengednie Afrikába egyszerűen azért, hogy munkához jussanak: „Ez hát az a kultúra, amit átviszünk oda."[14] Ciro művelt, középosztálybeli toszkán volt, és Mussoliniéhoz hasonló eszméket vallott – bár ő az erkölcsi törésvonalban inkább régiós adottságot látott. Több hónapos etiópiai tartózkodása során elkeserítette az, amit az olasz gyarmatigazgatás számos területén tapasztalt. A gondokat jobbára annak tulajdonította, hogy túl sok déli olaszt küldtek ki Afrikába:

> Túlságosan elmaradottak ahhoz, hogy tekintélyt sugározzanak, és kikényszerítsék azt, amit európai kultúrának hívnak. Sokan közülük tökéletesen boldogok a sárkunyhók mocskában, mert az ő apuliai vagy calabriai falujukban sem szoktak különbhöz. Faji presztízsről beszélni itt egyszerűen nevetséges. Ha eltekintünk az arc színétől, hol itt a különbség a mi, csak a jó ég tudja, miért ideküldött, toprongyos, szánalmas testi adottságú honfitársunk és az etiópiai parasztok közt, akiknek a miénkkel szemben nagyon szép a testalkatuk és a megjelenésük?[15]

Ciro egyik nagy aggodalma az volt, hogy az etiópiai közigazgatás rossz minősége még inkább el fogja idegeníteni a máris kiábrándult helyi lakosságot. 1936 szeptemberében egy napot a bírósági tárgyalások megfigyelésével töltött Addisz-Abebában. Elborzadt: „Nincs valami magas véleményem általában az igazságszolgáltatás működéséről, de ez vicc-nek is rossz." Minden tolmácson keresztül zajlott, mivel egyetlen olasz igazságügyi tisztviselő sem beszélt amharául, nem is igyekezett megtanulni (csupa idős és nyugdíjazás előtt álló hivatalnok ment ki Etiópiába, mert a gyarmatokon töltött szolgálati évek duplán számítottak bele a nyugdíjjogosultságba). Bohózatba illő jelenetek zajlottak. Ciro végignézte, ahogy a délolasz államügyész pergő jogi bikkfanyelven beszél, és a fekete tolmács („akinek az olasztudása legföljebb arra elég, hogy egy pohár vizet kérjen") az elhangzottak halvány változatát, azt viszont magabiztosan (az állásával játszott, ha habozott), adja tovább: „A vádlott azt mondja, hogy a feleségével, gyerekeivel és a sógornőjével lakik a kunyhójában. Hová megy? Hagymából. Hogy adja százasát? Firenzébe járok." Láthatólag senkit sem zökkentett ki ez a halandzsa. Az ilyen „igazságszolgáltatás" következtében, írta Ciro, gyakran ártatlan embereket sújtottak „rettenetes büntetésekkel", anélkül hogy a leghalványabb sejtelmük lett volna arról, hogy mivel vagy miért vádolják őket.[16]

Ciro tisztában volt azzal, hogy Etiópiában vészesen nagy szakadék tátong az uralmi helyzetben lévők és az alárendeltek közt. A dolgokon csak rontott, hogy minden jó tanács ellenére Mussolini ragaszkodott ahhoz, hogy a helyi törzsi vezetők közbeiktatása nélkül, közvetlenül igazgassák a gyarmatot. 1936 nyarán és őszén a lázadók folytatták heves támadásaikat az olasz csapatok ellen. Graziani, az alkirály válaszlépésként elrendelte, hogy azokat a falvakat, amelyek támogatást nyújtottak az ellenségnek, mustárgázzal teljesen pusztítsák el.[17] Bár az év végére a kulcsfontosságú kiskirályok közül sokat elfogtak, és minden teketória nélkül agyonlőttek, az erőteljes ellenállást nem sikerült felszámolni. Cirónak és a többi újságírónak megtiltották, hogy bármi-

lyen kedvezőtlen esetről tudósítsanak. 1937. február 3-án, ugyanazon a napon, amikor hírül vették azt a súlyos olasz kudarcot, amelyben több mint kétszáz katona meghalt, köztük hét tiszt, távirat érkezett Rómából, arra szólítva fel minden újságírót, hogy írjon alá egy nyilatkozatot, miszerint egyáltalán nem közölnek semmi olyant, ami azt sugallná, hogy a harcok folytatódnak, merthogy Olaszországban az a hivatalos álláspont, hogy „a háborúnak vége".

Alig két héttel ezután két fiatal eritreai kilenc kézigránátot hajított olasz tisztviselők közé egy addisz-abebai ünnepségen, melyet annak örömére rendeztek, hogy a piemonti hercegnek fiú trónörököse született. Hét ember meghalt, és mintegy ötven megsebesült (köztük Graziani is). Ciro szemtanúja volt a támadásnak, őt magát is eltalálták gránátszilánkok. Miközben a helyi kórházban ellátták a sérüléseit, egyszer csak fegyverropogást hallott: elkezdődtek a megtorlások. Kisietett az utcára, hogy megnézze, mi történik. Hátborzongató látvány fogadta:

> Katonai vagy rendőri szervezet híján a vérbosszú feladatát az Addisz-Abebában föllelhető összes [olasz] civil vállalja magára és hajtja végre villámgyorsan, hamisítatlan fasiszta rohamosztagos módszerekkel. Husángokkal, vasrudakkal fölfegyverkezve körbejárnak, és összevernek minden bennszülöttet, akivel az utcán összetalálkoznak. Tömeges letartóztatások folynak. Csapatostul hajtanak négereket nehéz korbácsok hatalmas ütéseivel – mint valami állatcsordát. A tukulok [kunyhók] körüli utcákat hamarosan holttestek borítják. Látok egy hajcsárt, aki előbb puskatussal a földre dönt egy öreg négert, aztán egyenesen fejbe szúrja szuronnyal. Ez a mészárlás magától értetődően az ártatlan emberek ellen zajlik, akiknek fogalmuk sincs, mi történt. A polgárok e gyors reakciója nélkül, lévén nemcsak kegyetlen, de jól időzített is, Addisz-Abeba százezer bennszülött lakosa felkelhetett és lemészárolhatott volna bennünket: utóbb ezt a magyarázatot adják. [...] Próbálok engedélyt szerezni [...] táviratozni a lapomnak. Hiába. Róma utasításai ellentmondást nem tűrők: Olaszországnak nem szabad tudnia a történtekről.[18]

Három–hatezerre tehető azoknak az etiópoknak a száma, akiket a megtorlás során – mindössze negyvennyolc óra alatt – válogatás nélkül meggyilkoltak. Az elkövetkező hetekben további ezreket végeztek ki, deportáltak vagy küldtek koncentrációs táborokba. Graziani azt javasolta, hogy rombolják földig Addisz-Abeba óvárosát. Mussolini ezt túlzásnak tartotta, de abba belement, hogy lőjenek agyon minden etióp vezetőt, akire a szembeszegülés gyanújának „csak az árnyéka is rávetül".[19] Graziani ennek megfelelően az egész gyarmat katonai parancsnokait utasította, hogy könyörtelen, nagyarányú tisztogatásokat hajtsanak végre: „Vegyék figyelembe [...], hogy én itt belekezdtem az abesszin elöljárók, méltóságok totális megsemmisítésébe, és maguknak ugyanezt a módszert kell alkalmazniuk a saját területükön."[20] Amikor olyan bizonyíték került napvilágra, ami esetleges kapcsolatra utalt a lázadók és a legfontosabb etiópiai kopt keresztény központ, a Debrà Libanòs ősi kolostora között, Graziani „teljes likvidálást" rendelt el. A hivatalos adatok szerint több mint négyszáz szerzetest lőttek agyon, az áldozatok teljes létszáma viszont, beleértve a szimpatizáló helyi laikusokat, tanárokat és diákokat, inkább a kétezerhez közelíthetett.[21] Azon az alapon, hogy esetleg hírt vihetnek az ellenállásról, Graziani vándorénekeseket, jövendőmondókat és varázslókat is kivégeztetett.

Az alkirály már régóta híres volt a könyörtelenségéről. Vadsága igazolására szellemi síkon Caesarral és Machiavellivel példálózott („uraim és tanítóim"), politikai téren pedig annak bizonygatásával, hogy az új világ építésével együtt jár a régi lerombolása.[22] De a februári támadás után – amely csaknem az életébe került – megoldásainak kivételes brutalitása még a római fasiszta vezetőség szemében is kezdett túlzottnak tűnni, különösen mert 1937 második felében a lázadók ellenállása Etiópiában inkább fokozódni, mintsem csökkenni látszott. A romló helyzetért Graziani hajlamos volt a munkatársait hibáztatni, mert nem tudják levetkőzni maradék „szentimentalizmusukat", nem értik meg, hogy mit kell tenniük az ellenséggel: „Kiirtani, kiirtani, kiirtani, az első naptól fogva, amint átvettem a hivatalomat, nem győzöm hajtogatni ezt az illúziókkal szemben."[23] Rebesgették, hogy elszenvedett testi sérülései igen súlyosak. Hogy kivédje az ilyen állításokat, Graziani fényképeket küldött magáról a szenátus elnökének, Luigi Federzoninak, amelyeken alsóneműre vetkőzve különböző szokatlan tornapózokban mutogatja a testét elborító hegeket. Feder-

zoni úgy döntött, inkább nem adja körbe szenátortársainak a képeket, nehogy firtatni kezdjék az alkirály elmeállapotát.[24]

Grazianit 1937 végén váltották le alkirályi pozíciójából (afrikai szolgálataiért márkit csináltak belőle). Utódja, Aosta herceg kevésbé könyörtelen módszereket alkalmazott: az ellenzéki vezetőkkel szemben többször nyúlt a bírósági tárgyalás és kevesebbszer a gyorsított halálos ítélet eszközéhez. De a fegyveres ellenállás Etiópiában ugyanolyan erős maradt: 1940 tavaszán a gyarmat egyik katonai parancsnoka azt jelentette, hogy amint Olaszország Németország oldalán belép a második világháborúba, egy maroknyi brit vagy francia katona elég lesz ahhoz, hogy meghódítsa Abesszíniát, mert a lakosság „nagy tömegei" fel fognak lázadni, és segítenek majd kiűzni az olasz haderőket.[25] 1939-ben a gyarmatügyi miniszter még ecsetelhette a parlamentnek, hogy az olasz birodalom „félelmetes világtörténelmi realitása" milyen csodálatos anyagi előnyöket fog nyújtani a „proletár Olaszországnak" a tömeges letelepedésekkel és a „nemesfémekhez, húshoz, tejhez, gyapjúhoz, bőrhöz, gyapothoz, olajos magvakhoz és gabonafélékhez" való hozzáféréssel.[26] De ha Mussolini valaha szánt volna rá időt (és vállalta volna a kockázatot), hogy Etiópiába látogasson, talán jobban megértette volna, menynyire légből kapottak az ilyen remények, milyen könnyen köddé válhatnak a gyarmati ábrándok és az összes velük járó fantazmagória.

Amikor Ciro 1937 szeptemberében eljött Etiópiából, már észlelhette, hogy a gyarmat kilátásai nem kecsegtetnek semmi jóval: „Egy korántsem rózsás helyzet képével távozom: a forrongás terjed és erősödik."[27] A vállalkozás ára anyagi és emberi tekintetben nyilvánvalóan jóval nagyobbnak bizonyult, mint amire ő vagy bárki más számíthatott. Ciro ugyan nem adta jelét, hogy a szó bármilyen komolyabb értelmében a rendszer ellenzőjévé vált volna, ám amikor október 3-án partot ért Messinában, és látta a helyi lakosság súlyos nyomorát, elgondolkozott azon, vajon nem kellett volna-e az ország szűkös erőforrásait máshová irányítani:

> A látvány a mólón egyszerre festői és szívbe markoló. Valahányszor gőzhajó érkezik Afrikából, Messina népe kitódul, és gépzongorán, verklin, gitáron és mandolinon zenél a hazatérő utasoknak. Házalók, papok,

> szerzetesek és apácák – ki tudja, valódiak-e vagy sem – várakoznak, vándormutatványosok mindenféle eladnivalóval, még egy kis kocsi is parányi tűzhellyel, melyen helyben halat lehet sütni, de árulnak bort, gyümölcsöt és papundeklibőröndöt is. De mindenekfölött seregnyi rongyos kéregető. Koldulnak kenyeret, ruhát, pénzt, cigarettát, bármit. Egy doboz cigarettáért gyerekek ugrálnak a tengerbe. Mindez a város és általában Szicília mélységes szegénységének a jele. A hajó kapitánya dühöng: hiába kérte, hadd köthessen ki a rakodómólónál, elkerülendő ezt a nyomorúságos látványt. Emlékszem arra az álnok cikkre, amit a címoldalán hozott a *The Times*, amikor Olaszország eldöntötte, hogy bevonul Etiópiába. Ilyesmi volt benne: „Olaszország több milliárd lírát készül elkölteni. Még ha feltesszük is, hogy sikerül meghódítania Abesszínia területét, ez nem jelenti, hogy máris teljesen a markában tudhatja az ország gazdaságát, ami csak latens gazdaság, ráadásul 5000 kilométerre Itáliától. Mennyivel jobb lenne azokat a milliárdokat Szicília fejlesztésére fordítani, amely potenciális földi paradicsom, és csak arra vár, hogy igazi paradicsommá és bőven termővé váljon, hogy minden parcellányi partvidéki, magasan fekvő vagy hegyvidéki földje vízhez jusson, amiben hiányt szenved. Azokkal a milliárdokkal [...] Olaszország annak a mezőgazdasági és ipari bőségnek a küszöbén állna, melyet most kockázatos vállalkozásával olyan messze keres." Bármennyire is a szokásos angol önzés diktálta ezt a cikket, talán volt benne némi igazság.[28]

A birodalmi polgárok megteremtése

Etiópia meghódítása, az olasz haderők növekvő részvétele a spanyol polgárháborúban 1936 végétől a nacionalisták oldalán, a náci Németországgal való szövetség egyre szorosabbá válása és az egyre gyorsabb sodródás az összeurópai háborúba mind-mind nyomatékosan arra ösztönözték a rendszert, hogy egy új, még katonásabb olasz jellemet kovácsoljon. Ami Mussolinit illeti, benne az olasz tömegek iránt érzett megvetés azzal az erősödő meggyőződéssel párosult, hogy az ország akkor tudja kihozni magából a legtöbbet, ha a lélek és a test átformálására irányuló fasiszta kísérlet intenzívebbé válik. „Meg kell tanul-

nunk birodalmian gondolkozni. Ez nem könnyű. [...] Mégis abszolút létfontosságú megteremtenünk a birodalmi gondolkodásmódot és lelki alkatot", mondta egy párthivatalnoki értekezleten 1936 augusztusában. A rá következő évben (Massimo d'Azeglio híres mondására utalva) kijelentette: „Most, hogy megteremtettük a birodalmat [...], meg kell teremtenünk a birodalmi polgárokat."[29] A honfitársai átformálásával kapcsolatos megszállottságát csak szította a saját nagysága fölött érzett – a rajongó tömegektől, talpnyaló munkatársaktól és a fülig szerelmes szeretőtől bátorított – rögeszmés felfuvalkodottság és az ehhez társuló, az öregedéstől való félelem: „Még sok a tennivalóm, annyi minden van a fejemben. Az én erőm a természet ereje. Amikor szabadjára engedem magam, olyan vagyok, mint a forgószél, a vihar, a földrengés: nincs, aki megállíthatna. Ó, milyen irtóztató is az öregkor!" Így hangzott egy Clarettának szóló, jellegzetes kifakadása 1938 márciusában.[30]

Annak, hogy az olasz gondolkodás és viselkedés átformálása enynyire a figyelem középpontjába került, megvolt a maga politikai haszna: elhárította a felelősséget Mussoliniről és a fasizmusról mindazért, ami ezekben az években balul ütött ki. Ha Etiópia leigázása a vártnál jóval nehezebbnek bizonyult, és az ellenállási mozgalom nem veszített erejéből, az nem azért történt, mert a támadás átgondolatlan és a kézi vezérlés módszere érzéketlen és alkalmatlan lett volna. A gond az volt, hogy az olaszok nem viselkedtek eléggé tiszteletet parancsolóan. A fasizmusnak tehát érvényre kell juttatnia az erkölcsi és szellemi megújhodás programját. Mint Mussolini 1938 októberében a párt országos tanácsa előtt mondott titkos beszédében kifejtette, az Etiópia amharai térségében éppen zajló lázongás egyik fő oka a „faji méltóság hiánya" a megszálló erők részéről. Kezdetben, állította, Amhara lakossága elfogadta az olasz fennhatóságot:

> De amikor látták, hogy az olaszok csapzottabban járkálnak, mint ők, tukulokban laknak és az ő nőikkel hálnak, azt mondták: ez nem az a faj, amelyik civilizációt hoz! És mivel az amharai a legnemesebb faj Etiópiában, fellázadtak. [...] Ezért kell a birodalom faji törvényeit a legszigorúbban megtartatni. [...] Ha birodalom akarunk maradni, muszáj az őslakosokban világosan és erőteljesen a felsőbbrendűség benyomását keltenünk.[31]

Mussolininak az a törekvése, hogy a „birodalmi szemléletet" és a „faji méltóságérzetet" bevésse az olaszokba, különösen vonzónak mutatkozott az értelmiségiek és a diákok körében, akik közül sokakat aggasztott a fasiszta „forradalom" lendületének lelassulása. A harmincas évek elejétől, amikor a nagy gazdasági válság hatására megnövekedett az általános elégedetlenségtől való félelem, a rendszer végképp elszánta magát arra, hogy nyit a művelt osztályok felé, nehogy elcsábítsák őket az olyan rivális eszmék, mint a kommunizmus. Az ilyen erőfeszítések általában sikerrel jártak. A fasiszta kultúra és ideológia kérdéseinek boncolgatására számtalan időszaki kiadvány született az olyan befolyásos folyóiratok ihletésére, mint Bottai *Critica Fascistá*ja, amely 1923-as indulása óta kifejezetten azt célozta meg, hogy bevonja a fiatalokat a vitákba, és egy új uralkodó osztályt alakítson ki. E lapok közül sok a párt egyetemi diákszervezetéhez, a Fasiszta Egyetemi Csoportokhoz (Gruppi Universitari Fascisti, GUF) kapcsolódott. 1934-ben elindítottak egy Littorialinak nevezett, éves, országos diákversenyt, hogy ismereteik elmélyítésére késztessék a legtehetségesebb ifjú elméket a politika és más kulcsfontosságú tematikák tárgyában. Ugyanakkor az állam nyomatékosan igényt tartott a képzőművészek és írók támogatására: stílus dolgában elfogadó álláspontra helyezkedett, és az állami mecenatúra körét megbízásokkal, kiállításokkal, díjakkal, járadékokkal és segélyekkel jelentősen kiszélesítette.

A Littoriali különösen sikeresnek bizonyult a fiatal értelmiségiek megnyerésében. Akik részt vettek benne, szinte kivétel nélkül ösztönzőnek és élvezetesnek találták. A diákok a GUF-tagozatuknál neveztek be a területi fordulókba, írásos értekezést nyújtottak be (melyeket szakmai bizottság bírált el), vagy előadást tartottak olyan témáknak szentelt konferenciákon, mint „a fasiszta kultúra elemei", „gyarmati stúdiumok", „katonai stúdiumok", „szépirodalmi és művészetkritika", „faji stúdiumok". Az egyetemenkénti győztesek aztán bejutottak az országos döntőbe, amely minden év tavaszán más és más városban zajlott egy egész héten át, nagy nyilvánosság előtt. Fidia Gambetti, aki a háború után a Kommunista Párt egyik kimagasló alakja lett, emlékezett rá, hogy milyen túlfűtött légkörben került sor a Littoriali-vitákra; olykor maga Bottai is beült a diákok közé a hátsó sorba, és szándékosan

provokatív megjegyzéseket tett – a konzervatívabb professzorok nagy bosszúságára.[32] A remek fiatal író, Giaime Pintor felvillanyozódva fedezte fel, hogy a futurizmus alapítója, Filippo Tommaso Marinetti harsányan vitázik az ő szekciójában az 1939-es trieszti döntőben. Pintor a Littorialit a „legpompásabb intézménynek" nevezte.[33]

Paolo Emilio Taviani, aki később, az ötvenes és hetvenes évek között számos kereszténydemokrata kormányban miniszteri posztot töltött be, visszatekintve úgy írt a Littorialiról, hogy az „nem volt se több, se kevesebb a mai fiatalok vetélkedőinél, televíziós Ki mit tud?-jainál vagy irodalmi pályázatainál".[34] A Littoriali bizonyára játékos és élvezetes tudott lenni. Ugyanakkor volt egy jóval komolyabb politikai feladata annál, mint amit Taviani előszeretettel sugallt: egészen nyíltan a rendszer szellemi és kulturális életének akarta megnyerni minden nemzedék legtehetségesebbjeit, és szűkíteni kívánta azt az erkölcsi teret, ahonnan bármiféle komolyabb ellenvélemény kisarjadhatott. A nyertesek amellett, hogy átvehették a nagy becsben álló aranyjelvényt, rajta a stilizált (Mussolinira utaló) M betűvel, gyakran vonzó állásajánlatokat is kaptak a pártban vagy más területen. A 20. századi olasz képzőművészet, irodalom és politológia sok nagy alakja a díjazottak közé tartozott, például Giorgio Bassani, Vittorio Sereni és Franco Fortini írók; Edilio Rusconi és Alberto Mondadori könyvkiadók; Michelangelo Antonioni filmrendező; Renato Guttuso festő, Franco Modigliani közgazdász; Aldo Moro és Pietro Ingrao politikusok.[35]

A Littoriali – és még általánosabban a GUF-folyóiratok – friss ideológiai hajtóerőt adtak a fasizmusnak egy olyan időszakban, amikor a párt láthatóan sokat veszített kezdeti erkölcsi és szellemi energiájából, és bárgyú, fantáziátlan titkára, Achille Starace alatt behódolt az elvtelenségnek, a megalkuvásnak és a korrupciónak. Korábban a rendszeren belül a Roberto Farinaccihoz hasonló vezető személyiségek azt remélték, hogy a fasiszta párt a dinamó szerepét fogja betölteni a fasiszta forradalom lendületben tartásával; új elitet fog teremteni, és átformálja az olasz jellemet. A húszas évek végére azonban ezek a várakozások megcsappantak. Azt követően pedig, hogy 1931-től Starace vette át a vezetést, a párt egyre inkább egy felduzzasztott és lélektelen hivatali gépezet lett, amelynek – a helyi klientúra ízléstelen igényeinek és ambícióinak a kielégítése mellett – a szabályozás és az irányítás jelentette a fő feladatát. Gyakran hajmeresztő közhelyekkel teli, részletes pártutasításokat adtak ki a fasiszta élet szinte minden vonatkozásában. Úgy tűnt, az egyenruhák és az aprólékosan megtervezett felvonulások, ceremóniák, rituálék váltak a rendszer lényegévé.

A liberális demokráciák válságától körülvéve, és tapasztalva, hogy Európa a szélsőbal és a szélsőjobb vonzásában egyre inkább kétfelé tart, Olaszországban sokan úgy érezték: pontosabbá kell tenni a rendszer ideológiai képét, hogy így világosabban határozhassa meg magát más totális rezsimekhez képest. A harmincas évek második felében a fiatal értelmiségiek egyre inkább radikalizálódtak – a faj, az imperializmus, a dekadencia és az erkölcsi megújulás kérdéseinek megvitatására, új gondolatok kifejtésére a Littoriali és a GUF-folyóiratok kínáltak fórumot. Sok idősebb értelmiségi látta úgy, hogy a korábbi években a fasizmus utat tévesztett, és vissza kellene szereznie a kezdetben rá jellemző, forradalmi lendületét. Közéjük tartozott Paolino Ferrari ingatlan-értékbecslő is, az emilia-romagnai milícia magas rangú tisztje, aki a Perugiai Egyetemen szerezte diplomáját. Paolino a hadseregben szolgált az első világháború végén, csaknem a kezdetektől támogatta a fasizmust, és a menetelés Rómába egyik résztvevője volt. Később a Parma közeli Salsomaggiore fasiszta csoportjának titkáraként tevékenykedett, de a harmincas évek folyamán egyre jobban kiábrándította a rendszer megváltozott orientációja. 1938 vége felé felháborodásában elhatározta, hogy naplóírásba kezd, hogy – mint fogalmazott – megörökítse, hogyan árulták el a „fasiszta forradalmat és vezetőjét" az „antifasiszta bűnözők", akik csökönyös ellenségességgel viszonyultak az „eszményi fasizmushoz".[36]

A rendszerrel az a gond, töprengett Paolino 1939 nyarán, hogy elvesztette a „rohamosztagos hősi idők" szellemiségét. A folyamat már 1923-ban elkezdődött, amikor megengedték, hogy a pártba opportunisták lépjenek be, és lezüllesszék. Mussolini olyan volt, „akár egy egyetemes vallás megalapítója", de mint minden vallásalapítónak, látnia kellett, hogy művét „beszennyezte a helyezkedők, haszonlesők, kufárok és köpönyegforgatók becstelensége". Paolino úgy érezte, még csak meg se becsülik azokat, akik annyit küzdöttek és szenved-

tek a fasiszta hit megteremtéséért. Sőt széles körben ócsárolják és fenyegetésnek tekintik őket:

> Minden hit, minden vallás megköveteli apostolainak és alapítóinak a tiszteletét. Hogyan tudott létrejönni a lelki értékeknek ez a groteszk felcserélődése, amelyben azt a dolgot, hogy valaki ott volt a fasizmus első kezdeményezői, első hősei, első mártírjai közt, úgy fogják fel a fasiszta rendszeren belül, mintha semmiben sem különbözne attól, hogy valaki a fasizmus ellenségei között volt?[37]

Paolino különösen Staracéra haragudott, mert érzése szerint nagy kárt okozott a fasizmusnak. Nem vonta kétségbe Mussolini iránti hűségét, sem nagy munkabírását. A baj az volt, hogy hiányzott belőle a „magasabb szellemiség és az olasz néplélek megértése". Ennek következtében akadálytalanul harapózhattak el az ország összes jól ismert hibái – írta 1939 novemberében, röviddel az után, hogy Staracét leváltották a párttitkári posztról, és a fiatal repülős tisztet, Ettore Mutit állították a helyére:

> Starace [...] húszévnyi, viharos történelme során a lehető legalacsonyabb erkölcsi szintre süllyesztette az olasz fasizmust. A figyelem a kellékek és a külsőségek felé fordult: számtalan sokféle egyenruha, sasábrázolások minden sapkán [...], a kézfogással szembeni szigorú fellépés. [...] De az olasz nép legsúlyosabb hibáit nemhogy igyekeztek volna kiküszöbölni, inkább – szándékosan vagy akaratlanul – erősítették, és tápot adtak nekik. Ez a fegyelmezetlen individualizmus, zabolátlan opportunizmus, a törvény szellemének semmibe vétele és a bürokratikus vakság rengeteg bátorítást kapott a kivételezés, a személyes kegyek, a protekcionizmus politikáján és a becstelenség camorráján keresztül.[38]

Paolino afölött érzett haragja, hogy a fasizmus nem hozott erkölcsi megújulást Olaszországban, egybecsengett a párton belül (Mussolini által is erőteljesen érzékelt) növekvő aggodalommal, és az igénnyel, hogy ti. szigorúbb erkölcsiségre van szükség, ami fölkészítheti az országot a birodalom és a háború kihívásaira. („Olaszországot nem lehet eléggé poroszosítani. Amíg két méter föld nincs fölöttem, nem hagyom nyugton az olaszokat", mondta vejének a Duce 1938 júniusában.)[39] Mussolini és más vezető pártszemélyiségek nyilvános kijelentéseivel, illetve a Littorialiban, a GUF-folyóiratokban és tágabb értelemben a sajtóban folyó vitákkal összhangban, Paolino abban látta a problémát, hogy Olaszországban makacsul élnek a materialista, „burzsoá" értékek, melyek legfőbb bástyái a zsidóság, a szabadkőművesség és a gazdag demokráciák. Úgy érezte, most mindennél fontosabb harcolni a „fasizmusellenesség szabadkőműves, zsidó és idegenimádó rothadtságával" és a burzsoázia „kereskedői szellemével", tekintettel arra, hogy az etiópiai hadjáratot és a szankciókat követően a belpolitikai frontvonalak is az Európában történt ideológiai szakadást mutatták, s ennek a szakadásnak csak a „demoplutokrata nemzeti birodalmak romba dőlése" vethet véget. 1938 decemberében Paolino egyenesen úgy vélte, hogy Európa visszafordíthatatlanul a háború felé tart:

> Az egyszerű olasz ember hősi szelleme és a zsidóság, szabadkőművesség és plutokrácia egyesült erői között háború kezdődik, amely a régi, elkorcsosultabb erők pusztulásával fog végződni – más szóval az Olaszországgal szemben állókéval.[40]

A Ducét illetően Paolinónak nem voltak komolyabb kételyei: „a fajjal összefüggésben egyetemes sorsra érdemes" két elem Olaszországban „a Vezér" és az „egyszerű emberek" (nem a polgárság). De miközben háborgott a rendszer kudarca miatt, hogy ennyi év után se tudott megbirkózni a hibák és bűnök kérdésével, Paolino óhatatlanul elgondolkozott azon, hogy Mussolini miért nem tett többet. Hogyan lehetett például ilyen elnéző a vejével, akinek puhány milliomos életmódja annyi ember szemében testesíti meg mindazt, ami helytelen a fasizmusban? „Valahányszor a mozik vetítővásznán filmcsillaghoz illő, méregdrága, rókagalléros prémkabátjában vagy tábornoki egyenruhájában megjelenik gróf Galeazzo Ciano, mogorva, mélyen elgondolkozó csönd lesz, ami minden kimondott szónál beszédesebb." Mussolini különös tétlenségének talányára Paolino azt a választ találja,

hogy mérhetetlenül lekötik a nagy nemzetközi kérdések, és emiatt ugyanúgy kezeli „a kitüntetésekkel, egyenruhákkal és camorraintrikákkal bajlódó, szánalmas kisembereket, ahogy Kolumbusz Kristóf kezelhette híres felfedezőútján a hajófenékben lakó patkányokat és csótányokat": eltűri őket addig, amíg nem jelentenek fenyegetést a vállalkozására. Így hát lehetséges, vélte („sőt akadnak olyanok, akik ebben teljesen biztosak"), hogy „a Duce, amint kikötőbe ér, jó kapitányhoz illőn, amilyen ő, nekilát a hajó teljes megtisztításának, s külön fertőtleníteni fogja a leggyanúsabb részeket".[41]

Paolinónak kétségtelenül igaza volt, amikor feltételezte, hogy azokban az időkben Mussolininak mind több és több figyelmét kötötték le a külpolitikai ügyek. De a „jó kapitány" kormányosi képességei több kívánnivalót hagytak maguk után, mint amennyit Paolino feltételezni szeretett volna. Mussolini az etiópiai hadjárat utáni felbuzdulásában és a náci Németország példájától felbátorodva 1936-tól olyan haladási irányra kényszerítette Olaszországot, amelyet majd egyre nehezebb lesz fenntartani – főként gazdaságilag. A spanyol polgárháború kitörésekor beleegyezett, hogy 50 ezer katonát küldjenek Franco tábornok lázadó nemzeti haderőinek támogatására. Mint leveleikben gyakran utaltak rá, az olasz katonák bátorítást merítettek a gondolatból, hogy ők a „keresztény", „latin" vagy „katolikus" civilizáció védelmében, valamint a fasizmus és a haza nagyobb dicsőségére harcolnak az istentelen bolsevizmussal szemben.[42] De noha Mussolini feltételezte, hogy a háború rövid lesz, hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy egy modern háborús konfliktus Európában jó eséllyel csüggesztően hosszúnak fog bizonyulni. 1937 márciusában három olasz hadosztály indult Guadalajarába, hogy megvédje a „fasiszta új ember" becsületét, és Mussolinit egyre jobban beszippantotta a háború. 1939 tavaszáig nagy mennyiségben, legalább 8,5 milliárd líra értékben küldött repülőgépet, löveget, gépfegyvert és páncélozott járművet Spanyolországba; ennek a katonai felszerelésnek a nagy része sosem került vissza Olaszországba.

A spanyol polgárháborúba való beavatkozással Olaszország szemlátomást egyre sebesebben sodródott elkerülhetetlenül a Harmadik Birodalom karjaiba. Amikor Mussolini 1937 szeptemberében Németországba látogatott, a nácik minden erejükkel azon voltak, hogy jó

benyomást tegyenek rá. Hatalmas katonai felvonulásokat rendeztek, és egy olyan nagyszabású hadgyakorlatot tartottak, amilyent még nem látott az ország (bár Badoglio marsall megnyugtatta a Ducét, hogy az olasz haderő különb).[43] Egy berlini szabadtéri nagygyűlésen németül elmondott beszédében Mussolini kitért rá, hogy a fasizmus és nácizmus közti hasonlóságok a két ország közti, történelmi párhuzamot bizonyítják; mindketten hasonló módon és csaknem azonos időben vívták ki nemzeti egységüket. Hangsúlyozta, hogy világnézetükben milyen sok a közös vonás: szembehelyezkedés a kommunizmussal és a materializmussal, a meggyőződés, hogy az akarat a történelem legfőbb hajtóereje, a munka és a fiatalság eszményítése, elkötelezettség a fegyelem, a bátorság és a hazafias erények iránt, a gondtalan és kényelmes élet megvetése. Kijelentette, hogy a Róma–Berlin-tengely a béke előmozdításáért jött létre a háborút szító „sötét erőkkel" szemben, végezetül hangoztatta, hogy a két népnek, amely együttesen „115 millió lelkes, lenyűgöző és egyre növekvő tömeget számlál", „egyetlen törhetetlen akaratban" kell egyesülnie.[44]

Mussolini bizalommal eltelve tért vissza Berlinből: a tengely erői minden eljövendő háborúban győzedelmeskedni fognak. Külügyminisztere, Ciano azon tűnődött, vajon nem volna-e tanácsosabb azonnal belekezdeni abba, amit – egy olyan fiatalember hányavetiségével, aki a délutánjai nagy részét golfozással és nők hajkurászásával töltötte – „döntő játszmának" nevezett.[45] Az elkövetkező hónapokban Mussolini kiléptette Olaszországot a Népszövetségből, aláírta Németországgal és Japánnal az antikomintern paktumot, és bár rossz szájízzel, de jóváhagyta Ausztria bekebelezését Németországba. 1938. március 30-án beszédet mondott a szenátusban a fegyveres erők helyzetéről. Kijelentette, hogy Olaszországot korántsem gyengítette meg afrikai és spanyolországi szereplése, mint ahogy azt egyes külföldiek sugallják, hanem erkölcsileg és anyagilag megerősítették a legfrissebb tapasztalatok. Az ország most gyorsan mozgósíthat 8 vagy akár 9 millió embert; ebből legfeljebb 5 millió lenne a frontvonalon szolgálók száma: „El kell ismerniük, tisztelt szenátortársak, hogy ez egy impozáns tömeg." A fiatalok nagyszerű kiképzést kaptak az ifjúsági szervezetekben. A hadsereg felszereltsége kiváló. És mind közül talán a legfontosabb,

hogy innentől fogva egységes lehet a legfelső parancsnoki irányítás, miáltal megszűnik a veszedelmes rivalizálás a politikusok és a tábornokok között: „A háborút Olaszországban, ugyanúgy, ahogy Afrikában, a király parancsai szerint egy ember fogja irányítani: az az ember, aki most szól magukhoz."[46]

„A király parancsai szerint" kitétel Viktor Emánuel súlyosan sértő mellőzését volt hivatva leplezni, aki az alkotmány értelmében az összes fegyvernem főparancsnoka volt. Ám a túlfűtött eszmeiség légkörében, amely az etiópiai hadjárat óta úrrá lett a rendszeren, vajmi kevés gondot fordítottak a politikai korrektségre. Mussolini beszéde után (Badoglio és Thaon di Revel tengernagy azt javasolták, hogy ki kellene nyomtatni és országszerte terjeszteni kellene) külön ülést hívtak össze a képviselőházban, hogy létrehozzák és Mussolinira ruházzák a „birodalom első marsallja" címet. A lépés felforgató voltát enyhítendő felvetették, hogy a király is kapja meg a címet. A döntés tíz percet vett igénybe. A képviselők a házelnök, Costanzo Ciano vezetésével a szenátushoz vonultak jóváhagyatásra. Galeazzo Ciano megpróbálta visszatartani az apját ettől a kirívóan alkotmányellenes húzástól. „De hát forradalom van!", kiáltott a fiára Costanzo. A szenátus szintén tíz perc alatt, nagy éljenzés közepette, elfogadta az új jogszabályt. Starace kiáltással rekesztette be az ülést: „A fasiszta szenátusra: Eia, eia, alalà!" Képviselők és szenátorok kart karba öltve, tömegesen vonultak a Palazzo Veneziához, hogy tájékoztassák a Ducét a döntésről. Néhány piemonti politikus felvetette, hogy menjenek el a királyhoz is: mire a menet a Quirinale-palotához ért, három főre fogyatkozott.[47]

Öt hét múlva, május 3-án Hitler hivatalos látogatásra Olaszországba érkezett. Mussolini eltökélte, hogy az ország a lenyűgöző katonai erő, a jólét és a fegyelem képét fogja mutatni. Jó előre gondosan szemrevételezték az útvonal minden szakaszát. A lepusztult épületeket kifestették, lebontották vagy álhomlokzattal álcázták, az utcák új burkolatot kaptak, fákat ültettek, és az alkalomhoz illő műalkotásokat helyeztek el (Firenzében a gépkocsikonvoj hivatalos útvonala mentén a fasiszta „új ember" ideális prototípusaként Donatello reneszánsz Szent György-szobrának a másolatát állították fel).[48] Hat napon

át ünnepelték a német vezetőket. Az erkélyeket és utcasarkokat ellepő számtalan horogkeresztes zászló és a hatalmas, éljenző tömegek a két ország barátsága feletti, az egész népet átható lelkesedés érzését árasztották. Látványos felvonulások, katonai szemlék és flottabemutatók zajlottak, a kiállítások és múzeumok kitárták kapuikat. Hitler katonai megállapodást remélt kötni Olaszországgal. Mussolini azonban még nem készült fel rá, hogy elkötelezze magát egy hivatalos szerződés mellett; nem sok értelme lett volna végleg kenyértörésre vinni a dolgot Franciaországgal és Nagy-Britanniával, amíg nem látja, hogy ezek az országok meddig hajlandók elmenni a türelmes, jó viszony fenntartása érdekében.

Mussolini elégedett volt a látogatás megrendezésével, ami a németekre jó benyomást tett, és szemlátomást nem zavarta, hogy amikor ennyire erősen igyekszik a katonai erő képét sugározni, azzal háborús tervekre bátoríthatja Hitlert. Már-már gyerekes örömmel számolt be Clarettának arról az ámulatról, ami hite szerint a németeket a hadsereg, a hadiflotta szemléin elfogta, és a csodálatról, amit különösen az újonnan bevezetett „római lépés" *(passo romano)* iránt éreztek. Ez a díszlépés egyike volt a polgári puhányság letörését és a „birodalmi mentalitás" elterjesztését célzó, az olasz szokásokat megreformálni szándékozó kampány számtalan, a közelmúltban hozott intézkedéseinek. A legtöbb megfigyelő számára ez a masírozás a porosz díszlépés utánzásának hatott, Mussolini azonban kijelentette, hogy valójában piemonti eredetű, és fontos elsajátítani, hogy eloszlassák azt a mítoszt, miszerint az olaszok fizikailag gyengék (ezzel megalázták a királyt, aki abnormálisan rövid lába miatt képtelen volt végrehajtani). Az új lépésmód, szándéka szerint, az „akaratot" és az „erkölcsi erőt" volt hivatva kifejezni.[49] A németeknek „tátva maradt a szájuk", mondta Mussolini Clarettának:

> Elképzelni se tudtak volna ilyet. Kigúvadt szemmel, megkövülten álltak. Egy hang nem jött ki a torkukon. A [tengerészeti] gyakorlatok tökéletesek voltak. És aztán ma reggel megnézték a római lépést. Meglepődtek, nem győztek áradozni. Kijelentették, hogy „Nekünk évekbe tellett megtanítani a katonáinkat erre a menetelésre, maguk pár hónap alatt

tökélyre vitték. Csodálatos!" El se tudom mondani neked, mennyire lenyűgözte őket, amikor aztán jöttek a nehéz és egészen hosszú csövű ágyúk, majd a tankok. Elszörnyedtek a hadseregünk ereje láttán. Sose gondolták volna. [...][50]

Néhány vezető katonai elemző, köztük Graziani marsall előtt nem volt titok, hogy az olasz katonai felszerelés jó része igazság szerint többékevésbé elavult, régi gyártmány: a páncélosok kimondottan könnyű típusúnak számítottak (bizonyos esetekben fából készült állövegekkel látták el őket).[51] Mussolini azonban szerette megnyugtatóbb színekben látni a világot. Abban az időben, amikor sok olasz kezdett mélységesen nyugtalankodni a Németországgal való barátság miatt, és riadalmat érzett a náci szándékok láttán,[52] előszeretettel győzte meg magát azzal, hogy ura a helyzetnek, és Hitler valójában nem jelent súlyos veszélyt. Sőt, mondta Clarettának, a német vezető igazából gyermeteg lelkületű:

> Rengeteget nevettünk ma, mert, tudod, amikor leveti a hivatalos álarcát, akkor nagyon rokonszenves, nevet és viccelődik. [...] Velem mindig egy kicsit félénken viselkedik, azt kell hogy mondjam, mintegy tisztelettel. De sikerül megnevettetnem. Arról beszélgettünk, hogy a tárgyalásaink végeztével vajon milyen álláspontra fog helyezkedni a delphoi jósda Párizsban, rengeteget nevettünk ezen. [...] Tudod, a németek rendkívül szimpatikusak, Hitler egy nagy gyerek, amikor velem van. [...] Elmenőben elérzékenyült, sírt. Azt mondta nekem: „Ezek voltak életem legszebb napjai. Sose fogom elfelejteni őket. Hat álomszerű nap."[53]

Ranuccio Bianchi Bandinellinek, a fiatal régésznek és művészettörténésznek némiképp más benyomása alakult ki a Hitler és Mussolini közti viszonyról. A látogatás során tolmácsként működött. Érzése szerint Hitler kétségkívül kissé megalázkodóan viszonyult Mussolinihoz, aki lekezelő módon beszélt vele (németül, erős romagnai tájszólással). De bensőségességnek semmi jele nem érződött, legalábbis a Duce részéről, akit nyilvánvalóan bosszantott Hitler kulturális és művészeti vonatkozású elbizakodottsága (ez Bandinellit is bosszantotta. Hallotta,

amint Hitler ezt mormolja: „Végre, végre értem Böcklint és Feuerbachot!", amikor a Piazzale Michelangelón álltak, és rálátnak Firenzére), és tartott tőle, hogy szégyenben marad. Amikor Rómában kijöttek Diocletianus fürdőiből, Mussolini úgy döntött, megkockáztat egy megjegyzést az ókori és a mai világ közti különbségről, nevezetesen, hogy az ókorban az építészet névtelen volt, ma viszont az építészek elismerést követelnek. „Ismerünk építészeket az ókorból. Ismerjük az athéni Akropoliszon a Propülaia építészének a nevét, meg a Parthenónét is: Pheidiasz", felelte erre Hitler. Mussolini Bandinellihez fordult segítségért, aki emlékeztette rá, hogy a német kancellár Görögországról beszélt, míg Mussolini „a római világról, ahol az egyén feloldódott a birodalom magasztosságában". A Ducénak tetszett ez a semmitmondó frázis. „És mi a helyzet Vitruviusszal?", kérdezte Hitler. Mussolini megint kínban volt, ezúttal is Bandinellire várt Olaszország becsületének megmentése: rámutatott, Vitruviust ma csak egy értekezése és nem az épületei miatt tartják számon.[54]

A tengely két vezető alakja közti viszonyt az elkövetkező hét évben valójában mindkét fél részéről ingerlékenység és bizalmatlanság jellemezte. Ha a maga érdességével Mussolini igyekezett is fölényes hangot megütni Hitlerrel szemben (meg amikor Clarettának dicsekedett), a valóságban növekvő tiszteletet érzett a politikus iránt, aki bel- és külügyekben egyaránt elképesztő könyörtelenségről tett tanúbizonyságot, meg az ország iránt, amely szemlátomást már elsajátította azt a fajta fegyelmet és eltökéltséget, melyet ő álmodott meg a fasiszta „új emberről". „A [német] nép félelmetes, veszedelmes. Ha ez a tömeg mozgásba lendül, robusztusan, egy emberként, az rémisztő lesz", mondta Clarettának 1938 februárjában.[55] És a náci Németországban látott ideológiai fanatizmus és elszántság – melynek a mélyén valahol ott lapult a faji gőg, ikertestvérével, a gyűlölettel – ellentéteként átfutottak az agyán a tulajdon népe feslett viselkedéséről szóló afrikai jelentések. Vagy a szolgalelkűség jelenetei, melyekkel Szicíliába tett látogatásakor találkozott 1937 májusában: „A lábamhoz dobták magukat, az autók alá vetődtek, hogy átadhassák kérvényeiket. [...] Igazán förtelmes látvány."[56]

1938 és 1939 folyamán Mussolini felgyorsította „a szokások megreformálását". Mint vejének 1938 márciusában leszögezte – miután

elrendelte, hogy Franco tábornok katalóniai hadműveleteinek támogatására olasz repülőgépek bombázzák a polgári lakosságot Barcelonában (ezrek haltak és sebesültek meg a három napig tartó súlyos légicsapásokban) –, sokkal inkább kedvére van, ha az olaszok „rettegést keltenek erőszakosságukkal", mint ha „örömöt a mandolinjátékukkal". „Ez [...] növeli tekintélyünket a németek szemében, akik a totális és könyörtelen háború szerelmesei."[57] Ezért minden lehetséges eszközzel bátorítani kell az olaszokat, hogy viselkedjenek „kevésbé barátságosan", meg kell tanítani őket, hogy legyenek „undokok, hajthatatlanok és kérlelhetetlenek, egyszóval: urak".[58] 1938 elejétől „szervilizmusra" utaló, idegen hatásnak bélyegezték az „ön" megszólítási formát, heves kampányt folytattak azért, hogy a közvetlenebb és férfiasabb „maga" névmással váltsák fel. A kézfogást „elpuhult", egészségtelen és angolszász szokásnak bélyegezték, és betiltották a nyilvános helyeken, a munkahelyeken: helyette a katonásabb római köszöntést kellett használni (jobb kéz 170 fokos szögben kinyújtva, feszes tenyér, zárt ujjak, miként Starace egyik utasítása részletezte). A közalkalmazottakat munkahelyükön egyenruha viselésére kötelezték, és a kávéivást mint burzsoá dekadens szokást elítélték. A testi erőnlét fontosságát hangsúlyozandó a pártvezetőktől elvárták, hogy vegyenek részt a tornabemutatókon, és kocogjanak a nyilvánosság előtt.

A „burzsoáellenes" intézkedések közül a legvégletesebb és legbrutálisabb a faji törvények bevezetése volt. A szigorú elkülönítésre való törekvést, amely az olaszok és a feketék közti nemi viszonyt törvénytelennek nyilvánító 1937. áprilisi határozathoz vezetett, kezdettől fogva sokkal inkább az „új ember" öntudatra ébresztésének igyekezete motiválta, mintsem a biológiai keveredéstől való félelem. A „fajelméletet" mérhetetlenül csábítóvá tette – főleg a fiatal értelmiségiek számára – az a szándék, hogy megújult eszmei erőt adjanak a fasizmusnak, megerősítsék igényét a jövő uralmára az elpuhult liberális demokráciákkal szemben. Luigi Preti úgy emlékezett vissza a harmincas évek második felére, amikor kiváló fiatal joghallgató volt Ferrarában (mellesleg Littoriali-győztes), hogy az akkori nacionalista lobogásban magukévá tették a „birodalmi mítoszt" és azt a meggyőződést, hogy a fasiszta Olaszország a maga felsőbbrendű szellemi beállítottságával (amelybe természetes módon beleillett a „faj" kategóriája) mindent félresöpör az útjából.

> Az egyetemisták lelkesedéssel és hittel karolták fel a nemzeti és birodalmi mítoszt, *princeps juventutist* [az ifjúság fejedelme] láttak a Ducéban, a nagy és irigyelt történelmi sorsra hivatott új nemzedék fároszát. [...] A nemzeti büszkeség olyan volt, mint a bor, elhomályosította agyukban a valóság körvonalait. Látták Olaszországot, ahogy hatalma és dicsősége csúcsán szembeszáll a demokratikus nemzetekkel, amelyek elgyengültek, és képtelenek versenyre kelni Mussolinival. Amikor egy buzgóbb diák – már-már invokációként – kiejtette száján a „háború" szót, azt egyfajta diadalmenetnek képzelte [...], mely előtt a fasizmus minden eszmei ösztönzést nélkülöző ellenségei, hogy elkerüljék a biztos vereséget, gyorsan leteszik a fegyvert.[59]

Hogy a fiatal értelmiségiek mennyire magától értetődően ideológiai és neveléspolitikai kategóriaként fogták fel a faji kérdést, az kiderül a huszonhat éves Indro Montanelli cikkéből, amely 1935 decemberében jelent meg a Fasiszta Országos Kulturális Intézet folyóiratában, a *Civilità Fascistá*ban. Az idővel Olaszország egyik legsikeresebb újságírójává váló Montanelli lelkesedett az etiópiai hadjáratért. 1935 őszén önkéntesnek jelentkezett, s egy bennszülött katonákból álló egység parancsnoka lett. Leszólta az abesszinek harci képességeit, de sok magasan művelt, középosztálybeli olaszhoz hasonlóan zavarta honfitársainak a viselkedése: nagyobb fokú „faji öntudat" elsajátítására lett volna szükségük:

> Két fajvédelem van: az európai (és ebben átengedjük a kizárólagosságot a szőke északiaknak) és az afrikai. Ez olyan katekizmus, amelyet, ha még nem tudnánk, gyorsan meg kell tanulnunk, és magunkévá kell tennünk. Sose leszünk uralkodók, ha nem vagyunk biztos tudatában a minket erre rendelő felsőbbrendűségünknek. Nincs fraternizálás a négerekkel. [...] Semmiféle engedékenység, semmiféle szerelmi ügy. [...] A fehérnek kell parancsolnia.[60]

Montanelli 1935 decemberében megsebesült, de sajtótisztként Etiópiában maradt. Élvezte az Afrikában töltött időket, „olyan volt, mint egy hosszú, szép nyaralás, amelyet a Hatalmas Atya adott nekünk jutalmul a tizenhárom év iskolapadért".[61] Ám miközben vizet prédikált, bort ivott: 500 lírának megfelelő összegért, amit a lány apjának ki is fizetett, egy tizenkét éves etióp feleséget vásárolt magának, de Olaszországba a lányt már nem vitte magával.[62]

A zsidóüldözés

A náci Németországgal való erősödő barátság kétségtelenül összefüggött a faji törvények bevezetésével, a zsidóellenesség felszításával és a biológiai viták ösztönzésével. Berlin azonban soha nem gyakorolt közvetlen nyomást. A Hitler 1938. májusi hivatalos látogatását követő hetekben a faji kérdést egyre durvábban taglalta a sajtó, és a figyelem középpontjába került az olasz társadalomnak a zsidókhoz fűződő viszonya. Júliusban a kormány kiáltványt jelentetett meg, amelyben tíz neves olasz akadémikus lefektette „a fasiszta fajvédelem alapvetéseit". Az irat leszögezte, hogy a faj „tisztán biológiai" fogalom, és az olaszok túlnyomó többsége „árja származású", „árja kultúrájú". Azt állította, hogy a rendszer mindig is faji indíttatásokat szem előtt tartva cselekedett, felszólította az olaszokat, hogy oly módon „vallják magukat őszintén rasszistának", ami felemeli őket „felsőbbségtudatuk és nagyobb felelősségük eszményi szintjére", továbbá kerek perec kijelentette, hogy a zsidók nem tartoznak az olasz fajhoz: „A zsidók jelentik az egyetlen népességcsoportot, amelyik soha nem asszimilálódott Itáliában, mert olyan nem európai faji elemeket tartalmaz, melyek teljességgel különböznek az olaszokat létrehozó alkotóelemektől."[63]

1938 őszétől olyan törvényeket vezettek be, amelyek megfosztották a zsidókat a jogaiktól. Mussolini nagyon jól tudta, hogy az ilyen intézkedések sok olaszt meg fognak döbbenteni. Az ország 48 ezer zsidó lakosa már régóta teljesen beilleszkedett a társadalomba, és a múltban maga Mussolini tagadta, hogy bármiféle gondot jelentenének. Ráadásul a zsidók kezdettől fogva aránytalanul nagy számban képviselték magukat a pártban. Zsidó volt a Matteotti-gyilkosság idején hivatalban lévő belügyi államtitkár, Aldo Finzi. Az volt Margherita Sarfatti, Mussolini húszas évekbeli szeretője és a rendszer egyik kulturális személyisége. Ugyanez áll Guido Jungra, az 1932 és 1935 közötti pénzügyminiszterre. De a váratlan és kegyetlen zsidótörvényekben pontosan ugyanaz a perverz logika munkált, mint abban, ahogy a rendszer egyre inkább megszállottjává vált az olasz jellem megkeményítésének. Mint Mussolini a fasiszta párt országos tanácsának ülésén 1938 októberében kifejtette, a faji törvény újabb „nagy gyomros" a burzsoáziának, és segít megteremteni a könyörtelenebb és erőszakosabb kulturális környezetet Olaszországban: talán az ókori rómaiak nagyrészt nem abból merítették harciasságukat, hogy „egészen példátlan mértékben rasszisták voltak"?[64]

Az, hogy a katolikus egyház évszázadokon át mélyen ellenséges érzületet táplált a zsidóság iránt, kétségkívül megkönnyítette a zsidóellenes törvények fogadtatását Olaszországban. Kétségtelen, hogy XI. Pius pápa tiltakozott az új fajvédelem szélsőségesebb megnyilvánulásai ellen: 1937-ben kibocsátotta az *Égető aggodalommal* (Mit brennender Sorge) kezdetű enciklikát, és 1938 szeptemberében belga zarándokok előtt kijelentette, hogy az antiszemitizmus „elfogadhatatlan". De mint Farinacci és más fasiszta vezetők újra meg újra előszeretettel hangoztatták, az egyház története bővelkedik a zsidók gettókba zárásának és tevőleges üldözésének mozzanataiban, ezért nincs abban a helyzetben, hogy komoly vagy hathatós erkölcsi alapon kifogásolhassa a fasiszta intézkedéseket.[65] Valóban, sok magas rangú katolikus pap és értelmiségi tűnt fel a faji törvények legnyíltabb támogatói között. A pápa visszariadt attól, hogy elítélje a törvényeket, amelyek kimondták, hogy zsidók nem köthetnek házasságot „árjákkal", nem taníthatnak iskolákban és egyetemeken, nem birtokolhatnak 50 hektárt meghaladó földterületet, nem lehetnek tagjai a fasiszta pártnak, és nem szolgálhatnak a fegyveres erőknél. Legalább annyira tartottak az egyházszakadástól, mint a lehetséges kormányzati megtorlástól. A Vatikán arra szorítkozott, hogy megpróbált kedvezőbb elbánást biztosítani azoknak a zsidóknak, akik katolikussal kötöttek házasságot, vagy kikeresztelkedtek.[66]

A fasiszta vezetők többsége politikai célszerűségből, erkölcsi meggyőződésből vagy abban a hitben, hogy az ilyen intézkedések megerősíthetik a nemzet tartását, és alátámasztják a rendszer forradalmi jellegét, támogatta a zsidóellenes törvényeket (ahogy a király is, aki aláírta őket, bár Mussolininak bevallotta, hogy sajnálja a zsidókat).[67] Nazareno Padellaro pedagógus azt írta a *La Difesa della Razza* (Fajvédelem) című, újonnan létrehozott folyóiratban, hogy „a faji öntudat tökéletesebb és kiforrottabb a nemzeti öntudatnál". Kiemelte, mennyire fontos megtanítnai a gyerekeket arra, hogy ők felsőbbrendűek a feketéknél, és fajilag eltérnek a zsidóktól. Ugyanebben a folyóiratban Julius Evola író hangsúlyozta, hogy a fajvédelem „szilárdabb alapot ad a nemzeti egységnek", Giorgio Almirante újságíró pedig úgy fogalmazott a zsidóellenes kampánnyal kapcsolatban, hogy az „a legnagyobb és legbátrabb önfelismerő tett, amit Olaszország valaha is megkísérelt".[68] A nemzetnevelési miniszter, Giuseppe Bottai folyóiratában, a *Critica Fascistá*ban adott teret annak a nézetének, miszerint a fasiszta zsidóellenesség „messzemenő szellemi" jellegében háromezer év itáliai „történelem, gondolat és művészet" csúcsosodik ki.[69] A hétköznapok populáris szintjén – szatirikus cikkekben és karikatúrákban, amelyek kigúnyolták a feketék és zsidók testi vonásait, kifigurázták állítólagos meghatározó ismérveiket, a visszamaradottságot az afrikaiak, a kalmárszellemet és erkölcsi züllöttséget a zsidók esetében – rengeteg magazin és hírlap terjesztette a fajvédelem üzenetét.[70]

A zsidóüldözés legbefolyásosabb támogatói közül sokan az egyetemi körökből kerültek ki. Több jeles zsidó értelmiségit tartóztattak le az Igazságosság és Szabadság (Giustizia e Libertà) nevű titkos ellenállási mozgalomban való részvételéért, ami a GUF folyóirataiban már 1934–35-ben annak az elmélkedésnek adott tápot, hogy milyen kapcsolat lehet az antifasizmus és a zsidóság között. Ennek a gondolatmenetnek nagy ösztönzést adott a spanyol polgárháború kitörése: segített föltámasztani a bolsevizmus alapvetően zsidó eszmeiségének elméletét és a nemzetközi zsidó összeesküvés mítoszát.[71] Egy 1937-ben megjelent, nagy vitákat kavaró könyvben a neves akadémikus és a külföldiek számára fenntartott Perugiai Egyetem rektora, Paolo Orano szenvedélyesen érvelt amellett, hogy a zsidó identitás, amelyben szerinte ott rejlett a cionizmus, alapvetően összeférhetetlen Olaszországnak azzal az igényével, hogy megvédje „nemzeti örökségét minden téren és megnyilvánulásban, középpontjában a katolikus egyház roppant művével, amely teljes egészében római és teljes egészében olasz".[72] A zsidóellenes törvények kihirdetése után a GUF folyóiratai és a Littoriali-versenyek a fajelmélet terjesztésének erős közvetítőközegévé váltak. Számos egyetemi tanár nyíltan helyeselte a zsidók üldözését, sokan beletörődtek, és csak nagyon kevesen tiltakoztak az új intézkedések vagy kollégáik elbocsátása miatt.[73]

Az OVRA-ügynökök jelentései a zsidótörvények miatti széles körű megrökönyödésről számoltak be, valamint arról az általános érzésről, hogy a kormány egyszerűen Németországot utánozza, vagy talán valamiféle Hitlertől jövő kényszer nyomására cselekszik. Sok ember szívesebben gondolta azt, hogy inkább Starace, semmint Mussolini áll a törvények mögött, lévén hogy a Duce „a szíve mélyéig jóságos és olasz jellem". Néhányan biztosra vették, hogy Mussolininak birtokában van a bizonyíték egy Olaszország elleni, nemzetközi zsidó összeesküvésre. Az új intézkedések magyarázatául az a szóbeszéd is elterjedt, hogy a Duce a maga megszokott jóindulatával megkísérelte, hogy nagy mennyiségű gabonát szerezzen be Franciaországból, biztosítani akarván az egyszerű emberek élelmezését, ha kitörne a háború. Az üzlet fedezetvállalására megkeresett egy nagy pénzintézetet, a zsidó Edgardo Morpurgo igazgatósága alatt álló, velencei székhelyű Assicurazioni Generalit. Morpurgo az üzletkötés áraként ragaszkodott ahhoz, hogy ő legyen az új Olasz Gabonakartell vállalat vezetője, Mussolini ekkor állítólag dühbe gurult, mert a követelésben annak a jelét látta, hogy „a nemzetközi zsidó akarat még mélyebben bele kívánja ártani magát országunk belügyeibe". A Duce válaszul lesújtott a zsidókra.[74]

A megrökönyödés mellett nagyfokú együttérzés tapasztalható – tudósítottak a jelentések. Különösen nagy szánalmat keltettek azokról a zsidó katonatisztekről szóló beszámolók, akik kétségbeesésükben öngyilkosságot követtek el, amiért hazafiságuk tanúbizonyságait nyers könyörtelenséggel megkérdőjelezték. Egyes OVRA-ügynökök úgy találták, hogy a zsidók iránti együttérzés hangsúlyosabb a munkásság

körében, a Milánóhoz hasonló nagyvárosokban élő diplomások viszont hajlottak a gondolatra, hogy az intézkedések teljesen jogosak, mivel a nemzeti élet sok területét, különösen a gazdaságot egyre inkább irányításuk alá vonták a zsidók. Több jelentés haragról számolt be – különösen az olyan régiókban, mint Piemont, ahol a zsidók már régóta kitüntették magukat a közéletben –, és olykor a szembeszállás gesztusairól, de az ellenállás ilyen megnyilvánulásai egészen szórványosnak számítottak. Az ellenségesség vagy felháborodás többnyire inkább valamely konkrét vagy helyi esetnek szólt, és nem irányult általában véve az új törvények vagy a kormány ellen – például amikor a nagy tiszteletben álló egykori zsidó miniszterelnök, Luigi Luzzatti mellszobrát váratlanul eltávolították a milánói Banca Popolare előcsarnokából.[75]

Ahogy teltek a hónapok, a megrökönyödés és az együttérzés lassan eltünedezett, a közvéleményt már nem annyira maga a zsidóüldözés foglalkoztatta, mint inkább ezeknek a törvényeknek az alkalmazása. Emiatt paradox módon zsidóellenesség jelentkezett sok olyan helyen, ahol korábban egyáltalán nem is létezett. Az 1938. évi őszi törvények egy sor esetben mentességet vagy „kivételezettséget" írtak elő – például akkor, ha családtag esett el az első világháborúban, Líbiában, Etiópiában vagy Spanyolországban, illetve ha a szóban forgó személy önkéntesként szolgált ezekben a háborúkban, illetve ha a menetelés Rómába előtt vagy a Matteotti-ügy idején lépett be a fasiszta pártba. Ennek elkerülhetetlen következményeként a zsidók gyakran elkeseredetten igyekeztek bizonyítani, hogy valamelyik fenti kategóriába tartoznak. Virágzott a protekció és a megvesztegetés. Azokat a zsidókat, akiknek sikerült kibújniuk a törvények teljes szigora alól, gyakran cinkosnak tekintették a rendszer leggaládabb megnyilvánulásaiban. Élen jártak ebben azok, akiknek nem voltak megfelelő kapcsolataik vagy anyagi eszközeik ahhoz, hogy hasznot húzhassanak a kliensszisztémából vagy a korrupcióból. Farinacciról az az (egyébként igaz) hír járta, hogy különösen gátlástalanul fogad el pénzeket vagyonos zsidóktól: félmillió lírába került a „kivételezettség", egymillióba az „árjásítás".[76]

Az OVRA ügynökjelentései arra utalnak, hogy 1940 nyarára a közvélemény a zsidók vonatkozásában kezdett azonosulni a pártpropaganda terjesztette, durva sztereotípiákkal. Különösen a nagyvá-

rosokban állt elő ez a helyzet, ahol az önellátásból és a háborúból fakadó nehézségek következtében az emberek fogékonyabbá váltak az összeesküvés-elméletekre, és könnyebben haragra gerjedtek a kivételezett bánásmódnak tűnő dolgok miatt. Azt, hogy egyes gazdagabb és jobb kapcsolatokkal rendelkező zsidó családok meg tudták kerülni a törvényt, úgy is fel lehetett fogni, mint bizonyítékot a zsigeri sémi erkölcstelenségre és ravaszságra (meg anyagiasságra). Üldöztetésük ugyanakkor egyesekben felvetette azt a logikus feltételezést, hogy bármilyen érzelmeket tápláltak is a múltban, most elkerülhetetlenül ellenségesek a fasizmussal és Olaszországgal szemben, ezért biztonsági fenyegetést jelentenek – különös tekintettel, vélték egyesek, történelmileg bizonyítható, ármánykodó hajlamukra.[77] Egy besúgó szerint 1940 áprilisában az a közvélekedés járta Rómában, hogy a zsidókat koncentrációs táborokba kellene zárni Afrikában vagy Szardínia szigetén, mert „gyűlölködésükkel és gonosz, ravasz, rendkívül erős [Olaszország-ellenes] kampányukkal a legsúlyosabb morális veszélyt jelentik nemzetünkre".[78]

Olaszország háborúba lépésével felerősödött az a gondolat, hogy a zsidóság belső ellenség. Az ügynökök gyakran említették, hogy az emberek haragszanak, amiért a kormány képtelen keményebben lecsapni a zsidókra, megakadályozni, hogy kémkedjenek, és terjesszék a defetista propagandát. A hadsereg katasztrofális szereplése 1940 őszétől tápot adott a zsidó összeesküvésekről szóló kitalációknak. Egy 1941. novemberi milánói jelentés párttagok dühöngéséről számolt be, akik nem értették, miért engedik a zsidóknak, hogy aláaknázzák a háborús erőfeszítéseket (sőt még fontos állásokba is befurakodjanak). Azt állították, sokan szeretnék, ha a zsidók megkülönböztető jelzést viselnének, „hogy mindenki kerülje őket, mint a leprásokat".[79] Ugyanabban a hónapban egy OVRA-ügynök Velencében megfigyelte, hogy a San Marco filmszínházban minden vetítéskor lelkesen megtapsolják a *Jud Süss* című, antiszemita német filmet.[80] Rosszindulatú pletykák terjengtek országszerte előjogokról, amelyekre a gazdag zsidók állítólag szert tehettek, még akkor is, ha az illető olyan makulátlan „hazafi" hírében állt, mint az első világháborús hős, Fiume elfoglalásának vezéralakja és a két világháború közti évek egyik legjelentősebb nagy-

iparosa, Oscar Sinigaglia. A bizonyára sértettségétől fuldokló besúgó a következő jelentést küldte a divatos alpesi üdülőhelyről, Meranóból 1941 szeptemberében:

> Meranóban az Albergo Parco éttermében Oscar Sinigaglia mérnök Rómából és neje, született Mayer – mindketten zsidók –, a mellettem lévő asztalnál étkeztek. Jóllehet kitűnő egészségnek örvendtek, orvosi engedélyük volt különleges étrendre: hús, fehér tészta és fehér kenyér minden áldott nap. Még a szállodaszemélyzet is meglepődött ezen, és rosszmájú megjegyzéseket tett. A személyzet, más szállodák személyzetéhez hasonlóan, csodálkozik azon, hogy a zsidó fajhoz tartozóknak általában sikerül kiváltságokhoz jutniuk, míg a más társadalmi osztályba tartozóknak elkerülhetetlenül meg kell hozniuk bizonyos áldozatokat.[81]

A fasizmusellenes elemzőket kétségbeeséssel töltötte el, hogy a zsidóellenes törvények – noha bevezetésükkor országszerte sok olasz adott hangot nemtetszésének és haragjának – nem váltottak ki ellenállást. Trentóban Ernesta Bittanti Battisti, a jól ismert szocialista politikus és hazafi özvegye 1938 őszén a naplójában elborzadva számolt be arról, hogy mekkora szolgálatkészség fogadta a zsidótörvényeket, és milyen általános passzivitás övezte a rendszer alattomos sikerét az egyszerű emberek erkölcsi védműveinek lebontásában a hosszú évek során:

> A törvény olyan hatóanyag, amely a legrosszabb ösztöneiket hozza ki az árjákból. Felfedi a butaságot és a nemtörődömséget, felerősíti a babonás gyűlöletet. [...]
>
> Az árja olaszok reakciója:
> *Egy*: nyilvánosan semmi tiltakozás.
> *Kettő*: maguk között híresztelés egy-két vezető személyiség által benyújtott petícióról. [...]
> *Három*: közönyös engedelmesség annak a rendeletnek, amely szerint még a legnevesebb zsidókat is el kell távolítani a kulturális, szellemi és üzleti szervezetekből. [...] Egy professzor nyilatkozta egy elit kulturális intézmény (amely aznap kiváló zsidók nevét törölte soraiból) értekezletéről kijövet: „Valójában mindannyian ellenezték." Amikor megkérdeztem, hogy akkor miért cselekedtek végül is így, azt felelte: „Birkák vagyunk mindannyian" (ezt tette velük tizenhat év önkényuralom).[82]

Ami Ernesta szemében gyáva megalkuvásként jelent meg, az az értelmiségiekében (és másokéban) kísérleti körülmények között történő alkalmazkodás volt az elsődleges fasiszta értékekhez, az „engedelmességhez", a „hithez". A huszonhárom éves egyetemi hallgató, Maria Teresa Rossetti szobája magányában elborzadt az új törvényektől, amelyek miatt több fizikatanárát elbocsátották. De alig néhány nappal azután, hogy naplójában haragosan kárhoztatta a zsidótörvényeket, óriási örömmel töltötte el, hogy a nagy nyilvánosság előtt kimutathatta határtalan „lelkesedését" a Duce iránt annak padovai látogatásakor.[83] Giuseppe Bottai hasonlóképpen fasiszta „hitének" valamiféle próbaköveként tekintett a zsidóüldözésre. Munkatársai úgy vélték, nem kizárt, hogy akár ellenzi is a törvényeket.[84] Nemzetnevelési miniszterként valójában a törvény lelkes végrehajtójának bizonyult: olyan szabályokat írt elő, mint az egyetemi vizsgákon történő szigorú faji elkülönítés vagy a zsidók kizárása az iskolákból és közkönyvtárakból. Mint megemlékezett róla a naplójában, a törvényeket abból a meggyőződésből támogatta, hogy a tekintélyelv létfontosságú a fasizmus számára: „A Vezér utasításait el kell fogadni vagy nem szabad elfogadni." Az el nem fogadás csak „leküzdhetetlen erkölcsi alapokon" képzelhető el.[85]

A zsidóellenes törvényekkel való szembehelyezkedésnek volt még egy további fékje: a fasizmus megvetette a polgári humanitárius eszméket. Miként a fasizmusellenes jogászprofesszor, Piero Calamandrei 1939-ben naplója számos pontján szomorúan megjegyezte, a rendszerben felnőttek közül sokan azt szívták magukba, hogy megvetendők azok az értékek, amelyeket ő, a középkorú baloldali liberális (aki Nagy-Britanniát és Franciaországot vallotta igazi „hazájának")[86] oly becsesnek tartott. Számukra az olyan érzések, mint az együttérzés és a szánalom, alig látszottak többnek egy erkölcsileg leselejteződött kul-

túra maradványainál, melyek akadályozzák, hogy az ország előrehaladhasson a történelemben, a fasiszta szellemiségű nagy eszmék győzelméért vívott küzdelemben. Valahányszor Calamandrei végignézett a körülötte lévő fiatal értelmiségieken, mélységes borúlátás fogta el a jövőt illetően: „Képesek leszünk-e meggyőzni őket, hogy az érzelem nem érzelgősség, hogy a jóság nem gyengeség, hogy az emberség nem »humanitáriusság«?"[87] Különösen fájdalmas volt számára, hogy tulajdon fia, az egyetemi hallgató Franco nem mutatott sajnálatot a zsidóüldöztetés láttán: „Elmosolyodott, a megbotránkozás legkisebb szikrája nélkül." Calamandrei bízott benne, hogy ez csak azért van, mert Franco úgy vélte, benső érzelmeinek legcsekélyebb kimutatása is „az érzelgősség és a gyengeség" jele volna.[88]

Az 1938. júliusi kiáltvány és a *La Difesa della Razza* folyóirat és társai azon állításai ellenére, miszerint a fajelmélet tisztán biológiai alapokon nyugszik, és meg kell őrizni Olaszország „ősi tisztavérűségét", a rendszer nem győzte hangsúlyozni, hogy a fasiszta fajvédelem alapvetően „szellemi" jellegű (ezáltal magasabb rendű durvább náci megfelelőjénél), ami úgyszintén segített a potenciális bírálók lefegyverzésében, nem utolsósorban az egyház berkeiben. Az a gondolat, hogy a zsidóüldözés logikusan következik a nemzet kulturális identitásának igenléséből, lényegében a katolicizmusból, alapvetően segített az értelmiségieknek abban, hogy túltegyék magukat annak a kijelentésnek a fonákságán, hogy a zsidókat (a katolizáltakat is beleértve) lélekben sosem lehet asszimilálni, bármennyire „olasznak" tűnjenek is, és kiálljanak az új törvények mellett. Vezető katolikus folyóiratok, például a *La Civiltà Cattolica* és a *Vita e Pensiero* pártfogolták a zsidóüldözést. A híres pszichológus és ferences atya, a Milánói Katolikus Egyetem rektora, Agostino Gemelli a Bolognai Egyetemen 1939 januárjában elmondott, nagy nyilvánosságot kapott beszédében emlékeztetett rá, hogy az olasz nép, hála Mussolininak és az 1929-es megbékélésnek, végre „eggyé lett származásban, vallásban, nyelvben, szokásokban, reményekben és eszmékben", ami „tragikus" (ám elkerülhetetlen) következményekkel jár mindazok számára, „akik vérük és vallásuk folytán nem lehetnek részesei e nagyszerű hazának". Ez az oka annak, mondotta, hogy

megint csak azt kell látnunk, mint már oly sokszor az elmúlt századokban, hogy érvényesül az a rettenetes ítélet, amelyet az istengyilkos nép vont a fejére, és amiért vándorol a világban, képtelen megtalálni egy haza békéjét, miközben annak a borzalmas bűnnek a következményei üldözik őt mindenütt és minden korban.[89]

A fajvédő kampány előmozdítása érdekében a rendszer figyelme nagy részét az egyetemekre fordította. A párt körlevelei országszerte fajvédelmi intézmények létrehozását rendelték el; 1938 őszétől új egyetemi kurzusokat vezettek be olyan témakörökben, mint fajdemográfia, fajantropológia, fajstatisztika és fajantropometria; a GUF-folyóiratok éles hangon szólítottak fel a zsidóellenes intézkedések agresszív alkalmazására, sőt fokozásukra: „Nem fogjuk tovább tűrni őket! Ki velük a kávézóinkból, az éttermeinkből, a színházainkból és a mozijainkból! A döntés egyöntetű: halál rájuk!"[90] Ilyen körülmények között a fiatal értelmiségieknek nehéz volt kivonniuk magukat az ádáz légkörből. A nyomásgyakorlásban gyakran a tanárok és a professzorok jártak az élen, ideológiai meggyőződésből vagy – mint Calamandrei cinikusabban vélte – karrierjük egyengetése céljából.[91] Francesco Pinelli, aki abban az időben tizenkilenc éves volt, és a rendszer buzgó híve, felidézte, hogy irodalomtanáruk szorgalmazására ő és diáktársai, mindannyian vették és olvasták a *La Difesa della Razzát*. Azok, akik nem engedhették meg maguknak, kölcsönkérték a barátaiktól. Francesco emlékezett rá, hogy volt egy zsidó diák az osztályban, aki hirtelen a sértegetések céltáblájává vált. Egy nap nem jelent meg. Többé nem látták.[92]

A faji törvények bevezetése a legtöbb zsidót úgy érte, mint derült égből a villámcsapás. A kulturális antiszemitizmus kétségtelenül létezett már egy ideje – bár ez alól szinte egyetlen európai ország sem volt kivétel. Az egyre szorosabb barátság a náci Németországgal szintén növekvő aggodalomra adott okot. Mussolini azonban a különböző nyilvános alkalmakkor mindenkit megnyugtatott a zsidók olaszországi helyzetét illetően, és a zsidó közösségből sokan kezdetektől fogva lelkesedtek a fasizmusért, ami láthatólag nagyon megnehezítette – a milánói drágakő-kereskedő, Roberto Cohen is így vélte – bárki számára annak

hangoztatását, hogy a zsidók politikailag veszélyt jelentenek a rendszerre. Mint az a naplójából világosan kiderül, Roberto őszinte hazafias érzéseket táplált, és mérhetetlenül büszke volt arra, amit Olaszország Mussolini alatt elért („Ó, Mussolini olaszai, mi még erősek vagyunk! Gondoljatok ránk, régi rómaiak!"). Amikor 1938 szeptemberében tudomást szerzett a faji törvényekről, elképedt, és észszerű magyarázatokat keresett. Gazdag és művelt emberként úgy képzelte, hogy megszületésükben az irigység játszhatott szerepet:

> Fajvédelem Olaszországban! Mussolini egyszer csak úgy döntött, utánozza Németországot! Tisztaság! Fajtisztaság? Helyes, kifelé a zsidókkal! De előbb megszerezni a vagyonukat! Olasz zsidók – ti, akik talán mindenki másnál nagyobb hazafiak vagytok! Ti, akik nem is tudtátok, hogy szemiták vagytok! Nektek is szenvednetek kell, ahogy a többinek! Mi a hiba? Túl okos! Túl sok a pénze! Nem az antiszemitizmus válságát éljük, hanem az irigységét![93]

Roberto a közé a mintegy hatezer olasz zsidó közé tartozott, akiknek sikerült emigrálniuk: 1939-ben az Egyesült Államokba ment, és ott vészelte át a háborút. Akik hátramaradtak, és nem volt akkora vagyonuk és politikai befolyásuk, mint Oscar Sinigagliának, azokra fokozódó anyagi nehézségek, létbizonytalanság és üldöztetés várt (amely az 1942. májusi, a zsidókat nehéz fizikai munkaszolgálatra kötelező kormányrendelettel érte el tetőfokát). Példa rá Samuele Varsano, a Szalonikiből származó, egyetemi végzettségű vegyész, akit a harmincas években a Montecatini cég foglalkoztatott az etiópiai háborúhoz szükséges mustárgázt gyártó, titkos üzemében, Sarzanában. 1938. november 6-án kirúgták állásából. Ezután senki se merte alkalmazni: a polgári „szánalom" megnyilvánulásai ellen folytatott hatalmas sajtóhadjárat azokat is elriasztotta, akik egyébként talán hajlottak volna a segítségnyújtásra. Robertóhoz hasonlóan ő sem tudta mire vélni a hirtelen támadt zsidóüldözést:

> Nem sokkal ezelőtt az olaszok azt se tudták, mi az az antiszemitizmus, és a legtöbbször fogalmuk se volt arról, milyen egy zsidó. Mi mindig velük és köztük éltünk. [...] Ezért természetes volt, hogy a legtöbb ember mélységesen igazságtalannak érezte az üldöztetéseket, és amikor csak tudta, kimutatta szimpátiáját az áldozatok iránt. De a rendszer meg akarta keményíteni az olaszokat, megrovandó szentes-kedésnek bélyegezte az együttérzés bármely formáját. A többit aztán megtette a félelem.[94]

A rendszer erélyes hadjáratot folytatott a „szenteskedés" ellen. Rómában bezárattak egy éttermet, mert a jelentések szerint tulajdonosa húsból repetát adott zsidó vendégeinek; egy milánói cég tulajdonosait kizárták a pártból, mert zsidó kollégájuknak aranyórát vettek, amikor az elveszítette az állását.[95] Mussolini fölöttébb elszántan igyekezett elejét venni az együttérzés minden megnyilvánulásának: az ő szemében a zsidóüldözés fő feladata az volt, hogy kemény, fajvédő gondolkodásmódra neveljen, emberiességi vadhajtásokról végképp hallani sem akart. 1938 őszén többször is eldicsekedett szeretőjének, Clarettának eltökéltségéről, hogy a lehető legkegyetlenebb arcát mutassa: „Ezeket a felforgató zsidókat mind egy szálig el kell pusztítani. Ki fogom irtani őket, ahogy a törökök csinálták. [...] Bebörtönöztem 70 ezer arabot; csak be tudok börtönözni 50 ezer zsidót. [...] Csupa söpredék, ellenség, gyáva népség. [...] Kár, hogy nem voltam elég kegyetlen. Majd meglátják, Mussolini acélökle mire képes! Szétmorzsolom őket." Ugyanakkor utálkozott honfitársai gyengeségén: „Ezek a szenteskedő és gyáva olaszok. [...] Most siratják a zsidókat: »De miért, mit követtek el, szegény szerencsétlenek, milyen szomorú.« [...] Egyikük se teszi fel a kérdést, mit művelnének velünk, ha 44 millió zsidó volna, és 50 ezer keresztény!"[96]

Samuele Varsanónak sikerült túlélnie a rezsim fokozódó szigorításait, és Rómában húzta meg magát a családjával. 1943 októberében éppen csak megúszott egy felgöngyölítő akciót, amelynek során a náci és a fasiszta hatóságok több mint ezer zsidót gyűjtöttek be a fővárosban: velük együtt körülbelül 6000 olasz zsidót deportáltak Auschwitzba és más haláltáborokba.

Nagyon sok embernek – még ha befolyásos politikai személyiségek barátságát és védelmét élvezte is – nem volt akkora szerencséje,

mint Samuelének. Közéjük tartozott a neves torinói bankár, Ettore Ovazza, a rendszer elkötelezett híve is, aki röviddel a világháború után lépett be a fasiszta mozgalomba, nagyjából 230 másik zsidóval együtt, akik részt vettek a Rómába menetelésben. 1935-ben Ettore lapot alapított: a *La Nostra Bandiera* (A Mi Zászlónk) a rendszer iránt hazafias elkötelezettséget érző, a cionizmust ellenző zsidók szócsöve kívánt lenni. Ettorét még abban az évben az Olasz Birodalmi Csillagrend lovagkeresztjével tüntették ki a Líbia fejlesztéséhez nyújtott támogatásáért. 1936 elején meghívást kapott a királyi család torinói sírboltjánál adott díszőrségbe.[97] Ettore sztoikusan reagált a zsidóellenes törvényekre, „kényszerű áldozatnak" tartotta őket, és nem volt hajlandó elveszíteni a fasizmusba vetett hitét. Befolyásos barátai segítségével – paradox módon közéjük tartozott Paolo Orano, akinek az olaszországi zsidókról szóló, 1937-es könyve jelentősen hozzájárult az új faji törvények megszületéséhez – megszerezte a „kivételezett" státust. Olaszországban maradt, rendíthetetlenül, még 1939–40-ben is, amikor a helyzet tovább romlott, és a zsidók egyre kétségbeesettebb lépésekre kényszerültek. Történetek keringtek barátoktól szerzett hiteles nyilatkozatokról, amelyek gyerekeket vallottak katolikusokkal folytatott, házasságon kívüli kapcsolatok gyümölcseinek („árjáknak" lehetett minősíteni őket). Ettore ismert olyanokat, akik ugyanilyen árjásítási szándékkal exhumálták rokonaikat a torinói zsidó temetőben, majd keresztényekként újratemették őket. Ettore továbbra is hitt benne, hogy Mussolini egyszerűen csak a náciknak akar a kedvében járni, ez taszította a zsidóellenesség felé, és amint vége lesz a háborúnak, a zsidók helyzete visszatér a normális kerékvágásba. 1943 októberében, néhány héttel azt követően, hogy Olaszország megadta magát a szövetségeseknek, és a németek megszállták az ország északi és középső részét, Ettore az alpesi üdülőhely, Gressoney egyik szállodájában keresett menedéket. Úgy tűnik, alábecsülte a rá leselkedő veszélyt: a Duce nála lévő, neki dedikált fényképét megfelelőnek gondolta védlevélnek. Megint csalódnia kellett. Kiadták a németeknek, a Lago Maggiore partján fekvő Intrába vitték, ahol az SS-ek egy elemi iskola pincéjében agyonlőtték feleségével és tizenöt éves lányával együtt.[98]

Egy másik zsidó, aki tragikus naivitásból pazarolta bizalmát Mussolinira, Curt Gutkind volt. A némettanár rajongott az olasz történelemért és kultúráért. Még fiatalon, a húszas években a Firenzei Egyetemen tanult. Annyira lelkesedett a fasizmusért, hogy 1927-ben *Mussolini és az ő fasizmusa* (Mussolini e il suo fascismo) címmel megjelentetett egy kötetet, benne egy sor kiemelkedő értelmiségi, köztük Balbino Giuliano és Gino Arias írásával; a könyvhöz maga Mussolini írt előszót. A kötet ezután németül is napvilágot látott. Curt felfogása szerint Mussoliniban a reneszánsz hadvezér, a lángszellemű vezető reinkarnálódott, aki félresöpörte a hiteltelenné vált liberális országgyűlési rendszert – amely nem képviselte „sem az államot, sem a nemzetet, sem az embereket" –, és misztikus módon közös akaratban egyesítette a tömegeket. A célnak ez az új, közös tudata a kellő időben majd elvezet „a Harmadik Róma nagy álmának" beteljesüléséhez.[99] Curt 1928-ban visszatért Németországba, Heidelbergben és Mannheimben tanított. 1933 tavaszán azonban, Hitler hatalomra jutását követően zsidó származása miatt le kellett mondania egyetemi állásáról. Két, Párizsban töltött év után sikerült álláshoz jutnia Oxfordban, majd 1936-ban kinevezték a Londoni Egyetem Bedford Kollégiumába docensnek.

Curt folyamodhatott volna brit állampolgárságért. De az etiópiai háború kitörése és a gazdasági szankciók bevezetése arra indította, hogy megmakacsolja magát, és nyíltan kiálljon „a most igazi hazámnak tekintett Új Olaszország iránti hitem mellett" – írta Mussolininak egy 1938 szeptemberében kelt levelében.[100] Így hát angol kollégái szemrehányásaival dacolva belépett a londoni fasiszta szervezetbe, és 1936 áprilisában olasz állampolgárságot szerzett. De alig két év múlva, miközben az Oxford University Pressnél megjelenés előtt állt a *Cosimo de' Medici. Pater patriae, 1389–1464* (Cosimo de' Medici. A haza atyja, 1389–1464) című könyve, megtudta, hogy az új zsidóellenes törvények értelmében meg fogják fosztani állampolgárságától, és nem térhet vissza Olaszországba, ahová minden évben ellátogattak római katolikus feleségével annak venetói házába. Curt kétségbeesésében a Ducéhoz fordult, hivatkozva a fasizmus iránt régóta meglévő elkötelezettségére. Felkereste Balbino Giulianót is, aki az 1927-es szerzőtársi szereplése óta igencsak sokra vitte a rezsimben: 1929-től 1932-ig

a nemzetnevelési miniszteri tisztséget töltötte be. Balbino hajlandó volt egy támogató levelet írni. Ez azonban lagymatag hangvételűre sikeredett. 1938 novemberében Curt elveszítette olasz állampolgárságát. Hontalan lett.[101]

1941. június 11-én, egy nappal azután, hogy Olaszország belépett a második világháborúba, Curtot őrizetbe vették mint „ellenséges állam polgárát", és internálótáborba küldték a lancashire-i Burybe. Januárban brit állampolgárságért folyamodott; kérését azzal indokolta, hogy már öt éve tartózkodik az országban. A kérelmével azonban nem foglalkoztak. Három hétig tartották Buryben. Egy rövid levelet még módjában állt elküldeni a feleségének, Laurának, az asszony azonban nem kapott rá engedélyt, hogy meglátogathassa. A Bedford Kollégium igazgatója levelet írt a belügyminiszternek azzal a kéréssel, hogy vizsgálják felül Curt ügyét: beismerte, hogy keveset tud dr. Gutkind magánéletéről és politikai nézeteiről, de meg tudja erősíteni, hogy a doktor „jeles tudós". Mire azonban a levele július 6-án megérkezett, már késő volt. Július 1-jén Curtot Liverpoolban feltették az *Arandora Star*ra, és a hajó, fedélzetén 1200 olasz és német internálttal, elindult Kanadába. Másnap reggel hétkor német torpedó találta el Írország északnyugati partjainál. Fél óra múlva elsüllyedt; több mint 800 embert rántott magával a hullámsírba. Curt holtteste nem került elő. Laurát nem értesítették arról, hogy a férjét külföldre küldték; csak barátoktól szerzett tudomást feltételezett haláláról. Levelet írt Anthony Edennek, a belügyminisztériumnak, még az anyakirálynőnek is, annak a reményében, hogy valamilyen formában kárpótlásban részesül. Semmit sem kapott. 1942 márciusában átvette férje Lancashire-ban hátramaradt holmiját: néhány iratot és egy Dante-kötetet.[102] Hogy vajon Curt döntése, hogy lemond Olaszország leghíresebb „nemzeti" írójának művéről, annyit jelentett-e, hogy keserűen megtagadja azt az országot is, amely oly durván elutasította, az már soha nem derül ki.

— 11 —

Háború

Németország bűvöletében

Miközben egy európai háború kitörése egyre valószínűbbnek látszott, és 1938 folyamán fokozatosan nőtt a feszültség, ahogy Hitler figyelme Ausztriáról a csehszlovákiai Szudéta-vidék felé fordult, Mussolini mindinkább belehabarodott Claretta Petacciba. A munkatársai a Ducét zárkózottnak találták, a megbeszélések nem hatottak rá, mások véleményére nem hallgatott – igaz, ők a kölcsönös rivalizálástól megosztva féltek is elébe állni a kellemetlen hírekkel, mert tartottak a haragjától. Claretta ellenben minden áldott nap órák hosszat gond nélkül igényt tarthatott Mussolini figyelmére. A lányt elszánttá tette a féltékenység: azon dolgozott, hogy leválassza a férfiról két régi szeretőjét, Romilda Ruspit és Alice Pallottellit. Maga Mussolini sem volt kevésbé eltökélt abban, hogy eloszlassa Claretta kételyeit, és tüzelje rajongását az ő „drága kis Walewskájának" (ahogy Napóleon szeretője után előszeretettel nevezte). Claretta gondosan megörökítette naplójában Mussolini érzelemkitöréseit: számtalan szerelmi vallomását, arra vonatkozó kijelentéseit, hogy ő a lány „testének rabszolgája", ábrándozásait az ő „finom kis testéről", és követelőzését, hogy Clarettának is ugyanúgy „rajongania" kell a testéért, ahogyan ő is rajong érte. Valahányszor szeretkeztek, a lány egy odavetett, de hangsúlyos „igen"-nel rögzítette az aktust, melyet rendszerint megtoldott egy rövid utalással a férfi szenvedélyének hőfokára.[1]

1938-ban átlagos napokon délutánonként Mussolini egy vagy két órát töltött Clarettával a reneszánsz kori bíboros építtette Palazzo Venezia első emeletén a lány számára fenntartott magánlakosztályban. Amikor nem azzal töltötték idejüket, hogy szeretkeztek, aludtak, a rádión zenét hallgattak, gyümölcsöt ettek és Claretta öltöztette a Ducét (amit az különösen élvezett), Mussolini zabolátlan gyerek- és ifjúkoráról mesélt, hosszasan csepülte ezt vagy azt a nemzetet vagy fajt, amelyikre éppen haragudott, kesergett sok múltbéli boldogtalan viszonyán, panaszkodott, hogy milyen fárasztó annyi nővel bajlódnia (köztük a feleségével), megnyugtatta a lányt, hogy ő az egyetlen, akit valaha is igazán szeretett, és megígérte, hogy minden erejével igyekszik hűséges lenni. A mindenapi együttlétek előtt és után Mussolini jellemző módon legalább tucatszor rátelefonált Clarettára, kora reggeltől késő éjjelig számon tartotta, merre jár, beszámolt neki esetleges panaszairól (gyomorfekélye rendszeres fájdalmakkal járt, és elvonta a figyelmét), elmondta, milyen sokat gondol rá, és a szerelméről biztosította. Voltak napok, amelyeket teljes egészében együtt töltöttek, télen és tavasszal a terminillói síparadicsom lejtőin, nyáron és ősszel a Lido di Ostia homokdűnéi és fenyőfái közt.

Mussolinit kétségkívül nagy munkabírás jellemezte, de azt, hogy az esze az idő legjavában nyilvánvalóan máshol járt, megsínylette az a képessége, hogy minden részletében kézben tarthassa az öt minisztériumot, melyekért felelős volt, valamint hogy átláthassa a nemzetközi ügyek összes bonyolultságát. Abban a hitben ringatta magát, hogy ha az ösztönére hallgat, elkerülheti, hogy földhözragadt tényekkel vagy akár észérvekkel foglalkozzon. 1937 decemberében kijelentette a vejének, hogy az intuícióját „tévedhetetlennek" tartja, és hogy sírfelirata legyen majd a következő: „Itt nyugszik az egyik legértelmesebb állat, amely valaha megjelent a föld színén."[2] (Hozzátette még, nem kevésbé meghökkentően, hogy egyetért egy francia filozófussal, aki azt mondta, hogy „a géniusz a genitáliákban rejlik".)[3] A Claretta naplójában lejegyzett Mussolini-monológok közül sok kétségkívül szinte öntetszelgően vad, mentes az intellektuális finomságoktól, akár a zsidókat elemzi („Ezeket a disznókat [...], ezt a népséget le kell mészárolni. Tudod, mi vagyunk nekik, ugye? Kutyák, így hívnak bennünket [...], *gojok*, ami azt jelenti, kutyák. [...] Piha! [...] Utálom őket"), akár az angolokat („Undorító népség. [...] A seggükkel gondolkoznak. [...] Elvből gyűlölnek mindenkit, aki kicsit is kivételes. [...] Az egyetlen nagy emberük is olasz volt, Disraeli") vagy a spanyolokat („Lusták, fásultak. [...] Ezt tette nyolc évszázad muszlim uralom [...], túl sokat esznek meg alszanak").[4]

A komoly eszmecserék hiányát legkirívóbban a fegyveres erők szenvedték meg. Mussolini 1933-ban magára vállalta a hadsereg, a haditengerészet és a légierő minisztériumának irányítását, de nem követelte meg, hogy dolgozzanak ki komoly terveket egy totális háború esetére. A sajtó felkapta azt az 1936-ban elejtett megjegyzését, hogy Olaszország a „8 millió szurony" országa, de az efféle szónoki fogások sem tudták elkendőzni, hogy súlyos hiány mutatkozott karabélyokból, géppuskákból és lövegekből, ezért az olasz hadosztályok tűzereje lényegesen kisebb volt, mint más hadseregeké. A harckocsik is súlyos gondot jelentettek. A nagyvezérkar sem tulajdonított fontosságot a páncélozott gépjárműveknek (részben mert még mindig egy alpesi állóháborúban gondolkodtak: „katonák, öszvérek, karabélyok és ágyúk", ezeken múlik a harci alakulat hatékonysága – jelentette ki Badoglio).[5] Ez a tévedés, az ország növekvő fizetésképtelenségével párosulva, azt eredményezte, hogy 1939-ben az egyetlen harckocsitípus az egészen kis méretű, háromtonnás jármű volt. Hasonló hiányosságok mutatkoztak a légierőnél és a flottánál is. Az ipari bázis viszonylagos gyengesége miatt Olaszországban csaknem ötször annyi ideig tartott legyártani egy repülőgépet, mint Németországban, a legnagyobb, sorozatban előállított Fiat-vadászgépek jóval lassabbak és gyengébb fegyverzetűek voltak, mint a Spitfire-ok és Messerschmitt 109-esek új nemzedéke. A flotta méretét tekintve lenyűgöző volt, de a lövegei rosszak, többnyire azért, mert az admirálisok nem akartak együttműködni a többi haderőnemmel; nem rendelkeztek sem repülőgép-hordozókkal, sem saját légi kísérettel, ami megnehezítette az olasz hajók kifutását a kikötőkből.[6]

Sok más tényező is hozzájárult ahhoz, hogy a készültség ilyen katasztrofális mértékben távol legyen a realitásoktól. Az egyik a rendszernek az „akarat" és „hit" elsődlegességével kapcsolatos megszállottsága volt, ami segített fenntartani azt az elavult nézetet, miszerint egy hadsereget a „harci szelleme" vezet a győzelemre. Federzoni visz-

szaemlékezése szerint Mussolini a Nagytanács egyik értekezletén kijelentette: ha háború tör ki, ő nem marad Rómában, hanem „lóra száll", és a parancsnoki harcálláspontra lovagol – amiben a Duce romantikus háborús eszmevilágának kórképét látta (legalábbis visszatekintve).[7] Még végzetesebb volt a nyíltság és őszinteség ellen ható, uralkodó politikai légkör. Egy olyan rendszerben, amely folyamatosan azon buzgólkodott, hogy felszítsa a lelkesedés lángját, kétkedő és nem fasiszta beállítottságra utaló jelnek lehetett tartani a kellemetlen igazságok kimondását. Tekintettel a rendszer vezető alakjai közti, örökös helyezkedési játszmára, többnyire jóval kifizetődőbb volt eltitkolni a kellemetlen dolgokat, és ezáltal elkerülni, hogy felesleges munícióval szolgáljanak az irigy riválisoknak (vagy magának Mussolininak). A Duce elvonultsága fokozta a bajt: 1938 augusztusában Mussolinit kegyetlen megrázkódtatásként érte annak felfedezése, hogy a pénzügyminiszter tudott a tüzérség súlyos hiányosságairól, miközben neki hadügyminiszterként erről fogalma sem volt.[8]

Mussolini csak néhány hónappal a második világháború kitörése előtt kezdett rádöbbenni arra, milyen távol van egymástól a látszat és a valóság. 1939. április 29-én azt mondta a minisztertanácsi ülésen, hogy a hadsereget „elfogadhatatlan" módon működtetik. A hadi- és emberanyagot illetően a hozzá eljuttatott adatok „sosem voltak pontosak": „Félrevezettek bennünket a nehézlövegekkel. Tüzérségi eszközeink elégtelenek és elavultak. Ugyanez áll a légierőre: mindig hézag van a közölt adatok és a valóság közt."[9] Ciano külügyminiszter, aki jelen volt az értekezleten, szomorúan jegyezte fel a naplójába, hogy a Duce észrevételei egybevágnak azokkal az aggasztó hírekkel, melyek a fülébe jutottak. A helyzet „tragikus" – állapítja meg –, de töprengésében nem jut el addig, hogy felvesse saját felelősségét, amiért az utóbbi években oly harcias külpolitikát folytatott, anélkül hogy megbizonyosodott volna róla, vagy jelezte volna Mussolininak, valójában milyen az ország katonai felkészültsége:

> A katonaság sok hűhót csap egy csomó név emlegetésével. Megsokszorozzák a hadosztályok számát, melyek azonban valójában olyan kicsinyek, hogy alig érnek fel az ezredek erejéig. A raktárak üresek. A tüzérség elavult. Nincsenek légelhárító és tankelhárító fegyvereink sem. Katonai vonalon rengeteg a blöff, és magát a Ducét is megtévesztették – tragikus blöff.[10]

Hogy a Duce ilyen sokáig hagyta magát megtéveszteni, az sokat elárul 1938-as lelkiállapotáról – önhittségéről, hogy a valós tények nem igazán számítanak, minthogy a fasiszta Olaszország és a náci Németország szellemileg kimagaslanak, és kezükben tartják a Nyugat jövőjét. A régi demokráciák, vélte, kimerültek, elpuhultak és gyávák, nincsenek abban a helyzetben, hogy bármiféle komoly ellenállást fejtsenek ki Európa életerős, megújult nemzeteivel szemben. Franciaország a csökkenő születési rátájával, laza erkölcseivel és a faji méltóság sutba dobásával különösen elfajzottnak tekintendő. 1938 júliusában Mussolini azt mondta Clarettának, hogy a franciák „fajok zagyvaléka, söpredék, gyávák menedéke", csak a náluk erősebbeket tisztelik, de azokat hason csúszva – ezért félnek annyira a németektől, „akik már elnáspángolták őket": „Ezek a francia disznók meg fognak rettenni, amikor lecsapunk rájuk. Akkor majd megtudják, milyenek az olaszok. [...] Piha, csak megvetést érdemelnek."[11] Néhány hónappal később azzal intézte el őket, hogy „harmincmillió gerinctelen és nyúlszívű", akiket megrontott „a szesz és a szifilisz".[12]

Ítélkezésében a britekkel se bánt kesztyűs kézzel. „Rettegéssel" tölti el őket a háború gondolata – de mi mást lehetne várni egy olyan néptől, amelyik „lelkiismereti kérdést csinál az evésből és a játékok űzéséből", szereti az állatokat, és nem tudja elviselni, ha elázik a ruhája („egy nép, amelyik esernyővel jár [...], sose foghatja fel a háború erkölcsi jelentőségét, mert nem képes szeretni a felsőbbrendű, könyörtelen erőszakot, amely a világtörténelem legfőbb hajtóereje").[13] A franciákhoz hasonlóan a britek népesedési mutatói is világosan bizonyítják hanyatlásukat: Nagy-Britanniában 4 millióval több nő él, mint férfi; az ötven felettiek száma 12 millió, a „statikus tömegek" túlsúlya elnyomja „a fiatalság dinamikus tömegét". Ez az, ami óhatatlanul elvezetett „a béke, a megalkuvás és a gondtalan élet" utáni vágyhoz.[14] Virágzik a fiatal fiúk iránt érzett férfiszerelem, különösen a felső társadalmi körökben, és az erkölcsi elkorcsosulás további jeleként egyre

több nő választja a császármetszést, hogy megmeneküljön a vajúdás fájdalmától.[15] Ilyen körülmények között aligha meglepő, hogy a brit birodalom minden eresztékében recseg-ropog:

> Amikor egy világhatalom elér erre a pontra, már nem ijeszt meg senkit. Az arabokban már tényleg nincs semmi félsz, az indiaiak gúnyt űznek belőlük, Dél-Afrika az elszakadás felé kacsingat, Ausztrália úgyszintén, Kanada pedig az első adódó alkalommal úgy fog kicsúszni a kezükből, mint a pinty. [...] Anglia sorsa megpecsételődött.[16]

Nézőpontja, amely szerint a demokráciák helyrehozhatatlanul meggyengültek, abba a hitbe ringatta, hogy nem kockáztatnak meg egy háborút – és ha mégis fegyvert ragadnának, nem fognak sokáig ellenállni (beszélt a mérges gáznak a gyors győzelem érdekében történő bevetéséről is).[17] Ennek megfelelően minden lelkifurdalás nélkül biztatta Hitlert, hogy érvényesítse Csehszlovákiával kapcsolatos agresszív terveit, és amikor szeptemberben a brit miniszterelnök, Neville Chamberlain arra buzdította, hogy vesse be befolyását Hitler megállítására – utalva rá, hogy London alkalmasint elfogadja Csehszlovákia részleges bekebelezését –, Mussolini élt a lehetőséggel, hogy nemzetközi hírnévre tegyen szert a nagy lelkesedéssel fogadott müncheni egyezmény tető alá hozásával. Élvezte, hogy – mint később elmondta – Chamberlain „a talpát nyalja", és Rómában nagy tapsvihart aratva jelentette be, hogy Olaszország 1861 óta először játszott „meghatározó és döntő" szerepet Európában.[18] Ösztönei most még inkább azt súgták, hogy Nagy-Britanniának és Franciaországnak nincs ínyére a háború. Amikor 1939 januárjában utolsó kísérletként Chamberlain látogatást tett nála, hogy leválassza Olaszországot a náci Németországról, jól érzékelhető megvetést mutatott a brit miniszterelnök nagypolgári modora (és esernyője) iránt.[19] Két hónappal később Hitler befejezte Csehszlovákia annektálását, válaszul Mussolini megszállta Albániát, mely már jó ideje de facto olasz protektorátus volt.

Müncheni sikere egetverő örömmel töltötte el – nem is annyira az olaszországi hálaáradat ajzotta fel (az a Rómába postázott több tízezer levél és távirat, még ha zömmel nőktől jöttek is, akik dicsőítették lángelméjét Európa békéjének megmentésében, nem fért meg igazán azzal a „birodalmi észjárással", amelynek kikovácsolásán fáradozott),[20] mint inkább az, amit a történelem menetére nézve kiolvasott belőle. Miután visszatért, izgatottan közölte Clarettával, hogy a régi demokráciák bebizonyították alkalmatlanságukat az események irányítására. A jövőben egyedül „a diktatúrák" fogják uralni a nemzetközi rendet: „Csak egy ember lehet a kormányrúdnál, aki parancsol. Ma Németország a legnagyobb hatalom a világon!" Úgy tűnik, nem aggódott amiatt, hogy a náci vezetés belerángatja Olaszországot a háborúba, amelyre az még nem készült fel. Sőt ismét olyan érzésekkel jött el Münchenből, hogy Hitler el van bűvölve tőle. A Führer „nagyon kedves" volt: „A lelke mélyén Hitler igazi érzelgős. Könnybe lábadt a szeme, amikor meglátott. Tényleg szeret engem, nagyon is." Hitler többször is költői hangot ütött meg Olaszországgal kapcsolatban: „Ó, Itália, Itália, milyen gyönyörű ország is. [...] Maga nem tudja, milyen hatással van rám a festészetük. Festőnek kellett volna lennem." És mindenáron igyekezett kimutatni szolgálatkészségét. Arról beszélt, milyen nehéz megállítani egy hadsereget, ha már mozgásba lendült: „»De ha a Duce akarja, meg lesz állítva.« Hitler tényleg rajong értem", szögezte le Mussolini.[21]

Nem hadviselő állam

Az egyeztetések és az észérvek helyett az olasz külpolitikát oly mértékben az ösztön és az érzelem hajtotta, hogy semmi valós esély nem látszott a nyugati demokráciákhoz fűződő viszony normalizálására. 1939 tavaszán Hitler Csehszlovákia után következő célpontként Lengyelországot kezdte emlegetni. Mussolini arról beszélt, hogy Albánia megszállása ugródeszka a további terjeszkedéshez a Balkánon Görögország, Törökország vagy Románia felé. És hiába mutatkozott a közhangulatban az aggodalomnak egyre több jele, amiért az ország olyan hatalmas kockázattal néz szembe, Mussolini úgy vélte, eljött a Németországgal való hivatalos szerződéskötés pillanata. Májusban ezt be is jelentette, anélkül hogy megtanácskozta volna munkatársaival.

Az „acélszerződést" (a Duce kezdetben a „vérszerződés" elnevezésre hajlott) szinte teljes egészében Berlinben fogalmazták, Róma nem sokat tett partnere korlátozására. Olaszország kötelezettséget vállalt, hogy támogatja Németországot bármilyen védekező vagy támadó háborújában, és bár sok szó esett arról, hogy Olaszországnak időre van szüksége az újrafegyverkezéshez, a szerződésbe semmilyen erre vonatkozó paragrafus nem került bele. A németek többször is hangoztatták Cianónak, hogy a közeljövőben nem terveznek támadást Lengyelország ellen. Cianót ez szemlátomást megnyugtatta. De amint aláírták a szerződést, Hitler kiadta a titkos parancsot tábornokainak, hogy készítsék elő Lengyelország lerohanását.[22]

Mussolini valószínűleg érezte, hogy az események gyorsabban zajlanak, mint ahogy feltételezte. A szerződés aláírását követő hetekben sorozatosan hagyta figyelmen kívül Hitler találkozót sürgető kéréseit – miközben folyamatosan jelezte Berlinnek, hogy háború esetén Olaszország teljes mértékben támogatni fogja Németországot. Talán abban reménykedett, hogy mint az előző négy évben, a német agressziót továbbra is újabb területgyarapításokra tudja kihasználni. Amikor augusztusban nyilvánvalóvá vált, hogy küszöbön áll a Lengyelország elleni támadás, Cianót (aki hamar felismerte, mennyire naiv volt Hitlerrel kapcsolatban) Németországba küldték: magyarázza el, hogy Olaszország még nem áll készen a szinte biztosan egész Európára kiterjedő háborúra, és kérjen két-három év halasztást. Hitlernek azonban – annak ellenére, amit Münchenben képmutatóan mondott Mussolininak – esze ágában sem volt félúton megállni. Kijelentette, biztos benne, hogy Franciaország, Nagy-Britannia és a Szovjetunió nem fognak hadba lépni, és Ciano nagy megkönnyebbülésére közölte, nem vár semmiféle közvetlen segítséget Lengyelország lerohanásához. Emellett arra biztatta Olaszországot, hogy az alku részeként fontolja meg Jugoszlávia vagy Görögország elfoglalását. Mussolini kezdetben habozott, de amikor augusztus vége felé bejelentették, hogy Hitler szerződést írt alá a Szovjetunióval (Mussolinit ez meglepte, mert erről Olaszországgal előzetesen nem tárgyaltak, nem tájékoztatták), bizakodóbb lett, és új utasításokat adott a hadseregnek, hogy készüljön fel egy korlátozott balkáni háborúra.[23]

Amikor a Molotov–Ribbentrop-paktum nyomán a britek bejelentették, hogy szavatolják Lengyelország függetlenségét, nyilvánvaló lett, hogy a háború nem maradhat lokális jellegű. Hitler sarokba szorította Mussolinit: valljon színt, támogatja-e Németországot vagy sem. Mussolini tartott attól, hogy megismétlődik az 1914–15-ös semleges magatartás, ezért inkább igent mondott. De amikor nyomasztó bizonyossággal szembesült azzal, hogy a hadsereg felszereltsége kétségbeejtően hiányos, továbbá, hogy nincs abban a helyzetben, hogy hosszadalmas hadjáratot folytasson, augusztus 26-án közölte Hitlerrel: kész ugyan „azonnal" közbelépni, de csak akkor, ha Németország többek közt 6 millió tonna szenet, 7 millió tonna benzint és 2 millió tonna acélt szállít Olaszországnak – jól tudta, hogy kérése teljesíthetetlen. Hitler gúnyosan annyit jegyzett meg erre, hogy Olaszország pontosan úgy viselkedik Németországgal, ahogy az első világháború kitörésekor. A gyávaság és hűtlenség vádját elhárítandó, az olasz közvéleményt szeptember 1-jén hivatalos sajtóközleményben tájékoztatták, hogy a minisztertanács úgy döntött, Olaszország tartózkodik a katonai tevékenységtől („nem hadviselő állam", hangzott a hivatalos megfogalmazás). Ez összhangban állt a Duce régi szándékával, mely szerint „igazságon alapuló békét" kell teremteni Európában.[24] A valóságban, mint Ciano szomorúan jelentette Mussolininak, a hadsereg csak tíz első vonalbeli hadosztállyal rendelkezett.[25]

Sok millió olaszhoz hasonlóan a huszonhárom éves egyetemista diáklány, Maria Teresa Rossetti mérhetetlenül megkönnyebbült a hírre, hogy 1938. szeptember 30-án megszületett a müncheni egyezmény. Látta Mussolinit Németországba utazása előtt néhány nappal beszédet mondani Padovában, és rabul ejtette a Duce varázsa: azon kapta magát, hogy vadul éljenez. Feltehetően nem volt ott az emberáradatban, amely felsorakozott a Németországból a Brenner-hágón át Rómába visszatérő miniszterelnöki vonat útvonalán, melynek mentén az emberek, mint egy szemtanú feljegyezte, térdre esve hálálkodtak a férfinak, akire most nem úgy néztek föl, mint „birodalomalapító" katonára, hanem mint a „béke angyalára".[26] Mariát bizonyosan megnyugtatta a gondolat, hogy Olaszország megtalálta vezetőjében azt

„a nagy és fáradhatatlan nemtőt", aki minden tőle telhetőt megtesz, hogy növelje országa tekintélyét a világban.[27] A lányt azonban aggodalmak és kételyek kezdték mardosni. Aggodalmak a fajvédő törvények miatt (amelyek számára erkölcsi szempontból gyalázatosnak tűntek), a szokások megváltoztatását célzó kampány miatt (félt, hogy nevetségessé teszik az országot), és a nácik miatt, akik láthatólag könyörtelenül betessékelik Olaszországot az ő utcájukba. Mi több – mint naplójában leírta –, az emberek azt mondogatták, a zsidótörvényeket „Hitler írta elő", és hogy „Olaszország német gyarmattá vált".[28]

Az elkövetkező hónapokban Maria zaklatottsága tovább fokozódott. Félt a németek barátságától, nem bízott Hitlerben, aki, úgy képzelte, ragadozóösztöneivel hamarosan Olaszország felé fordul, hogy elragadja Triesztet és Trentót. Az egy évtizeddel korábban számára oly sok ösztönzést adó hazafias remények és álmok hamar megkeseredtek. 1939 márciusának végén, két héttel azt követően, hogy Hitler befejezte Csehszlovákia elfoglalását, és gúnyt űzött a müncheni egyezményből, elpanaszolta naplójának, hogy Olaszországot, amelyet oly magasra emeltek a világháborút követő években, most „belevetették a belső rabszolgaság és a német védnökség szakadékába". Úgy tetszett, az ország „kizárólag becsvágyból" cselekszik, „nem gondol a hazával és népével":

> Tegnap, amikor ott ültem a Fizikai Intézetben, egy olasz zászlót láttam magasba emelkedni a kék égen. És az a zászló nem hagyott tanulni, nem hagyta békén a gondolataimat. Gyönyörű, drága zászlóm, mindig ilyennek szeretnélek látni: szállsz magasan az égen, diadalmasan, nemesen, egy szabad, erős és nagy nép büszkeségével![29]

1938-ig Maria módfelett lelkesedett a rendszerért, és „a szabadság", amely után sóvárgott, számára legfőképp azt jelentette, hogy Olaszországnak módjában álljon függetlennek maradni, „ne bólintson rá szolgalelkűen minden német szeszélyre", ne álljon a „jogtalanság és erőszak" oldalára.[30]

Mint a titkosrendőrségi jelentések tanúsítják, Mariának a rendszer 1938. végi irányvétele fölötti aggodalmain és kételyein országszerte széles körben osztoztak. Az „önözés" elleni hadjáratot sokan fölöslegesnek, bosszantónak és nevetségesnek találták, nem utolsósorban azért, mert sokan úgy érezték, hogy ennél „jóval súlyosabb gondok nehezednek a nemzetre".[31] A legtöbb vevő továbbra is önözött, még azokban a boltokban is, ahol táblák szólítottak fel a „maga" használatára – bár egy genovai ügynök szerint ez általában inkább szórakozottságból fakadt, semmint makacs megátalkodottságból. A középosztály különösen visszautasítónak mutatkozott a „maga" formula alkalmazásában, mert az „ön"-t szemlátomást iskolázottságuk és társadalmi pozíciójuk fontos mutatójának tartották; nem voltak hajlandók lemondani róla, különösen nem Starace kedvéért, a legtöbben ugyanis az ő faragatlanságában látták a kampány mozgatóját. Milánóban egy OVRA-ügynök azoknak a telefonelőfizetőknek a különleges bosszúságáról számolt be, akiknek a hívását a telefonkezelők megszakították, amint az „ön" szót meghallották.[32]

Az ügynökök a panasz és háborgás további forrásaként jelölték meg a zsidóüldözést („jó apaként és családszerető férjként hogyan engedhetett meg bizonyos intézkedéseket a Duce olyan emberek ellen, akiknek egyetlen bűnük, hogy zsidó szülőktől származnak?"),[33] valamint a pártban állandósult korrupciót és azt a véleményt – ez egyértelműen a Duce-kép sérülésével fenyegetett –, hogy Mussolini saját családtagjai is jogtalan hasznot húznak a rendszerből. Cianót – „a díszpinty", ahogy néha gúnyolták hivalkodó életmódja miatt – különösen utálták. Vagyona az állítások szerint milliárdokra rúgott, és úgy hírlett, nagy részét kiviszi az országból.[34] A besúgók általános benyomása szerint az emberek még mindig a feddhetetlenség mintaképének tartották Mussolinit, aki reményt és biztonságérzetet nyújt nemzetközi válságok idején, de tovább növekedett az a nézet, hogy elszigetelődött, olyan emberek veszik körül, akiknek nincs bátorságuk megmondani neki, igazából mi a helyzet. Meg kell szabadulnia a Starace- és Ciano-féléktől: „Ó, bárcsak visszatérne Mussolini régi egyszerűségéhez, megálljt parancsolna az egyenruháknak, kicsit elvegyülne az emberek közé, és meglátná a sok szenvedést, amit el kell viselniük [...], gyorsan rájönne, hogy mennyit nőhetne a közvélemény szemében."[35]

1939 során a legtöbb aggodalomra a nácibarátság és az a kilátás adott okot, hogy Olaszországot akarata ellenére belerángatják a háborúba. „Ha a Duce nem száll le gyorsan a németek szekeréről, olasz csa-

patokat fognak felvonultatni vele a pánnémet Európa győzelméért!"[36] A Németországgal kötött szövetséget főleg az észak-olaszországi nagyvárosokban nehezményezték sokan, ott, ahol hagyományosan erősek voltak a Franciaországhoz fűződő gazdasági és kulturális kapcsolatok. Különösen pregnánsan fejeződött ki a németellenesség Milánóban és Torinóban, mégpedig minden társadalmi osztály részéről.[37] Rómában és délen jóval kevésbé okozott aggodalmat a franciákkal szembeni háború kilátása, de ott is mély bizalmatlanság érződött Hitler szándékait illetően, amihez hozzájárult az a nézet is, hogy a németek Olaszország iránt mutatott „barátságossága" csak látszat. Mint egy nápolyi ügynök jelentette, a közérzület szerint önteltségük, kapzsiságuk és könyörtelenségük idővel majd arra sarkallja a németeket, hogy „felénk, olaszok felé nyújtsák ki karmaikat, és bekebelezzenek bennünket a Birodalomba. A Hohenstaufenek álma megvalósulni látszik. [...]"[38]

A növekvő népi elégedetlenségnek a lakosság nagy részében tapasztalható jelei a második világháború kitörése előtti hónapokban arra indították a rendszert, hogy még lankadatlanabbul végezze felügyelő és megtorló munkáját. Végső soron az „acélszerződés" hitelessége forgott kockán, amennyiben leplezetlen ellenállás mutatkozik a Mussolini által kitűzött irányvonallal szemben. Egy római ügynök, aki aggódott, hogy a Duce érzéketlenné válhat a kritikákkal szemben, érzett magában annyi merészséget, hogy a főnökeinek rámutasson: nem kell annyira komolyan venni a Mussolinit megillető elragadtatott fogadtatást, amikor megjelenik a nyilvánosság előtt a Piazza Venezián, „ha figyelembe vesszük, hogy az ilyen alkalmakkor jelen lévő emberek nagy többségét a megfelelő helyi pártszervezetek szokás szerint legalább huszonnégy órával előre felszólítják, hogy álljanak készenlétben, és bizonyos fokig utasítást kapnak a lelkes részvételre".[39] Egy másik besúgó Bolognában attól tartva, hogy a szegényebb osztályok gazdasági kilátástalansága lázongásra adhat okot, felvetette annak a veszélyét, hogy rosszul sülhet el, ha a rendőrség vasszigorral lép fel. Példának hozta fel mintegy ötven falusi parasztember esetét, akiket tudhatóan azért küldtek kényszerlakhelyre, mert azon hüledeztek, hogy Mussolini fiai sok millió líra értékű ingatlanhoz jutottak, és kérdezgették, honnan származhatott a pénz.[40]

Amikor Mussolini nagy csinnadrattával zajló látogatásokat tett a közepes és a nagyvárosokban, különleges óvintézkedésekre került sor. De mint az 1939. május 14-i torinói útja bizonyította, nem lehetett szavatolni, hogy az ellenvélemények megnyilvánulása rejtve marad. A piemonti fővárosban széles körű ellenségességgel fogadták a németekkel kötött szövetséget, és a hagyományos királypártiság – márpedig a királyról az a hír járta, hogy kifogásokkal élt a Duce külpolitikáját illetően – miatt pártkörökben nagy aggodalmat keltett, hogy milyen fogadtatásban lesz része Mussolininak. Fokozták a biztonsági intézkedéseket, olyannyira, hogy sokan úgy vélték, ezzel a város hazafias érzülete kérdőjeleződött meg. Az utcákat előre megtisztították a koldusoktól, munkanélküliektől, prostituáltaktól és mindenki mástól, aki bármilyen problémát okozhatott volna. Több mint 20 ezer rendőrt és milicistát rendeltek fel vidékről a vastapsok levezénylésére. A környező falvakból nagy számban mozgósítottak idős parasztasszonyokat, akik még sosem jártak Torinóban, és ígéretet kaptak, hogy Mussolini roppant nagylelkű lesz velük. Ők különösen buzgóknak bizonyultak, sok esetben ösztönösen térdre borultak, amikor a Duce elhaladt mellettük.[41]

A látogatás nagyrészt sikeres volt, nemcsak a szigorú biztonsági intézkedések miatt, mint ahogy az egyik besúgó megjegyezte, hanem azért is, mert „igazság szerint itt még határozott választóvonalat húznak a Duce személye és a párt között".[42] A gond akkor keletkezett, amikor Mussolini elment felavatni az új Fiat gyárat Mirafioriban, Torino külvárosában. A hatóságok előre tudták, hogy az 50 ezer munkással, akik elégedetlenek a fizetésükkel, az életkörülményeikkel és tágabb összefüggésben a kül- és belpolitikával, valószínűleg baj lesz. A Duce látogatása előtti napokban a gyárban a vécéfalakat telefirkálták gyalázkodó feliratokkal, időbeni eltávolításuk gondot okozott. Hogy a tömeges távolmaradásnak elejét vegyék, a dolgozókat kötelezték rá, hogy korán reggel érkezzenek, és bélyegezzék le a belépőkártyáikat. De a félelem, hogy Mussolininak hűvös fogadtatásban lesz része, megalapozottnak bizonyult. Hiába mutogatott kézzel-lábbal Starace, aki ott állt Mussolini mögött a dobogón, és biztatta nagyobb lelkesedésre a tömeget, csak gyér taps volt, és nem jártak eredménnyel a Ducénak

azok a kísérletei sem, hogy a megszokott kérdezz-felelek módszerrel vonja be a hallgatóságot. Végül elfogyott a türelme. Megkérdezte a munkásokat, emlékeznek-e a nagy beszédre, amelyet az iparról tartott 1934-ben, és amikor csak szórványos „iigeen" volt a válasz, elkiáltotta magát: „Ha nem emlékeznek, olvassák el újra!", azzal sarkon fordult, és levonult a dobogóról.[43]

A Fiat gyári kudarcot követő napokban Mussolini bejárta Piemont és Valle d'Aosta vidékeit. A jelek arra mutatnak, hogy a kisebb vidéki városokban és faluhelyen nagyobb és spontánabb volt a Duce iránti lelkesedés, mint Torinóban.[44] Annyi bizonyos, hogy május 21-én szárnyaló kedvvel tért vissza Rómába, tele önbizalommal, hogy személyes és politikai énje lényegének tartott vonzereje mit se csökkent. Alig várta, hogy mesélhessen utazásáról Clarettának, amint megérkezett, telefonon magához hívatta. Claretta, mint mindig, most is aprólékos feljegyzést készített a Palazzo Veneziában lezajlott találkozásukról:

> 16:00-kor érkezem. Az asztalánál ül. Nagyon jól van. Látja, ahogy bejövök, mindkét kezét a szemöldöke fölé emeli, mutatóujjait rám szegezi, és mosolyog. [...] „Hány napja már! Folyton rád gondoltam. Gyere, adj egy csókot. [...] Csodálatos, igazán szép út volt. Több ezer kilométert tettem meg. Nem, semmi: nagyon hűséges voltam hozzád. Több mint hűséges, még gondolatban is. Amikor ezekre a politikai körutakra megyek, nyugodt lehetsz. Fantasztikus jelenetek, mámor, őrület: sírtak, letérdepeltek, sikoltoztak, a karjukat nyújtogatták. [...] Volt egy nő, aki azt mondta nekem: »Duce, beszélj még!« »De most beszéltem«, mondtam. Mire ő: »Duce, te nem is tudod, milyen gyönyörű a hangod!« [...] Emlékszem egy másikra, aki váratlanul elájult, amikor odaértem mellé. Azt mondta: »Ó, Duce [...]« és puff! Összeesett, összecsuklott a kordonon túl! [...] Egy harminc körüli nő. [...][45]

Azok, akik 1939 késő tavaszán sírtak, letérdepeltek és a karjukat nyújtogatták a Duce felé, ezt minden valószínűség szerint részben azért tették, mert kétségbeesetten remélték, hogy a háborút Európában még el lehet kerülni, és férjeiket, fivéreiket, fiaikat meg lehet kímélni az újabb harctéri behívótól. Jóllehet az 1936-tól hozott polgárellenes

intézkedésekkel maga Mussolini is sokat tett azért, hogy erőteljesebbé váljék a párton belüli radikalizmus, a Duce-mítoszban ekkoriban már nem a könyörtelen forradalmi harcos változata érvényesült, hanem a béke és társadalmi igazság fáklyavivőjéé.[46] A szélsőségesebb elemek a pártban, különösen a diákok, háborús lelkesedésükkel kétségtelenül egyre harsányabb hangot ütöttek meg, és több besúgó megfigyelte, hogy a népesség legszegényebb rétegeiben a háborús gondolat bizonyos támogatottsága volt tapasztalható, azon az alapon, hogy a gazdasági helyzet ennél rosszabb már úgyse lehet, és ha a tőkések vereséget szenvednek, a háború talán hasznára válna a „proletár nemzetnek". De 1939 nyarán a közvélemény állapotáról szóló legtöbb hivatalos jelentés a Duce iránti „korlátlan" és „teljes" bizalomról beszélt, hitről, hogy Mussolini megint megmenti a világbékét, mint Münchenben, vagy legalábbis megzabolázza a náci Németországot.[47] „Mindenki hisz Mussoliniban – írta Bottai a naplójában augusztusban, miután némiképp riadtan észlelte, hogy még a barátai közül is keveseknek tetszik csak a háború. – »Csodát« várnak a Ducétól. Ahogy mindig is: ő az olaszok »fénylő csillaga«."[48]

Miközben 1939 júliusában és augusztusában egyre nagyobb lett a feszültség Európában, Mussolini megritkította nyilvános szerepléseit. Rengeteg időt töltött Clarettával az ostiai tengerparton és Riccionéban, sopánkodott az angolok és a franciák ostobaságán, amiért makacsul Lengyelország pártját fogják, és kifundálta, hogy most az a legbölcsebb, ha nem csinál semmit. („»Fölösleges volt ekkora hűhót csapni. [...] Ha így folytatják, egyszerűen csak provokálják és felmérgesítik a németeket. [...] Ezek az angolok hülyét csinálnak magukból, tudod? [...] Mindenki csodálkozik, amiért hallgatok. Hogy miket mondanak! Én akkor is csendben maradok!« Mefisztói mosoly jelenik meg az arcán.")[49] A Duce tartózkodása ebben a döntő időszakban seregnyi híresztelésnek adott tápot. A legtöbbjük érintetlenül hagyta a hős vezér mítoszát, melyben oly sok millió olasz hitt csaknem két évtizeden át. Találgatták, hogy talán érelmeszesedése lehet, miután repülőgépének kényszerleszállást kellett végrehajtania egy viharban. Azt is rebesgették, hogy megsebesült, konkrétan az állán, amikor orgyilkos támadt rá (akit azután megölt). Voltak olyan ötletek, hogy

puccsot készít elő önmaga feláldozásával, Badoglio marsallt akarja megtenni katonai diktátornak, hogy az ország kibújhasson a náci németekkel kötött szövetség alól, és így mentse meg az olaszokat a háború borzalmaitól.[50]

A valóságban egyszerűen képtelen volt eldönteni, mit tegyen. Amikor augusztus második hetében Ciano visszatért Hitlernél tett látogatásáról, „megundorodva" a felismeréstől, hogy a németek elszánták magukat a háborúra („elárultak minket, és hazudtak nekünk"), Mussolini azon őrlődött, hogy semleges maradjon-e, vagy inkább tartsa tiszteletben az „acélszerződést", és lépjen hadba a nácik oldalán, ragadja meg a lehetőséget, hogy kivegye „a részét a zsákmányból Horvátországban és Dalmáciában".[51] Két héttel később még mindig döntésképtelenség bénította: elborzadt a gondolattól, hogy Giovanni Giolitti nyomdokába lépjen, annak az embernek a nyomdokába, akivel szemben a fasizmus a kezdetektől fogva meghatározta magát.[52] Tanácstalanságát Claretta előtt sem titkolta. Miután rákényszerült, hogy rövid időre megjelenjen a Palazzo Venezia erkélyén, és üdvözölje az őrségváltási ceremóniára összegyűlt tömeget, sietve megkereste:

> Láttad, drágám? Látni akartak, és én bátorítóan mosolyogtam. [...] Olyasforma kézmozdulatot tettem, mintha azt jelezném, hogy minden jóra fordul. Ezek az emberek nem akarnak háborút, csendben és békésen esdekeltek. A világ minden tájáról írnak nekem, és arra kérnek, hogy közvetítsek. [...] Mit mondhatnék? Megtehetem, hogy beavatkozom [...], de inkább várjunk, és meglátjuk. Nem tudom, mitévő legyek.[53]

A még napokig tartó döntésképtelenség után országszerte kitörő megkönnyebbüléssel üdvözölték a bejelentést, hogy Olaszország a „nem hadviselő állam" státusára tart igényt az Európában kirobbant háborúban. Amikor szeptember 23-án Mussolini egy rádió által közvetített, pártvezetőknek mondott beszédével megtörte hosszú hallgatását, az utca emberének megjegyzései az OVRA-informátorok jelentése szerint a közhangulat általános javulását és újult biztonságérzetet tükröztek abban a tekintetben, hogy a válságban kialakított olasz álláspontot a Duce hagyta jóvá: „Végre életre tért! Mindjárt jobb a közérzetünk!

Különösen az ilyen válságidőszakokban szükségünk van arra a tudatra, hogy figyelme nem lankad, de legfőképp hogy jó egészségnek örvend, Isten áldása kíséri, mert már úgy beszéltek róla, mint aki teljesen lebénult! A szívünk mélyén picit olyanok vagyunk, mint a kisgyerekek, akiknek járás közben muszáj érezniük az apjuk vezető kezét!" – jegyezték fel egy bolzanói lakos kifakadását.[54] A félsziget másik végében, Brindisiben egy munkás hasonló hálaérzést fogalmazott meg, amiért Mussolini nem bénult meg, és így a „nem hadviselő" állammá válás örvendetes, gyakorlatilag gondviselésszerű megerősítést élvezhet: „Elveszíteni a Ducét olyan, mint amikor egy hajó elveszíti a kormánylapátját. De szerencsére őt Isten óvja."[55]

A besúgók szerint sok ember úgy hitte, hogy a Duce mindig is békét akart, a háború az angolok és a franciák dölyfösségének és konokságának műve. De Mussolini döntésének általános támogatásába a nyugtalanság hangjai vegyültek, különösen az ország északi részén, ahol a németekkel való szövetséget leginkább nehezményezték. Minden addiginál elterjedtebbé vált az a gondolat, hogy a Ducét alkalmatlan és becstelen emberek veszik körül – nemegyszer ez szolgált magyarázatul arra is, hogy Olaszország miért volt annyira felkészületlen a háborúra. A „Bárcsak tudná a Duce!" fordulat („amit mindenki szorgosan hajtogat, valahányszor a vélt hozzá nem értés vagy a politikusi tisztességtelenség példájával találkozik") a jelentések szerint szájról szájra járt.[56] Még 1939 telén is makacsul tartották magukat azok az álhírek, hogy a király, a koronaherceg, Badoglio vagy akár Italo Balbo közbe fog lépni, és ki fogja ragadni Olaszországot a nácik karmaiból.[57] Ezzel egy időben általánosan elfogadott volt az a nézet is, hogy Olaszországnak, katonai felkészültsége mértékétől függetlenül, meg kellene becsülnie a Németországgal kötött szövetségét, egyrészt abból a megfontolásból, hogy az előző évek fegyvercsörtetése után a semlegesség megalázó, másrészt azért, mert Németország feltartóztathatatlannak látszik, és ennek fényében kár volna lemondani a lehetőségről, hogy Olaszország is kihasítsa a magáét a győzelmi koncból.[58]

Mint a tizennégy éves firenzei gimnazista, Pietro Ambrosini felfedezte, a németek oldalán való olasz hadba lépést leghangosabban szorgalmazók jó része az egyetemi diákság köréből került ki, akik

fasiszta forradalomról szőtt álmaik betetőzését látták a régi plutokrata hatalmak pusztulásában és egy új világrend megteremtésében. Pietro 1939 őszén a naplójában leírta, hogy a helyi GUF-szervezetek egyre nagyobb nyomást gyakoroltak a gimnázium igazgatójára, hogy a diákjai vegyenek részt az Olaszország hadba lépését sürgető tüntetésen, és Pietro el is ment a brit és francia konzulátus előtt november 24-én tartott tiltakozó megmozdulásra. Sípoltak (a sípokat diákok osztogatták), és dalokat énekeltek arról, hogy Anglia megint „kis halászszigetté" zsugorodik („Anglia, Anglia, véged van"). Követelték, hogy Nizza, Korzika és Savoya kerüljön Olaszországhoz. Egy tüntető megpróbálta letépni a brit lobogót, de leesett, és súlyosan megsérült. Pietro feszengett: apjának nem volt ínyére, hogy Olaszország belép a háborúba, és képes lesz megverni, ha megtudja, hogy részt vett a tüntetésen. Ő maga se tudott sok lelkesedést kicsikarni magából: „Mindent összevetve azt kell mondanom, hülye ötletnek látszottak ezek a tüntetések. Az is feltűnt, hogy az odagyűlt, bennünket figyelő emberek nem értettek teljesen egyet velünk."[59]

Pietrónak egy ideje kételyei voltak a rendszert illetően, és nem igazán hitte, hogy az valóban olyan csodálatos, amilyennek a radikális egyetemi ifjak lefestik, és az iskolában igyekeznek vele elhitetni. Egyik barátja, akinek a nagyapja ellenezte a fasizmust, apja nagy riadalmára már jó ideje ültetgette benne a kételkedés csíráit. 1938 decemberében zsidó franciatanárának kényszerű távozása is nagyon felzaklatta. Amikor 1940 januárjában összefutott vele, megdöbbent, hogy volt tanára milyen csapzott és ápolatlan. A fasiszta erkölccsel szembeni aggályai felerősödtek:

> Olyan kendőzetlen nyíltsággal beszélt velem, mint valami felnőttel. [...] Megértettem, azért vágyik olyan elkeseredetten rá, hogy kiönthesse nekem a szívét, mert, mint mondta is, néhány volt barátja hátat fordított neki. Akkor ott boldogan hallgattam, de visszatekintve azt hiszem, szívesebben vettem volna, ha nem találkozom vele, elsősorban mert olyan nagy fájdalmat okozott nekem, amit nem tudtam kiverni a fejemből, másodsorban pedig, mert csordultig töltötte a lelkemet kételyekkel, amik már amúgy is kezdtek egy ideje alakot ölteni.[60]

Miként Pietro megfigyelte, az utóbbi hónapok során – ahogy a nemzetközi válság összefonódott a polgárellenes kampánnyal és a fajvédő és birodalmi észjárásra neveléssel – Firenzében egyre feszültebbé vált a helyzet (és országszerte ugyanez volt igaz a nagyobb és kisebb városokra). Még áprilisban egy milicista brutálisan nekiesett barátja antifasiszta nagyapjának, mert az nem volt hajlandó levenni a kalapját és tisztelegni azon a parádén, amit Albánia elfoglalásának megünneplésére rendeztek.[61] 1939 kora őszére, miután a Duce nyomatékosan elrendelte, hogy mindent tegyenek meg a radikális pártutasítások érvényre juttatásáért és az eltérő nézetek felszámolásáért, a rohamosztagos módszerek újra megjelentek az utcákon. A Firenzei Egyetem jogászprofesszora, Piero Calamandrei szeptember végén feljegyezte a naplójában, hogy a városban uralkodó légkör kísértetiesen emlékezteti őt 1925 januárjára: akkor is husángokkal felfegyverzett fasiszta osztagok támadtak rá az emberekre. Hallotta, hogy Rómában a párt egyik vezető tisztségviselője elhencegett azzal, hogy öt nap alatt 45 liter ricinusolajat „vetettek be". „Ez is mutatja – jelentette ki a tisztségviselő büszkén –, mennyivel különb a mi kultúránk a németekénél: ahol ők lőnének, ott mi purgálunk."[62]

Calamandrei számára az 1939 második felében előállt válság időszakának egyik legaggasztóbb jelensége az értelmiségiek jelentős részének kritikátlan hozzáállása volt. Néhány nappal az európai háború kitörése előtt beszélgetést folytatott a kiváló íróval, Giuseppe Prezzolinival. Prezzolini biztosította, hogy „a gyáva angolok és franciák" túlságosan be lesznek gyulladva ahhoz, hogy harcoljanak, és ha mégis harcolnának, egyszerűen „el fognak tűnni a föld színéről". Magabiztosságát igazolandó Prezzolini kifejtette, hogy Németország, Olaszország és Oroszország új proletár népekként harcolnak a kapitalizmus ellen – mintha (jegyezte meg Calamandrei) Olaszországban és Németországban a kapitalizmus nem is létezne: „Nem fér a fejembe, hogy ez ugyanaz a Prezzolini, aki a *La Voce*val arra tanított, hogy az előre gyártott eszméket félre kell tenni, és a gondokat mélyrehatóan meg kell vizsgálni!"[63] Nem kevésbé találta lehangolónak – egyszersmind jelzésértékűnek abban a vonatkozásban, hogy milyen sikeresen fosztotta meg a fasizmus még a legértelmesebb embereket is a józan eszüktől és

erkölcsi ítélőképességüktől – azt az értekezletet, amelyet egyeteme jogi karán 1939 júniusában tartottak; ezen az Európában készülődő válságot vitatták meg. Minden felszólaló megállapította, hogy Olaszország a béke pártján áll; a továbbiakban egyöntetűen leszögezték, hogy ha háború tör ki, annak Franciaország lesz az oka, mert Franciaország rosszindulatú Olaszországgal szemben:

> Mélységesen nyugtalanító és nyomasztó, hogy a „magas kultúra" képviselőinek gyülekezete, akik ráadásul jogászok – más szóval olyan emberek, akik elvileg jók az érvelésben –, így a feje tetejére állítsa a valóságot, és ne értse, hogy aki békét akar, annak szükségszerűen muszáj engesztelhetetlenül gyűlölnie azt a maroknyi bűnözőt, akik évtizedek óta háborúra készülnek. Az ilyen emberek megérdemlik azt az urat, akit kaptak.[64]

Miközben sok kollégája elkeserítette Calamandreit, a legtöbb egyetemi hallgató, akivel dolga volt, egyenesen elborzasztotta erkölcsi és szellemi ürességével. 1939 szeptemberében az egyik legélesebb eszű, fiatal zsidó író, Franco Fortini egy kiadós beszélgetés során bevallotta neki, hogy a fasizmus megfosztotta nemzedékét minden gondolkozási képességétől: „Ha [a fasizmus] holnap megbukna, és nekünk, fiataloknak kellene újjáépítenünk Olaszországot, nem tudnánk, mit akarunk."[65] Calamandrei érezte, hogy a bajt az a könyörtelen határozottság idézi elő, amivel a rendszer a hitet és az engedelmességet sulykolja; ez szabja szűkre a párbeszéd terét, zárja az embert egyfajta érzelmi buborékba, amelyben „képtelen felfogni azt az erőt, amit mások számára bizonyos, általa nem érzékelt erkölcsi alapelvek jelentenek".[66] Ehhez kapcsolódóan volt egy még riasztóbb fejlemény: az a szakadás, amit a rendszer hozott létre a nyelv és a valóság közt, és ami ösztönzést adott az olasz kultúrában régóta gyökerező szónoki hagyományoknak. A szavak, az intellektuális vita és az igazság felmutatásának eszközei, egyre inkább érzelmek felszítására szolgáltak: „Sajnos [...], anélkül hogy a tudatában volnánk, könyvekbe temetkező nép vagyunk; fikciókon keresztül látjuk a világot. [...] Évtizedek óta összekeverjük vágyálmainkat a valósággal, költészetünket a történelemmel."[67]

1944-ben a Mussolini-rezsim romjai közt Alberto Caracciolo, a fiatal filozófus is azon a szakadékon tűnődött, amelyet a fasizmus nyitott a szavak és a valóság közt, valamint az ezzel járó rettenetes következményeken, amikor Olaszország a háború tényével szembesült. Alberto felidézte, hogy a harmincas években sok millió fiatal olaszhoz hasonlóan hallott a háborúról, beszélt róla, sőt „mint valami szükséges és megváltó" dologra, magától értetődő természetességgel még vágyott is rá. A Paviai Egyetemen a hallgatói diákszervezet tagjaként a harmincas évek végén őt és diáktársait felvillanyozta az a kilátás, hogy háború jön, mely „emberi és olasz nézőpontból" esetleg „ostobaság és bűn", de fasiszta szemszögből „nem más, mint a mozgalom egész munkájának legkézenfekvőbb, legillőbb betetőzése és végszava". De amikor a háború végül beköszöntött, és sorra haltak meg fiatal emberek, házakat bombáztak le, tombolt a nyomor és az éhínség, a valóság brutális megdöbbenést keltett, mert „szinte senki sem fogta fel, hogy hát pontosan ez volt az, amit ő maga követelt, ahogy csak a torkán kifért, az utcákon és a tereken".[68]

Alberto úgy találta, hogy ezt az irdatlan szakadást nehéz feldolgozni. Ez vezetett ahhoz, hogy sok kortársa, amikor hirtelen rájött, hogy az eszmék, amelyekben állítólag hitt (és talán tényleg úgy gondolta, hogy őszintén hitt), valójában „puszta szavak voltak, fülbemászóan hajtogatva, tárgyak nélküli nevek", akkor meglehetősen megalázó módon mindent megtett, hogy kibújjon a katonai szolgálat alól. A legjobb magyarázat, amivel előhozakodhatott, egy barátjától származott, aki felvetette, hogy egy olyan politikai rendszerben, ahol az egyént minden tényleges akaratától vagy felelősségétől megfosztják, eltompul az a képesség, hogy valaki tisztában legyen azzal, hogy egy fogalom kimondásának a valóságban fals utózöngéi is lehetnek: „Diktatúrában az ember hozzászokik a gondolathoz, hogy bármit és bármennyiszer mondanak is, mindennek a Vezér akarata szerint kell megtörténnie vagy meg nem történnie. Következésképp elvész a szavak jelentősége." Tacitus, a nagy történetíró szerint a Római Birodalom hanyatlásának egyik oka az volt, hogy „a dolgoknak még a neveit is elvesztettük"; a fasiszta rendszer esetében, vetette fel Alberto, ez úgy módosítandó, hogy „még a nevek mögött rejlő dolgokat is elveszítettük".[69]

Alberto számára, sok nemzedéktársával egyetemben, a kiábrándulóshoz vezető út tekervényes és fájdalmas volt. Hogy a lelkesültség szólamai milyen gyorsan kezdtek szétfoszlani a háború nyers valósága közepette, az egyénenként jelentősen különbözött. Azokban az esetekben, amikor valaki nagyon mélyen azonosult a fasiszta eszmével – mint a pescarai fiatal joghallgató, Giorgio Forni –, nagyobb fokú rugalmasságra volt szükség a megfelelő érzelmi védekezés kiépítéséhez. Giorgio, egy gyáros fia, 1919-ben született. A harmincas évek végén magához vonzotta a Fasiszta Misztika Iskolája (Scuola di Mistica Fascista): ezt a teológiai intézetet 1930-ban Milánóban alapították a fasizmus mélyen lelki változatának a gyakorlására, középpontjában a Duce-kultusszal („a misztikus teológia forrása, az egy és egyetlen forrás valójában Mussolini, kizárólag egyes-egyedül Mussolini").[70] Az iskola, melynek fasiszta körökben sok csodálója akadt, szoros szálakkal kötődött a Milánói Katolikus Egyetemhez.[71] Célja egy új politikai elit kinevelése volt, tanárai között a rendszer legkiválóbb koponyáit, például Berto Riccit, Julius Evolát és Asvero Gravellit is megtaláljuk.

1938-tól 1940-ig vezetett naplójának tanúsága szerint Giorgio buzgó támogatója volt a fasizmus nemzetközi küldetésének. Helyeselte Mussolini elképzelését, hogy Olaszországnak le kell váltania az imperialista világuralmi helyzetben lévő plutokráciákat. Mint 1938 májusában írta:

> Gyarmatosítani, gyarmatosítani, gyarmatosítani. Határokat átlépve exportálni árut, tudást, munkaerőt. Az „otthon ülő" kicsi Itáliácskát felejtsük el. Jelen kell lennünk mindenütt. Fennen kell lobogtatnunk ezt a zászlót. [...] Azért álmodunk naggyá levésről, hogy sokat adjunk: az angolszászok szűkkeblű „birodalmi gondolkodását" akarjuk átformálni a nemes szívű római nagyság valóságává.[72]

A következő hónapokban némi aggodalommal töltötte el a nácik könyörtelensége, de izgalomba hozta a gondolat, hogy a közelgő háború Európában „a mi háborúnk" lesz, egy olyan nemzedék háborúja, mely végre megvalósítja a nagyság álmát: ez az álom a „risorgimento csatamezején" született meg száz évvel azelőtt. Csehszlovákia német megszállása kétségtelenül brutális és provokatív lépés volt, de a fasiszta Olaszországnak minden következményével együtt üdvözölnie kell – írta 1939. március 18-án: „Mert mi felismerjük a történelmi szükségszerűséget. Mert mi felismerjük az erősek jogát. Mert mi megvetjük a gyengék tehetetlen mesterkedéseit."[73]

Giorgiót elkeserítette Olaszország nem hadviselői státusa. Arra vágyott, hogy országa belépjen a háborúba. Tudta azonban, hogy köteles sztoikusan meghajolni a Duce akarata előtt. 1940. május 16-án így írt:

> Engedelmeskedünk. De túl sok áldozat van az engedelmességben. Az összes próba közül, ami előttünk áll, a legnehezebb ez a „maradj nyugton, és ne harcolj". De amikor majd eleresztenek, olyanok leszünk, mint az ütközésig összenyomott rugók, és a hajtóerő felrepít bennünket az égig.[74]

Alig több mint két héttel később, amikor küszöbön állt Olaszország hadba lépése a nácik oldalán, Giorgio beszámolt felindultságáról, amit „a végzettel" szembesülve érzett. Leírta, ő és nemzedéke mennyire vágyott arra, hogy „a Forradalom csodálatos és hihetetlen művét" a háború eszközével egy teljesen új kultúrává és társadalommá alakíthassa át: ami „erkölcsi indíték" volt, abból „egy új stílust, rendszert, életmódot" formáljon. Különösen az a gondolat töltötte el örömmel, hogy a kereszténység szentesíti ezt a gyökeres átváltozást: „Ha ez létrejön, az jutalom lesz kínjainkra. Hiszünk benne. Ez egy olyan forradalomeszmény, amely először hisz Krisztusban és a szentekben."[75]

Giorgio 1941. január 1-jén esett el a görög fronton. A háború iránti lelkesedésén tompított az olasz haderő katasztrofális teljesítménye („túl kevés hozzáértés, túl kevés szervezettség") és az a felismerés, hogy a rendszernek a forradalmi észjárást meggyökereztető reményei nem teljesültek. A körülötte lévők – figyelte meg – még mindig „túl kevés tettvágyat" mutattak.[76] Mussolini számára is mélységesen aggasztó volt a szakadék az ő eszményi fasiszta „új embere" (aki harcra kész, fegyelmezett és rettenthetetlen) és az olaszok többségének valósága közt: róluk 1940 első hónapjaiban a párt és a rendőrség jelentéseiből annyit lehetett tudni, hogy békevágyuk töretlen, és fölöttébb

szoronganak attól, hogy az ország a németek oldalán háborúba sodródik. A kontrasztot csak még bosszantóbbá tette a náci háborús gépezet lélegzetelállító hatékonysága és az a könnyedség, amellyel Hitler leigázta Lengyelországot, majd 1940 tavaszán átsöpört Norvégián, Dánián, Belgiumon, Hollandián és Franciaországon.

Olaszország nem hadviselői státusa fölötti csalódottságában és szégyenében Mussolini egyre csípősebb kirohanásokat intézett honfitársai ellen. Az olaszok „birkafaj", mondta Cianónak 1940 januárjában. Megalázó volt ölbe tett kézzel várni, miközben mások történelmet írnak: a legszívesebben elzavarta volna népét a háborúba, ha kell, „fenékbe rúgással".[77] Biztos volt benne, hogy Németország győzni fog, és ha Olaszország semleges marad, azzal „a másodhegedűs szerepe jut nekünk az európai hatalmak koncertjében".[78] Március 18-án találkozott Hitlerrel, és feketén-fehéren megmondta neki, hogy belép a háborúba, amint megbizonyosodik felőle, hogy a harcokkal gyorsan dűlőre lehet jutni. Ekkor minden eddiginél magabiztosabbnak látszott abban a kérdésben, hogy Németországé lesz a győzelem. Közölte a minisztertanáccsal, hogy Olaszországnak mindenáron harcolnia kell: „Az a nemzet, amelyik kihúzza magát történelme legfőbb próbatétele alól, disznók nemzete."[79] De a gorombáskodó és harcias beszédmódot nem támasztották alá komoly katonai tárgyalások. A hadsereg és a flotta vezérkarát csak április elején tájékoztatta (igencsak általánosságokban) arról, hogy Olaszország hadba fog lépni – bár „haditerve" kissé zavaró módon szinte minden fronton védelmi műveleteket írt elő.[80]

A német agresszió és az olasz passzivitás közti ellentét egyre szembetűnőbbé vált. Amikor április 9-én Hitler elindította tavaszi offenzíváját Dánia és Norvégia ellen, Mussolini még mindig nem bírt ötről hatra jutni, és mérgét továbbra is a honfitársain töltötte ki. Április 11-én délután Claretta a Palazzo Veneziában, a lakosztályában talált rá; csüggedten üldögélt a földön a sötétben, hátát egy fotelnek döntve:

> Igen, rosszkedvű vagyok, mert nem érzem jól magam, és legszívesebben törnék-zúznék, szétvernék mindent!! Igen, még téged is!

> Gyűlölöm ezt az olasz csőcseléket! Amíg [a hadseregek Észak-Európában] miszlikbe aprítják egymást, ők derűsen rettegnek! Az olaszoknak ez a nagyra tartott derűje kezd az agyamra menni [...] Nyolc hónapja méricskélem ezeknek az embereknek a vérmérsékletét. Kitapintottam a pulzusukat, és meg kell mondanom, hányok tőlük. Gyávák és puhányok. Begazoltak: ezek a burzsoá disznók a hasukért és a pamlagjukért remegnek! [...] És most, amikor a franciák vagy akárkik ágyúval támadnak rájuk, nekik még mindig az jár az eszükben, hogy legjobb a kávéházban üldögélni! Jaj, tudod, ez teljesen reménytelen: nem tudsz érvényteleníteni három évszázad rabszolgaságot egy rendszer tizennyolc évével! Elkeserítő és lélekromboló azt látni, hogy nem tudtam ezekből az emberekből acélos és bátor népet faragni! [...] A franciák és az angolok annyi borsot törtek az orrunk alá, hogy egy pillanatig se habozznék torkon ragadni őket. De ezek az olaszok nem, ez a nép nem: ezeknek a napi szükségleteik kellenek, a kávéik, a nőik, a színházaik [...] Igen, kedvesem, aggódom, aggódom és undorodom! Nem hittem volna, hogy miután annyi évig egzecíroztam meg rugdostam őket, még mindig ezzel a nyápic és gyáva népséggel kell foglalkoznom! De ne higgyék, hogy ezt ép bőrrel megússzák, hacsak nem akarják kizárni magukat az elkövetkező legalább ötven év történelméből [...][81]

A gomb megnyomása

Alig egy hónappal később a németek megtámadták Franciaországot. A hír teljes meglepetésként érte Mussolinit: Hitler tudta, hogy kockázatos lenne megosztani Rómával katonai terveinek részleteit, mivel minden valószínűség szerint kiszivárognának (Cianót és körét feletteb megbízhatatlannak tartották).[82] A Wehrmacht haderői előrenyomultak, egyre valószínűbbnek látszott, hogy a háború nagyon hamar befejeződik, és az olasz közvélemény állapotáról szóló jelentések arra utaltak, hogy jelentős elmozdulás történt az általános hangulatban: a korábbi félelmeket, hogy a rosszul felkészült országot belerángatják egy veszedelmes összecsapásba Nagy-Britanniával és Franciaországgal, felváltotta az az átfogó érzés, hogy Olaszországnak addig kell be-

lépnie, amíg nem késő, és gondoskodnia kell arról, hogy Németország ne arathassa le az összes babért, és ne uralkodhasson el túlságosan Európán.[83] Nagy volt a megkönnyebbülés, néhol az örömmámor. Úgy tűnt, Mussolini végül is jó lóra tett, amikor a németeket pártolta, és igazolódni látszott az a tétel, hogy az önző demokráciák elkényelmesedtek, az utolsókat rúgják, és a jövő a fiatal fasiszta nemzeteké. A besúgók arról számoltak be, hogy különösen a szegényebb rétegek váltak izgatottá, és gondolták úgy, hogy a nagyobb társadalmi és gazdasági igazságosság új korszaka nyílhat meg Olaszország számára.[84]

Május vége felé, amikor Franciaország veresége megpecsételődni látszott, Mussolini végleg eldöntötte, hogy belép a háborúba. Május 27-én a nap nagy részében igen feszült volt, teniszezett, pörölt Claretával (a lány gyanította, hogy ebédidőben lefeküdt egyik vetélytársával, Romilda Ruspival), és értekezleteket tartott. Estére többé-kevésbé elszánta magát. Sietve kiengesztelte Clarettát, elmondta neki, hogy ez „egy nehéz nap" volt, és hozzátette, hogy még rengeteg a tennivalója: „Mindenki arra vár, hogy nyomjam meg a gombot!"[85] Másnap tájékoztatta a vezérkar főnökét, Badogliót, hogy a háború mellett döntött. Május 29-én reggel rövid tanácskozást tartott a hadsereg, a haditengerészet és a légierő vezetőivel, ahol bejelentette, hogy Olaszország hadba lépése június 5-től kezdve bármelyik nap várható. Megerősítette, hogy a szárazföldön a fegyveres erők védelmi feladatokra számítsanak, mivel „semmi látványosat" nem tehetnek, miközben a flotta minden lehetséges helyen támadni fogja az ellenséges hajókat. Azt is kijelentette (bár anélkül, hogy igazából bármiféle hivatalos felhatalmazást kapott volna rá a királytól), hogy ő lesz a főparancsnok, és parancsait Badogliónak adja ki, aki azután továbbítja őket az illetékes vezérkari főnököknek. Senki nem emelt kifogást.[86]

Június 10-én este Mussolini kilépett a Palazzo Venezia erkélyére, hogy bejelentse a hadiállapot beálltát Franciaországgal és Nagy-Britanniával. Végre eljött a pillanat, hirdette ki, amikor „széttörik a lánc", amely Olaszországot a Földközi-tenger medencéjéhez béklyózta, és megkezdődik „a fiatal és termékeny népek" küzdelme azok ellen, akik megpróbálták kisajátítani a világ vagyonát, jóllehet „erőtlenek, és a napjuk leáldozóban van".[87] A téren összegyűlt hatalmas hallgatóságban ott volt egy tizenkilenc éves római egyetemista, Elvira Menichini, akit a tanszéke utasított arra, hogy legyen jelen. A Duce rövid beszéde után így emlékezett vissza:

> [...] moraj szállt fel az égbe. Engem is magával ragadott a mámor, és vadul tapsoltam. Abban a pillanatban olasz lány voltam [...], tele haraggal a „hitszegő Albion" iránt, amely azokat a megalázó szankciókat szabadította ránk. Anyám és nagyanyám szerette Angliát, ahová fiatalabb éveikben elegáns ruhákat vásárolni jártak (ezek fűzőiben elefántcsont vagy halcsont lapocskák voltak), meg ernyőket és legyezőket. De én nem szerettem, csöppet sem. A háború soha vissza nem térő lehetőséget kínált számunkra, hogy lerázzuk magunkról a bénító igát. Tapsoltam, mi tagadás, de amikor a tér lassan kiürült, és barátnőimmel az állomás felé indultunk, hogy hazautazzunk, kezdeti lelkesedésem alábbhagyott. Sötét előérzetek ülték meg a lelkemet. A félelem és rettegés szokatlan érzése fogott el, és nagy bánatomra sajnos ugyanez rítt le apám és anyám arcáról is, akik még fiatalok voltak. Aztán rájöttem, hogy huszonéves fivéreim vannak, és hogy a „háború" mindenki számára egy szenvedéssel teli jövőt takar, amiről nem tudható, menynyire lesz súlyos, és mikor ér véget.[88]

A Duce beszédét élőben sugározták az egész országban. A rádiót hallgató milliók között volt Don Luigi Serravale, a Voghera tól északra fekvő lombardiai kisváros, Robecco plébánosa. Mióta a németek megkezdték Franciaország lerohanását, Don Luigi érezte, hogy az olasz hadüzenet bármelyik pillanatban bekövetkezhet. Miközben körbebiciklizte a helyi falvakat, buzgón végezte a szertartásokat, szervezte a körmeneteket, és segített reklámozni Caravaggio *Madonnájának* újonnan felavatott szentélyét Fumóban, a párttagság növekvő aktivitásának jeleit érzékelte: iskolás gyerekek meneteltek az utcákon, forradalmi dalokat énekeltek, Anglia ellen tüntettek.[89] Június 10-én délelőtt fél tízkor felkereste őt a podeszta és a helyi fasiszta alapszerv titkára azzal, hogy a Duce később a nap folyamán szólni fog a nemzethez, és erre a templomharangok megkongatásával és dobszóval kell 17:30-kor összecsődíteni a városlakókat. Don Luiginak utána kellett

néznie, van-e erre püspöki engedély, ezért elkerekezett a körülbelül tíz kilométerre fekvő Vogherába. Eltartott egy ideig, mire minden kétséget kizáróan megbizonyosodott, hogy létezik egyházi felhatalmazás. Csak 16:45-kor tudott visszaindulni Vogherából:

> Szerencsére hátszelem volt, és teljes erőből száguldottam. Casteggióban a Via Emiliát zászlódíszben találtam, és hat ifjú dobos már szorgalmasan pergette a kisdobot. Valami különös érződött a levegőben: a lelkesedés és a szorongás keveréke. [...] 17:15 körül már a plébánia udvarán voltam, ott találtam a podesztát, aki azért jött, hogy ellenőrizze, megkongatják-e a harangokat, és hogy elhívjon, hallgassam a városházán a beszédet a többi hatósági személlyel együtt. Teljesen átizzadtam, át kellett öltöznöm. Csorgott rólam a veríték, mintha vizesárokba estem volna. 18:00-kor a Duce, miután dübörgő tapsorkán közepette megjelent a Palazzo Venezia erkélyén, hatásos beszédet mondott, amelyben bejelentette, hogy a hadüzenetet már átadták a francia és az angol követnek. Beszédét többször is vastaps szakította meg, ami a beszéd végeztével sem akart megszűnni. Amikor a harangok megkondultak, Robecco népe a városháza udvarára gyűlt, és onnan hallgatta a beszédet. A hadüzenet hírére – amelyre az emberek már úgyis számítottak – sokak szeme könnyben úszott.[90]

A robeccóiak túlnyomórészt néma reagálása valószínűleg jellemző volt sok kis falusi közösségre, ahol a pártszervezet csak korlátozott mértékben működött, és a legtöbb családban fájdalmas emlékek éltek az első világháborúban elesett vagy megsebesült rokonokról. Emellett az olyan vidékeken, mint Lombardia, nyomokban föllelhető volt még némi baloldali antimilitarista hagyomány. Így állt a helyzet a Cremonától északkeletre fekvő Gazzaniga városkában is, ennek a főterén hallgatta június 10-én Mussolini beszédét a tizenkilenc éves Angela Martina, apjával, az egykori szocialistával együtt. Az emberek többsége, mint feljegyezte naplójában, már előre tudta, mit fog mondani a Duce:

> Csöndben hallgattuk a tüzes szavakat, a dagályos frázisokat és a tomboló tapsvihart a Piazza Venezián. Aztán az emberek kezdtek megjegyzéseket tenni. A fasiszták és sok fiatal lelkesnek tűnt. A férfiak aggódtak. A nők, különösen az idősebbek, akik már megélték a háború fájdalmas tapasztalatát, bánattól sújtottan tértek vissza otthonaikba. „Ez villámháború lesz, három hónap alatt vége az egésznek", mondták a derűlátók. „Ki tudja, mi lesz! – mondták a borúlátók és a bölcsek, köztük az apám. – A háború mindig egyforma: az ember tudja, mikor kezdődik, de azt nem, hogyan alakul és mikor lesz vége. Meg különben is, mennyire készültünk fel erre a háborúra mi, olaszok?"[91]

A nagyobb városokban a pártszervezetek átfogóbb jelenléte segíthetett lelkesedést kelteni a hadüzenet iránt, ám ezt lelohaszthatta az ellenséges légitámadásoktól való félelem, ahogy azt a tizenöt éves nápolyi diáklány, Pasqualina Caruso meg is írta a naplójában. Pasqualina elment meghallgatni „nagy Vezérünk" beszédét a Piazza Carlo III-n a nagynénjével. Fellelkesítette, amit a Duce a „láncok széttöréséről" és „a mi tengerünk" fölötti uralom megszerzéséről mondott, valamint utalásai a „szövetséges nagy Németországra és nagy vezetőjére, a Führerre, Rodolfo [sic!] Hitlerre". Aggódott azonban, hogy mit tehetnek „a kutya angolok" Nápollyal:

> Hazamegyek, ahol a nővéreimmel [...] erről a háborúról beszélgetünk, amely egészen új nekem, mivel még sose tapasztaltam ilyet (kivéve az afrikait). Este van, és minden sötét, mint most már napok óta. De ezen az estén az utcák még sötétebbek, ráadásul a szívünk reszket a légitámadástól való félelemtől. Anglia megígérte Olaszországnak, mielőtt az elszánta magát, hogy ha hadat üzen, elpusztítja legszebb városait, elsősorban Rómát és Nápolyt.[92]

Miként egy másik tizenöt éves diák megörökítette a naplójában, a lelkesültséget Firenzében is gyorsan felváltotta a légitámadásoktól való félelem és egy szinte szürreális megérzés, hogy micsoda szakadék tátong a bombatámadás pusztítása és a meglévő védelmi módszerek között. De Pasqualinától eltérően Pietro Ambrosini nagyon nehezen tudta felfogni, hogyan lelkesíthet fel egyáltalán bárkit is a hadüzenet. Azon gondolkodott, hogy miért nézi szemlátomást másképp a dolgokat, mint

a többiek. Talán azért, mert egy „nyugodt életet szerető, békés ember" mellett nőtt fel, és egy olyan anyával, aki mindig arról mesélt neki, milyen borzalmas események zajlottak 1915–18-ban. Pietro egy italmérésben hallgatta a Duce beszédét, ahol a rádiót teljes hangerőre tekerték fel. Minden jelenlévő tudta, mi lesz a bejelentés, szögezte le Pietro, mégis amikor Mussolini megszólalt, „mindenki úgy éljenzett, mint aki megveszett". Ezt nagyon különösnek találta: ahhoz kétség nem férhetett, hogy Franciaország mostanra vereséget szenvedett, és Anglia hamarosan békét fog kérni. De ez biztosan nem lesz „villámháború", amilyen Lengyelországban volt.[93]

Másnap délelőtt Pietro igazgatója elmondta hazafias beszédét az iskolában, és felolvastak egy minisztériumi tájékoztatást a légitámadás esetén szükséges teendőkről. Ezután enyves papírtekercseket osztottak ki, azokkal kellett beragasztani az ablakokat. Senki se tudta igazán, hogyan kell csinálni, és végül minden üvegtábla másként nézett ki (kívülről meg szedett-vedettnek):

> 11-kor jöttünk ki, és rövid sétára indultam [a barátommal] Luciával. A város egyik pillanatról a másikra feltűnő változáson ment át. Az emberek szaporább léptekkel jártak, a jó ég tudja, miért, és kis olasz és német zászlócskákat tűztek ki minden kirakatban. Néhol már VINCERE! [GYŐZNI!] feliratú táblákat is kitettek, és a papírboltok előtt hosszú sorokban várakoztak az emberek enyves papírért, mintha attól félnének, hogy még a mai napon jön valaki, és megbombáz minket.[94]

Két héttel később a város még gyökeresebb átalakulás képét mutatta. Rohamsisakos Mussolini-képek függtek mindenütt. A plakátokon tenyerét a füléhez emelő angol katona volt látható, alatta figyelmeztető felirat: „Hallgass, az ellenség figyel!" De a fő változást a gomba módra elszaporodott zászlók jelentették, rajtuk a szó: VINCERE!.[95]

Amikor Mussolini bejelentette a háborút, biztos volt benne, hogy a harcoknak szinte már vége. Mindössze „néhány ezer halottra" volt szüksége, hogy Olaszország győztesként ülhessen a tárgyalóasztalhoz. Ennek megfelelően (és Hitler álmélkodására) a félsziget északnyugati

végében összegyűlt 300 ezer fős hadsereg arra kapott parancsot, hogy a harci cselekmények hivatalos kezdete után tíz napig maradjon védelemben. Csak miután Párizs elesett, és a franciák békét kértek, akkor szánták el magukat a támadás megindítására. Június 19-én Ciano arról számol be a naplójában, hogy a Duce „elérhetetlen álma" mindig is „dicsőség a harc mezején" volt.[96] De átgondolt katonai tervek nélkül a sikerre nem sok esély kínálkozott. A tüzérséget túlságosan hátravonták, és a légierőt egyáltalán nem képezték ki ellenséges hegyi állások bombázására. Következésképpen a jól védett erődök ellen nagyon halvány győzelmi esélyekkel vethették be a gyalogságot. Az olasz előrenyomulás végig a frontvonalon csaknem megtorpant, és mikor június 25-én életbe lépett a fegyverszünet, szinte semennyi francia területet nem foglaltak el. Ezalatt Olaszország majdnem 4000 fős veszteséget szenvedett (ezzel szemben a franciák csak 104 főt veszítettek). A nem megfelelő ruházat és lábbeli miatt (tejalapú lanitálszövetből készült gumitalpú bakancsok) több mint 2000 fagysérülés történt.[97]

Ahogy a közhangulatról készült jelentésekből kiderült, az Olaszország felkészületlenségére utaló jelek csak fokozták azt a reményt – és megkönnyebbülést –, hogy a harcok nem fognak sokáig tartani.[98] De az olyan elkötelezett fasisztákban, akik a háborúban forradalmi vágyaik netovábbját látták, az ország fegyveres erőinek gyenge teljesítménye nyomán az a paradox vágy ébredt, hogy a harcok igenis folytatódjanak, mert így a társadalom (valami módon) megtisztul majd a hibáktól. Paolino Ferrarit például sok éven át kétségbe ejtette az, hogy a rendszer nem váltotta be az erkölcsi megújulásra tett ígéreteit. Ő június 10-én üdvözölte a háború kitörését, s naplójának bejegyzése szerint ez „szent háború, amelyre a legjobb olaszok évtizedek óta vártak és vágyakoztak, hogy a Haza felszabadulhasson a földközi-tengeri francia és angol hegemónia alól, és megvalósulhasson a nemzet végleges egysége". De az első napokban mutatott tehetetlenkedés – például amikor a torinói pályaudvarokat két órán át bombázó brit repülőgépek csak megkésett ellenállással találkoztak, mert az olasz légvédelem saját repülőgépeinek tulajdonította a motorzajt –, valamint az, hogy a népesség széles rétegeiből hiányzott mindenfajta katonai hevület, arra a gondolatra vezette Paolinót, hogy a háború az egyetlen lehetőség arra,

hogy megmentsék a hanyatlástól az országot és a fasizmust. Olaszországnak „muszáj megújulnia, vagy elpusztul".[99]

Mussolini is ugyanezen a gondolati síkon mozgott. Mind a szellemi energia, mind az erkölcsi bomlás és újjászületés tekintetében az apály és a dagály fogalmaiban gondolkozott a világról, és mint valami modern Savonarola, az 1940 júniusában kibontakozó eseményeket a szigorú prédikátor szemével nézte, akinek siker és kudarc az erények vagy a hibák gyümölcsét jelentette. Mint június 21-én Clarettának mondta, Franciaország összeomlása az ország romlottságának a jele volt, azé a romlottságé, amelytől ő még mindig fogcsikorgatva igyekszik megmenteni az övéit:

> [A francia] tényleg olyan nép, amelynek pusztulnia kell: fennhéjázó, beképzelt, ízig-vérig önző és hiú. Már 1914–15-ben hanyatlóban volt: ha nem segítünk, a háborút is elvesztették volna! Ez a katasztrófa megmutatja, mi történik egy olyan néppel, amely előtt ismeretlen fogalom a fegyelem, és hiányzik belőle minden erkölcsi érzék: csúszik le a lustaság, az alkoholizmus és a züllöttség lejtőjén. E lejtőn való lecsúszás veszélye fenyegeti a mi népünket is, amelyet még mindig megrontanak tisztátalan elemek. Az alkohol veszélyeit kristálytisztán ki fogom mutatni ezeknek az olaszoknak. A bűnös italozás és a szerencsejáték elleni hadjáratom könyörtelen lesz! Egy nép nem élhet méltóság nélkül – és ők túlságosan ráhagyatkoznak a különféle koktélokra és mindenféle más importszennyre! Nagyon-nagyon sok a tennivaló. Sajnos, a nyersanyag ellenálló.[100]

De, legalábbis pillanatnyilag, nem úgy festett, hogy a népe remélt módon való átalakításában vallott kudarca túl sokat számítana, minthogy a háborúnak szemlátomást gyakorlatilag vége (ezzel együtt honfitársai ekkoriban rendre alulmaradtak a náluk sokkal fegyelmezettebb, engedelmesebb és kötelességtudóbb „poroszokkal való" összehasonlításban).[101] A terítéken lévő legfontosabb teendő a könnyű győzelem babérjainak learatása volt. Júliusban Berlinbe küldték Cianót, hogy nyomatékosítsa Olaszország nagy területi igényeit, melyek közt olyanok szerepeltek, mint Nizza, Korzika és Málta,

SZEGED

valamint hatalmas részek Észak- és Közép-Afrikából. De Hitler már teljesen leárazta szövetségesét, és inkább azt indítványozta, hogy mielőtt bármit is eldöntenének, várják meg, amíg legyőzik Nagy-Britanniát. Ezalatt a fasiszta sajtó a Földközi-tenger térségének küszöbönálló olasz uralmáról cikkezett, és viták folytak egy olasz befolyási övezet létrehozásáról, amely Északnyugat-Afrikától Spanyolországon és Európán át a Balkánig, Törökországig, sőt a Közel-Keletig terjed. Általános volt a vélemény, hogy Palesztinát Olaszországnak kell megkapnia, merthogy a katolikus egyház morális igényt formál a Szentföldre, továbbá Viktor Emánuel ősi titulusai közt ott szerepel a „Jeruzsálem királya".[102]

1940 késő nyarán Olaszország kilátásai viszonylag kedvezőnek tűntek. Sok elenyészett azokból az aggodalmakból, amelyeknek a közvélemény a korábbi hónapokban hangot adott, amikor tartott a Németországgal kötött szövetségtől és a franciákkal, britekkel való összeakaszkodás kockázatától. Olykor még a fasizmusellenes érzelműek is azt tapasztalták, hogy erkölcsi fenntartásaikat kikezdi a gondolat: talán a Duce végül is jól ítélte meg a történelem menetét, és beszédei a társadalmi igazságossággal párosuló békéről igazolást adhatnak az olasz agresszióra. Hogy a kérdés mennyire összetettnek tűnhetett olyasvalaki számára, akinek sikerült megőriznie a független gondolkodás képességét, az lemérhető a venetói kisvárosban, Montagnanában élő tizennyolc éves diáklány, Maria Carazzolo naplóbejegyzéseiből. Maria jeles baloldali családból származott – az apja szocialista képviselő volt –, de 1940 júliusában nem volt könnyű mérlegelnie a fasiszta és a demokrata felfogás mellett és ellen szóló, kölcsönös érveket, nem utolsósorban azért, mert olyan tényezőket is tekintetbe kellett vennie, mint a hazaszeret vagy diáktársainak az olasz hadseregbe való bevonulása:

> Kinek kellene győznie? Az egyik oldalon a gazdagok, a másikon a szegények. Feltétlenül a szegényeknek. Az egyik oldalon a szabad népek, a másikon a zsarnokok. Feltétlenül a szabad népeknek. És akkor? A szabadság eszméje sokkal erősebb, igen. De talán ha mi nyernénk, az elhozná a bőség alapvető pártatlanságát, és a zsarnokság simán, magá-

tól eltűnne: ez volna az ideális. De hogyan kerüljük el azt a gondolatot, hogy a győzelmünk szentesíti a német inváziók igazságtalanságát, és a lengyelek, norvégok és belgák végtelen szenvedéséhez vezet? Ha viszont Anglia győz, ezek a kis államok diadalmaskodnak, és öröm lesz látni újra felemelkedni őket. De még mennyire! Csakhogy Anglia győzelme azt jelentené, hogy az ő vagyonosodása és a mi szegénységünk a végtelenségig folytatódik, és magával hozza a vereségünket, továbbá éhínséget, kétségbeesést, annak a kevésnek az elvesztését, amink van, és valószínűleg a kommunizmust. Ez utóbbi egyoldalú nézőpont, ez igaz, de nem tudok úgy tenni, mintha nem lennék olasz. És akkor? Legyen a mi győzelmünk? Más szóval, Hitler és Mussolini győzelme? A szabadság orgyilkosaié? Jaj! Soha, soha! Nem, győzzön csak Anglia. De mi van, ha ez a halálát jelentené, mondjuk, egy bizonyos Erminiónak: ez talán nem borzalmas nézőpont? Nincs bátorságom, de talán jogom se, hogy azt mondjam: ez nem számít.[103]

Olaszország semmivel nem indokolható Görögország elleni támadása 1940 októberében kiutat kínált Maria erkölcsi útvesztőjéből: „Most már semmi se különböztet meg bennünket a németektől. A görögöket gyilkoló olaszok nem különböznek a lengyeleket és belgákat gyilkoló németektől. És ahogy a németeknek, ezért nekünk is meg kell még fizetnünk."[104] De addig is sok millió másik olaszhoz hasonlóan Maria nem talált rá kézzelfogható okot, hogy miért hagyjon fel hitével, amelyet annyi éven át a rendszerbe vetett – vagy legalábbis a vezérébe. A párthoz és a rendőrséghez befutó jelentések afölötti megkönnyebbülést sugalltak, hogy a háborúban az olaszok szemlátomást a győztes oldalra álltak; a hála, amiért oly kevés olasz vér omlott ki, az angolok iránti harag, amiért elnyújtják a háborút, és megpróbálják megőrizni önző, materialista világuralmukat, valamint minden bizonytalanság ellenére a jobb jövőbe vetett remény mind-mind ahhoz vezetett, hogy széles körben újraéledt a Mussolini iránti bizalom, és rendületlen maradt a vágy, hogy helyét a szentek között lássák.[105] A rajongó levelek folyamatosan áradtak a magántitkárságra – köztük volt Paola Dottié is 1940. június 28-i keltezéssel:

Hitem és imám. Hiszek benned, Duce, Te vagy az igazság és az erő, az elnyomott emberiség felszabadítója. Teljes hitemmel hiszek szent és sérthetetlen tanításodban. Hiszek benned, Duce, az emberben, akit Isten küldött, hogy újra elmondja Krisztus tanait, és orvosolja, amit meghamisított az önzés. [...] Hiszek benne, hogy mindennapi fáradozásod ragyogóbbá teszi Isten fényességét, és hogy minden, amit a válladra veszel, egy Mindenható által Rád rótt, nagy küldetés része. A mennyekben lakozó Isten enyhítse a Duce nagy terhét, és értesse meg minél hamarabb a világon mindenkivel Róma korszakának jelentőségét.[106]

— 12 —

Út a katasztrófába

A görögországi fiaskó

1940 késő nyarán Mussolini különböző terveket dédelgetett egy balkáni háborúról. Október 15-én egy miniszterekkel és hadseregtábornokokkal tartott értekezleten (a haditengerészet és a légierő képviselőit valamiért nem hívták meg) közölte, hogy két héten belül sor kerül Görögország lerohanására. A megelőző hetekben Hitler számos alkalommal figyelmeztette szövetségesét, mennyire veszélyes lenne tovább bővíteni az ellenség táborát. Az ő nézete szerint Olaszországnak így is bőven lesz dolga, míg elbánik a britekkel Egyiptomban. De Mussolini úgy gondolta, Hitler csupán irigységből próbálja meg visszatartani, nehogy Olaszország elorozzon valamennyit a Németországra hulló rivaldafényből. Továbbá abban a hitben élt, hogy a Görögország elleni hadjárat gyors és könnyű lesz: néhány nappal a támadás kezdete előtt azt mondta vejének, „ne legyek olasz", ha a hadserege nem veri meg villámgyorsan a görögöket.[1] Azt gondolták, a harcok hamar befejeződnek, ezért nem sokat foglalkoztak azzal, milyen gondokat okozhatnak a tartós őszi esőzések, a hegyvidéki terep és az utak hiánya. Ahogy azt a tényt sem vették figyelembe, hogy Albániának nincsenek elég nagy kikötői ahhoz, hogy egy nagyobb hadsereget megfelelően ellásson.

Apósához hasonlóan Ciano meg volt győződve arról, hogy a Görögország elleni hadjárat pofonegyszerű lesz. Egy vezető olasz diplomatának 1940 nyarán kijelentette: egyetlen csapás, mindössze 200 bombázóval

Athénra, elég lesz a görög kormány térdre kényszerítéséhez.[2] Jócskán alábecsülte az ellenség katonai erejét és harci elszántságát. Ennek oka részben az volt, hogy túlságosan bízott abban a titkos műveletben, amelyet a kormány indított görög politikusok és tábornokok líramilliókkal való megvesztegetésére. Hasonló vesztegetési kísérletek történtek Etiópiában 1935–36-ban és Albániában is, 1939-ben.[3] A korábbi londoni követ, Giuseppe Bastianini 1940. október 24-én felkereste Cianót, hogy kifejezze a küszöbönálló támadással kapcsolatos félelmeit. Ciano megnyugtatta, hogy nincs ok az aggodalomra: „mindenről gondoskodtak", és a hadjárat gyakorlatilag „katonai sétagalopp" lesz. Amikor Bastianini felvetette, hogy a görögök oroszlánként fognak harcolni a minden ok nélkül ellenük indított háborúban, Ciano sokat sejtetően mosolygott, és utalást tett rá, hogy Bastianini ne akarjon mindenről tudni. Azután hunyorított, és összedörzsölte hüvelyk- és mutatóujját.[4]

Az invázió a menetelés Rómába évfordulóján, október 28-án indult meg. Piero Calamandrei a rezsimből adódód erkölcsi romlás további jelének tekintette, hogy Mussolini e legújabb agressziója nyomán nem támadt fel a népharag: „Már annyira nyakig vagyunk a sárban, hogy ez a hamisítatlan útszéli zsiványtámadás (már bocsánat a zsiványoktól a párhuzamért) sem kelt felháborodást, sőt szinte rutinszerű adminisztratív intézkedésnek tetszik."[5] Az elkövetkező hetekben (némi személyes bűntudatot sem nélkülözve) egymás után vetette papírra a lealacsonyodás újabb megnyilatkozásait, amelyeket azok a „folyton a szájukat járató, tunya, gyáva és tehetetlen emberek tanúsítottak, akik mi vagyunk, középosztálybeli olaszok".[6] Például ott volt annak az asszonynak az esete, akit egy idős férfi kihallgatott a villamoson, amint a barátnőjének azt mondja, hogy a mostanában kapható kenyértől megfájdul a gyomra. Amikor leszállt, a férfi elkísérte egy gyógyszerészhez, és arra kényszerítette, hogy igyon meg fél pohár ricinusolajat (máskülönben „valami rosszabb" vár rá). Calamandrei szerint a férfi valószínűleg nem rendőrspicli volt, hanem fasiszta, aki azt tette, amit polgári kötelességének vélt. Egy másik epizódról egyetemi kollégája, Bracci professzor számolt be neki. Bracci fia gimnáziumba felvételizett. Arra a vizsgafeladatra, hogy „Írjon fogalmazást arról, hogy a szülei után kit szeret a legjobban!", a fiú a nővéréről írt. Néhány nap

múlva Bracci azt hallotta a vizsgáztatóktól, hogy a másik harminckilenc felvételiző kivétel nélkül mind a Ducéról vetette papírra érzelmeit.[7]

Calamandrei különösen olyankor borzadt el a fasizmus erkölcsi lealacsonyodása láttán, amikor a fasiszta elit romlottsága került szóba. Megtudta például – és gondosan hangsúlyozta a naplójában, hogy számos szemtanú igazolhatja beszámolója valóságtartalmát –, hogy a görögországi hadjárat alatt Ciano és kísérete Bariban állomásozott, ahol a belvárosban egy nagy szállodát, a környéken pedig egy villát rekviráltak, a 80 ezer lírás költséget pedig ráterhelték a helyhatóságra. A kormánytisztviselők heti intézkedései közé tartozott, hogy körülbelül húsz lány kerüljön a szállodába a vad éjszakai orgiákhoz. Az ablakokat kitárták, úgyhogy a szomszédos házakból tisztán látni lehetett, mit művelnek. Minden este 3–400 szódásüveget szállítottak le a szórakozásukhoz: a tisztek és a lányok két csoportra oszlottak, és egymás nemi szervét spriccelték a szódásüvegekből, továbbá ollóval vagdosták egymás ruházatát, a lányok a nyakkendőket, a férfiak, Ciano vezetésével, a melltartópántokat és bugyikat. Tették mindezt annak teljes tudatában, hogy a helyi lakosságban mélységes felháborodást keltettek az ilyen bolondozások, akkor, amikor egyszerű olasz katonák estek el az Adria túloldalán, a görög hegyekben, mutatott rá Calamandrei.[8]

A görögországi hadjárat kezdettől fogva katasztrofálisan alakult, az olasz csapatok hamar elakadtak az esőben és a sárban, aztán egy északkeletről jövő heves ellentámadás visszavetette őket Albániába. Mussolini csak a legutolsó pillanatban avatta be Hitlert a terveibe, jól tudva, hogy a Führer megpróbálná leállítani. Abban bízott, hogy gyors és szenzációs győzelmet fog aratni, amivel Olaszország valamelyest felzárkózhat szövetségeséhez. A Balkánon történt megaláztatást azonban hamarosan más kudarcok tetézték. November 11-én késő este brit repülőgépek torpedótámadása harcképtelenné tette Olaszország hadihajóflottájának csaknem a felét a tarantói kikötőben. A háború kitörését megelőző hónapokban vajmi keveset tettek ennek a kulcsfontosságú támaszpontnak a megfelelő védelmére, és bár Mussolini jogosan volt büszke az olasz hadiflotta méretére és minőségére, sem ő, sem vezérkari főnökei nem fogták fel, milyen életbe vágóan fontos a légi védőernyő a modern háborúban. Ennek következtében Olaszország 1940-ben még nem rendelkezett egyetlen repülőgép-hordozóval sem. Néhány héttel később Líbiában Rodolfo Graziani 220 ezer fős, hatalmas, de rosszul felszerelt hadseregét 30 ezer brit katona néhány száz harckocsi támogatásával megfutamította. Több mint 130 ezer olasz került hadifogságba, és a csüggedt, toprongyos katonák végeláthatatlan menetoszlopairól készített híradófelvételek világszerte bejárták a filmszínházakat.

A közhangulattal foglalkozó jelentések 1940 őszén azt jelezték, hogy a súlyos kudarcokért elsősorban a Mussolini körüli „árulókat" hibáztatják – különösen a sűrűn becsmérelt Cianót –, és nem a Ducét.[9] Ez kevésbé vigasztalta magát Mussolinit, aki, mint naplójában és leveleiben Claretta feltárta, ebben az időben, reményei hirtelen köddé válását látva, már-már válságos lelkiállapotba jutott. Clarettát augusztus 27-én méhen kívüli terhességgel műtötték, elhúzódó lábadozása miatt 1940 utolsó hónapjaiban nem tudta az addigi gyakorisággal látogatni Mussolinit, és fenntartani benne azt a lelki és érzelmi lobogást, amelynek 1936 óta oly nagy része volt a Duce megalomániájának táplálásában. A nő kétségbeesetten igyekezett lelket önteni szeretőjébe (és megakadályozni, hogy elveszítse iránta az érdeklődését, aminek Mussolini már számtalan jelét mutatta), esdeklő leveleket írt neki a betegágyából. Emlékeztette, hogy ő, Claretta a szerencsehozó „kis kabalája". Bizonygatta, hogy tekintettel nagyságára, géniuszára és törhetetlen akaratára, végül elkerülhetetlenül övé lesz a győzelem. Már-már egyetlen hibája az volt, hogy túlságosan hitt az őt körülvevőkben:

> Te nem tudsz nem győzni. Te a titáni küzdelem győztes férfiúja vagy. Te túl nagy vagy ahhoz, hogy kételyeid vagy félelmeid legyenek. Még benned lobog lánglelked fénye, hogy bevilágítsa utadat. Még nálad az erő, hogy szétzúzd és eltaposd az árulást. Még mindig bátor vagy, szereted a harcot, és szomjazod a győzelmet.
>
> Csak egy a hibád: nagylelkűen alkotsz ítéletet a Téged körülvevő törpékről. Hatalmas és végtelen emberségedben nem akarod rájuk biggyeszteni az „alkalmatlan" címkét.
>
> De ez nem állíthatja meg légióid mennydörgő menetét: még ha úgy tűnik is, hogy egy pillanatra meg kell torpanni, hangyák nem állhat-

ják az óriás útját, és a Te veleszületett erőd ilyen: nem ismer akadályt, és nem tűr halasztást.

Győzni fogsz, Ben, én nagy Benem, mert így kell lennie, köszönhetően a népednek és köszönhetően a Te évek óta tartó szüntelen építőmunkádnak. Győzni fogsz, mert Caesaré a diadalmenet, ha a követői érdemtelenek is.

Még ha a betegség és a csalódás meggyengítette is, az én barátságos, vékony és gyarló hangom a Tiéd, és mindig is a Tiéd lesz életed minden percében. A szívedben mindig ott fog zsongani annak a hitnek, teljes és odaadó szeretetnek a szava, amely – még ha megülik is értelmetlen és érthetetlen hűtlenkedéseid – őrzi az élet hajnalának tiszta és makulátlan fényét.[10]

Ahogy a görög fronton szolgáló számtalan más fiatal katonát, Antonio Brunellót is mélységesen megdöbbentette az a szakadék, amely a háború előtti, magabiztos Mussolini-szónoklatok és a tervezés és felszereltség hiánya, valamint a vereség nyers valósága közt húzódott. Pedig Antonio, aki 1915-ben született szegény család gyermekeként egy Vicenza közelében fekvő kisvárosban, Thienében, a rendszer alatt nőtt fel, és sem tapasztalatai, sem tanulmányai – amelyek nem haladták túl az elemi iskolát – nem kínáltak lehetőséget arra, hogy mást is el tudjon képzelni, mint a fasizmust. Naplója, amelyet attól a pillanattól vezetett, hogy 1936-ban bevonult katonának, tanúsítja: nem vallott különösebben határozott politikai nézeteket. A szó kézenfekvő értelmében nem volt eltökélt fasiszta. De a rendszert illető világos választási lehetőség híján nehéz volt a háború alatt érzett csalódottságát és dühét a nyílt ellenállás felé terelnie. Amikor 1943 júliusában ő és katonatársai tudomást szereztek a Duce bukásáról, egyfajta zavarodottság lett úrrá rajtuk: „Az alakulatunkban mindenki harmincon innen volt, és senki se tudta elképzelni, mégis milyen lehetne Olaszország a fasizmus nélkül."[11]

1940 végén Antoniót Albániába vezényelték, hogy a görögök ellen harcoljon. Júniusban már részt vett összecsapásokban a francia határon, és mélyen megriasztotta az egész hadsereget átható szervezetlenség, valamint az olasz haderők kudarca, amikor nyomasztó számbeli fölényük ellenére sem voltak képesek áttörni az ellenség védelmi

vonalán az Alpokban. Mégis derűlátó maradt: a háború hamarosan úgyis véget ér. Albániában azonban a hó és a sár közepette naplójának vidám hangütése komorra váltott, amikor rájött, hogy a fasizmus sok mindent alaptalanul állított. 1941. január 20-án így írt:

> Az a sok szöveg a nagyságról meg a terjeszkedési vágyról. Az a sok törekvés, hogy megteremtsék az olaszokat, meg elhitessék a világgal, hogy erősek és legyőzhetetlenek vagyunk. Ez mind egyberakva szolgálja a büszkeséget. Csakhogy szerintem, nem tudni, miért, ennek a büszkeségnek kedve kerekedett eljönni, és megásni a saját sírját pont itt, a vad és kegyetlen albán hegyek kellős közepén. Odaát, a másik oldalon katonák csikorgatják a fogukat ugyanúgy, ahogy mi – katonák, akik olyan harci szellemet mutatnak, ami semmivel se kisebb a miénknél. De nekik van egy eszméjük. Ők a hazájukat védik, a szülőföldjüket és a családjukat, és ez az a szent ügy, ami itt nekünk nem adatik meg![12]

A következő hetekben, miközben az olasz haderők afrikai vereségének mértékéről adott hírt a rádió, Antonio tovább tépelődött a hatalmas szakadékon, ami a rendszer szólamait a kijózanító valóságtól elválasztotta. Naplójában nincs nyoma haragnak: hangvétele egyfajta keresztény beletörődéssel rokon. A kibontakozó tragédia mintha csak az emberi vágyak hiú voltára és az önhittség veszélyeire figyelmeztetett volna:

> Az Olasz Kelet-Afrikából szép apránként Angol Kelet-Afrika lesz. A kezdőbetűket még csak meg se kell változtatni! [Africa Orientale Italiana – Africa Orientale Inglese] Birodalmunk lassacskán füstbe megy. „Helyünket a világban" mások foglalják el, mi visszatérünk az árnyékba. És így párolog el a háború előtti évekre jellemző összes dölyfös pózolás, az összes nagyzási hóbort, a tébolyult vágy, hogy megmutassuk a világnak, hogy Olaszország erős és energikus ország. Minket most tesznek próbára, és az események megmutatják, valójában mire vagyunk képesek, még ha a „legfelsőbb akarat" hirdeti is, hogy: GYŐZELEM. Reménykedjünk, hogy valaki lassacskán felismeri, hogy az ember nem háborúzhat üres szólamokkal.[13]

Hogy Antonio fejében az a „valaki" Mussolini volt-e (és hogy a „legfelsőbb akarat" utalásban mennyi volt az irónia), nem teljesen világos. Mint a közkatonák naplói és levelei ez idő tájt jelzik, 1940–41 teléna vereség és a szenvedés megtapasztalása nem elsősorban felháborodást váltott ki, amiért a Duce félrevezette őket, mint inkább a hit hagyományosabb elemeit erősítette meg: Isten, szentek, család, otthoni közösség.[14] A háborúnak végül is még korántsem volt vége. A dolgok akár jóra is fordulhatnak, és Mussolini (az éveken át belé helyezett bizalom) igazolást nyerhet. De addig is szemlátomást sokan a megszokottabb katolikus ereklyékben kerestek vigasztalást a halál árnyékában, miként a Cuneo környékéről való fiatal parasztember, Giuseppe Gozzerino próbálta nagy igyekezettel érzékeltetni nővérének 1941 márciusában:

> Rita, épp arra veszem rá az alattam szolgáló csapattársaimat, hogy mondjuk végig a szent rózsafüzért mindennap a sátorban. Bárcsak látnád, milyen buzgón imádkoznak mindannyian, és mennyire örülnek, hogy felmondom nekik a füzéren a hitvallásokat. Így az imádságainkkal és valamennyi olasz ember imádságaival reméljük, hogy Isten és a Szent Szűz megsegít bennünket, katonákat, és hamarosan megadja nekünk a győzelmet, elhozza a békét a világnak, és rövidesen hazatérhetünk otthonainkba.[15]

Egy másik fiatal parasztember, a viareggiói kisbirtokos Osvaldo Cosci ugyancsak főleg a vallási és családi háttérbe kapaszkodott reményért. 1940-től 1943-ig vezetett naplója nagyrészt a katonaságnál történt napi események tényszerű leírásából áll; nem tartalmaz megjegyzéseket sem Mussolinira, sem a fasizmusra – úgy tűnik, nem is elsősorban azért, mintha Osvaldo a politika iránt érzéketlen lett volna (a háború után aktív kereszténydemokratává vált), hanem mert legeslegnagyobb gondja egyszerűen a túlélés és a szeretteihez való hazatérés volt. 1941. március 8-án este a dél-albániai Tomor-hegy árnyékában üldögélt, abban a tudatban, hogy be fogják vetni a görög vonalak mentén. Tisztában volt vele, hogy talán ezek a naplójában leírt mondatok lesznek az utolsó, papírra vetett gondolatai. Nem bírt aludni:

> Elmondom az összes imát, amit tudok, bár kissé zavarosan, boldog és szomorú emlékekkel vegyesen. Jó anyám a távolban, jó apám, drága kishúgom, drága kisöcsém, minden rokonom a távolban, ahogy az otthonom, a templom, a város, ahol születtem; karnyújtásnyira a csata, a robbanások, a sikolyok, a sebesültek. Pokróccal a vállamon ülök, felnézek az égre, amely jórészt csillagokkal teli, bárány alakú fehér felhőnyájakkal és egy gyönyörű holddal. Imádkozom az Úrhoz, hogy engedjen hazatérnem jó anyámhoz. Képtelen vagyok aludni, a holdfényben írom ezt a naplót, amit Isten segítségével holnap folytatni akarok. [...] Balra mögöttünk a Tomor-hegy hófödte hatalmas tömbje fenséges látvány a holdfényben. Nem tudom, olvashatóan írok-e, mert nem látok túl jól.[16]

A március 9-én kezdődött támadás eltökélt ellenállással találkozott a görög oldalon. Két héttel korábban Mussolini egy rádióbeszédében kijelentette, hogy az ország hadiszerencséje tavasszal nagy fordulatot vesz. A tavasz, mondotta, „a mi évszakunk", a fasizmus évszaka, és a háború a gyakorlatban nemcsak nyolc hónapja tart, hanem 1922 óta egyfolytában, „attól a naptól fogva, amikor kibontottuk forradalmunk zászlaját a szabadkőműves-demokratikus-kapitalista világ ellen".[17] Mussolini, hogy irányítsa a katonai műveleteket és feltüzelje a katonák harci kedvét, a hónap elején személyesen Albániába érkezett. De a jelenléte nem változtatott a helyzeten. Mint naplójában Osvaldo érzékletesen leírta, a napokon át tartó, sárban, hóban, fagyban, alkalmatlan fegyverekkel és tetves ruhában vívott rettenetes közelharc megrekedt. A naplóvezetés valamennyire biztonságérzetet adott Osvaldónak, miközben barátai és bajtársai elestek vagy megrokkantak körülötte. A gondolat, hogy ő egy olyan beszámoló szerzője, amely még nem ért a végére, valamelyes reményt adott neki: az a rendeltetése, hogy befejezze a történetet.

Bár a halál árnyékában az Osvaldóhoz hasonló, egyszerű katonák inkább találtak vigasztalást a családhoz és Istenhez fűződő gondolatokban, mint a fasizmus mítoszaiban, még mindig milliók merítettek ihletet a rendszer ideológiájából és mindenekfelett a Duce-képből. A párt- és rendőrtisztviselők által 1941 első hónapjaiban összeállított

hangulatjelentések átfogó haragot jeleztek – különösen a városi munkásság körében – az afrikai és görögországi kudarcok miatt. De ahogy korábban, a neheztelés többnyire ekkor sem magára Mussolinira irányult, hanem a körülötte levő, állítólag alkalmatlan vagy álnok személyekre. A kedvenc bűnbak továbbra is Ciano maradt.[18] Amikor német irányítással 1941 áprilisában Líbiában ragyogó, sikeres ellentámadás indult, amely visszakergette a briteket Egyiptomba, és ugyanabban a hónapban a németek nem kevésbé döntő módon közbeavatkoztak Görögországban – a náci haderők (Mussolini nagy szégyenére) mindössze három hét alatt lerohanták az egész félszigetet –, újjáéledtek az aggodalmak, hogy Olaszországnak erősen alárendelt szerep jut a tengelyben. Ennek ellenére általános volt az a vélekedés, hogy Mussolini helyesen döntött, amikor Hitler oldalán belépett a háborúba, mert Olaszország győztes félként kerülhet ki a küzdelemből. 1941 késő tavaszán és kora nyarán a titkos ügynökök ilyen jellegzetes megjegyzéseket csíptek el: „Mi lenne velünk, ha a Duce nem köt szövetséget a németekkel?", vagy „Nézd csak meg, milyen igaza volt a Ducénak, amikor a döntésével szembement mindenkivel!".[19]

A levelek és versek továbbra is naponta áradtak Rómába Mussolini magántitkárságára; az egekbe magasztalták a Duce isteni képességeit, és az olasz győzelem iránti szilárd meggyőződésnek adtak hangot. Némely esetben a levélírók fő mozgatórugója esetleg anyagi haszonszerzés lehetett. De úgy tűnik, sokan inkább arra vágytak, hogy közel kerüljenek ahhoz az emberhez, akibe húsz éven keresztül a bizalmukat helyezték. A levélírók gyakran a névtelenség mellett döntöttek, vagy egyszerűen (és talán szeméremből) csupán a monogramjukat bigyesztették a levél végére. A viszontagságok és a félelem természetes módon felfokozták az igényt a bensőséges kapcsolatra. „Kedves Duce!", kezdte levelét egy nápolyi nő 1941 februárjában, és amit írt, az számtalan más, ekkortájt született kapcsolatfelvételi kísérletre jellemző:

> Remélem, ez a levél eljut hozzád. Szeretném tudomásodra hozni, hogy a végső győzelembe vetett rendíthetetlen hitem mily hatalmas! Átérzem fájdalmas zaklatottságod pillanatait ebben a döntő küzdelemben. De tudom, legyőzöl mindent és mindenkit, mert a te törvényed isteni törvény. Isten apostolát látom benned. Tőle kapod meg a jutalmat mindazért, amit drága hazánkért teszel, ezt mindenki együttvéve sem tudja majd soha elegendően meghálálni neked. Egyfolytában imádkozom érted és drága hazánkért.[20]

Sok embert Mussolini hangja sarkallt arra, hogy tollat és papírt ragadjon. Egy névtelen levélíró február 23-án hiába próbált bejutni Rómában a Teatro Adrianóba, hogy meghallgassa a Duce beszédét, amelyben megjósolta, hogy tavasszal eljön a jó szerencse. Kénytelen volt odakint a tömegben ácsorogni, ám másnap egy négyoldalas, szenvelgő levelet küldött az „imádott Ducénak", és Mussolini szavait úgy írta le, mint „a színtiszta oxigén hullámait", amelyek eloszlatják az előző hetek minden kételyét és bizonytalanságát. Háláját fejezte ki a „nagyszerű erőfeszítésért", amellyel Mussolini igyekszik társadalmi igazságot szolgáltatni mindenkinek.[21] Egy másik levélíró, valószínűleg nő (bár csak monogramot adott meg, és a szöveg mintha tudatosan leplezni akarná szerzője nemét), közvetlenül a beszéd után írt Mussolininak, oly módon, ami jelzi, hogy a bensőséges kapcsolat érzése milyen nagy mértékben keltett biztonságérzetet, céltudatosságot – és jelentette egyben hallgatólagosan az egyéni felelősség elhárítását is:

> Kedves Ducénk! Végre megint rád találtunk! Újra a te erős hangod csendült fel, és az érzelem könnyeket csalt a szemünkbe; úgy tetszett nekünk, mintha maga Olaszország szólt volna hozzánk, hogy felhívást intézzen az egész figyelő világhoz. [...] Tudjuk, az egyszerű ember olyan, mint egy nagy gyerek: a mi annyira érzékeny és befogadó népünk különösen ilyen; mivel a sors által ránk rótt feladat tényleg rendkívül kemény [...], az ellenséges propagandának lépésről lépésre sikerült befurakodnia sok olasz lelkébe. [...] Most visszatértél [...], Duce, a legrettentőbb megpróbáltatásokat szenvedjük el veled és érted, de ne hagyj el bennünket ebben a súlyos órában. Jöjj vissza, és légy teljesen a miénk: szoríts bennünket erős öklödbe. Te mondád: „A tavasz közel."[22]

Sok katona is írt ömlengő leveleket Mussolininak. Igazság szerint a Duce-kultusz szívósabbnak mutatkozott a fegyveres erők körében,

mint a hátországban, ahol a közérzetet 1941 őszétől egyre jobban kikezdték a bombázások és az élelmiszerhiány, különösen a nagyvárosokban. A közkatonákat valószínűleg feletteseik helyezték nyomás alá, hogy hűségnyilatkozatokat tegyenek a Ducénak, ezzel bizonyítva alakulatuk politikai elkötelezettségét. Minthogy a levelezést ellenőrizték, a cinikusabb levélírók talán előnyöket reméltek húzni abból, ha feltűnően eleget tesznek az elvárásnak. De a frontvonalról 1941-ben a titkárságra özönlő levelek és lapok puszta mennyisége, a belőlük áradó szenvedélyes stílus arra vall, hogy a Mussolinival való kapcsolat a közhangulat javításában valós lélektani szerepet töltött be. Ez határozottan kiviláglott abból, hogy a katonák igencsak sűrűn vették maguknak a fáradságot, hogy kifejtsék, miért gondolják jogosnak az ügyet, amelyért harcolnak, és miért veszik biztosra, hogy Olaszország végül győzni fog.

Ezekben a levelekben szinte kivétel nélkül az angol nép volt az ellenség, nem a görögök. A háború célja pedig a fennálló világrend megszüntetése, a társadalmi igazságosság kiterjesztése és a világ javainak méltányosabb elosztása volt. Ha Nagy-Britannia katonai sikereket ért el Afrikában, az azért történt, mert több anyagi forrás áll a rendelkezésére, mint Olaszországnak, de – így a levelek – idővel a fasizmus felsőbbrendű erkölcsi igényei és erősebb akarata érvényesül majd:

> Benito Mussolinira, aki nemcsak Olaszország, hanem az egész univerzum nagy őrangyala!! Éljen! Valamennyien tudjuk e mostani háború történelmi és társadalmi okait: ez a néphatalom háborúja a kapzsi, monopolista, kizsákmányoló plutokrácia ellen. [...] Alig várjuk, hogy a Fasiszta Olaszország [...] biztos és dicsőséges győzelmet arasson a Duce vezetésével! – olyan győzelmet, ami holnap szavatolni fogja mindenkinek a munkát és a jólétet. [...][23]

> Duce! Szemernyi kétség nem férhet hozzá, hogy győzünk, mert Róma örök. A világon valaha élt összes nép halhatatlan lelke az, amelybe beleoltatott az Isteni Szellem, és most elterjeszti a Fasiszta Civilizációt – ez az új laikus kifejezés a Kereszténységre. [...][24]

> A mi ügyünk Szent Ügy – a munkára és a békére épül (az igaz békére, nem pedig a fegyveres békére), ami a Fasizmus küldetése [...] Még ha darócot is kell viselnünk és kenyérhéjon is kell élnünk, panaszszó nem fogja elhagyni szánkat, csak a brit iga törjön össze egyszer s mindenkorra, és a Római Birodalom emelkedjen fel újra. [...][25]

Sok katona számára a Duce volt az az ember, akihez az utolsó szavaikat kívánták intézni. Az ilyen levelek esetében megint csak nagyon nehéz különbséget tenni az eszménykép és a motiváló ösztönző önérdek között. Az Albániában 1941. április 7-én elesett Federico Toloti zsebében talált levél megírásában akár az a remény is munkálhatott, hogy hitvallása segíthet anyagi támogatást biztosítani az özvegyének – bár ez nem szükségszerűen jelenti azt, hogy a belőle kicsendülő politikai érzelem kevésbé lett volna őszinte:

> Harcos szellemem szálljon hozzád, Duce! Meghalok: azzal az elégedettséggel halok meg, hogy hittel és becsülettel szolgáltam a haza nagyságáért. Éljen a Duce, éljen a király!
>
> Elszomorít, hogy itt kell hagynom a feleségemet, a szeretetet, amit mindig is éreztem iránta, akárcsak ő énirántam.
>
> Tisztelegj hódolattal a nevemben, feleségem, Eustachio Grata! Férje, Toloti Federico, Via Pescara 5, Valtesse (Bergamo). Tisztelegj a Ducénak![26]

A szándék néha nyilvánvalóan morális: hogy a halált értelemmel, értékkel és méltósággal ruházza fel a levél írója. Enrico Remondini, a szlovéniai harcokban 1942-ben elesett egykori trieszti rohamosztagos azt igyekezett bizonyítani – feltehetően legalább annyira önmagának, mint a külvilágnak –, hogy élete egy eszmének szentelődött, és hogy áldozathozatala nem volt hiábavaló:

> Duce, amikor megkapod ezt a levelet, én már nem leszek az élők sorában, elestem a dicsőség mezején, nevedet őrizve lelkem legmélyén.
>
> Hittel és odaadással szolgáltam az ügyet.
>
> Sem az ember kicsinysége, sem a szegénység keserűsége, sem

a sors igazságtalansága, sem az önteltség bűne nem ingatta meg soha lángoló fasiszta hitemet. [...]

Duce, szegényen halok meg, mint a fegyveres forradalom éveinek szentjei, mégis boldog vagyok, hogy a kalmárszellem talmi csábításától és haszonlesésétől távol maradva éltem.

Aki a hazáért áldozza életét, azt nem rontja meg a szellemi öregedés.

Duce, naggyá tetted már Olaszországot, most tedd még nagyobbá az olaszokat! A győzedelmes Olaszországra: eia, eia, alalà![27]

Giuseppe Caronia, a leendő kiváló építész optimizmussal telve indult katonai szolgálatára Albániába 1940 szeptemberében. A neves palermói diplomás családból származó Giuseppe a rendszer idején felnőtt sok középosztálybeli értelmiségihez hasonlóan a fasizmust adottnak vette: itt-ott tere lehetett a párt, egyes személyek vagy bizonyos irányelvek bírálatának, de a rezsim alapjai kívül estek bármilyen kritikán. Ráadásul az előző néhány év európai eseményei azt mutatták, hogy a történelem kereke döntően a tengelyhatalmak javára forog; a demokráciák túlságosan gyengék ahhoz, hogy megakasszák a fasizmus erkölcsi lendületét. Akadtak ugyan kérdőjelek Európa majdani térképét illetően, vagy azzal kapcsolatban, hogy pontosan mikor fejeződik be a háború, de miközben a naplójában (szemernyi nyugtalansággal) eltöprengett, Olaszország végső győzelmét biztosra vette: „Hogyan végződik? Mikor? Jó, azt tudom, a győzelmünkkel fog véget érni – ez annyira nyilvánvaló, hogy kár is fecsérelni rá a szót (ez a vak bizonyosság nem léhaság talán?): de hogyan fog az új béke megszületni, és milyen lesz az új Európa?"[28]

Pár nappal azelőtt, hogy Olaszország hadat üzent Görögországnak, Giuseppe eltűnődött az okokon, amik miatt harcol. Öntudatos építészként, aki a szabad idejében cikkeket írt az építészetről, filmvázlatokat és forgatókönyveket készített, különböző szerzők műveit falta, például Steinbecket, Machiavellit, Maughamot, Mantegazzát, Pirandellót, Napóleont, Kayserlinget és Caesart, logikusnak érezte az etikai kérdések latolgatását. Csakhogy a rendszer akkora hangsúlyt helyezett a hitre és a gondolkodás nélküli engedelmességre, különösen a politikai szférában, ami kellemetlen érzéssel töltötte el, és igyekezett jó okot találni, aminek tudatában megzabolázhatja töprenkedő hajlamát:

A háború célja? Mit számít ez most? Benn vagyunk a táncban, hát táncoljunk. [...] Nem lehet tán a kaland önmagában a cél? Miért gondolkodom annyit? Ha már gondolkodom, nem kellene-e arra a végkövetkeztetésre jutnom, hogy minden szép és jó? Olaszország hadat visel, hogy terjeszkedjen, hogy uralkodjon földközi-tengeri birodalmán. „Súlyos és történelmi órák peregnek a Haza egén." Méltósággal élem meg ezeket az órákat. Minek gondolkozni? Miért kellene gondolkodnom a miérteken, a milyeneken és hogyanokon? [...] Lelkesedés, hit a birodalmi eszmében, a háború, e háború elkerülhetetlen sorsszerűsége: ez az, amit gondolnunk és hinnünk kell.[29]

Giuseppe minden erejével azon volt, hogy jó fasiszta legyen. Még ha nehezen birkózott is meg a háború átfogó céljával (bár egy alkalommal sikerült meggyőznie magát: Albánia és Görögország természetszerűleg Olaszországhoz tartozik, mivel templomaikban a freskók hasonlóak a szicíliaiakhoz), örült a gondolatnak, hogy a hadjárat jelentősen elő fogja segíteni a személyiségfejlődését („mindig úgy tartottam, nagy hiány a formálódásomban, az életemben, hogy nem jártam meg a háborút").[30] Főleg az a gondolat töltötte el megelégedéssel, hogy a katonai szolgálat meg fogja tisztítani a lelkét a polgári értékrend maradványaitól, megfékezi önfejűségét, és kitágítja szellemi horizontját a palermói élet szűkösségéhez képest:

Megtanultam értékelni sok száz dolgot az anyagi világból: az örömöt, hogy nem vagyok tetves, hogy akkor alszom, amikor akarok, akkor eszem, amikor jólesik [...], lelkiekben pedig tovább erősödött bennem a hajlam és a meggyőződés; világosabban fogalmaztam meg burzsoáellenes személyiségemet. A négy fal, a bezártság, a szűk látókör gyűlölete. Szeretem a sátrat, a szabad levegőt, a hegyeket és völgyeket, még rossz időben is. Gyűlölök úgy gondolni a Via Giovanni Pacinire a kapualjával és a lépcsőházával meg az irodára a Via Houelen, mintha azok lennének a paramétereim. [...] Fegyelem, megtanulni csendben lenni, engedelmeskedni, visszafogni magamat, megtenni azt, amit nem szeretek. Hozzászokni a tevékeny élethez. Ténykedni, mert valamit meg kell csinálni, még ha értelmetlennek, fölöslegesnek, unalmasnak tűnik

> is. Megtanulni parancsot kiadni. Odafigyelni, hogy a parancsot végrehajtsák. Elsajátítani a kezdeményezőkészséget, a felelősségtudatot, a gyakorlati érzéket.[31]

Ám aminek az elkövetkező néhány hónapban közvetlen közelről tanúja lehetett – a görögországi hadjárat katasztrofális lefolyása, a tervek hiánya, a gyenge irányítás, a felszerelés krónikus hiányosságai –, az komoly kihívást jelentett Giuseppe rendszerbe vetett bizalmának. Nagyon nehéz volt beismernie, hogy az Afrikában és a Balkánon megtapasztalt kudarcok a fasizmus valamilyen alapvető baját jelzik. Először is a hit központi szerepet töltött be értékrendszerében. Eltompította készségét és képességét a bírálatra: végtére is nem a nehézségek kibírása-e a „hit" legnagyobb próbája? („Csak egy veszedelem van a világon: a gyávaság. Csak egy út van az üdvözüléshez: a bátorság. [...] Meggyőződésem, hogy csak egy útja-módja van a világ befogadásának: a hit.")[32] Továbbá ha a rendszer követett is el hibákat, erre nem a csüggedés a helyes válasz, hanem a ráerősítés és a győzelem kivívása, mely után a háborút megjárt nemzedékek fiataljaira vár, hogy átvegyék a stafétabotot, megtisztítsák és erősebbé tegyék a fasizmust, mint valaha volt:

> Nekem is tudomásom van sok tévedésről, sok hibáról a rendszerünkben; ám most csak egyet lehet tenni: győzni, nem kétségbeesni; reménykedni, igen, egy új forradalomban. De mihez fog ez vezetni? A győzelmünkkel mi, igenis, mi képesek leszünk hallatni a hangunkat kívül-belül, és rendbe fogunk tenni sok dolgot.[33]

A megpróbáltatások közepette Giuseppe igyekezett fasiszta értelmiségiként gondolkodni és cselekedni. Ha a fasizmus szellemének nem sikerült teljesen behatolnia a nemzet lelkébe, akkor válaszul, mint maga a Duce is rámutatott, fokozni kell az átalakítás munkáját. Hasonlóan gondolkodott a nemzetnevelési miniszter, Bottai is. Egy alpesi zászlóalj parancsnokaként, akárcsak Giuseppét, mélységesen megdöbbentette az a hozzá nem értés, amivel Albániában találkozott 1941 első hónapjaiban. Február elején bizalmasan közölte feleségével: a hadsereg

érzéketlen maradt a rendszer „megújító energiájával" szemben, és képtelen volt megérteni, hogy a fasiszta forradalom „a módszerek és az eszjárás" forradalma.[34] Néhány hét múlva még jobban elkeseredett. Arról beszélt, hogy a teljesen alkalmatlan és felelőtlen katonai és politikai uralkodó osztály helyett, amelynek a „hite" inkább „megalkuvó", mint őszinte, egyszerű embereket tesznek meg „bűnbaknak".[35] A német offenzíva áprilisban kicsit jobb kedvre derítette, de még mindig úgy látta, hogy a fasizmusnak nem sikerült betöltenie küldetését, és a fiatalabb nemzedékekre, köztük a fiára, Brunóra maradt a harc folytatása:

> Folytatom a munkámat, újra fellángoltatom bensőmben maradék hitemet. [...] Brunettóból férfit akarok faragni. A „vendetta" szó sűrűn használatos a mi úgynevezett uralkodó osztályunk zsargonjában. Meg akarom tanítani Brunónak, hogy azoknál, amelyek véghezvitelét én kaptam feladatul, nemesebb és érdemesebb tettekkel bosszulja meg csalódásomat és keserűségemet.[36]

Bottaihoz hasonlóan a görögországi hadjárat zűrzavara közepette Giuseppe is tíz körömmel kapaszkodott „maradék hitébe". Ez azonban nem ment könnyen. 1941 februárjában szabadságra küldték az albán fővárosba, Tiranába. Olvasás, futballozás és moziba járás közben sok időt töltött kávéházakban, ahol honfitársaival megvitatta a rendszer előtt tornyosuló gondokat. Beszélgetőtársai közül néhányan egészen peszszimista hangot ütöttek meg. A jól ismert újságíró, Indro Montanelli azt állította, hogy a hadsereg katasztrofális szereplése az olasz nép húszévnyi „leigázásának és erkölcsi elszegényítésének" az eredménye, és hozzátette még: odahaza az az általános vélekedés, hogy Olaszország úgy táncol, ahogy Németország fütyül. Giuseppe felháborodott. Olaszország nem Németországért szállt hadba, hanem Németország oldalán, mondta Montanellinak. Mi sem természetesebb, mint hogy Németország veszi ki az oroszlánrészt a harcból, tekintettel nagyobb katonai erőforrásaira. Ami pedig azt a nézetet illeti, hogy az olaszokat megmételyezte volna a fasizmus, ez nyilvánvaló badarság. A franciák roszszul harcoltak – és ők liberális rendszerből jöttek. A gond sokkal átfogóbb: „Nem az olaszok nem akarnak harcolni, hanem az emberiség."[37]

De Giuseppe őrlődött. Végtére is nem pont a burzsoá humanitáriusság az, ami ellen a fasizmus elvileg küzd? És hogyan fér össze fasiszta hitével az, hogy jómaga ekkora vonzalmat érez az „emberiesség" iránt, és ösztönösen undorodik a háborútól (rajongása Stefan Zweig és John Dos Passos műveiért határozottan erre utalt)? Tiranai beszélgetőtársai közül sokan állították, hogy tehetségtelen munkatársai csapták be Mussolinit, az olasz nép ennek következtében alacsonyodott le gerinctelen „birkanyájjá". Mások azt hangoztatták, hogy egyedül azoknak volna szabad komolyabb lehetőséghez jutniuk Olaszországban a háború után, akik harcoltak, és jól harcoltak. 1941 tavaszán az ilyen nézetek egyre inkább idegesítették Giuseppét. Láthatólag a militarista erények meggondolatlan szentesítésén alapultak. A háború után nem egyszerűen a fasizmus megújítására lesz szükség, hanem „forradalomra", ami megváltoztatja a gondolkodásmódot, hogy a jövőben elkerülhetők legyenek az olyasfajta bajok, amelyek Olaszországot a görögországi hadjáratban sújtották:

> Amikor hazatérünk, rengeteg dolgot kell egyenesbe tennünk. Jóságos ég, meg kell csinálnunk a forradalmunkat! Eluralkodott a butaság. Az emberek azt mondják: Nekünk, akik harcoltunk a háborúban, ezt meg azt kell kapnunk. Nem, üvöltöm, ez teljes tévedés! Pontosan ez ellen az észjárás ellen kell harcolnunk. Nem válhatsz fontossá csak azért, mert hadat viseltél. Ezek azok a hamis értékek, amelyeket el kell pusztítanunk: ezt a sekélyes háborúimádatot, ezt a mániákus önámítást, hogy mi született harcosok vagyunk, az ötletet, hogy kockáztatni muszáj. Mert az Isten szerelmére, ez volt a tévedés: a kockáztatás akarása. Az ember nem teheti kockára egy nép sorsát – sok évszázados küzdelem gyümölcsét, millió élet feláldozását, a risorgimentót, a világháborút, magát a fasizmust, csak úgy oktalanul. [...][38]

De mint Giuseppe lassanként felismerte, nem egyszerűen bizonyos fasiszta alapértékek visszássága volt riasztó. A görögországi fiaskó feketén-fehéren rámutatott az ijesztő mértékű felületességre, a komoly tervezés hiányára – márpedig átgondolt tervek nélkül nincs az a modern háború, amely sikerrel járhat:

> Micsoda kudarc Görögország! Ha nincs a nyakunkban ez az esztelen hadművelet a Balkánon, az itt bevetett 35 hadosztályt elküldhettük volna Líbiába, ahol nagyon fontos és döntő eredményeket érhettek volna el. De még ha elfogadjuk is, hogy a görögországi akció szükségszerű volt, miért nem nyitottunk októberben legalább 15 hadosztállyal, és nem csak hattal? Jóságos ég, micsoda hozzá nem értés, még belegondolni is rossz![39]

Ő maga azzal a sokak által hangoztatott érvvel próbálta meg Montanelli előtt mentegetni a hadsereg gyatra teljesítményét, hogy Olaszországnak egyszerűen nem álltak rendelkezésére olyan anyagi források, mint más nagyhatalmaknak. De most rájött, hogy ez nem elégséges magyarázat. A probléma sokkal mélyebben gyökeredzik – a fasiszta államban és talán mélyen az olasz társadalomban:

> Túl sok ostoba, túl sok esztelen dolgot láttam – észszerűtlenséget, szervezetlenséget, gyanakvást, léhaságot; az igyekezet hiányát, az összetartás hiányát, a bármiféle egységes cél hiányát. [...] Mennyi hasznavehetetlen ember, mennyi elpazarolt energia! És még azt mondják, hogy minden kudarcunkat a gazdasági kényszerek okozzák. De, Jézus Isten, csepegtetve küldik nekünk a lőszert. Mielőtt leadunk egy lövést [...], húsz engedélyt és ötven felhatalmazást kell kérnünk. Huszonnégy üteget vonunk össze egyetlen szektorba: miért nem csak négyet, amely tüzelhet, a huszonnégy helyett, amelyik nem tüzel? Állítólag azért, hogy meglegyen a megfelelő koncentráció, amikor a pillanat eljön. De, Jézus Isten, összesen csak négy üteggel állunk szemben. [...] Együtt kell élnünk a parancsnokok agyalágyultságával, a milícia tehetségtelenségével, a közkatonák vadállati tudatlanságával. Emberek, akik képtelenek parancsokat végrehajtani, gyalogosok, akik még életükben nem sütöttek el puskát. [...] Muszáj komolyan vennünk a dolgokat. [...] Ahogy a németek csinálják. [...] Előzetesen minden részletében alaposan tanulmányozzák, hogy mit akarnak csinálni, és megvizsgálják, hogyan lehet végrehajtani azt a terepen – az adott terepen, az adott körülmények között. [...] Kiszámítják, mekkora erőt kell bevetniük. [...] Mi egy darab papíron hozzávetőleges számításokat

végzünk, rögtönözve vagy hallomásokra támaszkodva. [...] Most már tudom, mit tartsak a királyi olasz hadseregről és a németekről. Megvan a magam véleménye a németekről, meg arról, milyen szinten állnak egymáshoz képest a nemzetek, mit kellene tenni Olaszországban, mire kellene Olaszországnak törekednie – és tudom, mit gondoljak a korrupcióról, a hozzá nem értésről, a hanyagságról, a tudatlanságról és a felelőtlenségről.[40]

Néhány hónap leforgása alatt a magabiztos, burzsoáellenes fiatal fasiszta, aki lázba jött attól, hogy kitágíthatja a szellemi horizontját, eljutott a harag és bizonytalanság állapotába. Nemzedékének hasonló társadalmi háttérből származó képviselőihez hasonlóan – középosztálybeli diplomások, akik megtapasztalták az egyetemi diákszervezet és a Littoriali agytornáit – komolyan sose fordult meg a fejében, hogy szembefordulhatna a rendszerrel. Ők inkább azon rágódtak, hogyan aknázhatnák ki a bennük dúló elégedetlenség és eszmeiség impulzusait olyan erőként, amely belülről alakítaná át a rendszert. Mint Giuseppe kortársa, Ugoberto Alfassio Grimaldi, a későbbi kiváló újságíró és történész (jeles szocialista) mondta, amikor közvetlenül a háború után eltűnődött, hogy ő és a barátai miért maradtak hűek a rendszerhez egészen annak 1943. júliusi összeomlásáig: ismerősei közül soha senkinek meg se fordult a fejében, hogy szembeszálljon a fasizmussal. Közkeletű volt a felfogás, hogy Olaszország igazi történelme 1922. október 28-ával kezdődött, és szóba sem jöhetett, hogy visszatérjenek a liberális korszak „káoszához és utópiájához", vagy fontolóra vegyenek bármilyen más politikai rendszert a fasizmuson kívül:

[A fasizmuson kívül] minden más lejárt lemez volt, vagy útvesztő. Mi, akik olykor élcelődésből, de a hangsúly komolyságát megőrizve, előszeretettel neveztük magunkat „a fasizmus antifasisztáinak", álmunkban se gondoltuk volna [1943.] július 25-e előtt, hogy külső erőkkel szövetkezve szálljunk harcba a fasizmus bűneivel. [...] Én mélységesen meg voltam győződve, hogy a fasizmus helyesen válaszolta meg azt a kérdést, hogyan lehet meghaladni a régi demokratikus világot, leválasztani az ország politikai életét egy olyan rendszerről,

amely mostanra kimerült. [...] A fasizmuson belül és nem ellene akartunk barikádokat emelni – nem megdönteni kívántuk, hanem megszabadítani és újraformálni.[41]

Ugoberto szerint a fasizmus legszívósabb aspektusa az a gondolat volt, hogy Mussolini kivételes géniusz: „A különböző dogmák közül, amelyeket szét kellett zúznunk, hogy megmeneküljünk a fasizmustól, a legkeményebb diónak kétségtelenül a Duce tévedhetetlensége számított."[42]

Ahogy Ugoberto, úgy Giuseppe számára is az volt a legnehezebb, hogy erkölcsileg és érzelmileg kiszakítsa magát a fasizmus öleléséből. Aki évekig el volt merülve az összehangolt lelkesedésben és propagandában, annak rendkívül fájdalmas volt beismernie, hogy hitét, melyet a rendszer oly megszállottan belésulykolt, érdemtelen személyre pazarolta. A düh, amelyet az ügyetlenül vezetett görögországi hadjárat és általában a hadsereg alkalmatlansága Giuseppében keltett, inkább a lelkes reformer dühe volt, semmint a nyílt eretneké. 1941 első hónapjaiban az őt megrohanó érzések örvényében nehéz volt megálljt parancsolnia a rendszer által oly gondosan ápolt megváltó mítoszoknak, nehogy azok felszínre törjenek, és eltompítsák a kételyeit. 1941. április 14-én, egy héttel az előtt, hogy abbahagyta volna a naplóírást, betévedt egy Tirana melletti kis temetőbe. Elemi erővel tört rá az a gondolat, hogy milyen szép is lenne életét adni az olasz ügyért, és egy ilyen helyen pihenni: „Meghalni a hazáért, egy eszméért. Itt, itt lehetne földi maradványaim békés nyughelye. Mire másra vágyhatna még az ember?"[43]

Kitekintés a Szovjetunióra

A görögországi fiaskó általános riadalmat keltett, de annak a jelei, hogy a háború hosszúra fog nyúlni, ugyancsak rémisztőek volt. Az élelmiszerhiány tovább növelte az elégedetlenséget a hátországban, különösen a nagyvárosokban. Milánóban Magda Ceccarelli De Grada költőnő 1941. április 28-án feljegyezte a naplójába, hogy húsból a fejadag

mindössze heti 150 grammra zsugorodott: „Az emberek kezdenek egyfolytában éhezni, mivel nincs elég ennivaló (csirkét és halat csillagászati áron kapni)." Pár nappal később, amikor lehangoltan jött ki a húsboltból háromnegyed kiló kicsontozatlan karajjal – amellyel egy négytagú családot kellett etetnie egy héten keresztül –, arra figyelt fel, hogy alig bír járni, úgy remeg a lába. A tejboltban az eladók, akikről azt lehetett hinni, hogy jobban megy a soruk, hasonlóképp panaszkodtak, hogy nehezükre esik állni. Az antifasiszta és baloldali érzelmeket tápláló költőnő azzal vigasztalta magát, hogy a nélkülözés rövidesen felkelésbe fog torkollni. „Ha az élelmiszerhelyzet ilyen arányban romlik – írta május 26-án, miután a húsfejadag 80 grammra csökkent –, remény nyílik a gyors megoldásra." Bizonyos történetek, melyek szerint a gazdagok élelmiszert halmoznak fel, szintén gerjesztették a nép haragját, és Magda csodálkozott, miért nem törtek ki máris tiltakozó megmozdulások: „Miért nem reagál a nép, az éhező, igazi nép?"[44]

Az 1941-ben negyvennyolc éves Magda a nagyra tartott, de anyagilag sikertelen festő, Raffaele De Grada felesége volt. Viszonylag szerény, a szocialistákkal szimpatizáló, toszkán családból származott, és bár sem ő, sem a férje nem volt aktív antifasiszta, az az értelmiségi társaság, amelyben mozgott, a harmincas évek végén egyre inkább az ellenzékiség felé vitte. Baráti körébe olyan írók és festők tartoztak, mint Eugenio Montale, Carlo Carrà, Arturo Martini és Giorgio de Chirico. Rendszerellenessége kikristályosodásában a legnagyobb szerepet azonban valószínűleg imádott fia, Raffaellino tevékenysége játszotta. Raffaellino 1938 elején a *Corrente* egyik alapítója volt: ezt a folyóiratot számos kiemelkedő tehetségű, haladó értelmiségi hozta tető alá, akiknek a rendszerrel való elégedetlensége a háború közeledtével lassan a nyílt szakadárságba csapott át. 1938 őszén Raffaellinót felforgatás gyanújával letartóztatták, egy hónapot töltött a milánói San Vittore börtönben. Az apja haragudott, amiért a fia ilyen veszélyekbe rángatta bele a családot, és inkább a festészetbe menekült: „Az a benyomásom, hogy egy ideje már eltávolodott tőlünk, mert túlzottan rebellisek és más nézetet vallók vagyunk, túlzottan érdeklődünk olyan dolgok iránt, amik őt hidegen hagyják. Tulajdonképpen tönkretesszük az életét", írta Magda.[45]

Magda férjétől való növekvő elszigeteltsége, fokozódó antifasizmusa és egyre erősödő szimpátiája a kommunizmus iránt a háború kitörésekor mind hozzájárultak ahhoz az elhatározásához, hogy naplót kezd írni, amelyben megvallhatja gondolatait és érzéseit. Tudta, ez kockázatos dolog, ügyelt rá, hogy a barátaira csak monogrammal utaljon, és a naplót gondosan elrejtette (bár 1943 márciusában, miután Raffaellinót újra letartóztatták, és nyolc rendőr szállt ki átkutatni a lakást, tíz oldalt így is sietve meg kellett semmisítenie). Továbbra is abban reménykedett, hogy a katonai vereségek és a növekvő élelmiszerhiány miatti harag tömegtüntetésekhez, politikai válsághoz vezet. De a kezdeményezést senki sem vállalta magára. „Mindenki beszél, mindenki átkozódik, mindenki dühös, de semmi nem történik. Nincs szervezet. Nincsenek vezetők. Nincs háromszáz vagy ezer ember, aki hajlandó kockára tenni az életét"[46], írta 1940. december 12-én.

A következő hetekben és hónapokban csalódottsága nőttön-nőtt: „Ha az olasz nép nem ébred teljesen öntudatára, és nem lázad fel, megint elvesztünk, ezúttal örökre." Kénytelen-kelletlen felismerte, hogy a rendszer módfelett sikeresen züllesztette le a tömegeket „a legkábább és leggyávább hallgatásba".[47] Raffaellino barátai, akik a *Corrente* köréhez tartoztak, és Magdáék lakásán gyűltek össze, hajlottak arra, hogy a munkásosztályt hibáztassák „gyávaságáért" és a „fasizmussal való cinkosságáért". Magda készséggel elismerte, hogy az egyszerű emberek tétlensége „az éhezés, a szenvedés, a veszély és a háborúra való siralmas felkészületlenség" közepette „nem megnyugtató". Ugyanakkor mit tesznek maguk ezek a középosztálybeli értelmiségiek „azon kívül, hogy csevegnek a bárban, melegednek az összetákolt fűtőtest előtt, és szürcsölgetik az utolsó néhány csepp teát"?[48] Tekintettel erre a mindent átható zsibbadtságra, úgy tűnt, szabadulás csak kívülről jöhet. Amikor 1941. június 22-én Németország megindította támadását a Szovjetunió ellen, Magda magánkívül volt az örömtől:

> Ó, naplóm, eljött a nagy nap! Nevetek és sírok az örömtől. Végre minden kitisztult. A teher, mely alatt senyvedtünk, lekerült a vállunkról, szabadon hihetünk és reménykedhetünk. Németország hadat üzent Oroszországnak. [...]

Újra üldözések lesznek. Sokan közülünk eltűnnek, sokat bebörtönöznek, de eljön a győzelem. A Vörös Hadsereget mozgósították a zsarnokok ellen: az egész világ talpon van. Az igazi háború most kezdődik.

A nagy szocialista Haza megmozdult. [...] Eljött a mi időnk. [...] Minden tiszta és új, szabadon lélegzünk, a szemünk csillog: megtaláltuk újra, s épségben a hitünket.[49]

Magdához hasonlóan a fasizmusellenes jogászprofesszor, Piero Calamandrei is megfigyelte, hogy a háború menete széles körben haragot gerjesztett, összehangolt ellenállást azonban nem. Annyi bizonyos, hogy a tiltakozás számtalan megnyilvánulását lehetett tapasztalni. 1941 januárjában Calamandrei azt hallotta, hogy Mussolini megszakítani kényszerült sebesült katonáknál tett látogatását egy római kórházban, miután „Gyilkos!" kiáltásokkal fogadták. (Egy következő látogatása sikeresebbnek bizonyult, ám ez alkalommal a sebesültek helyére az ágyakba rendőröket fektettek.) Rendszerellenes feliratokat mázoltak a falakra: „Elvettétek a vasunkat, a rezünket, a gyűrűinket, és most elveszitek a fiainkat!" Az emberek nem voltak hajlandók megvásárolni a Hitlert és Mussolinit ábrázoló, 50 filléres bélyeget, és vicceket gyártottak hozzá („arra kényszerítenek bennünket, hogy nyaljuk a hátsójukat"; „az ember nem tudja, az elejére vagy a hátára köpjön-e ezeknek a bélyegeknek"). De Calamandreit a Szovjetunió hadba lépése nem töltötte el ugyanolyan izgalommal, mint Magdát. Ellenkezőleg, a kommunizmus iránti növekvő rokonszenv, amit számos kiemelkedő értelmiségi esetében megfigyelt, csak megerősítette sötét nézeteit az olasz polgárság alapvető ingatagságáról: csak állnak tétlenül, és várják a segítséget, akárhonnan jön is az, Németországtól, Angliától vagy – mint most – Oroszországtól.[50]

Mussolini döntött: Olaszországnak kötelessége beszállni Németország Szovjetunió elleni hadjáratába. 1942 őszéig mintegy 230 ezer katonát küldött az orosz frontra. Ennek a létszámnak csak körülbelül a fele tért vissza. 1942–43 telén és tavaszán a doni csatában és onnan visszavonulóban körülbelül 25 ezer olasz katona esett el, 70 ezer került fogságba, közülük 60 ezer halt meg. Még többen sebesültek meg

vagy szenvedtek fagysérülést. A hadműveletekben részt vevők a balkáni harcokhoz képest mintha jobban értették volna, hogy miért küldték őket az orosz frontra. A fasizmus végül is a szocialista forradalom feltételezett fenyegetésének ellensúlyozására született meg 1919–22-ben. Emellett létezett egy vallási vetülete is. A katolikus egyház nem látott igazolást az 1939 óta Európában folyó háborúra, és elítélte a nácik láthatólag vadállatias pogányságát. Csakhogy évtizedeken át ostorozta a szélsőbaloldal istentelen materializmusát, és 1941 nyarán, legalábbis néhány hónapig, sok olasz lelkész úgy érezte, nyíltan támogatnia kell a Szovjetunió elleni támadást. Így hát a keletre, Ukrajnába utazó katonák gyakran abban a hitben ringatták magukat, hogy szent ügyért harcolnak.

Az oroszországi hadjáratban részt vevő egyszerű katonák naplóiban és leveleiben a hidegről és a megpróbáltatásokról szóló bejegyzések a családjuk és az otthoni élet emlékképeivel, annak hangulata és harmóniája utáni vágyakozással vegyülnek. Különösen sokan búslakodtak amiatt, hogy nem hallhatják a megszokott templomi harangszót. De úgy tűnik, a nagy többség vigasztalást talált abban a gondolatban, hogy ők egy felsőbbrendű társadalomból jöttek, és hogy a kommunizmus előnyeiről szóló, szélsőbalos szólamok teljesen hamisnak bizonyultak, ahogy a fasizmus mindig is hangoztatta. A Torinótól délkeletre fekvő gazdag kisvárosból, Montà d'Albából származó Giuseppe Venturino fiatal elemi iskolai tanár csak egy volt a sok katona közt, aki nyilvánvaló élvezettel ecsetelte a falvak rettenetes sivárságát, amerre csak elvonultak Kelet-Európában: „Szalma- és sárkunyhók, mocskosak, tele tetűvel, bolhával és léggyel." („Olaszország legutolsó falva is nagyváros ezekhez képest. [...] Nincs Szovjet Paradicsom!") És a „barbarizmus", amit megfigyelt, nem egyszerűen anyagi természetű volt. Feljegyezte azokat a jeleket is, amelyek a helybeliek szellemi alsóbbrendűségére utaltak: „egész álló nap" rágták a napraforgómagot, és „közönyösen" nézték az elvonuló olasz katonákat.[51]

A legfőbb erkölcsi szűrő, amelyen keresztül a hadjáratot szemlélték, gyakran inkább vallási volt, semmint politikai. Sokan úgy érezték, hogy – mint Etiópiában – az erővel való fellépést igazolja a római katolicizmus ügye, amelyet csak a fasizmus tud előremozdítani. Ivo

Manica, aki a Trento tartománybeli kis alpesi faluból, Castellanóból jött, és a pasubiói 9. gyalóghadosztályban szolgált, 1941 augusztusa és 1942 decembere között huszonhét levelet küldött haza a keleti frontról, amelyekben beszámolt családjának a saját megfogalmazása szerint „bolsevikellenes keresztes hadjáratról". Ahogy Giuseppe Venturino, Ivo sem tért haza Olaszországba. De végig a hadjárat alatt semmi jelét nem mutatta a demoralizáltságnak, és szemlátomást mindvégig megmaradt abban a meggyőződésben – egészen a doni orosz ellentámadásig, amelynek nyomán sok ezer társához hasonlóan az „eltűnt, feltehetően meghalt" kategóriába került –, hogy a fasiszta haderők „diadalmas előrenyomulása" világraszóló sikerrel jár. Minden katona, mondta az öccsének 1942 elején, el tudja viselni az Oroszországban uralkodó, borzalmas körülményeket, mert azt kapta parancsba, hogy „győzzön": „És kétségkívül győzünk is, mert mindenki érzi, hogy győzni fog, őszinte meggyőződéssel biztosra veszi a győzelmet."[52]

A hit, ahogy azt Ivo számára a katolicizmus és a fasizmus egyaránt nyomatékosan hangsúlyozta, a legmagasabb fokú erény; ő maga eltökélten sugározta ezt a hitet a családjának, ez a hit lelkesítette, és ezt remélte továbbadni az orosz népnek. Mindenütt annak a jelei látszanak, írta, hogy a „vörös paradicsom" a valóságban „pokol": a parasztok szegények, mezítláb és rongyokban járnak, majdhogynem pucéran szaladgáló porontyaiknak az iskolában azt tanítják, hogy nincs Isten, és az ember a majomtól származik. A kereszténységet üldözik, a zsidók („vagyis a kapitalisták és uzsorások") foglalják el a vezető pozíciókat, korlátlan hatalmat gyakorolnak a lakosság fölött. De a „zsidó-bolsevik klikk" elmenekült a fasiszta előrenyomulás elől, és a lakosság az olasz haderőket felszabadítóként üdvözölte. Megérkezésük nyomán fellendült a vallásgyakorlás, a helybeliek újra misére járnak, és megkereszteltetik a gyermekeiket. „Nem ismerik sem Istent, sem a kis Jézust. [...] Ha mutatsz nekik egy szentképet, ámulva nézik. Ha van otthon, küldjetek!", írta Ivo az unokahúgának.[53]

A különösen erős fasiszta meggyőződésűek szemében az oroszországi hadjárat jól megfért a rendszer ideológiájának radikálisabb nézőpontjaival – addig feltétlenül, amíg az előrenyomulás tartott. A huszonnyolc éves Ottaviano Plet segédként dolgozott egy szövetkezeti élelmiszerboltban a Friuli régióbeli Udine tartomány egyik kisvárosában. 1941 júliusában – miután a Duce beszédet intézett hozzájuk a mantovai futballstadionban rendezett hatalmas tömeggyűlésen – a milícia 63. légiójával önbizalomtól eltelve indult útnak a Szovjetunióba. A fasiszta szólamok zökkenőmentesen szökkentek papírra Ottaviano tollából: „Verőfényes nap a lelkünknek. [...] Az egész légió zárt alakzatot vesz fel, mintha egyetlen acéltömbbé lenne összekovácsolva [...], hogy köszöntse a nagy igazság zászlóvivőjét, és tisztelegjen előtte. És itt van! Látott bennünket, beszélt hozzánk. Kétségtelenül ő az a férfi, aki a győzelem fényében fog fürdeni, mert érdemes rá."[54]

Augusztus végére Ottaviano már Dél-Ukrajnában járt. Izgatottan kezdte szemrevételezni a kommunizmus kudarcának jeleit: „Olyan gazdag, mégis olyan szegény ez az Ukrajna. [...] Mit csinált a bolsevizmus húsz év alatt? Mit csinált? Semmit!!" Elsősorban a feleségének, Clarettának írt, időnként kimondottan érzéki tónusban, mint amikor eljutott Balta városába, és beszámolt arról, hogy a helybéli muzsikokat, akik teljes szívükből ragaszkodnak az országukhoz, hosszú távon nem lehet elbolondítani a „híres munkásparadicsom" meséjével. A marxi tanok olybá tűnhetnek e „bátortalan továrisoknak", mint egy gyönyörű nő csalfa bájai: „De amikor feleségül veszed, a szép illúziókra épült várkastély összeomlik. Rút, visszataszító pucérságában meglátod igazi valóját."[55]

Nem tudni, Ottaviano pontosan meddig bírta életben tartani erős fasiszta meggyőződését. Az orosz csapatokkal történt első összecsapás után, 1942 januárjában, ahogy a téli hideg szinte elviselhetetlenné vált, abbahagyta a naplóírást, és a keleti front offenzíváját vagy a hosszú visszavonulást Olaszország felé 1943 első hónapjaiban, amelyet szerencsésen túlélt, már nem örökítette meg. A milícia közös ethosza kétségkívül segített megfékezni hangulatának gyors romlását, kifelé és befelé egyaránt. Annyi bizonyos, hogy 1941. október végén még kellően emelkedett kedvében volt ahhoz, hogy a menetelés Rómába évfordulóján büszkeséggel töltse el a gondolat: „Mussolini Friuliból való katonájaként" a rohamosztagosok első nemzedékének nyomdokában halad – mint a squadristák „fia":

Húsz év elteltével, a husáng korszakának csökönyös emlékezőiként elérkeztünk ahhoz, hogy szétzúzzuk „paradicsomotokat"! Nincs tovább, éppúgy, mint akkor, amikor squadrizmus anyánknak kellett kivonulnia a terekre, hogy megtisztítsuk városainkat a bolsevizmus gyilkos dögvészétől. És most itt vagyunk, hogy a barlangjában irtsuk ki írmagostul. [...] Győzelem! IGEN!!![56]

Milíciatagként Ottaviano különösen vonzódott a rendszer harcos jelképeihez és mítoszaihoz, de a megpróbáltatások közepette a fasizmus szólamai az eszmeileg kevésbé elkötelezettek számára is könnyen elsajátíthatónak, sőt bátorítónak bizonyultak. A Trento közeli kisvárosból, Iserából származó fiatal tüzér, Valerio Conzatti, aki nem mutatta jelét különösebben erős politikai érzelmeknek, egy nappal az után kezdett naplót írni, hogy 1941 szeptemberében harcba szállt az orosz haderőkkel a Dnyeper folyónál. Nyilvánvalóan szorongott, és remélte, ki tud tenni magáért, és nem fog foltot ejteni annak a hadseregnek a becsületén, amely hősiesen harcolt 1918-ban a Piavénál, és most csapatokat küldött „a szülőhazától", csaknem 3000 kilométerre. Magát a csatát azzal a futuristáktól átvett, szépelgő nyelvezettel írta le, amelyet a fasizmus terjesztett el. A robbanások levegőbe emelkedő füstje „tündérmesék virágaként nyílt ki a földből". A nyomjelző lövedékek „fantasztikus szikrauszályra" hasonlítottak, ahogy váltakozó vörös-ezüst fényeikkel keresztülszáguldottak az égen. A vadászgépek „vad csikóként" forgolódtak odafönn a magasban. Az ágyúk robaja „a szülőhaza hívó hangja" volt, a katonák pedig „lélekben acéllal ötvözöttek", szemük „örömtől és elégedettségtől fénylik".[57]

Ahogy az elkövetkező hetekben az ukrajnai előrenyomulás lelassult, és a mély sárban meg a hamarosan leeső hóban egyre bajosabbá vált a lövegek vontatása, Valerio a naplójában eltűnődött a hadjárat jogosságán. A fasizmus erősen sarkított világképe és a vele járó felsőbbrendűségi érzés a démonizált vagy becsmérelt ellenséggel szemben viszonylag megkönnyítette, hogy az inváziót felszabadító tevékenységnek állítsák be. („Felszabadítókként haladunk át az orosz vidéken [...], és tökéletesen láthatjuk a helyzetet [...], azt a teljes nyomorúságot, amelybe az orosz népet taszították, és amiben élni kényszerítették.") A húszévnyi „vörös zsarnokság" tönkretette a parasztokat. Azt írta: minden szabadság és boldogság semmivé lett, és semmi más nem maradt számukra, mint a „minden módon és eszközzel folytatott politikai propaganda". 1941–42 telén azonban a Vörös Hadsereg ellenállása egyre elszántabb lett, ami aggasztotta Valeriót. Ha az orosz népet ilyen vadállati módon elnyomták, akkor miért harcolnak ennyire makacsul, sőt hősiesen? Talán van valami „infantilis" a természetükben – gyanította. Vagy bátorságuk esetleg az egyenjogúsított Oroszország „megújult arcát és lelkét" mutatja, amit a fasiszta haderőknek sikerült kiprovokálniuk.[58]

Valerio hastífuszban hunyt el Délkelet-Ukrajnában 1942 novemberében. Nem tudni, hogy vajon az oroszokról, a háború értelméről vagy a fasizmusról vallott nézetei sokat változtak-e élete utolsó hónapjaiban. Naplója 1941 végével befejeződött. Minden valószínűség szerint igényt tartott rá, hogy áldozathozatalát erkölcsi céllal ruházza fel – az adott körülmények között ahhoz képest, hogy továbbra is higgyen az ügyben, amelyért harcol, választási lehetőségként egyedül a szökés vagy a kétségbeesés merülhetett volna fel. Ez a feltételezett erkölcsi cél szavatolta, hogy az olasz hadseregben szolgáló milliónyi társával együtt többé-kevésbé megőrizte a rendszerbe plántált hitét. A keleti fronton 1942 folyamán született levelek és naplók továbbra is ostorozták a Szovjetuniót civilizálatlanságáért és istentagadásáért, a fasizmus ügyét pedig teljesen igazoltnak látták.[59] „Légy büszke, hogy olyan férjed van, aki harcol azok ellen, akik nem ismerik a katolikus vallást! – közölte a feleségével egy basilicatai mezőgazdasági munkás 1942 februárjában. – Nem Oroszország ellen kell itt harcolnunk, hanem a bolsevizmus ellen, amely azt hiszi, uralhatja a világot."[60] Egy másik egyszerű közkatona arról tájékoztatta a családját 1942 augusztusában, hogy „szent keresztes hadjáratnak" látja Olaszország „küldetését ebben az országban, amely megtagadta az Urat".[61]

Előfordult, hogy az átlagos oroszokkal való közvetlen kapcsolat a sablonok átértékelésére késztette őket, de ez ritkán járt együtt azzal a hajlandósággal, hogy magát a hadjáratot megkérdőjelezzék. A piemonti szegény kisbirtokos családból származó buzgó hazafi és katonatiszt, Giuseppe Armellino 1942 nyarán indult a keleti frontra. Lelkesí-

tette „a szülőhaza szeretete, az Istenbe és a Pompeji Szentséges Szűz Máriába vetett hit", írta naplójában. Az a szenvedélyes vágy is tüzelte, hogy „a vörös cárt" („akiről az van megírva a sors könyvében, hogy a Sátán helyébe lép") megakadályozza abban, hogy „barbár törvényeit" Rómára erőltesse. Ukrajnába érve azonban kellemesen meglepődött azon, hogy a kommunizmusnak szemmel láthatóan kevesebb ártalmas hatása van a vártnál, és a szabad szerelem nem tette teljesen tönkre a helybéli parasztok között a családi kötelékeket. De sem ez a felismerés, sem a vereség megtapasztalása nem változtatott jottányit sem szilárd meggyőződésén. Amikor 1943 májusában visszaérkezett Olaszországba, örömét fejezte ki, hogy részese egy olyan társadalomnak, ahol a vallási érzületnek megvan a becsülete: „Sose lesz képes semmi nagyra és maradandóra a bolsevik nép, mert megtagad minden lelki jót."[62]

A hadifoglyok naplói és levelei is gyakran árulkodnak arról, milyen elszántan őrizték önmaguk és a világ előtt is morális tartásukat azzal, hogy hűségesek maradnak a fasiszta Olaszországhoz. A tisztek sokszor becsületbeli ügyet csináltak abból, hogy brit fogvatartóik előtt katonatársaikkal együtt naponta tisztelegjenek a királynak és a Ducénak. Közéjük tartozott a fiatal milicista csapattiszt, Riccardo Martini is. Az umbriai kisvárosból, Citernából származó, alacsony iskolázottságú parasztgazda a közé a több százezer olasz közé került, akik afrikai és indiai hadifogolytáborokban kötöttek ki. Az 1941. januári fogságba esésétől az 1946. márciusi Olaszországba való visszaérkezéséig vezetett részletes naplója több mint 800 oldal. A bejegyzések arról az eltökélt vágyáról tanúskodtak, hogy mindenáron hű maradjon a politikai hithez, amelyet hosszú éveken át magáénak vallott: „Számomra a fasizmus nem párt volt, hanem ugyanolyan vallás, mint amelyre anyám tanított meg kisgyermekként."[63] Időről időre feljegyezte, hogy kihívóan cáfolta az angol őrök állításait, miszerint őt és a többi olaszt „megtévesztették", és nem hittek abban az ügyben, amelyért harcoltak:

> Én Mussolini fasiszta Olaszországának katonája vagyok. [...] Mindent, amit tettem, személyes meggyőződésből tettem, nem azért, mert megparancsolták, ahogy maguk állítják. Ezt a hitet teljes szívemből elfogadtam, amennyire csak egy fiatal fasisztától telhetett.[64]

Riccardót 1941 végén Egyiptomból egy dél-afrikai táborba szállították, ahol neki és fogolytársainak szabadságukban állt élni a római köszöntéssel, hogy ily módon nyíltan kifejezzék hűségüket a Ducéhoz és a királyhoz. Riccardo hite csorbítatlan maradt. 1942 karácsonyán azért imádkozott Istenhez, hogy „áldja meg imádott vezérünket, Benito Mussolinit, aki békét teremtett Olaszország és a Szentszék közt", és „helyezze Rómát, a civilizáció egykori tanítómesterét arra a magas polcra, ahová mindig is szánta".[65] Hét hónappal később Mussolini bukásának híre „villámcsapásként" érte. Nem értette, hogy történhetett meg: „Túl régóta vagyunk távol a szülőhazától, és nem tudunk semmit." Teljesen összezavarodott, mint röviddel ezután egy képzeletbeli levelében a húgának megírta:

> Az utolsó néhány nap eseményeinek hatására még mindig teljesen zavarodott vagyok. [...] Amióta az eszemet tudom, benne éltem az ONB-ben [Opera Nazionale Balilla, országos fasiszta ifjúsági szervezet], 1933-tól mindig fiatalokkal voltam, először mint oktatójuk, később mint csapatvezetőjük. Most ezt az összeomlást mindenki másnál jobban megszenvedem. Ki képes elhinni, hogy a nap lenyugodott? Ki győzhet meg valaha is arról, hogy minden elmúlt? Nekem ez olyan, mintha holnap azt mondanák, hogy sose voltam fogoly. Benito Mussolini, a fasizmus Ducéja nem tűnhetett el Olaszországból; nem hagyhatta el népét most, amikor minden eddiginél életbe vágóbb, hogy mellette maradjon. Itt, a gyűjtőtáborokban senki se hiszi el, hogy nyoma veszett, leszámítva az altisztek nyomorult kis klikkjét meg néhány orvos tisztet. [...] Nem, Giuseppina, ezt én nem tudom elhinni. A Duce soha nem lehet áruló. A Duce túlságosan is szerette a népét. Bárki lehet áruló, drága kishúgom, de a mi szeretett Ducénk soha. Én ugyanúgy hiszek a Ducéban, ahogy hiszek Istenben; és hiszem, Isten a világ javára és civilizálására küldte a Ducét.[66]

Riccardo szerint 1943 szeptemberében vad ünneplés tört ki a táborban a hírre, hogy német katonák kiszabadították Mussolinit. Amikor később az év során a foglyokat átszállították egy pietermaritzburgi táborba, leírta, hogy a vonat ablakaiban fekete zászlókat lengettek,

Mussolini-képeket mutogattak, „Duce, Duce, Ducé"-t kiabáltak, a *Giovinezzát* és más fasiszta dalokat énekeltek.[67] De az állhatatos hit hangütése, amely több mint öt éven át végigvonult Riccardo naplóján, szomorú, e világi fináléba torkollt, amikor 1946 tavaszán, egy évvel „a Fasizmus nagy és halhatatlan Ducéjának" halála után visszatért Olaszországba. Mire hazaért, anyja meghalt, és jegyese, Delfina – naplóját elsősorban miatta vezette, hogy megmutassa, mi mindenen ment keresztül – már másnak a menyasszonya volt. A napló azzal ér véget, hogy Riccardo szenvedélyesen szerelmet vall Delfinának, könyörögve kéri, jöjjön vissza hozzá, majd összetörve nézi, ahogy az új vőlegény motorkerékpárral jön, és elviszi a lányt a helyhatósági választásra. Ez a jelenet drámaian kidomborította, mekkorát fordult politikai értelemben a világ azalatt, amíg távol volt Olaszországtól.[68]

A hátország széthullása

A hátországban 1942-ben a nagyvárosok helyzete egyre súlyosbodott. A bombázások szétzilálták a termelést, demoralizálták a közhangulatot. Torinóban az év végéig mintegy 25 ezer lakás dőlt romba, nagyjából félmillió ember hagyta el Milánót. Az élelem- és tüzelőhiány nagyon megkeserítette az életet, csaknem teljesen eltűntek az üzletekből az olyan nélkülözhetetlen árucikkek, mint a cipő, a szappan, a gyógyszer. Megcsappant a benzinellátás; a magángépkocsikat lefoglalták; sok városban kísértetiesen kiürültek és elnémultak az utcák. A jegyrendszerben a felnőtteknek naponta alig több, mint 1000 kalóriával kellett beérniük, a korrupció és a hatóságok tehetetlenkedése miatt a legalapvetőbb dolgok beszerzése is nagy nehézségekbe ütközött. A tehetősebbek a virágzó feketepiacon vásároltak: Rómában 1943 tavaszán a tojás a hatósági ár tizenötszöröséért cserélt gazdát. Amíg az egyszerű embereknek volt erejük ahhoz, hogy felháborodjanak, addig a nyerészkedőkön és a gazdagokon köszörülték a nyelvüket, nem kímélve a pártot sem. Egy Milánóból származó tipikus jelentés 1942 elején úgy fogalmazott, hogy „ma a fasizmus egyet jelent a camorrával, a panamázással, a gyengék kihasználásával, az igazságtalansággal, a becstelenséggel. Ilyen mondatok jönnek mindenki szájára, és ismétlődnek újra meg újra."[69]

A nélkülözés különösen a déli nagyvárosokban volt súlyos. Nápoly, Taranto, Palermo, Messina, Catania és más kikötők 1942 késő őszétől heves bombatámadások célpontjaivá váltak; a brit és amerikai előrenyomulás Észak-Afrikában utat nyitott – Churchill kifejezésével élve – „a tengely lágy altestére" mért csapások előtt. Magda Ceccarelli De Grada borzalmasnak találta a Milánón eluralkodó éhínséget, nyomort és korrupciót. Amikor aztán 1942 szeptemberében Szicíliába utazott, hogy születésnapján meglátogassa a fiát, aki a szigeten állomásozott, az arab stílusú paloták és templomok, a pálmafák, a hegyek és a tenger messze földön híres egzotikus gyönyörűségeit beárnyékolta egy teljesen más léptékben mérhető szenvedés és hanyatlás:

> Palermo tele van leírhatatlan szépségű látnivalókkal. [...] De mind jóvátehetetlenül koszos utcákban áll; a rongyos emberek áradata számomra zárójelbe teszi a város bájosságát, mert a rongyokból áradó szutyok, betegség és nyomor mélyen lesújtó. [...] Hogy lehet megengedni, hogy emberek ekkora szegénységben éljenek? Legszívesebben mindent elsöpörnék és újraépítenék. [...] Csoda-e, ha a felnőttek satnyák, a lábuk kurta, a fejük angolkóros, a jellemük mételyezett? Rossz ránézni a gyerekekre! Rongyosak, az ingük cafatokban, a hasuk felfúvódva, a válluk csapott, a bőrükráncos. Három ilyet láttam koldulni: rettenetes látvány. Könnyeztem a szemüvegem mögött, és a fejem belefájdult. Három csontváz, három kis öregember, de hatalmas fekete szemük annyi gonoszsággal tele! Nem kell mutogatni nekünk orosz gyerekeket a Luce-filmhíradókban![70]

Magda csak néhány napot töltött a szigeten. Német katonákat látott mindenütt, „jól tápláltak és elegánsak tökéletes khaki egyenruhájukban, magabiztosak és megvetést árasztanak [...], miközben a mi lompos katonáink úgy kóborolnak az utcákon, mint megannyi kivert kutya". Megdöbbent azon, amit látott, ráadásul „tapintható közelségből" tapasztalta meg a háborút. Ez igazi tragikus szenvedés volt, más, mint Milánóban.[71] 1942 nyarán a szicíliai élmények egy másik nőt is

elborzasztottak: Mussolini legidősebb lányát, Ciano feleségét, Eddát. Vöröskeresztes nővérnek szegődött a Palermótól pár kilométerre eső monrealei kórházba. Röviddel az után, hogy májusban megérkezett, őszinte hangú levelet írt apjának, figyelmeztette a sziget katasztrofális helyzetére és az esetleg fenyegető politikai veszélyekre:

> A város a kikötő közelében csaknem a földdel egyenlő, és még a nagyobb utcákból is félig elpusztultak hosszú házsorok. Mindenkinek az arcára rá van írva a rettegés. [...] Az élelmiszergondok egyre súlyosabbak. A május 9-i utolsó légitámadás után a lakosság hat napig kenyér nélkül maradt, részben mert a készleteket találat érte, de főleg azért, mert a 300 kemencéből egyetlenegy sem működött. Senki sem gondolt arra, hogy hatósági jogkörével élve újra beindíttassa őket. Körülbelül egy hónapig nem volt víz, a telefonok nem működnek, világítás is csak szórványosan van. [...] A civilek itt úgy érzik, magukra maradtak, és ki is mondják. Pillanatnyilag nem lázonganak, de a helyi pártvezetőktől tudom, hogy ha nem lesz intézkedés kenyér- és tésztaügyben, valami történni fog. [...] Gyógyszerekre van szükség, ruhára, valamint szállítóeszközökre, hogy kivigyék ezt a nyomorult ágyútölteléket a városból. [...] Ha teherautót kérünk, a katonai parancsnokok egyik nap ígérnek kettőt, a másikon egyet sem. Az Isten szerelmére, ötvenet kellene adniuk egyszerre, és beindítani a kitelepítést. [...] Ami a katonákat illeti, azt mondta nekem az államtitkár, hogy félelmükben még a civileknél is méltatlanabbul viselkednek; szétfutnak, mint a nyulak. De ez mind semmi. Amikor vége a légitámadásnak, ahelyett, hogy rohannának segíteni, csak állnak tétlenül, ellentétben a németekkel, akik nekiállnak dolgozni. A lakosság úgy általában ki nem állta a németeket: most nemcsak kijönnek velük, hanem csodálják is őket szervezőképességükért és önzetlenségükért. Egyszóval: küldjetek élelmet. Főleg kenyeret és tésztát, gyógyszert és ruhát (ez minden, amit kérnek). Én egy polgári kórházban vagyok, ahol az emberek meztelenül fekszenek az ágyban, az életben maradt családtagok bejönnek, és beteg rokonaiktól kéregetik a tálcájukon megőrzött kenyeret. [...] Voltam Albániában és Oroszországban, de ekkora szenvedéssel és fájdalommal sehol se találkoztam. Az a benyomásom, mintha véletlenül ezer mérföldre kerültem volna a hazától és a civilizációtól. Egyelőre az emberek még mindig azt mondogatják, hogy a DUCE nem tudja, mi folyik itt. Most már tudod.[72]

A párt információi és a rendőrségi jelentések alátámasztották Eddának azt a megfigyelését, hogy az emberek 1942-ben még mindig viszonylag nagy buzgalommal igyekeztek felmenteni Mussolinit a kibontakozó katasztrófa felelőssége alól. Sőt a kisebb falusi közösségekben a Duce-kultusz egészen Mussolini 1943. júliusi bukásáig szemlátomást jórészt érintetlen maradt.[73] Magántitkárságára továbbra is naponta özönlöttek a levelek, íróik hűségükről és odaadásukról biztosították Mussolinit, hitet tettek a végső győzelem mellett. Különösen sok levél érkezett július 29-én, Mussolini születésnapján, és december 2-i rádióbeszédét követően – több mint egy év után először került sor ilyenre –, amelyben arra buzdította az olaszokat, hogy mutassanak acélosabb elszántságot, az ellenség iránt pedig erősebb gyűlöletet.[74] De a nagyobb városokban az év második felében egyre több jel mutatott arra, hogy foszladozik az a kép, amely szerint a Duce hitszegők és gonosz vagy rossz tanácsadók tehetetlen áldozata. A jelentések arra utaltak, hogy már személyesen őt hibáztatják a katonai kudarcokért, az országot átható szervezetlenségért és züllöttségért. 1942 végétől jelentősen megemelkedett azok száma, akiket a Duce megsértéséért figyelmeztettek vagy őrizetbe vettek.[75]

A népharag módot talált a politikai megnyilvánulásra. Terjedni kezdett a földalatti sajtó, amely gyakran kezdetleges kommunista, szocialista vagy kereszténydemokrata antifasiszta sejtekhez kötődött. A kirobbanó sztrájkok 1943 márciusában értek el csúcspontjukra, amikor több mint százezer ember tette le a szerszámot Torinóban. De ellenvélemény megnyilvánulásával mindent egybevéve még csak szórványosan lehetett találkozni. A rendőrségi jelentések, a levelek és a naplók arra mutatnak, hogy eluralkodott a bezárkózó hangulat. Az „Olaszország", „szülőhaza", „nemzet", „fasizmus" szavak szép csendesen kikoptak a napi használatból, és a nyilvánosságban az önkifejezés fő hordozóiként felváltották őket a személyes érzésekre való utalások – legfőképp a személyes megpróbáltatás, szenvedés és fájdalom vált

beszédtémává, de a neheztelés is, azokra a személyekre vagy csoportokra, akiknek és amelyeknek láthatólag jobban ment a soruk. Az elemzők megfigyelése szerint megerősödött a realitástól való elfordulás vágya: a mozik soha nem látott zsúfoltságnak örvendtek.[76] Mussolini alakjától is szabadulni próbáltak. Paolo Monelli újságíró megfigyelte, hogy 1942–43 telén Rómában a Duce nem is annyira „népszerűtlen" lett, mint inkább „elfelejtették". A sajtó és a rádió minden propagandaízű csinnadrattája ellenére Hitlerről, Churchillről, Sztálinról és Rooseveltről beszéltek, „nem róla".[77]

Az elzárkózás különös atmoszféráját, amelybe az összetört ábrándok miatti szégyen és düh vegyült, jól megragadta a fiatal író és leendő filmrendező, Federico Fellini egyik novellája, amelynek dramatizált változatát a fegyveres erők rádiója sugározta 1942 szeptemberében. *A kisember a tükörben* című történet egy szürke, középkorú könyvelőről szól, aki egy nap – miközben egymagában áll a hálószobájában – váratlanul szembetalálja magát a tükörképével. A tükörkép hívja, lépjen be a tükörbe. Megteszi, és egy titokzatos, ködös világba kerül, ahol hangok és képek szólongatják a múltjából, emlékeztetve az ígéreteire. Egy kisfiú arról faggatja, miért nem lett belőle király, holott valaha király akart lenni, koronával, egyenruhával, fehér lóval és engedelmes katonák hadaival. Egy fiatalember a barátnőjéről, Mirelláról kérdezi, akinek soha el nem múló szerelmet ígért, és megesküdött, hogy feleségül veszi: miért nem tartotta meg neki adott szavát? Mások is köréje sereglenek, azt tudakolják, mi lett a terveiből, hogy költő lesz, író lesz, szép, kertes háza lesz. Mindegyik haraggal fordul el tőle, és azt kiáltja: Semmirekellő! Gyáva! Elárultál engem! Takarodj! A „kisember" hívja őket, hogy jöjjenek vissza, be fogja váltani ígéreteit. De hiába. Könnyek közt tér vissza hálószobájába, és összetöri a tükröt.[78]

Firenzében Pietro Ambrosini tizenhét éves gimnazista a tőle megszokott éleslátással vette észre a csend és tagadás baljós légkörét. 1942 tavaszán bevallotta a naplójának („még ha istenkáromlásnak tűnhet is"), hogy Mussolini valószínűleg hibázott, amikor Olaszországot belevitte egy olyan háborúba, amely kezdett úgy festeni, mint ami vereséggel végződik. És meg volt győződve arról, hogy sokan éreznek úgy, ahogy ő, csak nem merik nyíltan kimondani – nem is

annyira félelemből, mint inkább azért, mert kínos és zavarba ejtő beismerniük, hogy milyen sokáig bedőltek a rendszer diadalmas retorikájának. Úgy érezte, az is a hallgatólagos bizalommegvonás tünete, hogy mindenki a brit adó, a „Radio London" hadijelentéseit hallgatja. November közepén, amikor Észak-Afrikában az el-alameini csata után a német és az olasz haderők hátrálni kezdtek, Pietro megnyert egy dolgozatversenyt a következő témában: „Milyennek ismertem meg a külföldön zajló háborút?". Nem tartotta valószínűnek, hogy a díjat – egy líbiai utazást a háború végeztével – be is tudja váltani. Iskolájában még a kis német és olasz zászlócskákkal megtűzdelt Afrika-térképet is levették a falról.[79]

Pietro megérezte, hogy a csend mögött jórészt a szégyenérzet húzódik, amiért cinkosságot vállaltak a rendszerrel, amelynek hiú és végzetes nagyravágyása most kínosan megmutatkozott. Tanárai közül néhányan az események ellenére dacosan kitartottak, ragaszkodtak az óra eleji római köszöntéshez és a „Viva il Duce!" kiáltáshoz. Még 1943 nyarának elején is, amikor a britek és az amerikaiak fél lábbal már az ország déli felében álltak, az igazgató Németország és Olaszország „elkerülhetetlen győzelméről" szónokolt az egész iskola előtt. („Fanatikus fasiszta, és azt hiszem, komolyan is gondolja, amit mond.") De a legtöbb ember, akit Pietro ismert, mintha megragadt volna egyfajta lélektani függő állapotban: tovább már nem voltak képesek hitelt adni a régi tanoknak és tételeknek, mégis ódzkodtak beismerni, hogy amit annyi éven át támogattak, az rossz volt, sőt talán bűn is – bármennyire átérezték is most ennek az igazságát („jaj, annak, aki kimond ilyen dolgokat, még ha mindenki így is gondolja"). Olaszország kezdett kettészakadni – ezt vette észre éles szemmel Pietro 1942 végén. De a határvonal nem annyira a fasiszták és az antifasiszták közt húzódott, mint inkább „azok között, akik még hisznek Mussoliniban, és akik kezdenek kicsit kevésbé hinni benne". Ez a megosztottság nem sok jót ígért: „Mindent összevetve szerintem ez nem jó."[80]

— 13 —

A végjáték

A Duce bukása

1943. július 9-ről 10-re virradó éjjel amerikai, brit és kanadai haderők szálltak partra Szicíliában. Viszonylag csekély ellenállással találkoztak. A polgári lakosság lelkületét megtörték a bombatámadások, az éhezés és a pártállam hivatali gépezetének megállíthatatlan szétesése. A megszálló erőket az egész szigeten megkönnyebbüléssel, nemegyszer tomboló lelkesedéssel fogadták. A még mindig meggyőződéses fasiszták számára mélységesen megalázó volt látni, hogy az emberek integetnek, éljeneznek, és azt kiabálják: „Le Mussolinival!", „Le Olaszországgal" – és látni, amint olasz nők kéz a kézben sétálnak az utcán az amerikai katonákkal. Mindez nyílt provokációként hatott identitástudatukra. A negyvenhárom éves toscanai Aldo Bacci, a Szicíliában állomásozó több mint kétszázezer olasz katona egyike július 22-én esett fogságba Palermo közelében. Hirtelen felindulásból kezdett naplót írni a „részeges csőcselék gyávasága" láttán, akik áruló módon elpusztították a „22 év küzdelmével emelt dicsőséges építményt"; kihívóan adta írásba eltökéltségét, hogy halála napjáig hű marad politikai meggyőződéséhez. „Haza, Duce, Család: azért élek, hogy megbosszuljalak benneteket, hogy büntessek."[1]

Aldóra csaknem három év fogság várt, és honfitársainak viselkedése fölött érzett undora nagyban hozzájárult ahhoz, hogy megtartsa fasiszta elkötelezettségét. A rendszer egyik fő célkitűzése az volt, hogy

megtisztítsa az olaszokat bűneiktől, „új embereket" kovácsoljon: ha az olaszok most számtalan régi gyengeségüket mutatják, az talán nem annak az ékesszóló bizonyítéka-e, hogy a fasizmus céljai szükségszerűek és helyesek voltak? Hogy a rendszer egészen addig nem járt sikerrel, az nagymértékben annak a paradoxonnak köszönhető, hogy túlnyomórészt javíthatatlan egyénekre kellett támaszkodnia. De a háború után a fasizmus majd kevésbé korrupt, eltökéltebb vezetésre és egy megerősödött eszmére számíthat:

> Hamarosan az egész világ látni fogja ennek az eszmének a természetes újjászületését, melynek alapjait megszilárdította a vér, és olyan emberek növelték és tették tisztává, akiknek hitét és érzéseit megedzették a szabadkőműves és zsidó kapitalizmus, az utolsókat rúgó demokrácia számító önmegmentési kísérleteiből fakadó megpróbáltatások, gyötrelmek és veszélyek. Ha a fasizmusnak fizikailag vereséggel kell is kikerülnie ebből a gigászi küzdelemből, morálisan akkor is győzedelmeskedni fog.[2]

Két nappal Aldo fogságba esése után, amikor Palermo elestének híre eljutott Rómába, a Nagytanács rendkívüli ülésre gyűlt össze a Palazzo Veneziában – négy év óta először. A tanácskozás hosszan belenyúlt a forró nyári éjszakába. Mussolini némiképp összefüggéstelenül áttekintette a háborús helyzetet, és arról beszélt, hogy kit terhel a legtöbb felelősség a tévedésekért. Nyíltan megkérdezte az asztal körül összegyűlt huszonhét vezető pártembert, hogy most mit akarnak: „Háborút vagy békét? Feltétel nélküli megadást vagy harcot a végsőkig?"[3] Szavait, mint Giuseppe Bottai megfigyelte, bágyadt gúnnyal szinte kiköpte magából, az „s" hangoknak jellegzetes nyomatékot adott, mint számtalan más alkalommal is, amikor megvetést akart sugározni. („Fassizmus! – sziszegte kirohanása legszenvedélyesebb pillanataiban. Ahogyan kiejtette a szót, úgy tűnt, mintha máris szétkaszabolná saját művét.")[4] Egy sor csapongó felszólalás következett: a jelenlévők többségének, Mussolinit sem kivéve, szemlátomást nem volt határozott elképzelése arról, hogy mi célt szolgál ez az értekezlet. A végén tizenkilenc szavazattal hét ellenében elfogadták a kép-

viselőház elnökének, Dino Grandinak az indítványát, hogy kérjék fel a királyt: vegye vissza a teljes katonai hatalmat, ami az alkotmánnyal összhangban egyébként is őt illeti. A határozat támogatói közt volt Bottai, Federzoni és Ciano.

Július 25-én délután, a szokványos napi munka befejeztével Mussolini felkereste a királyt: nem volt tudatában annak, hogy valami jelentős dolog történt volna. Elvben a Nagytanács mindössze tanácsadói testület volt, semmilyen határozata nem bírt alkotmányos erővel. De az előző hetekben vezető politikusok, köztük Grandi egyre erősödő nyomást fejtettek ki Viktor Emánuelre, hogy lépjen közbe, és próbálja kirángatni Olaszországot a háborúból. Rengeteg habozás után, amelyet valószínűleg inkább az amiatti rettegés okozott, hogy milyen megtorló lépéseket tehetnek a németek, semmint az attól való félelem, hogy több mint húszévi passzivitás után fellépjen Mussolinival szemben, a király cselekvésre szánta el magát.[5] A Duce a maga megszokott módján kezdett beszélni: összegezte az aktuális politikai és katonai helyzetet, ekkor azonban Viktor Emánuel belefojtotta a szót, kijelentve, hogy a hadsereg demoralizálódott, a háború láthatólag végérvényesen elveszett, Mussolini lett a leggyűlöltebb ember Olaszországban, és mostantól Badoglio marsall veszi át a miniszterelnöki széket. Mussolini elképedt. Amikor kijött az audienciáról, egy csendőrkülönítmény letartóztatta, és mentőautóval elszállították.

1943. július 25-én meleg és napos kora este volt Rómában. Az utcákon kósza hírek terjengtek. Rebesgették, hogy a Nagytanács ülése nem sok jót hozott a Ducénak, aki felháborodásában sebbel-lobbal nyári lakhelyére, a Predappio közelében fekvő Rocca delle Caminatéba távozott, a király pedig összehívta a Titkos Tanácsot. De a rémhírek, akár a viccek, a társadalmi érintkezés szokványos közegének számítottak egy olyan környezetben, ahol a felfokozott szorongásba, bizonytalanság- és tehetetlenségérzésbe folyamatosan belekeveredett a reménység vágya. A valóságban kevesen hitték, hogy valami igazán komoly vagy rendkívüli történt volna, vagy akár csak készülőben lenne. Az este előrehaladtával azonban egyre lázasabb lett a hangulat. A Via del Corsón a Caffe Aragnóban este 9 után a festők és irodalmárok szokásos sokasága gyülekezett, hogy megvitassa a nap fejleményeit. Egy újságíró megpillantotta a sarokban csendben üldögélő Vincenzo Cardarelli költőt, és megkérdezte, mit gondol a kialakult helyzetről. A tiltott „ön" megszólítást használta. Egy milíciatiszt meghallotta ezt, és rákiáltott: „Itt nincs helye az önözésnek!" „Úgy beszélek, ahogy akarok." „Mi ütött magukba ma este, megbolondultak?" – harsogta a tiszt.

Verekedés tört ki. Asztalok, tálcák, üvegek repkedtek. Aztán hirtelen, miközben a tiszt a padlóra került, egész rakásnyi szék alá, Corrado Sofia szicíliai író rontott be a kávéházba a hírrel: „Letartóztatták Mussolinit, letartóztatták Mussolinit!"[6]

A jelen lévő Paolo Monelli újságíró úgy érezte, mintha a *Parasztbecsület* színpadi finéléjába csöppent volna. Az emberek kiabálni kezdtek, ölelgették egymást, és kitódultak az utcára. 22:45-kor a rádió köré gyűltek, várták a bejelentést. A rendes adás megszakadt, és egy darabig furcsán csend volt. Aztán rövid, higgadt közlemény következett, miszerint őfelsége a király és császár elfogadta Benito Mussolini úr lemondását miniszterelnöki és kormányfői posztjáról, helyére Pietro Badoglio marsallt nevezte ki. Szinte ugyanabban a pillanatban éljenzés és éneklés hangjai törték meg Rómában az éjszaka csendjét. Egy csapat indult el az Aragnóból a Via del Tritonén végig: „Halál Mussolinira, le a fasizmussal!", kiabálták, és szólongatták az embereket, hogy keljenek fel. Hamarosan izgatott tömegek verődtek össze mindenütt. Pártjelvényeket téptek le és szórtak a földre, Mussolini-képeket hajigáltak ki az ablakokon. A Quirinale-palota előtt ünnepeltek.[7] Rögtön a Duce lemondásáról szóló közlemény után maga Badoglio jelentette be a rádióban, hogy „ősi hagyományainak féltő őrzőjeként" Olaszország állja a szavát, és folytatja a harcot német szövetségese oldalán. De mondandójára a karneváli hangulatban jobbára rá se hederítettek.

A huszonöt éves Milena Milani – akinek a neve irodalmi körökben már egészen jól csengett, miután a Római Egyetem diákjaként részt vett a költészeti Littorialin, és rendszeresen írt a *Roma Fascista* GUF-folyóiratba – július 25-e délutánját a Villa Borghesében töltötte. Vasárnap volt, gondtalan boldogságát semmi sem zavarta meg. Biciklizgetett a fák alatt, nagyokat csengetett, élvezte, ahogy a haja szabadon repked, és a szoknyája körülötte kavarog, aztán szunyókált egyet a sza-

badban, a fűvön, amíg a nap le nem bukott. („Fogalmam se volt, mit fogok csinálni másnap. [...] Ahogy mindenki, csak a pillanatnak éltem.") Miközben a Via Venetón visszabiciklizett a belvárosba, figyelte, menynyire tele van szikrázó csillagokkal aznap éjjel az égbolt. Éjféltájban ért a Piazza Barberinire, ahol óriási tömeg állta az útját:

> Le kellett szállnom a nyeregből. Mindenki kiabált: „A fasizmusnak vége!" A kövezetet papírszemét árasztotta el. Az emberek mintha megtébolyodtak volna. Amerre csak lépett az ember, minduntalan pártjelvényekre taposott: mindenki letépdeste a kabátjáról, és lehajigálta a földre. Néhányan Mussolini-portrékat égettek, mások fasiszta jelképeket vertek le. Hová tűntek a fasiszták? Toltam a biciklimet az utcákon. A Via del Tritone szinte forrt a hatalmas, visító embertömegtől. Mindenki előjött a házakból. Az ablakokban fények égtek. Férfiak és nők ölelgették egymást: azt hitték, a háborúnak ezennel vége. Senki se törődött azzal, mit mondott Badoglio a rádióban: „Olaszország állja a szavát." Lefeküdt aznap éjjel bárki is? Egy korszak véget ért. Két évtized porladt szét a szemem előtt. [...][8]

Július 25–26-a éjjelén országszerte sok városban tömegek ünnepeltek boldogan, de a legjelentősebb megmozdulásokra az északi városokban került sor, különösen Milánóban. Itt, a fasiszta mozgalom szülőhelyén az ujjongó tömeg órákig örvénylett a városközpontban, „Éljen Badoglio!", „Éljen a király!" – kiabálták. Fasiszta vezetők házaiba törtek be, pártépületeket és újságok szerkesztőségeit dúlták fel, köztük az *Il Popolo d'Italiáét* is, és hivatalos iratokat, újságokat, plakátokat, zászlókat és minden egyéb éghetőt, amit csak találtak – elsötétítés ide vagy oda –, hatalmas máglyákra hajigáltak. Emberek az életük kockáztatásával létrákon másztak fel a magasba vagy ki a meredek erkélyekre, hogy elérjék és lerombolják a rendszer jelképeit. Duce-szobrokat törtek össze vagy vonszoltak végig az utcákon. Mindenhol nemzetiszín zászlók és szalagok lobogtak. Volt néhány vörös zászló is, de a baloldali érzelmek főleg azokban a Matteotti-képekben nyilvánultak meg, amelyeket elővettek rejtekhelyükről, és közszemlére tettek.

Az eufóriát a féktelen indulat mozzanatai járták át. Egy szemtanú leírása szerint a népharag láthatóan elsősorban a pártkorrupciót vette célba, nem valami tágabb, nyilvánvalóan politikai kérdést. Dino Villani kulturált, középkorú férfi volt, aki meglehetősen vegyes érzéseket táplált a rendszer iránt. A Motta élelmiszeripari vállalat hirdetési osztályán dolgozott. Július 26-án nagy bizonytalanságban Vareséből Milánóba vonatozott, nem tudta, hogy az előző esti hírek pontosan mit is jelentenek (tényleg elmozdították a Ducét az összes hatalmi pozícióból?). Abban azonban biztos volt, hogy Badoglio most békét kér. Hallott róla, hogy a tömeg betört a gazdag párttisztviselőkhöz, és palackszámra vitte el a bort meg a likőrt, bödönszámra a lekvárt és más finomságokat. Feltűnt neki a „fasiszta fasiszták" hallgatása és savanyú ábrázata. Megfigyelte, hogy néhány utas vette a bátorságot, és kifejezte elégedettségét a történtek felett, harsány kijelentéseket téve, hogy ideje volt már véget vetni a „tolvajok kormányának". A fasizmusnak ezt a meghatározását lehetett hallani a leggyakrabban – állapította meg Villani. Nézete szerint jogosan, tekintettel a rengeteg, szisztematikusan eltussolt botrányra, pedig „a jóllakottak seregéhez" képest magán a párton belül is lényegesen többen voltak a nincstelenek.[9]

De a kortársakat leginkább a tüntetések nagy részének valóságtól menekülő, farsangi hangulata lepte meg. Az utcákon vonulók trágár verseket kántáltak, gyalázkodó dalokat énekeltek, kirakatbábukat cipeltek, esetenként bélsárral bekenve, a Ducén gúnyolódtak. Vad rémhírek terjedtek, közös alapjuk az ingatag elmeállapot témája volt. Azt beszélték, Hitler öngyilkos lett (bizonyíték rá, hogy a német katonák olyan pofát vágnak, mintha citromba haraptak volna), Mussolini pedig megőrült, úgy találtak rá, hogy a négy falnak szónokol, ezért vitte el vöröskeresztes mentőautó július 25-én.[10] Még amikor valamilyen bosszú zajlott is, az uralkodó hangneme annak is gyakran könnyed volt, ahogy azt Firenzében Calamandrei megfigyelte: nézőközönség gyűrűjében szertartásos pofonütésekre került sor. A legsúlyosabb eset, amiről hallott, egy fasiszta tisztviselőé volt, akivel megetették a pártjelvényét, miközben a csődület biztatta: „Gyerünk, csak bátran, bátran, meg tudod csinálni!" Calamandreit kezdetben

felvillanyozta Mussolini bukása, úgy érezte, a kollektív öröm áradásában újra eggyé vált honfitársaival. De ahogy teltek a napok, egyre inkább az a gondolat kerítette a hatalmába, hogy minden a levegőben lóg: mind a valóság, mind a hit talaja kicsúszott a lábak alól, a kockázat szakadékba viszi az országot.[11]

Való igaz, július 25-e után az örömujjongás jeleneteit gyakran a rendszer legmeggyőződésesebb és legrégibb ellenfelei találták a legaggasztóbbnak. Mit árult el ez az öröm az országban uralkodó polgári és politikai erkölcs szintjéről két évtizednyi diktatúra után? Sienában a rendszerellenes, húszéves Bruna Talluri, aki kapcsolatban állt a Igazságosság és Szabadság torinói köreivel, naplójában beszámolt arról a „zsigeri undorról", ami annak láttán fogta el, hogy sok ember, aki mostanáig „torkuk szakadtáig fasisztának vallotta magát", hirtelen a demokrácia elkötelezett híve lett: „Július 26-án hajnalban, húszévi fasiszta rendszer után, nem lehetett találni egyetlen olyan embert sem, akinek bátorsága lett volna kiállni korábbi hite mellett. Lélekben mindenki rendszerellenes volt, még azok is, akik a legtöbb hasznot húzták a fasizmusból."[12] A kommunistabarát Magda Ceccarelli De Grada hasonlóan írt a naplójában július 26-án „elborzadásáról", ahogy az újságok egyik pillanatról a másikra cinikusan sutba hajították a fasizmust, és azok, akik nemrég még a Ducét éltették, sietve leakasztották arcképét a falról: „Ha én fasiszta lettem volna, erőnek erejével kellett volna elvenni tőlem azokat a képeket. Egy szót se pazarolnak arra az emberre. Szégyenletesen tűnik el. [...]"[13]

De sokak esetében, akik 1943. július végén kihajították a Duce portréját az ablakon, letépték a fasiszta jelvényt, és ujjongtak az utcán, az érzelemkitörés oka szinte biztosan az a remény volt, hogy a háborúnak most már vége lesz – inkább a szenvedéstől való megszabadulás vágya munkált bennük, semmint a múlt tudatos megtagadása. Zelinda Marcucci, a Firenze melletti San Casciano városkában élő fiatal varrónő, aki hónapok óta várta nyugtalanul, hogy hírt kapjon Észak-Afrikából szeretett vőlegényétől, Brunótól, naplójában leírta azt az „őrült örömöt", amit Mussolini bukása fölött érzett. És amikor négy nappal később elterjedt a hír, hogy megkötötték a békét, az egész város eksztázisban ünnepelt:

> Lerohantam a lépcsőn, és kiszaladtam a térre. Mindegyik utcából emberek jöttek futva. Mindenki összeölelkezett. Nem tudtam, hogy ami a szemem előtt zajlik, az valóság-e vagy álom. Valóság volt. Mindenki kiabált, azt kiáltozták, hogy „Éljen a király!", „Éljen Badoglio!"[...] Egyszer csak bejelentették a rádióban, hogy a hír vaklárma volt. De ezt senki sem akarta elhinni: [meg voltak győződve róla, hogy] igenis „béke" van. Majd kibújtak a bőrükből. Aztán 12:45-kor katonák gyülekeztek, puskáikat rászegezték a mámorban úszó városlakókra. Minden összeomlott. A hír álhír volt. Pár pillanatig azt hittem, megbolondulok. Zúgtak a harangok. Mindenki sikoltozott, sírt, kiabált. Még a férfiak is elhagyták magukat. Soha életemben nem láttam még ehhez foghatót. És most nem tudom, mit gondoljak, csak arra kérem az Urat, adjon nekem erőt túljutni azon, amin muszáj, hogy végre részem lehessen boldogságban is.[14]

Amikor rövidesen kiderült, hogy Mussolini lecserélése Badoglióval nem szükségszerűen hozza magával a harcok befejezését, sok millió honfitársához hasonlóan Zelindát is egyre jobban aggasztotta a jövő. Nem egyszerűen az volt a kérdés, hogy az ország reálisan remélheti-e, hogy szakít náci szövetségesével, és kivonhatja magát abból a háborúból, amelyért ő maga is felelős. Eltekintve minden mástól, hogyan fogják a németek lenyelni, hogy Olaszország békét kér a háború sorsdöntő szakaszában? Az is fejtörést okozott, miben higgyenek és kiben bízzanak, miután húsz éven át arra biztatták őket, hogy feltétlen hittel legyenek a fasizmus és a Duce iránt. A király és Badoglio tekintélye gyenge lábakon fog állni: mindkettő erősen lepaktált a rezsimmel. Akkor hát ki fogja betölteni az űrt, tűnődött például Aldo Carugati, a Lombardiából származó fiatal tüzértizedes, amikor egy észak-angliai hadifogolytáborban értesült Mussolini bukásáról:

> Mit érezhetnek mindazok, akik felsőbbrendű, tévedhetetlen vezért, szinte Istent csináltak egy emberből? Mit érezhetnek mindazok, akik belé helyezték minden bizalmukat, és jobban hittek a szavának, mint magának Istennek? Csalódásuk nem ismer határokat. És itt az örök kérdés jut az eszembe, a gondolat, hogy milyen tünékenyek és töré-

kenyek is a remények, melyeket egy emberbe fektetünk, bármilyen nagy is legyen az illető. Mennyire meghazudtolja az események menete az ilyen ember szavát.[15]

Aldo a naplójában megesküdött, hogy a jövőben sose fogja elkötelezni magát semmiféle világi hitnek vagy eszménék. 1943 nyarán XII. Pius népszerűsége meredeken fölívelt, ami azt sugallta, hogy hozzá hasonlóan sokan az egyház felé fordultak iránymutatásért. Hamarosan szinte ikonikussá vált egy fénykép, amely a pápát ábrázolta, amikor látogatást tett Róma San Lorenzo kerületében a szövetségesek július 19-i, 1000 halottal és 6000 sebesülttel járó bombatámadása után: vérfoltos fehér stólában áll a tömeg előtt, a karja széttárva, mintha keresztre lenne feszítve. De miként Aldo gyanította, rengetegen voltak olyanok, akiknek lelki vívódással járt elfogadni, hogy annyi éven át tartó felmagasztalás után a Ducénak már nem jár tisztelet. A tizennyolc éves gimnazistát, Pietro Ambrosinit a szülei mindig arra biztatták, hogy nagyon elfogulatlan és pragmatikus megközelítéssel viszonyuljon a politikához, de még ő is bevallotta: egyszerűen képtelen rosszat gondolni Mussoliniről. Csak „hüledezett" és „álmélkodott" a július 25-i híren: „Ez olyan, mintha hirtelen kiderítettem volna, hogy az apám tökkelütött vagy valami ilyesmi." És bármennyire igyekezett is, nem tudta lerázni magáról „mindazt, amit az elemi iskolától kezdve tanítottak nekünk Mussoliniről és a fasizmusról. [...] Talán buta vagyok, de ez a helyzet."[16]

Mussolinit attól, hogy nyíltan és azonnal ellene forduljanak, a rendszer egyik fő hajtóereje védte meg: a kölcsönhatás az állam hibái fölötti csalódottság és a remény között, hogy a Duce idővel minden tévedést eloszlat. Ahogy Dino Villani Milánóban megfigyelte, a népharag elsősorban a pártban meglévő korrupció ellen fordult. Ráadásul a radikális fasiszták már régóta állították, hogy a rendszert a hűtlen vagy nem mélyen elkötelezett elemek ássák alá. Carlo Ciseri szemében – ő az a firenzei szállodaigazgató, akire huszonhárom évvel korábban revelációként hatott Mussolini szónoklata Milánóban – a fasizmus tragédiája mindig is a Ducét körülvevő gyenge, tehetségtelen és hitszegő alakokban rejlett, akik most elárulták. Carlo egy nyugat-kenyai hadifogolytáborban értesült a Duce leváltásáról. A hír lelki beteggé tette:

„Olyan szédülés fogott el, hogy teljesen elkábultam, összezavarodtam, beszélni se tudtam." Később azon kapta magát, hogy egyre dühösebb lesz azokra, akik most sietnek bemocskolni Mussolinit, és lelkendeznek a szabadság eljöttén (vagy az „anarchiáén", amely mindig is jellemző volt Olaszországra, jegyezte meg):

Ezek az emberek [...] nem hajlandók elismerni és nem hajlandók feledzni azt az erkölcsi, anyagi és politikai újjászületést, amelyet egyöntetű lelkesedéssel üdvözölt az egész nép, amely felkavarta és rabul ejtette nemcsak Olaszország, de egész Európa és az egész világ minden elméjét. [...] Amíg nem hoznak nekem igazi és kézzelfogható bizonyítékot, nem leszek képes elhinni azt a becstelenséget, amit annak az embernek az arcába zúdítanak, aki szenvedélyesen akart naggyá tenni bennünket. Hogy voltak tévedések? [...] Mostanáig csak eggyel vádolható, nevezetesen, hogy túl sok jóság szorult belé, ami egy kormányfő esetében akár gyengeségnek is nevezhető. Annyi bizonyos, hogy az ilyesmi különös olyan valakinél, aki abban a helyzetben van, mint ő. [...] Kétségtelen, ha csak kicsit is utánozta volna a rettegett Sztálint (csak a példa kedvéért), és kipucolja az egész söpredéket, talán nem jutottunk volna ide.[17]

Carlo szerint Mussolini „gyalázatos árulás" áldozata lett. Ezt vallották a fasiszták, és elvakult haragjuk a háború hátralévő hónapjaiban megmérgezte a levegőt.

Feltétel nélküli megadás

Hogy július 25-e után pontosan mit akarnak tenni, az, úgy tűnik, még Badoglio és új miniszterei számára sem volt egészen világos (az újságokban megjelent fényképeiken egyébként csak a fejük látszott, nehogy kiderüljön, hogy néhány napja még mindannyiuk zakójának a hajtókáján fasiszta pártjelvény díszelgett[18]). Rettegtek, hogyan reagálnak a németek Mussolini letartóztatására. Amikor augusztus közepén tapogatózni kezdtek a szövetségeseknél a fegyverszünet

ügyében, mindent megtettek, hogy meggyőzzék a nácikat arról, hogy Olaszország eltökélten folytatni kívánja a harcot; a tárgyalásokat gondosan eltitkolták. Sokáig még rádiókapcsolat sem létezett a római kormány és Castellano tábornok között, akit (szép lassan, vonaton) Portugáliába küldtek tárgyalni a britekkel és az amerikaiakkal. A németek azonban érthetően gyanakodtak, és ahogy teltek a napok, csapaterősítéseket küldtek a félszigetre. Az amerikaiak és a britek sem bíztak az olasz szándékokban, ezért fokozták a félsziget bombázását. A heves félelem és kölcsönös gyanakvás légkörében a kommunikáció tökéletlen volt, megszaporodtak a félreértések; úgy tűnik, némileg szándékosan, tekintettel arra, hogy az olasz vezetés milyen nehezen akarta vállalni a felelősséget a fejleményekért. A következmények katasztrofálisak lettek.

A szövetségesek meg akarták őrizni haderejük zömét a Franciaországban készülődő partraszálláshoz, és nem voltak abban a helyzetben, hogy belefogjanak az Appennini-félsziget átfogó inváziójába. Szükségük volt az olasz csapatok együttműködésére, hogy megszállják és tartsák Rómát, amíg a szövetséges alakulatok megérkeznek a fővárostól délre fekvő hídfőtől. Ezért amikor szeptember 3-án a kelet-szicíliai Cassibilében Castellano tábornok aláírta Olaszország feltétel nélküli megadását, abban állapodtak meg, hogy az olaszok minden repülőteret és kikötőt megerősítenek, Rómát pedig megvédik az ott és a környéken állomásozó mintegy 60 ezer katonával – ami a háromszorosa volt a térségben lévő német haderőnek. A szövetségesek azt is világossá tették, hogy ők döntik el, innentől kezdve melyik napon hirdetik ki nyilvánosan a fegyverszünetet, merthogy minden bejelentésnek egybe kell esnie partraszállási terveikkel. De Badogliót láthatóan még mindig gyötörte a félelem, hogy a németek kiszagolják a fejleményeket. Legközelebbi tanácsadóinak sem mondta el, hogy fegyverszünetet írtak alá. Továbbá azt állította, hogy nem ismerte a tartalmát.[19]

A fegyverszünetet szeptember 8-án kora este jelentette be a szövetséges rádió. A kormány nem tett előkészületeket Rómában: Badoglio erősködött, hogy nem számított erre a korai bejelentésre. „Átbasztak minket!" (Siamo fottuti), jelentette ki a miniszterelnök

a Quirinale-palotában a minisztereivel és a királlyal tartott rendkívüli értekezleten.[20] A jelenlévők közül többen felvetették, hogy vissza kellene vonni a fegyverszünetet, és folytatni kellene a harcot a németekkel. Ez azonban, mutattak rá, aligha tenne jót az ország szavahihetőségének. 19:45-kor Badoglio rádióbeszédben erősítette meg a megadás tényét, és parancsot adott a britek és az amerikaiak elleni minden haditevékenység azonnali beszüntetésére. Rejtélyesen még hozzáfűzte, hogy az olasz haderőknek „válaszolniuk kell a bármilyen más forrásból származó esetleges támadásokra". Ez feltételezhetően csakis a németeket jelenthette. De a hadseregnek nem adtak ki egyértelmű parancsokat, és a fegyverszüneti egyezmény előírásai ellenére semmit sem tettek a kikötők és repülőterek biztosítására, valamint Róma védelmére. A fővárosban tartózkodó csapatok parancsnokának egyetlen intézkedése, mielőtt elmenekült, az volt, hogy elrendelte a páncélos egységek Tivoliba való visszavonását abból a célból, hogy elkerülje „a súlyos és fölösleges veszteségeket".[21]

Szeptember 9-én hajnalban a király, Badoglio, több mint 200 tábornok és magas rangú tisztviselők egész sora hagyta sorsára Rómát. Gépkocsikonvojjal távoztak az adriai tengerparton fekvő Pescarába, hogy onnan a szövetségesek védőszárnyai alá hajózzanak a félsziget déli végébe. A fővárosban zavart légkör uralkodott: a háború vége miatt érzett kitörő öröm és a mélységes bizonytalanság keveréke. Paolo Monelli újságíró visszaemlékezése szerint a legtöbb ember úgy képzelte, hogy a nácik most egyszerűen visszavonulnak északra. A távolban hallatszó szakadatlan géppuska- és aknavetőzajról feltételezték, hogy a visszavonuló német egységek hangja. De mert a rádióadás megszűnt, semmilyen megerősítést nem kaptak. Olyan hírek keringtek, hogy Mussolini belehalt egy sürgős operációba, a szövetségesek pedig partra szálltak Civitavecchiánál, és a fővároshoz közelednek. Vidám olasz katonákkal zsúfolt teherautók vágtattak keresztül az utcákon. A járókelők tapsoltak, abban a hitben, hogy a szétszórtan hátramaradt német csapatok ellen indulnak harcba. Lányok álltak ki a házak elé, és várták az amerikai és brit katonákat.[22]

Szeptember 10-e volt, a nap előrehaladt már, és Róma lakosai lassan a maga teljességében ébredtek rá, milyen borzalmas is a helyzet.

A kormányhivatalok kísértetiesen üresen álltak, senki nem vette fel a telefont. A Stefani hírügynökségben az újságírók semmilyen hivatalos tájékoztatást nem kaptak, amiről tudósíthattak volna. Füst szállt fel az égbe a Piazza Colonna mögül, a belváros fölött a levegőben papírcafatok szálldostak, ahogy a külügyminisztériumi iratokat égették a Palazzo Chigi udvarán. A fegyvertűz és a robbanások visszhangjai egy pillanatra sem hagytak alább: nemhogy távolodtak volna, inkább úgy tűnt, közelednek.[23] Az újságok magabiztosan hangoztatták, hogy a harcok rövidesen befejeződnek, az egyik címlap Garibaldi óriási fényképével jelent meg, és a szalagcímben az állt, hogy a németek megadták magukat.[24] De estére már kitartóan érkeztek a hírek arról, hogy náci haderők, miközben diákcsapatok és körbezárt katonai alakulatok részéről csak szórványos ellenállással találkoznak, közelednek a fővároshoz. Szeptember 11-én reggelre nyilvánvalóvá vált, hogy az olasz hadsereg felbomlott, és a főváros kulcsfontosságú pontjait németek tartják ellenőrzésük alatt.

Olaszország más részein is – sőt távolabb, Görögország, a Balkán és Dél-Franciaország megszállt területein – futótűzként terjedt a zűrzavar és a pánik. Egy tizennégy éves lány, Vittoria Cozzi leírta a venetóbeli Treviso környékén eluralkodó káoszt, amikor a helybeliek felismerték, hogy a hadsereg szétesett, és ki lesznek szolgáltatva a németeknek. Vittoria gazdag, velencei középosztálybeli családból származott, és társadalmi hátterének megfelelően heves hazafiság és szilárd katolikus erkölcs jellemezte. Életkorából és érzelmi nyitottságából adódóan különösen fogékony volt a félelem megnyilvánulásaira. Naplóját az után kezdte írni, hogy 1943 nyarán vidékre küldték a nagymamájához. A bejegyzéseket barátjához, Filippóhoz intézte. Amikor bejelentették a fegyverszünetet, az utcára rohant, és látta, hogy a szomszédok, vagy legalábbis a többségük, sírnak örömükben, késő éjszakáig énekeltek: „A tiszta és ártatlan lelkűek boldogok voltak – a többiek nem." Ő maga ujjongott, jóllehet eufóriájába nem kevés szégyen és szomorúság vegyült: „Csúnya béke – feltétel nélküli megadás. De mit számít, Filippo – szép vagy csúnya, akkor is béke – béke".[25]

Öröme rövid életű volt. Szeptember 10-én mutatkoztak a hadsereg összeomlásának első jelei:

> Az olasz hadsereg vereséget szenvedett – a Szülőhaza romba dőlt – a becsület elveszett. Katonák jönnek négyesével-ötösével, rongyosan, mezítlábasan, batyukkal a hátukon – az arcuk eltorzult – a helyzet borzalma, rettenete. Kezdték a trevisói laktanyák katonái, akik egy haszonleső fasiszta tiszt árulása miatt dezertáltak. Vidámak és hetykék voltak. Aztán megjelent egy katona – az a tipikus ágyútöltelék [...], az arca beesett és kifejezéstelen, abban a rosszul szabott, túl hosszú, túl bő szürkészöld egyenruhában, a sapkája is túl nagy. Biciklit tolt, szinte meggörbült a hatalmas batyuk súlya alatt, úgy nézett ki, mint egy riadt nyúl. Ez volt az a pillanat, amikor rájöttem, hogy mindennek vége. Amikor csak a forrófejűek dezertálnak, azt még meg lehet fékezni. De ha a tucatjános is dezertál, az már a vég. [...][26]

Két nappal később, amikor misére indult a sűrű, kora reggeli ködben, rémült arcú fiatalemberek áradatát látta vonulni, „mint a gyerekek, akiket valami szörnyűséges, érthetetlen dolog ijesztett meg". Haza akartak jutni, de az esetek többségében a németek kezébe kerültek. Később Trevisóban seregestül látott nőket karon ülő kicsikkel, meg férfiakat („úgy néztek ki, mint akik elveszítették a férfiasságukat"), akik a házuk előtt az utcán ácsorogtak hitetlenkedő tekintettel („mit tettek velünk – mit tesznek velünk?"). Elkapta egy német katona pillantását, aki egy teherautóról bámult le rá. Elpirult a felháborodással vegyes szégyentől: „Borzalmas pillantás volt – úgy elvörösödtem, mint a tűz –, soha életemben nem hittem volna, hogy így kelljen pirulnom azért, ahogy az olaszok viselkednek a németek szeme láttára." Mindenki izgatottan várta a híreket. Sokakban még éltek 1917 őszének fájdalmas emlékei, amikor a caporettói vereség után az osztrák és német csapatok benyomultak Venetóba:

> Rengeteg ember a városban. [...] Katonák és prostituáltak – miközben a nemzet széthullik, előjönnek kurtánál is kurtább, csiricsáré szoknyáikban, kifestett arccal – rettenetes, ahogy a történelem ismétli magát. [...] Mindenki minden percben várta a német inváziót. Az ég szürke, a levegő fülledt volt. Úgy tűnt, mintha egy fenyegető ujj meredne le odafentről. Az emberek mindenáron menekülni akartak – egy tisztább ég alá menekülni – ahol levegőt lehet venni –, élni.[27]

Olaszország és a megszállt külföldi területek egyes részein akadtak olyanok, akik a büszkeség, harag vagy a király iránti hűség valamiféle keverékéből komolyan vették Badoglio felszólítását, hogy álljanak ellen a németeknek. Néhány helyen elszánt és elkeseredett harcok dúltak – mint Kefalinía szigetén, ahol a német alakulatok a mintegy 12 ezer katonából álló helyőrség legnagyobb részét lemészárolták, vagy Nápolyban, ahol a náci megszálló erőket négynapos utcai harcban kiűzték, mielőtt még a szövetséges csapatok október 1-jén megérkeztek volna a városba. De felülről érkező parancs híján az olasz közkatonák többségének nemigen volt más választása, mint elhajítani a fegyverét, az egyenruháját, és menekülni. Sokukat a németek szedték össze, körülbelül egymillió foglyot ejtettek. Általában véve a polgári lakosság is túl demoralizált volt ahhoz, hogy különösebben aktív ellenállást tanúsítson, nem utolsósorban azért, mert olyan német katonákkal álltak szemben, akik a megvetésen kívül nemigen éreztek mást egykori szövetségesük iránt, és ennek megfelelően viselkedtek. Szeptember 13-án Vittoria azt hallotta, hogy Treviso mellett egy hídra kitették a Duce képmását, és a németek mindenkit lábon lőttek, aki nem tisztelgett előtte.[28]

Szeptember 12-én a németek egy kommandóval megrohamozták a közép-olaszországi Gran Sassón lévő hegyi szállodát, és kiszabadították az ott fogva tartott Mussolinit. Miután tárgyalt Hitlerrel, a náci segítséggel kikiáltott Olasz Szociális Köztársaság bábkormányának feje lett – ez az államalakulat Salòi Köztársaság néven ismeretes a Garda-tóparti kisvárosról, ahová a kulcsfontosságú minisztériumok települtek. A félsziget ekkorra kettészakadt: a németek 1943 őszétől beásták magukat egy sor erődített védőállásba, mely az Appennineken keresztülvágva a Nápolytól északra fekvő területekig húzódott. Ettől a vonaltól délre, a szövetségesek által felszabadított területen Viktor Emánuel és Badoglio létrehozta a Déli Királyságot, ami a Salòi Köztársasághoz hasonlóan szintén nagyon csekély önállóságot élvezett. A déli körzetek többsége a szövetséges katonai kormányzat közvetlen irányítása alatt állt. A király mindenáron szerette volna megerősíteni pozícióját azzal, hogy teljes jogú „szövetségesként" lép be a háborúba. A britek azonban ezt határozottan ellenezték. Viktor Emánuel október 13-án hadat üzent

Németországnak (azzal a kevéssel, ami megmaradt hadseregéből: úgy húsz gyengén felszerelt hadosztállyal), de ezt csak egy ködösen meghatározott „társhadviselő" státusban tehette meg.

1943 késő nyarának és kora őszének katasztrofális eseményei olaszok millióit gyötörték meg. A szenvedés, a félelem, a harag és a szégyen mellett sokuknak arra is rá kellett jönnie, hogy egyenesen az vált kétségessé, aminek szeretetére és tiszteletére nemzedékeket neveltek: maga Olaszország mint fogalom. A rendszer több mint húsz éven át igyekezett kisajátítani az ország múltját, azt sulykolta, hogy a nemzet két évezrednyi léte a fasizmussal elérkezett dicsősége csúcsára, és ez csak még nehezebbé tette, hogy az emberek érzékeljék a jövő erkölcsi és politikai körvonalait. „Most milyen Olaszországért éljünk, gondolkozzunk, verseljünk, tanítsunk és írjunk?", kérdezte a korábbi közoktatási miniszter, Giovanni Gentile 1943 végén, miután támogatásáról biztosította a Salòi Köztársaságot. Kijelentette: nem ezt tenni „a legnagyobb gyávaság és egész életem felrúgása volna".[29] „[...] a ma beláthatatlan katasztrófája nem az idegen megszállás és városaink lerombolása [...], hanem a lelkünkben lévő közös hit megsemmisülése."[30] Hasonló érzések gyötörték egykori barátját és filozófustársát, Benedetto Crocét is, aki abban a gondolatban próbált vigasztalást találni, hogy a fasizmus voltaképpen csak történelmi tévút volt. Éjjelente nem hagyta nyugodni a gondolat, hogy „minden, amit [...] az olaszok több mint egy évszázadon át politikában, gazdaságban, erkölcsben alkottak [...], jóvátehetetlenül semmivé lett".[31]

Padovától délnyugatra, Montagnana városában a szocialista családból származó huszonegy éves egyetemistát, Maria Carazzolót izgalommal töltötték el a fegyverszünetről meg a Dél-Olaszországban partra szálló britekről és amerikaiakról szóló hírek, ám ez az érzése gyorsan rémületbe csapott át, minthogy a várakozások ellenére Badoglio semmit sem tett a Brenner-hágó megerősítésére és Veneto megvédésére. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az ország északi és középső részét épp a németek rohanják le, a déli végét pedig a szövetségesek, Maria megosztotta naplójával zavarodottságát és szégyenkezését: „Mi az, ami még olasz? [...] Hová, merre kell néznünk, hogy Olaszországot lássunk – igazi, színtiszta és független Olaszországot?"[32] A megaláztа-

tás még fájdalmasabban hatott egy másik diákra, Angelo Peronira, aki szintén fasizmusellenes környezetben nőtt fel. Mussolini bukása után Angelo Milánóban szemtanúja volt az örömteli bálványrombolás jeleneteinek, és azt remélte, hogy Olaszország húszévi közös bűntudat után most végre ki tud tenni magáért: „Mindannyian gyávák voltunk. Hagytuk, hogy fasisztának nevezzenek a világ előtt." Az egész azon múlik, hogy a művelt elit példát mutasson, és „igazi" embereket csináljon a hiszékeny tömegekből („ezekből a sárbábokból"), akiket Mussolini rászedett. De a fegyverletétel után illúziói romba dőltek. „Tegnap este, amikor először hangzott el a bejelentés, talán mosolyogtam, ez igaz, de hamar sírhatnékom támadt, amikor belegondoltam, mit jelent az »olasz« név: áruló, gyáva, bohóc", írta a naplójába szeptember 9-én. Csüggedtsége tovább fokozódott a következő napokban, ahogy a hírek mérhetetlen „szolgalelkűségről" és az „erkölcsi öntudat" hiányáról számoltak be: „Végtelenül megalázó olasznak lenni!"[33]

1943 októberében Angelo megtudta, hogy a Salòi Köztársaság rövidesen be fogja hívni katonának. Megesküdött, hogy soha nem ölti magára a „gyilkosok egyenruháját". Egy olyan jövőre várt, amikor majd írhat, beszédeket mondhat, és nevelheti az olasz tömegeket („ambícióim kitűzött célja az eszmehirdetés és küldetés lesz"). Tolsztoj- és Mazzini-rajongásától sarkallva nekilátott programot írni az „Egyetemes Testvériség Politikaellenes Szövetsége" számára, amely a politikai pártok elleni küzdelmet volt hivatott előmozdítani.[34] A családja úgy gondolta, az lesz a legjobb, ha katonatisztnek tanul, aztán, ha akar, még mindig találhat majd módot később a változtatásra. De Angelo hajlíthatatlan maradt: nem vonul be katonának. „Egy barátom sem fog eleget tenni a behívónak", jegyezte meg. Sikerült meglapulnia, nem is sorozták be 1944 tavaszáig, amikor átkelt a határon Svájcba. Később csatlakozott az Észak-Piemontban működő partizánalakulatokhoz, túlélte a háborút, tanár és író lett, a Kommunista Párt aktív tagja.

A jeles hegymászó, Ettore Castiglioni szintén antifasiszta volt, és a fegyverletétel szégyene után elszántan igyekezett valamiféle személyes elégtételt találni. Fiatal katonatisztként és síoktatóként a hegyivadászoknál szolgált a svájci határ közelében, amikor az olasz kapituláció híre nyilvánosságra került. Másfél hónappal korábban, Mussolini bukásakor elragadtatottan boldog volt: az általános önkívületben úgy érezte, két évtizede először újra eggyé vált honfitársaival. Duce-képeket törtzúzott az alpesi szállodákban és menedékházakban, büszkén írta le naplójában „csupa nagybetűvel ezt a csodálatos szót: SZABADSÁG".[35] Szeptember 9-e folyamán alakulata élén növekvő aggodalommal várta a parancsokat, mitévők legyenek. Amikor semmiféle parancs nem jött, és kitudódott, hogy a németek elfoglalták a közeli várost, Ivreát, ő és katonatársai vonakodva úgy döntöttek, hogy megszabadulnak egyenruhájuktól, és biztonságos helyet keresnek. Mint bevallotta, ez volt élete legszomorúbb napja.[36] A következő hetekben arra használta fel az alpesi hágókkal kapcsolatos ismereteit, hogy zsidóknak és politikai üldözötteknek segítsen Svájcba szökni. De nehéz volt túltennie magát a harag és a szégyen keserűségén, ismerte be szeptember 26-án:

> A hadsereg hirtelen felbomlott, szétesett, mint egy kártyavár a szélben; a német megszállás háborítatlanul zajlott, a német haderők létszámhátránya ellenére szinte kísérlet se történt az ellenállásra; hagytuk magunkat lefegyverezni, mint egy birkanyáj. [...] Ezek a megaláztatások annyira mélyen érintenek minden olaszt, hogy ki tudja, mennyi időbe telik férfibecsületünk helyreállítása, és mikor tudunk emelt fővel szembenézni a világgal, anélkül hogy az arcunk égne a szégyentől és a megaláztatástól.[37]

Ettore úgy igyekezett vigasztalást találni a vereség gyalázatára, hogy minden erejével segítette a németek és a Salòi Köztársaság elleni harcukban az Észak-Olaszországban kicsírázó ellenállási mozgalmakat; elszántságában azokkal osztozott, akik szintén már régóta mély ellenszenvet tápláltak a fasizmus iránt. A vereség traumája azonban még az olyanok esetében is kiváltotta a hirtelen pálfordulást, akik a fasizmus szilárd támogatói voltak, mint például a huszonnégy éves piemonti katonatiszt, Nuto Revelli, aki a fasiszta eszmerendszer tételei iránti buzgó hitben nőtt fel. Nuto 1941–43-ban részt vett az oroszországi hadjáratban. Az ott látott szenvedés fölötti elborzadása és dühe lassacskán szembefordította általában a fasizmussal és különösen a nácikkal. Amikor bejelentették a fegyverletételt, „azonnali és ösztönös cselekvésre"

szánta el magát. Miután a németek behajtottak lakhelyére, Cuneóba, Nuto a házába rohant, felkapta három sorozatlövő fegyverét, egy hátizsákba hajította őket, és a hegyekbe indult, hogy csatlakozzon azokhoz, akik készek voltak partizánként harcolni; meg volt róla győződve, hogy az egyetlen „haza", amiben hinni érdemes, „azoké a szegény ördögöké, akik életükkel fizettek »mások« bűneiért".[38]

De sok millió, a fasizmust különböző fokú lelkesedéssel támogató ember számára az 1943 szeptembere után meghozandó döntés gyakran jóval nehezebbnek mutatkozott. Giovanni Pirelli, a gazdag nagyiparos, Alberto Pirelli fia kezdettől fogva lelkesedett a háborúért, amit a plutokráciák hanyatló materializmusa és a fasizmus felsőbbrendű szellemisége közti eszmei harcnak fogott fel. 1942-ben Berlinben időzött, és kellemetlen benyomásokkal távozott: a nácik erkölcsét „teljesen pogánynak" találta. De még hitt a fasizmusban, reménykedett, hogy az előbb-utóbb megszabadul romlott elemeitől, „tisztább" és egyenlőbb lesz.[39] A fegyverszünet Dél-Franciaországban érte: a megadás, írta naplójában, egyenértékű volt az „árulással". Elfogták, és választhatott a börtön vagy a németek oldalán való harc közt. A harmadik lehetőség, hogy kényszermunkás lesz, vonzóbbnak tetszett, ha méltóságán alulinak is: „Eladom a lelkemet, tudom, de mi mást tehetnék, mint hogy követem a bajtársaimat?" Aztán meggondolta magát, és a fogságot választotta. De sikerült megszöknie a laktanyából, ahol fogva tartották, és átkelt az Alpokon Olaszországba, ahol apja milánói gyárában dolgozhatott. 1945 kora tavaszán csatlakozott a partizánokhoz.[40]

Az 1943 szeptemberében őrizetbe vett körülbelül egymilliónyi olasz katonának csak nagyjából a 10 százaléka vállalta a németek oldalán a harcot. Főleg milíciatagok tartoztak ide. A fennmaradók többségét, Giovanni bajtársaihoz hasonlóan, németországi és ausztriai internálótáborokba szállították, és nemegyszer embertelen körülmények között bányákban, fegyvergyárakban és más üzemekben dolgoztatták őket. Minden kétséget kizáróan vegyes indítékok hajtották azokat, akik belementek, hogy támogatják a nácikat, de mint Roberto Vivarelli történész visszaemlékezett rá, az érintettek gyakran becsületbeli kérdést csináltak a dologból. Roberto, aki tizenhárom éves volt a fegyverletétel idején, erősen fasiszta környezetben nőtt fel. Az apja

a menetelés Rómába résztvevője volt, rendíthetetlen monarchiapártiként és katolikusként mindig is úgy tartotta, hogy Mussolini rendszere testesíti meg az olasz nemzetet: „Neki a fasizmus volt a haza, és a haza a vallás alapja." Roberto 1935-ben önként jelentkezett katonai szolgálatra, majd 1940-ben újra. 1942-ben, nem sokkal azelőtt, hogy a partizánok megölték a Balkánon, anyjának írt levelében erősítette meg a fasizmus iránti elkötelezettségét: „Te, aki az életem voltál, tudod, hogy boldogan halok meg. Az ügy, amelyért meghalok, és amelyért a szerény eszközeimmel harcoltam ifjúkoromtól fogva, bőven megérdemli ezt az áldozatot."[41]

Roberto a fegyverszünetről azt tartotta, hogy az szemenszedett árulás volt a király részéről. Ő és barátai a sienai helyi fasiszta pártszervezetben már pár héttel korábban felháborodtak Viktor Emánuel álnokságán, amiért menesztette Mussolinit, és nyomban provokálóan hivalkodni kezdtek fasiszta jelvényeikkel, melyeket rendes esetben nem is viseltek. „Minket arra tanítottak, hogy »higgy, engedelmeskedj, harcolj«, és mi továbbra is hittünk teljes hittel; készek voltunk a végsőkig engedelmeskedni; és a harc volt a mi legmagasztosabb célunk." A szeptember 8-i hír megsokszorozta makacsságukat és haragjukat. „A németek a fasiszta Olaszország szövetségesei voltak, és ez röviden Olaszországot jelentette, mert más Olaszország nem létezett. A Róma–Berlin-tengely mítoszának csábításában megtanultuk szeretni szövetségeseinket." Faképnél hagyni a németeket egy ilyen ponton mélységes becstelenségnek tűnt – nem amiatt, amit a németek képviseltek (Roberto azt mondta, fogalma sem volt a zsidók elleni atrocitásokról), hanem egyszerűen mert szövetségesek voltak. Roberto emlékezett rá, mennyire megindította a hamarosan a Salòi Köztársaság egyik vezéralakjává lett Alessandro Pavolini Németországból sugárzott rádióműsora, amelyben Pavolini arról beszélt, hogy levették a Savoyai-ház címerpajzsát a nemzetiszín olasz lobogó fehér sávjáról, és egyetlen szóval helyettesítették: „Becsület!" A rá következő nyáron a még csak tizennégy éves Roberto Lombardiába indult, hogy jelentkezzen az újonnan felállt fasiszta félkatonai szervezetbe, a Fekete Brigádokba.[42]

Mint Roberto beismerte, őt az apja és a fasizmus ösztönözte arra, hogy a világot megalkuvás nélkül fekete-fehér fogalmakban lássa.

A tizennyolc éves firenzei gimnazista, Pietro Ambrosini esetében azonban a szülők örök kételkedése mindig is kikezdte a rendszer sulykolta dogmákat. 1943 októberében Pietro értesült róla, hogy a Salòi Köztársaság rövidesen behívja katonának. Nem tudta, mitévő legyen. Nem volt kedve az életét kockáztatni „anélkül, hogy tudnám, miért", és bár hitt a fasizmusban („mint minden fiatal"), úgy gondolta, a helyzet mostanra megváltozott: a fasisztákból „gengszterbanda" lett. Végül szüleinek a támogatásával úgy döntött, hogy Svájcba megy. Kiterjedt üzleti kapcsolatain keresztül az apja hamis útlevelet szerzett neki, és Pietro november 12-én útnak indult. De a lelkiismerete nem hagyta nyugodni. Gyáva ember? Mit csinálna, ha nem volna útlevele? Talán elmenne szocialista iskolatársával a hegyekbe, csatlakozna a partizánokhoz. Ezt még most is megteheti, morfondírozott. Biztos, hogy sokkal biztonságosabb lesz az ismerősöknél a luganói villában? Ezen a ponton ér véget naplója:

> Hát, kedves naplóm, itt hagylak ezzel a tengernyi kételyemmel. Mindent összevéve csak azt sajnálom, hogy diákként ostoba fejjel belementem egy tüntetésbe, amely utcaszerte követelte országunk belépését ebbe a mocskos háborúba.[43]

Azzal, hogy Olaszország megalázó vereséget szenvedett, megszálló haderők rohanták le és szakították ketté, sokakban támadt fel az az ösztön, ami Pietróban: hogy fordítsanak hátat, és meneküljenek, amerre látnak. És ha nem tudtak elmenekülni (a nagy többség persze nem tudott), a borzalmak közepette a vigasz és megértés utáni vágy milliókat vezetett arra – úgy tűnik, különösen a nőket –, hogy visszataláljanak keresztény hitük bizonyosságaihoz. A Varesében élő fiatal anya, Maricilla Piovanelli naplójában az országra szakadt katasztrófának a legjobb magyarázatát abban látta, hogy ez büntetés az emberek bűneiért. Saját eljövendő sorsát „Olaszország őrangyalára, a pápára" bízta, „akiben egyes-egyedül lakozhat minden reményünk".[44] Az idős anconai háztartásbeli, Domenica Corti számára nem lehetett véletlen, hogy a fegyverszünet híre Szűz Mária születésnapjának ünnepén érkezett meg. Naplójában leírta azt a meggyőződését, hogy ami történik,

azt türelemmel kell viselni, mint valami „elkerülhetetlent", tekintettel arra, hogy „mi nagyon szűkében vagyunk fegyvernek, kenyérnek, mindennek, és csak szegény fiaink vérében bővelkedünk".[45] Mariannina Pastorénak, a tizenkilenc éves milánói egyetemistának a körülötte mindenütt látható pusztítás azt bizonyította, mekkora tévedésben volt a rendszer, amikor a politikát beemelte a vallásba. Úgy érezte, a nemzetnek igazából semmi köze Istenhez, bármit mondtak is neki az iskolában. Az se volt helyes a fasizmustól, hogy úgynevezett „mártírjait" „szenteknek" tekintette. Szentségben az egyén részesülhet, az egyén után pedig a család, ahogy a katolikus egyház tanítja. A „haza" és az „emberfölötti hősök", akiknek az imádatára nevelték, egyszerűen hamis istenek voltak, „ledőlő bálványok".[46]

Sokan mások is hajlottak arra, hogy a katasztrófa gyökereit pontosan abban a „nemzeteszmében" lássák, amelynek tiszteletére oly állhatatosan buzdították az olaszokat a risorgimento óta. És ahelyett, hogy annak eldöntésén tépelődtek volna, vajon a „szülőhazát" a szemükben Mussolini, a fasizmus és a Salòi Köztársaság testesíti-e meg, avagy inkább Viktor Emánuel, Badoglio és a Déli Királyság, okosabbnak látszott teljesen leszámolniuk az identitás küzdőterének tekintett nemzetpolitikával. De a megtagadás ugyanolyan veszedelmes lehetett, mint az elkötelezettség; így gondolta ezt a fiatal pugliai egyetemi hallgató, Angelo Galiano is 1944 tavaszán, amikor azon rágódott, hogy mit kezdjen a Salòi Köztársaság behívóparancsával. A fegyverszünet kihirdetésekor Rómában teljesített katonai szolgálatot, és elrejtőzött egy barátja házában. Március 15-én megpróbálta eldönteni, mitévő legyen, naplójában a választási lehetőségek erkölcsi vonzatait latolgatta. Kiindulópontja az a rideg felismerés volt, hogy mi lesz, ha nem jelentkezik: katonaszökevénynek nyilvánítják, és kivégzőosztag előtt találhatja magát.[47]

Nem érzett sok rokonszenvet a király és Badoglio iránt, de vádolni se tudta őket a történtekért. Ahhoz kétség nem férhetett, hogy a legfőbb hibás a fasiszta rendszer volt, amikor gyújtó hangú és ámító propagandájával elleplezte az emberek elől a valóságot. A mámorító szólamok különösen csábítóan hatottak a fiatalokra, akiket a háború végzetes csapdájába csaltak.[48] Angelo a fegyverszünet utáni hónapokban ezért érezte úgy, hogy képtelen támogatni a Salòi Köztársa-

ságot. A szeptember 8-a utáni töprengései csaknem lehetetlenné tették számára, hogy bármelyik oldalon is harcoljon – nem azért, vélte, mintha gyáva lenne, hanem mert egyik ügy se tűnt neki igazolhatónak. Aki most harcol, az az olasz honfitársai elleni polgárháborút támogatja. Ráadásul az általa komolyan vett Isten, haza, család szent hármasából a második elem eltűnésével csak Isten és a család tarthat igényt a szeretetére és a hűségére. A haza szeretete, gondolta, mostanáig arra szolgált, hogy az embereket a nemzetben összefogásra késztesse; ugyanez a hazaszeretet azonban egyúttal arra is sarkallta az országokat, hogy vetélkedjenek egymással az elsőségért, s ennek a katasztrofális következményei mindenütt jól láthatók. A jövőben az emberiségnek be kell érnie nemzetek nélkül, és csakis az emberiség iránti szeretet kapcsolhatja egybe őket.[49]

Mérlegelései eredményeként Angelo úgy döntött, elrejtőzik Rómában, és nem lesz a Salòi Köztársaság katonája. Mindvégig fennállt annak a kockázata, hogy kivégezhetik, ám ez ellen szólt az a körülmény, hogy a hatóságok valószínűleg nem fogják keresni, hiszen őt szülővárosának az anyakönyvi hivatala tartja nyilván, márpedig Puglia a Déli Királyságban feküdt. Arra is jó eséllyel számíthatott, hogy a britek és az amerikaiak hamarosan Rómába érnek. Márciusban, miközben a naplóját írta, a szövetségesek heves támadást intéztek a Rómától mindössze 120 kilométerre lévő Monte Cassino körüli német vonalak ellen, abban a reményben, hogy januárban sikerül eljutniuk a fővárostól délre, Anziónál létesített hídfőhöz. Hatalmas veszteségeket szenvedtek – a négy hónapos harcban körülbelül százezer főt, de május vége felé végre sikerült az áttörés. Június 4-én, két nappal a normandiai partraszállás előtt bevonultak Rómába. Angelo előjöhetett a rejtekéből, és elindulhatott Pugliába. A háború után a szocialista párt aktív tagja lett.

Polgárháború

A szövetséges haderők által elfoglalt déli területeken a társadalomra súlyos terheket rótt az élelmiszerhiány, a feketézés, az infláció, a betegségek, a hajléktalanság, a megbénult közműrendszer, a korrupció,

a piti bűnözés és az útonállás. Szicíliában újból hatalmas méreteket öltött a maffia tevékenysége. Ez a lehangoló kép komor gondolatokat kellett hogy ébresszen Mussolini új Olaszországot és új olaszokat kovácsoló kísérletét illetően. Mégsem látszott úgy, hogy sokan éreznének bűntudatot vagy szégyent az országot sújtó katasztrófáért. Mint Corrado Alvaro calabriai író borzadállyal vegyes csodálkozással megjegyezte, úgy tűnik, a közgondolkodás szerint a „nemzeti méltóság" és a „nemzeti becsület" kimerül abban az igyekezetben, amellyel az utcákat elözönlő cipőpucoló- és prostituálthordákat igyekeznek féken tartani.[50] Mintha az embereknek megkönnyebbülést jelentett volna, hogy a fasizmussal együtt „Olaszországtól" is megszabadultak („Remélem, hogy az angolok–amerikaiak sose mennek el. [...] Az ő életfelfogásuk különbözik attól a siralmas valamitől, amit eddig ismertünk", írta 1944. januári levelében egy nápolyi lakos).[51] Azokat, akik ismerték a történelmet, keserű déjà vu érzés fogta el: „Jaj, mi már sose változunk. [...] Az örök olasz lelki dinamika mindig idegenektől várja a megváltást", jegyezte fel szomorúan a naplójába Piero Calamandrei.[52]

Az ország déli részén uralkodó erkölcsi és anyagi káoszban sok elemző a modernitás előtti világ visszatértét látta, ahol az emberek máról holnapra éltek, és csak magukban és a családjukban bíztak a túlélésért folytatott elkeseredett küzdelemben. Curzio Malaparte írónak, hajdani lelkes fasisztának úgy tűnt, mintha az embereket egy különös középkori dögvész sújtotta volna, ami valahogy épségben hagyta a húst, de elsorvasztotta a lelket, és végül mindenkit „bemocskolt, megrontott és lealjasított".[53] Norman Lewis, az 1943–44-ben Olaszországban szolgáló fiatal brit hírszerzőtiszt Nápolyt olyan városnak látta, amely „visszasüllyedt a középkorba". A társadalmi összetartás szinte egyetlen érzékelhető forrását a vallásosság különös megnyilvánulásai adták. „A templomok – írta naplójában 1944 márciusában – hirtelen megteltek oltárképekkel, amelyek beszéltek, véreztek, verejtékeztek, bólintottak és gyógyító folyadékot izzadtak, amit zsebkendővel föl lehetett itatni vagy akár üvegekbe gyűjteni." Beszámolt arról is, hogy hétvégén tömegek sereglettek a város határában fekvő Campi Flegreire, hogy megnézzenek egy tizenkét éves lányt, akinek állítólag több alkalommal megjelent és biztató jövendöléseket tett Szűz Mária.[54]

Az ország középső részén és északon a nehézségek, a szenvedés és az erkölcsi züllés alig volt valamivel kisebb, mint délen. Corrado di Pompeo, aki Rómában a Szakmai Szervezetek Minisztériumában dolgozott tisztviselőként, 1943 szeptemberétől 1944 júniusáig naplót vezetett a város német megszállásáról. Leírta, milyen kicsi a napi élelmiszeradag, hogy a gáz- és áramszolgáltatás nem működik, beszámolt a bombázások okozta károkról, az utcán ennivalóra vadászva kóborló gyerekekről (akik kétségbeesetten vésték fel a falakra, hogy „kenyeret!"), arról, hogy a terekről eltűnt a rengeteg macska („Hová lehettek? Nyilván mind a fazékba vándorolt!"), hogy az utcákon az előző nap lemeszelt, a Szovjetuniót éltető, a németeket és a fasizmust gyalázó feliratok másnap reggelre újra megjelennek. Egyetlen jó szava nem volt a Salòi Köztársaságról – kivéve, hogy az „a német barbárság" részleges fékeként működött –, a királyról vagy akár a britekről és az amerikaiakról. De nagyon várta, hogy a szövetségesek végre Rómába érjenek, hogy viszontláthassa a feleségét – akihez a naplóját írta. Az asszony a Déli Királyságban élt, és nem tudott kapcsolatba lépni vele. Corrado arról álmodott, hogy a felesége este tésztát főz neki és a gyerekeiknek, és rájött, hogy az emberek többségéhez hasonlóan neki is elpárolgott minden politikai idealizmusa, s helyébe a családi tűzhely boldogsága utáni természetes sóvárgás lépett. Mindez keserűséggel töltötte el:

> Bárcsak volna egy cél, egy eszme. [...] Semmit, semmit nem érzünk már. [...] A hazafias érzés elillant, akár a szerelem egy olyan nő iránt, aki elárult bennünket. Robotokká silányodtunk, értelem nélküli állatokká, akik esznek, hogy éljenek, és élnek, hogy egyenek, és semmi több. Az egyetlen dolog, ami *mozgat bennünket, a család szeretete.*[55]

Mussolini is a környezete iránti érzelmekkel kívánta betölteni a csalódások után maradt űrt – bár az ő esetében ezek az érzelmek a szeretőjére irányultak. Claretta 1943. október 28-án, valamivel több mint háromhavi elszakítottság után (melynek egy részét családja több tagjával együtt börtönben töltötte) telefonhívást kapott, hogy jöjjön a Garda-tóhoz, a gargnanói Villa Feltrinellibe, ahol Mussolini

megszállt. Miközben egy német SS-tábornok kocsijában a találkozás helyszínére tartott, a lány rózsafüzért morzsolt, és a reménytelen ügyek védőszentjéhez, Szent Ritához imádkozott segítségért, hogy zilált idegei megnyugodjanak. A viszontlátás a szokásos hevességgel zajlott le:

> Érzem, elájulok. [...] Fogja a kezemet, és megtart. Nézzük egymást, hevesen remegünk. [...] Némán belépünk a szobába, a tekintetünk nem ereszti a másikét. [...] Aztán leülünk a pamlagra. [...] Lassan megjön a hangom, és sokáig beszélgetünk. *Ő keserű, lesújtott, undorral teli* – a szegény, megfeszített Olaszországról beszél, azokról az olaszokról, akik néhány óra leforgása alatt mindent tönkretettek, a mártíromságáról – az elszenvedett megaláztatásokról. A gyötrelemről annak láttán, hogy húsz év munkája ment semmibe. [...] Fázni kezdünk. Ágyba bújunk, és egész este egyfolytában beszélgetünk. [...] Elmeséli, hogy örökké rám gondolt, minden órában, minden pillanatban, minden percben, és hogy mélységesen szeret, hogy én vagyok élete utolsó és igaz szerelme. [...] Én vagyok a lelke, mondja, és hogy a jövőnk, ahogy az ország jövője is, a háborútól függ.[56]

A keserű és csalódott Mussolini, amennyire csak telt tőle, minden erejét összeszedve igyekezett érvényesíteni tekintélyét a Salòi Köztársaságban. Szenvedélyes felhívásokat intézett a „szülőhaza" védelmére az előrenyomuló brit és amerikai erőkkel szemben – és persze a király, Badoglio és a július 25-i többi „áruló" ellen. 1944 januárjában a Nagytanács ülésén ellene szavazókból ötöt kivégeztetett Veronában. Köztük a vejét, Cianót. Ugyanakkor a korai fasizmus polgárellenes szellemének újraélesztésével megpróbálta maga mellé állítani a tömegeket; gyökeres változtatásokat vezetett be: nagyvállalatokat államosított és munkásküldötteket emelt be az igazgatótanácsokba. De hiába volt az összes ilyen intézkedés, a kormány minden igyekezete, hogy összekösse a köztársaságot „a hazával", hogy Mazzini, Garibaldi és a risorgimento többi hősének a nevével lelkesítsen, a németek uralta bábállamot aktívan csak egy elenyésző kisebbség támogatta. Ez a dühös, fanatikus és egyre elszigeteltebb

kisebbség a durva, nagyrészt a nácik által működtetett biztonsági erők rogyadozó hálózatának védelme alatt állt.

Akik a köztársaság Graziani marsall vezette kis létszámú, sorozott katonákból álló hadseregében találták magukat, zömmel érzéketlennek bizonyultak a fasizmus csábítására. Közéjük tartozott Danilo Durando milánói egyetemi hallgató. Danilót 1944 februárjában sorozták be, és Németországba küldték kiképzésre. Gyűlölte a németeket („ti, akik kiválasztott fajnak tartjátok magatokat [...], ti, akik az oktatásokon arra tanítotok bennünket, hogy kegyetlenkedjünk a foglyokkal, vessük meg, sőt öljük meg őket, ha gondot jelentenek [...], mitől lennétek ti a legkülönbek?"). És amikor Mussolini eljött megszemlélni Danilo ezredét 1944 júliusában, a fiatalember már semmi ösztönzőt nem talált a tőle pár lépésre álló, egykor magával ragadó vezérben: „Csúnya: az arca tele van májbajra való bíbor foltokkal. Össze van esve, sovány." Két hónappal később, amikor az Alpokba, a francia határra vezényelték, hogy védje Olaszországot az előretörő szövetségesekkel szemben, elkeseredetten igyekezett meggyőzni magát (és talán azokat, akik később a naplóját olvashatják), hogy ő „a hazáját" szolgálja, nem pedig a „bűnözők" és „hiénák" vezette „kis fasiszta köztársasági államot":

> Haza? Igen, bizonyos pillanatokban érzem, hogy ez a nagy anya létezik, még ha az olaszok most nagyrészt undorító, alaktalan, hitvány tömeg is. [...] Én, szegény hegyivadász itt, a hegyormok és hegyhátak között, érzem, hogy a Haza még itt van, mások kiontott vére árán. Valami elpusztíthatatlan, halhatatlan, ami mártírok ezreinek áldozatára épül, vérre és fájdalomra. [...] Én nem vagyok fasiszta, ahogy a bajtársaim sem azok. Olaszok vagyunk. Áldozatunknak nincs becsülete. Sőt nevetnek rajta. Minden elveszett. Tudom, holnap, ha visszatérek, gúnyolódni fognak rajtam. [...] Nem bánom: éppenséggel pontosan ez az, amiért kitartok. Én csak a hazámért vagyok itt. Ennyi elég. [...] Meg fogom mutatni, hogy van még, aki képes szenvedni mindvégig, hogy holnap senki ne mondhassa: az összes olasz mind egy szálig gerinctelen."[57]

Danilo meggyőződésében, hogy a magáénak vallott haza azokból áll, akik a múltban életüket adták a hazafiság eszméjéért, olyanok is osztoztak, akik most azért fogtak fegyvert, hogy a Salòi Köztársaság támogatóit megöljék. Az 1943 őszén a német és olasz hatóságok elől menekülő katonákból ellenállási mozgalom alakult ki, ennek tagjai is a risorgimentohősök örököseinek vallották magukat. Rendszeresen fohászkodtak Garibaldihoz és Mazzinihoz, hivatkoztak „Olaszország becsületére", „a haza eszméjére" és „a nemzet függetlenségére".[58] Közvetlenül a sokk után, amivel Mussolini bukása és a fegyverszünet bejelentése járt, sokan nagyon nehéznek találták, hogy bármiféle világos politikai álláspontot is elfoglaljanak. Ám célkitűzéseik idővel rendszerint kikristályosodtak, amikor 1943–44-ben az ország északi és középső részén gomba módra szaporodó kommunista, szocialista, kereszténydemokrata és más antifasiszta pártok szószólói fokozatosan beszivárogtak a partizánalakulatokba, és kezdték bűvkörükbe vonni őket.

Az ellenállási mozgalom terjedésével egyre elkeseredettebbé váló polgárháborúban olaszok harcoltak olaszok ellen. A fasizmus két központi eleme, az erőszak dicsőítése és a humanitárius értékek elutasítása jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Salòi Köztársaság haderői különösebb lelkifurdalás nélkül vadállati módon bánjanak az ellenféllel. Ugyanakkor kegyetlenkedésre sarkallt az a mozgatórugó is, hogy a vereség megaláztatását csillapítandó megmutassák: tudnak olyan könyörtelenül viselkedni, mint náci szövetségeseik. Kínzás, erőszak, nyilvános kivégzések, tetemek közszemlére tétele (gyakran a bűneikre utaló trágár feliratokkal ellátva) és a partizánoknak segítséget nyújtó egész lakóközösségek likvidálása mind-mind a küzdelem megszokott kísérőjelenségei lettek. Az ellenállás méretéről alkotott becslések igen eltérőek. „Tömeges" népfelkelés, ahogy a kommunista mitológia később beállítani próbálta, nem történt, de a résztvevők száma minden bizonnyal egyáltalán nem volt elhanyagolható. A salòi kormány 1944 kora nyarán megerősítette, hogy több mint 80 ezer „lázadó" van szabadlábon. 1945 tavaszára, amikor a szövetségesek áttörték a német védelmi vonalakat az Északi-Appenninekben, és behatoltak a Pó völgyébe, ez a szám valószínűleg megkétszereződött. A hivatalos adatok

szerint 1943 szeptembere és 1945 áprilisa között több mint 44 ezer partizán vesztette életét, és további tízezer civil halt meg a megtorló akciókban. Az ugyanebben az időszakban elesett fasiszták pontos száma nem ismeretes.[59]

Az észak-olaszországi polgári lakosok által a háború utolsó hónapjaiban írt naplók arról tanúskodnak, hogy a helyi közösségek a kábult beletörődés, a zavarodottság, a félelem és a gyűlölet közt ingadoztak. És a gyűlölet különböző irányokban talált magának csatornát, nagyon gyakran különösebb értelem nélkül, olykor a politikai vonzalomtól és beállítottságtól teljesen függetlenül. A németek iránti általános utálathoz a Salòi Köztársaság biztonsági erőivel szembeni széles körű harag társult. De mint egy idős faenzai orvos, Giovanni Collina Graziani hangsúlyozta „krónikájában", amelyben (mintegy a helyi napilapok hiányát pótolandó) részletesen rögzítette, hogy mi történt a romagnai kisvárosban a fegyverszünet és 1945 nyara között, a haragban nem is annyira a „fasizmus" elleni kiterjedt vagy mélyen gyökeredző szembenállás tükröződött, mint inkább a bosszúság, hogy a kormánynak nem sikerült jobban megvédenie a lakosságot a német megtorlásoktól. Naplójának vezérmotívuma a tompultság, az éhínség, a szegénység és a rettegés volt („a deportálásoktól jobban féltek, mint a légibombázásoktól"). Ugyanakkor a Mussolinival és a fasiszta hatóságokkal szembeni ellenszenvet jelentősen tompította az a hiedelem, hogy ők ugyanannyira a nácik áldozatai, mint mindenki más.[60]

Sok vidéki körzetben a parasztság könyörtelenül a kormány pörölye és a partizánok üllője közt találta magát – az előbbi kegyetlen büntetéseket osztogatott azoknak, akik segítették a „lázadókat", az utóbbiak pedig rászorultságukban gyakran fenyegetőzve-követelőzve zsaroltak ki élelmet, szállást vagy információt. Don Antonio Borghi, a Bolognától délre eső kis hegyi falu, Castel del Rio papja 1944-ben megörökítette a rá és híveire nehezedő folyamatos nyomást, amin tovább rontott az a körülmény, hogy nyár végétől a falucska közvetlenül a frontvonalba került. Don Antonio érzékeltette, hogy a németektől való irtózás nem járt együtt a partizánok iránti különösebb szimpátiával. Májusban arra kötelezték, hogy olvassa fel

gyülekezetének, majd függessze ki a templomban azt a polgármesteri rendeletet, hogy aki a „banditáknak" bármiféle segítséget nyújt, azt főbe lövetik, és bármelyik helység, amelyik szállást nyújt nekik, fölperzseltetik és földig romboltatik. „Nem nehéz elképzelni a rémületet, ami elfogta a két tűz közé, a partizánok és a németek közé szorult lakosságot, a mindkét oldalról érkező fenyegetéseket és a büntetéseket, amelyeket ez vagy az a fél rótt ki attól függően, hogy történetesen épp ki érvényesíthette az akaratát."

Don Antonio mélyen ellenszenves képet festett a partizánokról. Gyakori élelemszerző portyáik a faluban – melyekkel elkerülhetetlenül kockára tették a helybeliek életét – az ő beszámolójában semmivel se voltak kevésbé brutálisak, mint a német katonák akciói. Nem tudni, hogy Don Antonio mennyire pontosan tükrözte a parasztok érzéseit. Meglehet, pontosan, bár a szükséget szenvedő „keresztény" felebarátok iránti irgalmasság hagyományos érzése valószínűleg segített elvenni a súlyos veszélybe sodortatás miatti harag vagy neheztelés élét. A pap ellenségességét nyilván részben az okozta, hogy a partizánok közt többségben voltak a baloldali vonzalmúak és az egyházellenesek. Októberben egy lelkésztársától hallotta, hogy az ellenállók bevackolták magukat a közeli Montefune templomába, ott tüzet gyújtottak, és vastagon bekormozták a falakat. A tabernákulumot konzervek tárolására használták. Mindennek tetejébe a női partizánokkal „durván megszentségtelenítették Isten házát".[61]

Castel del Riótól északnyugatra, a lombardiai Casteggióban egy másik papot, Don Luigi Serravalét hasonlóképpen aggasztotta a partizánok viselkedése. A fegyverszünet teljesen összezavarta („Ó, Uram, irgalmazz nékünk! Mentsd meg Hazánkat! [...] Szinte már ott tartunk, hogy nem tudjuk, kik a szövetségeseink és kik az ellenségeink"), és sem a szövetségesek előrenyomulása, sem az ellenállási mozgalom terjedése nem töltötte el különösebb bizakodással. 1944 szeptemberében egy csoport lejött a hegyekből, gépfegyvertűz alá vett egy német teherautót, és a lövöldözésben életét vesztette egy fiú, aki a töltényhüvelyeket akarta összeszedni. Don Luigi naplójában „a lázadók vagy, ahogy előszeretettel nevezik magukat, partizánok vagy hazafik" sajnálatos tevékenysége eredményeként jegyezte fel az esetet. A rá kö-

vetkező év április 26-án a partizánok elfoglalták a várost, és rápa-rancsoltak, hogy húzassa meg a harangokat, mert a háborúnak vége. Don Luigi elborzadt a győztes katonák viselkedésén, attól félt, hogy vendettát szabadítanak el „a keresztény béke, az Úr békéje, az igazi béke" helyett:

> Nagyon nem tetszett, hogy az a partizán, aki azért jött, hogy kongas-sam meg a harangokat, azt mondta egy asszonynak, aki sírt a mise alatt, mert a németországi fogságban levő két fiára gondolt, akik közül az egyik már október óta nem írt neki: „Föl a fejjel, Signora! Ha valami baj történne a fiaival, meg lesznek bosszulva. Magam gondoskodom róla! Ma reggel bosszultam meg a testvéremet, amikor két fasisztát megöltem Casteggióban", tette hozzá.[62]

A nagyobb városokban, ahol a munkásosztály körében fennmaradtak a helyi szocialista hagyományok, valószínűleg jobban elfogadták az ellenállást, mint a falvakban. A Dolomitok lábánál fekvő Bellunóban például, a Borgo Prà nevű művésznegyedben élő fiatalemberek büszkén nyújtottak segédkezet a helyi partizánalakulatoknak. A menetelés Rómába előtt a Borgo a rohamosztagosok célpontja volt. A fasiszta hatóságok több mint húsz év elteltével is gyanakvó szemmel méricskélték, és „kis Oroszország" gúnynéven emlegették a negyedet. Csakhogy a környéken nem mindenki táplált baloldali érzelmeket, ahogy ez Peppino Zangrando iskolás diáknak a háború utolsó hónapjaiban vezetett naplójából is kiderül. Akadt néhány fasiszta, „akik csak nappal merészkedtek elő, és sosem egymagukban". Közéjük tartozott valaki, akit különösen gyűlöltek: terepszínű egyenruhában grasszált, Beretta gépkarabéllyal és kézigránátokkal felfegyverkezve. Azzal traktálta a nőket, hogy a németek hamarosan győznek, mert van egy bevetésre kész, halálos „titkos fegyverük". „Amikor felbukkan, a nők abbahagyják a beszélgetést a cukor-, liszt- meg szappanhiányról, és hazamennek, nehogy rossz hírbe keveredjenek."[63]

A város más részein azonban általános közönnyel viseltettek a partizánok iránt. Peppino az újonnan épült Cadore negyedben lakott, ahol nagyrészt közmunkások éltek, sokan közülük délről vándoroltak be

(„afrikai menekültek"). Itt az „igazi kollaboránsok" kizárólag a vendégmunkások közül kerültek ki. Akik a városban dolgoztak, állapította meg Peppino, se nem támogatták, se nem ellenezték az ellenállást; egyszerűen igyekeztek lehetőség szerint boldogulni, ha kellett, kihasználták a feketepiacot, és várták, hogy a dolgok visszatérjenek a rendes kerékvágásba: „Általában az emberek azt mondják, torkig vannak a politikával és a háborúval." Megfigyelte, hogy a köztársasági hadseregben szolgálók asszonyait nagy irigység övezte, ők ugyanis járadékot kaptak és plusz ingyen fejadagot. A parasztokra is nagyon haragudtak:

> A fiúk megvetik a parasztokat, mert úgy hírlik, meggazdagodnak a feketepiacon, a mi rovásunkra, akik a városban élünk. Azt is hallottam, hogy sok paraszt gyűlöli a partizánokat, mert fizetség nélkül elveszik a teheneiket, cserébe adnak egy darab papírt azzal az ígérvénnyel, hogy a háború után fizetnek. Sokan szívesebben adják teheneiket a németeknek: érthető, mert ők azonnal fizetnek. [...] Úgy látom, a parasztokkal mindenki nehezen boldogul.[64]

A Borgo Prà-i fiúk és a Cadore negyedbeliek közt olykor feszültté vált a viszony: „Bennünket fasisztának, önmagukat pedig partizánnak nevezik, és aztán repülnek a kövek." Peppinónak voltak unokatestvérei az ellenállók közt, és ő maga jól kijött a borgós fiúkkal, focizott velük. De a gyász és a szenvedés közös élménye általában mérséklően hatott a kölcsönös sértegetésekre és a ki-kiújuló csetepatékra. A halál, mint Peppino 1945 februárjában megfigyelte, annyira megszokottá vált, hogy addigra már szinte észrevétlenül beépült a mindennapi életbe és az élőbeszédbe:

> Az emberek temetésekre járnak és gyászolnak, ez igaz. De másnap folytatják keserves életüket, ahogy addig, várják az újabb halálhíreket, és igyekeznek elkerülni, hogy valami rossz érje őket. A fiúk olyanokat mondogatnak, hogy valakit „kipurcantottak", valaki mást „likvidáltak", megint mást „kinyiffantottak". Használatos a „kinyírták" kifejezés is, ami nyilvánvalóan paraszti eredetű, mert a metszési munkálatokra utal; a műveltebbek úgy fogalmaznak, hogy az illető „átadta fehérjéit az anyatermészetnek".[65]

Peppino 1945 februárjában töltötte be a tizennegyedik évét, de neki és családjának nemigen volt kedvük ünnepelni. Abban a hónapban tudták meg, hogy a németek által elfogott partizánok között több rokonuk is van. Amikor a háború a végső szakaszába lépett, az ellenállási mozgalom a Belluno környéki hegyekben már jó ideje egyre erősebb lett. A fasiszta csapatok elleni támadások fokozódtak, és kegyetlen megtorlásokat vontak maguk után. Március 10-én kihoztak a börtönből tíz partizánt, és három német katona néhány nappal korábbi meggyilkolásáért bosszúból a város melletti erdőben felakasztották őket. Peppino unokatestvérei nem voltak a kivégzettek közt. Egy hét múlva a fiú azt hallotta, hogy négy holttest lóg lámpavasakon a város főterén. A helyszínre sietett. Útközben megtudta, hogy a nácik arra kényszerítettek egy fiatal partizánt – egy nála alig idősebb lányt –, hogy hóhérként működjön közre, és tegye a hurkot az elítéltek nyakába. A Piazza Campitellón borzalmas látvány fogadta. Az unokatestvérei ugyan ismét megúszták, de Peppino az áldozatok között két ismerőst látott:

> A legközelebbi nem ismerős, de előttem jobbra, a liget irányában ott van Bepi, és kicsit távolabb, balra Ciro. Hideg szél fúj át a téren, lebegteti a négy férfi nadrágját, fejük a vállukra bicsaklik, és a nyelvük kidagad. Pár német kerekezik biciklivel az akasztófák alatt, és a kimázolt arcú lányok, akiket a vázra ültetve visznek, kacarásznak, és Bepi nadrágját húzkodják elhaladtukban.[66]

Piazzale Loreto

Télen a harcok némileg elcsendesedtek, de 1945. április elején az amerikaiak és a britek újra támadni kezdték a német vonalakat az Appenninekben. Gyorsan áttörtek a Pó völgyébe. Április 21-én elérték Bolognát, és a rá következő néhány napban a többi északi nagyvárost. Pár helyen, például Milánóban, a helyi partizánalakulatoknak sikerült felszabadítaniuk a várost a szövetségesek megérkezése előtt. Miközben a németek visszavonultak, a svájci és az osztrák határra vezető utak megteltek menekülő katonákkal. A partizánok mindenütt úttorlaszokat állítottak, magas rangú fasisztákat kerestek. Április 27-én reggel az 52. Garibaldi brigád kommunista partizánjai a Comói-tó nyugati partján fekvő kisváros, Dongo déli határában megállítottak egy gépkocsikból, teherautókból és páncélozott járművekből álló oszlopot. Többórás alkudozás után beleegyeztek, hogy a németek továbbmehetnek, de kikötötték, hogy minden olaszt át kell adniuk. Az egyik teherautó végében egy pokróc alatt felfedezték a német rohamsisakot és katonaköpenyt viselő Mussolinit.

A dongói városházára vitték. Itt csatlakozott hozzá Claretta: őt és a bátyját spanyol konzulnak és feleségének álcázva ugyanabban a gépkocsioszlopban találták meg. A Duce az éjszakát őrizetben töltötte egy bonzanigói parasztházban a szeretőjével, miközben Milánóban az ellenállási vezetők arról vitáztak, hogy mi történjen vele. Néhányan arra hajlottak, hogy adják ki a szövetségeseknek; a többség azt akarta, hogy statáriális népbíróság ítélkezzék fölötte. Másnap, az események legvalószínűsíthetőbb változata szerint, Walter Audisio, az ismert partizán és kommunista egy fegyveres egységgel Bonzanigóba érkezett. Mussolinit és Clarettát egy várakozó gépkocsihoz kísérte (Claretta magas sarkú fekete bőrcipőben botladozott a nedves macskaköveken). Az autó rövid út után Giulino di Mezzegra falucskában, a Villa Belmonte kapujánál megállt, és a párt kiszállították. Hogy Audisio felolvasta-e a halálos ítéletet („A szabadság önkéntesei hadseregének főparancsnoksági rendeletére igazságot szolgáltatok az olasz népnek"), az nem egyértelmű. Valószínűleg nem olvasott fel semmit. Claretta magához ölelte Mussolinit. Audisio rászólt, hogy eressze el. Meghúzta géppisztolya ravaszát. A fegyver csütörtököt mondott, kölcsön kellett kérnie egy másikat, egy francia gépkarabélyt, amelyet az egyik előző nap letartóztatott fasisztától vettek el; csövének a végére egy kis nemzetiszín szalag volt kötve. Audisio leadott egy rövid sorozatot, Mussolini szinte rögtön meghalt. Tíz perccel múlt délután négy óra. Claretta nem állt félre, így a golyók vele is végeztek – úgy tűnik, nem szándékosan. Audisio ezután Dongóba hajtott, hogy felügyelje további tizenöt, a partizánok által elfogott fasiszta vezető kivégzését. A Comói-tóra néző főtéren április 28-án késő délután agyonlőttek közt volt Alessandro Pavolini, 1943 szeptemberétől az újjászervezett fasiszta párt titkára,

valamint Nicola Bombacci, az Olasz Kommunista Párt alapító tagja, aki a harmincas évek végén csábult át a fasizmushoz, és lett Mussolini hű támogatója, barátja a Salòi Köztársaságban. A végső tűzparancs kiadása előtt az elítéltek karjukat fasiszta köszöntésre emelték, és azt kiáltották: „Éljen Olaszország!" Audisio állítólag dühösen rájuk förmedt, hogy miféle Olaszország, amire ezt a választ kapta: „A mi Olaszországunk, nem a tiétek, árulók." Bombacci az elmondások szerint így kiáltott: „Éljen Mussolini! Éljen a szocializmus!" Pavolini utolsó szavai ezek voltak: „Éljen Olaszország! Éljen a fasizmus!"[67] A kivégzettek holttestét ezután teherautóra hajították, amely Milánóba indult, de útközben megállt, és felvette Mussolini és Claretta tetemét. Április 29-én a hajnali órákban érkeztek meg a város északkeleti sarkában fekvő Piazzale Loretóra.

Antal Mazzotti svájci származású fiatal újságíró ott volt a reggel a Piazzale Loretóra tóduló sokezres tömegben, hogy tanúja legyen a fasizmus utolsó, hátborzongató felvonásának. Antal már hónapok óta kereste az arra utaló jeleket, hogy az Olaszországra szakadt katasztrófa pálfordulást hozhat az egyszerű emberek viselkedésében, és elvezethet a Mussolini rendszerét jellemző elvtelen alkalmazkodás, érzelmi befolyásolhatóság és a felelősség előli menekvés elutasításához. Időnként feltámadt benne a remény. 1944 tavaszán kedvenc milánói antikváriumának tulajdonosától megtudta például, hogy a ponyvairodalom – romantikus olvasmányok és rémregények – iránti keresletet kezdi utolérni a történelem, politika, filozófia, szociológia és a vallás iránti fokozott érdeklődés (kiugróan fogyott Giuseppe Ricciottitól a *Jézus Krisztus élete*). Mint naplójában írta, elgondolkoztatta „ez a kultúrára és igazságra való szomjúhozás, az irány megtalálására való igény, az útmutatás iránti vágy a diktatúra által örökül ránk hagyott vákuum, szellemi káosz és az eszmék zűrzavara közepette".[68]

Az április végi milánói jelenetek azonban egy kellemetlen déjà vu érzést hagytak benne. A belváros utcái hemzsegtek a nemzetiszín zászlókkal, vörös kokárdákkal és ökölbe szorított üdvözléssel tüntető emberektől. „Fasisztáknak nyoma sincs." És amikor a partizánok győzelmi felvonulást tartottak a dóm előtt, Antal szeme megakadt három, piros sapkát és rövidnadrágot viselő lányon, szájukban cigaretta, a vállukon

géppisztoly: erősen emlékeztettek a Salòi Köztársaság női segédszolgálatosaira (bár ez utóbbiak szoknyát hordtak). Az antifasizmus (legalábbis kommunista változatában) és a fasizmus láthatólag ugyanannak az éremnek a két oldala volt. Mindkettő annak a „rosszindulatú erőnek" a kifejeződése, írta, amely „új parancsszavakat és új szimbólumokat" hoz létre anélkül, hogy megváltoztatná a politikai egyenlet alapvető elemeit: „Zsarnokság legfelül, hiszékenység és alkalmazkodás legalul: új tömegek és új kisebbségek szomjaznak a hatalomra, és képesek újra megtéveszteni." Nincs új a nap alatt: „Az egyik politikai mitológia átvedlik a másikba."[69]

A Piazzale Loretón, április 29-e reggelén Antal elég közel tudott menni, hogy lássa a holttestek elrendezését. Mussolinit nekitámasztották Clarettának. Feje a lány mellén nyugodott, jobb kezébe fasiszta pártzászlót dugtak. Az arca sápadt, beesett és merev volt, a szája félig nyitva; állkapcsa groteszk fintorba torzult, ami egyszerre volt „bestiális" és „otromba". Claretta mintha csak aludt volna. A körös-körül hullámzó tömeg szidalmakat ordibált, tombolva ismerte fel a többi holttestet. Voltak, akik leköpdösték a hullákat, mások beléjük rúgtak. Antalt felemás érzelmek ragadták el: egyrészt „kielégültséggel határos bosszúálló harag", miközben hatalmas közmegvetést érzékelt az ember iránt, aki felelős volt mindazért, ami Olaszországgal történt, másrészt viszolygás a halottakkal szembeni tiszteletlenség láttán. Egy darabig bírta gyomorral a jelenetet; azon tűnődött, hogy „a gonoszság örvénye" talán egy másik gonoszságért kiált, „mindenkit ugyanaz a tragédia ragad magával, mindenki hol áldozat, hol hóhér". De egy idő után muszáj volt távoznia, és hazament, hogy feljegyezze benyomásait a naplójába.

Néhány óra múlva visszahúzta a Piazzale Loretóra az a tudat, hogy ez egy emberi léptékben hatalmas jelentőségű esemény, Olaszország történelmének meghatározó mozzanata:

> Amíg távol voltam, a 18 holttestet néhány méterrel előrébb vonszolták. Négyet, köztük Mussoliniét és Petacciét, a lábuknál fogva, fejjel lefelé, mint a lemészárolt állatokat, a szomszédos benzinkút vasrácsára akasztottak. Azt mondták nekem: ezt azért csinálták, hogy a legtávo-

labb állók is láthassák Mussolinit és a nőt. Az ingükből, ami maradt, az most szétnyílt, látni engedte a négy fehér csupasz mellkast. A hatalmas, irdatlan és mohó tömeg egyfajta szüntelen, mély, monoton morajjal kavargott-tolongott azon a roppant nagy téren. Néhányan egyenesen álltak a rácsozat tetején, mintha őrködnének, vagy egyszerűen csak lenyűgözte őket a roppant embertömeg látványa. Egyiküknél géppfegyver volt, időnként nevetve meglóbálta. Negyedóra múlva megint úgy éreztem, torkig vagyok mindennel, és képtelen vagyok ott maradni és megbirkózni egyrészt a halottak látványával, másrészt az élők ijesztő áradatával. Eljöttem, dühödten törtem utat magamnak a könyökömmel, kétségbeesetten igyekeztem megszabadulni a torkomat fojtogató gombóctól. Mint a bokrot, szidtam mindenkit – és Isten tudja, miket nem mondtam –, beleértve azt a mocskos barom tömeget is, amely a múltban rendszeresen kitódult bármelyik térre, hogy örömittasan éltesse Mussolinit.[70]

Epilógus

A torinói egyetemi hallgató, Zelmira Marazio nem akarta látni a Mussolinit ábrázoló drámai fényképet a *Gazetta del Popolo* április 30-i címlapján. Nővére dugta az orra alá, miközben ő a díványon feküdt: „Nézd csak meg, hogy végezte Mussolini! A lábánál fogva akasztották fel Milánóban. [...] Ez ő, a te istened."[1] Zelmira egyike volt a Salòi Köztársaság fegyveres erejébe önként jelentkező ötezer-valahány női segédszolgálatosnak, és amikor igyekezett elszámolni magában a láthatóan elpazarolt bizalom éveivel, a fasizmus bukása, de különösen a Duce halála mély lelki válsághoz vezetett az életében. Emellett közvetlen veszélybe is került. A háború utolsó szakaszát Észak-Olaszországban a megtorlások ördögi köre jellemezte, amely nem ért véget 1945 áprilisában; az elkövetkező két évben a becslések szerint legalább húszezer fasisztát kutattak fel és gyilkoltak le. Köztük tucatszámra női segédszolgálatosokat.[2] Válaszul az olyan titkos alakulatok, mint a Mussolini Rohamosztagok, az Olasz Bolsevikellenes Front és a Forradalmi Akciófasciók még jócskán az ötvenes években is folytatták terrortevékenységüket a fasizmus nevében.

Zelmirának, ahogy olaszok millióinak is, akik különböző mértékben kötelezték el magukat Mussolini rendszere mellett, távolról sem volt egyszerű az átmenet a fasizmusból az új demokratikus köztársaságba, amely hivatalosan az 1946. június 2-i népszavazással jött létre. Zelmira

esetében az átállás folyamatát tovább nehezítette az a körülmény, hogy politikai meggyőződése szorosan összefonódott vallási hitével. Nem volt könnyű úgy elhajítani az egyiket, hogy azzal ne rombolja a másikat. A háború vége után még heteken át naponta eljárt a templomba azzal a családdal, amelyiknél menedéket talált, és közös magányukban morzsolták az olvasót, ismételgették a fasiszta „legionárius imát". Nem tudták rászánni magukat, hogy megváltoztassák az utolsó sorokat: „Mentsd meg Olaszországot, Olaszországot és a Ducét, örökkön-örökké, szépséges halálunk órájában." Nem akarták elfogadni, hogy Mussolini meghalt: „Nekünk megmaradt szépnek, nagynak, sugárzónak, olyannak, amilyennek szerettük." De voltak gyötrő kételyeik. Hogy hagyhatta el Isten a „szegény dolgos" olaszokat, és adhatta a győzelmet a kalmárlelkű szövetségeseknek? Hogy hagyhatta, hogy a Duce, a „Gondviselés" küldötte ilyen megalázó módon végezze?

Egy ideig ő és a barátai hiába keresték a választ ezekre a kérdésekre. Végül egy pap adta meg Zelmirának a megnyugvást, amire vágyott: egy gyónás során azt mondta neki, hogy nem a legjobbak győzedelmeskedtek, hanem a legerősebbek, és az ő szenvedése krisztusi szenvedés: „A Megváltót mindenkinél előbb félreismerték, megsértették és elárulták."[3] Ettől a gondolattól megvigasztalódva Zelmira végül valamennyire megtalálta lelki békéjét. Elhagyta szülővárosát, Torinót, és elindult, hogy tanárként újrakezdje életét egy egészen másféle környezetben, Szicíliában. Nem érzett megbánást vagy bűntudatot a múltja miatt: úgy vélte, legalább annyira szerette a hazáját, mint a partizánok. Tanár maradt több mint harminc éven át, és soha nem beszélt a fiatalságáról. Csak élete vége felé döntött úgy, hogy megírja emlékiratait, mint leszögezte, csak azért, hogy „megmutassa, mit jelentett a fasizmus az ő nemzedékének".[4]

Carlo Ciseri egy nemzedékkel volt idősebb Zelmiránál. A fasizmussal sosem azonosult teljes szívvel, de ő is csak nehezen találta a helyét a háború utáni Olaszországban. Számára a Mussolini-rendszer mindent magába foglalt, amit mélységesen fontosnak tartott: hazafiságot, nemzeti egységet, Róma nagyságát, a risorgimento örökségét, birodalomépítést, a katolikus vallás emelkedettségét, a hit elsőbbségét a materializmussal szemben. Csaknem öt évet töltött afrikai hadifogolytáborokban, és amikor 1946 elején hazatért, egy vereségtől megalázott országot talált, amely, csakúgy, mint az első világháború után, ki volt szolgáltatva az ideológiai megosztottságnak, csak ezúttal a kommunisták és a szocialisták az újonnan alakult és az egyház által támogatott Kereszténydemokrata Párttal csatáztak, nem pedig a liberálisokkal. A mélységes kifosztottság érzése kerítette hatalmába:

> Ó, Olaszország [...], ma már nem tudlak olyannak látni, amilyen hajdan voltál, ahogy a festők megfestettek és a költők megénekeltek. Keresem, próbálom lelki szemeim elé idézni újra, de hiába: nem tudom előhívni Carducci és D'Annunzio Olaszországát a mirtuszaival, babérjaival és aranyló narancsligeteivel. [...] Azt az Olaszországot, amelyet láttam, felfogtam, szerettem.[5]

1984-ben bekövetkezett haláláig vezetett naplójában nincs semmi, ami arra utalna, hogy Carlo meggondolta volna magát a fasizmust illetően. Ahogy Zelmirának, a rendszer neki is gyakorlatilag csukott könyv maradt: olyan, amelyről inkább hallgatott, de amely az emlékezetében valószínűleg több jó lapot tartalmazott, mint rosszat. Az első világháború frontjáról hazatérve dühösen megesküdött, hogy soha többé nem ártja bele magát a politikába. Kiábrándultságát Mussolininak sikerült legyőznie, és Carlo csaknem húsz éven át a Ducéról szóló újságkivágásokkal és dicshimnuszokkal töltötte meg naplóját; bálványát mindvégig nagy és jó embernek tartotta. A második világháború után Carlo megint hátat fordított a közszférának. A politika eltűnik a naplójából, nincsenek gondolatok vagy észrevételek sem a múltról, sem a jelenről. Úgy tűnik, szinte kizárólag a családja és a szállodai ügyek kötötték le. Sikeres embernek mondhatta magát: 1956-tól az Arno északi partján álló Plaza Hotel Lucchesi igazgatójaként dolgozott, amely idővel egész sor hírességet látott vendégül.

Sok millió olasz érzett elsöprő késztetést a csendes feledésre. Az egyház buzgón helyeselte ezt a törekvést, és lebeszélte az embereket a múlttal való bármilyen módszeres számvetésről. Mussolini bukása óta folyamatosan megbocsátásra szólított fel, harsányan hangoztatta, hogy a testvéri szeretet keresztény alapelve nem enged teret

a haragnak és a bosszúnak. A rendszerrel való összefonódásáról azzal igyekezett elterelni a figyelmet, hogy kinyilvánította: a kereszténység alapvetően összeférhetetlen a totális állammal. Ezzel gyakorlatilag azt akarta mondani, hogy aki katolikus, az e tényből eredően nem lehetett (sőt, nem is volt) fasiszta, és hogy amin Olaszország keresztülment, arra a legjobb gyógymód az Úrhoz való megtérés és a boszorkányüldözésről való lemondás.[6] Részben ez magyarázhatja a hitélet újraéledését ezekben az években. A neves szocialista, Paolo Treves, aki a háborút a BBC alkalmazásában töltötte Londonban, 1945-ben Olaszországba visszatérve riadtan fedezte fel, hogy a közvélemény milyen erősen pártolja azt a gondolatot, hogy borítsanak fátylat a fasizmusra. *A csend összeesküvése* című cikkében arról a széles körű meggyőződésről számolt be, hogy a fasizmus nemcsak hogy véget ért, de valójában soha nem is létezett, mivel mindenki „kétszínű játékot" játszott: sose hittek benne, „vagyis lezárt fejezet".[7]

Más gondolatmenetek is hozzájárultak ahhoz a nézethez, hogy ami 1922 és 1945 között történt, nem érdemes beható vizsgálódásra. Indro Montanelli jeles újságíró 1945 után azok közé a befolyásos tollforgatók közé tartozott, akik a nemzeti jellem hagyományos sablonjait annak sugalmazására használták, hogy a népesség túlnyomó része nem vette komolyan a fasizmust: az olaszok (a németekkel ellentétben) zsigerből túl anarchisták, túlságosan individualisták, túl engedetlenek, túl kételkedők, túl opportunisták és a szívük mélyén túl humánusak, semhogy valaha is magukévá tették volna a fasiszta ideológiát. A politikai jellegű közömbösítés hasonló folyamatán esett át maga Mussolini is. Az első világháború utáni években az újságok, magazinok, emlékiratok és életrajzok többé-kevésbé úgy ábrázolták, mint egy átlagos, érzéki férfit, egy ripacskodásra és nőzésre hajlamos családfőt: enyhén komikus, még kicsit szánalmas is, nem olyan fanatikus, mint Hitler. Mint a Kereszténydemokrata Párt leendő vezetője, Aldo Moro egy háború vége felé írt cikkében tömören megfogalmazta: a fasizmus teljes kudarcot vallott annyiban, hogy nem tudta befolyása alá vonni az olaszokat: „Nem zavarta meg az eszmék hagyományos és bevett áramait, az életmódot; nem fojtotta el az emberi méltóság, a szellemi és politikai szabadság vezérelvét."[8]

Aligha meglepő, hogy ilyen körülmények közt kicsi volt az általános hajlandóság a szisztematikus megtisztulásra. Ez mélységes csalódást okozott azoknak a különböző antifasiszta pártoknak és csoportoknak, amelyeknek a rendszerrel, a háborúval és az ellenállással kapcsolatos tapasztalataik nyomán az lett a meggyőződésük, hogy a társadalom alapos kitakarítására van szükség ahhoz, hogy az országot kigyógyítsák a bajaiból. 1945 tavaszán Bruna Talluri, egy fiatal idealista nő Sienából, aki 1943 óta közvetlen kapcsolatban állt az Igazságosság és Szabadság nevű mozgalommal és más baloldali szervezetekkel, naplójának megvallotta azt a meggyőződését, hogy az olaszoknak bármi áron, de fel kell vállalniuk a felelősséget azért, ami a fasizmus alatt történt: „Most, az utolsó öt perc hőseinek és kaméleonjainak áradatában, nem szabad semmit sem elfelejtenünk." A helyi Nemzeti Felszabadítási Bizottság felkérte, hogy nézzen utána egy egykori prefektus politikai múltjának. Utánanézett, és jelentette, hogy az illető meggyőződéses fasiszta volt, nem szabad hivatalban maradnia. Erre közölték vele, hogy „téved". Ha a volt prefektus tényleg fekete inget hordott, azt csak azért tette, mert a hivatala megkövetelte tőle. Valójában mindig is „nagy barátja volt a [...] partizánoknak. Ámen!". „Túl gyorsan rohanunk a nemzeti megbékélés felé a »szeressük egymást« zászlaja alatt, ettől én nem várok semmi jót. Egy ilyen helyzetet, amilyent a fasizmus teremtett, az ember nem változtathat meg anélkül, hogy ne nyúljon hozzá az uralkodó osztályhoz, amely támogatta és eltűrte a dolgok ilyen menetét."[9]

1945 után a bármiféle általános tisztogatástól való ódzkodást csak felerősítette a hidegháború kezdete, és az, hogy a kereszténydemokraták, a katolikus támogatottságú centrista párt, amely egészen a kilencvenes évek elejéig uralta a kormányt, vonakodott kitisztítani és kommunistákkal, szocialistákkal feltölteni a köztisztviselői kart. A britek és az amerikaiak nagyjából hasonló okok miatt nem erőltették, hogy az ország szigorú revíziónak vesse alá a közelmúltját. Meglepőbb, hogy a szélsőbal is hajlamos volt előnyben részesíteni a megbocsátást a büntetéssel szemben. Ez részben azért történt, mert a hivatalos marxista értelmezés szerint a fasizmus olyan brutális kapitalista diktatúra, ahol a néptömegek áldozatok (és így nemcsak ártatlanok, hanem

valószínűleg romlatlanok is). De emellett a kommunisták tudatosan hozták meg azt a döntést, hogy megnyitják soraikat az egykori fasiszták, különösen az értelmiségiek előtt, és megengedik nekik, hogy egy új ideológiai ügy szolgálatával vezekeljenek múltbeli tévedéseikért. A megtértek, nehogy a „köpönyegforgatás" vádja érje őket, nemegyszer átírták a múltjukat. Az „eltérő véleményből", amely sok egyetemi hallgatóban munkált, így lett rendszerkritika, és a harmincas évek közepétől megnövekedett radikalizálódási hajlamot visszatekintve „antifasizmusnak" lehetett beállítani.[10]

Jelentős tisztogatás híján a háború utáni állam figyelemre méltó folyamatosságot mutatott a fasiszta időszakkal. Egy 1960-ban végzett felmérés úgy találta, hogy az ország 64 prefektusából 62 Mussolini alatt is köztisztviselő volt. Ugyanez állt mind a 135 rendőrfőnökre és 139 helyettesükre.[11] A hadsereg és az igazságügy sok vezető alakja ugyancsak a fasizmus idején alapozta meg a pályafutását: Gaetano Azzariti, akit 1957-ben az alkotmánybíróság elnökének neveztek ki, 1938 és 1943 között a Faji Törvényszék elnöke volt – ez a bíróság ítélkezett a fasiszta faji törvényekkel kapcsolatos ügyekben. Természetesen e tisztviselők közül nem mindegyik osztotta a fasizmus hevesen liberálisellenes nézeteit: mi több, sokan állították, hogy önvédelemből burkolt antifasiszták voltak, akik pontosan azért vállaltak felelősségteljesen magas állást, hogy így védjenek meg embereket a rendszer gonoszabb megnyilvánulásaitól. A köztársaság hivatali gépezetének elkerülhetetlenül nagy részét olyan férfiak és nők alkották, akiket arra tanítottak, hogy a demokratikus alapelvek korántsem üdvös dolgok.

Így hát a háború utáni Olaszország ellentmondásos üzeneteket küldött a fasizmusról. Egyrészt az ország 1945 utáni újjáépítésében részt vevő főbb politikai pártok nyíltan hirdették elkötelezettségüket az úgynevezett „ellenállási értékek" iránt. Ezek alakították az 1946–47-ben összeülő alkotmányos nemzetgyűlés megfontolásait, amely lefektette a köztársaság erkölcsi alapjait és intézményi rendjét. Az 1948-as új alkotmány szerint a köztársaság a fasizmus ellentétele: demokratikus, liberális és decentralizált. Legyen választott elnöke, parlamentnek alárendelt közigazgatása, arányos népképviselete, erős parlamentje, alkotmánybírósága, önkormányzati rendszere, független igazságszolgáltatása, és egy olyan eljárása, amely a széles nyilvánosság számára teszi lehetővé, hogy törvényeket javasoljon vagy visszavonasson. Továbbá szavatolja a polgári és politikai jogokat. A fasiszta párt újjáélesztését „bármiféle létezhető alakban" tiltották, és egy későbbi törvény súlyos büntetést helyezett kilátásba azoknak a csoportoknak és szervezeteknek, amelyek leszólják „az ellenállás értékeit", valamint azoknak az egyéneknek, akik nyilvánosan dicsőítik „a fasizmus képviselőit, alapvetéseit és módszereit".

Másfelől a gyakorlatban ez a nyílt szembefordulás az ország közelmúltjával számos fronton erodálódott. 1946 decemberében konok egykori fasiszták megalapították az Olasz Szociális Mozgalmat, azt a pártot, amely eszméit közvetlenül a Salòi Köztársaságból származtatta. Háborítatlanul létezhetett, holott Mussolini és rendszere erényeit magasztalta. Az elkövetkező évtizedekben rendszeresen 5 százalék körüli szavazatot szerzett, és 30 képviselőt juttatott a parlamentbe. Más alkotmányellenes dolgok is történtek, és ezt az is bátorította, hogy az egymást követő kereszténydemokrata kormányok a kommunisták megzabolázásának nagyobb fontosságot tulajdonítottak, mint a szélsőjobb elfojtásának vagy elítélésének. Sőt éveken át magából az alkotmányból terjedelmes passzusokat a kommunisták szempontjából egyszerűen elvinek vagy „programadónak" tekintettek, ezért nem alkalmaztak. Így Szicíliát, Szardíniát és az alpesi határterületeket leszámítva az önkormányzatiság egészen a hetvenes évekig nem valósult meg: visszariadtak attól a kilátástól, hogy olyan körzetekben, mint Emilia-Romagna, Toscana és Umbria, ahová a szélsőbal támogatottsága összpontosult, a kommunisták kezébe kerülhet a hatalom. Ugyanakkor az alkotmánybíróság az ötvenes évek végéig nem alakult meg, ami egyszersmind azt jelentette, hogy a fasiszták által bevezetett sok illiberális törvény és jogszabály benne maradt a törvénykönyvben, jóllehet nyilvánvalóan ellentétben állt a köztársaság demokratikus elveivel.

Hogy az „ellenállási értékek" státusa körül micsoda zűrzavar honolt az új köztársaságban, annak különösen fonák képét mutatták a háborús bűnökkel kapcsolatos eljárások. 1946 júniusában a megbékélés szellemében amnesztiát kaptak a politikai és katonai elítéltek,

kivéve azokat, akiket „különösen égbekiáltó kegyetlenkedésekben" találtak vétkesnek. De a bíróság gyakran úgy ítélte meg, hogy azok az atrocitások, amelyeket 1943–45-ben a fasiszták követtek el az ellenállás tagjaival szemben, nem voltak sem „kegyetlenkedések", sem „különösen" brutálisak. Így egy századosról, aki hagyta, hogy alakulatának a katonái megkötözzenek egy női foglyot, kendővel bekössék a szemét, és többszörösen megerőszakoljanak, nem azt állapították meg, hogy „kegyetlenkedést" követett el, csupán „legnagyobb fokú vétséget egy nő becsülete és tisztessége ellen".[12] Ezzel szemben az egykori partizánokat a rendőrség és a bírák gyakran nem az ellenállás harcosainak tekintettek, hanem közönséges bűnözőknek. Ennek megfelelően őket kizárták az amnesztiából. 1954-ben a Legfelsőbb Katonai Bíróság odáig ment, hogy kimondta: a Salòi Köztársaság legitim kormányzat volt, „jóllehet joghibából kifolyólag". Ennélfogva azok, akik érte harcoltak, nem követtek el bűncselekményt, viszont a partizánok irreguláris alakulatok voltak, úgyhogy nem tarthattak igényt a katonai törvények védelmére.[13]

Messzemenő következményei voltak annak, hogy a háborús bűnösökkel szemben nem jártak el következetesen, illetve módszeresen. Azok közül, akiket a fasiszta állam vezető alakjai közül 1945-ben nem fogtak el és nem végeztek ki, sokan elkerülték a súlyos büntetést. Nem került sor a nürnbergivel összemérhető tárgyalássorozatra sem, amelyben nyíltan kimondták volna, hogy a rendszer felelős a második világháború kirobbantásában, és elítélendő a Líbiában, Etiópiában, a Balkánon és másutt elkövetett atrocitásokért, a faji törvényekkel és zsidóüldözéssel fémjelzett belpolitikáért. Ennek következtében a köztársaság nem határolta el magát egyértelműen és nyíltan a fasizmustól – és ez így Olaszország vonatkozásában a külvilág részéről se történhetett meg. A Mussolini-rendszerhez való hivatalos hozzáállásokat övező erkölcsi bizonytalanság rögtön megmutatkozott, amint más országokban kiterjedt vizsgálat alá vonták a rendszer sötét múltját. Amikor a BBC 1989-ben két dokumentumfilmet forgatott Etiópia lerohanásáról, illetve arról, hogy a szövetséges és az olasz hatóságok nem adtak ki 1200 egykori fasisztát, akiket háborús bűnökért köröztek Jugoszláviában, Görögországban és Afrikában, a londoni olasz

nagykövet dühödt tiltakozást nyújtott be, merthogy indokolatlan kísérletet látott a dologban arra, hogy lejárassák Olaszországot Európában. Az olasz állami televízió, a Rai megvásárolta a dokumentumfilmeket, de levetítésükre nem kaptak engedélyt.

„Az ellenállás értékeinek" legállhatatosabb és legeltökéltebb hangoztatói a szélsőbaloldali pártok voltak. Rövid időre a kommunisták és a szocialisták bekerültek az országot irányító koalícióba, de 1947 tavaszán a kereszténydemokrata miniszterelnök, Alcide de Gasperi kiakolbólította őket, s ezzel végérvényesen megtörte a háború utáni antifasiszta frontegységet. Az elkövetkező évtizedekben a kommunisták megmaradtak erős hatalmi tényezőnek az olasz politikai életben, a választásokon rendszeresen megszerezték az összes leadott szavazat egynegyedét-egyharmadát. De sose tudtak kormányra jutni, sose tudták megdönteni a centrista koalíciók hatalmi monopóliumát, melyeknek kifejezetten létérdekük volt, hogy távol tartsák őket a hatalomtól. A kommunisták, különösen a hatvanas évektől kezdve, nagyon igyekeztek, hogy úgy-ahogy Moszkvától független, a demokratikus szocializmus iránt elkötelezett, markáns olasz pártként fogalmazzák meg magukat; ezt a társadalom fölötti szellemi és kulturális „hegemónia" megteremtésével kívánták elérni. De sosem sikerült felülkerekedniük az olaszok többségének mély gyanakvásán és az egyház ideológiai szembenállásán.

E politikai helyzet eredményeképpen az antifasizmus ügyével az olasz köztársaságban legerősebben egy olyan párt azonosult, amely iránt milliók éreztek leküzdhetetlen bizalmatlanságot. A kommunisták lankadatlanul dicsőítették az 1943–45-ös partizánküzdelmeket, és minden tőlük telhetőt megtettek, hogy „az ellenállás értékei" megmaradjanak az állam erkölcsi talapzatának. Kiterjedt intézményi, alapítványi és társadalmi hálózatukat, számos újságjukat és folyóiratukat, valamint meghatározó jelenlétüket az ország vezető írói, rendezői és tudósai közt mind-mind felhasználták arra, hogy egy olyan erős politikai nézetáramlatot gerjesszenek, amelyhez a fasizmus elleni eltökélt harcuk szolgáltatta javarészt az erkölcsi és érzelmi hajtóerőt. Úgy érezték, ennek az ellenállással kezdődött hősi harcnak az elkövetkező évtizedekben még folytatódnia kell a reakció erőivel szemben, amelyek

szerintük ott leselkedtek a köztársaság vékony demokratikus homlokzata mögött. De az antifasiszta gondolatnak ez az árama nem tudott oly módon áthatóvá válni, ahogy a kommunisták remélték, pontosan azért, mert közvetlenül azonosították egy adott párttal – egy olyan párttal, amely ellen a politikai közép és a jobboldal éveken át következetesen és elszántan mozgósítani tudta szavazóit a választásokon.

A baloldal túlsúlya az olasz szellemi életben egészen a nyolcvanas évekig gondoskodott arról, hogy a fasizmus elemzéseinek többsége ideológiai jelleget kapjon. Általánosságban szólva a történészek Mussolini sikerét annak tulajdonították, hogy az egyesítés után az olasz polgárság nemzeti uralkodó osztályként erőtlennek bizonyult. Az érvelés szerint, a földbirtokosok, nagyiparosok és más konzervatív csoportok, amikor az első világháború után szembesültek a szocialisták és a kommunisták forradalmi felhívásával, a baloldal eltiprásáért mint félkatonai erőhöz a feketeingesekhez fordultak, majd annak érdekében, hogy kordában tartsák a tömegeket, és biztosítsák saját örökletes társadalmi és gazdasági hatalmukat, együttműködtek velük a parancsuralmi rendszer létrehozásában. A fasizmus ilyen megközelítése – némiképp paradox módon, tekintettel baloldali beágyazottságára – nagyrészt nélkülözött bármiféle komolyabb szándékot annak vizsgálatára, hogy a Mussolini-rendszer mennyiben volt sikeres az átlagemberek megnyerésében. Politikailag ez érthető volt. Azt sugallni, hogy a fasizmus bármilyen értelemben is „népszerű" lett volna, nemcsak megnehezítette annak hangoztatását, hogy ez diktatúra volt, amelyből az ellenállás „szabadította fel" az országot, hanem szembe is ment a marxista gondolkodás egyik alaptételével, nevezetesen hogy a hatalom mindenekelőtt materiális erőből származik.

A hidegháború vége eltüntette azokat a támaszokat, amelyeken a háború utáni politikai rendszer nyugodott. A kommunizmus vereségével már nem volt szükség a kereszténydemokratákra mint védőbástyára a baloldal ellen. 1991 és 1994 között, miközben a háttérben egyre nőtt a harag a közpénzek országos használata kapcsán, az olasz közéletet negyven éven át monopolizáló pártokat elsöpörte a „Tangentopoli" (Kenőpénzföld) elnevezésű korrupciós botrány. És mivel a Szovjetunió bukásával a kommunisták hiteltelenné váltak, az antifasizmus

és „az ellenállás értékei" a konzervatívok támadásainak szabad prédájává lettek, s nemigen számítottak többnek egy gátlástalan és gonosz eszme vetületénél. Az 1990-es évek közepétől nyilvános össztűz zúdult az ellenállásra és annak minden viszonylatára. Ugyanakkor nagy erőfeszítések történtek a Salòi Köztársaság (és tágabb értelemben véve a fasizmus) támogatóinak rehabilitálására: nemes lelkű hazafiaknak állították be őket, akik egy olyan rendszert szolgáltak, amelynek negatív imázsa nagyrészt az öntömjénező kommunista propagandának tulajdonítható. A revízió ügyének élenjárói az olasz politikát 1994-től csaknem két évtizeden át uraló Silvio Berlusconi támogatói közül kerültek ki. Szövetségesei közé számított az újfasiszta Olasz Szociális Mozgalom örököse, a Nemzeti Szövetség, az a párt, amely az 1996-os választásokon a szavazatok több mint 15 százalékát nyerte el.

Részben azzal összefüggésben, hogy a baloldal igencsak alábecsülte, milyen érzelmi erejük lehet a kulturális töltetű és jobbára megkérdőjelezetlen szavaknak és képeknek, Berlusconi példátlan uralma a média fölött akadálytalanul folytatódott. Népszerűsége nagymértékben abból eredt, hogy ki tudta használni a birtokában lévő televíziós csatornákat egyfajta személyi kultusz ápolására. Közvetlen és erősen bensőséges hangvételével nyerte el támogatói rokonszenvét, az egyszerűség (az átlagember, akinek semmi sem áll közelebb a szívéhez, mint a viccmesélés, a meccsnézés, a dalolás és a flörtölés) és a kivételesség (a rendkívüli tehetség, aki Milánóból, viszonylag szerény családi környezetből a világ egyik leggazdagabb, leghatalmasabb és legtöbbet emlegetett emberévé nőtte ki magát) hihetetlenül hatásos kombinációját sugározta. Ügyesen aknázta ki a reményeket, hogy végre véget ért a második világháborút követően az olasz politikai életet jellemző kormányzati ingatagság, hogy az ő határozott vezetése alatt el lehet kerülni a közfinanszírozás növekvő válságát, és az emberek továbbra is magas színvonalon élhetnek. Politikai szólamait vallási fogalmakkal és jelképekkel tűzdelte tele.[14]

Nem tudni, politikai törekvéseit tekintve Berlusconi milyen fokig vett példát Mussoliniről. Azt is nehéz felmérni, hogy abban a vonzerőben, amelyet a miniszterelnök gyakorolt az olasz közvéleményre, mennyire munkált imázsának a fasizmus által örökül hagyott emlékek

és eszmék bonyolult szövedékével való hasonlatossága. De az kétségtelenül roppant figyelemreméltó, hogy a 21. században még mindig nyíltan ösztönzést és vigasztalást nyújtó személynek tarthatnak egy olyan politikai vezetőt, akinek hitet, lelkesedést és engedelmességet, a másként gondolkodás tilalmát, az erőszak és a háború dicsőítését hirdető mozgalma az ország történelmének legnagyobb erkölcsi és anyagi katasztrófájába torkollt. 2011 decemberében egy sajtókonferencián, egy hónappal azt követően, hogy tíz év gyenge növekedése és túlzott eladósodása után – az országot a költségvetés összeomlásától megmentendő – lemondásra kényszerült, Berlusconi kijelentette, hogy épp Mussolini Clarettának írt utolsó leveleit olvasgatja:

> Azt kell mondanom, magam is átérzem e levelek számos aspektusát. [...] [Mussolininak] igaza volt, amikor azt mondta, hogy Olaszországot kormányozni reménytelen és szinte lehetetlen. [...] Aki Olaszországot vezeti, annak nincs igazi hatalma. Legfőljebb szívességeket kérhet, de nem parancsolhat. A Duce azon tépelődött: „Miféle demokrácia ez?"

Amikor felhívták a figyelmét arra, hogy a fasizmus nem volt kimondottan demokrácia, Berlusconi félvállról válaszolt: „Ó, hát demokrácia volt, csak picit visszafogottabb." Mussolinitól sem állt távol a valóság kontúrjainak elmosása nyelvi hányavetiséggel és emócióval. Arra a kérdésre, hogy neki hány „becsvágyó Clarettával" volt dolga, Berlusconi rávágta: „Százával!" Az összegyűlt újságírók mérvadó hallgatósága nevetésben és tapsviharban tört ki.[15]

Hogy a fasizmusnak az utóbbi évtizedekben milyen mértékben sikerült megszabadulnia a rátapadt gyalázat számos maradványától, az kiviláglik Mussolini holttestének a sorsából. A Piazzale Loretón történt nyilvános halottgyalázás után a Duce tetemét jeltelen sírban földelték el Milánóban a Musocco temetőben. A maradványok holléte azonban nyílt titok volt. 1946. április 22-ről 23-ra virradó éjjel az úgynevezett Demokratikus Fasiszta Párt két tagja Domenico Leccisi vezetésével átmászott a kerítésfalon, és ellopta a tetemet. Néhány hónappal később került elő (fél lába hiányzott) Pavia karthauzi kolostorából, ahová ferences rendi szerzetesek helyezték el. Ezután titokban újratemették

Észak-Lombardiában, a Cerro Maggiore-i kapucinus kolostorban. A család kérése, hogy a maradványokat megkaphassák és eltemethessék Predappio mellett a San Cassianó-i családi kriptában, süket fülekre talált.

1957 májusában Adone Zolit nevezték ki miniszterelnöknek. Zoli a Kereszténydemokrata Párt vezető alakja volt, és 1946-ban erőteljesen támogatta a Kommunista Párt titkárának javaslatát, hogy minden, 1943. szeptember 8-a után elkövetett politikai bűncselekmény tettese amnesztiában részesüljön. Zoli új kormánya azonban nem rendelkezett biztos többséggel a parlamentben, ezért kénytelen volt a szélsőjobb támogatását igénybe venni. Az újfasiszta párt, az Olasz Szociális Mozgalom képviselői közé tartozott Domenico Leccisi, az az ember, aki ellopta a Duce tetemét. Zoli Cesenában született, de a családja eredetileg Predappióból származott, és jól ismerte Mussolini özvegyét, Rachelét. A miniszterelnök egyik első intézkedéseként engedélyezte, hogy a fasiszta diktátor földi maradványai kikerüljenek a rejtekhelyükről, és megtérjenek szülőhelyére. 1957. augusztus 30-án a San Cassianó-i temető kapujánál két kapucinus barát egy amerikai Packard gépkocsi hátsó üléséről kirángatott egy fából készült szappanosládát, benne a Duce tetemével, és átadták Rachelének. Szeptember 1-jén este jobbjukat karlendítésre emelő, állhatatos hívek nagy létszámú csoportja előtt a ládát elhelyezték a Mussolini család mauzóleumának kriptájában.[16]

Az elkövetkező években a fasizmus számtalan híve zarándokolt el a kriptához. A sírbolt egy nagy kőszarkofág, az egyik végéhez erősített fülkében márvány Duce-fej, kétoldalt fasiszta szimbólumok, előtte vendégkönyv, lapjain rengeteg névvel és tisztelgő sorokkal. Az aláírók száma láthatóan viszonylag állandó maradt az évtizedek alatt: a napi több tucattól pár százig váltakozott, bizonyos alkalmakkor meghaladta az ezret, és néha, nevezetes évfordulókon a sok ezret.[17] Sokan úgy érkeztek és távoztak, hogy a nevüket megörökítették volna. 1983-ban eltörölték a fasiszta emléktárgyak árusításának tilalmát, ennek hatására fellendült Predappio látogatottsága: egyszerű turisták és meggyőződéses újfasiszták egyaránt érkeztek. A „történelmi ismeretszerzés" elősegítésének ürügyével most három nagy emléktárgybolt áll a városka főutcáján, a Viale Giacomo Matteottin, ahol bő választékban

árulnak fekete inget, zászlót, egyenruhát, fényképet, festményt, brosúrát és könyvet (túlnyomórészt dicsőítőt), szobrot, naptárt, husángot (manganellót, olyan feliratokkal, mint „molti nemici, molto onore", azaz: sok ellenség, sok dicsőség), bizsut, DVD-t és jelvényt.

Az utóbbi években a fasizmus három legnevezetesebb ünnepe – Mussolini születésének és halálának napja (július 29. és április 28.) és a menetelés Rómába (október 28.) évfordulója – a szélsőjobb tömegrendezvényeinek szolgáltat alkalmat. Az említett dátumokhoz legközelebb eső vasárnapokon a fasizmus hívei általában többezres létszámban gyűlnek össze Predappióban, és a városközpontból a San Cassianó-i temetőbe vonulnak. Nők és férfiak, fiatalok és öregek vegyesen. Sokan fekete inget és fasiszta jelvényt viselnek. Beszédek, dalok hangzanak el, eia-eia-alalàznak és karlendítéssel tisztelegnek. A menet élén egy hatalmas fakeresztet visznek a lefebvre-ista pap, Padre Giulio Tam vezetésével (az atyát az Egyház felfüggesztette, nem szolgáltathat ki szentségeket), aki a rózsafüzért imádkozza. A megemlékezések közösségi helyei között súlyponti szerepet tölt be a Predappiótól néhány kilométerre álló Villa Carpena. Ez volt Mussolini és családjának vidéki nyaralója, 1979-ben bekövetkezett haláláig itt élt Rachele, majd ezt követően legkisebb fia, Romano Mussolini (ismert dzsesszzenész és festő). 2001-ben egy fasisztaszimpatizáns üzletember szerezte meg, aki Mussolini és rendszere vívmányainak jobb megismertetése céljából múzeummá és oktatóközponttá alakította át.

Az a sok tízezer ember, aki San Cassianóba látogatott és bejegyzést írt a Mussolini-sírbolt előtt elhelyezett vendégkönyvekben, kivétel nélkül a csodálatát fejezte ki. A bennük megnyilvánuló érzelmek, miként az elődeik által a Duce magántitkárságának írt levelek, gyakran egészen bensőséges hangot ütnek meg. Túltengenek a vallási közhelyek. Nagyrabecsülésük legfőbb okaként Mussolini országa iránti odaadását, személyes feddhetetlenségét, kommunizmusellenességét jelölik meg, továbbá hogy helyreállította Olaszország nagyságát a világban, egységet és tiszta identitástudatot adott az olaszoknak, védelmet nyújtott az egyháznak, eltökélte magát a rend, a fegyelem és az engedelmesség mellett. Sok esetben úgy szólítják meg, mint olyasvalakit, aki képes lehetett volna megmenteni az országot a zűrzavartól és a romlástól. Gyakran mély sajnálatukat fejezik ki afölött, ahogyan „elárulta" a saját népe. Az alábbiakban reprezentatív válogatás következik az utóbbi évek vendégkönyvi bejegyzéseiből:[18]

Kedves Benito, Andrea vagyok. Nekem és Carlo barátomnak sikerült első nekifutásra 53 embert elhozni ide. Ígérem, hogy ezentúl ez mindig így lesz. (2005. április 25.)

Hódolat az embernek, akinek olyan nagy része volt családom történetében, és abban, hogy emberré váltam! (2005. május 3.)

Csak a pillanatra várok, amikor egy tiszta szellemű bajtárs felkel poraiból, magához ragadja a politikai vagdalkozások és korrupt emberek prédájává vált Olaszország gyeplőjét, és diadalra viszi az országot. Örökké élni fogsz a történelemben és azok szívében, akik harcoltak, továbbra is harcolni fognak azért, hogy emléked fennmaradjon időtlen időkig. (2005. június 26.)

Torinótól Predappióig gombóc a torkomban. Sok-sok kilométer, hogy kifejezhessem hódolatomat a mindannyiunk közül a legnagyobbnak. Büszkeség, hogy fasiszta lehetek, és szomorúság, hogy nem élhettem a rendszer két évtizedében. Dicsőség Olaszország Ducéjának! (2005. augusztus 22.)

Mennyi pozitív és negatív dolgot mondtak már el erről az emberről. Egy biztos: hogy a családja nem gazdagodott meg a pártjából. Ez példa és figyelmeztetés kellene hogy legyen a ma politikusainak. (2005. szeptember 9.)

Ahogy néhány éve megígértem, ma elhoztam hozzád a fiamat is, aki most 20 hónapos. Természetesen ő is balillás. Különös érzés fog el, valahányszor tisztelgek előtted. A mai világban csak egy karizmatikus ember és kiváló harcos adhatná meg nekünk, hogy minket, olaszokat világszerte tiszteljenek, féljenek. Kérlek, gyere vissza! (2006. január 15.)

Vannak örök eszmék. És a te valódi népről alkotott eszméd nem múlhat el, és nem szabad elmúlnia. Olasz csak az lehet, aki hisz benne, hogy a nemzet alapja az identitás, a kultúra és az egységes keresztény gondolat; a hűség és a mások iránti igaz tisztelet; nem pedig a mindennapi hazugságok. Azt mondtad, hogy nagyok lehetünk. Így igaz!!! (2006. március 4.)

E fájdalmas választások után, amikor a vörösök visszatértek a hatalomba, eljöttünk leróni tiszteletünket annak az embernek, aki dicsőséget szerzett Olaszországnak. Főhajtás a Ducénak! (2006. április 13.)

Ciao. Mit írhatnék? Én csak egy 14 éves lány vagyok Bresciából, aki egy 150 lelkes falucskában, Cecinában lakik. Csak annyit tudok, hogy nagy dolgokat tettél Olaszországért. A mi szívünkben, valamennyiünk szívében még mindig élsz. (2006. április 23.)

A vér küzd az arany ellen, a munka a kapitalizmus ellen, a szellem az anyag ellen. Tegnap, ma, holnap büszkeség fasisztának és OLASZNAK lenni! (2006. június 11.)

Nagy Duce, Olaszországnak szüksége van rád. Minket délen teljesen magunkra hagytak; csak benned volt meg a vágy és az akarat egy olyan Olaszországra, ahol mindenki egyenlő. Mi mindig veled vagyunk, még délről is! (2007. július 23.)

Egyedül te hittél az erős és szabad Olaszországban, mindhalálig szeretted népedet. Érdemes vagy arra, hogy így szólítsanak: minden OLASZOK Atyja. Az én szívemben örökre. (2007. augusztus 8.)

Ha láthatnád, szegény Olaszországunk milyen mélyre süllyedt, visszatérnél, újjászületnél egyikünkben! Most és mindörökké. (2007. szeptember 1.)

1945. április 28-án Olaszország meghalt... Nélküled nincs Olaszország. Több mint 50 év után mi, egyszerű emberek még eljövünk felkeresni

téged, tán azzal az imával az ajkunkon, hogy azon az 1945-ös napon nem haltál meg. Olaszország gyászol téged, az emberek a te neveddel fohászkodnak, mert te és csakis te voltál képes naggyá tenni Olaszországot. Te úgy szeretted ezt a hazát, ahogy csak kevesen szeretik. Örökké élni fogsz a szívünkben. Szeretettel. (2007. szeptember 7.)

Ebben a szomorú, jelentéktelen jelenben, ahol a siker hajszolása nem bizonyosságból és meggyőződésből fakad, a TE alakod csak még fennköltebb. Nehéz kibírni nélküled. De teljes gőzzel megyünk előre. HISZÜNK. Nem ENGEDELMESKEDHETÜNK NEKED, de bizton harcolni fogunk. Most ég veled, OLASZORSZÁG DUCÉJA! (2007. október 9.)

Győztünk! A talmi utópiákkal házalók eltakarodtak Olaszország földjéről. Most Bergamóban azért fogunk harcolni, hogy elűzzük az extrakommunista sarlatánokat. Dicsőség a Ducénak! Független Padania. Fekete Padania*. (2008. május 2.)

Csak a te bölcs irányításod alatt lett Olaszország „nemzet", termékeny nemzet, amelyet féltek, tiszteltek és irigyeltek. De annak a népnek, amelyik elfeledi saját történelmét, saját nagyságát, éppannyira nincs jövője, amennyire nem emlékszik a múltjára!! Dicsőség neked, halhatatlan! (2008. május 22.)

Mindig nagyon megindító itt lenni... Ebben a halotti csendben érti meg az ember igazán a HAZA szót... Egy nap talán olyanok leszünk, amilyennek akartál bennünket! Nyugodj békében. Végül megadatott a te igazad: a hazugságokat nem lehet sokáig elrejteni a történelem sodrában...! A „VELLA" CSALÁD. (2009. augusztus 16.)

2009. július 8-án megszületett unokám, Mauro, Olaszország új fia. Beszélni fogok neki Rólad és a Te nagy szeretetedről, amellyel viseltettél eme oly megalázott és megvetett hazánk iránt. Te fogsz példát

* Az Északi Liga a Padania nevet adta Észak-Olaszországnak. – *A szaklektor*

nyújtani neki Akaratból, Szeretetből és Erőből. Viselje Olaszország Isten áldását! (2009. augusztus 17.)

Jóllehet olyasvalaki vagyok, akinek a politikai nézetei ellentétesek a tiéddel, tisztelettel adózom annak az embernek, aki „állítólag" becsületes maradt, hitt olasz identitásában és büszke volt olaszságára, szemben azokkal az érzésekkel, amelyek napjaink arcátlan politikusait vezérlik. (2009. szeptember 12.)

Kedves Duce, minthogy te voltál Julius Caesar igazi örököse, újra kellett alapítanunk a Római Birodalmat. Vajon mit mondanál most, amikor Olaszországot tönkretette a maffia és a kommunisták? Reméljük, hogy a dolgok hamarosan megváltoznak. (2010. január 29.)

Kedves Duce, egy év elmúltával újra visszajöttünk, hogy rád találjunk. A mérhetetlen zűrzavarnak ebben az időszakában van csak igazán szükségünk a te karizmádra és erős személyiségedre Olaszország előbbre jutásához. Te és a fasizmus emléke sose haltok meg. Mindig a szívünkben élsz. Tisztelet és hit a Ducénak! (2010. február 19.)

Csak egyetlen dolgot rovok fel neked: a háborút és annak minden tragédiáját. Minden másban nagy ember voltál, még a bűneidért való kegyetlen és barbár meglakoltatásban is. (2010. április 3.)

Most jöttem Toscanából, hogy újra találkozzam az én Ducémmal, az egyetlen igaz és nagy olasszal, aki elsőként adta a népnek azt az érzést, hogy nemzet. Teljes tisztelettel magamban hordom az eszméket, amelyeket a fasiszta mozgalom adott Olaszországnak... Most éjszaka van... De hamarosan új nap virrad! Az emberek meghalnak, de az eszmék soha. Éljen a Duce! (2010. június 5.)

Mindig is te voltál Olaszország legnagyobb államférfiúja. Szeretted és felvirágoztattad a népedet. Munkát és ideálokat adtál nekik. Sosem felejtünk el... Hamarosan eljön az utódod, és az írmagját is eltünteti a korrupciónak... Benito Mussolini, a nagy! (2011. január 1.)

A Piazzale Loreto szégyenét csak részben törölte el e kápolna méltósága, amely tiszteletet parancsol az egyesült Olaszország uralkodója iránt, aki olyan hírnevet és tiszteletet adott a nemzetnek, amilyennel sem előtte, sem azóta nem rendelkezett. (2011. július 19.)

Ha itt volnál, nem vennél részt ebben a mocskolódásban. Az emberek éhesek, a fiatalok pedig reményvesztettek, nincs munkájuk és nem látják a jövőjüket... Tudom, hogy föntről látsz mindent... VILÁGOSÍTS MEG MINKET! Én folytatom a harcot. NAGY EMBER voltál, a LEGNAGYOBB. Sok tisztelettel. (2011. szeptember 14.)

Olaszország, amelyet annyira szerettél, elveszítette méltóságát a világ szemében. Jóslatod valóra válik: „A történelem majd engem igazol!" Nyugodj békében! (2011. szeptember 30.)

A történelmet a győztesek írják. Ezért van az, hogy közülünk ma csak kevesen értik, mit tudtál örökül hagyni Olaszországnak abban a néhány dicsőséges évben, talán csak ezek voltak azok az évek, amikor a Római Birodalom óta az olaszok igazán büszkének érezték magukat. (2012. március 2.)

Szervusz, Benito, visszajöttem... Itt vagyok, hogy tiltakozzam ezek ellen a tolvajok ellen, akik meggyilkolják a mi Olaszországunkat... Nem tudom, kijutunk-e valaha és mi módon ebből a KÁOSZBÓL... Megint csak annyit mondhatok, a te eszméd volt a legjobb, és nagyon remélem, hogy visszatérhetünk, ha nem is pontosan ahhoz, ami korábban volt, de legalább valami ahhoz közelítőhöz... Nekünk egy nagy VEZÉR kell, aki tisztességes és hatékony. LEGYEN DUCÉNK! (2012. április 30.)

Jegyzetek

Előszó

1 T. Mazzatosta – C. Volpi: *L'italietta fascista (lettere al potere 1936–1943).* Cappelli, Bologna, 1980, 19–20.

2 Többségük Pieve Santo Stefanóban van. Végigolvastam az 1919-től 1943-ig terjedő időszakkal kapcsolatban fellelhetőket. Rengeteg napló van az 1943–45-ös évekre vonatkozólag. Ezekből egy válogatást néztem át, a katalógusból mérve fel lehetséges érdekességüket és fontosságukat.

3 A. Maddison: *Statistics on world population, GDP and per capita GDP, 1–2008 AD* (1990 International Geary-Kharnis dollars), www.ggdc.net/MADDISON/oriindex.htm

4 Vö. I. Kershaw: Consensus, coercion and popular opinion in the Third Reich: some reflections. In P. Corner *(szerk.)*: *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Fascism, Nazism, Communism.* Oxford University Press, Oxford, 2009, 38.

5 A napló műfaj jó bevezetőjeként és a „személyes megközelítés" történelmi forrásként való használatának nehézségeihez lásd I. Paperno: What can be done with diaries? *Russian Review*, 63. kötet, 4 (2004. október) 561–573. A naplóbejegyzések irodalmi és lélektani szempontjaihoz lásd M. Jolly (szerk.): *Encyclopedia of Life Writing: autobiographical and biographical forms.* Fitzroy Dearborn-Routledge, London, 2001, www.credoreference.com/entry/routlifewrite/diaries_and_journals_general_survey. Továbbá

W. J. Wiener – G. C. Rosenwald: A moment's monument: the psychology of keeping a diary. In R. Josselson – A. Lieblich (szerk.): *The Narrative Study of Lives,* 1. kötet, Sage, Newbury Park, 1993, 30–58.

6 Például: S. Duranti: *Lo spirito gregario. I gruppi universitari fascisti tra politica e propaganda (1930–1940)*, Donzelli, Róma, 2008; L. La Rovere: *Storia dei Guf. Organizzazione, politica e miti della gioventù universitaria fascista (1919–1943)*, Bollati Boringhieri, Torino, 2003; uő.: *L'eredità del fascismo. Gli intellettuali, i giovani e la transizione al postfascismo 1943–1948*, Bollati Boringhieri, Torino, 2008.

7 Vö. J. Hellbeck: *Revolution on my Mind. Writing a diary under Stalin.* Harvard University Press, Cambridge, 2006.

8 Kershaw: Consensus, coercion and popular opinion in the Third Reich, 42–44.

9 P. Corner: Everyday fascism in the 1930s. Centre and periphery in the decline of Mussolini's dictatorship. In: *Contemporary European History*, 15, 2 (2006), 195–222.

10 Vö. R. Eatwell: Reflections on fascism and religion, in *Totalitarian Movements and Political Religions*, 4 (2003), 155–63; L. Klinkhammer: Il fascismo italiano tra religione di stato e liturgia politica, in V. Ferrone (szerk.): *La chiesa cattolica e il totalitarismo. VIII giornata Luigi Firpo. Atti del convegno, Torino, 25–26 ottobre 2001*, Olschki, Firenze, 2004, 185–203; M. Blinkhorn: Afterthoughts. Route maps and landscapes: historians, „fascist studies" and the study of fascism, in *Totalitarian Movements and Political Religions*, 5 (2004), 507–26; R. Bosworth: *Mussolini's Italy. Life under the dictatorship 1915–1945*, Allen Lane, London, 2005, 3–8, 202–203, 296, 496; J. Pollard: „Clerical fascism": context, overview and conclusion, in *Totalitarian Movements and Political Religions*, 8 (2007), 433–46.

11 A viták jó áttekintéséhez lásd E. Gentile: Political religion: a concept and its critics – a critical survey. In: *Totalitarian Movements and Political Religions*, 6 (2005), 19–32.

1. fejezet: A győzelem gyümölcsei, 1919–1920

1 C. Duggan: *Francesco Crispi. From nation to nationalism.* Oxford University Press, Oxford, 2002, 495, 579, 619, 691.

2 S. Sonnino: *Diario 1866–1912.* 1. kötet, szerk. B. Brown. Laterza, Bari, 1972, 9. (1866. május 17.)

3 G. Belardelli – L. Cafagna – E. Galli della Loggia – G. Sabbatucci: *Miti e storie dell'Italia unita.* Il Mulino, Bologna, 1999, 109.

4 Vö. G. Gaballo: *Ero, sono e sarò fascista. Un percorso attraverso il fondo archivistico di Angela Maria Guerra.* Le Mani, Recco, 2001, 15.

5 E. Lussu: *Marcia su Roma e dintorni. Fascismo visto da vicino.* Imprimerie S. F. I. E., Párizs, 1933, 10–11.

6 Archivio Diaristico Nazionale, Pieve Santo Stefano (ADN), DP/99, Carlo Ciseri: Diario 1915–84, 1919. október

7 Uo. 1920. március

8 Uo. 1920. augusztus

9 Vö. Duggan: *Francesco Crispi,* 630, 678–79.

10 Ruggiero Bonghi: L'ufficio del principe in uno stato libero. *Nuova antologia,* 1893. január 6., 343–46, 351, 355.

11 Sidney Sonnino („Un deputato"): Torniamo allo Statuto. *Nuova antologia,* 1897. január 1., 25–26.

12 Duggan: *Francesco Crispi,* 676–77.

13 V. Zamagni: *Dalla periferia al centro. La seconda rinascita economica dell'Italia: 1861–1981.* Il Mulino, Bologna, 1990, 116, 121, 128–29.

14 A. M. Banti: *Storia della borghesia italiana.* Donzelli, Róma, 1996, 293.

15 G. Amendola: *Carteggio, Vol. 1: 1897–1909.* Szerk. E. D'Auria. Laterza, Róma–Bari, 1986, 87. (Eva Kuhnhoz, 1904. június 6.)

16 „Gian Falco" (G. Papini): Campagna per il forzato risveglio (*Leonardo,* 1906), in D. Frigessi (szerk.): *La cultura italiana del '900 attraverso le riviste. Vol. 1: 'Leonardo', 'Hermes', 'Il Regno'.* Einaudi, Torino, 1960, 312, 314.

17 G. Prezzolini: *La Voce 1908–1913. Cronaca, antologia e fortuna di una rivista.* Rusconi, Milánó, 1974, 758 (1910. augusztus 11.), 761 (1910. augusztus 28.).

18 A. Asor Rosa: La cultura. In *Storia d'italia. Vol. 4: Dall'Unità ad oggi (2).* Einaudi, Torino, 1975, 1254. (Aláhúzás az eredetiben)

19 G. Papini: Crispi. *Il Regno,* 1904. május 29.

20 Banti: *Storia della borghesia italiana,* 335.

21 A. Frescura: *Diario di un imboscato.* Mursia, Milánó, 1999, 224.

22 Asor Rosa: La cultura, 1407.

23 G. D'Annunzio: La preghiera di Sernaglia. In: G. D'Annunzio: *Versi d'amore e di gloria. Vol. 2: Laudi del cielo del mare della terra e degli eroi.* Mondadori, Verona, 1952, 1112–21.

24 M. Macmillan: *Peacemakers. The Paris conference of 1919 and its attempt to end war.* John Murray, London, 2002, 289.

25 Duggan: *Francesco Crispi,* 496–531, 551–68, 593–97.
26 Macmillan: *Peacemakers,* 120, 293.
27 Uo. 292.
28 Uo.
29 Uo. 308–309.
30 Uo. 306.
31 Uo. 311.
32 M. Piazzesi: *Diario di uno squadrista toscano 1919–1922.* Bonacci, Róma, 1980, 53–54.
33 Ciseri, Diario 1915–1984, 1920. augusztus
34 G. D'Annunzio: *Prose di ricerca, di lotta, di commando, di conquista, di tormento, d'indovinamento, di rinnovamento, di celebrazione, di rivendicazione, di liberazione, di favole, di giochi, di baleni, Vol. 1.* Mondadori, Verona, 1947, 870–71, 878–80, 892–93.
35 J. Woodhouse: *Gabriele D'Annunzio. Defiant archangel.* Oxford University Press, Oxford, 1998, 318.
36 Uo. 327.
37 Vö. M. Giampaoli: *1919.* Libreria del Littorio, Róma–Milánó, 1928, 130–31.
38 R. Farinacci: *Squadrismo. Dal mio diario della vigilia 1919–1922.* Edizioni Ardita, Róma, 1933, 19.
39 G. Giudice: *Benito Mussolini.* UTET, Torino, 1969, 281, 284.
40 Mussolini: *Opera Omnia.* La Fenice, Firenze, 1951–1963. 13. kötet, 154, 160.
41 Uo. 72.
42 R. Bosworth: *Mussolini.* Arnold, London, 2002, 133.
43 Giudice: *Benito Mussolini,* 295.
44 Uo. 293.
45 M. Ledeen: *D'Annunzio a Fiume.* Laterza, Róma–Bari, 1975, 88.
46 E. Susmel: *La città di passione. Fiume negli anni 1914–1920.* Treves, Milánó, 1921, 241–43.
47 ADN, MG/03, Giovanni Bartoli: Episodi della mia vita militare, 19–21.
48 O. Sitwell: *Noble Essences or courteous revelations.* Macmillan, London 1950, 118–19.
49 Uo. 123.
50 P. Alatri, *Gabriele D'Annunzio, UTET,* Torino, 1983, 392–93.
51 Bartoli: Episodi della mia vita militare, 19–21.

2. fejezet: A frázisoktól az erőszakig, 1920–1922

1 V. Rabito: *Terra matta.* Einaudi, Torino, 2007, 46, 54, 62–63.
2 E. Forcella – A. Monticone: *Plotone d'esecuzione. I processi della prima guerra mondiale.* Laterza, Róma–Bari, 1968, 434, 442.
3 Vö. G. Procacci: *Soldati e prigionieri italiani nella grande guerra. Con una raccolta di lettere inedite.* Editori Riuniti, Róma, 1993, 150–72.
4 G. Rochat: La prigionia di guerra. In M. Isnenghi (szerk.): *I luoghi della memoria. Strutture ed eventi dell'italia unita.* Laterza, Róma–Bari, 1997, 389.
5 Forcella–Monticone: *Plotone d'esecuzione,* LVIII.
6 G. Fortunato: *Carteggio 1912/1922.* Szerk. E. Gentile. Laterza, Róma–Bari, 1979, 248. (1915. október 4.)
7 Uo. 268, 275–80, 282–83.
8 Rabito: *Terra matta,* 137.
9 Uo.
10 Uo. 138–42, 144.
11 G. Fortunato: *Dopo la guerra sovvertitrice.* Laterza, Bari, 1921, 47–48.
12 Rabito: *Terra matta,* 147–49.
13 Uo. 143, 149.
14 G. Lorenzoni: *Trasformazione e colonizzazione del latifondo siciliano.* Carlo Cya, Firenze, 1940, 42.
15 Vö. S. Lupo: *Il fascismo. La politica in un regime totalitario.* Donzelli, Róma, 2000, 62.
16 G. Giolitti: *Memorie della mia vita,* Treves, Milánó, 1922, 2. kötet, 596–97.
17 G. De Rosa: *Giolitti e il fascismo in alcune sue lettere inedite.* Edizioni di storia e letteratura, Róma, 1957, 23.
18 M. Piazzesi: *Diario di uno squadrista toscano 1919–1922,* 77, 80.
19 I. Bonomi: *La politica italiana dopo Vittorio Veneto.* Einaudi, Torino, 1953, 142.
20 ADN, MP/94, Giulio Teoni: Gioie, dolori, entusiasmi, delusioni e consolazioni.
21 E. Gentile: *Storia del partito fascista 1919–1922. Movimento e milizia.* Laterza, Róma–Bari 1989, 153.
22 Piazzesi: *Diario di uno squadrista toscano 1919–1922,* 165. (1921. május 21.)
23 Uo. 76. (1920. június 15.)
24 J. Petersen: Elettorato e base sociale del fascismo italiano degli anni Venti. In: *Studi storici,* 16 (3), július–szeptember, 1975, 659.

25 R. Suzzi Valli: The myth of *squadrismo* in the fascist regime. In: *Journal of Contemporary History*, 35 (2), 2000, 135–36.
26 Uo. 136–37.
27 M. Franzinelli: *Squadristi. Protagonisti e tecniche della violenza fascista 1919–22*. Mondadori, Milánó, 2003, 49–50.
28 Lupo: *Il fascismo*, 68.
29 M. Franzinelli: *Squadristi*, 56–57.
30 P. Dogliani: *Il fascismo degli italiani. Una storia sociale*. UTET, Torino, 2008, 18.
31 Lussu: *Marcia su Roma e dintorni*, 24–26.
32 M. Franzinelli: *Squadristi*, 46–47.
33 Gentile: *Storia del partito fascista*, 493–94.
34 R. De Felice: *Mussolini il fascista (1). La conquista del potere 1921–1925*. Einaudi, Torino, 1966, 35.
35 Piazzesi: *Diario di uno squadrista toscano 1919–1922*, 114–16, 164.
36 Uo. 141, 166, 199–200.
37 R. Farinacci: *Squadrismo. Dal mio diario della vigilia 1919–1922*. Edizioni Ardita, Róma, 1933, 90–91.
38 Lupo: *Il fascismo*, 63.
39 Mussolini: *Opera Omnia*, 16. kötet, 445–46. (1921. június 16.)
40 Gentile: *Storia del partito fascista*, 250.
41 De Felice: *Mussolini il fascista (1)*, 173–89.
42 I. Balbo: *Diario 1922*. Mondadori, Milánó, 1932, 42.
43 Piazzesi: *Diario di uno squadrista toscano 1919–1922*, 199.
44 Uo. 213.
45 G. Bastianini: *Uomini cose fatti. Memorie di un ambasciatore*. Vitagliano, Milánó, 1959, 6.
46 P. Orano: *Mussolini da vicino*. Pinciana, Róma, 1928, 57–58.
47 G. Pini: *Filo diretto con Palazzo Venezia*. Cappelli, Bologna, 1950, 20, 23.
48 M. Sarfatti: *Dux*. Mondadori, Milánó, 1926, 295.
49 T. Nanni: *Benito Mussolini*. Libreria della Voce, Firenze, 1915, 18.
50 Pini: *Filo diretto con Palazzo Venezia*, 20.
51 U. Ojetti: *Cose viste 1921–1943*. Sansoni, Firenze, 1960, 17.
52 G. Bottai: *Diario 1935–1944*. Szerk. G. B. Guerri. Rizzoli, Milánó, 2001, 71. (1935. december 29.)
53 Fondazione Mondadori, Archivio Giuseppe Bottai, b. 48, f. 8, 1919. október 4.
54 Uo. 1920. július 27.
55 Uo. 1920. március 25.

56 Uo. b. 41, f. 10, 1924. május 24.
57 G. Bottai: *Diario 1944–1948*. Szerk. G. B. Guerri. Rizzoli, Milánó, 1988, 316.
58 Lupo: *Il fascismo*, 71.
59 Uo. 84; Lussu: *Marcia su Roma e dintorni*, 183.
60 De Felice: *Mussolini il fascista (1)*, 6–7.
61 Lupo: *Il fascismo*, 94–98.
62 Balbo: *Diario 1922*, 18, 44.
63 D. Grandi: *Il mio paese. Ricordi autobiografici*. Szerk. R. De Felice. Il Mulino, Bologna, 1985, 37, 115.
64 Y. De Begnac: *Taccuini mussoliniani*. Szerk. F. Perfetti. Il Mulino, Bologna, 1990, 115, 198–99.
65 G. Bottai: Disciplina. *Critica fascista*, 1923. július 15.
66 Piazzesi: *Diario di uno squadrista toscano 1919–1922*, 122. (1921. március 6.)
67 De Begnac: *Taccuini mussoliniani*, 199.
68 T. Cianetti: *Memorie dal carcere di Verona*. Szerk. R. De Felice. Rizzoli, Milánó, 1983, 78–80.

3. fejezet: Visszatérés a rendhez, 1922–1924

1 Franzinelli: *Squadristi*, 113.
2 De Rosa: *Giolitti e il fascismo in alcune sue lettere inedite*, 17. (Camillo Prezzolinihez, 1922. július 21.)
3 Gentile: *Storia del partito fascista*, 604–609.
4 Lupo: *Il fascismo*, 100, 110.
5 L. Russo: Conversazioni con Benedetto Croce. *Belfagor*, anno VIII., 1 (1953. január 31.), 7.
6 Woodhouse: *Gabriele D'Annunzio*, 361–64.
7 G. Albanese: *La Marcia su Roma*. Laterza, Róma–Bari, 2006, 70–71.
8 Mussolini: *Opera Omnia*, 18. kötet, 412. (1922. szeptember 20.)
9 Russo: Conversazioni con Benedetto Croce, 6.
10 Balbo: *Diario 1922*, 195, 198–99, 212.
11 Mussolini: *Opera Omnia*, 18. kötet, 454. (1922. október 24.)
12 ADN, MP/97, Giulio Bianchi Bandinelli: Le confessioni di un nonagenario del Novecento, 53, 56.
13 ADN, MP/94, Giulio Teoni: Gioie, dolori, entusiasmi, delusioni e consolazioni.

14 Uo.
15 A. Lyttelton: *The Seizure of Power. Fascism in Italy 1919–1929.* Weidenfeld and Nicolson, London, 1973, 86–87.
16 Gentile: *Storia del partito fascista,* 679–80.
17 De Felice: *Mussolini il fascista (1),* 373–74.
18 ADN, MG/91, L. N.: Trittico di testimonianze lontane, 80–82. (Az archívum kérésére nem tüntetem fel a szerző valódi nevét.)
19 G. B. Guerri: *Giuseppe Bottai. Un fascista critico.* Feltrinelli, Milánó, 1976, 46–47. Vö. L. Piccioni: *San Lorenzo. Un quartiere romano durante il fascismo.* Edizioni di storia e letteratura, Róma, 1984, 35–37.
20 ADN, MG/91, L. N.: Trittico di testimonianze lontane, 82–84.
21 Uo. 87–89.
22 Cianetti: *Memorie dal carcere di Verona,* 95–96.
23 ADN, DP/96, A. P.: Di sesso e giovinezza. Levél Ginához, 1922. október 29. (A szerző nevét megváltoztattam.)
24 Piazzesi: *Diario di uno squadrista toscano 1919–1922,* 256–57. (1922. október 31.)
25 Farinacci: *Squadrismo. Dal mio diario della vigilia,* 187.
26 Mussolini: *Opera Omnia,* 19. kötet, 17–23. (1922. november 16.)
27 Lussu: *Marcia su Roma e dintorni,* 63–64.
28 Lupo: *Il fascismo,* 123–24.
29 Lyttelton: *The Seizure of Power,* 114–15.
30 *Discorsi parlamentari di Antonio Salandra. Pubblicati per deliberazione della Camera dei Deputati, Vol. 3,* Camera dei Deputati, Róma, 1959, 1489. (1921. május 7.)
31 O. Dinale: *Quarant'anni di colloqui con lui.* Ciarrocca, Milánó, 1953, 94.
32 Lupo: *Il fascismo,* 117.
33 Lyttelton: *The Seizure of Power,* 104.
34 De Felice: *Mussolini il fascista (1),* 431–36.
35 Mussolini: *Opera Omnia,* 19. kötet, 49. (1922. november 27.)
36 Uo. 192. (1923. március 30.)
37 Uo. 20. kötet, 62. (1923. október 28.)
38 Uo. 72. (1923. október 30.)
39 ADN, DP/91, S. B.: Diario per sistemare la mia vita, 1922. november 4. (A szerző nevét megváltoztattam.)
40 Uo. 1923. január 19.
41 Uo. 1923. március 22.
42 Mussolini: *Opera Omnia,* 20. kötet, 62. (1923. október 28.)

43 G. Salvemini: *Memorie e soliloqui. Diario 1922–1923.* Szerk. R. Pertici. Il Mulino, Bologna, 2001, 327. (1923. április 9.)
44 *Dove va il mondo? Inchiesta tra scrittori italiani con una conclusione di Arcangelo Ghisleri.* Libreria politica moderna, Róma, 1923, 67–68.
45 Bosworth: *Mussolini's Italy,* 121–22.
46 C. Mori: *Con la mafia ai ferri corti.* Mondadori, Milánó, 1932, 128.
47 *Il Giornale Fascista* (Trapani), 1922. december 24.
48 ADN, MP/07, Bruno Palamenghi: Cinquant'anni della mia vita 1884–1934, 574–75.
49 Giampaoli: *1919,* 134.
50 E. Gentile: *Fascismo di pietra.* Laterza, Róma–Bari, 2007, 199.
51 De Felice: *Mussolini il fascista (1),* 758.
52 Mussolini: *Opera Omnia,* 19. kötet, 191 (1923. március 30.); 20. kötet, 289. (1924. május 29.); 21. kötet, 221 (1924. december 11.)
53 Uo. 20. kötet, 63, 108 (1923. október 28., november 16.).
54 D. Mack Smith: *Mussolini.* Granada. London, 1983, 69–71.
55 Uo. 71–72.
56 A. Berselli: *L'opinione pubblica inglese e l'avvento del fascismo (1919–1925).* Franco Angeli, Milánó, 1971, 106, 120–21.
57 A. C. Jemolo: *Chiesa e stato in Italia. Dalla unificazione a Giovanni XXIII.* Einaudi, Torino, 1965, 192.
58 G. M. Trevelyan: *The historical causes of the present state of affairs in Italy. Sidney Ball memorial lecture, delivered before the University of Oxford 31 October 1923.* Oxford University Press, Oxford, 1923, 8, 12, 15–16.
59 Uo. 17, 20.
60 M. Gilbert: *Winston Churchill. Vol. V: 1922–1939.* Heinemann, London, 1976, 226.
61 P. Edwards: The Austen Chamberlain–Mussolini meetings. In: *The Historical Journal,* 14. kötet, 1. szám (1971), 157–64.
62 Berselli: *L'opinione pubblica inglese,* 129.
63 J. Barros: *The Corfu Incident of 1923. Mussolini and the League of Nations.* Princeton University Press, Princeton, 1965, 20–79.
64 Mussolini: *Opera Omnia,* 20. kötet, 15–17 (1923. szeptember 9.); Mack Smith: *Mussolini,* 84.
65 Mack Smith: *Mussolini,* 85.
66 Mussolini: *Opera Omnia,* 20. kötet, 63. (1923. október 28.)
67 Barros: *The Corfu Incident of 1923,* 68–69.

68 Bosworth: *Mussolini,* 188.
69 Barros: *The Corfu Incident of 1923,* 93.
70 Ciseri: Diario 1915–1984, 1923. augusztus, október 28.
71 E. Gentile: *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista.* Laterza, Róma–Bari, 1993, 276–77.
72 A. De' Stefani: Vilfredo Pareto. In *Gerarchia,* 1923, 1189.
73 A. Beltramelli: *L'uomo nuovo (Benito Mussolini).* 2. kiad., Mondadori, Milánó, 1926, 57, 145, 360.
74 L. Santoro: *Roberto Farinacci e il partito nazionale fascista, 1923–1926.* Rubbettino, Soveria Mannelli, 2008, 149.
75 Uo. 164; Lyttelton: *The Seizure of Power,* 188–201.
76 Vö. Lupo: *Il fascismo,* 156–66.
77 L. Villari: *The Awakening of Italy. The Fascista Regeneration.* Methuen, London, 1924, 185.
78 Mussolini: *Opera Omnia,* 20. kötet, 48, 64, 74. (1923. október 24., október 28., október 30.)
79 Uo. 19. köett, 259. (1923. június 8.)
80 G. Amendola: Un anno dopo. *Il Mondo,* 1923. november 2., idézi Lupo: *Il fascismo,* 19.
81 Mussolini: *Opera Omnia,* 14. kötet, 193 (1919. december 12.); Mack Smith: *Mussolini,* 52.
82 D. Binchy: *Church and State in Fascist Italy.* Oxford University Press, Oxford, 1970, 78–79.
83 M. Franzinelli: *Il clero del duce, il duce del clero. Il consenso ecclesiastico nelle lettere a Mussolini (1922–1945).* Edizioni La Fiaccola, Ragusa, 1998, 21–24.
84 *Ubi arcano dei consilio,* 1922. december 23. 85 www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_23121922_ubi-arcano-dei-consilio_en.html
85 L. Bedeschi: *Don Minzoni. Il prete ucciso dai fascisti.* Bompiani, Milánó, 1973, 28–29.
86 Uo. 15, 100–101.

4. fejezet: A „Gondviselés" küldötte

1 Lyttelton: *The Seizure of Power,* 141–45.
2 Uo. 136–37.

3 P. Nenni: *Sei anni di guerra civile.* Rizzoli, Milánó, 1945, 174–178. (Először franciául jelent meg, 1930-ban.)
4 M. Canali: *Il delitto Matteotti. Affarismo e politica nel primo governo Mussolini.* Il Mulino, Bologna, 1997, 106–107, 161–73.
5 Lupo: *Il fascismo,* 184–85.
6 Mack Smith: *Mussolini,* 91.
7 Bosworth: *Mussolini,* 196.
8 Uo. 198.
9 De Felice: *Mussolini il fascista (1),* 645.
10 Lyttelton: *The Seizure of Power,* 243.
11 Mack Smith: *Mussolini,* 95; Mussolini: *Opera Omnia,* 21. kötet, 39 (1924. augusztus 2.).
12 Cianetti: *Memorie dal carcere di Verona,* 113–14.
13 Lyttelton: *The Seizure of Power,* 257–58.
14 Uo. 258, 263.
15 Mussolini: *Opera Omnia,* 21. kötet, 236–40.
16 De Felice: *Mussolini il fascista (1),* 723.
17 N. D'Aroma: *Vent'anni insieme. Vittorio Emanuele e Mussolini.* Cappelli, Bologna, 1957, 141.
18 Lussu: *Marcia su Roma e dintorni,* 195–96.
19 Vö. Grandi: *Il mio paese,* 263.
20 Y. De Begnac: *Vita di Benito Mussolini. Vol. 1: Alla scuola della rivoluzione antica.* Mondadori, Milánó, 1936, 319–20.
21 G. Volpe: *Guerra, dopoguerra, fascismo.* La Nuova Italia, Velence, 1928, 270–71. (1921. június 1.)
22 ADN, DP/00, Raffaella Valenti: Cronaca, 1925. november 28., 1926. március 12.
23 Uo. 1926. május 22.
24 Dogliani: *Il fascismo degli italiani,* 144, 146.
25 C. Gower Chapman: *Milocca. A Sicilian village.* Allen and Unwin, London, 1973, 11, 15, 19.
26 Uo. 20.
27 Dogliani: *Il fascismo degli italiani,* 225–26.
28 Chapman: *Milocca,* 7–8.
29 Uo. 155.
30 Uo. 217–18.
31 Uo. 3–6.

32 Uo. 155.
33 Uo. 52, 248–51.
34 Uo. 249.
35 N. Valeri: *D'Annunzio davanti al fascismo: con documenti inediti.* Le Monnier, Firenze, 1963, 117.
36 Bosworth: *Mussolini,* 202.
37 C. Sforza: La libertà di stampa e gli insegnamenti della storia. In: *Corriere della Sera,* 1925. január 21.
38 Bosworth: *Mussolini,* 466.
39 Santoro: *Roberto Farinacci e il partito nazionale fascista,* 204.
40 Sarfatti: *Dux,* 295, 298.
41 Volpe: *Guerra, dopoguerra, fascismo,* 388 („Ripensando al congresso fascista", in *Gerarchia,* 1925. augusztus).
42 A. Mussolini: L'uomo e la folla. *Il Popolo d'Italia,* 1926. május 25.
43 Santa Milizia, in: *I Fasci Italiani all'Estero,* 1925. május 2., idézi Gentile: *Il culto del littorio,* 109.
44 Franzinelli: *Il clero del duce,* 31–32.
45 *Corriere della Sera,* 1925. november 19.
46 P. Mazzolari: *Diario 1916–1926.* Szerk. A. Bergamaschi. Edizioni Dehoniane, Bologna, 1999, 536.
47 Uo. 538–39.
48 Uo. 539–40.
49 www.vatican.va/holy_father/pius_xi/speeches/documents/hf_p-xi_spe_19251214_iam-annus_it.html. Vö. Jemolo: *Chiesa e stato in Italia,* 218–219.
50 Franzinelli: *Il clero del duce,* 91.
51 *Corriere della Sera,* 1926. szeptember 12.
52 D. Susmel (szerk.): *Carteggio Arnaldo–Benito Mussolini.* La Fenice, Firenze, 1954, 40 (1926. szeptember 12.).
53 *Corriere della Sera,* 1926. november 2.
54 A. Aquarone: *L'organizzazione dello stato totalitario.* Einaudi, Torino, 1965, 71–72.
55 Lyttelton: *The Seizure of Power,* 298.
56 Aquarone: *L'organizzazione dello stato totalitario,* 386–92.
57 Franzinelli: *Il clero del duce,* 54; Binchy: *Church and State in Fascist Italy,* 140–141.
58 ADN, DP/08, Andreina Del Panta: Piccolo giornale, 1927. április 3.

59 P. Ardali: *San Francesco e Mussolini.* Paladino, Mantova, 1926, 5.
60 Del Panta: Piccolo giornale, 1927. június 5.
61 Uo. 1927. október 25.
62 Uo. 1928. január 8.

5. fejezet: A nemzet lelkének megtisztítása

1 L. Federzoni: *Italia di ieri per la storia di domani.* Mondadori, Milánó, 1967, 13.
2 G. De Frenzi (Luigi Federzoni): *Per l'italianità del „Gardasee".* Ricciardi editore, Nápoly, 1909, 5, 7, 54–55.
3 P. Arcari: *La coscienza nazionale in Italia. Voci del tempo presente raccolte ed ordinate da Paolo Arcari.* Libreria editrice Milanese, Milánó, 1911, 82.
4 A. Salandra: *Memorie politiche 1916–1925.* Garzanti, Milánó, 1951, 67.
5 A. Vittoria: Luigi Federzoni. In *Dizionario biografico degli italiani,* 45 kötet, Istituto della enciclopedia italiana, Róma, 1995, 797.
6 L. Federzoni: *1927. Diario di un ministro del fascismo.* Szerk. A. Macchi. Passigli, Firenze, 1993, 21. (1927. január 1.)
7 *Il Giornale d'Italia,* 1925. május 13. („Il paradosso dell'anti-libertà".)
8 R. De Felice: *Mussolini il fascista (2): L'organizzazione dello stato fascista 1925–1929.* Einaudi, Torino, 1968, 177.
9 Mussolini: *Opera Omnia,* 22. kötet, 467–70. (1927. január 5.)
10 Vittoria: Luigi Federzoni, 798.
11 Federzoni: *1927. Diario di un ministro del fascismo,* 28, 106. (1927. január 6., február 22.)
12 Uo. 25, 54, 90, 131.
13 Reale Accademia d'Italia, statuto, art. 2. Bővebben lásd www.lincei-celebrazioni.it/i1926i.html
14 Federzoni: *1927. Diario di un ministro del fascismo,* 91–92. (1927. február 13.)
15 Uo. 34–35.
16 O. Spengler: *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai. Második kötet: Világtörténeti perspektívák.* Ford. Simon F., Európa, Budapest, 1994, 596, 727, 728.
17 R. De Felice: *Mussolini il Duce (1). Gli anni del consenso 1929–1936.* Einaudi, Torino, 1974, 38–39.
18 S. Lanaro: *Nazione e lavoro. Saggio sulla cultura borghese in Italia 1870–1925.* Marsilio, Velence, 1979, 44–58.

19 Lyttelton: *The Seizure of Power*, 373.
20 ADN, DV/88, Mario Carlotti: Giornale di bordo R. Nave „Conte di Cavour".
21 *Cremona Nuova*, 1925. december 22., 1925. december 30., in: Santoro: *Roberto Farinacci e il partito nazionale fascista*, 310, 318.
22 Sarfatti: *Dux*, 198.
23 Mussolini: *Opera Omnia*, 22. kötet, 190.
24 Vö. *Corriere della Sera*, 1927. május 27.
25 Mussolini: *Opera Omnia*, 22. kötet, 364–67.
26 Uo. 366.
27 R. Meloni: L'episcopato umbro dallo stato liberale al fascismo. In: A. Monticone (szerk.): *Cattolici e fascisti in Umbria (1922–1945)*, Il Mulino, Bologna, 1978, 157.
28 C. Ipsen: *Dictating Demography. The problem of population in Fascist Italy*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 76–77.
29 R. De Felice: *Mussolini il rivoluzionario. 1883–1920*. Einaudi, Torino, 1965, 77 (1909. október 1.).
30 Mussolini: *Opera Omnia*, 19. kötet, 36, 50, 62, 93. (1922. november 21., november 27., december 11., 1923. január 6.)
31 Uo. 20. kötet, 284. (1924. május 24.)
32 Uo. 21, 362. (1925. június 22.)
33 Uo. 426. (1925. október 28.)
34 Uo. 381. (1925. augusztus 17.)
35 Uo. 24. kötet, 283–84. (1930. október 27.)
36 Archivio dello stato, Pavia (ASP), Carte Mori (CM), b. 9, Giovanni Furolo Morihoz, 1922. augusztus 23.
37 Uo., CM, b. 1, Gaetano David Morihoz, 1923. március 9.
38 Uo., Mori Emanueléhoz, 1923. január 10.
39 C. Mori: *Tra le zagare oltre la foschia*. Carpigiani e Zipoli, Firenze, 1923, 73, 122.
40 Fondazione Gentile, Carteggio Giovanni Gentile, Gentile Federzonihoz, 1925. április 8.
41 C. Duggan: *Fascism and the Mafia*. Yale University Press, New Haven–London, 1989, 142, 158–63, 241–43.
42 Uo. 161–62.
43 Uo. 159–60.
44 Uo. 174–75.
45 Mussolini: *Opera Omnia*, 22. kötet, 373–75.
46 ASP, CM 21, gépiratos jelentés „Őexcellenciájának" (1928).

47 Archivio Centrale dello Stato (ACS), Pubblica Sicurezza (PS), 1927, b. 157, Mariano Fazio levele a belügyminiszterhez, másolat, 1927. augusztus 30.
48 Duggan: *Fascism and the Maffia*, 183–184.
49 Uo. 184.
50 Archivio dello Stato, Palermo, Questura di Palermo, Commissario di PS, Bagheria, levél, 1927. május 21.
51 ASP, CM 21, gépiratos jelentés „Őexcellenciájának" (1928).
52 ASP, CM 10, Mori Suardóhoz, 1927. november 9.
53 „The war on the Mafia – a zealous prefect", *The Times*, 1928. február 7.; *Il Giornale di Sicilia*, 1928. február 11.; ASP, CM 9, Washburn Child, 1929.
54 G. Caprì: Di Giorgio e Mori ai ferri corti, in *L'Osservatore politico letterario* (Milánó), 1977. január, 43–48 (Di Giorgio Mussolinihoz, 1928. március 19.).
55 Duggan: *Fascism and the Maffia*, 249–50.
56 ASP, CM 49, I Congresso Regionale ANIF, felszólalás, 1926. június 6.
57 *L'Ora* (Palermo), 1928. október 13.
58 *Sicilia Nuova*, 1926. április 6., július 3., december 11.; *Piff Paff*, 1927. december 9.; *Il Giornale di Sicilia*, 1928. május 15., november 26.; *L'Ora*, 1928. július 23., október 8.
59 A. Cucco: *Il mio rogo* (kiadatlan kézirat), 3. fej. 6–8. Vö. *Sicilia Nuova*, 1926. *április 6.*
60 ASP, CM 17, keltezetlen beszédek a „földművesekhez", „fasisztákhoz" stb.
61 Uo. CM „Relazioni, pubblicazioni, studi e discorsi (8)", beszéd a Termini Imerese-i fasisztákhoz
62 Uo. CM 16, keltezetlen beszéd a „polgárokhoz" (1927).
63 Uo.
64 *L'Ora*, 1928. december 25.
65 „La rinascita siciliana, e la funzione sociale dell'autorità", *La Civiltà Cattolica*, 1927. június 18.
66 ASP, CM „Relazioni, pubblicazioni, studi e discorsi (8)", beszéd a „Lega Nazionale Antiblasfema" (Káromkodásellenes Nemzeti Liga) előtt, 1928. október 21.
67 Uo. beszéd „a podesztákhoz és a titkárokhoz", 1929. február 28.; ASP, CM 17, beszéd *„delegati podestarili ed ai presidenti delle sezioni combattenti delle borgate di Palermo"*-hoz (a palermói veteránok és a podeszták küldötteihez) 1929. március 5.
68 *Il Giornale di Sicilia*, 1929. március 22.
69 Chapman: *Milocca*, 156.

70 ASP, CM „Relazioni, pubblicazioni, studi e discorsi (8)", goromba megjegyzések Di Giorgióra, Cuccóra, Giuntára, Roccóra stb.
71 Atti parlamentari, Senato, Discussioni, 1930. március 17. Vö. uo. Camera dei Deputati, Discussioni, 1930. március 6. (Arpinati).
72 ASP, CM 12, Mori Mondadorihoz, 1933. április 2.
73 De Felice: *Mussolini il Duce (1)*, 23. (1931. július 27.)
74 Archivio Petacco, Avv. Comm. Giuseppe Sciarrino Morihoz, 1931. december 26.
75 Uo. Filippo Agnello Morihoz, 1932. június 27.
76 Mussolini: *Opera Omnia*, 42. kötet, 53, Mussolini Albinihoz, 1933. június 23.
77 Atti parlamentari, Camera dei Deputati, Discussioni, 1932. április 9. (Romano).
78 ASP, CM 9, Giudice [olvashatatlan név] Morihoz, 1930. március 18.
79 S. Colarizi: *L'opinione degli italiani sotto il regime 1929–1943*. Laterza, Róma–Bari 2009, 159.
80 A. Checco: Le campagne siciliane degli anni Venti, *Archivio storico per la Sicilia orientale*, fasc. 2–3, 1978, 645–703.
81 S. Laudani – P. Travagliante: Palermo e Catania: dinamica demografica e trasformazioni urbane (1880–1940). *Storia urbana*, 1984. április–június, 127.
82 ACS, PNF, Situazione politica ed economica delle provincie, 12 (Palermo), 1938. július 5-i jelentés.
83 Dogliani: *Il fascismo degli italiani*, 151; Zamagni: *Dalla periferia al centro*, 393–94.
84 Brit Nemzeti Levéltár, FO 371 19549, James Dodds Eric Drummondhoz, 1935. február 4.
85 Uo., FO 371 18431, Eric Drummond John Simonhoz, 1934. március 31.; ACS, PS, 1930–1, sez. II, b. 56, Albini-jelentés, 1930. április 21.; ACS, PNF, Situazione politica ed economica delle provincie, 12 (Palermo), 1939. december 13-i jelentés.
86 Ipsen: *Dictating Demography*, 84–85.
87 Uo. 179–84.
88 C. Petacci: *Mussolini segreto. Diari 1932–1938*. Szerk. M. Suttora. Rizzoli, Milánó, 2009, 424. (1938. október 11.) Vö. uo. 62, 110, 189, 254, 385–86.
89 *Ciano gróf naplója 1939–1943*. Ármádia, Budapest, 1999, 174.*
90 Uo. 176 (1940. február 7.), 227 (1940. június 21.).

* Ciano gróf 1937-től 1943-ig vezetett naplójának magyar kiadása csak 1939-től indul. Az 1937–38-as naplórészleteket ezért Tábori Zoltán, a későbbieket a napló magyar kiadásának fordítója, Bányász György fordításában idézzük. – *A szerk.*

6. fejezet: A másként gondolkodás tere

1 B. Croce: *Pagine sparse*, 2. kötet, Laterza, Bari, 1960, 495 (felszólalás a Consiglio Nazionale del Partito Liberale találkozóján, Róma, 1925. június 28.).
2 B. Croce: *Taccuini di lavoro*, 2. kötet (1917–1926). Arte tipografica, Nápoly, 1987, 441–42 (1925. október 6.).
3 Uo. 453. (1925. december 15.)
4 F. F. Rizi: *Benedetto Croce and Italian Fascism*. University of Toronto Press, Buffalo–London, 2003, 104.
5 B. Croce: *Epistolario. Scelta di lettere curata dall'autore 1914–1935, vol. 1.* Istituto italiano per gli studi storici, Nápoly, 1967, 126–27.
6 Croce: *Taccuini di lavoro*, 2. kötet, 503. (1925. november 1.)
7 Rizi: *Benedetto Croce and Italian Fascism*, 114–116.
8 Uo. 120–121.
9 M. Canali: *Le spie del regime*. Il Mulino, Bologna, 2004, 60–61.
10 Rizi: *Benedetto Croce and Italian Fascism*, 125–27.
11 De Felice: *Mussolini il fascista (2)*, 304–11.
12 B. Croce: *Taccuini di lavoro*, 3. kötet (1927–1936). Arte tipografica, Nápoly, 1987, 51, 104. (1927. december 6., 1928. november 15.)
13 B. Croce, *Nuove pagine sparse, vol. 1: vita – pensiero – letteratura*, 2. kiad. Laterza, Bari, 1966, 324.
14 Rizi: *Benedetto Croce and Italian Fascism*, 148–49.
15 Uo. 149–50, 174.
16 G. Fortunato: *Carteggio 1927/1932*. Szerk. E. Gentile. Laterza, Róma–Bari, 1981, 70. (1927. október 17.)
17 Uo. 90.
18 Vö. G. Ansaldo: *L'antifascista riluttante. Memorie dal carcere e dal confino 1926–1927*. Il Mulino, Bologna, 1992, 412.
19 Vö. A. Grandi: *I giovani di Mussolini. Fascisti convinti, fascisti pentiti, antifascisti*. Baldini e Castoldi, Milánó, 2001.
20 P. Calamandrei: *Diario, vol. 1 (1939–41)*. Szerk. G. Agosti. La Nuova Italia, Firenze, 1982, 10–11, 29. (1939. április 9., május 4.)
21 Petacci: *Mussolini segreto*, 114. (1937. december 12.)
22 Bosworth: *Mussolini*, 220.
23 M. Franzinelli: *I tentacoli dell'Ovra. Agenti, collaboratori e vittime della polizia politica fascista*. Bollati Boringhieri, Torino, 1999, 388.
24 Canali: *Le spie del regime*, 303.

25 G. De Luna: *Donne in oggetto. L'antifascismo nella società italiana 1922–1939*. Bollati Boringhieri, Torino, 1995, 17–28.
26 Canali: *Le spie del regime*, 80–81.
27 ADN, DG/98, Perla Cacciaguerra: Vinceremo... Mah!!! Diario di guerra 4 ottobre 1943 – 4 maggio 1945, 1944. június 5.
28 Canali: *Le spie del regime*, 175–76.
29 Uo. 179.
30 E. Rossi: *Una spia del regime*. Feltrinelli, Milánó, 1955, 17–18.
31 Canali: *Le spie del regime*, 155. Vö. G. Artero: *Costantino Lazzari. Vita di un socialista lombardo da Bertani a Lenin (1857–1927)*, www.storiaxxisecolo.it/antifascismo/biografie%20antifascisti145.html
32 Canali: *Le spie del regime*, 153. Vö. Franzinelli: *I tentacoli dell'Ovra*, 321–322.
33 F. Cordova: *Il „consenso" imperfetto. Quattro capitoli sul fascismo*. Rubbettino, Soveria Mannelli, 2010, 291–99.
34 Uo. 300–302. Vö. P. Milza: *Mussolini*. Fayard, Párizs, 1999, 73–74.
35 Cordova: *Il „consenso" imperfetto*, 309–317.
36 ADN, DP/94, G. E.: Diario di una bambina degli anni 30, 1928. szeptember, 1929. október 28. (Az archívum kérésére megváltoztattam a szerző nevét.)
37 A. Cento Bull: *Capitalismo e fascismo di fronte alla crisi. Industria e società bergamasca 1923–1937*. Il Filo di Arianna, Bergamo, 1983, 145–46, 152–53, 160–62.
38 ADN, DP/90, Angela Martina: Il mio diario 1933–47.
39 Uo.
40 Uo.
41 L. Passerini: *Torino operaia e fascismo. Una storia orale*. Laterza, Róma–Bari 1984, 169–70.
42 Uo. 170.
43 De Luna: *Donne in oggetto*, 17.
44 ADN, MP/97, Giulio Bianchi Bandinelli: Le confessioni di un nonagenario del Novecento, 56–123. (Vö. R. Bianchi Bandinelli: *Dal diario di un borghese e altri scritti*. Mondadori, Milánó, 1948, 51.)
45 Uo. 123–24.
46 Uo. 117.
47 Uo.
48 A. M. Caredio Benayà: *Il ponte delle catene*. Artemide edizioni, Róma, 2004, 121–22.

49 ADN, DP/85, Ettore Castiglioni: Diario di un alpinista, 1940. június 10.
50 Uo. 1940. július 6.
51 M. Ferrari: *Storia di Ettore Castiglioni*. TEA, Milánó, 2010, 8.
52 ADN, „Diario di un ragazzo", keltezés nélkül, de 1942 tavasza. A család kérésére a szerző névtelen marad; a „Pietro Ambrosini" általam használt álnév.
53 Uo. 1937. március 13.
54 Uo. 1937. december 12.
55 Uo. 1939. március 19.
56 Uo. 1938. március 13., december 12.
57 I. Silone: *Fontamara*. Ford. Zsámboki Z., Európa, Budapest, 1979, 110–12.
58 Uo. 84–85.
59 D. Biocca – M. Canali: *L'informatore. Silone, i comunisti e la polizia*. Luni, Milánó, 2000, 137 (levél Emilia Bellonéhoz, 1930. április 13.).
60 ADN, MP/95, Guido Morselli: I tre marescialli d'Italia, 14, 19–20.
61 Uo. 21–22, 32.
62 Cordova: *Il „consenso" imperfetto*, 83–84, 173–74.
63 Colarizi: *L'opinione degli italiani*, 65–70, 139–52.
64 Passerini: *Torino operaia e fascismo*, 100.
65 Uo. 98–99.
66 S. Rossi: Io, cantastorie. In *Diario italiano. Memorie, diari, epistolari dell'Archivio di Pieve Santo Stefano. 13: 1945, l'anno della rivolta*. Szerk. S. Tutino. Giunti, Firenze, 1991, 34–35.
67 Passerini: *Torino operaia e fascismo*, 81–82.
68 O. Gaspari: *L'emigrazione veneta nell'agro pontino durante il periodo fascista*. Morcelliana, Brescia, 1985, 63–65.
69 Bosworth: *Mussolini's Italy*, 334–36.
70 Uo.
71 C. Levi: *Cristo si è fermato a Eboli*. Mondadori, Milánó, 1977, 108.

7. fejezet: A hit terjesztése

1 ADN, DP/92, Albina Chiodo: Anni di scuola.
2 G. Bini: Romanzi e realtà di maestri e maestre. In *Storia d'Italia. Annali 4: intellettuali e potere*. Szerk. C. Vivanti. Einaudi, Torino, 1981, 1204–1205.
3 S. Pivato: *Pane e grammatico. L'istruzione elementare in Romagna alla fine dell'800*. Franco Angeli, Milánó, 1983, 53.

4 Chapman: *Milocca,* 148.
5 M. Barbagli: *Disoccupazione intellettuale e sistema scolastico in Italia (1859–1973).* Il Mulino, Bologna, 1974, 196–97.
6 L. Minio-Paluello: *Education in Fascist Italy.* Oxford University Press, Oxford, 1946, 66.
7 E. Codignola: *Il problema dell'educazione nazionale in Italia.* Vallecchi, Firenze, 1925, 331–36.
8 Mussolini: *Opera Omnia,* 20. kötet, 130. (1923. december 13.)
9 T. Koon: *Believe, Obey, Fight. Political socialization in Fascist Italy, 1922–1943.* University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1985, 55.
10 Mussolini: *Opera Omnia,* 22. kötet, 23. (1925. december 5.)
11 Vö. M. Dei: *Colletto bianco, grembiule nero. Gli insegnanti elementari italiani tra l'inizio del secolo e il secondo dopoguerra.* Il Mulino, Bologna, 1994, 259, 271–76.
12 Chiodo: Anni di scuola, 1927. április 24., 1928. január 26.
13 Uo. 1926. április 12., november 23., 1928. február 29.
14 Uo. 1926. április 7., 1928. február 29., május 25.
15 Codignola: *Il problema dell'educazione nazionale in Italia,* 225–26.
16 N. Padellaro: *La scuola vivente.* Paravia, Torino, 1930, 10–12.
17 P. Zunino: *L'ideologia del fascismo. Miti, credenze e valori nella stabilizzazione del regime.* Il Mulino, Bologna, 1985, 231.
18 R. Cantalupo: La classe dirigente e il suo Duce. *Gerarchia,* 1926, 9.
19 M. Galfré: *Il regime degli editori. Libri, scuola e fascismo.* Laterza, Róma–Bari, 2005, 85.
20 Uo. 83.
21 S. Grana: *Mussolini spiegato ai bimbi. Facili conversazioni sull'opera del Duce di prima e dopo la Marcia su Roma rivolte ai piccoli e utili ai grandi.* Sergio, Firenze, 1927, 22, 94, 187.
22 Dei: *Colletto bianco, grembiule nero,* 259, 271–72,
23 Uo. 276.
24 P. Gios: Il diario di Maria Teresa Rossetti: una giovane intellettuale tra fascismo e antifascismo. In A. Ventura *(szerk.): Sulla crisi del regime fascista 1938–1943. La società italiana dal „consenso" alla Resistenza.* Marsilio, Velence, 1996. 1926. október, november 15., december, 1927. március 23.
25 Z. Marazio: *Il mio fascismo. Storia di una donna.* Verdechiaro, Baiso, 2005, 26.
26 Uo. 28–33.

27 Uo. 41–42.
28 Uo. 42–43.
29 Uo. 57.
30 ADN, DP/Adn2, Alberto Allocato: L'inverno, 1928. október 28., 1926. december 9.
31 Galfré: *Il regime degli editori,* 22.
32 Allocato: L'inverno („Un semplice italiano").
33 G. Aliberti: *La resa di Cavour. Il carattere nazionale italiano tra mito e cronaca, 1820–1976.* Le Monnier, Firenze, 2000, 149.
34 E. Gentile: *Contro Cesare. Cristianesimo e totalitarismo nell'epoca dei fascismi.* Feltrinelli, Milánó, 2010, 175.
35 Koon: *Believe, Obey, Fight,* 93–97.
36 Mussolini: *Opera Omnia,* 26. kötet, 259. (1934. május 26.)
37 Koon: *Believe, Obey, Fight,* 97.
38 Bosworth: *Mussolini's Italy,* 290.
39 De Felice: *Mussolini il fascista (2),* 399–402, 412–13.
40 Gentile: *Contro Cesare,* 182. (1928. március 25., március 28.)
41 Uo. 183. (*Il Popolo d'Italia,* 1928. március 29.)
42 De Felice: *Mussolini il fascista (2),* 413.
43 Archivio Segreto del Vaticano (ASV), AES, Italia, IV periodo, fasc. 401, Arturo Agosti, 1929. augusztus 26.
44 Uo. fasc. 443, jelentés Filippo Raimondo temetéséről
45 Uo. fasc. 401, a körlevél másolata, 1929/30.
46 Uo., Presidente, Giunta diocesana, Senigallia jelentése, 1930. február 3.
47 Uo. fasc. 101, pro memoria, 1931. december 17.
48 ASV, Archivio Nunziatura, Italia, fasc. 28, b. 114, Acireale püspökének levele, 1931. április 23.
49 ASV, AES, Italia, IV periodo, fasc. 111, Giovanni Pizzocolo levele, 1930. január 30.
50 Uo. fasc. 113, jelentés ONB-táborokról, Róma, 1932.
51 Uo. fasc. 112, jelentés Umbriáról, 1931.
52 Uo., jelentés, 1931.
53 Ciseri: Diario 1915–1984, 1923. október 28., 1928, 1929.
54 M. Berezin: *Making the Fascist Self. The political culture of interwar Italy.* Cornell University Press, Ithaca–London, 1997, 202–203.
55 A. Staderini: La „Marcia dei martiri": la traslazione nella cripta di Santa Croce dei caduti fascisti. In *Annali di storia di Firenze,* III (2008), 204.

56 Berezin: *Making the Fascist Self,* 120. (*La Nazione*, 1934. október 26.)
57 Staderini: La „Marcia dei martiri", 204–207.
58 Ciseri: Diario 1915–1984, 1934. október 27.
59 *Autobiografie di giovani del tempo fascista.* Quaderni di Humanitas, Morcelliana, Brescia, 1947, 15–16.
60 Uo. 18–22.
61 Uo. 19–25.
62 Grandi: *I giovani di Mussolini,* 117. Vö. uo. 72, 80, 85; F. Gambetti: *Gli anni che scottano,* Mursia, Milánó, 1967, 135; Zunino: *L'ideologia del fascismo,* 374–75.
63 Gios: Il diario di Maria Teresa Rossetti, 425–426. (1932. február 1.)
64 Uo. 426.
65 Uo.
66 Uo. 427.
67 Uo. 427–28.
68 Uo. 431. (1936. május 5.)
69 Uo. 439–41. (1938. szeptember 10.)
70 Uo. 434.
71 Uo. 434-35.
72 Uo. 446–49.
73 ADN, MG/02, D. P.: Memorie di vita militare (ed altro) 1940–1943, 237, 263–66. (A szerző nevét megváltoztattam.)
74 Uo. 272–75.
75 Uo. 275–78.
76 Uo. 278–79.
77 ADN, DP/99, Primo Boccaleri: Diario della mia vita e della mia missione in Dalmazia, 1941–1942.
78 Uo. 1941. december 3., december 7.
79 Uo. 1941. december 9., december 10.
80 Uo. 1941. december 11.
81 Uo. 1942. március 23.
82 Uo. 1942. április 21., május 9.
83 Uo. 1942. június 14.
84 Uo.
85 Uo. 1942. június 17.
86 Estratto dal verbale delle deliberazioni della giunta comunale. Deliberazione n. 240, 2009. szeptember 30., www.comune.novara.it/comune/delibere/giunta/002-GIUNTA-2009/043-GC30.09.2009/240-30.09.2009.pdf

8. fejezet: Magánélet és politika

1 Mazzatosta–Volpi: *L'italietta fascista,* 66, 72.
2 Uo. 15–21.
3 C. Petacci: *Verso il disastro. Mussolini in guerra. Diari 1939–40.* Szerk. M. Franzinelli. Rizzoli, Milánó, 2011, 46.
4 Petacci: *Mussolini segreto,* 127.
5 Petacci: *Verso il disastro,* 39.
6 C. Delcroix: *Un uomo e un popolo.* Vallecchi, Firenze, 1928, 83.
7 Petacci: *Mussolini segreto,* 236.
8 Uo. 319.
9 Petacci: *Verso il disastro,* 44.
10 Petacci: *Mussolini segreto,* 60–61.
11 Mazzatosta–Volpi: *L'italietta fascista,* 66. Egy másik háziasszonyra vonatkozóan, aki szintén megszállottan bombázta levelekkel Mussolinit, és akinek az épelméjűségét a magántitkárság stábja megkérdőjelezte, lásd Archivio Centrale dello Stato (ACS), Segreteria Particolare del Duce (SPD), Carteggio Ordinario (CO), Sentimenti, b. 3095, Domenica Vecchio Cianóhoz, 1941. július 5.
12 D. Baratieri: Sanity from a lunatic asylum: Ida Dalser's threat to Mussolini's image. In S. Gundle – C. Duggan – G. Pieri (szerk.): *The Cult of the Duce. Mussolini and the Italians.* Manchester University Press, Manchester, 2013.
13 Uo.
14 Uo.
15 Petacci: *Mussolini segreto,* 475.
16 C. Alvaro: *Terra nuova. Prima cronaca dell'agro pontino.* Istituto fascista di cultura, Edizioni di novissima, Róma, 1934, 54.
17 Pini: *Filo diretto con Palazzo Venezia,* 103.
18 Orano: *Mussolini da vicino,* 149–51.
19 Grandi: *I giovani di Mussolini,* 315.
20 Orano: *Mussolini da vicino,* 107–108.
21 Gaspari: *L'emigrazione veneta,* 152–53.
22 Uo. 153.
23 Uo. 154–55.
24 Marazio: *Il mio fascismo,* 39.
25 ACS, SPD, CO, Sentimenti, b. 3095, Matilde és Luigi Vitale, 1941. október 28.

26 Vö. uo. bb. 2831, 3088, 3090, 3095.
27 S. Serenelli: A town for the cult of the Duce: Predappio as a site of pilgrimage. In: Gundle–Duggan–Pieri: *The Cult of the Duce.*
28 Uo.
29 Uo.
30 Uo.
31 P. Willson: *Peasant Women and Politics in Fascist Italy. The „massaie rurali".* Routledge, London, 2002, 155–56.
32 ACS, SPD, CO, Sentimenti, b. 2768.
33 Uo. b. 2815, b. 2816.
34 ADN, DP/90, Athe Gracci: Diario della mia vita (1938–47), 1939. április 18.
35 Uo. 1939. augusztus 30.
36 „Pensieri pontini e sardi", 1943. augusztus, in Mussolini: *Opera Omnia,* 34. kötet, 279.
37 A. Mussolini: L'uomo e la folla. *Il Popolo d'Italia,* 1926. május 25.
38 G. Gamberini: Premesse autoritarie. *Il Popolo d'Italia,* 1927. július 23.
39 G G. Pini: Divagazioni. *Critica fascista,* 1927. december 1., idézi Gentile: *Il culto del littorio,* 275.
40 *Corriere della Sera,* 1936. november 3.
41 Grandi: *I giovani di Mussolini,* 72.
42 Bottai: *Diario 1935–1944,* 379. (1943. május 19.)
43 R. Bosworth: Per necessità famigliare: hypocrisy and corruption in fascist Italy. *European History Quarterly,* 30. kötet, 3. szám (2000), 362–63, 368.
44 A. Imbriani: *Gli italiani e il Duce. Il mito e l'immagine di Mussolini negli ultimi anni del fascismo (1938–1943).* Liguori, Nápoly, 1992, 114 (1932. augusztus 19.)
45 M. Di Figlia: *Farinacci. Il radicalismo fascista al potere.* Donzelli, Róma, 2007, 161–64, 184–97.
46 R. Bosworth: Imitating Mussolini with advantages: the case of Edgardo Sulis. *European History Quarterly,* 32. kötet, 4. szám (2002), 523–24.
47 Uo. 524–25.
48 E. Sulis: *Imitazione di Mussolini.* Novecentesca, Milánó, 1934, 10, 17–18, 27, 91, 111.
49 Bosworth: Imitating Mussolini, 525–27.
50 Bottai: *Diario 1935–1944,* 246. (1941. január 17.)
51 Uo. 247. (1941. január 20.)

52 Fondazione Mondadori, Archivio Bottai, b. 62, 273b, levél a feleségéhez, 1941. március 6.
53 Bottai: *Diario 1935–1944,* 295. (1942. január 4.)
54 Uo. 71. (1935. december 29.)
55 *Ciano gróf naplója,* 479. (1943. február 8.)
56 Cianetti: *Memorie dal carcere di Verona,* 394.
57 Uo. 373.
58 Uo. XIV.
59 Zamagni: *Dalla periferia al centro,* 324–30.
60 C. T. Schmidt: *The Plough and the Sword. Labor, land, and property in fascist Italy.* Columbia University Press, New York, 1938, 165.
61 M. Clark: *Modern Italy 1871–1995.* Longman, London, 1996, 267.
62 De Felice: *Mussolini il Duce (1),* 141.
63 G. Toniolo: *L'economia dell'Italia fascista.* Laterza, Róma–Bari 1980, 245–56, 337–42.
64 G. Salvemini: *Under the Axe of Fascism.* Gollancz, London, 1936, 10.
65 Colarizi: *L'opinione degli italiani,* 134.
66 Uo. 133–144.
67 ACS, SPD, CO, Sentimenti, b. 2757, b. 2760 stb.
68 V. Zaghi: *Lettere al Duce. I Polesani scrivono a Mussolini (1927–1941).* Minelliana, Rovigo, 2009, 25–27, 80, 82, 94, 160, 171.
69 Mazzatosta–Volpi: *L'italietta fascista,* 31–32.
70 Uo. 25–26.
71 Zaghi: *Lettere al Duce,* 47.
72 ACS, SPD, CO, Sentimenti, b. 2789, Collecroce di Nocera Umbra, 1938. december 18.
73 Uo. b. 2762, a név olvashatatlan (kezdőbetűkből kiinduló mozaik), 1940. október 28.
74 Uo. b. 2822, Maria Casanova, Parma, 1941. március 14.
75 Uo., egy rizsföldeken dolgozó munkás levele Lentigionéból (a név nem egyértelmű), 1941. május 10.
76 Uo. b. 3090, Mariettina Guazzini, 1941. július 10.
77 Mazzatosta–Volpi: *L'italietta fascista,* 95, 100.
78 ACS, SPD, CO, Sentimenti, b. 2847, Ersilia Reale, 1942. november 12.
79 Uo. b. 2822, Rosina Leto, 1941. április 2.
80 B. Ceva: *5 anni di storia italiana 1940–1945. Da lettere e diari di caduti.* Edizioni di comunità, Milánó, 1964, 135 (Riccardo Beduschi, 1941. január 9.)

81 Uo. 197–98. (Enrico Remondini)
82 ACS, SPD, CO, Sentimenti, b. 2823, Franco Oldrini, 1941. május 18.
83 b. 2793, Rosaria Celebre, 1936. március 10.

9. fejezet: Helyet a nap alatt!

1 ADN, DP/Adn2, Albertina Roveda: Diario di Albertina, 1935. január 1.
2 Mussolini: *Opera Omnia,* 20. kötet, 289. (1924. május 29.)
3 A. Del Boca: *Gli italiani in Libia. Dal fascismo a Gheddafi.* Laterza, Róma–Bari, 1988, 84.
4 Albertina Roveda naplója, 1936. október 15.
5 G. Rochat: *Le guerre italiane 1935–1943. Dall'impero d'Etiopia alla disfatta.* Einaudi, Torino, 2005, 15–19.
6 Mussolini: *Opera Omnia,* 27. kötet, 158–59. (1935. október 2.)
7 Albertina Roveda naplója, 1935. december 27.
8 G. Salvemini: Pio XI e la guerra etiopica. In *Opere di Gaetano Salvemini. 3: Scritti di politica estera,* 3. kötet, Feltrinelli, Milánó, 1967, 754.
9 ACS, SPD, CO, Sentimenti, b. 2806, Giuliano Di Domenico, 1935. szeptember 29.
10 Uo. „Giuseppina", Milánó, 1935. szeptember 23.
11 Uo. Giuseppe Grigoni, 1935. október 2.
12 Uo. „G. B.", 1935. szeptember 23., Silvio Iatosti (lelkész), 1935. október 7., Silvio Fasso (lelkész), 1935. október 4., „Giuseppina", Milánó, 1935. szeptember 23.
13 Uo., „Un fascista", keltezés nélkül (1935. szeptember vége).
14 „Goliardi Bolognesi", 1935. október eleje.
15 Bosworth: *Mussolini's Italy,* 385–386.
16 Gambetti: *Gli anni che scottano,* 250. Vö. A. Lessona: *Memorie,* Edizioni Lessona, Róma, 1963, 143, 355; Federzoni: *Italia di ieri per la storia di domani,* 138; R. Guariglia: *Ricordi 1922–1946,* Edizioni scientifiche italiane, Nápoly, 1949, 172–73.
17 Ciseri: Diario 1915–1984, 1935. október 3.
18 ADN, DG/99, Espedito Russo: Diario 1935–36, 1935. október 3.
19 Uo.
20 Rochat: *Le guerre italiane 1935–1943,* 32–38.
21 P. Terhoeven: *Oro alla patria. Donne, guerra e propaganda nella giornata della Fede fascista.* Il Mulino, Bologna, 2006, 30.

22 Uo. 114.
23 Uo. 102.
24 Uo. 99, 103, 115, 157.
25 Uo. 194.
26 Uo. 172–75.
27 Uo. 271–74.
28 Bosworth: *Mussolini's Italy,* 369.
29 Calamandrei: *Diario, vol. 1 (1939–41),* 340.
30 Rochat: *Le guerre italiane 1935–1943,* 66–67; A. Del Boca: *Gli italiani in Africa orientale. La conquista dell'impero.* Laterza, Róma–Bari, 1979, 490–91.
31 Del Boca: *Gli italiani in Africa orientale* i. m. 489.
32 A. Del Boca: I crimini del colonialismo fascista. In uő *(szerk.)*: *Le guerre coloniali del fascismo.* Laterza, Róma–Bari, 1991, 238.
33 Baron Aloisi: *Journal (25 juillet 1932 – 14 juin 1936).* Plon, Paris, 1957, 367–68.
34 Mack Smith: *Mussolini,* 97.
35 Benayà: *Il ponte delle catene,* 234, 241–42.
36 Fondazione Mondadori, Archivio Bottai, b. 62, f. 273a, levelek a feleségéhez, 1935. október 28., 1936. február 24.
37 Bottai: *Diario 1935–1944,* 86, 102. (1936. február 3., május 16.)
38 ADN, DG/96, Vasco Poggesi: Africa orientale italiana, 1935. március 6, március 11.
39 Uo. 1935. április 25., július 5., július 10., július 11., december 6.
40 Uo. 1935. augusztus 17., augusztus 19.
41 Uo. 1935. december 6.
42 Uo. 1935. december 10.
43 S. Luzzatto (szerk.): *La strada per Addis Abeba. Lettere di un camionista dall'Impero (1936–1941).* Paravia, Milánó, 2000, 63. (1937. május 7.)
44 Fondazione Mondadori, Archivio Bottai, b. 62, f. 273a, levelek a feleségéhez, 1935. október 16., október 19., 1936. január 18., február 21., február 24.
45 ADN, DG/98, Mario Saletti: Sono in ufficio soletto, 1935. december 27., 1936. január 14.
46 Uo. 1936. január 13.
47 Uo. 1936. április 12.
48 ADN, DG/95, Manlio La Sorsa: Il mio viaggio in Africa, 1936. január 30.
49 Uo.

50 Uo. 1936. február 27–29.
51 Uo. 1936. március 20.
52 Uo. 1936. március 8.
53 Uo. 1936. április 5.
54 Uo. 1936. május 21.
55 Uo. 1936. augusztus 8., augusztus 30., szeptember 8.
56 Uo. 1936. augusztus 30. (valamint keltezetlen, 190–191).
57 Uo. 1936. július 28.
58 Uo. 1936. december 4.
59 Uo. 1936. május 8.
60 Uo. 1936. július 3.
61 Uo. 1936. október 27.
62 Marazio: *Il mio fascismo,* 44–47.
63 ADN, DG/86, Sandra Cironi: Diario di scuola media, 1935–1936.
64 ADN, DP/02, Roberto Cohen: Se trovi una donna, 1935. szeptember 14., szeptember 19., november 8.
65 L. Ceci: „Il Fascismo manda l'Italia in rovina." Le note inedite di monsignor Domenico Tardini (23 settembre – 13 dicembre 1935). In *Rivista storica italiana,* 2008, fasc. 1, 342–43. (1935. december 1.)
66 Gios: Il diario di Maria Teresa Rossetti, 431. (1936. május 5.)
67 Mussolini: *Opera Omnia,* 27. kötet, 268–69.
68 Ojetti: *Cose viste 1921–1943,* 1422–25.
69 G. Volpe: *Storici e maestri.* Sansoni, Firenze, 1967, 471.
70 R. Moseley: *Mussolini's Shadow. The double life of Count Galeazzo Ciano.* Yale University Press, New Haven–London, 1999, 27.
71 A beszédet teljes terjedelmében lásd *League of Nations Official Journal,* Special Supplement 151, Records of the Sixteenth Ordinary Session of the Assembly, Plenary Meeting, 1936. június 30., 22–25. Filmfelvétel Hailé Szelasszié Genfbe érkezéséről, az olasz újságírók közbeszólásairól és az amharául elmondott beszéd kezdetéről, lásd www.criticalpast.com/video/65675029415_Haile-Selassie_League-of-Nations_16th-Assembly_leaves-railway-station
72 Del Boca: *Gli italiani in Africa orientale,* 711.
73 *Carteggio D'Annunzio–Mussolini (1919–1938).* Szerk. R. De Felice – E. Mariano. Mondadori, Milánó, 1971, 364, 376.
74 Gentile: *Fascismo di pietra,* 132–33. (1936. május 16.)
75 Bosworth: *Mussolini,* 310.

76 R. De Felice: *Mussolini il Duce (2). Lo stato totalitario 1936–1940,* Einaudi, Torino, 1981, 265.
77 Petacci: *Mussolini segreto,* 80. (1937. november 4.)
78 Uo. 486, 492. (1934. február 2., 1936. január 6.)
79 Uo. 494.
80 Uo. 495–96. (1936. június 2.)
81 L. Greco: *Una storia italiana 1936–1946.* Adriano Gallina, Nápoly, 1986, 32.
82 Del Boca: *Gli italiani in Africa orientale,* 717–20.
83 Petacci: *Mussolini segreto,* 74–75. (1937. október 27.)

10. fejezet: Fajvédelem

1 C. Poggiali: *Diario AOI. 15 giugno 1936 – 4 ottobre 1937.* Longanesi, Milánó, 1971, 12.
2 L. Preti: *Impero fascista, africani ed ebrei.* Mursia, Milánó, 1968, 219–21.
3 Poggiali: *Diario AOI,* 18–20. (1936. június 17–18.)
4 G. Bonsaver: *Censorship and Literature in Fascist Italy.* University of Toronto Press, Toronto, 2007, 95–99.
5 Bosworth: *Mussolini's Italy,* 369.
6 Lessona: *Memorie,* 299. (Lessona Grazianihoz, 1936. augusztus 5.)
7 Poggiali: *Diario AOI,* 35–36. (1936. június 27.)
8 Bosworth: *Mussolini's Italy,* 369, 414.
9 Poggiali: *Diario AOI,* 38.
10 Bosworth: *Mussolini's Italy,* 385.
11 E. Ludwig: *Colloqui con Mussolini. Riproduzione delle bozze della prima edizione con le correzioni autografe del Duce.* Mondadori, Milánó, 1950, 71.
12 Aloisi: *Journal,* 382. (1936. május 8.)
13 Petacci: *Mussolini segreto,* 282, 393. (1938. április 6., augusztus 4.)
14 Uo. 385–386. (1938. július 17.)
15 Poggiali: *Diario AOI,* 127. (1936. december 5.)
16 Uo. 90–91.
17 R. Pankhurst: Come il popolo etiopico resistette all'occupazione. In: Del Boca: *Le guerre coloniali...* 262–63.
18 Poggiali: *Diario AOI,* 182–83.
19 Rochat: *Le guerre italiane 1935–1943,* 83.
20 Pankhurst: Come il popolo etiopico resistette all'occupazione, 265–66.

21 A. Del Boca: *Italiani brava gente?* Neri Pozza, Vicenza, 2005, 217–21.
22 Del Boca: *Gli italiani in Libia,* 16.
23 Pankhurst: Come il popolo etiopico resistette all'occupazione, 269–70.
24 Federzoni: *Italia di ieri per la storia di domani,* 146.
25 Pankhurst: Come il popolo etiopico resistette all'occupazione, 277–28. (Arconvaldo Bonaccorsi, 1940. május)
26 Preti: *Impero fascista, africani ed ebrei,* 221. (1939. május 19.)
27 Poggiali: *Diario AOI,* 277. (1937. szeptember 19.)
28 Uo. 283–284. (1937. október 3.)
29 S. Patriarca: *Italianità. La costruzione del carattere nazionale.* Laterza, Róma–Bari, 2010, 159.
30 Petacci: *Mussolini segreto,* 265. (1938. március 25.)
31 Preti: *Impero fascista, africani ed ebrei,* 91–92. (1938. október 25.)
32 Gambetti: *Gli anni che scottano,* 228.
33 G. Pintor: *Doppio diario 1936–1943.* Szerk. M. Serri. Einaudi, Torino, 1978, 56, 58–59.
34 Grandi: *I giovani di Mussolini,* 243.
35 G. Silvano Spinetti: *Difesa di una generazione (scritti ed appunti).* Edizioni Polilibraria, Róma, 1948, 131–66.
36 ADN, DG/89, Paolino Ferrari: Proderit die ultionis, 1938. december.
37 Uo. 1939. június
38 Uo. 1939. november 1.
39 G. Ciano: *Diario 1937–1943.* Szerk. R. De Felice. Rizzoli, Milánó, 1980, 149. (1938. június 18.)
40 Paolino Ferrari-napló, 1938. december, 1939. szeptember, 1940. július 28.
41 Uo. 1940. január, július 28., október 22.
42 Cf. ACS, SPD, CO, Sentimenti b. 2810, katonalevelek Mussolinihoz Spanyolországból.
43 Mack Smith: *Mussolini,* 250.
44 Mussolini: *Opera Omnia,* 28. kötet, 248–53.
45 Ciano: *Diario 1937–1943,* 45. (1937. október 14.) Vö. uo. 70. (1937. december 19.)
46 Mussolini: *Opera Omnia,* 29. kötet, 75–77. (1938. március 30.)
47 L. Gasparotto: *Diario di un deputato. Cinquant'anni di vita politica italiana.* Dall'Oglio, Milánó, 1945, 280–282.
48 R. J. Crum: Shaping the fascist „new man": Donatello's *St. George* and Mussolini's appropriated Renaissance of the Italian nation. In: C. Lazzaro –

R. J. Crum (szerk.): *Donatello among the Blackshirts: history and modernity in the visual culture of Fascist Italy.* Cornell University Press, Ithaca–London, 2005, 136–37.
49 Mussolini: *Opera Omnia,* 29. kötet, 188–89.
50 Petacci: *Mussolini segreto,* 313. (1938. május 7.)
51 R. Graziani: *Ho difeso la patria.* Garzanti, Milánó, 1948, 167–68; *Processo Graziani. Vol. 1: L'autodifesa dell'ex maresciallo nel resoconto stenografico.* Ruffolo, Róma, 1948, 107–108.
52 Colarizi: *L'opinione degli italiani,* 258–60.
53 Petacci: *Mussolini segreto,* 314–16. (1938. május 7., május 10.)
54 Bandinelli: *Dal diario di un borghese e altri scritti,* 180–181, 189.
55 Petacci: *Mussolini segreto,* 196. (1938. február 6.)
56 Uo. 327. (1938. május 17.)
57 Ciano: *Diario 1937–1943,* 115. (1938. március 20.)
58 Uo. 156. (1938. július 10.)
59 Preti: *Impero fascista, africani ed ebrei,* 73–74.
60 I. Montanelli: Dentro la guerra. *Civiltà fascista,* 3 (1), 1936. január.
61 I. Montanelli, *XX Battaglione eritreo. Il primo romanzo e le lettere inedite dal fronte africano.* Szerk. A. Del Boca. Rizzoli, Milánó, 2010, 149.
62 Enzo Biagi 1982-es beszélgetése Indro Montanellival. Adásba ment RT-Era ieri, Rai 3, 2008. október 13.
63 A kiáltvány angol nyelvű szövegfordítását lásd J. T. Schnapp (szerk.): *A Primer of Italian Fascism.* University of Nebraska Press, Lincoln, 2000, 173–75.
64 Mussolini: *Opera Omnia,* 29. kötet, 188–90.
65 *Il Giornale d'Italia,* 1938. november 9.; *Il Regime Fascista,* 1938. november 15.
66 ASV, Archivio della Nunziatura Apostolica d'Italia, b. 9, fasc. 5, a pápa levele Mussolinihoz, 1938. november 4.; a pápa levele a királyhoz, 1938. november 5. stb.
67 Ciano: *Diario 1937–1943,* 217. (1938. november 29.)
68 *La Difesa della Razza,* 1938. október 20., 1939. január 20., február 5.
69 Bosworth: *Mussolini's Italy,* 419.
70 Vö. *La menzogna della razza. Documenti e immagini del razzismo e dell' antisemitismo fascista.* Szerk. Centro Furio Jesi. Grafis, Bologna, 1994.
71 Duranti: *Lo spirito gregario,* 313–22.
72 P. Orano: *Gli ebrei in Italia.* Pinciana, Róma, 1937, 67.

73 A. Ventura: Sugli intellettuali di fronte al fascismo negli ultimi anni del regime. In uő: *Sulla crisi del regime fascista 1938–1943,* 369–70.
74 ACS, DGPS, Polizia politica, b. 219, fasc. 2, 1939. január 5. (Róma), 1939. március 12. (Milánó) stb.
75 Uo. 1938. augusztus 28. (Róma), 1939. január 4. (Róma), január 9. (Milánó), január 26. (Milánó), március 14. (Cuneo) stb.
76 Uo. 1941. augusztus 24. (Velence).
77 Uo. 1939. augusztus 17. (Milánó), 1940. február 7. (Milánó), július 26. (Róma), augusztus 10. (Róma) stb.
78 Uo. 1940. április 22. (Róma).
79 Uo. 1941. november 30. (Milánó).
80 Uo. 1941. november 6.
81 Uo. 1941. szeptember 16. (Merano).
82 E. Collotti: *Il fascismo e gli ebrei. Le leggi razziali in Italia.* Laterza, Róma–Bari, 2003, 84.
83 Gios: Il diario di Maria Teresa Rossetti, 434–35.
84 Ciano: *Diario 1937–1943,* 193. (1938. október 6.). Vö. Guerri: *Giuseppe Bottai. Un fascista critico,* 166–70.
85 Bottai: *Diario 1935–1944,* 133. (1938. szeptember 8.)
86 Calamandrei: *Diario, vol. 1 (1939–41),* 45. (1939. június 2.)
87 Uo. 12. (1939. április 10.), Vö. uo. 10–11, 45–46. (1939. április 9, június 2.)
88 Uo. 12. (1939. április 10.)
89 *Il Popolo d'Italia,* 1939. január 10. Vö. ASV, Archivio della nunziatura apostolica d'Italia, b. 9, fasc. 5.
90 D. Vanelli: Basta con gli ebrei. In *Vent'anni* (Torino), 1940. szeptember 7., idézi Duranti: *Lo spirito gregario,* 345.
91 Calamandrei: *Diario, vol. 1 (1939–41),* 60. (1939. augusztus 6.)
92 ADN, MG/02, D. P.: Memorie di vita militare (ed altro) 1940–1943, 36.
93 ADN, DP/02, Roberto Cohen: Se trovi una donna, 1936. december 10., 1938. szeptember
94 ADN, MP/91, Samuele Varsano: Le mie memorie, 156, 221.
95 P. Frandini: *Ebreo, tu non esisti! Le vittime delle leggi razziali scrivono a Mussolini.* Manni, San Cesario di Lecce, 2007, 17.
96 Petacci: *Mussolini segreto,* 407, 423–424. (1938. szeptember 9., október 11.)
97 A. Stille: *Benevolence and Betrayal. Five Italian Jewish families under fascism.* Vintage, London, 1993, 20, 52–53, 63.

98 Uo. 73–89.
99 C. Gutkind (szerk.): *Mussolini e il suo fascismo.* Le Monnier, Firenze, 1927, 19, 28, 30.
100 Frandini: *Ebreo, tu non esisti!,* 95–96. (Gutkind Mussolinihoz, 1938. szeptember 3.)
101 Uo. 97.
102 Brit Nemzeti Levéltár, HO 214/14, Laura Gutkind levele Anthony Edenhez, 1940. július 18.; a Belügyminisztériumhoz, 1941. március 21.; a Belügyminisztérium válaszlevele, 1941. március 25. Archives, Royal Holloway, University of London, D349 (Curt Gutkind), Miss Jebb levele a belügyminiszterhez, 1940. július 5.

11. fejezet: Háború

1 Petacci: *Mussolini segreto,* 313. (1938. május 7.)
2 Ciano: *Diario 1937–1943,* 70. (1937. december 19.)
3 *Ciano gróf naplója 1939–1943,* 393. (1942. április 10.)
4 Petacci: *Mussolini segreto,* 124, 126, 300. (1937. december 22., december 24., 1938. április 18.)
5 Rochat: *Le guerre italiane 1935–1943,* 183.
6 Uo. 216, 233–34.
7 Federzoni: *Italia di ieri per la storia di domani,* 166.
8 Bottai: *Diario 1935–1944,* 147. (1939. május 15.)
9 Uo. 147. (1939. április 29.)
10 *Ciano gróf naplója 1939–1943,* 72. (1939. április 29.)
11 Petacci: *Mussolini segreto,* 384. (1938. július 17.)
12 Uo. 415. (1938. október 11.)
13 Ciano: *Diario 1937–1943,* 140. (1938. május 23.); Mack Smith: *Mussolini,* 263. Vö. G. 14 Fettarappa-Sandri: Idee sulla guerra, *Gerarchia,* 1939, 32.
14 Ciano: *Diario 1937–1943,* 33, 187. (1937. szeptember 3., 1938. szeptember 29–30.)
15 Bastianini: *Uomini cose fatti,* 49.
16 Uo.
17 Ciano: *Diario 1937–1943,* 176–177. (1938. szeptember 12., szeptember 25.)
18 Mussolini: *Opera omnia,* 29. kötet, 192.
19 Smith: *Mussolini,* 263.

20 ACS, SPD CO, Sentimenti, b. 2815. Vö D. Grandi: *Il mio paese,* 452.
21 Petacci: *Mussolini segreto,* 413–17.
22 Mack Smith: *Le guerre del Duce,* 218–23.
23 *Ciano gróf naplója 1939–1943,* 114–20.
24 De Felice, *Mussolini il Duce (2),* 670. (1939. szeptember 1.)
25 *Ciano gróf naplója 1939–1943,* 131. (1939. szeptember 18.)
26 F. Anfuso: *Roma Berlino Salò. 1936–1945.* Garzanti, Milánó, 1950, 100–101.
27 Gios: Il diario di Maria Teresa Rossetti, 441.
28 Uo. 439–41.
29 Uo. 441–42. (1939. március 31.)
30 Uo. 444.
31 ACS, DGPS, Polizia politica, b. 220, jelentés Milánóból (1938. december 28.)
32 Uo., jelentés Genovából (1939. január 8.), Milánóból (1938. december 28.), Rómából (1939. augusztus 15.) stb.
33 Uo., jelentés Milánóból (1939. január 7.)
34 Uo., jelentés Rómából (1939. január 1., április 4., május 19.), Milánóból (1939. június 29.).
35 Uo., jelentés Rómából (1939. január 26.)
36 Colarizi: *L'opinione degli italiani,* 271. (Milánó, 1938. október 8.)
37 Uo. 271–272. Vö. ACS, DGPS, Polizia politica, b. 226, fasc. 2, jelentés Mussolini torinói és milánói látogatásáról (1939. május, július).
38 ACS, DGPS, Polizia politica, b. 220, jelentés Nápolyból, 1939. augusztus 12.
39 Uo., jelentés Rómából, 1939. január 27.
40 Uo., jelentések Bolognából, 1939. február–március.
41 ACS, DGPS, Polizia politica, b. 226, fasc. 2, jelentés 1939. május 8., május 12., május 13., június 4.
42 Uo., jelentés 1939. május 14.
43 Uo., jelentés 1939. május 12., május 13., május 16., május 29., június 4. Vö. Passerini: *Torino operaia e fascismo,* 225–27.
44 ACS, DGPS, Polizia politica, b. 226, fasc. 2, 1939. május 25-i jelentés a Cuneóba, Airascába, Morettába stb. tett látogatásról.
45 Petacci: *Verso il disastro,* 129–30. (1939. május 21.)
46 Imbriani: *Gli italiani e il Duce,* 39–48.
47 Uo. 33, 42; ACS, DGPS, Polizia politica, b. 220, jelentés Rómából (1939. február 8.), Nápolyból (1939. augusztus 27., augusztus 29.), Cagliariból (1939. augusztus 26.) stb.

48 Bottai: *Diario 1935–1944,* 153. (1939. augusztus 28.)
49 Petacci: *Verso il disastro,* 161. (1939. július 4.)
50 ACS, DGPS, Polizia politica, b. 219, fasc. 3, jelentés Velencéből (1939. szeptember 1.), Rómából (1939. szeptember 13., szeptember 19) stb.; uo. b. 220, jelentés Rómából (1939. augusztus 3.), Bolognából (1939. augusztus 28.), Nápolyból (1939. augusztus 29.) stb.; Imbriani: *Gli italiani e il Duce,* 56–59.
51 *Ciano gróf naplója 1939–1943,* 109.
52 Bottai: *Diario 1935–1944,* 155. (1939. augusztus 31.)
53 Petacci: *Verso il disastro,* 174–75. (1939. augusztus 27.)
54 ACS, DGPS, Polizia politica, b. 228, fasc. 3, jelentés Bolzanóból, 1939. szeptember 23.
55 Uo., fasc. 4, jelentés Brindisiből, 1939. szeptember 25.
56 Uo. b. 219, fasc. 3, jelentés Rómából (1939. szeptember 27., december 28. stb.); uo. b. 228, fasc. 4, jelentés Brindisiből (1939. szeptember 25., október 10. stb.).
57 Uo. b. 219, fasc. 3, jelentés Rómából (1939. szeptember 13., szeptember 19., 1940. február 22., március 10.); jelentés a lombardiai vidékről (1939. szeptember 28.).
58 Uo., jelentések Rómából (1939. november–december); uo., fasc. 4, jelentés Brindisiből (1939. október); uo. b. 229, fasc. 1, jelentés Szardíniából (1940. február, május 12.).
59 ADN, „Diario di un ragazzo", 27–28. (1939. november 25.)
60 Uo. 30. (1940. január 15.)
61 Uo. 19. (1939. április 15.)
62 Calamandrei: *Diario, vol. 1 (1939–41),* 93–94. (1939. szeptember 30.)
63 Uo. 64–65. (1939. augusztus 22.)
64 Uo. 46. (1939. június 4.)
65 Uo. 81. (1939. szeptember 9.)
66 Uo. 86–87. (1939. szeptember 20.)
67 Uo. 187. (1940. június 15.)
68 *Autobiografie di giovani del tempo fascista,* 15–16.
69 Uo. 16–17.
70 D. Marchesini: *La scuola dei gerarchi.* Feltrinelli, Milánó, 1976, 121.
71 Spinetti: *Difesa di una generazione,* 115–16.
72 Ceva: *5 anni di storia italiana 1940–1945,* 189. (1938. május 31.)
73 Uo. 189–90. (1939. március 18.)
74 Uo. 191. (1940. május 16.)

75 Uo. 192. (1940. június 5.)
76 Uo. 192. (1940. december 18.)
77 *Ciano gróf naplója*, 174, 201. (1940. január 29., április 11.)
78 Uo. 172, 197. (1940. január 23., április 2.)
79 Bottai: *Diario 1935–1944*, 184. (1940. április 2.)
80 De Felice, *Mussolini il Duce (2)*, 772–75.
81 Petacci: *Verso il disastro*, 313–14. (1940. április 11.)
82 De Felice, *Mussolini il Duce (2)*, 794.
83 P. Cavallo: *Italiani in guerra. Sentimenti e immagini dal 1940 al 1943*. Il Mulino, Bologna, 1997, 31–42; Colarizi: *L'opinione degli italiani*, 334–39.
84 Imbriani: *Gli italiani e il Duce*, 84–85, 91.
85 Petacci: *Verso il disastro*, 324–25. (1940. május 27.)
86 De Felice, *Mussolini il Duce (2)*, 834–35.
87 Mussolini: *Opera omnia*, 29. kötet, 403–405.
88 ADN, MP/Adn, Elvira Menichini, 1940. június 10.
89 ADN, DP/07, Don Luigi Serravale: Anniversario della mia ordinazione sacerdotale, 1940. május 15.
90 Uo. 1940. június 10.
91 ADN, DP/90, Angela Martina: Il mio diario 1933–47, 46. (1940. június 11.)
92 ADN, DG/05, Pasqualina Caruso: Vivere per raccontare, 1940. június 10., június 15.
93 ADN, Diario di un ragazzo, 1940. június 11.
94 Uo.
95 Uo., június 26.
96 *Ciano gróf naplója*, 226. (1940. június 19.)
97 Rochat: *Le guerre italiane 1935–1943*, 249–51.
98 ACS, DGPS, Polizia politica, b. 228, jelentés 1940. június 13. (Bolzano), június 20. (Brindisi); b. 299, jelentés 1940. június 21. (Cagliari) stb.; Colarizi: *L'opinione degli italiani*, 339–40.
99 ADN, DG/89, Paolino Ferrari: Proderit die ultionis, 1940. június 10., június 16.
100 Petacci: *Verso il disastro*, 336. (1940. június 21.)
101 Uo. 353 (1940. július 4.); *Ciano gróf naplója*, 227, 238 (1940. június 21. augusztus 5. stb.).
102 Mack Smith: *Le guerre del Duce*, 306–307.
103 M. Carazzolo: *Più forte della paura. Diario di guerra e dopoguerra (1938–1947)*. Cierre edizioni, Sommacampagna, 2007, 49–50. (1940. július 20.)

104 Uo. 53. (1940. október 29.)
105 Imbriani: *Gli italiani e il Duce*, 86–93; Cavallo: *Italiani in guerra*, 139–60.
106 ACS, SPD, CO, Sentimenti, b. 2821, Paola Dotti, 1940. június 28.

12. fejezet: Út a katasztrófába

1 Bottai: *Diario 1935–1944*, 228. (1940. október 24.)
2 Guariglia: *Ricordi 1922–1946*, 478.
3 Mack Smith: *Mussolini*, 228, 267.
4 Bastianini: *Uomini cose fatti*, 257–258.
5 Calamandrei: *Diario, vol. 1 (1939–41)*, 254. (1940. október 30.)
6 Uo. 369. (1941. július 22.)
7 Uo. 267–68, 351–52. (1940. december 8., 1941. május 24.)
8 Uo. 379–80.
9 Imbriani: *Gli italiani e il Duce*, 102–21.
10 Petacci: *Verso il disastro*, 400–401. (1940. november 30.)
11 ADN, DG/01, Antonio Brunello: Nel ricordo dei caduti di Lekduschaj, 335.
12 Uo., 1941. január 20.
13 Uo., 1941. március 26.
14 N. Revelli: *L'ultimo fronte. Lettere di soldati caduti o dispersi nella seconda guerra mondiale*. Einaudi, Torino, 1971, 60.
15 Uo. 124. (1941. március 19.)
16 ADN, DP/08, Osvaldo Cosci: Il diario della mia naia, 1941. március 8.
17 Mussolini: *Opera omnia*, 30. kötet, 51, 54. (1941. február 23.)
18 Imbriani: *Gli italiani e il Duce*, 101–21.
19 Uo. 139.
20 ACS, SPD, CO, Sentimenti, b. 2830, Merope Panizzi, 1941. február 4.
21 Uo., névtelen levél, Róma, 1941. február 24.
22 Uo., névtelen levél, 1941. február 23.
23 Uo. b. 2823, Antonio Barnabina Caracci, 1941. március 23.
24 Uo. b. 2830, Oreste Orlà, 1941. január 27.
25 Uo., Mario Ercolino, 1941. január 26.
26 B. Ceva: *5 anni di storia italiana 1940–1945*, 197.
27 Uo. 197–98.
28 ADN, DG/90, Giuseppe Caronia: Fronte greco. Diario di guerra 1940–41, 18. (1940. október 12.)

29 Uo. 28, 52. (1940. október 22., november 12. – összegzése annak, amit egy korábbi levelében írt „Vittorió"-nak.)
30 Uo. 52. (1940. november 12.)
31 Uo. 68. (1940. december 1.)
32 Uo. 125. (1941. március 1.)
33 Uo. 123–24. (1940. február 27.)
34 Fondazione Mondadori, Archivio Bottai, b. 62, 273b, levél a feleségéhez, 1941. február 7.
35 Uo., levél a feleségéhez, 1941. március 29.
36 Uo., levél a feleségéhez, 1941. április 27.
37 Caronia: Fronte greco, 123–24. (1941. február 27.)
38 Uo. 140. (1941. április 2.)
39 Uo.
40 Uo. 145–46. (1941. április 9.)
41 *Autobiografie di giovani del tempo fascista*, 55, 61.
42 Uo. 68.
43 Caronia: Fronte greco, 150. (1941. április 14.)
44 M. Ceccarelli De Grada: *Giornale del tempo di guerra. 12 giugno 1940 – 7 maggio 1945.* Il Mulino, Bologna, 85, 89–90. (1941. április 28., május 17., május 26.)
45 Uo. 15. (Előszó, M. Mazzucco: I giorni della passione.)
46 Uo. 57. (1940. december 12.)
47 Uo. 60, 69. (1940. december 22., 1941. február 9.)
48 Uo. 117. (1941. november 8.)
49 Uo. 95–96. (1941. június 22., június 24.)
50 Calamandrei: *Diario, vol. 1 (1939–41)*, 289–291, 311, 369. (1941. január 22., március 2., július 22.)
51 Revelli: *L'ultimo fronte*, 372. (1942. augusztus 31.) Vö. uo. 223, 367, 370 stb.
52 Archivio della scrittura popolare, Museo storico, Trento, Ivo Manica: Raccolta di lettere scritte dal fratello Ivo disperso nella battaglia sul Don 1942, 1942. január 10., március 10.
53 Uo.
54 ADN, DG/04, Ottaviano Plet: La colossale tragedia, 1941. július 29.
55 Uo., 1941. augusztus 25., augusztus 31.
56 Uo., 1941. október 28., december 29.
57 Archivio della scrittura popolare, Museo storico, Trento, Valerio Conzatti: Settembre 1941 fronte russo, 1941. szeptember

58 Uo., 1941. december
59 Vö. Revelli: *L'ultimo fronte*, 223, 367, 370, 372.
60 Ceva: *5 anni di storia italiana*, 112.
61 Revelli: *L'ultimo fronte*, 249.
62 ADN, DG/05, Giuseppe Armellino: Diario, 1942. június 10., június 20., 1943. május 12.
63 ADN, DG/87, Riccardo Martini: Laggiù lontano nel deserto Marmarico, 344–345.
64 Uo. 51–52.
65 Uo. 248–49.
66 Uo. 344–45.
67 Uo. 355, 420–28.
68 Uo. 802–803.
69 Imbriani: *Gli italiani e il Duce*, 147. (1942. január 28.)
70 Ceccarelli De Grada: *Giornale del tempo di guerra*, 168. (1942. szeptember 19–20.)
71 Uo. 170. (1942. szeptember 27.)
72 R. De Felice: *Mussolini l'alleato 1940–1945. 1: L'Italia in guerra 1940–1943. Vol. 2: Crisi e agonia del regime.* Einaudi, Torino, 1990, 1149–50.
73 Imbriani: *Gli italiani e il Duce*, 195–98.
74 Vö. ACS, SPD, CO, Sentimenti, bb. 2768, 2771, 2847 stb.
75 Imbriani: *Gli italiani e il Duce*, 183–92.
76 Cavallo: *Italiani in guerra*, 228–33.
77 P. Monelli: *Roma 1943*. Migliaresi, Róma, 1945, 40.
78 http://www.felliniallaradio.it/index.php?page_id=16
79 ADN, „Diario di un ragazzo", 1942. tavasz, 1942. november 5.
80 Uo., 1942. november 15., 1943. július 12.

13. fejezet: A végjáték

1 ADN, DG/99, Aldo Bacci: Appunti di un P.O.W, 3, 4, 6, 20. (1943. július 22., július 24., 1944. június 25.)
2 Uo. 25. (1945. február 1.)
3 De Felice: *Mussolini l'alleato 1940–1945, 1: L'Italia in guerra 1940–1943. Vol. 2: Crisi e agonia del regime*, 1373–76.
4 Bottai: *Diario 1935–1944*, 412. (1943. július 24.)

5 Vö. I. Bonomi, *Diario di un anno (2 giugno 1943 – 10 giugno 1944)*. Garzanti, Milánó, 1947, V–XIII, 3–7.
6 Monelli, *Roma 1943*, 155.
7 Uo. 155–56.
8 Grandi: *I giovani di Mussolini*, 345–46.
9 ADN, DG/96, Dino Villani: Le strade di Milano, 7–9. (1943. július 26.)
10 Cavallo: *Italiani in guerra*, 374–77.
11 P. Calamandrei: *Diario, vol. 2 (1942–45)*. Szerk. G. Agosti. La Nuova Italia, Firenze, 1982, 154–57.
12 ADN, DP/Adn2, Bruna Talluri: Cronaca di una passione, 1943. július 28.
13 Ceccarelli De Grada: *Giornale del tempo di guerra*, 218. (1943. július 26.)
14 ADN, DP/03, Zelinda Marcucci: Il mio diario, 1943. július 29.
15 ADN, DG/90, Aldo Carugati: Memorie di guerra e prigionia, 1943. július 31.
16 ADN, „Diario di un ragazzo", 1943. július 27.
17 ADN, DP/99, Carlo Ciseri: Diario 1915–84, 1943. július 26., augusztus 4.
18 E. Artom: *Diari gennaio 1940 – febbraio 1944*. Szerk. P. De Benedetti – E. Ravenna. Centro di documentazione ebraica contemporanea, Milánó, 1966, 56. (1943. július 28.)
19 E. Aga Rossi: *Una nazione allo sbando. L'armistizio italiano del settembre 1943 e le sue conseguenze*. Il Mulino, Bologna, 2003, 98–102.
20 Guariglia: *Ricordi 1922–1946*, 705.
21 G. Rochat: *Le guerre italiane 1935–1943*, 427–30.
22 Monelli: *Roma 1943*, 236–39.
23 Uo. 239–40.
24 L. Raganella: *Senza sapere da che parte stanno. Ricordi dell'infanzia e „diario" di Roma in guerra (1943–44)*. Szerk. L. Piccioni. Bulzoni, Róma, 2000, 125.
25 ADN, DG/03, Vittoria Cozzi: Diario, 1943. szeptember 8.
26 Uo., 1943. szeptember 12.
27 Uo.
28 Uo., 1943. szeptember 13.
29 V. Vettori: *Giovanni Gentile*. Editrice italiana, Róma, 1967, 151–52.
30 G. Gentile: Ripresa. In *La Nuova antologia*, 1944. január 1., 3–4.
31 B. Croce: *Scritti e discorsi politici (1943–1947)*, 1. kötet, Laterza, Bari, 1963, 223–24.
32 Carazzolo: *Più forte della paura*, 101. (1943. szeptember 10.)
33 ADN, DP/00, Angelo Peroni: Diario di un anno di guerra, 1943. július 28., július 29., augusztus 12., augusztus 29., szeptember 9.

34 Uo., 1943. augusztus 12., október 16.
35 ADN, DP/85, Ettore Castiglioni: Diario di un alpinista, 1943. augusztus 27.
36 Uo., 1943. szeptember 9.
37 Uo., 1943. szeptember 26.
38 N. Revelli: La ritirata di Russia. In M. Isnenghi (szerk.): *I luoghi della memoria. Strutture ed eventi dell'Italia unita*. Laterza, Róma–Bari, 1997, 374.
39 G. Pirelli: *Un mondo che crolla. Lettere 1938–1943*. Rosellina Archinto, Milánó, 1990, 206, 284.
40 Uo. 45–51.
41 R. Vivarelli: *La fine di una stagione. Memoria 1943–1945*. Il Mulino, Bologna, 2000, 14–16.
42 Uo. 18–26.
43 ADN, „Diario di un ragazzo", 1943. október 10., november 12.
44 ADN, DP/95, Maricilla Piovanelli: Dio, 1943. július 26.
45 ADN, DP/98, D. C.: Parte Augusto per la visita militare, 1943. szeptember 8. (Az Archívum kérésére megváltoztattam a szerző nevét.)
46 ADN, DG/92, Mariannina Pastore: Giorno 24, 1944. szeptember 10.
47 ADN, DP/03, Angelo Galiano: Dal mio diario, 1938–52, 1944. március 15.
48 Uo.
49 Uo.
50 C. Alvaro: *Quasi una vita. Giornale di uno scrittore*. Bompiani, Milánó, 1959, 341–43, 354.
51 N. Gallerano: L'arrivo degli Alleati. In M. Isnenghi (szerk.): *I luoghi della memoria*, 460.
52 Calamandrei: *Diario, vol. 2 (1942–45)*, 2. kötet, 259–60, 270. (1943. november 12., december 4.)
53 C. Malaparte: *La pelle. Storia e racconto*. Aria d'Italia, Róma–Milánó, 1949, 40–42.
54 N. Lewis: *Naples '44. An intelligence officer in the Italian labyrinth*. Eland, London, 1983, 108–10.
55 C. Di Pompeo: *Più della fame e più dei bombardamenti. Diario dell'occupazione di Roma*. Il Mulino, Bologna, 2009, 26, 36, 81, 115, 136–37.
56 P. Chessa – B. Raggi: *L'ultima lettera di Benito. Mussolini e Petacci: amore e politica a Salò 1943–45*. Mondadori, Milánó, 2010, 46–47. (A naplóbejegyzés 1943. október 28.)
57 ADN, DG/07, Danilo Durando: Ohimè, gente, udite!, 1944. június 30., július 16., szeptember 19.

58 Vö. C. Pavone: *Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella resistenza.* Einaudi, Torino, 1991, 169–89.
59 R. Battaglia: *Storia della resistenza italiana.* Einaudi, Torino, 1964, 662.
60 ADN, DG/88, Giovanni Collina Graziani: Faenza nel baratro dei suoi 665 giorni, 1944. szeptember 8., passim.
61 ADN, DG/91, Antonio Borghi: Diario di guerra (1943–1945), 1944. május 13., október 19.
62 ADN, DP/07, Don Luigi Serravalle: Anniversario della mia ordinanza sacerdotale, 1943. szeptember 10., november 8., 1944. szeptember 11., 1945. április 26.
63 ADN, DG/90, Peppino Zangrando: Il ragazzo e la trota del Piave, 24, 29–30. (1944. ősz)
64 Uo. 28, 30, 33.
65 Uo. 30, 49. (1945. február)
66 Uo. 56. (1945. március)
67 A. Zanella: *L'ora di Dongo.* Rusconi, Milánó, 1993, 502–503.
68 ADN, DG/87, Antal Mazzotti: Sotto il tallone nazifascista, 1944. március 2.
69 Uo., 1945. április 26., május 6.
70 Uo. 1945. április 29.

Epilógus

1 Marazio: *Il mio fascismo,* 229.
2 L. Garibaldi: *Le soldatesse di Mussolini. Con il memoriale inedito di Piera Gatteschi Fondelli, Generale delle Ausiliarie della RSI.* Mursia, Milánó, 1995, 93.
3 Marazio: *Il mio fascismo,* 234–37.
4 Uo. 24.
5 ADN, DP/99, Carlo Ciseri: Diario 1915–84, 1945. december 23.
6 L. La Rovere: *L'eredità del fascismo. Gli intellettuali, i giovani e la transizione al postfascismo 1943–1948,* Bollati Boringhieri, Torino, 2008, 93–98.
7 Uo. 128.
8 Uo. 103–109, 216.
9 ADN, DP/Adn2, Bruna Talluri: Cronaca di una passione, 1945. május 10.
10 Duranti: *Lo spirito gregario,* 10–27.
11 P. Ginsborg: *A History of Contemporary Italy. Society and politics 1943–1988.* Allen Lane, London, 1990, 92.

12 C. Pavone: La continuità dello Stato. Istituzioni e uomini. In *Italia 1945–48. Le origini della Repubblica.* Giappichelli, Torino, 1974, 252.
13 Uo. 249, 253.
14 Vö. G. Parotto: *Sacra officina. La simbolica religiosa di Silvio Berlusconi.* Franco Angeli, Milánó, 2007, 15–48.
15 *La Repubblica,* 2011. december 16.
16 S. Luzzatto: *Il corpo del duce. Un cadavere tra immaginazione, storia e memoria.* Einaudi, Torino, 1998, 208–12. Vö. M. Proli: Il profondo legame di Adone Zoli con Predappio e la Romagna, in G. Gambetta – S. Mirabella (szerk.): *Adone Zoli. Un padre della Repubblica,* Bononia University Press, Bologna, 2010.
17 R. Zoli – P. Moressa: *Caro Mussolini... 1957–2007: cinquant'anni di missive al Duce nella cripta di Predappio.* Raffaelli Editore, Rimini, 2007, 40–41. A könyvben megjelenő benyomás meglehetősen túlzó.
18 A 2005-ös idézetek forrása Zoli–Moressa: *Caro Mussolini.* A 2006–2012-os idézetek forrásai közvetlenül a Forlì közelében álló Villa Carpenában, a „Centro Studi Romano Mussolini"-ban őrzött vendégkönyvek. Köszönöm a Villa Carpena levéltárosának és tulajdonosainak, hogy betekinthettem ezekbe a vendégkönyvekbe.

Köszönetnyilvánítás

E könyv anyaggyűjtését az Arts and Humanities Research Council finanszírozásával létrejött négyéves projekt – „A Duce-kultusz: Mussolini és az olaszok, 1918–2005" – alapozta meg. Mélységesen hálás vagyok az AHRC-nek ezért a támogatásért, továbbá a projekt minden résztvevőjének, amiért ilyen ösztönző és bensőséges fórumot teremtettek a kutatáshoz és a vitához: Stephen Gundle professzornak, dr. Giuliana Pierinek, dr. Simona Storchinak, dr. Sofia Serenellinek, dr. Eugene Pooley-nek, dr. Alessandra Antolának, dr. Vanessa Roghinak és Richard Bosworth professzornak. A projekt egyik szálaként górcső alá kellett vennem Mussolini szülővárosát, Predappiót a két világháború közti években: Predappio polgármestere, Giorgio Frassineti rendkívül nagylelkű segítőkészségről és vendégszeretetről tett tanúbizonyságot. Számos kolléga volt szíves elolvasni könyvemet részleteiben vagy egészében, és szeretném melegen megköszönni segítőkész észrevételeiket, így Paul Corner professzornak, Richard Bosworth professzornak, David Forgacs professzornak, Stephen Gundle professzornak, dr. Francesca Mediolinak. A Bodley Head kiadó részéről Will Sulkin aprólékos, gyámolító és végtelenül segítőkész szerkesztő volt. Hálás vagyok egy csomó irattár munkatársainak segítségükért és tanácsaikért: az Archivio Centrale dello Statónak és az Archivio Segreto Vaticanónak Rómában, a Fondazione Arnoldo és Alberto Mondadorinak Milánóban és az Archivio

della Scrittura Popolarénak Trentóban. A könyv kisebb részletei korábban megjelentek a *The Force of Destiny. A History of Italy since 1796*-ban (A végzet ereje. Itália története 1796 óta; Allen Lane, London, 2007). Hálás vagyok a kiadónak, amiért engedélyezte felhasználását.

Szeretném megköszönni a Pieve Santo Stefanó-i Archivio Diaristico Nazionale stábjának a segítséget, de mindenekfelett Cristina Canginak azt a fáradhatatlan munkát, amit a naplók és emlékiratok szerzőivel vagy családtagjaikkal való kapcsolatfelvétellel és az idézetekhez szükséges engedélyek megszerzése terén végzett. Mérhetetlenül hálás vagyok a szerzőknek és családtagoknak nagylelkű hozzájárulásukért, hogy idézhettem anyagaikból. Néhány esetben a levéltár tanácsára megváltozott névvel idéztem az adott naplót. Az ilyen esetekben ezt a hozzájuk tartozó jegyzetben feltüntettem.

Az Archivio Diaristicót mint az egyszerű emberek „emlékbankját" 1984-ben hozták létre a neves újságíró, Saverio Tutino kezdeményezésére. Az évek során az ország minden sarkából és a társadalom minden szegletéből férfiak, nők és gyerekek mintegy 7000 naplóját, önéletrajzát és levelezését gyűjtötték össze. A személyes emlékek megörökítésére és átadására sarkallva évente díjat adnak ki, a Premio Pievét (az archívum alapítójának halálát követően nemrég átkeresztelték Premio Pieve Saverio Tutinóra), amely hatalmas médiafigyelmet vonz. Számos ország követte a Pieve Santo Stefano példáját, teremtették meg az önéletrajzok nemzeti lerakatát, köztük Franciaország, Spanyolország, Németország és Belgium. Egy olyan korban, amikor a napi kommunikációs igények és lehetőségek óriásira növekedése folytán a személyes emlékek oly könnyen háttérbe szorulnak, nagyon is jól jön további ilyen központok felállítása, amelyek eltökélten meg kívánják őrizni annak lenyomatait, hogy hogyan cselekedtek, éreztek és gondolkoztak az egyszerű emberek a különböző időszakokban és körülmények közepette. És ebből nem csak a múltkutatás profitálhat. Meglehet, annak nem lehet gátat vetni, hogy a világ időről időre olyan rendszereket termeljen ki, amelyek mérhetetlen szenvedést okoznak és szentesítenek, de azok naplói és levelei, akik belekerültek a szélsőségek érzelmi forgatagába, ablakot nyithatnak az emberi szívre és elmére, tápot adhatnak a kijózanodásra és a remélhetőleg üdvös töprengésre.

Név- és tárgymutató

A
„acélszerződés" (1939) 376, 380, 384
Addisz-Abeba 306, 317, 321, 325, 335, 336–37
Adua/aduai csata (1896) 17, 29, 35, 48, 147, 294, 295, 300, 302, 303, 320
Afrika 29, 105, 155, 203, 293, 297, 299, 300–304, 308–309, 312–15, 318, 320, 322, 325–26, 331–32, 334, 338, 348, 354, 359, 401, 409, 414, 418, 433, 435, 439, 484
lásd még Egyiptom; Etiópia; Líbia; Szomália
Agnelli, Giovanni 37, 186
Agnoletti, Fernando 236
Albánia 42, 61, 108, 374–75, 387, 404–406, 408–11, 415–18, 436
Albertini, Luigi 86, 100, 150, 297, 305
Alfassio Grimaldi, Ugoberto 422
alkotmány (1948) 482–83
Allocato, Alberto 230–31
Almirante, Giorgio 356
Aloisi, Pompeo 307
Alto Adige *lásd* Tirol, Dél-Tirol
Alvaro, Corrado 263, 463
Amendola, Giovanni 39, 113, 135
Amerika/Amerikai Egyesült Államok 38, 158, 172, 209, 283–84, 364
Ancona 29, 61, 86
Ansaldo, Giovanni 192
Antifasiszta Értelmiségiek Kiáltványa (1925) 150
Antonioni, Michelangelo 342
Anzio 462
Aosta, Emanuele Filiberto, herceg 50, 90, 338
Appelius, Mario 331
Arandora Star (hajó) 368
Ardali, Paolo 145
arditók (rohamkatonák) 48–49, 51–52, 54, 59, 66, 68–70, 111, 315
Arezzo 66, 67, 68, 89
Arias, Gino 367

Armellino, Giuseppe 431–32
Arpinati, Leandro 275
Assisi 83–84, 143, 268, 287
Audisio, Walter 473–74
Ausztria 26, 28, 45, 262, 296, 347, 369, 458
Avanti Popolo (induló) 32
Azeglio, Massimo d' 82, 98, 161, 340
Azzariti, Gaetano 482

B
Bacci, Aldo 440–41
Badoglio, Pietro 152, 347, 348, 371, 384, 394, 461, 465
  miniszterelnök (1943–44) 442–45, 447, 449–51, 454–55
  parancsnok Líbiában és Etiópiában 295–96, 306
Baker, Josephine 305
Balbo, Italo 76–77, 81, 86, 88–89, 118, 135, 205, 239, 385
Baldini, Alberto 251
Balilla 117, 145, 203–204, 208, 231, 233, 235–36, 491
  lásd még ifjúsági szervezetek; Nemzeti Balilla Szervezet
Balla, Giacomo 79
banditizmus 27, 58
Barcelona 352
Barone, Domenico 143
Bartoli, Giovanni 52–54
Bartolomasi, Angelo 304
Barzini, Luigi 150
Basilicata 46, 57, 159, 217, 431
Bassani, Giorgio 342
Bastianini, Giuseppe 77, 255–56, 405
Battisti, Ernesta Bittanti 360–61
Belgium 392
Belluno 215, 470, 472
Beltramelli, Antonio 111
Bemporad, Enrico 225
Benedek, XV., pápa 30
Bergamo 200–201, 493
Berlin 75, 84, 329, 347, 354, 376, 400, 458
Berlusconi, Silvio 11, 487–88
Bianchi Bandinelli, Giulio 88*lj,* 89, 204, 208
Bianchi Bandinelli, Ranuccio 205, 350–51
Boccaccio, Lorenzo 216–17
Boccaleri, Primo 15, 252–53
Bocchini, Arturo 152, 189, 191, 192, 194–97, 199
Boldori, Attilio 80
Bologna 65–66, 68–69, 75, 85, *141,* 147, 151, 163, 299, 380, 468, 472
Bolzon, Piero 83, 84
Bombacci, Nicola 474
Bonomi, Ivanoe 65, 85
Bordiga, Amadeo 197
Borghi, Antonio 468–69
Bottai, Giuseppe 7, 91, 282, 294, 341, 383, 441, 442
  Etiópiában 308, 309, 313, 314
  faji törvényekről 356, 361
  görögországi hadjáratban 418–19
  Mussolini iránti rajongása 79–80, 135, 278–79
  vallásos fasizmusszemlélete 80, 82, 274
Brard, Magda 260
Brunello, Antonio 408–10

C, Cs
Cacciaguerra, Perla 195
Caesar, Julius 107, 187, 298, 327, 337, 416, 494
Calamandrei, Franco 362
Calamandrei, Piero 7, 193, 361–63, 387–88, 405–406, 426, 445, 463
camorra 103, 346, 434
Cantù, Cesare 231
Caporetto (1917) 30, 57, 221, 302, 453
Caracciolo, Alberto 242–43, 389–90
Carazzolo, Maria 401–402, 455
Cardarelli, Vincenzo 443
Carducci, Giosuè 47, 147, 151, 479
Caredio, Anna 206, 208, 218, 308
Carli, Mario 111
Carlotti, Mario 156–57
Caronia, Giuseppe 15, 416–23
Carrà, Carlo 424
Carugati, Aldo 447
Caruso, Pasqualina 397
Cassibile 450
Castellano, Giuseppe 450
Castiglioni, Ettore 206–208, 456–57
Catania 236, 435
Cavour, Camillo Benso di, gróf 26, 82, 108, 273
Ceccarelli De Grada, Magda 423–26, 435, 446
cenzúra 14, 56, 135, 225, 307, 308
  lásd még sajtó
Chabod, Federico 323
Chamberlain, Austen 108
Chamberlain, Neville 374
Chiodo, Albina 218, 253
Churchill, Winston 108, 435, 438
Cianetti, Tullio 83–84, 92, 124, 279–80
Ciano, Costanzo 348
Ciano, Galeazzo 184, 308, 313, 326, 345, 379, 392–93, 399, 436, 442, 465
  görögországi hadjárat 404–406
  közellenszenv 324, 379, 407, 412
  külügyminiszter 324, 347, 348, 372, 376–77, 384, 400
Ciarlantini, Franco 225
Cirincione, Giuseppe 169–70
Cironi, Sandra 321
Ciseri, Carlo 5, 25–26, 29–34, 40, 47–48, 55, 60, 63, 110, 239, 241, 300, 448–49, 478–79
Clemenceau, Georges 44–46
Codignola, Ernesto 221
Cohen, Roberto 321, 363–64
Collina Graziani, Giovanni 468
Conzatti, Valerio 430–31
Coppino, Michele 219
Corradini, Enrico 38, 50
Corriere della Sera (napilap) 86, 100, 110, 119, 123, 135, 150, 273, 330
Cosci, Osvaldo 410–11
Cozzi, Vittoria 452, 454
Cremona 76, 214, 276, 299, 303, 396
Crispi, Francesco 17, 27–28, 35–36, 40, 44, 101, 102, 106, 322
Critica Fascista (folyóirat) 135, 341, 356
Croce, Benedetto 7, 220, 297, 305, 455
  Antifasiszta Értelmiségiek Kiáltványa (1925) 150
  Itália története 1871–1915 (1928) 190–92
  korai rokonszenvezése a fasizmussal 87, 88, 123

politikai szembeszállása a fasizmussal 185–87, 189–90
üldöztetése és megfigyelése a fasizmus alatt 187–89, 192–94, 197
Cucco, Alfredo 167–71, 173–74
Custoza/custozai csata (1866) 29, 302
Csehszlovákia 369, 374–75, 378, 390

D
D'Annunzio, Gabriele 35, 46–48, 53, 55, 67, 70, 73, 82, 93, 134, 144, 164, 320, 479
fasizmus támogatója 138, 326
Fiume elfoglalása 43, 48–53, 63, 70–71, 99, 104
háborús hős 41–42
Mussolini riválisa 49, 50, 76, 87
Dalser, Ida 261–63
Dante, Alighieri 34, 73, 111, 144, 368
De Amicis, Edmondo 227
De Bono, Emilio 88, 306
De Chirico, Giorgio 424
De Felice, Renzo 10
De Francisci, Pietro 323–24
De Gasperi, Alcide 485
De Grada, Raffaele 424
De Grada, Raffaele (Raffaellino) 424–25
De Vecchi, Cesare Maria 88
De Viti De Marco, Antonio 101
De' Stefani, Alberto 95, 111
Del Panta, Andreina 144–46
Del Re, Carlo 196
Dél/déli kérdés 27, 37–38, 57–58, 129–30, 178, 380
1919–22-ben 62–63
fasizmusban 99, 111, 120, 181–82, 274–75, 282
második világháborúban 435, 439, 454–55, 462–63
lásd még maffia; mezőgazdaság; Nápoly; Palermo; parasztok; Szicília
Dél-Tirol 42
Delcroix, Carlo 141, 260
Déli Királyság (1943–44) 454, 461–62, 464
Di Giorgio, Antonino 169, 171–72
Di Pompeo, Corrado 464
Diaz, Armando 45, 93, 95, 228
Dodekanészosz 42, 108
Donatello 348
Dongo 473
Doria Pamphili, Filippo Andrea 305
Dos Passos, John 420
Duce/Duce-kultusz 250–52, 254, 258–78, 280–81, 284–86, 292, 413, 437
iskolákban 224–26
kialakulása (1925–26) 133–42
rendszer tartóoszlopa 259, 270, 274, 284
szívóssága 12–13, 16, 413, 423
lásd még fasizmus; Mussolini, Benito
Dumini, Amerigo 80, 121–23
Durando, Danilo 466–67

E
egyetemek, egyetemi hallgatók 40, 93, 170, 204, 251, 299, 321, 328, 343, 367, 385, 389, 390, 395, 443, 455, 461, 466, 477, 482
faji törvények 248, 353, 355–57, 361–64

fasizmus támogatása 193, 221, 242, 367, 385–88
rohamosztagosság 68, 69, 71
lásd még Gruppi Universitari Fascisti; Littoriali
Egyiptom 295, 404, 412, 433
Einaudi, Luigi 87, 150
ellenállás 10, 11, 212, 255, 457–58, 467–75, 481–87
első világháború 34, 38, 54*lj*, 56, 68, 101, 114, 131, 216, 223, 244, 261, 343, 358, 359, 377, 396, 479, 480, 486
célja és lefolyása 17, 25–26, 28–33, 40–41
neheztelés a „megcsonkított győzelemért" 42–45, 104, 109
emigráció 43, 158, 189, 191, 198–99, 211, 297
Emilia-Romagna 26, 38, 114, 182, 219, 343, 483
Eritrea 294, 302
értelmiségiek 13, 15, 28, 36, 41, 57, 70, 78, 101, 147, 151, 161–62, 192, 197, 217, 220–21, 285, 324, 387, 424–26, 482
fasizmusban való érintettségük 149–50, 193, 278, 341, 343, 352–53, 355, 367, 416, 418, 482
polgárellenes intézkedésekben 355–56, 358, 361–63
lásd még egyetemek; Littoriali
Etiópia 8, 10, 12, 13, 215, 292, 295, 339, 354, 358, 405, 427, 484
döntés inváziójáról (1935) 296–97
elhúzódó ellenállás (1936–41) 330, 337–38, 340
gázhasználat 299, 306–308, 315–16, 324, 335
közigazgatás 334–36, 338–39
kulturális misszió (történelmi küldetés) 298, 302, 306, 308–309, 312, 313, 316–17, 320–21
lelkesedés az invázióért 5, 16, 247, 297–99, 300–306, 308, 313, 321–22
népszövetségi szankciók 297, 303, 324–25, 328, 345, 367
prostitúció és szex 306, 312, 318–20, 330, 331–34
lásd még Adua; Hűség Napja (1935)
Evola, Julius 356, 390

F
Faccetta nera (kuplé) 306, 308, 318, 332
Facta, Luigi 85, 87, 90
Faenza 468
Faggioli, Emilio 118
Faji kiáltvány (1938) 354, 362
faji törvények (1937–38) 11, 12, 14, 333, 340, 352, 354–64, 367, 378, 482, 484
reakciók 210, 248, 355–58, 360–64, 366
lásd még fasizmus; Mussolini, Benito; zsidók
Farinacci, Roberto 75, 94, 124, 129, 134–36, 151, 157, 276, 281, 342, 355, 358
Fasiszta Értelmiségiek Kiáltványa (1925) 149

Fasiszta Forradalom Kiállítása (1932) 246–47, 284
Fasiszta Misztika Iskolája (Scuola di Mistica Fascista) 390
Fasiszta Nagytanács (Gran Consiglio del Fascismo) 96, 143, 154, 162, 180, 183, 190, 279, 372, 441, 442, 465
fasiszta párt *lásd* Nemzeti Fasiszta Párt
fasizmus/fasiszta rendszer 104–105
antiszemitizmus 354–56, 358, 363–65, 428
diktatúra bevezetése (1925–26) 103, 126–27, 142, 152, 157, 185, 221–22
ellenzék elfojtása (1925–26) 11, 106, 108, 119, 125–27, 138, 142, 149, 151, 185
elszakadás a valóságtól 18, 19, 71, 317, 327, 372, 388–90, 391, 408, 409, 461
értékelése (1945 után) 479–80, 482, 484–86
faj 160, 248, 332–33, 340–41, 352–56, 361, 363–64
fiatalság dicsőítése 68, 92, 327, 347
háború 148, 154, 208, 231, 232–33, 238, 242, 299, 302, 372, 383, 389, 399, 411, 414
halottkultusz 72, 82–83, 239–41
hatalomra jutása 85–88, 90–92, 94
ideológiája 94, 103, 136, 149, 157, 174, 222, 274, 318, 341–42, 353, 411, 428
katolicizmus 18, 83, 144, 175, 221–22, 230, 232–34, 237–38, 251, 290, 427–28
kormányzati intézkedések (1922–24) 96–97, 114, 116–17, 124, 126–27
korrupció 9, 12, 18, 121–22, 134, 180, 196, 203, 211, 214, 276, 312, 342, 379, 422, 434, 435, 445, 448
külföldi ellenzéke 187, 189, 196, 198, 210
Matteotti-ügy 119–23, 133, 136, 140, 149, 150, 168, 218, 276, 355, 358
mint vallás 18, 82–83, 113, 136–37, 139, 149–50, 235, 238, 241–44, 253, 277, 343, 432, 461
mozgalom megalapítása (1919) 33, 49, 59, 104
mozgalom növekedése (1920–21) 66–68, 74–77, 80–81
népesedési kampány 155–60, 175–76, 182–83, 311, 332
rituálék és ceremóniák 83, 144, 240–41, 343
szokások megreformálása 112, 180, 248, 348, 351–52, 378
tisztogatások elmaradása (1945 után) 481–82, 484
totalitárius ambíciók 113, 144, 216, 242
„új ember" megteremtése 84, 147, 180–81, 206, 274, 295, 346, 348, 351–52, 391, 441
ünnepek és évfordulók 109–10, 129, 134, 162, 239, 241, 246–47, 284, 295–96, 322, 336, 405
lásd még Duce/Duce-kultusz; értelmiségiek; Etiópia; Fasiszta Forradalom Kiállítása; Fasiszta Nagytanács; fasiszta párt; gazdaság; Gruppi Universitari Fascisti; ifjúsági szervezetek; jóléti intézkedések; katolikus egyház; külpolitika; Littoriali; második világháború; menetelés Rómába; Mussolini, Benito; rohamosztagosok

Fedele, Pietro 143, 169
Federzoni, Luigi 50, 94, 98, 123, 126, 147–55, 162–64, 172, 180, 193, 337, 371, 442
Fellini, Federico 438
Ferenc, Assisi Szent 84, 143, 144, 145
Ferrari, Paolino 343, 399
Fiat (autógyár) 37, 58, 86, 186, 214, 381, 382
Finzi, Aldo 355
Firenze 5, 25, 33, 47, 60–63, 68–69, 73, 80, 110, 141, 144, 191, 197, 204, 239–41, 251, 335, 348, 351, 367, 387, 397, 438, 446
Fiume (Rijeka) 43–44, 46, 70*lj*, 76, 82, 104, 198
elfoglalása (1919–20) 47–54, 55, 63, 71, 99, 359
Forni, Giorgio 390–91
Fortini, Franco 342, 388
Fortunato, Giustino 57, 58, 61, 87, 188, 191, 192
Foscolo, Ugo 47, 240
Franciaország/franciák 8, 16, 26, 28, 29, 42–46, 48, 57, 105, 106, 110, 135, 154, 158, 189, 198, 245, 249, 294, 296, 300, 311, 328, 334, 349, 357, 361, 373–74, 376, 380, 383, 385, 387–88, 392–96, 398, 419, 450, 452, 458
lerohanása (1940) 184, 249, 399–401
lásd még második világháború; Mussolini, Benito
Franco, Francisco 346, 352
Franklin, Benjamin 231
Frassati, Alfredo 186
Frescura, Attilio 41
futurizmus/futuristák 30, 41, 48, 49, 51, 59, 69, 70, 79, 111, 113, 150, 305, 313, 342, 430

G, Gy

„gabonacsata" 159, 181, 281–82
Galiano, Angelo 461–62
Gambetti, Fidia 341
Gargnano 464
Garibaldi, Giuseppe 26, 27, 88, 94, 107, 108, 144, 227, 231, 273, 452, 465, 467
Garibaldi, Peppino 50
gazdaság 7, 15, 28, 31, 35, 37–38, 155, 160, 303, 328, 358
nagy világválság 194, 212, 281, 282, 284, 295, 341
önellátás (autarkia) 12, 159, 328, 359
lásd még mezőgazdaság; parasztok; szakszervezetek
Gemelli, Agostino 362
Gentile, Giovanni 41, 95, 149, 150, 164, 169, 192, 220–21, 225, 230, 455
Ghisalberti, Alberto Maria 323
Giampaoli, Mario 275
Gibson, Violet 140, 149

Gini, Corrado 156
Giolitti, Giovanni 30, 36–39, 61, 63–65, 68, 70, 74–76, 85–86, 119, 124, 161, 185, 189–90, 220, 384
Giovinezza (induló) 52, 68, 82, 96, 106, 209, 254, 434
Girone, Ugo 197
Giuliano, Balbino 367–68
Giuriati, Giovanni 111, 199
Giustizia e Libertà (Igazságosság és Szabadság) 196, 356, 446, 481
Gobetti, Piero 135, 189, 221
Gower, Charlotte 130–32, 177, 219–20
Gozzerino, Giuseppe 410
Görögország 108, 110, 351, 375, 376, 417, 452, 484
olasz invázió (1940–41) 291, 402, 404–408, 412, 416, 418–21, 423
Gracci, Athe 271–72
Grana, Saverio 225
Grandi, Dino 76, 81, 442
Gravelli, Asvero 251, 331, 390
Graziani, Rodolfo 295, 332, 335, 336–38, 350, 407, 466
Greco, Ludovico 328
Gruppi Universitari Fascisti, GUF (Fasiszta Egyetemi Csoportok) 341–43, 345, 356–57, 363, 386, 443
Guadalajara 346
Guerrazzi, Gian Francesco 198–99
Gutkind, Curt 367–68
Guttuso, Renato 342
György, V., király 107

H
haditengerészet 45, 152, 296, 349, 371, 392, 394, 404, 406
hadsereg, fegyveres erők 28, 48, 50, 53, 68, 90, 142, 152, 270, 296, 371, 392, 409, 412–14, 418, 431, 442, 482
első világháborúban 29, 56–57, 114
etiópiai hadjáratban 300, 302–303, 306, 307, 314, 320
fegyverszünet után (1943) 451–54, 457
felkészületlensége a háborúra 328, 347, 349, 350, 371–72, 377
Franciaország elleni hadjárata (1940) 359, 394, 399
Görögország inváziója 404–408, 410–11
Salòi Köztársaságban 458, 466, 471–72
spanyol polgárháborúban 328, 339, 346
szocialisták gúnyolódásai (1919–22) 5, 31–32, 250
lásd még haditengerészet; légierő
Hailé Szelasszié, etióp császár 302, 324–25
Hankey, Maurice, Sir 46
Hitler, Adolf 15, 248, 296, 328–29, 357, 367, 378, 380, 398, 401, 402, 404, 406, 412, 426, 438, 445, 454, 480
második világháború kirobbantása 375–77, 384, 392–93
müncheni egyezmény 369, 374–75, 376
olaszországi látogatása (1938) 251, 348–51, 354

véleménye Mussoliniről 350–51, 375
lásd még Mussolini, Benito; Németország
Hollandia 392
Horvátország 245, 253, 384
lásd még Fiume
Hűség Napja (Giornata della Fede, 1935) 303–305

I, Í
ifjúsági szervezetek (fasiszták) 173, 200–203, 212, 216, 232–37, 251, 347, 433
Il Popolo d'Italia (napilap) 33, 49, 78, 79, 90, 121, 137, 149, 198, 262–63, 273, 331, 444
Il Regno (folyóirat) 39, 67
Indrio, Ugo 274
Ingrao, Pietro 342
iskolák 47, 98, 103, 172, 175, 218–31, 233, 252, 263, 268, 286, 306, 320, 355, 361, 398, 428
fasiszta propaganda 129, 131, 141, 222–31, 235, 250–51, 253, 255, 439, 448, 461
Gentile reformjai (1923) 221
liberális Olaszországban 219–21
lásd még tanárok
Istituto Mobiliare Italiano, IMI (Olasz Ingatlankezelő Intézet) 283
Istituto per la Ricostruzione Industriale, IRI (Ipari Újjáépítés Intézete) 283
írástudás (Olaszországban) 6, 8, 27, 55, 130, 219, 220, 285, 292

J
Japán 347
jóléti intézkedések 7, 213, 281–82, 283, 328
Jugoszlávia 44, 47, 253, 256, 376, 484
Jung, Guido 355

K
Katolikus Akció (Actio Catholica, Azione Cattolica) 114, 117, 144–45, 226, 232, 234–36
lásd még katolikus egyház
katolikus egyház 17–18, 27, 30, 98, 111, 128, 225, 230, 479, 485
és fasizmus támogatása (1929 előtt) 18, 113–16, 138–41, 143–45, 151, 159–60, 176
etiópiai háború 297, 304, 309–11, 317
faji törvények 355, 357, 362
lateráni szerződés (1929) 131, 176, 234
liberalizmusellenessége 13, 115
második világháború 401, 427, 448, 461
rivalizálása fasiszta ifjúsági szervezetekkel 117–18, 232–33, 234–38
viszonya a Néppárthoz 59, 116–17
lásd még fasizmus; Katolikus Akció; Mussolini, Benito; pápaság; rohamosztagosok
Kefalinía 454
kényszerlakhely 11, 143, 193, 197, 217, 275, 380

kereszténydemokraták 11, 342, 410, 437, 467, 479, 480–81, 483, 485–86, 489
kommunisták, kommunista párt 60, 66, 67, 75, 91, 100, 196–97, 203, 209, 211, 224, 255, 341, 494
1945 után 11, 456, 479, 481–83, 485–87, 489
ellenállás 467, 473, 474, 485
és fasiszta értelmiség 341, 425–26, 482
fasizmusellenessége 187, 437
oroszországi hadjárat (1941–43) 427–29, 432
Korfu elfoglalása (1923) 108–10
Korherr, Richard 176
Korzika 386, 400
köztársaság, olasz 11, 485–86
fasizmusból való folytatólagossága 482–83
háborús bűnösök perlése 483–84, 489
megalapítása (1946) 477, 482
viszonya a fasiszta rendszerhez 10, 483–84, 489
Különleges Bíróság (Tribunale speciale per la sicurezza dello Stato) 142, 195, 203, 204
külpolitika 40, 43–46, 50, 104–106, 109–10, 127, 152, 159, 296, 346, 372, 375, 381
birodalmiság 88, 104–105, 157–59, 286, 294–95, 299, 322–23, 327, 338, 340–41, 345, 349, 352–53, 375, 387, 390, 417, 494
lásd még Etiópia; Franciaország; Korfu; második világháború; Nagy-Britannia; Németország

L
La Civiltà Cattolica (folyóirat) 175, 362
La Critica (folyóirat) 187, 190
La Sorsa, Manlio 15, 314–20
La Stampa (napilap) 186, 229
La Voce (folyóirat) 39, 67, 101, 161, 387
Labriola, Arturo 297
Laterza, Giovanni 188, 189, 190
Lazzari, Costantino 196–97
Le Bon, Gustave 34–35, 162
Leccisi, Domenico 488–89
légierő 152, 296, 371–72, 394, 399, 404
Lengyelország 375–77, 383, 392, 398
Leó, XIII., pápa 290
Levi, Carlo 217
Lewis, Norman 463
liberalizmus/liberálisok (Olaszországban) 30–31, 40, 42, 49, 67, 94–95, 99–103, 106–107, 116, 119, 126–27, 135, 138, 143, 149, 153, 160, 170, 175, 179, 243, 272, 274, 280–81, 283, 294, 297, 300, 330, 479
fasiszta becsmérlése 13, 14–15, 17–18, 99, 100, 103, 113, 115, 122, 169, 223, 224, 246, 302, 422, 482
fasizmussal való szembenállása 124, 134, 142, 149–51, 185–94
gyengesége (1919–22) 59, 68, 74–75, 86, 112
Líbia 60, 216, 358, 366
inváziója (1911–12) 17, 42, 108, 148

fasiszta hadjáratok 294–95, 306, 484
második világháborúban 407, 412, 421
Liguori, Giuseppe 251
lissai csata (1866) 29, 302
Littoriali 241–43, 345, 352, 357, 422, 443
Lloyd George, David 44, 46
Lo Monte, Giovanni 166
London 50, 106, 109, 171, 190, 304, 367, 374, 480, 484
londoni szerződés (1915) 42–43
lousanne-i konferencia (1922) 106
LUCE (Istituto Luce) 200, 229, 435
Lucetti, Gino 140, 142, 187
Ludwig, Emil 333
Lussu, Emilio 31, 71, 80, 95
Luzzatti, Luigi 358

M
Machiavelli, Niccolò 34, 240, 337, 416
maffia, szicíliai 70, 102, 103, 463, 494
fasiszta hadjárat (1925–29) 102, 130, 131, 163–84
Malaparte, Curzio 463
Málta 400
Manica, Ivo 428
Marazio, Zelmira 227–30, 266–67, 320, 477–79
Marconi, Guglielmo 297, 326
Marcucci, Zelinda 446
Margit, Savoyai, olasz királyné 36
Marinelli, Giovanni 122
Marinetti, Filippo Tommaso 49, 70, 73, 150, 305, 342
Marsich, Pietro 77
Martina, Angela 200–203, 396
Martini, Arturo 424
Martini, Riccardo 432–34
második világháború 6, 8, 12, 14, 16, 184, 193, 195, 203, 207, 242, 257, 272, 283, 292, 300, 338, 368, 372, 479, 484, 487
élelmiszerhiány 414, 423–25, 462
fegyverszünet 399, 449–52, 455, 458–61, 467–69
franciaországi invázió 184, 249, 399–401
görögországi invázió 291, 402, 404–408, 412, 416, 418–21, 423
Horvátország elfoglalása 253
katonák véleménye 408–11, 413–19, 427–32, 440, 457–59, 461–62
köznépi vallásosság 410–11, 427–28, 463
közvélemény (1939–1940. június) 377, 379–81, 383, 393
közvélemény (1940. június–1941) 401–403, 407–408, 410–13, 420, 423–24
közvélemény (1942–1943. július) 434, 437–39
közvélemény (1943–45) 442–43, 445–46, 451–52, 455, 480
légitámadások 397–99, 414, 434–36, 440, 448, 450, 464, 468
„nem hadviselő állam" (1939–40) 375, 377, 384–85, 391–92
Olaszország belépése (1940. június) 12, 392–95, 412, 460
Olaszország területi törekvései 384, 386, 400–401

oroszországi invázió 423–31, 436, 457
szövetséges hadjárat Olaszországban (1943–45) 448, 450, 454, 455, 462, 464, 466–67, 469, 472
Massaia, Guglielmo 320
Matteotti, Giacomo 80, 119–23, 125, 133, 136, 140, 149, 150, 168, 276, 285, 355, 358, 444
Maturi, Walter 323
Mazzini, Giuseppe 26, 28, 39, 48, 81–82, 88, 144, 150, 161, 184, 273, 324, 456, 465, 467
Mazzolari, Primo 7, 138–40, 145
Mazzotti, Antal 474–75
Melis Bassu, Giuseppe 244
menetelés Rómába (marcia su Roma, 1922) 85–94, 96, 97, 99, 102–103, 105, 109, 110, 114–15, 117, 120–21, 134, 145, 161–63, 167, 200, 211, 222, 230, 239, 246, 268, 295, 343, 358, 405, 429, 459, 470, 490
Menichini, Elvira 395
Merry Del Val, Rafael 143
Messina 338, 435
mezőgazdaság 37–38, 81, 130, 155, 159, 181, 201, 212, 331, 339
lásd még Dél/déli kérdés; „gabonacsata"; gazdaság; parasztok
Milani, Milena 443–44
Milánó 5, 27, 32–33, 37, 121, 141, 178, 197, 279, 298, 321, 358, 365, 379–80, 390, 487, 488
fasizmus születése (1919–22) 49, 53, 75, 79, 86, 104
második világháborúban 423, 434–35, 444, 448, 456, 472–74, 477
milícia, fasiszta (MVSN) 97, 102, 120, 123–25, 142, 166, 172, 204, 240, 257, 421, 429–30, 458
Milocca 129–31, 133, 177, 219
Minzoni, Giovanni 117–18
Misiano, Francesco 75
Modigliani, Franco 342
Molotov–Ribbentrop-paktum (1939) 377
Mondadori, Alberto 342
Mondadori, Arnoldo 225
Monelli, Paolo 438, 443, 451
Montale, Eugenio 150, 424
Montanelli, Indro 353–54, 419, 421, 480
Monte Cassino 462
Morandi, Carlo 323
Mori, Cesare 85, 102, 163–65, 167–81
Moro, Aldo 342, 480
Morpurgo, Edgardo 357
mozi 60, 141, 200, 229, 237, 252, 303, 345, 359, 363, 407, 419, 438
lásd még LUCE (Istituto Luce)
al-Muhtár, Omar 295
Musolino, Giuseppe 227
Mussolini, Alessandro 128, 268
Mussolini, Anna Maria 260, 267
Mussolini, Arnaldo 121, 137, 141, 234, 267
Mussolini, Benito 25, 40, 128, 184, 433
antiszemitizmusa 354–55, 357, 365, 370–71
bukására reagálások (1943. július) 433, 437, 443–49, 456–57, 459, 467
diktatúra létrehozása (1925–26) 125–27, 152, 157, 161
elfogása és halála 472–76, 477

erkölcsi hanyatlásról vallott nézetei 154–55, 158, 160, 162–63, 340, 400
erősödő barátság a náci Németországgal (1936–39) 346–47, 349–50, 354, 363
Etiópia inváziója (1935–36) 296–97, 302–303, 306–307, 317, 322–23, 325, 405
faji nézetei 157, 184, 332, 333–34, 340–41
faji törvények bevezetése (1938) 340, 352, 354–55, 357, 363
Görögország elleni invázió (1940–41) 404–406, 411–12
imázsa (1945 után) 479, 480, 487–88
karizmája (személyes vonzereje) 77–79, 80, 92, 102, 247, 251, 270–71, 273
második világháború kitörése (1939–40) 376–77, 392–94, 396, 398, 400
Matteotti-botrány 119–23, 133–34, 149, 168
megfosztása miniszterelnöki posztjától (1943. július) 440–43, 447
menetelés Rómába 85, 87–91, 92, 94, 99, 103, 114
merényletkísérlet ellene 127, 138, 140, 142, 149, 156, 187, 222, 225, 246, 270, 284
miniszterelnök (1922–24) 90–91, 93–100, 102, 105–16
mint a „Gondviselés" küldötte 127–28, 132–46, 229, 271, 285, 385, 478
népesedési kampány (1927) 155–56, 158–60, 175, 183
nézetei britekről 352, 371, 373–74, 383
nézetei Franciaországról 154, 334, 373–74, 400
nézetei Hitlerről 350–51, 375
nézetei Németországról 104, 328–29, 347, 349, 351–52, 375, 392
nőkhöz való viszonya 259–63, 327, 355, 370, 382, 407
„olaszok megteremtése" 98, 161, 162, 169, 180–81, 184, 221, 339–41, 343, 349
olaszok megvetése 160, 183–84, 326, 334, 339–40, 365, 392
Salòi Köztársaság 454, 461, 464–66
spanyol polgárháború 346–47
tisztelete Predappióban (1957 után) 489–95
vallási nézetei 113–14, 143, 237
viszonya az egyházhoz 98, 111, 113–14, 115, 143, 159–60, 234, 237
viszonya gyári munkásokhoz 213, 381
viszonya katonákhoz 291, 410–11, 413–15, 426
viszonya papsághoz 113–14, 115, 145, 159, 241
viszonya parasztsághoz 128, 159, 252, 264, 270, 285, 289, 380–81, 432–33
viszonya zsidókhoz 354–55, 357
lásd még Duce/Duce-kultusz; fasizmus

Mussolini, Benito Albino 261, 263
Mussolini, Bruno 237, 260, 267, 286, 290
Mussolini, Edda 260, 262, 436–37
Mussolini, Rachele (Guidi) 260, 262, 267–68, 489, 490
Mussolini, Romano 260, 490
Mussolini, Rosa (Maltoni) 136, 230, 268
Mussolini, Vittorio 237, 260, 286
Muti, Ettore 344
müncheni egyezmény (1938) 270–71, 374–78

N
nacionalizmus/nacionalisták 17, 30, 38–40, 41, 44, 48, 49–50, 55, 63, 67, 104, 136, 147–48, 155–56, 161, 163, 245, 317, 339, 352
  befolyásuk a fasizmusra 97–98, 104, 106
  fasisztákhoz való viszonyuk (1919–22) 47, 85, 90–94, 97–98, 114, 123
Nagy-Britannia, britek 8, 16, 26, 37, 50, 57, 105, 130, 349, 361, 393–94, 401, 404, 406–407, 412, 414–15, 435, 439, 440, 454, 462, 464–65, 472, 481
  Etiópia olasz lerohanása 16, 294–95, 296–98, 307, 314, 321, 325, 328
  fegyverszünet 450–51, 455
  kezdeti nézetek a fasizmusról 106–108, 123, 182
  Korfu-epizódról (1923) 109–10
  közellenszenv (1939–43) 386, 395, 402
  második világháború kitörése 376–77
  müncheni egyezmény (1938) 373–74
  Olaszország szerepe az első világháborúban 29, 42, 44–46
Napóleon, I., császár 26, 51, 162, 229, 299, 369, 416
Napóleon, III., császár 26
Nápoly 26, 27, 52, 88, 103, 141, 192, 230, 330, 397, 435, 454, 463
Németország, németek 11, 12, 14–16, 29, 42–46, 104, 148, 159, 247, 294, 296, 346, 367, 371, 422, 426, 436, 445, 447, 449–50, 470–73, 480
  második világháborúban 366, 393–95, 397, 401–402, 412, 419, 425–26, 433, 435, 439, 451–55, 462, 467, 469, 472
  Salòi Köztársaság 454–55, 457–58, 464–68
  viszonya Olaszországgal (1936–40) 29, 261, 328–29, 338–39, 346–52, 354, 357, 363–64, 369, 373–81, 383–85, 387, 392, 404, 419, 459
  lásd még Hitler; második világháború; Mussolini, Benito
Nemzeti Anyaság- és Gyermekvédelmi Intézet (Opera Nazionale Maternità e Infanza) 159
Nemzeti Balilla Szervezet (Opera Nazionale Balilla, ONB) 232–33, 235–38, 433
  lásd még ifjúsági szervezetek

Nemzeti Fasiszta Párt (PNF) 96, 102, 143, 180, 202, 232, 241, 342, 483
  létrehozása és növekedése (1921–22) 77, 80–81, 85, 274
  megtisztítása 121–22, 164, 170, 180–81
  lásd még Duce-kultusz; fasizmus; Gruppi Universitari Fascisti; ifjúsági szervezetek; jóléti intézkedések; Littoriali
Nemzeti Szabadidő Szervezet (Opera Nazionale Dopolavoro) 212
Nemzeti Szövetség (Alleanza Nazionale) 11, 487
Nemzeti Veteránszövetség (Opera Nazionale Combattenti) 127, 215
Nenni, Pietro 120
Néppárt (Partito Popolare Italiano) 59, 72, 74, 86, 94, 114, 116–17, 119, 127, 168, 189
Népszövetség 16, 47, 48, 105, 109–10, 116, 247, 297, 301, 303, 307, 314, 324–25, 328, 347
Nicolson, Harold 44
Nietzsche, Friedrich 34, 113, 162
Nitti, Francesco Saverio 34, 47, 49–50, 53, 61, 189
Nizza 386, 400
Nobile, Umberto 231
Norvégia 171, 392
Novaro, Angiolo 227

O
Ojetti, Ugo 78, 322, 324
Olasz Szociális Köztársaság (Repubblica Sociale Italiana)
  lásd Salòi Köztársaság
Olasz Szociális Mozgalom (Movimento Sociale Italiano) 489
Orano, Paolo 78, 264, 356, 366
Oriani, Alfredo 322
Orlando, Vittorio Emanuele 44–46, 50, 86, 297
Oroszország 30, 42, 60, 103, 125, 387, 425–26
  inváziója (1941–43) 423–31, 436, 457
  lásd még kommunisták; második világháború; szocialisták; Szovjetunió
Ovazza, Ettore 366
OVRA (Opera Vigilanza Repressione Antifascizmo; Antifasizmus Elnyomásának Felügyeleti Szerve) 189, 191, 194–96, 211, 213, 275, 284, 357–59, 379, 384

P
Padellaro, Nazareno 356
Palagi, Guido 115
Palamenghi, Bruno 101–104, 112
Palazzo Venezia 246, 259, 261, 296, 323, 348, 370, 382, 384, 392, 394, 396, 441
Palermo 63, 70, 99, 165, 167–69, 172, 177, 179–82, 417, 435–36, 440, 441
Palesztina 401
Pallottelli De Fonseca, Alice 260, 369
pápaság 114, 143, 232–35, 237, 304, 460
  lásd még XV. Benedek; XIII. Leó; XI. Pius; XII. Pius; katolikus egyház
Papini, Giovanni 39–40

parasztok/parasztság 27, 37, 55, 72, 76, 81, 107, 114, 117, 128, 204, 219, 254, 264, 335, 410, 428, 431–32
ellenállásban (1943–45) 468–69, 471
első világháborúban 56–58
és Szocialista Párt 38, 62
fasiszta parasztpolitika 159, 171, 173–74, 181
földfoglalás (1919–22) 62–63, 102
viszonyuk a fasizmushoz 131, 133, 142, 210–12, 215–17, 252, 269–70, 282, 285, 289, 292, 294, 331, 380–81, 410
lásd még Dél/déli kérdés; mezőgazdaság
Párizs 187, 189, 198, 350, 367, 399
párizsi békekonferencia (1919) 17, 34, 43–46, 50, 105, 294
parlament, olasz 13, 27, 28, 46, 59, 70, 75–76, 80, 108, 112, 113, 142, 148–49, 160, 180, 190, 239, 264, 293, 338, 482, 483, 489
menetelés Rómába után (1922–26) 94, 96, 99–100, 106, 115–16, 120, 122–25, 138
parlamentellenesség (1922 előtt) 17, 30–31, 35–36, 39, 40, 41, 74–75
lásd még liberalizmus
Parma 71, 86, 138, 288, 343
Pascoli, Giovanni 17
Pastore, Mariannina 461
Pavia 242, 298, 389, 488
Pavolini, Alessandro 459, 473, 474
Peroni, Angelo 456
Petacci, Claretta 183, 194, 259–61, 263, 326–27, 329, 334, 340, 349–51, 365, 369–70, 373, 375, 382–84, 392, 394, 400, 407, 429, 464–65, 473, 474, 475, 488
Piazzesi, Mario 7, 47, 64, 66–68, 73–74, 77, 79, 82, 93–94
Piemont 26, 27, 58, 103, 216, 224, 348, 358, 381, 382, 456
Pini, Giorgio 78, 273
Pintor, Giaime 342
Piovanelli, Maricilla 460
Pirandello, Luigi 150, 305, 416
Pirelli, Giovanni 458
Pittaluga, Vittorio Emanuele 51
Pius, XI., pápa 114–17, 140–41, 232–35, 237, 304, 355
Pius, XII., pápa 448, 460
Pizzocolo, Giovanni 237
Plet, Ottaviano 428–30
Poggesi, Vasco 309–12
Poggiali, Ciro 330–31
Pontini-mocsarak 215, 265–66
Predappio 134–36, 258, 260, 268–69, 442, 489–90, 491
prefektusok 9, 67, 85, 90, 126, 141, 151, 163, 164, 167–68, 172–76, 183, 284, 286, 481, 482
Preti, Luigi 352–53
Prezzolini, Giuseppe 40, 151, 221, 387

R

Rabito, Vincenzo 55–57, 60–62
rádió 130, 205, 241, 247, 252, 270–71, 290, 296, 304, 308, 370, 384,

395, 398, 409, 411, 437–39, 443–44, 447, 450–51, 459
Remondini, Enrico 415
rendőrség 10, 29, 80, 95, 97, 118, 138, 142, 164–67, 169–71, 173, 187–90, 192, 195–98, 210–16, 262, 277, 286, 380–81, 391, 402, 411, 425–26, 437, 482, 484
Revelli, Nuto 457–58
Ricci, Renato 232–33
Ricciotti, Giuseppe 474
risorgimento 13, 17, 26–28, 47, 48, 51–52, 55, 74, 81–82, 88, 98, 147, 151, 160, 163, 185, 191, 227, 228, 240, 302, 317, 326, 390, 420, 461, 467, 478
Salòi Köztársaságban 461, 465
Rocco, Alfredo 98, 142, 224
rohamosztagosok 76, 79, 87, 89–90, 93, 99, 122, 124, 163, 210, 241, 343, 415, 429
fennmaradásuk (1925 után) 187, 387, 477
létrejöttük (1919–20) 62, 67–69
megfékezésük nehézsége (1922–25) 85–86, 97, 114–15, 117–18, 121, 124, 136, 152
összetételük és jellegük 68–70, 77, 81
rohamosztagos erőszak (1920–22) 69–71, 73, 75–76, 80, 87, 91, 95, 119, 125, 187, 189, 211, 470
lásd még fasizmus
Romagna 61, 111, 125, 128, 135, 350, 468
Románia 375
Romano, Aldo 197
Roosevelt, Franklin Delano 438
Rossetti, Maria Teresa 7, 226–27, 244–51, 321–22, 361, 377–78
Rossi, Cesare 121–22, 125
Rossi, Giuliana 200
Roveda, Albertina 293–94, 297, 306, 320
Róma 9, 39, 41, 46, 48, 51, 53, 61, 71, 73–74, 76, 78, 85, 87, 89, 91–94, 102, 108, 113–14, 122, 140, 143, 170, 172, 177, 190, 194, 198, 217, 237, 245, 255, 259, 284, 296, 304–305, 321–22, 336, 351, 359, 374, 380, 387, 397
második világháborúban 195, 365, 372, 412–13, 434, 438, 441–43, 448, 450–51, 461–62, 464
mint mítosz 17, 18, 26–27, 39–40, 81, 88, 147, 317, 323, 367, 414, 433
Róma, ókori 5, 33*lj*, 110, 129, 178*lj*, 226–27, 239, 245, 270, 295, 298, 351, 389
Rusconi, Edilio 342
Ruspi, Romilda 260, 369, 394
Russo, Espedito 301–302
Rygier, Maria 197–99

S

sajtó 49, 94, 96, 109, 119, 122, 123, 135, 138, 149, 155, 158, 171, 173, 177–79, 189, 191, 241, 303, 330, 345, 354, 364, 371, 377, 401, 437, 438
Salandra, Antonio 29, 42, 58, 90, 95, 110, 124–25

Saletti, Mario 313–14
Salòi Köztársaság 454–57, 459–62, 464–68, 474–75, 477, 483, 487
Salvemini, Gaetano 36, 57, 101, 150, 191, 284
Sarfatti, Margherita 78, 136, 157, 260, 355
Savonarola 184, 400
Savoya 47, 386
Segreteria Particolare del Duce (Mussolini magántitkársága) 6, 259, 270, 278, 284–87, 292, 297, 402, 412, 414, 437, 490
Sereni, Vittorio 342
Serravale, Luigi 395, 469–70
Sestan, Ernesto 323
Sforza, Carlo 105, 135
Siena 446, 459, 481
Sighele, Scipio 35
Silone, Ignazio 210–11
Sinigaglia, Oscar 360, 364
Sironi, Mario 246
Sitwell, Osbert 53
Smiles, Samuel 231
Sofia, Corrado 443
Sonnino, Sidney 28–29, 36, 42, 44–45
Sorel, Georges, 113
spanyol polgárháború 209, 328, 339, 346, 347, 352, 356
Spengler, Oswald 155, 157
sport 7, 233, 238, 268, 310, 352
Starace, Achille 120, 196, 214, 274, 308, 309, 342, 344, 348, 352, 357, 379, 381
Sturzo, Luigi 116–17, 189
Sulis, Edgardo 276–78
Svájc 207, 211, 456–57, 460, 474

Sz

szabadkőművesség/szabadkőművesek 142, 154, 172, 175, 190, 198–99, 232, 345, 411, 441
szakszervezetek
fasiszta 81, 83, 124, 139, 142, 167, 173, 181, 195, 202, 212–13, 266
szocialista 38, 59, 62–64, 69, 76, 86, 100, 114, 312
lásd még fasizmus; szindikalizmus
Szardínia 71, 244, 276, 359, 483
szenátus 36, 123, 177, 186, 190, 193, 326, 337, 347, 348
Szicília 26, 27, 35, 55, 60, 62–63, 102–104, 128–30, 163–84, 219, 236, 280, 339, 351, 435, 440, 450, 463, 478, 483
lásd még maffia; Palermo
szindikalizmus/szindikalisták 30, 49, 71, 81, 136, 282
lásd még szakszervezetek
szocialisták/szocialista párt 5, 33, 49, 59–60, 74–76, 81, 101, 104, 107, 116, 119–21, 138, 239, 250, 299, 462, 479, 481, 485–86
elnyomásuk a fasizmus alatt (1922–26) 100, 115, 126–27, 166, 187, 196–97
fasiszták célpontjai (1920–22) 65–66, 69, 71, 73, 80, 86, 91, 95, 211, 222
helyi támogatottságuk (fasizmus alatt) 13, 220, 284, 424
liberális Olaszországban 28–29, 33, 35–38, 74

második világháborúban 437, 460, 467, 470
militáns aktivitásuk (1919–20) 30–32, 47, 60–63, 67, 72–73, 76, 239
Szomália 294, 299, 310
Szovjetunió 11, 13, 14, 15, 283, 376, 423, 425–27, 429, 431, 464, 486
lásd még Oroszország
Sztálin, Joszif Visszarionovics 14, 438, 449

T

Tacitus 389
Talluri, Bruna 446, 481
Tam, Giulio 490
tanárok 139, 146–47, 172, 203–205, 208–10, 218, 220, 226–27, 230, 250, 251, 253, 255, 257, 337, 357, 361, 363, 367, 386, 390, 427, 439, 478
lásd még iskolák
Tangentopoli (botrány) 486
Taranto 406, 435
Tardini, Domenico 321
Taviani, Paolo Emilio 342
Teoni, Giulio 66, 67, 68, 69, 89, 90
Terragni, Giuseppe 246
Thaon di Revel, Paolo Emilio 93, 95, 110, 348
Tirana 419–20, 423
titkosrendőrség 9, 14, 122, 189, 194–97, 378
lásd még OVRA
Toloti, Federico 415
Torino 37, 46, 58, 68, 95, 186, 215, 227–28, 230, 320, 366, 380–82, 399, 427, 434, 437, 446, 478, 491
Toscanini, Arturo 59
Törökország 106, 375, 401
Trento, Trentino 7, 25, 26, 42, 43, 55, 212, 262, 263, 360, 378, 430
Trevelyan, George Macaulay 107–108
Treves, Paolo 480
Treviso 293, 452–54
Trieszt 26, 42, 43, 63, 342, 378
Turati, Augusto 151, 170
Turati, Filippo 85, 189, 191
Tutino, Saverio 207

U

Umberto, I., olasz király 35–36, 128, 228
Umberto, Savoyai, koronaherceg 129, 385
Ungaretti, Giuseppe 150

V

választások, parlamenti és helyhatósági 146, 180, 281, 434, 485–86, 487
1919-ben 58–59, 116
1920-ban 65
1921-ben 74–75, 85
1924-ben 119–20, 166, 170
1929-ben 176–77
Valenti, Raffaella 128–29, 132
Valona (Vlorë) 42
Varsano, Samuele 364–65
Vatikán 111, 114–15, 123, 140, 143–45, 176, 232, 234–35, 238, 355
Vecchi, Feruccio 49
Venturino, Giuseppe 427, 428
Verro, Bernardino 166
viccek (a fasizmus idején) 9, 202–203, 205, 206, 213, 214, 218, 426, 442, 487

Viktor Emánuel, II., olasz király 246
Viktor Emánuel, III., olasz király 36, 87–88, 96, 127, 148, 190, 205, 239, 304, 348, 381, 401, 447, 454, 461, 465
fasiszta rendszer támogatása 126–28, 269, 322, 325, 356
fegyverszünet 451, 459
Matteotti-ügy 123, 125
menetelés Rómába 90, 93
Mussolini elmozdítása 442–43, 459
Villani, Dino 445, 448
Villari, Luigi 112
Viola, Ettore 127
Vita e Pensiero (folyóirat) 362
Vitruvius 351
Vivarelli, Roberto 458–59
Volpe, Gioacchino 128, 137, 191, 192, 323–24

W
Washburn Child, Richard 171
Wilson, Woodrow 43, 46, 48, 50

Z, Zs
Zamboni, Anteo 140–42
Zangrando, Peppino 470–72
Zaniboni, Tito 138
Zoli, Adone 489
Zoli, Pietro 268–69
Zweig, Stefan 420
zsidók 50, 154, 209–10, 248, 345, 370, 379, 388, 428, 457, 459
helyzetük az olasz társadalomban 354–56, 358–63, 365
reagálásuk a faji törvényekre 357, 359, 363–64, 366, 386
támogatják a fasizmust 321, 363, 366–67
lásd még faji törvények; fasizmus; Mussolini, Benito

Tartalom

Előszó 5
1. A győzelem gyümölcsei, 1919–1920 25
2. A frázisoktól az erőszakig, 1920–1922 55
3. Visszatérés a rendhez, 1922–1924 85
4. A „Gondviselés" küldötte 119
5. A nemzet lelkének megtisztítása 147
6. A másként gondolkodás tere 185
7. A hit terjesztése 218
8. Magánélet és politika 258
9. Helyet a nap alatt! 293
10. Fajvédelem 330
11. Háború 369
12. Út a katasztrófába 404
13. A végjáték 440
Epilógus 477
Jegyzetek 497
Név- és tárgymutató 543

SZEGED 1.
X 286713

„A nép olyan, mint egy nagy gyerek: irányításra, segítségre, és ha kell, büntetésre van szüksége” – világosította fel Mussolini a *Daily Express* olvasóit 1925-ben. Christopher Duggan brit történész *A bódult nemzet* című könyve felkavaró látleletet ad a karizmatikus vezérétől elbűvölt Olaszországról. A szerző születésétől kezdve követi nyomon a fasizmust, s közben rávilágít, miért állt az olaszok többsége olyan eltökélten a mozgalom mögé. Megpróbál magyarázatot találni arra, mi lehetett Mussolini elképesztő befolyásának a titka. Korabeli levelekből, naplókból, újságcikkekből, titkosrendőrségi aktákból, utcadalokból és rádióműsorokból rajzolódik ki, miképpen élte meg az átlagember napi szinten a fasizmust, hogyan hatotta át ez az ideológia a politikát, a vallást és a mindennapi életet oly mértékben, hogy Mussolini öröksége még ma is jelen van Olaszországban.

„Remek könyv! Úttörő jelentőségű munka – aki a fasizmus, Itália múltja és jelene iránt érdeklődik, az okvetlenül olvassa el.”

RICHARD J. EVANS,
A HARMADIK BIRODALOMRÓL SZÓLÓ TRILÓGIA SZERZŐJE

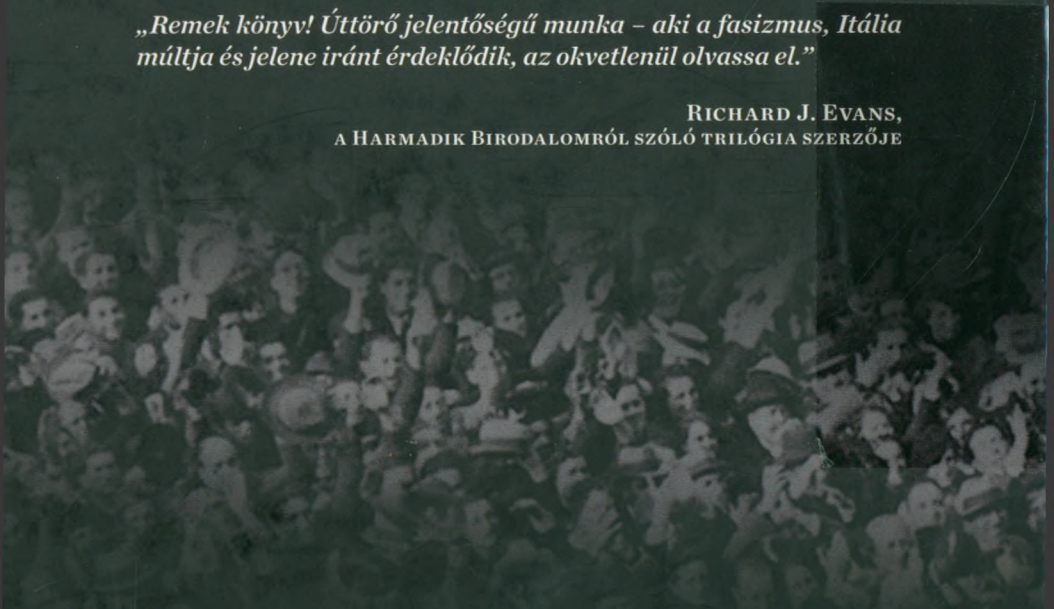

parkkiado.hu
facebook.com/parkkiado

4990 Ft
ISBN 978 963 355 180 6
9 789633 551806

PARK
KIADÓ